

«ЖАҲОН АДАБИЯТИ» КУТУБХОНАСИ

Чингиз Айтматов

ҚУЛАЁТГАН ТОғЛАР

(МАНГУ ҚАЙЛИК)

ҚИЁМАТ

Central Library (UWED)

00025266

БИБЛИОТЕКА «МИРОВАЯ ЛИТЕРАТУРА»

Чингиз Айтматов

ПАДАЮЩИЕ ГОРЫ
(ВЕЧНАЯ НЕВЕСТА)

ПЛАХА

89.
А

«ЖАҲОН АДАБИЁТИ» КУТУБХОНАСИ

Чингиз Айтматов

ҚУЛАЁТГАН ТОғЛАР (МАНГУ ҚАЙЛИҚ)

КИЁМАТ

КУТУБХОНА

Жаҳон адабиётининг ва
романлар
Донишмандлик университети

Инъ.

5994 од-2

БИБЛИОТЕКА

ТОШКЕНТ—«O‘ZBEKISTON»—2011

ББК 84 (5Қир)

А39

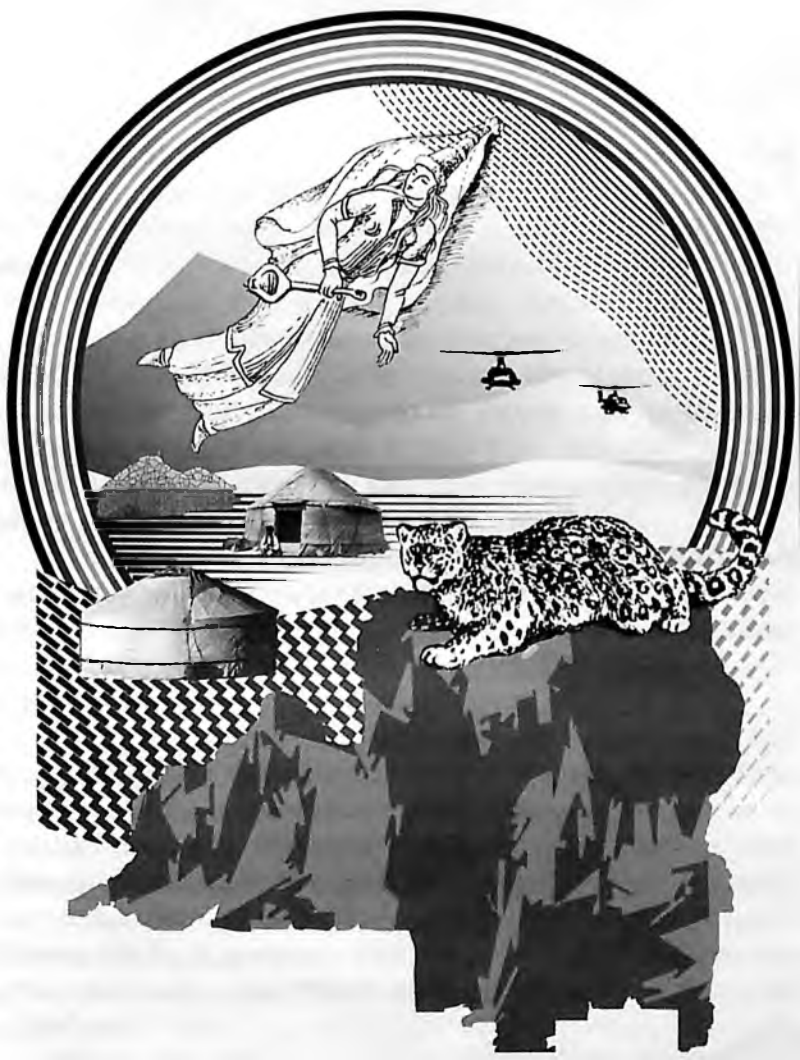
Таржимон Иброҳим Ғафуров

ISBN-978-9943-01-351-3

© «О'ЗБЕКISTON», НМИУ, 2011

ҚУЛАЁТГАН ТОҒЛАР

(МАНГУ ҚАЙЛИҚ)

I

Ҳаммага ва ҳар қайси даврга тегишли ўзгармас бир ҳақиқат мавжуд. Қисмати нималигини, пешонасига нима битилганини олдиндан билишга ҳеч кимнинг ихтиёри йўқ, — кимга нима ёзилганини фақат ҳаётнинг ўзи кўрсатади, йўқ эса қисматнинг қисматлиги қоларми... Дунё дунё бўлибдики, жаннатдан қувилмиш Одам алайҳиссалому Ҳавво Кибриёуллоҳ замонларидан бўён ҳамиша шундай бўлган, — ахир булар ҳам тақдир-да, ўшандан бери асрма-аср, кунма-кун, ҳар соат ва ҳар сонияда ҳамма учун ва ҳар бир кимса учун қисматнинг сири мангу жумбоққа айланмиш...

Мана у яна шундай эврилди. Шундай. Бу сафар ҳам яна ўшандай: ким олдиндан билибди дейсиз, ҳеч инсон ақли бовар қилмайдиган, қолаверса, балким, Худованди каримнинг ҳам кори-боридан ташқари бир воқеа содир бўлмоғини.

Ақлдан хориждаги нарсанинг тагига етаман деб уриниб, фақат бир нарсани тахмин этиш мумкинликки, у ҳам бўлса, қиссамиз қаҳрамонлари бўлмиш икки хилқатнинг бир-бирлари билан алақандай самовий боғланганликлари, самовий туташганликлари, қайсидир маънода, яна ўша қазову қадарнинг амри-иродаси билан битта буржнинг юлдузлари остида ёруғ дунёга келганликларидир. Нима дейсиз, шундай бўлса ҳам ажабмас...

Яна ажабмаски, улар ер юзида бир-бирларининг борликларидан хабардор ҳам эмасдилар.

Зеро, уларнинг бирови одамлар минди-минди бўлиб кетган, аҳолисининг зичлигидан тарс ёрилай деб турган, кўчалари бозорга айланган, кабобларининг ҳидлари кўкка ўрлаган, қовоқхоналари тинимсиз шинавандаларни чорлаган сериздиҳом азим шаҳарда турар; иккинчиси эса, чўққиларини кўз илғамас юксак тоғларда, ваҳший қоялари ўғрайган дараларда, қуюқ қоронғу арчазорлар, олти ой муз-қори эримайдиган терскайларда истиқомат қиларди. Шунинг учун уни қорли тоғлар илвирси деб аташарди. Илмда эса — баланд зирвали тоғлар ҳақида шундай бир илм ҳам бор — у қоплонлар туркумига, мушуксимонлар оиласига мансуб, қорли Тиёншон барси деб аталади. Йўлбарслар ҳам шулар ичига киради. У яшайдиган жойлардаги аҳоли бу ҳайвонни «жаабарс» (ёй ўқидай барс) деб атайди, бу унинг табиатига ҳам жуда мос — баногоҳ сакраган чоғда ростдан ҳам худди ёй ўқидай учиб боради. Яна уни «Қор кечган илвирс» ҳам дейишади. У доим кўкси билан қорларга ботиб юради... Бу ҳам бор гап... Ўзга махлуқлар қор уюримлари остида қолиб кетишдан қўрқиб, бошқа йўл қидирганда, у эса азамат зўрабор — олға ташланади...

Илвирсининг ов қиладиган пайти кўпинча кун ўртасига тўғри келарди. Бу маҳалда ўтловчи ҳайвонларнинг сув ичадиган вақти бўлади — ёввойи эчкилар, кийиклар, архарлар ташналикларини қондириш учун ҳар ёқдан оқар сувлар, жилгалар, сойларга тушиб келишади, то келаси кунгача тўйиб сув ичишади. Сувлоққа улар тўда-тўда бўлиб келишади. Кичкина тўдаларга бўлиниб, сўқмоқлардан изма-из туёқлари ерга тегмай сакраб-сакраб, теварак-атрофга сергак қараб, қулоқларини динг қилганча, баногоҳ хавф-хатар туғилса, шу заҳоти ҳавога сакраб, ўқдай отилиб, қочишга шай туришади.

Бироқ Жаабарс ўз ваҳший ишларини яхши билади. У панада биқиниб ўлжасини пойлайди, кейин юқоридан қоятошлар ортидан (энг қулайи шу) ёки ён томондан қуюқ буталар орасидан кутилмаганда жониворга ташланади, уни пот билан уриб йиқитади, дарҳол

томоғига ёпишиб кекирдагини узиб ташлайди, қайноқ қон пориллаб отилади, кейин маълум, ҳаммаси тугайди...

Гала тўйиб сув ичгандан сўнг қувган яхши, ўлжа тезроқ қўлга тушади. Бунинг учун пистирмани яқинроқдан танлаб, сабр-тоқат билан нафас чиқармай — қимир этмай! — ётилади — гарчи жонивор нарида унга бир сакраб етиш мумкин. Эчкилар ингичка бўйинларини, чиройли бошчаларини силкитиб, қулоқларини дингир-дингир уйнатиб, хуркак, сезгир кўзларини йилтиратиб, олдинги оёқларини тўпиққача сувга ботириб, товуш чиқармай сув шимираётганларида, кўз узмай ҳушёр қараб туриш, бутун кучни жам қилиб, чидаш, кутиш керак. Эчкилар шарқираб оққан сувдан қанча кўп тўйиб-тўйиб ичишса, илвирсининг ови шунча баролидан келади. Агар тўғридан тикка қувиладиган бўлса, унда кўпда уринмаган ҳам маъқул — бу учқур эчкилару архарларга етиш қийин. Улар товушдан ҳам тез учишади — жонлари туёқларининг кучида — маърашмайди, чийиллашмайди, айрим махлуқлар каби, мисолига бу сийдам ўрмонлиқ ерларга қурғоқчил пайтларда дайдиб келиб қолувчи ёввойи қабонлардай бўлиб тирақайлаб қочиб бораётганда ўтақаси ёрилиб тиррақилаб юборишмайди асло. Манов эчкилару архарлар эса қониб-қаппайиб сув ичганларидан сўнг, улар яшиндай тез югуролмай қоладилар, ана шунда бир зум ҳам пайсалга солинмайди, улар сувлоқдан бош кўтариб ортга қайта бошлаганлари заҳоти...

Бу гал ҳам қиём чоғлари Жаабарсининг сув бўйларида ов қилгиси келди. У азалий шалдиरोқ қўшиғини куйлаб чопаетган сой бўйлаб, тўқайзорлар оралаб, атрофга аланг-жаланг қараганча, шошилмай келарди — орқада илвирсларнинг қондош биродарлари қорли тоғ йўлбарсларидан битта-яримтаси пайдо бўлиб қолса ҳам эҳтимолдан узоқ эмас. Шунақаси ҳам бўлиб туради, айниқса, овга бутун оила гала бўлиб чиққан бўлса, Худо сақласин, бундан нари турган яхши. Ортиқча галва-ғишога-ю қўрқинчли ириллашларга не ҳожат! Ёлғиз ов қилган маъқул. У из олиб кетиб борарди...

Ёзнинг охирги кунлари эди, юксак Тиёншон тоғларида энг фараҳбахш чоғлар — қор бўронлари ҳали олисда, довларда ҳали йўллар очиқ, жониворлар тўкин ёз бўйи яйраб, тан-жонлари семириб, эт қўйган; тўқайлар, чангалзорлар узра қуш бозорлари авжида, хоҳлаганча чағир-чуғур чувирлаб сайрашиб, шўхликка берилдилар — палапонлар ҳам темир қанот бўлиб, ҳавасга учиб-қўнишади. Қиш келишига бу ерда қуш қолмайди, то келаси ёзгача иссиқ ўлкаларга учиб кетишади. Бу ерларнинг қишига чидаша олмайди...

Тизилиб сувотга бораётган кийиклар кўриниб қолмасмикин деб, кўз солиб қадамлаётган Жаабарс йўл-йўлакай атроф жойнинг оройишини олар, бутазорлар ва қоятошлар оралаб ҳолдор жуссаси кўзга ташланиб қолмаслигининг тадоригини қиларди. Унинг баланд, беқиёс ҳаракатчан қадди-қомати, думалоқ қудратли ўмрови, йирик салмоқдор калласи, мушукники сингари қулоқлари ва қоронғуда лазер нурлари мисоли ярақловчи чақиндай кўзлари билан бирга Жаабарснинг жуссаси ҳам қайишқоқ, узун ва қудратли эди, терисининг жунлари тиниқ ҳолдор, қуюқ, шоҳидай товланар, қўшиқларда айтилгандай, бундай пўстинни фақат шаманлару хонларгина кияр эдилар. Ер юзида ҳеч нарсани писанд қилмай вазмин қадам босаётган барс Африкадаги биродарлари қоплонларга жуда ҳам ўхшаб кетиши, ҳатто думлари-да бир хилда узун ва ҳайбатли эканлигини билармикин. Рост, Африка қоплонлари ўлжаларига шиддат билан ташланиш учун қандайдир мушуклар сингари дарахтларга тирмашиб чиқиб, йўгон шохларда узала тушиб пайт пойлайдилар, қорли тоғларнинг барслари эса фақат улут қоялару ўр-жарларда пусиб-биқиниб юрадилар салмоқланиб ва боз устига бу ерларда тўрт-беш минг қулочлик баландликда улкан бўй чўзган дарахтлар ҳам йўқ; бунда ўрмонлиқлар пастда, водийда ёйилиб ётади, нафсламрга у ерларда силовсинларгина шохма-шоҳ судралиб кезади... Баъзан илвирслар ўша ўрмонлиқларга ҳам хоҳ-нохоҳ бориб қоладиларки, шунда силовсинлар уларга қараб ириллаб

дағдаға соладилар, ўз узоқ қардошларини танимаганга оладилар. Қорли тоғлар илвирсларининг макони эса юксак зирвали тоғлар, бунда кўк музли чўққилар осмон билан ўпишади, қувиб етиб бўлмас эчкилару архарларни овлаш, жон талвасалари, олишувлар бошқача нашъали, улуғвор бўлади...

Жаабарс кўп утмай бир қарорга келди, жой танлади, кичикроқ сой бўйидаги харсанг тошлар ва қалин бутазор орасига кўр ташлади. Биқиниб, улкан тошларга чангалини қайради. Бу ерга сув ичгани эчки-кийиклар келади, улар еттитагача бўлиб, магрур бошларини ҳуркак ҳавл ичида кўтариб тоғ ёнбағридан тизилишиб тушмоқда эдилар. Жаабарс боя уларни узоқдан, қоялар орасидаги ёриқдан кўз қири билан кўрган эди. Мана энди қимир этмай пойлоқда.

Қуёш нақ тиккага келган, сахий нур сочар, яккам-дуккам оқ пага булутлар Тиёншон тизмаларининг кўк муз чўққиларига йўл-йўлакай тегиб ўтар эдилар. Кўшни кўрган ҳайвон бари жойида бўлаётганини сезарди. Овнинг энг қизиқ жойи яқинлашмоқда эди. Улкан харсанглар орасида биқиниб ётаркан, Жаабарсни сергаклантирган ва безовта қилган бирдан-бир нарса у ҳам бўлса ўзининг юраги қандай ураётганини аниқтиник эшитаётгани эди — худди ҳеч нафасини ўнглаб ололмаётганга ўхшарди. Бундай ҳоллар, албатта, шиддат билан югурганда ва бирдан кескин шаҳдам сакраганда ёки моча учун омонсиз баттол олишган чоғларда бўлиб туради, унда таланасан, жуссангдан юлинган этлар, жунлар ҳар ёққа отилади, унда атрофда дуч келган ҳамма нарсани бўғизлаб ташлагинг келади, жон ҳалпида ириллайсан, ўкирасан, хириллайсан, бўғилган нафасингдан ваҳшат ёғади. Лекин пистирмани батамом ўзингники қилиб, ҳар бир дикрайган тукингни жамлаб қимирламай кутиб ётганингда, бутун диққатингни қўйиб атрофни кузатаётганингда, юрагинг бундай харсиллаб урмаслиги керак. Нафсиламрга, у ҳозир юрагининг ҳар уриши, олаётган ҳар нафасини росмана эшитарди. У биринчи бор бундай бўлиши. Илгари ҳеч

юрагининг урганини сезмасди — ҳатто қулоғи ҳам гувилламоқда чип битиб. Умуман охирги пайтларда Жаабарснинг ҳаётида анча-мунча нарсалар ўзгарди. Ахир ўтган қишдан бери у тўдасидан ажралиб, ёлғиз ўзи танҳо, аламзада яшашга мажбур бўлди. Қарилик аста-секин билинтирмай етиб келганда, шундай ҳолга тушасан экан. Анчадан буён иш шунга қараб бораётган эди. Унинг мочасига ёш, бақувват барс тиркалиб олгандан сўнг, ҳеч кимнинг у билан иши-ҳуши бўлмайд қўйдди, бунга эҳтиёж қолмади. Олишув қаттиқ ва кўрқинчли бўлди, аммо у рақибини енголмади. Кейин қўймай яна жанг қилишди, ўлардай бир-бирларини пийпалашди, аммо яна ганимни ҳайдаб юборолмади. Лекин чиноққулоқ адув (унинг бир қулоғи, чамаси, олдинги жангларда юлиб олинган эди) камдан-кам топиладиган қаҳрли, чарчамас, қайсар-қайтмас махлуқ чиқди, барсойимга ёпишди қўйди, ҳеч ёнидан жилмайди, суркалади, ишқаланади, дик-дик ўйнайди, тинмай ириллайди, тавба. Яна ҳаммасини Жаабарснинг кўз ўнгида қилади. Жаабарс тоғлардаги зилзилалар пайтида биринчи мочаси ҳалок бўлгандан сўнг мана шу иккинчи барсойимга қовчибган узок вақт бирга яшаган, икки маротаба бола кўрганди, мана охири келиб ёш чиноқ барс билан қўшилиб кетди. Кетганда ҳам орқа-олдига қарамай, кўз-кўзга тушади демай кетди, дам думини ўнгга-сўлга ликиллатади, дам буриб-буриб юқори кўтаради, дам айлантириб тагига қисади, дам-бадам янги жуфтига суркалади, ўйнашади, тегажағлик қилади. Шу тариқа кетди, ҳатто қиё ҳам боқмади...

Жаабарс ўшанда уларнинг кетидан қувмоқчи бўлди, қувиб етди, қувиш қийин эмасди — улар ўрликдан йўртиб кетиб боришарди, — лекин бундан ҳеч наф чиқмади, бояғидай бойхўжанинг таёғи бўлди. Яна ваҳший жанг бошланди. Бироқ бу сафар барсойимнинг ўзи ҳам Жаабарсга ташланди, уни пийпалади, тишлади, бу Жаабарснинг тўдадаги ўз ўрнини сақлаш йўлидаги, барслар қавми ичида ўзининг асил насл қолдирувчи нарлик табиати ҳамда мавқеини давом эттириш, чўзиш

йўлидаги уринишларига сўнги зарба бўлиб тушди ва Жаабарснинг узил-кесил мағлубияти билан тугади. Аммо ўшанда ҳам Жаабарс бир оз ўзига келиб, қони қизигида бошқа тўдага бош уриб, янги етилган навраста мочалардан бирини биқинига тортмоқчи бўлди. Буида ҳам жанг аёвсиз кечди — бирдан бирваракайига учта нар ғажигилар — бу ерда ҳам аммо ҳеч иш чиқмади. Моча ва ёш талабгорлардан иборат тўда ўз муносабатларини аниқлаш, тугунларини ечиш учун яқин орадаги дара ичига кириб кетдилар, у эса ўзининг асосий вазифасидан ажралган, ҳамма юз ўгирган ҳолда ёлғиз қолди — насл қолдириш учун курашда табиат ҳамиша янги келган кучларнинг тарафини олади.

Жаабарс бир йўла бош олиб кетишдан илгари шу атрофларни бир оз кезиб, дайдиб юрди — у юриб туриб дам таққа тўхтаб қолар, дам галдираб чопар, дам чўзилиб ётар, дам ўрнидан туриб тоғларни ларзага солганча умидсиз ўкиради. Агар табиат унга ато этсайди, шу тобда у бўридай увиллаган бўларди. Лолу карахт, ўзини йўқотган кўйи у жисму жонини қайга қўйишни билмас, ҳатто ов қилгиси келмас, иштиёқи сўнган — эчкилару арҳарлар тўдаси қаҳрли қаттол Жаабарснинг кучи энди уларга етмайдигандай аста ўт чимдиб яқинидан хотиржам ўтиб боришарди, ҳолбуки ҳали у қадарли қари ҳам эмас, ҳали ҳамон ютқизиқ нималигини билмайдиган абжир овчи эди...

Аслида ҳам ўзи шундай эди. У вақтнинг нималигини билмай қолган, уни тушунмай қўйган бир пайтда кутилмаганда ўзини ўта қийнаган, энг оғир азобига айланган нарсани кўрди. Қоялар қалашган юксак ўрқачда тураркан, чириган арчанинг устида ётиб, атроф тумонатга ноҳуш назар ташлаб, баногоҳ ҳов пастдаги ўрликда бир жуфт барс қовушмоқ ўйинларини диконглаганча адо этмоқчи бўлаётганларини кўрди — эндигина бир-бировларини топган ёш нар ва моча вужудларидан хориқулудда куч ва эҳтирос ёғилиб, дам чопишар, дам ўйинга берилишар, дам қонларини қизитиш ва жўштириш учун бир-бирларини ҳазилга тишлашар, одми-

ликни тарк этиб шавқнинг самовий парвозига ҳозирлик кўришарди чамаси... Узоқ бўлишига қарамай шурдан ҳам уларнинг кўзларидан чорлов заъти билан ўтлар чақнаётгани сезилиб турарди.

Шунда Жаабарс ногаҳон ётган жойидан қулади, қорни билан судралди, худди ўзини батамом унутишни истагандай ингради, аммо қўлидан нима келади? Бир маҳаллар шавқнинг шундай лаззатини у ҳам тотиб кўрган, ўша пайтлар худди оёқ тагида қолган илондай буралиб чирмалган ва лаззат зўридан инграган ипақдек юмшоқ барсойим билан шундай ўйинларни ўйнаган. У бошқа тўдадан ўзига ўнгариб олган анов ёш навраستا моча билан ҳам шундай тўйиб-тўйиб ўйнаганлар. Ўша чоғлар улар худди итдай чақишганларини қавмдош барсларга кўрсатмаслик учун уларнинг кўзларидан ўзларини олиб қочиб, узоқларга бирга-бирга тиркашиб, суркашиб кетишган, зеро табиат бу сеҳру жодуни фақат жуфайларнинг ўзига ато этмиш — нарга-да, мочага-да ҳуфя гизланмакни буюрмиш... Худди мана шундай улар қовушмоқ иштиёқининг оташ-алангасида яшин янглиғ учишар, вужудлар висол шавқида ёнар, уларнинг бошлари узра осмон ҳам ўртаниб аланга олар, пичоларнинг чақин-чақноқларида олдинда тоғ зирвалари чайқаларди. О, бутун атроф дунё жаранглари ва шуълалар сочар, улар эса, янги жуфайлар худди мана шундай биқинни биқинга тираб, биров-бирова ўтли суйкалиб, бир-бирларини ёндириб-куйдириб, шавқ устига шавқ ошириб, мастона чопар эдилар, баҳарҳол, худди мана шундай ёзнинг охирлари эди, зероки келаси баҳор тоғларда янги насл бунёд бўлажак, қорли тоғлар барсларининг ҳаёти янги наслларда давом этажак...

Улар шундай бир-бирларига маҳкам ёпишиб, худди шитоб билан сузиб бораётган улкан балиқлар каби чопганда жуссалари узайиб, шамолда думларини қиличдай тикка қилиб учишарди. Моча пича олдинда, калласи ҳам таомилга кўра андак илгарироқда — мочанинг ҳадди-имтиёзи ўзи шундай. Нар эса кўп эмас, оз эмас, ярим калла орқароқда — моча вужудидан

таралган исдан масту мустаграк, унинг ўтли нафасини ҳаприқиб ичига ютиб, моча юрагининг гулдурос солиб уришини ўз жисми жонига тўла сингдириб елади. Илгари ҳеч туймаган алланима бутун жону жаҳонини ағдар-тўнтар қилиб юбормоқда эди. Ўша дамларда у қандайдир ўзгача — чўзиқ улиган, шамолда акс садо бериб таралган гувиллаган ва шувиллаган товушларни эшитмиш эди. Улар кундузнинг шуълаларида боши узра алақайларда ҳосил бўлар, ҳавонинг муқтадир ҳаракатида шитоб ила ботиб бораётган офтоб ёруғида, атрофдаги тоғлар ва ўрмонлар чайқалишида ўрлар, кучаярди. О, магарамким, қорли тоғлар барси билсайди, англасайди, бу ҳаётнинг самовий мусиқаси эди, бу уларга етган висол айёмининг қудратли куйи янграмоқдайди... Лекин бу аксар бўлганидек, фақат лаззатли сароб эдики, кейинчалик у шафқатсиз ҳаётга дунди. Кунлар дарёдай оқиб ўтар, йил фасллари бири кетар, бошқаси келар, шу тариқа сароб ҳам тарқади...

Қисмат ўйинларини билиб бўлмайди — шундай бўлган, абадул-абад шундай бўлади, унинг устидан қозининг даъвоси ожиз, нест...

Жаабарс ёлғизликка мубтало бўлган ўша кун, жуфайи барсойим ҳамманинг кўз ўнгида музаффар чиноқ барс билан нарротлар жангининг нашидасини суриш учун ҳайё-ҳуйт қочганда, атроф жойларда санғиб юрди. Ҳеч қандай мақсадсиз боши оққанча тентиди, ҳеч қайга сиғдириб бўлмайдиган гашлик аламини босишга уринди, ҳатто ов эсидан чиқди.

Ана ўшанда, — ҳаётнинг найрангларига қарангким, — тоғлар орасидаги овлоқ бир ўрда у кутилмаганда барсойим билан голиб чиноқ барсга дуч келиб қолди, у жуфайининг айна чақишган пайтида устидан чиқди. Аҳвол доли гулига келганди. Жаабарс яна бир одим отса, ҳар икковидан ҳам ўчини тўла ола биларди. Лекин охириги сонияда у бирдан тақа-тақ тўхтади, қон қуюлган даҳшатли кўзларини бир-бирига қаттиқ қапишган жуфайдан узмай, тек қотди-қолди, — алақандай куч, алақандай товуш, алақандай ирода уни тўхтатди.

Баайни кимдир ичкаридан туриб, насл қолдириш учун қовушганларга тегма, зиён еткизма дегандай бўлди. У орқасига қайрилиб, оёқлари тошларга сирғалиб, қоқила-қоқила нари кетди, кетаркан, ич-ичидан инграган, хунграб ўкирган овозлар чиқарди...

Жаабарс барслар қавмининг тўдаларида^н тобора узоқлашиб бораркан, у тамом ёлғизланиб қолди, арзир-арзимас сабаб билан қон чиққунча уришав^ерадиган раҳмсиз, қаҳрли, қувгинди махлуққа айланди. У ёрларда яшар, жонини қутқариш учун тирақайлаб қочган жониворлар орқасидан қувиб, энг баланд қорли тоғларга довур чиқиб борарди, кўпинча жониворларни керагидан ортиқ бўғизлар, гўёки ҳамма ёқдан текинхўр ғаламислар — чиябўрилар, тулкилар, бўрсиқлар ёпирилиб келиб таласин, ўлаксахўр калхатлар чийиллашиб, чинқирришиб, ҳирқирашиб, қанот қоқиб, жанжал-сурон кўтариб талон-тарож қилсин, чангаллари қонга ботсин, дегандай бўларди. Мана шу барча талончи жондорларга Жаабарс бир чеккада нафратомуз қараб турар, баъзан хўдди улар нимагадир гуноҳкордай наъра тортиб устиларига ташланар, бўкирар, ўкирар, ҳайдашга уринарди. Шундай қилиб аламидан чикмоқчи. иситма оғригини ларф қилмоқчи, армонларига дармон қўймоқчи бўларди...

Кунлар бир-бир ўтар, порлоқ зирвалари қор ва кўк муз билан қопланган тоғлар ҳар қачонгидай ўз ўрнида қимирламай турар, ҳаво ўзгарар, қишлар кетиб, ёзлар чиқар, юксак чўққиларнинг шер янглиғ ҳолдор ҳукмдори Жаабарс эса ўша-ўша танҳоликда умр кечирар, ташқаридан қараганда, ҳеч нарса сира ўзгармаган эди. Аммо аста-секин билинар-билинемас кунлар келди, Жаабарс ҳарсиллаб қоладиган бўлди... Бу гоҳи-гоҳида такрорланар, айниқса кескин, шиддат билан ҳаракат қилишга тўғри келганда юзага чиқар, лекин тинч-осуда турганда ҳам нафаси сиқиб, кўкраги сирқираб оғришига энди дуч келмоқда эди.

Кийикларни сувотда биқиниб ётиб пойларкан, Жаабарс биринчи бора ҳали ов бошланмасдан бурун нафаси тикилаётганини сезиб қолди.

Ҳаракатни ҳар қачонгидай қилиш керак; эчкилару архарлар қониб сув ичганларидан сўнг фурсатни бой бермай пистирмадан чиқиб уларни босиш керак. Лекин бу ҳали ниятдан ўзга нарса эмас. Ҳаммаси жойида бўлгани яхши, йўқса, эчкилару архарлар пистирма борлигини қандайдир сезиб, кўз очиб юмгунча йўлларини ўзгартириб, тумтарақай гойиб бўлган чоғларни ҳам эслайди. Ундан кейин яна қайтадан изга тушиш, таъқиб қилиш, қувишга тўғри келади, у ёғи нима билан тугайди, бир Худога маълум...

Бу сафар Жаабарс тақдирдан нолимаса ҳам бўларди. Булар баайни архарларнинг нақ ўзи эди, бу ёввойи шоҳдор қўй-қучқорлар жуда чопагон бўлишади, баланд қоялар устида юришади, зирвали тоғларнинг бошқаларга насиб этмаган ноёб ўт-ўланлари билан тирикчилик қилишади — мана шулар сойнинг буралиб оққан ерига адашмай келишар, Жаабарс шу яқин орада пистирмада биқиниб уларни пойларди. Архарлар уни узоқдан пайқашмади, яқинлаб келганда сезишмади, сой қирғоғи бўйлаб қатор тизилишиб, бамайлихотир сув ича бошлашди.

Жаабарс паналаб уларни қимирламай кузатарди. Бари ўз маромида давом этарди — жониворлар сувотда роҳатланишар, тўйиб-тўйиб сув ичишар, тин олишарди, қулай пайтни кутиш керак эди, холос. Фақат одатдан ташқари бўлаётган бир нарса — Жаабарснинг нафаси сиқмоқда эди. Кўкси бўғиқ хириллар, гарчи бу ҳозир ҳалал бермаётган бўлса ҳам, ҳар ҳолда нафас олишнинг огирлашгани безовта қиларди.

Бироқ пайти келди, энди барс икки бора бамисоли яшиндек ҳатлаб чеккада турган тўданинг йўлбошчиси тирик шоҳдор архарнинг белини зарб билан уриб синдириши керак эди — аммо нафаси бўғилиб, иш расво бўлди. У зўр сакраб отилгандаёқ тўда шу заҳоти кескин сесканиб кетгани ва бошларини елдек кўтарганларини кўрди, энди у панжасини зарб билан урса бас, ўлжанинг темир чангалига дош беролмайди, қулайди, мана у мулжалга етди ҳисоб, аммо у ўлжага етмай йиқилди,

архар ўзини четга отди. Ҳаво етмади барсга Жаабарс қаҳр-ғазаб билан яна архар устига ташланди. Аммо у чап берди, унинг ортидан поданинг бари тумтарақай қочди, қўрқинчли ваҳший орқада қолди.

Ҳали архарларни қувиб етса бўларди, ҳали биринчи ўнг келганини уриб қулатиш мумкин эди, шунинг учун Жаабарс бутун кучини сарфлаб уларнинг ичидан қува тушди, лекин яна омади келмади — қувиб етолмади, йиқолмади, голибона ўкиролмади, пода эса тобора узоқлашиб борарди... У нафаси қаттиқ сиқиб батамом бўғилганча ўзини яна ҳаракат қилишга зўрлади, лекин энди кеч эди... Бундай омадсизликни Жаабарс биринчи марта кўриши. Аммо энг алам қиладиган ва хўрлигини келтирадиган жойи қочиб кетаётган поданинг йўлбошчиси йирик шохлари қайрилган ваҳший қулатмоқчи бўлган нарра архар югуриб кета туриб бирдан орқасига бурилди, дўқ ургандек яниб шохларини силкитди-да, кучли туёқлари билан ерга тарс-гарс уриб, сўнг кўздан гойиб бўлди. Бу эса Жаабарсдан омад кетганини билдирарди, эндиликда у аянчли ночор кун кўришга, ўзгалар овининг сарқитларини ғажишга маҳкум эди.

Рост, албатта, илгарилар ҳам овда унча-мунча иши юришмаган ҳоллар бўлиб турар эди, аммо мана бундай омадсизликка Жаабарснинг биринчи дуч келиши эди...

У ҳадеганда ўзига келолмас, сиқилган нафасини ўнглашга уринар, атрофга аланг-жалаң боқар, боши оққан томонга кетиб борарди...

Олам бўм-бўш ҳувиллаб қолди. Шунда Жаабарс охирги марта бир маҳаллар қовушмоқ ўйинларида бошидан кечирганидек, оламтобни чорлаб ўкириб сурон солмоқни, тоғлар, шаршаралар ва ўрмонларнинг фусункор сасларини, ўшандаги самовий мусиқа оҳанглари тингламоқни истади, аммо олам сув қуйгандек жим-жит эди...

Юксак тоғларнинг кечаги ҳукмдори тоғларда боши оққан томонга ёлғиз харсиллаб кетиб борарди. Ҳаёт муқаррар тарзда охир-оқибат сўнади, кунларни орқага

қайтариб бўлмайди. Жаабарс ҳаётининг сунгги дамларини ёлғизлик ва кимсасизликда ўтказиш учун бошпана ғор топай деб, тизмадан тизмага лўкиларди. Ваҳший махлуқ ҳали кейинроқ унинг аччиқ қисматига бир инсон ҳам шерик бўлажagini табиийки ҳаёлига ҳам келтирмасди. Эҳтимол шундай хилқат борлиги унинг қулоғига андак чалингандир, тўғрироғи, у тоғларда ўқтин-ўқтин милтиқ овозларини эшитган, ўшанда вужуди кўрқувдан ларзага тушган, бир зум турган жойида тек қотиб қолган, сўнг янада узоқларга бош олиб кетган, аммо шундай бўлса ҳам, одам боласини яқиндан сира кўрмаган — бунақа воқеа унинг ҳаётида ҳеч бўлмаган.

Бироқ шундай учрашув унинг манглайига битилган эди. Яна ўша-ўша — тақдир...

II

Тушунтириб бериш қийин-ку, лекин гоҳида воқеалар бир-бирига тўғри келиб қолади, воқеа рўй берган жой ҳам, вақт ҳам ва энг муҳими, кимсаларнинг хатти-ҳаракатлари ҳам тўқнашиб, буларнинг бари бамисоли тақдирни ҳеч қутилмаган бурилишларга буриб юборади. Бу сафар ҳам шунга яқинроқ бир нарса рўй берди. Ҳолбуки, охир-оқибат ҳақ барибир қарор топади деб ўйланган, ишонилган эди. Ахир ҳақнинг барҳам топиши мумкин эмас. Ва демакки, яшашдан тўхтама ва ҳақиқатни исбот этишдан чарчама — шуни деб яшаймиз, Худонинг амру иродаси ҳам шу. Фақат айтингчи, ҳақиқатнинг ўзи нима?..

Ҳар қачонгидай жумадан шанбага қараб тунги ҳаёт бошқа бегим кунларга қараганда анча-мунча барвақтроқ бошланарди. Оқшом тушган чоғда Арсен Саманчин ўз ўрнини эгаллаган эди. Ўзига керак нарсаларни буюриб столи ёнида ўтирар, сигарет тутатишдан ўзини тиярди. Ташлайман деб тиришарди. Кутиб ўтиришнинг интизорлиги ҳаддан ортиб, юрак безовта урганда, одатда чекишнинг хумори тутарди. Кўп ўтмай хуфтон тушди,

дераза ташқарисидаги кўча чироқлари ёнди, катта кўчадан ўтаётган автомашиналарнинг тунги чироқлари лип-лип шуъла сочди.

Рестораннинг ярми ҳозирча бўш, лекин яна бир оз вақтдан сўнг бу ерда олма тушгудай жой тоғилмайди. Ажабланарли жойи йўқ: ўз вақтини чоғ ўтказишга қурби етадиган одамлар айна мана шу ерга ёгилиб келишар, шаҳар чеккасидаги бу ерни Эманзор боғ деб аташар, ҳозирги тилда элита деб юритиладиган, энг обрўли ва демакки, энг қиммат ресторан шундоқ собиқ зобитлар уйида жойлашган бўлиб, европача усулда ҳашамдор таъмирланган ва унга жугрофий-сиёсий маънодор қилиб «Евразия» деган баландпарвоз замона-соз ном берилган эди.

Мана шу «Евразия»да у ўзига тайинланган вақтни кутарди. Ташқаридан биров нега унинг бу ерга яна ёлғиз ўзи кунда-шунда бўлиб қолганлигидан ажабланиши ҳам мумкин эди. Бор буд-шудини биратула қиморга бой бериб, шир яланғоч бўлиб қолган бизнесмен бўлганида тушунарли эди: ҳа, аламидан ичяпти-да дердингиз. Аммо у ишбилармонлардан эмасди, унинг «Евразия»да бир шиша май устида худди дўст-биродарларини кутаётгандай бўлиб ўтиришининг сабаблари бундоқ қараганда, унинг ўзига ҳам унчалик равшан эмасди.

У майни майдалаб тортиб, ўзини вақтини бекор кеткизмайдиган одамдай кўрсатаркан, доим ёнида олиб юрадиган кейсидан қандайдир қоғозларни чиқариб кўриб ўтирар, уларни диққат билан ўқиб, мағзини чақар, ич-ичидан ўртаниб, аслида ғирт таваккал қилаётганини англаб, лекин бошқа иложи йўқлигини ҳам кўриб турарди. Аҳвол, шарт-шароитни ҳисобга олганда, ўзининг умид-орзулари, илинжларининг ҳадди битганлиги, афтидан бу гал сўнгги бора уриниб кўраётганлигини ҳис қиларди.

Шундай, ётиб қолгунча отиб қол, қизнинг ёнига етиб бориб, гап очишга улгуриш керак. Қиз ўзини қандай тутаркин? Аллакимлар уни энди примадонна деб ҳам аташмоқда, лекин у ҳам, қизнинг ўзи ҳам биладики...

Муҳими, қулай пайтни қўлдан бермаслик. Ҳақиқатни қутқариш йўлидаги яна бир уриниш. Ҳали яна ҳақиқатингни пеш қиялсанми, ахир қачонгача! Лекин айлангириб келганда оқибат нима бўлади, у қандай жавоб қилади, айтиш қийин. Унинг сувсиз саҳрода қолиб оч ўлса ҳам, воз кечмайдиган олийжаноб орзу-аъмоллари бор, кечинмалари, туйғулари бор ва қиз ушбу туйғулар-у, орзу-аъмолларни қандай қабул қилади, қандай тушунди, билиш амри маҳол эди. Бу эврилишларни кўринг эди. Юксак хаёллар, орзулар, барини ҳаёт рад этди! У эса токи жони борича уларни тутиб қолмоқчи, улардан асло айрилмоқчи эмас, улар билан бир тузоққа тушди, аммо воз кечгиси йўқ. Бамисоли ҳамма замонанинг катта шоҳ йўлидан учиб боряпти, у галдир эса қўл кўтариб йул четида тўхтатмоқчи, лекин ҳеч кимнинг у билан иши йўқ, ҳеч ким тўхтамайди. Мана, яна бир таваккал. Шунинг учун ҳам барвақтроқ келди, эстрада саҳнаси очиқ кўриниб турадиган, ҳеч ким тўсолмайдиган жойни танлади. Унга шундай бир жой ниҳоятда зарур эди...

Бу орада саҳнада оркестр қатнашчилари пайдо бўлиб, ўз ўринларига бориб ўтира бошладилар. Булар ҳалигиндай «туғри эфирга» чиқишарди, мана бундай даъво-достон ресторанларда хорижий ҳамда маҳаллий юдузларнинг «тирик чиқиши», тирик рок-музикани ёқтиришади кўпроқ.

Илгари опера театрининг оркестрида чалган маш-шоқларнинг баъзи бирларини у аввалдан танир, баъзи бировлари билан эса салом-алиги ҳам бор эди. Тўғри, анча вақтлардан бери гаплашган эмас. Қанча сувлар оқиб ўтди орада. Уларга аввалгидек унинг кераги бормикин? Ахир гап фақат шундами? Мана, музика чалинади-ю, кўзга кўринмас парда сурилиб ҳар бир кимса учун ўзга дилбар олам очилади ва бу оламга инсон фақат музика орқали кириши мумкин, шунда барча ўткинчи, бекорчи нарсалар чекинади-ю, ёлғиз куйлаётган руҳ қолади.

Музикага келганда, у туғма ошиқ эди, туйғуларини ҳеч қаерга сиғдириб ҳам бўлмас, англаб ҳам бўлмас эди.

Бу ҳавасгина эмас, ундан ҳам кучлироқ, каттароқ, тушунтириб бўлмас бир нарса эди. Бу борада бир воқеа ҳам рўй берган, эсига тушиб қолса, кулгиси қистайди, ўзини масхара қилиб жинни мусиқапараст дейди. Илк қайта қуриш йилларида ўзининг журналистлик юмушлари билан Лондонга бориб қолиб, анжуман ўтаётган ҳашаматли меҳмонхоналарнинг бирида ҳамма қулайликлар муҳайё ҳожатхонада шипданми алақайлардан мусиқа садолари ёгилиб турганига дуч келди. Одамлар ҳожат учун кириб чиқишар, чиннидай хоналарда заруратларини бажаришар, табиийки, арғинишар, суртинишар, томоқларини қаттиқ қоқишар, унитазларнинг сувларини шадиратиб, гулдурос билан туширишар, буларнинг ҳаммаси узра улар шарафига Шопен ёки бошқа бирор мусиқа даҳосининг гўзал асари янграб турарди. О, ноаён юксакликлардан оқаваларга қандай оҳанглар ёгиларди-я! Унинг ақли шаҳар маданиятининг бу каби қулайлигини сира тушунишни хоҳламасди. Ахир мусиқа бу Худога етмоқ, руҳнинг коиноти-қу. Ўйлаб топган қилиқларини кўринг! Шунда эҳ, олдинги ўтмиш пайтларни кўмсади — қанийди меҳмонхонада «Таклиф ва шикоятлар» лафтари бўлсайди — беш юлдузли маъмурларга кўрсатиб қўярди нима дейиш, нима қилишни! У юқорига чиқиб, шу борада оғиз очмоқчи бўлган эди — шу заҳоти илло-биллога келтирмай оғзига уришди — оғзидаги оғзида, бўғзидаги бўғзида қолди. У Москвада таҳсил олиб юрган кезларида ўрганган, бемалол тушунса бўладиган инглиз тилида ҳожатхонада мусиқа чалиш раво эмас, деб тушунтирмоқчи бўлди-ю, шу заҳоти — сизга бу ҳожатхона ёқмаса, бошқасига боринг, деб жавоб беришди...

Мусиқанинг жинниси бўлган бу одам баъзан ҳазил тариқасида албатта, агар болалигимда тоғда овул отларини ҳайдаб юрмай мусиқа мактабига кириб ўқиганимда, қулинг ўргилсин композитор бўлиб чиқардим, зеро мен ўзим хоҳласам-хоҳламасам, кўкрагимда мусиқа тўқийман, лекин афсуски, уни ўзимдан бошқа ҳеч кимса эшитмайди, дерди.

Шундай булгандан кейин унинг матбуотда мусиқа ишқибози ва театр танқидчиси сифатида ёзиб туришдан ўзга чораси йўқ эди — бу ишни у яхши кўрарди. Бироқ бу ерда ҳам, кези келса, бурнидан қармоққа илиниб турарди...

Балки бир оз ичиб ўтиргани учунми («Евразия»да асл француз майлари бўлар, шунинг учун унинг бугун ресторанда ўтириши одатдагидай анча-мунчага чиқимдор қилиши тайин) Саманчиннинг вужуди қизиди, яна ўзига май қуяман деб турган эди, шу пайт ресторани хизматчиларидан кимдир столи олдига келди. Бу официант эмас — кўринишдан ғоят басавлат, йўғон бўйинига кулранг капалак нусха бўйинбоғ таққан, европача усуддаги хизмат кўрсатиш шуни тақозо қилса керак, боз устига катта кўзойнак кўндирган бир кимса. Директорнинг ўзи экан.

— Кечирасиз, сиз — Арсен Саманчинмисиз? — У Саманчиннинг олдига «Евразия» тамғаси туширилган ташрифномасини қўйди.

— Ҳа! — одати бўйича шаҳдам жавоб берди Арсен. — Тугри айтяпсиз, мен Арсен Саманчинман. Сиз демак «Евразия»нинг бошлиғи — директор экансиз-да? — У ўрнидан кўзгалиб, кўришиш учун қўл узатди, лутф билан қўшимча қилди: — Бундан чиқди, бутун Евросиё қитъасининг шефи?

— Ўшандай! — деб жавоб берди директор бир оз қийшанглаб қирғизчасига ва гўё сўзини шу билан қатъий тасдиқлади. Арсен Саманчин шу ернинг ўзида унга «Жаноб Ошондой!» — деган лақаб берди.

Қўл олиб кўришганларидан сўнг жаноб Ошондой курсини ўзига тортиб ўтирди, чамаси, жиддий бир нарса хусусида гаплашмоқчи эди, шунинг учун зирҳи оғир кўзойнагини зўр бериб арта бошлади.

Шеф-директорнинг кутилмаган ташрифидан бир оз ҳайрон бўлган Арсен Саманчин парво қилмай гапини илтифот билан давом эттирди:

— Ҳурматли шеф-директор, ижозат беринг, кейсни олиб қўяй, сизга халақит бермасин. «Евразия»ни жуда

боплагансиз, қойил, томошақилиб тўймайсан, мен баъзан бу ерга келиб тураман, кам, лекин...

— Биламан, биламан, — деди директор, лекин гапни илиб кетолмади.

— Қойил қолмай илож йўқ, — атрофга завқ билан назар ташлаб такрорлади Саманчин. — Хурандалар кўплигини қаранг, қанча чиройли хотинлар! — Ҳар ҳолда андак ичган эмасми, тили бир оз тутилаётгани сезиларди. — Ўзингиз биласиз, хотинларсиз ресторан гестоган эмас, — французларга ўхшаб тилини такиллашиб талаффуз қилди Саманчин, лекин суҳбатдоши бу кинояни фаҳмига етмади. — Ҳа, ресторан — ресторан эмас, театр — театр эмас, бозор-бозормас. Ана яна келишяпти. Булар ҳам гоятда чиройли! Юқорида ўтиришни хоҳлайдиганларга балконда ҳали бўш жойлар бор. Ана оркестр ҳам тайёрланяпти! Бормисан-ей, мусиқа, мусиқа бўлсин! Кутиб ўтирибман, шунинг учун келдим. Қандиларни айтинг! Италиядан олиб келинган дейишади, а?

Ошондой бошини қимирлатди.

— Ҳа, ўшандай, Италияники, — деди-да, бир оз шошмай туринг, менинг ҳам айтадиган гапим бор дегандай огоҳлантириб шаҳд бармоғини кўтарди. — Мен олдингизга бокорга келганим йўқ, шу десангиз... — У гапни чала қолдириб ичига ютди.

— Э, нимасини айтасиз, жуда соз бўлибди! — дея жағи очилди Арсен Саманчиннинг, бизни ҳам кўчакўйда танишади, ҳали унутишгани йўқ, ҳатто мана бунақа катта менежерлар ҳам салом беришади деган хаёлда ўзидан ўзи руҳланиб. — Келинг, унда бирга ичайлик, — таклиф қилди у суҳбатдошининг гўштдор башарасига дўстона илтифот билан қараб. — Бу май жуда ҳам яхши, жуда ҳам ўткир. Қойил! Келинг, мен сизга қуяй, яна олиб келишади, айтаман.

— Йўқ, йўқ! — Ошондой унинг шиша тутган қўлини тўхтатди. — Мен бунга эмас. Хизматчилик. Ҳа, сизни кўпчилик билади, сиз маълум-машҳур одамсиз, лекин буни бошқа бир пайт гаплашармиз. Мен сизга бошқа нарсани айтмоқчийдим. Шароит шундай бўлиб қолди,

биласизми... Бугун катта тадбирларимиз бор, хорижлик ҳомийлар учун зиёфат, Оқсу олтини бўйича Канада Қўшма корхонаси, халқаро ишлар, олтин бўйича ўзимизнинг одамларимиз — улар таклиф этишган. Катта одамлар, ўз қуриқчилари, қоровуллари, яна рафиқалари билан келишади. Концерт бўлади... Бироқ гап бунда эмас. Сизга гапнинг пўсткалласини айтиб қўя қолай. Ҳозиргина қўнғироқ қилиб айтишди, бугун Арсен Саманчин залда ўтирмасин деган кўрсатма беришди. «Шундай қилиш керак!» — дейишди.

— Тўхтанг! Тўхтанг! Ким у менга буйруқ берадиган? — қизишиб кетди Арсен Саманчин. — Кимга «керак» экан бу? Нима ҳаққи бор...

— Менга шундай буюришди! — деди башараси қизарган Ошондой ади-бади айтишиб ўтирмай унинг сўзини шартта бўлиб. — Нега шундайлиги билан менинг ишим йўқ. Тепадан айтишди! — ярақлаб нур сочган қандиллар томон бошини кўтарди у. — Мен айтилган гапни қиламан. Шунинг учун яхшиликча ресторандан чиқинг, ортиқча гап-сўзларга ҳожат йўқ. Қанча тез чиқсангиз, шунча яхши. Ҳозироқ ўрнингиздан тура қолинг. Гапни чўзиб ўтирмайлик, шундай бўлсин.

— Нега энди шундай бўларкан? Бу нима деганингиз? — деди-ю Саманчиннинг гапи оғзида қолди, қони қочган лабларини қаттиқ қисди. Албатта, у каллахум Ошондойнинг капалагини учириб, қаттиқ жанжал-тўполон кўтарса бўларди, столни ағдар-тўнтар қилиши, афт-башарасига тушириши, галва чиқариши, ўз номус-ори пасткашларча таҳқирланганига норозилик билдириши, ўз ҳақ-ҳуқуқлари поймол қилинаётганига яна бошқа муносиб жавоб бериши, қаршилик кўрсатиши мумкин эди, лекин ҳозир бу кўнглига сизмасди.

Миясига яшин янглиғ бир фикр урди-да, у бостириб келган ҳис-ҳаяжонларини босди, лекин бу ўзини ирода билан қўлга олгани туфайли эмасди, гап шундаки, у бир уриб сулайтириб ташлангандек сизди ўзини, гўё болта урилган дарахт қарсиллаб кўз ўнгида қулагандай

ва гўё еру замин оёқлари остида гулдираб ларзага тушгандай, зеро кўнглида туйган, онгининг тубларида оққан янгроқ мусиқий хаёл сурурлари, уни ҳеч қачон тарк этмаган, ардоқли орзулари — ҳаммаси бирдан бирваракай ўша дарахт каби зум ичида йиқилди, бордан йўқ бўлди, кераги бўлмаган нарсага айланди. Фақат ёлғиз бир фикр унинг бутун борлигини аёвсиз ағдар-тўнтар қилиб юборди:

«Наҳот бу ўша қиз? Наҳот у шуни раво кўрди?» Хаёлига келган бу фикрга ишонмасдан, у саҳнага қаради — қиз ҳали супага чиқмаган эди, аммо оркестр унинг чиқишини кутиб, капалақдек енгил куйларни аралашига ўйнаб турарди. Саманчин чўнтагидан қўл телефонини шартта чиқарди-да, қизнинг рақамини тера бошлади. Бармоқлари қалтирарди. Овозим ҳам титраб чиқса керак, деб қўрқди. Ошондой буни кўришини истамасди, аммо илож не. Қизнинг телефони ёпиб қўйилмаган эса-да, бир неча дудулаб сас бергач, қизнинг ўзининг ширасиз овози эшитилди: «Мен Ойдана Самароваман. Телефон вақтинча ишламайди, алоқага чиқмайди». Яна ўша етим ду-ду-ду...

— Олмаяптими? — қошини кинояли чимириб сўради Ошондой.

Саманчин индамади, Ошондой нимани назарда тутди? Ким жавоб бермаяпти? Тахмин қияптими? Сезяптими? Ё аниқ биладими? Суриштириб ўтирмади. Ўзини пастга уришни истамади. Умуман гап бошқа ёқда: бу ёғи энди нима бўлади, ҳал қилиш керак. Ҳаммасига нуқта қўйиб ўрнидан туриб кетаверсинми ё тушунтириб беришни талаб қилсинми: буйруқ кимдан чиқди, нима учун рестораннинг шеф-директори бундоқ пешдаҳан қияпти, сал бўлмаса бўйнига уриб зўрлаб чиқариб юборишдан ҳам тоймайди баччагар?

— Қани нима қилдик? — ўсмоқчилаб сўради Ошондой. — Турамизми? Эшиккача кузатиб қўяман...

— Йўқ-йўқ, керакмас, — деди Арсен Саманчин. — Йўлни ўзим биламан. — У кейсни жаҳл билан ёпди.

— Бўпти унда! Яхши қиласиз. Айтмоқчи овқатга пул тўламасангиз ҳам бўлади. Буни ўз устимизга оламиз, — деб қўшимча қилиб қўйди отбашара Ошондой.

Бундан Арсен Саманчиннинг фиғони кўкка чиқди, худди шуни кутиб тургандай бутун аламини тўкиб солди.

— Нима деяпсан ўзи?! — норози қичқирди у Ошондойнинг бетига тик қараганча сенсираб. — Сен мени ким деб ўйлаяпсан? Бу ерга кўчадан садақа сўраб кирдимми? Э, жўна туққанингни олдига! Тупурдим сенга ҳам, ресторанинга ҳам. Қани, тез бўл, официантни чақир, тийин-тийинигача тўлаб, кейин бу ердан чиқиб кетаман. Қани, туёгингни шиқиллат! Бас!

— Бўпти, ўзинг биласан! Айтдим-қўйдим. Официант ҳозир келади. У ёғини келишдик, ўшандай! — огоҳлантирди Ошондой ва секин ўрнидан қўзғалиб, ҳўкиздай гардани қизарганча орқасига қарамай кетди...

Шунда Арсен Саманчин ортиқча хатога йўл қўйиб, майдалашди, жанжал маддалади.

— Ҳей, менга қара! — деб чақирди у Ошондойни ва у орқасига ўтирилиб қарагач, қаҳр билан башарасига қичқирди: — Ҳей, бўйнига уриб ҳайдадим, боладим деб ўйлама тагин! Мен буни шундай қўймайман! Қаерга боришни ўзим биламан. Мен журналистман, мустақил журналист! Билиб қўй!

Бундан Ошондойнинг тили қичиди:

— Билганда нима? Вой, сени қара-ю. Тупурдим сенга, ким бўлсанг ҳам! Хотинлар сендан юз ўтиради, бошқа ёққа қарайди.

— Сенинг нима ишинг бор?

— Сен ўзинг ахлатхонангни бил. Ҳозир журналистнинг охурдаги чўчқадан фарқи йўқ. Қорнини тўйғизиб қўйсанг, бўлди, газетадами, телевизордами, хўриллайверади. Гапини қаранг буни! Беш минут вақтинг бор, тез қорангни ўчирмасанг, ўзингдан кўр, ифлос... Сендақаларга кучимиз етади. Тамом! Гиқ этиб энди озингни оча кўрма!

Шуларни айтиб, Ошондой газабдан қийшайган башарасидан кўзойнагини шартта олиб, «мустақил журналист»нинг бақир-чақирига эътибор бермай нари кетди.

Арсен Саманчин бу воқеанинг давоми нима бўлишини билсайди! Официант келди:

— Кечирасиз, мана ҳисобингиз!

Лекин ҳамон газабидан тушмаган Арсен Саманчин ҳисоб варағи қўйилган идишни нари сурди:

— Олдин менга водка келтир!

— Водка?

— Ҳа, водка! Агар русчани тушунмасанг — арақ!

— Ҳозир олиб келаман. Қанча?

— Кўтарганча олиб кел! Тез!

— Ҳозир!

Официант зингилаб буфетга кетди. Фигори ошган Арсен Саманчин атрофига аланглади. Ҳеч кимнинг у билан ҳеч қандай иши йўқ. Ресторан ўзининг оқшомги ишлари билан банд: одамлар лиқ тўлган, балконлар ҳам эгалланган эди. Гала-говур, кулги, қадаҳлар жаранглайди, хўрандалар хурсандчилик қилади. Муסיқа ҳам деворларда ўйнаган шуълаларнинг рақсларига жўр оулио, одамларнинг димоғини чоғлар, кўнгилларини кўтарарди. Шу издиҳомда фақат у ҳайдалмоқда. Унинг боши айланар, юраги кўксида гурсилаб урар, бутунга мўлжаллаган ишлари энди битмаслигини ўйлаб сиқиларди. Бу бало кимдан чиқаётганлигини билишнинг иложи бўлсайди: қизнинг, Ойдананинг ўзидан бўляптими ёки унинг янги ҳомийлари қилиқ чиқаришяптими? Агар қизнинг ўзидан бўлаётган эса, бундай сотқинликка қандай журъат этди, нега уни рақиб чангалига ташляпти, шахсий ишларига тумшуқларини тикишга йўл қўйяпти, шунчаликка борган экан, энди уни ким деб аташ мумкин? Одам ҳам шунақа бўладими? Нима учун? Уни зўрлаб ҳайдаб юборишининг сабаби борми?

Ҳа, нимадир бўлиб, орадан ола шарпа ўтганга ўхшаган эди. Бу яқингинада, ўрталаридаги муно-

сабатлар бир оз узоқлашиб колганда, қиз негадир ундан ўзини олиб қоча бошлаганда рўй берганди. Ўшанда ҳам у мана шу ерга келиб, қўлидан кейсини қўймай эстрада ёнида қаққайиб тик оёқда тураверди, то томоша тугагунча бир зум ҳам қиздан кўзини узмади. У қизга қараб, ҳой, ялтир-юлтирга ботган илоҳа, ҳушингни йиғиштир, наҳотки сен мангу қайлиқни ҳали у сахнада сенинг қиёфанга туғилмасдан бурун ўлдирган бўлсанг? Наҳот сен уни издиҳом ичидаги ўйин-томошага сотдинг? Ё ақлу ҳуш сени тарк этдими? — дегиси келарди.

Яна хаёлида аччиқ истехзога тўла бир нарсалар айланар, аммо у миқ этиб огиз очмади... Шундай қотиб, карахт тураверди, кейс ичида эса унинг гунглигига гаров улуг бир асар, у бунга амин эди — қўлёзма ўз вақтисоатини кутиб ётарди. Лекин у соат қачон келади? Ва бу билан кимнинг нима иши бор? Фақат қизгагина... Бу орада эстрада узра мусиқа гумбурлар, тарак-тарак авжга чиқиб дўмбирлар, қўшиқчи қиз куй куйлаб, одамларнинг завқу шавқларини бениҳоя жунбушга келтириб чирмовуқдай буралар, баданидаги барча аъзоларини жўш урдириб ўйнатар, издиҳом эса бошдан-оёқ вазду жазавага тушиб, қўшиқчи қизни сира қўйиб юбормас, кўзлари билан уни нақ еб қўйгудай, қарс урар, қийқирар, Арсен эса сахна ёнида туриб, қизнинг шўх овоз таратиб, арзон, енгил мусиқа мақомларига жонини аямай йўрғалаётганидан, шу мусиқанинг банди-асирасига айланаётганидан нигоҳини узмасди. Мана шу телбаворий завқ-шавқнинг офатларида уларнинг нигоҳлари бир неча бора чақмоқдай тўқнашди. Қиз ахир тушунарди-ку буларнинг нималигини.

Мана яна айланиб ўшанга келди. Яна ўша издиҳом, фақат бу сафар уни яна ўша кейсу, ўша кейс ичида ётган улуг асар билан бирга қўшиб, залдан қувиб чиқармоқда эдилар...

У эса бўйсунушга мажбур эди.

Патнисда бир шиша арақ кўтариб официант келди.

— Марҳамат. Қўйиб берайми? Қадаҳгами, стакангами?

— Стаканга.

— Қанча?

— Тўлатиб.

У олов гуриллаётган бўғзига арақ тўла стаканни бир отишда бушатди. Ҳансираб, кўзлари ола-кула бўлди. У худди ўзини ёқиб юбормоқчидай эди.

— Қанча бўлади? — сўради у ҳисоб қоғозига қараб сўнг официантни ҳайрон қолдириб, тийин тийинини тўғрилаб тўлади-да, худди ўзини тўла бир стакан арақ ичмаган кишидай кўрсатиб, қурч елкаларини тўғри тутиб, мушакдор бўйинини баланд чўзиб, аёл юриб чиқиб кетди.

Кийимхонада шляпасини олиб, ўшандай жиддий қиёфада бошига илди. У қишин-ёзин шляпада юришни ёқтирарди. Ойдана уни Тумоқли деб чақиритиши бежиз эмасди. Ташқарига чиқа туриб у эстрададан келаётган Ойдана Самарованинг овозини эшитди. Бутун ресторан гуриллаб қарсак чалди — интизор кутилган воқеа рўй берди: ҳузурларига юдуз қиз чиқди! Илк шоа-хуррам қийқириқлар янгради: «Ой-да-на! Ой-да-на!» Аммо Арсен Саманчин орқасига қарамади, фақат қадамлари секинлаб, бостириб келаётган мастлик гирдобини енгишга уриниб, хаёлидан ўтказишга ўлгурди: кўриб кўй, қўйилмисан энди — реклама билан моданинг кучи мана шунақа бўлади. Бутун инфраструктура шуни деб ишлайди, яшаб қолиш пойгаси давом этмоқда. Шон-шуҳрат, донг таратиш — булар ҳаммаси охир-оқибатда пулнинг хазондай ёғилишига хизмат қилади. У ҳатто кулгиси қистаб мингирлаб хиргойи ҳам қилди: «Расво экан, дўстларим, ақчасиз бўлса ҳаёт, дўст-ёр-ей!» У оёқлари билан гурсиллатиб ер тепингиси, қаҳ-қаҳ отиб кулгиси, сакраб-сакраб ўйин тушгиси келди... Аммо ўзини тутди. Шу заҳоти ҳунграб йиғлагиси келди. Додлагиси, фарёд қилиб осмонларни тўлдиришни истади, лекин осмон эшитармиди, бўғилармиди. Нимадир қилиш керак эди, бирон даҳшатли кор-ҳол юз бермай бурун қайгадир бош олиб кетиш зарур эди. Кеч бўлмай туриб, дарҳол жўнаб қолиш, кўздан гойиб бўлиш керак.

«Севиш ва ўлдириш! Нахот шундай қилиш мумкин? Сен маст бўлиб қолибсан! Йўқ, маст эмасман, — деб жавоб берди ўзига-ўзи хаёлига келган фикрдан музлаб... — Севиш ва ўлдириш...»

У кетиб борар, бошида эса гўримда ҳам унутмайман, кечирмайман! — деган фикр чарх урарди.

III

Дунёда кимнинг толейига нима битилган. Худди шундай — кимнинг толейига нима. Ҳамма вақт шундай. Ҳеч ким бундан қочиб қутулолмайди... Толейини кутиб тирикликнинг кунлари келади кетади. Охирги кунгача кутасан, охирги соатгача... Ҳамма вақт шундай бўлади.

Мана яна қайлардандир қосид шамол учди — бу ўз вақтини пойлаб ўнгирида ётган толе ўша соатда бирдан сергак тортиб, борлиқ оламда, одамларнинг қалбларидами, ўй-хаёлларидами, хатти-ҳаракатларидами, қайда нимани кўриши керак бўлса, ҳаммасини кўргали шошилиб йўлга тушди. Ва яна толе ўз кечиктириб бўлмас зарур иш-юмушларини адо этишга киришди, ва доимо бўлганидай, жуда узоқларни кўзлаб, зимдан ҳодисотларнинг кутилмаган тўқнашувларини ҳозирлади, булар эса, ўз навбатида, ҳеч қаерга сиғдириб бўлмас ўшал тақдир ҳукм-ҳиккаларини бошидан кечириши амр этилганларнинг кутилмаган қисмати ва саргаш-таликларини олдиндан белгилаб ва келажак куиларини ҳам елкаларига ортмоқлаб, ҳамон-ҳамон яна ўша-ўша саволларини такрорлаб кўкка мурожаат қилар эдилар: Не бўлмай? Нимага? Энди қандай қилиш керак?..

Аммо осмон на шивирни эшитар ва на фарёдни...

Ҳатто тоғлардаги ваҳший махлуқ ҳам — нола қилар, ўкириб, фарёд-раъс чекиб, осмонга нидо солар, ойни сўроқлар ва ой ҳам ундан қочиб дам булутлар ва дам қорли чўққилар ортига яширинар, зеро ушбу махлуқда ҳар ерда ҳозир нозир тақдир ҳукмидан четда қолмаган, унга, тоғ илвирсига ҳам ўз кўргилигини тайёрлаб қўйганди...

Нарлар олишувда енгилган, насл қолдирмоқлик ҳақ-хуқуқидан мосуво бўлган қувғинди Жаабарс уша пайтлар аянчли кун кечирар, устига устак, у ҳали бу аҳволга сира тан бермаган, ҳамон савқи табиий билан қаршилиқ кўрсатар, илгариги куч-қувватининг қайтишини истар, бахтга қарши қизиққонлик, тажанглик қиларди. Илгариги вақтлардек бирон-бир барсойимни биқинига тортқиси келар, бироқ уларнинг бари эгалик, «уйли-жойли» бўлиб кетишган, унинг истак-хоҳишлари ҳеч кимда раҳм-шафқат уйғотмасди. Шундай пайтлар бўлардики, у бирдан рақибига ташланар, уни бўғиб-гажиб ташлаш, жилла қурса кучини кўрсатиб қўйишни истар, аммо олишув кўпинча натижасиз тугарди. Барча илинжлар абас эди: нафсиламрга, қавм энди унга эътибор бермай қўйганди, гўёки эндиликда у ёруғ дунёда йўқдай. Шунинг учун ҳам, йирик ўлжа ағдарилганда, илвирслар ҳар ёқдан йиғилиб келадиган сўқмоқлардан нарироқ, чеккароқда юришга туғри келарди. Ҳолбуки, ўзини босиб туриш, сабр-тоқат қилиш осон эмасди, бошқалар ўлжани гажиб бўлишларини кутиб туриш, сарқитга эришиш учун ақл бовар қилмас матонат керак эди. Энди унинг аламли қисмати шундай эди, ҳолоуки, у ташқаридан қараганда, ҳамон ҳайбатли кўринар — калласи йирик, қудратли, мудроқ ҳоргин кўзлари ҳамон қовоқлари остидан учқунлар сочар, бўйни ва яғрини азаматларча керилар, думи осуда, юмшоқ буралиб турар, бу Жаабарснинг лозим бўлганда ўзини қандай тутиб тура олишидан дарак берарди.

Фақат қавмнинг булар билан ҳеч бир иши-ҳуши йўқ эди.

Фақат болачиқларини эргаштирган йиртқичларнинг мавсумий жуфайларигина унга қаҳр билан нигоҳ солишар, гўё у нимагадир айбдордай, ўзларини четга тортишарди, унинг илгариги жуфти барсойим эса умуман, танимаган-билмаганга олар, қонни қайнатиб юборадиган бетамизлик билан думини хода қилганча бети гоятда қаттиқ янги маъшуқи билан ёнма-ён, унга

суркалиб Жаабарс олдидан утиб кетар, улдингми-
қолдингми, демасди.

Тиёншон мангу қорликларида, тоғларнинг ўнгир-
лари ва мағораларида яшовчи қавмдошларига яқин-
яқинларгача йўлбошчилик қилган Жаабарсдай қудрат-
ли азамат йиртқичнинг бу хўрликларга чидашдан ўзга
чораси йўқ эди. У тўданинг ҳаётидан мосуво қилин-
гандан сўнг бўрсиқ, юмронқозиқ, дуч келиб қолса,
қуёнга ўхшаш майда жониворларни овлаб, амал-тақал
кун кечириб юрди. Илгари кун-кун ора кийик, эчки,
архар каби жуфт туёқли ҳайвонларни ағдариб, бўғизлаб
тўйгунча мазали гўшт еб юрган Жаабарс эндиликда
гарчи аввалгидай қорни қаппаймаса ҳам, лекин оч
қолаётгани ҳам йўқ эди. Аммо омад ундан юз ўгиргани
ҳар қадамда билинарди. У тўдага ёт-ўтай бўлиб қол-
ганига қарамасдан, тиз букиб кун кечирадиган қувғинди
ҳолига тушганидан ҳеч кўниколмас, буни бўйнига
олишни истамас, қаршилиқ кўрсатишга иродаси бутун-
лай сўнмаган эди. Унинг кўксида юз берган вазиятга
қарши табиий ғалаён жўш урар, ваҳший вужудида ич-
ичидан тинимсиз исён ўти ловулар, ҳаммасига зидма-
зид аллақандай ички енгиб бўлмас куч бош кўтарар,
уни ёрлақамай қўйган бу тоғлару дараларни тезроқ
ташлаб бадар кетгиси, бутунлай ғойиб бўлгиси келарди,
бошқа бир дунёга қайтиб келмас бўлиб кетишни
истарди, бу бошқа жой йўл-йўлакай кириб ўтадиган
шу яқин орада эмас, балки осмонга кўз илғамас бўй
чўзган мангу музли чўққининг ортида, буюк довоннинг
нариёғида эди. У жонли махлуқлар яшамайдиган, етиб
бориш қийин, фақат ёзда санокли кунлардагина ўтиш
мумкин бўлган мангу ёввойи маконларга жўнаши
керак эди; ўша холи юксак макон Узангилаш тизма
чўққилари орасида бўлиб, у ерга ҳатто қудратли,
парвози баланд қушлар ҳам учиб етолмасди. Жаабарс-
ни ич-ичидан отилиб келаётган ноаён бир куч, дунёга
сигмай қолган чексиз алам-ҳасрати мана шу маконларга
тинмай тортмоқда эди. Бир пайтлар ёз чоғи у ўша
ёқларга чиқиб борганди, лекин эндиликда унинг ала-

мангиз фожиаси шунда эдики, илгари қурби етарди, энди етармикин...

Довонга чиқиладиган тик ва қоялар билан қуршалган йўл кўз илгамас юксақдаги ҳеч қачон эримайдиган қорлардан ўтар, шамоллар чўққилардан чўққиларга подадай ҳайдаб юрувчи, улар ортида ғойиб бўлувчи, баланд ёнбағирларга эниб борувчи, доvon оша судралиб югургучи қора булутлару оппоқ сутдек амомалар ичра кўринмай кетарди... буларнинг бари бу ердан узоқ эмас... унинг ёнгинасида эди...

Жаабарс яна қанча уюрмалардан ўтаркиинман деб, тўхтаб, атрофидаги қорларни оёқлари билан топтаб, нафасини ростлашга уриниб, буларнинг бариини кўздан кечирарди. У қалин қорларни босар, бўғзигача қор уюмларига ботар, тўртала оёгининг панжаларига зўр бериб, яна тирмашиб юқорига чиқар, тошлар-қояларнинг муз қотган бағрига бағрини бериб чўзилиб судралар, олдинга силжирди.

Лекин мана шу аснода худди у ўлжасини қутуриб қувиб бораётгандай нафаси оғзига тиқилар, юрагининг гурсиллаб уришидан қулоқлари чиппа битар ва — энг қўрқинчлиси — нафас етмай оғир бўғилар, оёқларида мажол қолмай таппа йиқилар, орқасига сирғалиб қулар, кўзи жимирлаб назарида дунё остин-устун бўларди. Уёғига яна юқори кўтарилишга кучи етмасди — томоғи хир-хир қилар, бўғилиб ириллар, бироқ бир одим ҳам олдинга босолмасди... Аввалгидай қудратли бўлгандами, Узангилаш доvonини бир-икки соатдаёқ ошиб ўтган ва охир-оқибат ўша ўзгача дунёга алақачон етиб оларди. Самоларнинг жаннатида яшарди кейин... Лекин мабодо қўлидан келсайди, бу сафар энди у ҳеч қачон қайтмайдиган бўлиб, мангуга, то охирги нафасигача шунда қоларди, то ҳаётининг сўнги дамигача...

Чиқиб бўлмас тоғ чўққиларининг тизмалари билан ўралган юксақдаги маконга етар-етмас Жаабарс жонидан тўйиб, ҳадеса калласини бор кучи билан силкитар, музлаган қояларнинг тош бағирларини тирмалар, абгор бўлиб, қани эди табиатдан йиғлаш ато этилган эса,

тоғлар тумонатини ларзага солиб ўкириб-ўкириб йиғлашга ҳам тайёр эди. Жаабарс бир эмас, бир неча марта довонни ошиб ўтишга тиришар, бироқ эпини қилолмасди... Бир пайт нафаси бўтзига тиқилиб қийналиб ётганида, шундоққина ёнгинасидан ўнтача шоҳдор тоғ архарлари сакраб-сакраб ўтишди — худди икки қадам нарида ваҳший тоғ илвирси ётмагандай. Ҳолбуки, улар уни пайқашган эди, у эса табиат ўзига ўлжа этиб берган тоғ архарларини кўрмаганга солди... О, тоғлар, айтинг, дунёда шундайи ҳам ҳеч бўларми?! Аммо тоғлар миқ этмасди. О, осмон, айт, дунёда шундайи ҳам бўларми?! Олий осмон ҳам жавоб бермасди. Жаабарс ҳасратдан мунграниб ётарди...

Ахир барча ишларни қойилмақом адо этган пайтлари бўлган, юксаклардан отилиб тушаётган шаршаралардан бир нафасда сакраб ўтган — ҳолбуки, салгина тойиб кетса ёки ҳаялласа, ҳар қандай махлуқни тубсиз қаърларига улоқтириб ташлаган, тош-қояларга уриб мажақлаган бир зум ичида. Бироқ Жаабарс у пайтлар шунчалар кучли ва чаққон эдики, тўсиқ нималигини билмасди, на тубсиз қаърлар, на тик қоялар, на жардаралардан қўрқарди, бўрон, қор қуюнлари уни худди ўз фарзандидай қучарди, тоғлар илоҳаси эса унга илтижо этарди: «Ёнимга кел, Жаабарс, ёнимга кел!» У илтижо янграётган ёққа қуюндай ташланар, илоҳа эса шу заҳот ғойиб бўлар, энди унинг саси нариги ёқдан эшитиларди: «Ёнимга кел, Жаабарс, ёнимга кел!» У яна олдинга камон ўқидай шувиллаб отиларди... Ўша чоғлар дунё унинг чангалида эди, етиб бориб, қувиб ўтиб, ташланиб, доим енгиб чиқиш унга ҳеч бир қийин эмасди ўша чоғлар! У дунёнинг соҳиб чангали эди.

Мана энди у ҳар ёнга бош уриб, тиришиб-тирмашиб, ўтиб бўлмас довон узра бор кучи-ҳушидан айрилиб, абгор бўлиб ўша ўтмиш кунларни ҳасрат, алам, оғриқ билан эслайди.

Туш чоғи эди. Ҳар куни кун ўртага етади, кун ўртадан тушади, лекин ўша пешин пайтини асло нутиб бўлмас...

Ўша ёзни ҳам унутиб бўлмайди...

Бундай ўша юксакликларда ҳаво тиниқ, (булутсиз бўлса, кун пастликларда бўлганидек, соя-салқинда дам олиб ётишга чорламайди, куйдирмайди, ёндирмайди, мутлақ нурафшон, муъжизий шуълалар сочади, тоғлар оламини мунаввар нурларига чулғайди, тирик бир кучқудрат манбайига айланиб, заминда неки нафас олиб яшаса, барини файзиёб қилади, — оддийгина кук майсадан тортиб, ёз чоғи бу жойларни қора тортиб келган, учуримлар ва тизмалар узра оҳиста чарх урган тўдаланган қушларгача ўзидан баҳраманд этади. Бундай дамларда борлиқ олам мавжудотлари офтоб зиёси кучоғида яшамоқ лаззатини туяди...

Ўша кун ўртаси чоғи ҳам шундай бўлди. Ушанда улар жуфай бўлиб, барсойим икков Узангилаш юксак маконларида эркин югуриб учиб боришар, офтоб ва улугвор тоғлар уларнинг майлларини жуштирар, ёнмаён чопиб боришар экан, улар бир жону бир таън бўлиб кетишган, югуриш ҳам баданларини қиздирарди, бир-бирларига сира тўймасдилар...

Бу маконга улар кунни кеча етиб келишганди. Довондан кун бўйи тўхтамай ўтишди, тунда ора йўлда қолиб кетмаслиги, кўпчилик рабобларда ҳамма бўлишгани учун бир зум ҳам қадамларини секинлатганлари йўқ. Ниҳоят, Жаабарс билан маъшуқаси барсойим кўзлаган манзилларига ҳали кун ботмай етиб келишди. Бекорга уринишмаган экан! Табиатнинг ўзи уларни бу маконга чорлаб олиб келди ва ҳар дамда, ҳар нарсада уларга омад ёр бўлди. Йиртқичлар нафасларини бир оз ростлаб, ўзларига тунги манзил излаётганларида, унча узоқ бўлмаган масофада тоғ оҳулари тўдасини кўрдилар, улар ўн чоғлик бўлиб, яқинда доvon ошиб юксакдаги ўтлоқларга чиқишган, осмон билан ўпишган чўққилардан эриб тушаётган сувларни ичишарди. Лекин мушкул доводдан ошиб ўтгач, фалокат оёқ остиларидан чиқди. Йиртқичларга ем бўлиш хавфи туғилди. Икки ваҳший ҳайвон шу заҳоти ҳужум қилди. Ўлжани қўлга киритиш унча қийин кечмади. Довон кийикчаларни

анча ҳолдан тойдириб қўйганди. Илвирслар оҳуларнинг бирини кўз очиб юмгунча чангалга олдилар, бошқалари қочиб кетишди. Тун олдидан лаззатли этга хўб тўйдилар, оҳу гўштининг таъми оғизларида қолди, фарогат қилиб хўб роҳатландилар. Кўк юлдузлари худди буни билгандай ярақлардилар — улар бошидан осуда шуълаларини фаровон сочар, тоғларни аллалардилар.

Тонг билан тиниқ уфқлар чизигида улкан қуёш кўринди, шунда мангу тоғлар янада улугвор тортиб, жонланиб, ҳаёт нашидасини сурдилар, ўз ҳайбатли ўткир қирраларини янада кучлироқ, итикроқ намоён айладилар.

Жаабарс маъшуқаси билан уйқудан эрта уйғонди, ов овлаш баҳонасидагина эмас, маъшуқаси билан гашт қилиш учун махлуқ қадами етмаган ажиб чимганликларда, майин ҳид таратган зумрад ўтлоқларда, юксак тоғларнинг сарин ҳавосидан баҳрадор бўлиб сайрга чиқдилар. Кун қиёмга етганда илвирслар аввал катта-катта сакраб, ўмбалоқ ошиб, кейин узоқ-узоқ югурдилар. Қуёшнинг ўзи тоғ қоплонларини гўё шунга ундаётгандай, баданларини қиздирар, уларга ақл бовар қилмас гўзаллик ва қудрат бағишларди, бу билан гўё бу жуфтлик, бу висол онларининг қадри ва сир-синоатини вужудларингизда туйингиз, дегандай бўларди. Бу жуфай ҳайвон зоти қовушмоғининг тенгсиз нашидаси эди.

Улар томирлари жўш уриб, ёнма-ён эркин югуриб боришар, шу тобда улар учун тоғлару қуёшдан ўзга ҳеч нарса кўзларига кўринмасди. Мабодо тўғри олдиларидан чиқиб қолганда ҳам, уларга ҳозир ҳеч қандай ўлжанинг ҳожати йўқ эди. Улар қуёш нурини ши-мирар, югурганда қуёш нуридан куч олар, унинг ҳароратини эмар, кучларига куч қўшилар, ҳоргинлик нима-лигини билмай, ҳаёт лаззат-фарогатининг чўққисига кўтарилар эдилар. Шундай бўлган эди-да...

Ва еру замин коинотнинг аргимчоғида чайқалар, ва ер юзасида мавжуд жамики мавжудот мангуликнинг кўзга кўринмас айланасида учар, улар ичида

Жаабарс билан маъшуқаси барсойим ҳам офтоб нури ёритган тоғ тизмалари ҳамда воҳаларида қанотланиб учишар, қуёш эса тиккада хатти аълода туриб уларни эркалар, ўзига чорлар, кўкларда учган қушлардек бўлинглар деб, далда берар, зеро худди ўша онларда икки йиртқичнинг жуфайи ҳайвонлар зоти-қавмининг чопиб бораётган мисоли икки фариштасига менгзарди... Гоҳи-гоҳида ҳайвонлар ҳам фаришта бўла билади... Шундай бўлган эди-да...

Ҳаш-паш дегунча фароғатли ёз кунлари ўтди-кетди, тоғларнинг юксак маконларида қўноқлик муддати охирламоқда эди — бу маконларда ҳаво тез орада кескин ўзгарди, бирдан тик тоғлар бағридан кўз очиб юмгунча қуюнли қор бўронлари кўтарилиб, нафас олишга қўймай қутургандан қутурди, осмон фалакни зим-зиё қоронғу босди. Ана ўшанда илвирслар апил-тапил орқага қайтишди — базўр оёқ узиб, жонларини сақлаб қолишди. Улгуролмаган баъзи жонзотлар ўша маконнинг ўзида, қор кўчкилари тагида қолиб кетишди, осмонда учиб бораётган қушлар ҳам ҳеч нарсани кўролмай кўздан айрилишиб, ерга тап-тап муз кесаклари бўлиб қулашди. Шундай бўлган эди-да...

Ана шу юксак тоғ маконига довон ошиб ўтишга Жаабарс жон-ҳолига қарамай уринар, унда мўъжизадай қуёш билан эндиликда ёлғиз бир ўзи рўбарў бўлишни истар, у ерларда ҳаётининг охирги кунларини ўтказиб, сўнг абадулабадга ғойиб бўлгиси келарди. Бу ёлғиз сўққабош ҳайвон ўз умр йўлини бошқача бир тарзда эмас, айнан худди мана шундай тугаллашни хоҳлар, шунга интиларди...

Довондан эса ўтиб бўлмасди. Йўли тўсиқлар билан банд, уларни ошиб ўтишга ожиз эди. Жаабарс қаттиқ хириллаб, увиллаб, ариллаб, юқорига кўтарилмоқчи бўлар, хип бўғилар, тик баландликни ололмай пастга қулаб тушар ва яна қалтираган панжаларини тошга босарди...

Лекин ахир нима учун тақдир ушбу тоғ илвирсига андак раҳм-шафқат қилмади? Ахир унинг истаги фақат тоғ ошиб ўтиб, сўнг ўша ёқларда абадулабад

қолишгина эди-ку... Наҳот тақдирнинг бунга ўз алоҳида сабаби бор бўлса? Наҳотки бу махлуқ унга баайини мана шу Узангилаш тоғликларида алланимагадир керак бўлса? Тақдирнинг дафтарига нима ёзилган эди ахир?

IV

Икки кун илгари у: «Дил нима ўзи? Ҳамма нарсани унга бемалол тўнкариш мумкин. Ирода ва онг — мана булар инсон учун энг муҳим нарсалар!» — деб оғзидан чиққанини шарттакилик қилиб ёзган бир газетхон билан баҳсга киришиб мақола тайёрлаганди. «Албатта бу гапда жон бор-ку-я, лекин биз дилимизда рўй бераётган ҳодисаларни ҳам назардан қочирмаслигимиз, уларнинг маънодор томонларини эсдан чиқармаслигимиз лозим, биз эса кўпинча бу нарсаларга эътибор бермаймиз. Дил мулкида рўй бераётган майллар аксаран ҳатто тарихий воқеа-ҳодисаларда ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлади. Яхшилик ва ёмонликнинг асл ибтидоси кўнгил булогидир. Дил онгости ҳодисаларини кучайтиради ва рағбатлантиради!..» У пайтини топиб шундай фалсафий муҳокамалар юритишни яхши кўрарди.

Бироқ ҳозир фалсафий ўй-хаёлларга ботиб ўтиришнинг пайти эмасди. Шу кеча Арсен Саманчин компьютернинг ҳатто яқинига йўламади. Ўша чуқур мулоҳазалар юритилган қизиқ мақолани ёзиб тугатадимми, йўқми, буни ҳам билмасди. Одатда кечки пайтлар мусиқа эшитиб ўтиришни ёқтирар, бугун уни ҳам қўймади. Энди бўш вақтларида мусиқа қўйиб эшитадими, йўқми, буни ҳам билмасди. Лаънати «Евразия» шоу-ресторанида рўй берган воқеадан кейин юраги худди ўт тушган ўрмондек гуриллаб ёнарди. Унинг руҳий дунёси остин-устун бўлиб кетган, ўзини қандай қўлга олишни билмас, тубсиз чоҳ ичига тушиб кетгандай бўлар, ўзига бўрондай ёпирилган дарғазаб кечинмалар гирдобидан яна отилиб чиқиб қутулгандай сезарди. У ўз бўйдоқ хужрасининг бирдан-бир дарчасига тўхтовсиз бориб-келар ва шу ерда ҳеч нарсани

тушунмай-билмай ҳаросон туриб қоларди. Қизиқ, у ўзи ҳақида худди бошқа бегона одамдай уйлар — ўзини ўзи танймай қолганга ўхшарди.

У ресторандан қайтиб келиб ҳатто буйинбоғини ҳам ечмади, дераза олдида қаққайганча турар, дам-бадам оғир-оғир хўрсинар, бошини сарак-сарак чайқар, буйинбоғини қўли билан тутамлаб қоронгу ҳовлига тикилар — қаршидаги худди мана шундай кулранг йирик панелли кўп қаватли одамлар яшайдиган баланд иморатнинг барча чироқлари аллақачон ўчганди. Агар улар ёниб турганда ҳам чикора? Учинчи корпуснинг еттинчи қаватида истиқомат қилувчи ва ҳозир ойна рўпарасида туриб аламли ноумид ўй-изтироблар ичида ўртанаётган аллақандай кимса билан кўни-қўшнилари нима иши ҳам бўлиши мумкин?

Қанча инграма, ўртанма, ҳеч қандай фойдаси йўқ. У кимга таъна қилсин, кимдан ўпкаласин, кимни қўрқитиб қўйсин? Ҳамма нуқталар аллақачон жой-жойига қўйилган. Такси уни етти қаватли туссиз уйларнинг кўримсиз ҳовлисига келтириб қўйди, шу ерда уларни орқадан қолмай таъқиб этиб келган хорижий йўлтироқ машина кескин қувиб ўтди, ўткир чироқлари билан кўзларни қамаштириб кўр қилаёзди. Арсен Саманчин ёругдан кўзи ҳеч нарсани кўрмай машина эшигини очиб тушаркан, хорижий машинадан баланд бўйли баҳайбат икки киши чиқиб унинг олдини тўсишди. Ҳар икковининг рафтори ва хатти-ҳаракатига қараганда, уни қўрқитиш, хўрлаш, ҳатто калтаклаш учун жўнатилган эдилар. Аммо олдин такси ҳайдовчини «Қани, тез жўна бу ердан!» — деб қувиб юбордилар.

Арсен Саманчинни эса деворга тирадилар:

— Хўш, ҳазрати олийлари, кулбангизга етиб келдингизми эсон-омон? Сассиқ ахлатхонада яшайдилару яна шляпа кийганларига бало борми! — Арсен Саманчин оғзини очиб улгурмай уларнинг бири унинг шляпасини шартта пастга тортиб кўзигача бостириб қўйди. — Ҳей, кўзингга қара, бола! Бировларнинг ишига тумшугингни тикма! Ақлинг кетиб, кетма-кет ёзиб чиқяпсан, ҳали адабингни ейсан. Сенга ўхшаган кимсага битта

кўрғошин ўқ доим топилади! Билдингми, аблаҳ! Қани, яна бир нима деб ёзиб кўр-чи — чиққан жойингга кириб кетасан! Башарангни қара, ифлос, итдай ичиб-сан. Тур кет, йўқол! Эсингдан чиқмасин, думингни қисиб юр, ҳа.

Уни шу ерда қолдириб, улар катта тезликда кўздан ғойиб бўлдилар. Кетидан тош гириллатсанг буларни... Лекин қайда! Кўнгли беҳузур бўлди. Гира-шира қоронгуда уйи сари кетди. Қурби фақат бошидаги шляпасини тўғрилаб қўйишгагина етди.

Энди эса ҳеч нарса кўрмаган содда ўсмирдай каловланарди: нима қилсин, буёғига қандай яшасин, бошини олиб қаерга кетсин? Унга нима бўляпти узи? Ахир, нималарни кўрмади бу сўққа боши?..

Уйланди. Тўйлари бўлди. Ҳаммаси унутилиб кетди. Қавм-қариндошлари эса қулогини қоқиб қўлига беришади: биринчиси ўхшамаган бўлса, иккинчисини чўзишнинг нима кераги бор? Ҳаракатингни қил! Ҳа, олдинги никоҳи кўз очиб юмгунча жон берди. Афсус, бошқача одам бўлолмади. Алоҳа ажрашдилар, икки ёққа бош олиб кетишди, бир-бирларидан қутулишди. Одамлар бекорга айтишмас экан: севги бир бора шуъла сочади, мангуга эмас. Аммо одам буни тан олгиси келмайди, севги ўчмас, мангу шуълалар сочишини хоҳлайди. Майлига. Худо хайрини берсин. Шуъладир шуъламасдир, тақдир қилмади, худди бир-бирларини танимаган-билмагандай айрилдилар. Ўшандан буён мана уч йил ўтди, шу кўримсиз ғариб микрорайонда яшаяпти. Албатта, рисоладаги хотинга ундай одам билан чиқишиб яшаш осон эмас. Туққани ҳам йўқ. Улғурмади. Қариндошлар ўпка қилишади. Ким бунга айбдор? Хотинининг турган-битган ташвиши — банкнинг иши эди. Пул-пул! Барибир унинг каби дарвеш билан тил топишиб, бир ёстиққа бош қўйиб орзу-ҳавас қилиб бўлмайди. Агар айтиш мумкин бўлса, у — гоёбардор инсон. Гоё унинг учун дунёда ҳамма нарсадан ортиқ. Шўринг қурғур хаёлпараст. Бунинг устига «минбар кишиси». Марказий Осиё тўғрисида таҳлилий

мақола ёзиш учун келган инглиз журналист аёли уни шундай деб атаган эди. Уёқ-буёқлардан анча суҳбатлашдилар. Ана ўшанда лондонлик газетачи аёл шундай деди:

— Жаноб Саманчин, сиз нимангиз биландир бизнинг минбаргўйларимизга ўхшаб кетасиз, улар ўз гоёларининг фавқулодда қимматига қаттиқ ишонишади. Қаранг сиз ҳам ўз гоёингизни ҳушёр қўриқлайсиз, уни қўлингиздан қўймай, чангалингизда маҳкам тутасиз.

— Раҳмат, яширмайман, бундай гапларни эшитиш кишига ёқади. Лекин мен тоғлардан чиққанман. Тоғларда ўсганман. Тоғлар доим ўзингизни қўлга олиб ҳушёр юришингизни талаб қилади, учирма лабида қоқилиб тубсиз жарга қуламаслик учун ҳар қадамда ҳеч нарсани кўздан қочирмасликка тўғри келади.

— Бундан чиқди сизнинг минбарингиз бу — тоғлар. Дарвоқе, — табассум қилди инглиз хоним, — бу ерда ҳаммаёқ тоғлар. Кўринг, қанчалар юксак тизмалар!

— Рост, бу тоғлар мамлакати. Фақат мен туғилиб ўсган тоғлар бу ердан жуда узоқда ва кўз илғамас баландликда, шунинг учун у тоғларни Узангилаш тизмалари — кўкнинг узангилари деб аташади...

— Жуда чиройли. Менга бу тимсол айниқса ёқади, инглизчасига — stirrup бўлади. Шундан сизнинг тоғларингизни — Стиррап тоғлари деб айтиш мумкин.

— Қойил. Қирғизчасига бу Стиррап-тоо дегани! Узангилаш тоғлари! Менинг элдошларим бундан фахрланишади. Мен эса тоғлик бўлишим билан бирга минбаргўй бўлишдан ҳам қочмайман. Ахир университетларнинг кафедралари ўз минбарларидан универсал, бутун ер юзига тўғри келадиган гоёларни ёйиш билан шуғулланишади.

— Кўрдингизми, мен янглишмабман. Ташаккур. Сени дарров тушунадиган касбдошинг билан суҳбатлашиш қанчалар яхши.

Ҳозир дераза олдида туриб, қоронгу ҳовлига маъносиз бақрайиб, Арсен Саманчин ўша суҳбатни эслади ва: «Ана сизга ҳурматли минбаргўй тоғлик», деб қўйди.

Сен бугун ҳаётнинг яна бир «ширин» сабогини олдинг. Тотдинг! Асал қўшилган! Қойил! Бўлар экан-ку! Бозор издиҳоми кудрати олдида ҳеч қандай минбар, ҳеч қандай кафедра дош беролмайди. Ана, бозорнинг гаврони билан бўйнингга уриб ҳайдаб чиқаришди, яна калланга соламиз, деб дўқ ҳам уришди. Ҳатто севгини ҳам, сотиладиган товардай бозор растасига чиқаришди. Сен эсанг буни мана эндигина тушуняпсан. Бундан келиб чиқадики, сен бу бизнеснинг даврига тўғри келмас экансан. Ана ўша соцреализм деб аталмиш нарса учун яна бир муқаррар жазо. Ана сенга «стирраплик азамат»! Овулдошларинг айниқса, қайта қуриш деган пайтларда сендан ҳўб фахрланишарди, қаранг-а! Энди ҳушёр тортишади. Ҳўб, қани, энди нима қилдик, қаерга бош уриб борамиз? Ўша «Мангу қайлик»ни унут, бугкул унут! Кимга керак у?

Э, ҳали ниятнинг ўзиёқ попса билан тенглашолмайди. Попса тантанаси. Бизда попсанинг даври келди. Сен бўйнингни индамай қис-да, буни тан ол ёки хайрмаъзурни нася қилиб жуфтакни ростлаб қол. Лекин барибир нима қилсин? Москвага кетсанг, у ерда ишончли, суянса бўладиган ўз одамларинг бор, лекин у ерда ҳам попса авж паллада! Хуллас, кета кетгунча қоронғу ер ости йўли, охири кўринмайди... Ҳали икки йил бурун ҳаммаси шундай ер билан яксон бўлиб кетади деб сира хаёлига келганмиди? Унга ва акамга хайрмаъзур қилиб хат ёзаман...

Дераза олдида туриб, у яна узоқ вақт шундай нохуш ўй-хаёлларга толди. Кейин ўзи ҳам билмаган кўйи ухлаб қолди, оламни оғир сукунат босди. Қизик, ўша кеча на қўлидаги ва на уйдаги шаҳар телефонидан бирон марта ҳам қўнғироқ бўлмади. Бошқа вақтлар ярим кечагача телефон қилавериб қулогини қоқиб қўлига беришарди. Мустақил, ўз номига яраша, эгамен журналист бўлгач, Арсен Саманчинга шундай муомала-муносабатлар табиий, сўз эркинлиги ҳам шуни тақозо қилади. Қўшга кирдингми, бас, вой бўйнимнинг яғири дема. Шикоятлар ёғилиб кетган! Нималардир матбуот орқали ҳал қилинар,

бошқалари ечилмай тутун бўлиб ётар, ахир у адвокат эмас-ку, бор-йўғи матбуот деҳқони. Ҳолбуки турли-туман корчалонлар матбуот орқали ўз манфаатларини қондириш, бутун аҳолининг кўз ўнгида даҳанаки жанглар қилиш, голиб чиқиш, бутун эл-юртга донг таратиш учун не-не найрангу маккорликларни ишга солишмас, ундан ўзларининг итдай рақобат жанглариغا қўшилишни талаб этардилар... Бутун эса тик этган товуш йўқ. Гаройиб. Балки унинг қандай таҳқирлаганидан хабар топишгандир.

Балки алақандай савқи табиий билан энди унга мурожаат қилишимиздан фойда йўқ, омад ундан бутунлай юзини ўгирди, деб ўйлашаётгандир, недирки, «вокал қўшиқчимиз», бир пайтлар опера саҳнамизнинг илоҳаси, ҳозирда қаерга қараманг, ширин табассум қилган сурати турган эстрадамизнинг юлдузига яқин-яқинларгача биргаликда пишитиб, биргаликда муҳокама қилишиб юришган ниятлари — ҳамкорликда опера яратиш фикрini бор-йўғи эслатиб қўймоқчи эди, холос. Мана энди маълум бўлмоқдаки, бу опера эмас, хомхаёл экан. Ахир Ойдана бирдан барча алоқаларни бирваракай узди — тавба, бамисоли алаким уни сеҳр-жоду қилгандай-а қўриқчилари яқинига йўлатишмайди. Майли, ихтиёри, Худо хайрини берсин, лекин композиторга нима дейди? Тухтатинг, деб айтадими? Лекин Ойдана учун мумтоз опера мусиқаси яратаман деб аҳд қилган бундай устоз-маэстролар ҳозир битта-иккита, холос. Мусиқа оламида гоятда машҳур ва ҳурматли зот бўлмиш, «Мангу қайлиқ» гоясига бениҳоя қизиқиб қолган ва опера яратишдай нодир ишни қўллаб-қувватлашга базўр кўнган, алақачон ҳомий билан бу ҳақда шартнома ҳам тузиб қўйган композитор Аблаевга буни нима деб тушунтириш мумкин, уларга ресторанда рўй берган, илгари кўз кўриб қулоқ эшитмаган воқеани қандай айтади? Қандай шармандалик! Барзангилар уни орқа кўчага олиб чиқиб, дўқ-пўписа қилиб, мушт дўлайиб зўрлаб таксига тикиб юборишди. Гакси ҳайдовчига иддао қилишди: «Ҳей, қариндош, манов нусха итдай ичган, уйига олиб бориб

ташла. Ҳеч ерда тўхтаб утирма. Тўғри Ўртасой микро-районига олиб бор!» — дейишди. Ҳайдовчининг қўлига пул ҳам тутқизишди.

Арсен Саманчинни мана шундай «ихрож қилишди». Энг ёмони, фойедан чиқишаётганда, у бирдан ярақлаган катта тошойнада ўзини бор бўй-басти билан кўриб, ҳайратдан қичқириб юборишига сал қолди. Қанчалар ҳақир, бечора ва афтодаҳол кўринар эди у. Яна манов олифта пўрим шляпани айтмайсизми. Кўз очиб юм-гунча у қувгинди, гариб бир кимсага айланди-қолди, уни энди жамоат жойидан ҳе йўқ-бе йўқ бемалол ҳайдаб чиқараверса бўлаверар экан-да, а. У эса ўз номус-орини ҳимоя қилиш ўрнига бўйнини қисиб жўнамоқда, яна буюртмага ясалган ҳашаматли ойнада ўзини шу аянч ҳолида томоша ҳам қилмоқда. Унинг доимги савлати, назокати, зиёли виқори қайда қолди? Ахир уни бежиз эгамен, мустақил деб аташмаган-ку, у тўғри-си ҳам, бахтигами, бахтга қаршими, Осиё матбуотида ноёб, оёқда маҳкам турадиган мустақил журналистлардан бири эди. Унинг Ойданаси, эркалаб, суйиб Ойа, деб атайдиган севгилиси ҳам «Менинг ўзимнинг эгаменим! Мен-да эгамен бўлгим келади, сиз билан бирга битта эгамен жуфт бўламиз!» — деб пичирларди. Қайда! Ҳаммаси тескари бўлиб чиқди. Бизнес ҳукм-ронлари ундан юз ўтирдилар, четга сурдилар, Ойдана эса яланғоч елкаларини қоқиб, бизнеснинг жаннатига учиб кетди. Ким жаннатни хоҳламайди? Ҳаммага у ерда жой топилиши қийин, лекин қизнинг омади чопган экан. Арсеннинг жаннат дарвозасини очадиган калити бўлганда, албатта унга очиб берар, лекин бундай калит йўқ унда...

Хуб, энди «Мангу қайлиқ»ни қўйишдек тинмагур нияти нима бўлади, бошидан бу нарса Ойданага мўл-жаллаб, унинг одамни батамом ром қилиб қўювчи меццо-сопрано овозига умид боғлаб, ўйланган эди-ку. Кўз ўнгимизда тобора путурдан кетиб, тушкунликка тушиб бораётган опера театри муаммосини қайси жарга улоқтириб ташлаш керак, ундан қочиб кетаётган

санъаткорларни қандай қилиб тўхтатиб, сақлаб қолса бўлади? Анъанавий репертуар театри ё яшаб қолади, ё куни битади. Бу ҳам миллий, ҳам дунёвий масала. Ҳа, оммавий маданиятнинг чайқовчилари Арсен Саманчинга ўхшаш ҳаваскор театр ишқибозининг бўйнига болаб уришди, уни ўз кўз ўнгида синдиридилар, хўрладилар, олий нарсалар устида бош қотириб юрмайдиган қилиб қўйдилар. Ҳали бу ҳам етмайди, улар ҳали эгамен хаёлпараст устидан кулиб мас-харалашни қўймайдилар, уни маънан-руҳан бутунлай синдиришга уринадилар, токи жонига тегиб ўзи йўлдан кетсин, оёқлари тагида бошқа ҳеч қачон ўралашмасин. Бунинг уятсизларча, бетамизларча адо этгайлар ўша шоу-бизнеснинг фаррошлари, ўша поп-модернизмдан чиққан топ-ясовчи чистаю-чаққонлар. Бунақа нарсаларни улар қойил қилишади. Бунинг учун ҳамма во-ситалар — интернетдан то космосгача қўлларида мавжуд. Кунда-шунда ёрдамчилар ҳам улар ихтиёрида — эстрада дейсизми, газеталар... Оҳ, шўрлик, шўрлик матбуот! Яккаҳокимлик даврида сўздаги қулчиликка қарши курашиб-курашиб — кейин ўзи бозорнинг қулига айланди. Ҳаво тўлқинлари ҳам шунга хизмат қилади — ахир ҳар бир автомашинада радио бор... Ҳаттоки самодаги йўлдошлар ҳам бутун ер юзининг чархпалагида шоу-бизнеснинг қибланамоси бўлиб хизмат қилади энди. Буларнинг ҳаммаси мумтоз қадриятларни четга суриш, футбол стадионларидаги тобора кучайиб боровчи тўфон каби ҳайратангиз фойда олиш учун қилинади. Ҳаммаси уларнинг қўлида.

Эҳ, сен ҳаваскор хаёлпараст, тўғрироғи, хаёлпараст, шўринг қурғур яккамохов, ҳаммасини кўра-била туриб нега уларнинг оёқлари остида ўралашасан? Наҳот бўйни ва тили қисик қурбонлиққа ўхшасанг, наҳот қалтироқ қўлларинг билан ўзингни шоуменлар ўрдусига ўлжа келтирсанг? Ҳатто севгингни ҳам катта лаганга солиб узатсанг, олинглар, ҳой, енглар, фақат йўлимизни тўсманглар, десанг. Ва мана шу сен ҳаётнинг мазмуни ва гўзаллиги, Худонинг ўзи ато этган мангу тухфа деб

атайдиган эзгуликлардан мажбурий тарзда воз кечининг ўзи эмасми, зотан муҳаббат бизга самовотнинг тухфаси, абаду азал қурб-қувватидан ато куч. Худди мана шунинг учун ҳам васлга етиш ҳаяжонларини мангулик билан ўткинчи ҳаёт ўртасидаги ҳаракатнинг энг чўққиси деб тушунтириш мумкин, бинобарин шунинг учун ҳам ишқий ҳиссиётлар ва эҳтиросларнинг жўшмоғида фожиалар ҳамда драмалар яшириниб ётади ва улар осмону замин муносабатлари қанчалар мушкул-писанд эканлигидан дарак беради. Ҳар қандай муҳаббат ўлим билан якунланади, аммо Худодан муҳаббатга ато этилмиш мангуликнинг захира қурби келажак насларга ўтади ва улар ҳам ўзларини муҳаббатга бағишлаб, муҳаббат воситаси-ла азал оқимиға кириб борадилар. Бироқ бузғунчи кучлар ҳар сафар муҳаббат оламиға маккорона ҳужум қиладилар, зеро инсон аслиятининг қоронғу мағораларида улар кўплаб яшириниб ётадилар ва дам сайин маккорроқ, устомонроқ бўла борадилар, бинобарин, одамларда ички мубораза ҳеч қачон камаймайди.

Мана, бахтингни бой бердинг, гапнинг пўсткаласини айтганда, ишларни пачавасини чиқардинг, енгилдинг, таҳқирландинг, муҳаббатингни чоҳи балога ташлаяпсан, ҳолбуки, муҳаббат сендек эр этилган йигитга ҳамда маъшуқангга кўк осмондан ато этилган эди. Шармандаи шармисор бўлдинг, шоумен корчалон олдида ўзингни ерга урдинг, бу корчалоннинг ҳатто номини ҳам тилға олгулик эмас, шунчалар нафратланади киши ундан. Аммо ул кишимнинг бу билан сира иши йўқ. У голиб чиқди, ўлжани тақимиға босди. У ҳамманинг кўз ўнгида жондан севган маъшуқангни тортиб олди, ўз домиға илинтирди, очигини айтганда, уни бошдан-оёқ сотиб олди, энди бошлаб сотади, кифтини келтириб бозорга солади. Сен яна бошқа бир нарсангдан ҳам айрилдинг, юрагингга худди кўринмас уммон каби жўш уриб турган, муҳаббатингга ҳамоҳанг бўлган кўнгилинг мусиқаси бирваракай барҳам топди, сени тарк этди. Ахир ҳаваскорона эса-да, гоҳ-гоҳ жунбушга келиб ўзини билдириб

турса-да, бошқалар уни кўрмаса ва эшитмаса-да, барибир, ҳар қалай у қалбингнинг табиий мулки эди, ва сен ҳеч қачон ундан айрилишни истамасдинг, уни ташлаб кетолмасдинг. Мана энди онгнинг тубларидаги кўзга кўринмас симфония оҳиста сени тарк этипти, зеро у яшайдиган макон қолмади.

Арсен Саманчин яна шу заҳоти ўзини босиш, эсҳушини йиғишга ҳаракат қилди: буларнинг баъри ҳиссиётлар, холос, диққатингни бошқа нарсаларга қарат, фикрингни соғлом йўлга сол. Агарда «Мангу қайлиқ» воқеаси асосида опера ёзилган, партитураси ҳам тайёр бўлса, унда бош ролни ўйновчи муносиб ижрочини бошқа шахарлар ва ҳатто бошқа мамлакатлардан ахтариб топиш амри маҳол эмасди. Қимматроққа тушарди-ю, лекин ташкилий томонларини ечиш мумкин эди. Мантиқан олганда, шундай...

Бироқ ҳеч нарсага қарамасдан, юраги кўпириб тошган нафрат ва ўч олиш иштиёқи гирдобиде ўртанарди. Ҳозир олигарх деб юритилувчи бир кўрчалон сени оёқлари остига олиб топтаётганига чидаш қийин эди. Хўп, мабодо, иштаҳанг очилган бўлса, итнингни тувагигача олтин қил, лекин нима учун ҳамма уларнинг олдиде қуллик қилиши, малаига айланиши, одам ёллаб ўлдиришдан тортиб, виждонини сотишгача бориши, қабиҳликларига шерик бўлиши керак? У уларнинг зарбасига кўзларидан ўт чиқариб юборадиган зарба билан жавоб қайтаришни истарди!

Шунда Арсен Саманчиннинг бошига ёмон хаёллар бостириб келарди, лаънатини ўлдириб ва шу заҳоти ўзини ҳам маҳв этгиси келарди! Бирга — бир! Сен ҳам йўқ — мен ҳам йўқ! Тамом! Кейин матбуот ва бошқа ерларда бу ҳақда нималар деб валдирашмайди, ёлғон-яшиқ тўқишмайди — сариқ чақага арзимайди ҳаммаси.

Илгари у теле ва кинодетективлардаги ўлдир-ўлдирларга истеҳзо билан қарар, улар устидан нафратланиб кулиб юрарди, мана энди ўзи ҳам худди ўша кинолардагига ўхшаб одам ўлдирмоқчи: бу қотилликни қилт этмай, совуққонлик билан адо этмоқчи: уч маротаба

нақ башарасига, сўнг яна бир карра бошига қараб отмоқчи, отишдан бурун ғанимнинг башарасига охирги ҳукмини айтади, унинг бутун афт-ангори электр токи ургандай буришиб-тиришиб кетишини ўз кўзи билан кўради. Ана ундан кейин тўппончани ўз чаккасига тираб, тепкини босади. Бас, етиб келдик остонамизга! Насиб бўлса, энди у дунёда кўришармиз... Гаплашармиз...

Арсен Саманчин у ёққа фақат биргина умид, биргина ишонч билан кетишни хоҳларди, у ҳам бўлса, илоҳий кучлар Ойани ҳам шояд муқаррар виждон азобига солар, муҳаббатга қилган вафосизлиги, «Мангу қайлиқ»ни хўрлагани юрагини тинимсиз ўртар, қийноқ ўтида куйдирар, деган илинж эди.

Икковларидан ўзга ҳеч кимсага маълум бўлмаган Хайделбергдаги ишқий висол дамлари хотираси ҳаётининг сўнгги онларигача унга тинчлик бермаслигини истарди. У дунёда қизнинг пушаймон бўлиб ўкириб йиғлаганини ўз қулоғи билан эшиттиси келарди. Ахир «Мангу қайлиқ»нинг нияти икковларида Хайделбергдаги тоғ қасрида туғилмаганмиди, ойдин кечалар уларни аллаламаганмиди ўша ўрта асрларда бунёд бўлган немис шаҳарчаси узра қад ростлаган хаёлий соялар ўйнаган ўрмон-боғда; ўшанда улар бирга сафарда бўлишган, Ойдана Хайделберг мусиқа жамиятининг таклифига жавобан концертлар берган, Арсен эса унга журналист сифатида ҳамроҳлик қилган эди.

У ўзини босишга ҳар қанча уринмасин — ҳой, тўхта, сен ўйлаётган нарса жуда жўн, арзимас, паст, қолаверса, ғирт жинойт, деб ўзини ўзи янмасин, ҳеч кор қилмас, ўч олиш ташналиги пасаймас, ёмонликка қарши ёмонлик билан жавоб қайтариш табиий иштиёқи сира сўнмас, аксинча, қонини қайнатиб баттарроқ жўштирарди. Қулоғига болалигида кирган бир нақл эсига тушди. Қирғизлар уни ночор аҳволга тушиб қолган пайтларида айтадилар: «Эҳ, не бўлса бўлди, бошингни хоҳ тошга ур, хоҳ ўзингни аямай қамчила, душман сенга ташланса, унга асло бўш келма, ғанимни кўлдан

чиқарма, қаншарига ур, эгардан қулат, найзағини санч
кўксига. Бу қўлингдан келмаса, ўзингни ўлдир, йўлинг
йўқлиги шулдир...»

Бу сўзларни қачон, ким, нима учун, не алам билан
айтган, ким билсин...

Лекин мана, унинг ўзи ҳам йўл ўртасида аросатда
қолди: ё ганимни ва ё ўзингни ўлдир! Бошқа йўл йўққа
ўхшайди. Яна шу заҳоти у ўзига-ўзи дашном берарди —
қандай ваҳшийлик!

Бечора шундай эзиларди аламли ўйлар оғушида,
хаёлига бирдан бир фикр урилди, ўзини дарҳол дераза-
дан орқага олиб, томоғи хириллаб пичирлади: «Ўл, така!
Боядан бери нима деяпсан? Отаман дейсан, нимада
отасан? Қўлингни пахса қилиб отмасанг керак ахир? —
У деворга ўрнатилган ойна олдига бориб, ўз баъшарасига
қараб тупуришдан базўр сақланиб қолди. — Сенинг
лоақал ўйинчоқ тўппончанг ҳам йўқ-ку! Хомқалла!»

У одам ўлдирувчи киллерлар, қотилликларнинг усул-
лари ва йўл-йўриқлари ҳақида кўп ўқиган эди, —
телевизор, кинолар тўхтамай шуни кўрсатади, аммо
ҳаётда бу осон иш эмас. Албатта, эҳтимол топиш ҳам
мумкин, сотиб олса ҳам бўлар иш шундай бўлгандан
кейин. Аммо ҳали отишни қоиллатиш ҳам керак...
Ана, холос...

«Мангу қайлиқ»нинг алам-оғриғи эса ниҳоясиз эди...

Эрталабга яқин у туш кўрди, қўлида мобил телефон
эмиш, лекин ундан қўнгироқ қилиш ўрнига, қаёққадир
ўқталиб мўлжал олармиш, ўқ овози эшитилмасмиш...
шунда қўнгироқ жиринглади.

Арсен Саманчин телефонга келди-ю, лекин гўшакни
кўтармади. Гижиниб қўлини силкиди — ҳозир гап-
лашадиган пайтми. Телефон яна бир карра жиринг-
лади — яна жавоб бўлмади.

Ҳа, қурол топиш керак эди — тўппонча ва ўқ. Тоза
ташвиш экан-ку бу, сира ўйламаган эканман... Кимдан
сўраса экан?

Кун ёришиб келарди, ташқаридан товушлар эши-
тилди. У эса ҳамон боши қотган, нима қилишни

билмасди. Дам ётар, дам дик этиб турарди. Ана муаммо! Ҳозирда худди тиш чўткасидай машҳур бўлиб кетган, лекин аслида топиш ғоят мушкул бўлган бу савил қолгурни қаердан қидирсин? Бозорни айланиб кўрсанг, топса бўлади, дейишади. Қанча қиммат бўлмасин сотиб олиш даркор, зеро кейин унга пулнинг кераги бўлмайди. Ҳаёт тугаяпти — бошқа ҳеч бир ташвиш йўқ...

Агар тўппонча топса, уни доим чўнтакда олиб юришга тўғри келади, бунинг учун ён чўнтак қулайроқ — қолган барча қилиниши керак бўлган ишлар Арсен Саманчинни иккилантирмасди. Қўли қалтирмайди, ҳаммасини аниқ-таниқ бажаради, ўқлар кетмакет отилади, охиргисини — ўз пешонасига қўяди. У шундай вазият туғилишига ишончи комил эди, зотан у ўзи қасд қилган кимса билан ҳар доим учрашиш имкониятига эга — зеро, улар бир давранинг одамлари, бир-бирларини кўпдан танир эдилар. Тўғри, кейинги пайтларда камроқ кўришганлар. Энди ахир — анов ҳар ерда ҳозиру нозир, эстрада продюсери, обрўли сара муассасаларнинг эгаси, бу ҳам етмагандай, отинг ким — олигарх, хўжайин, шеф — яна нималар деб аташмайди уни, ҳолбуки аввалроқ ҳеч ким танимайдиган майда санъаткор эди, холос. Кўрдингизми, қаердан бош кўтариб чиққанини — бозор тайгасидан бош кўтарди. Ундан кейин ол кетди, кетаверди, бутун шоу-томоша-ўйин бизнесини қўлига олди! Биз ҳаммамиз ялписига бозорда у ёқдан-бу ёққа югуриб юрибмиз. Омади келганлар — бармоқ билан санарли. Ҳамма бало шундаки, у бойлигининг зўридан ўзини булдозер деб билади. Агарда бир ғояни ўлдирмоқчи, бировнинг ҳаётини топтамоқчи, аёлни ўзига бўйсундирмоқчи бўлса, албатта, бунга эришади. Бас, етар! Қурол қўлга кирса, қолгани ҳеч гапмас, ирода ва матонат бўлса бас.

У ўзини шундай ишонтитар ва ўзи ҳам ҳайрон қолган ҳолда, тобора мен ҳақман, деб биларди. Баъзан, рост, хаёлидан бошқа бир фикр ҳам лип этиб ўтарди: ўч олиш иштиёқи одамни не кўйларга солиши мумкин? Нима, яхшилик йўлидаги ёмонликми бу? Шундай ҳам

булиши ҳеч мумкинми? Лекин шу заҳоти бу фикрни ўзидан қуварди: яна бошни қотиряпсан, эндигина уйлаб тургандинг — дарров пушмон бўляпсан... Юрагинг пуқиллаяптими? Яхшиси, унинг ёнига қандай боришингни ўйла — кел, бир гаплашиб олайлик. Ундан кейин...

Дарвоқе, улар яқинда кўришган эдилар гап бор эди... Рост, Эртош бунга унча қизиқмади, матбуот учрашувидан сўнг қаёққадир шошилиб турар, дамбадам соатига қарарди. Ичида балки бу гоёнинг ишқибозини кўринг, деб тоза кулгандир, — мунча ҳавойи бўлмаса бу аҳмоқ одам, дегандир! Тўғри, қайта қуриш деган йилларда улар анча ёш эдилар, Арсен Саманчиннинг ўзи ўша вақтлар турли-туман мақолалар ёзиб-чизиб юрар, театр мавзуларида чиқишлар қиларди. Аммо ўша чоғлар Эртош Курчалов одмироқ артист бўлиб, ҳеч кимнинг назарига тушмаганди. Энди-чи, уни кўринг!.. У сувлар оқиб кетди! Қайта қуриш пайтлари театр жуда машҳур эди. Дунёга янги фикр келди. Давр театр саҳналарида намоён бўларди. У пайт театр одамлар кўз ўнгида юксалди, кўнгиллар жунбишга келди, инсон тоталитаризм кишанларидан халос бўла борадди. Шундан дунёга артисти Эртош Курчаловгина ҳеч нимаси билан ажралиб турмас, ҳеч кимнинг у билан иши-ҳуши ҳам йўқ эди. Ўша пайтлар мана шу ўртамеёнагина артистда (рост, унинг бўйи-басти бошқаларга қараганда хийла баланд овози ҳам кучлироқ, қолган томонлардан эса, кўпроқ оммавий саҳналардагина кўринарди) томоша-шоубизнесининг буюк бир куч-қудрати яшириниб ётганлигини ким билибди дейсиз, у барча эстрадалар ва ҳатто стадионларнинг ҳукмрони бўлади деб ким ўйлабди дейсиз?

Бироқ ўша даврнинг оби ҳавосида «Эртош Курчал» деган ном пайдо бўлди, кейин бу ном ҳамманинг тилига тушди, айниқса, ёшлар ўртасида машҳур бўлиб кетди, ўзининг барча ялтир-юлтирлари, рекламалари, шовшувлари билан бирга ҳамма оммавий эстрада томоша-

ларининг ҳақиқий ўз тамгаси, белгисига айланди — шоу-саноат бунақа нарсаларга катта пул ташлаб, яна тезда уларни ортиғи билан ундириб олади. Эртош Курчалнинг алламбало ярқираган клип-концертлари жуда кўп жойлар, Хитой, Масковларга сафарларда бўлди. Эртош Курчал шунчалар корчалон ва уста тадбиркор чиқди, эстрада маконларини эгаллашда унга етадигани кам эди. Ойдана Самаровани мана шу Эртош Курчалнинг уммони қудратли куч билан ўз домига тортиб кетди.

Ойа, Ойдана Самаровага нима бўлганлигини ўйлаб ўтиришнинг вақти ўтганди, қандай қилиб, қай тарзда опера театрининг етакчи солисти Эртош бизнесининг маҳкумасига айланди, барча телеканалларда қайта-қайта чиқадиган бўлди, одамларнинг кўз ўнгида тобора ёрқин чарақлаган эстрада юлдузи номини олди, ёпирилиб келган попса санъати шуҳрати шуълаларида овозини ҳам, қиёфасини ҳам ўзгартирди, «Голливудчасига» сахнага чиқишларни ўрганди, сўзнинг қисқаси, бутун тақдирини қайтадан қурди. «Поезд кетиб бўлди» деган кўп қўлланадиган гап бу ўринда росмана ўз ифодасини топди. Шундай бўлиб қолдики, улар Ойдана билан бирга Хайделбергдан битта поездда келишди, тақдир уларни Хайделберг қасрида бир хонада туришга муяссар этди, шу ерда қалбларига муҳаббат ёлқини тушди ва яна худди мана шу ерда бирга-бирга «Мангу қайлиқ»ни яратишга аҳд-паймон қилдилар, энди қаранг, ҳаммаси шундай бўла туриб, қандай қилиб Ойдана кейинги бекатда тушиб қолиб, бутунлай бошқа томонга кетаётган поездга ўтира солиб, жўнаб қолди. Арсен эса гўё кўздан йўқолиб бораётган вагонлар ортидан шпаллардан шпалларга сакраб кимсасиз даштда ёлғиз югуриб бораётир, телбаларча дод солаётир, фарёд ураётир: «Ой-а-а-а! Ой-а-а! «Мангу қайлиқ» нима бўлади? Қайт, Қайт! Ой-а-а! Ой-а-а!» Аммо гўёки у қайрилиб ҳам боқмади... Ким уни йўлдан урди, ким катта пуллар сочиб ром этди — буниси энди маълум. Бу локомотивни ҳайдаб бораётган кимса, илгари ҳеч

ким танимайдиган, эндиликда эса доврўғи дoston Эртош Курчалов.

Хўш, шу Арсенга ўхшаган дарвеш болага кўзга кўринмас ўша поезднинг орқасидан қичқириб югуришнинг нима кераги бор денг, бунинг устига барча ёлворишларига жавобан кўқдан қаққаха отган товушларгина келади: «Жинни! Анди! Тентак!» Ундан кўра барига биратула кўл силтаб, бор-е, деб кетган яхшимасми?..

Арсен Саманчин замонавий шоу-томоша-бизнеснинг қайсар, ҳужумкор манфаатпарастлигини қанчалар теран тушунмасин, барибир ўзининг беихтиёр ёғилиб келувчи хаёлотларидан асти қутулолмасди. У ўз фикру хаёлига боғланиб банди асир бўлган, ҳаёти шу гояга гўё гаровга қўйилгандай, боши берк кўчага кириб қолган эди. Барча олдинги қизиқишлари аста-секин сўнди, қайларгадир борлиқнинг нариги орқа томонига сурилди, фақат Ойдана ва «Мангу қайлиқ» хаёли қолди.

Бу аснода у доим табиий тарзда эҳтиёткорона қарайдиган оммавий маданият жаҳон бўйлаб голибона қадам ташлар, унинг устига савдо-сотиқнинг океанларча тўлқинларини дам-бадам бостирад ва ҳар сафар куч-қудрати ортаётгани сезиларди.

Шунда у ер юзидаги умум масс-медиянинг тилидан тушмайдиган оммавий маданиятни ифодалаш учун янги бир сўз топди – уни улгуржи товар, улгуржи молга мос равишда улгуржи маданият деб атади. (Э, балли, марҳамат! Оммавий маданият бундан чивин чаққан-чалик озор чекмайди!)

Яқинда шаҳарнинг 250 йиллиги нишонланди, шунга бағишланиб шаҳар байрамида ўтган улкан шоу-томоша концертда у атамасининг нақадар аниқлигига яна бир қарра ишонч ҳосил қилди.

Оқшом тушган, мингларча томошабинлар тўлдирган стадион уммондек чайқалар, чироқлар чароғон порлар, ранг-баранг афишалар ёнар, мислсиз электрон рекламалар ярақларди. Байрамга келган издиҳомнинг кўпчилиги ёшлар эди, улар шод-хуррам ўтиришар,

тоғлардан шаббода билан бирга тушиб келган кечки салқинда роҳатланиб, кўтаринки кайфиятлар билдирардилар.

Ҳамманинг уйнагиси-кулгиси келар, томошалар тўхтовсиз давом этишини истарди.

Аслида ҳам шундай эди. Қулоқни танг қилган мусиқа стадион узра ғоятда қичиқ садолар таратарди, улкан сахнада барча хореография усулларидаги рақслар уйналарди — балет десангиз ҳам шунда, оёқ ўйин десангиз ҳам шунда, уларга мос равишда либослару безак тасвирлар ҳам тез-тез ўзгарарди, лекин ушбу мувозий, улут сахнавий томошанинг марказида унинг кўрки, жозибаси, асосий илоҳаси бўлиб Ойдана Самарова қулф уриб яшнарди! Бу даранг-дурунлар, хайлу ҳашамларнинг бари унинг учун, Ойдана Самарова учун эди! О, юлдуз! Чиндан ҳам унинг очиқ стадионда кўкларга ўрлаётган ғоят мусаффо, тегран овози, сарвдай келишган, хипча, баланд қадди-қомати, ўзига ярашган, унча яланғоч бўлмаган либослару безаклари, унинг теграсида мусиқа садоларига мос рақс тушаётган ёш йигит-қизларнинг — гўзаллар ва гизолаларнинг мислсиз завқ-шавқ ичида эшилиб-буралишлари — буларнинг бари томошага келганларда мафтункор, жўшқин байрамона ҳиссиётлар уйготарди. Ҳамма сахнада Ойдананинг ёнида, у билан бирга бўлишни истарди. Бутун стадион бир уммонга айланиб, қўлларини баланд кўтариб чайқаб, чайқаларди. Фақат Арсенгина: «Опера илоҳаси ҳавойи қироличага айланди!» — деб ўйларди. Лекин унинг фикрлари билан ҳеч кимнинг иши йўқ. Аксинча, Ойдана сахнада шериги билан кўринишдан жуда одми «Лимузин» деган қўшиқни ижро эта бошлаганларида, издиҳомнинг ҳаяжонлари ҳавога вулқондек отилиб, ўз чўққисига чиқди. Бу қўшни ўзбекларнинг енгил қўшиқларидан бўлиб, у ўз асл тилида айтилмоқда эди, лекин ўзбек тили бу ерда ҳаммага тушунарли. Янги шарқона мусиқа издиҳомга таниш ва яқин оҳанрабо оҳанглари билан аллалар, электрон товушларнинг шовваларига мос равишда стадион устида

лўнда-ихчам сўзлар янграрди: «Сен мени севарсанми? Сен мени севарсанми? Лимузин берарсанми? Лимузин берарсанми?» Бунга қўшиқчининг шериги жўр бўлиб, қарсса-қарсса рақс тушиб: «Мен сени севарман, мен сени севарман, лимузин берарман, лимузин берарман», — деб шўх жавоб айтарди.

Ана энди гавғони кўринг! Минглаган одамлар ягона бир ҳисга тобе бўлиб, эранар, тўлқинланар, нақаротга жўр тушиб, қўлларини ҳавода ёзиб бир овоздан ҳайқирарди: «Ли-му-зин! Ли-му-зин! Ли-му-зин!»

Айни шу вақтнинг ўзида стадионнинг тўрт томонига ўрнатилган улкан панорама экранларида тасвир намоён бўлади: усти очик ҳашаматли узун лимузинда ошиқ-маъшук Ойдана ва унинг чиройли шериги учиб боради. Машина рулига дам униси, дам буниси ўтиришиб, гўзал манзаралар ёнидан ўтиб боришади: дам қорли тоғ тизмалари, дам ложувард кўл соҳиллари, дам чиройли кўприклар, дам кимсасиз чўллар лип-лип ўтади, тўда-тўда қушлар лимузин ортидан кўплаб парвоз этади. Мана, ниҳоят шаҳар чеккасидаги улкан боғга етиб лимузин тўхтади, бахтиёр йигит-қиз машинадан тушишди-да, қучоқлашганча жозиб рекламаси чорлаган ресторанга қараб юришди, кейин яна лимузинда учиб кетишди.

Мусиқа айюҳаннос кўтарар, стадион бир бўғиздан жар соларди: «Ли-му-зин! Ли-му-зин! Ой-да-на! Ой-да-на!»

Арсен Саманчин уятдан ўзини қўйгани жой тополмасди. Лекин жўш урган издиҳом олдида у ким бўпти? У ҳам издиҳомга қўшилиб беихтиёр қичқирди: «Ли-му-зин! Ли-му-зин! Ой-да-на! Ой-да-на!» ҳамма қатори...

Охири ҳеч кутилмаган тоза байрамона томоша бошланди — кеча осмонга отилган мушаклар фавворасидан ёришди, то олис уфқларга довур ранго-ранг учқунлар сочилиб, юлдузлар хира тортди. (Оҳ, бу кўламни қаранг! Яшасин азамат шаҳар ҳокими! Фақат у шундай ҳашамга қодир! Унинг қаватида ким турибди?

Яна ўша-ўша — Эртош-да!) Яна қизиги шундаки, байрам мушакбозликлари одатдагидай тантана бўлаётган шу яқин орада эмас, узоқ, шаҳар чеккасида бўлмоқда эди. Шаҳарга туташ тоғлик устидан кучли ракеталар осмонга учиб чиқар, улар юқорилаган сайин мушаклар ҳар томонга пориллаб сочиларди. Уларнинг ҳар отилиши ҳаддан ташқари чиройли ва ҳайратомуз эди. Мана шундай улугвор кўркли томошани ким уюштирди? — деган савол келди унинг хаёлига. Ким бўларди, албатта, Эртош Курчалнинг ўзи-да. Гарчи буларнинг ҳаммаси шаҳар байрами шарафига ўтказилаётган эса-да, аслида саҳна юлдузи Ойдана улугланаётгандай эди! Зотан, мусиқа садолари ҳамон гулдурос солар, гўзал лимузин икки бахтиёр ошиқ-маъшук билан телеэкран панорамаларида қанот қоқиб учиб борар, ўша замон рангоранг мушаклар ҳам тунги осмонга гаройиб шуълалар сочиб, кўк тоқи сари тобора баланд ўрларди. Гуё бутун ер юзига юлдузлар ёғилар ва ёғдулар-ла нурафшон бўларди...

Ўша соатларда яна шундай воқеа ҳам рўй бердики, бунини ҳеч кимса билмади, ундан беҳабар қолди...

Учқунлар сачратган ўтнинг ёлқинлари шунчалар баланд кўтарилар ва ер юзасини то узоқ-узоқларгача — тоғ тизмаларигачайин шунчалар ёрқин ёритардики, ҳуркиб уйғонган қушлар чағир-чуғур қилишар, довон этакларида тонгриқиган Жаабарс ҳам сесканиб кўзини очди. У оёққа босиб, худди тоғлар бағридан отилиб чиқаётгандай узоқ олов ёқтиларига қаради. Йўқ, осмонда учадиган юлдузлар эмас, балки илгари кўрилмаган бошқача бир нарса эди. Ваҳший ҳайвон яширинмоқчи бўлиб уринди, лекин ҳаракати зое кетди. Худди бу ерга келишдан муроди зое кетгандай, довонни ошиб ўтаман деб уринишлари бекор кетгандай, юксак кимсасиз тоғлар бағрида гойиб бўлишдек нияти барбод бўлгандай эди. Тақдир негадир уни қўлламас, гаддорлик билан шу пучмоқда тутиб турарди. Ахир тақдир ҳар нарсага қодир, йўқ эса, не учун гариб Жаабарс унга бу ерда керак бўлиб қолди. Ким билсин? Тақдир

доим гунг... Лекин ўша кеча байрам мушакларининг ёлқинлари Жаабарс назарига етиб келгани, б'алки, кук осмоннинг бир башоратидир...

Стадион эса ҳамон қайнаб тошар, рок-концерт зарбларида бир овоздан ҳайқирарди: «Ли-му-зин! Ли-му-зин! Ой-да-на! Ой-да-на!»

«Ана у, улгуржи маданият лимузинига тушиб кетворди!» — алам билан хаёлдан кечирди Арсен Саманчин. Кейин яна ўша савол туғилди: «Мангу қайлиқ» энди нима бўлади?» Кейин икки маҳалла нарида машина тўхташ жойида қолдириб келинган, ранг-баранг хорижий машиналар орасида турган ўзининг «Нива»сига бораркан, бу ҳаёт бари қанчадан-қанча зиддиятлар, нуру соя ўйинларидан иборат, улгуржи маданиятнинг кетидан қувиш шундай бўлармикин, деб ўй ўйлаб, ўйларининг охирига етолмасди. Мамлакат қанчалар қашшоқ, қанча ишсизлар! Ёш йигитлар кўчалар бўйида чўзилиб ўтириб, «Бизга иш беринг!» — деб ёзилган плакатларни кўтардилар, уларнинг кўплари қимсасиз ҳувиллаб қолган қишлоқлардан келишган. Бу инсон ҳамжамиятларига таъна-чақириқ, демакки, у янги авлодларнинг эҳтиёжларини қондиришдан ожиз, ноқобил, эҳтиёжга тўғ уларга шундай део мурожаат этмоқда: жамиятга сенинг керагинг йўқ, қоч нари! Биз, иши ўнгидан келганлар эса лимузинларга тушиб олға борамиз.

У шундай хаёл суриб ўзининг совет давридан қолган «Нива»сида тунги кўчалардан кетиб борар, бундан ортиқ машинани кўнгли ҳам хоҳламас — шунга ўрганиб қолган, бошқасига чўнтаги ҳам торлик қиларди! Ҳамма лимузинда юролмайти-ку. Ойа «лимузинлашган» бўлса, худо хайрини берсин. Энди у зўр юлдуз, етиб бўлмайти, ҳаммаёғида қўриқчи, қўнғироқ қилсанг, жавоб бермайти... Илгариги эри билан ярашмаса керак, айтишларига қараганда, кўп йиллардан бери ичкиликка муккасидан тушган эмиш...

Айбланининг ҳожати йўқ. Ҳаётда нималар бўлмайти. Ҳар бошда бир савдо... Лекин кўнглини кенг қилиб

уйлаб қараганда, аҳволни холис чўтлаб кўрганда, аъло овозга эга бўлган опера артисти Ойдана Самаровани кескин эврилиш қилганининг таг сабабини тушуниб етиш, англашга уриниб кўрилса, — ахир унинг асл ўрни Милан саҳнасида, — унинг бундай поп-маданият кўкларарида чарх уриб, донг қозониш, шуҳрат кетидан ҳайратомуз шитоб билан қувиб кетаётганлигини маъқуллаш қийин, албатта! Булар орқасидан яна пулнинг дўлдай ёғилишини айтмайсизми!

Тўхта! Бу унинг иши, унинг ҳақи! Сен эса отдан қуладинг, шунинг учун ёниб куясан, қаҳринг келади, ёмонлайсан... Ҳалол бўйнингга ол, деб ўзига таънадашном берарди Арсен Саманчин, рақибларинг сендан кучлироқ экан! Сен ким, журналистсан, хўп, мустақилсан, сен таниқли одамсан. Унинг ҳам кимлиги маълум. Бошқа-бошқа дунё. Биринг — массмедиа осмонида, иккинчиг — яна ўша массмедиа қумурсқаси. Ундан ташқари, муҳаббат ҳамиша имтиҳон қилинади, акс ҳолда на азоб-уқубатлар, на қувонч-шодликлар, на гам-аламлар, фалокатлар бўларди... На илож, тоғлардан қор кўчкилари тушади, ҳеч ким тўхтатолмайди. Ҳар бир муҳаббатнинг ўз дафтари бор, азоб-уқубатларнинг ўз баҳоси мавжуд. Сен эса ўз дарди ҳасратингни оммавий маданияту глобализациядан кўрмоқчи бўласан.

Сен баъзи бир саволларга жавоб бериш ва бошқаларни ҳам ишонтиришга уриниб кўр. Оммавий маданият «Мангу қайлиқ»қа қандай усуллар билан қарши туради, уни инкор этади? «Мангу қайлиқ» бу ерда қандай пайдо бўлиб қолди, қаердан келди? — шуни айтиб бер; Ойа икковингиз бир-бирингиз билан овора эдингиз, сиз муҳаббат тўлқинларига чўмдингиз, гўё икковлон бутун аввалги ҳаётингизда фақат ва фақат мана шу он келишини кутгандай эдингиз. Ниҳоят, муҳаббат нима-лигини билиш имкониятига эга бўлдингиз, у сизга тақдир ато этмиш башорат янглиг етиб келди. Бир ёқаси кулгили бўлиб туюлади: ахир иккингиз навниҳол ўсмир эмас, бошингиздан турмуш тажрибасини ўтказгансиз, аммо тақдир сизни ўтмиш асоратидан озод этган экан.

Тоглик ён бағри кета-кетгунча кўҳна богот, унда кўҳна қаср қад кўтарган, кўқда паға булутлар оралаб тулин ой хаёлот ичра сизни кузатади. Иккинғиз бу ҳолни ҳазил-мутойиба қилиб, муҳаббатимизнинг илк саҳнаси деб атадингиз, тақдир иккинғизга ўша кун ва ўша соатни раво кўрган экан, бўлмаса, сен қирқни қоралаб қолган, Ойа эса ўттиздан ошинқираган эди. Лекин гап бунда эмас, сизнинг ҳавойи ҳаяжонларингиз ўтади-кетади, гап шундаки, ўша кун икки севишган қошида Мангу қайлиқнинг ўзи намоён бўлди, тиз чўкиб уни қутқаришни илтижо қилди, ёруғ дунёдаги ҳамма одамлар соғиниб эшитадиган гўзал овоз ато этинглар, деб ёлворди, мен ҳам қўшиқ айтиб юрагимни очай, мени Мангу қайлиққа айлантирган айрилиқдан ҳикоя қилай, мен ҳам ўз севгилимни топай, деди. У намоён бўлди-ю, ошиқ-маъшукларда ижодий хаёл — опера яратиш фикри уйғонди, ниятлари мустаҳкамланди. Сен энди Мангу қайлиқ билан учрашув шундоққина кўз ўнғларингизда рўй берганлигини одамларга айтиб бер, уларни ишонтиришга ҳаракат қил, иккинғиз уни қутқариш, саҳна орқали операда дунёга кўрсатишга аҳд-паймон қилганингиздан хабардор эт, Ойа Мангу қайлиқнинг қўшиқларини айтади, Ойдананинг ўзи пичирлаб сўз берди, то тирикман, сўнги нафасимгача «Мангу қайлиқ»ни куйлайман, деди.

Шошма, шошма, гапни кўп олиб қочма! Ким бундай ақл бовар қилмас ажойиб-ғаройиб мўъжиза рўй берганига ишонади? Ақли-ҳуши жойида ҳар қандай одам ҳам айтади: бунинг ҳаммаси бемаъни тўқима, эртак, афсона, халқ орасида юрган чўпчақдан фарқи йўқ, кўкнори хаёл. Албатта, шундай гап-сўз бўлиши тайин. Шунга қарамасдан, Мангу қайлиқнинг самовий бир тарзда намоён бўлиши уни Арсен Саманчиннинг юрагида мажозий сиймога айлантирди (дарвоқе, ўша дамларда Ойдана ҳам уни шундай тасаввур қилар, бунда икковларининг кечинмалари бир-бирига уйқаш келарди, афсус-надоматлар бўлсинким, ундан кейин Ойдананинг фикри чалғиди ва орқага чекинди — «лимузинга тушиб ўйнагани кетди», тўғрироғи,

уни йўлдан уришди, бизнесга асир қилиб олишди, лекин ҳозир гап бу ҳақда эмас). Унинг мунгли юрагига қайлик сиймоси қаттиқ ўрнашди, уни Худонинг муъжизаси деб қабул қилди, ўлмас ишонч-эътиқоди, туганмас дарду азобига айланди. Ахир ҳеч ким Худони кўрмаган, лекин одамлар унга ишонишади, Худо бор, деб билишади. Имон-эътиқод худди мана шундай пайдо бўлса ажабмас — суюкли сиймони руҳоний тасаввур қилиш орқали унга муҳаббат тугилади.

Худди шунга ўхшаш воқеани ўшанда улар Хайделбергда бошдан кечирдилар. Ойдана Самарова ёлғиз ўзи биттагина концерт бериши керак эди. Концерт катта муваффақият қозонди. Албатта, Ойдана Самарова ўзининг Хайделбергга таклиф этилишида Арсен Саманчининг ҳам хизмати борлигини биларди. Бунга Арсеннинг яқин ёр-биродарлари — журналистлар, мусиқа усталари бош қўшишган эди.

Хорижий мусиқа ихлосмандлари учун мумтоз қўшиқлар ижрочиси Ойдана кутилмаган гаройиб воқеа эди. Европада бундай алоҳида концертларни ўтказганда, ҳамма ёққа афишалар ёпиштирилади, қўшиқчи ҳақида янгиликларда хабар қилинади, телевизорда унинг қўшиқлари берилади, газеталарда тақризлар, мақолалар чиқади. Ойдана Самарованинг концерти қадимий Хайделберг кирхасида¹ ўтди.

Ибодатхонанинг санъат маросимлари учун ажратилиши немис диндорлари наздида алоҳида ҳурмат нишонаси ҳисобланади. Кирханинг юксак равоқлари остида тирик овоз улуғвор тиниқ акс садо беради, у асрлар бўйи самовий оҳангларни тинглашга мослашган. Ойдана арғанун ва фортепьяно жўрлигида италянча, русча ва немисча қўшиқлар куйлади.

Куйчи бир қанча қўшиқларни она қирғиз тилида ижро этди. Узоқ қарсақлар янгради, ибодатхона ичини тўлдирган тингловчи шинавандаларнинг кўзлари руҳий завқ-шавқ билан порларди.

¹ Кирха — Германиядаги черков.

Ютуқнинг ҳаяжонлари ва илҳомлари уларнинг муҳаббат туйғуларини янада ўткирлаштирди, улар янада яқинроқ бўлиб қолдилар, бир-бирларидан ҳеч ажралгилари келмасди.

Ўша ҳаяжонлар тўлқинларида уларга Мангу қайлиқ намоён бўлди. Концертдан кейин улар шарафга кирхана ёнидаги ресторанда чоғроқ бўлса ҳам, қабул паросими ва зиёфат ўтди, кейин икковлон қадим Хайделберг қасри атрофидаги тепалик боғда сайр этиб юрдилар; уларни эъзозли қўноқ ҳисоблаб шу кунлар ичи Хайделберг қасрига жойлаштирган, холи бир шарофат яратиб берган эдилар. Қасрнинг пастки қаватидаги қалъахонада бир оз ўтириб, андак-андак виски ичгач, яна гузал хиёбонларда айлангани чиқишди, тепалиқдан туриб ярим кечада эртақлардай чарогон қадимий шўхарчани томоша қилишди. Қулай ўриндиқда ўтириб мусиқа ҳақида гаплашишди. Кутилмаганда, Ойдага ундан сўради:

— Арсен, сенга қандай қўшиқ айтиб беришимни хоҳлайсан?

— Ҳозирми?

— Йўқ-е. Бирон симфония оркестри концертида. Сен залда ўтирасан. мен сахнала тўриб айнан сенга бағишлаб қўшиқ айтаман. Нимани айтишимни истардинг? Италияча қўшиқ ёқадими?

— Сенинг кўп қўшиқларинг менга жуда ёқади, Ойа. Италияча, испанча — яхши. Лекин энг ёқимлиси нима, биласанми? Мен-чи, телба боламан, Ойа, анчадан бери орзу қиламан, худди аёл ҳақида яширин орзу-хаёллар сурган зоҳидга ўхшайман. Сенинг тилингдан Мангу қайлиқнинг қўшиқларини эшитгим келади.

— Мангу қайлиқ қўшиқлари? — ҳайрон бўлди у. — Биласанми, ўша афсона қулогимга чалинган, аммо опера учун мусиқа, либретто, яна талайгина алланималар керак... Сен, ҳақиқатан ҳам, аёлни орзу қилган гуноҳкор роҳибга ўхшар экансан!

— Орзуларнинг кўрқадиган жойи йўқ, лекин йўл орзуга қараб бурилганда...

Бу «Мангу қайлик»ни қуйиш йўлида (майли, гарчи ҳозирча мубоҳасаларда бўлсин) дастлабки қадам эканини улар ўша дамларда англармидилар, йўқми, буниси номаълум. Арсен Саманчин ўзининг узоқ орзулаган ниятини Ойданага илк бора айтмоқчи бўлиб худди мана шу дамларни кутгандай эди. Тақдир уларни ўша он, ўша ерда шунинг учун учраштирамаганиди?

* * *

Сўз тақдир устида кетса... ўша тақдирсоз соатда Арсен Саманчин қайдан билсинки, кўп ўтмай ушбу воқеанинг ён-атрофларида одам кўрққулик ёвуз бир ният бош кўтариб чиқади: ахир, илгари у одам ўлдираман, деб ҳеч хаёлига келтиргандими. У тубсиз чоҳ тепасида лапанглаб тураману, лекин сира чекинмайман, деб ўйлаганмиди асти. Уни ҳозир, эҳтимол, бошқа бировлар учун осон, лекин унинг учун ғоятда чигал фақат битта ташвиш кеча-ю кундуз миясини пармалайди: ўйлаган ишини адо этишга қуролни қаердан олсин?..

* * *

Тақдир экан-да. Жаабарс ўша пайт ҳамон Узангилаш довоида эди, ҳамон тақдирдан инъом-эҳсон кутар— довондан ўтиш учун мадад келар ва ниҳоят тарки дунё қилиб кетарман, дерди.

Ҳеч ким— на инсон ва на махлуқ олдинда нима кутаётганлигини билмайди. Бир қараганда, уларнинг тақдирлари ўртасида ҳеч қандай бир-бирини боғловчи, ҳеч қандай ўхшаш нарсалар йўқ эди, лекин бир-бирини танимайдиган, билмайдиган икки хилқат— инсон ва махлуқ— маълум бир шарт-шароитлар, ҳол-аҳволнинг тазйиқи туфайли бир турли қисматнинг забти остида қолганликлари тасодиф бўлмай, уларнинг ҳаёт салиқаларида аллақачон етилган эди. Дунёда нималар бўлмайди ўзи. Ўша кеча Хайделберг боғидаги хилват гўша ва севишганлар бир-бирларига тобора оҳанрабодай

тортилиб, меҳрлари бир-бирларига дарёдай тошиб, висол огушида ширин суҳбат қураётган чоғларида, айтайлик, афсонавий Мангу қайлиқнинг қайта тирилиши, ошиқлар кўз ўнгида намоён бўлиши мумкинми? Муҳаббат изҳорлари жўш уриб турган чоғда афсонавий хилқатнинг эврилиши мумкинми? Ахир унинг учун муҳаббат фожиаси борлиқ турмушнинг охирги афсонасига айланмадими? Арсен Саманчин, дарвоқе, шундай эврилиш юз бериши мумкинлигини инкор этмасди. Ахир дунёдаги кўп нарса алар охиروқибатда севишганларнинг ўз бахт-иқболларини тева-рак оламга тортиқ қилишга тайёрликларига боғлиқ.

Мана шў нарса Арсенни ўз Ойасига Мангу қайлиқ афсонасини ҳикоя қилиб беришга илҳомлантирди.

— Мен болалигимдан бери бизнинг Узаңгилаш тоғ тизмаларимизда ҳозиргача Мангу қайлиқ саргардон кезиб юради, деб эшитганман, мен бунга ишонаман, билдингми?

— Биладан, биладан! — деб жон-дилдан тасдиқлади Ойдана майин табассум билан унинг буйинини силаб. — Сенинг гапларингни жон қулогим билан эшитаман, худди мени эркалагандай сўзлайсан. Қара, Арсен, атроф қандай гузал. Туш, ой ёқин, чироқлар лудди эртақлардагидай ёруғ. Иккимиздан бошқа ҳеч ким йўқ. Ҳатто боғдаги қушлар ҳам жимиб қолишди. Айтавер, айтавер.

— Майли. Қушлар жим бўлса, бўлсин, лекин мен Мангу қайлиқни сўйлаб чарчамайман. Буни афсона ё асотир дейиш ҳам мумкин, яна ким билади, истаганча талқин қилиш мумкин дир балки, лекин мен учун бу сира афсона эмас, Ойа! Узоқ тоғлар ичида унинг лип этиб учиб ўтганини кўриб қолиш мумкин, кейин дарҳол кўздан ғойиб бўлади. Унинг ривоятини бизнинг томонларда узоқ вақтлардан бери ҳикоя қилиб юришадди, ҳамма унинг тоғларда кезиб юришига ишонади, йўқолган куёвини қидиради, дейишади. Унинг орқасидан ганимлар қувлар эмиш. Унинг севгилиси навқирон омадёр овчи изсиз йўқолган. Ганимлар уни горга яширганларми ё тилини суғуриб олганларми — ким

билсин? Одамларнинг бир-бирларини кўролмаслик-лари, маккорлик, эл-юрт талаш-ш — ҳаммасидан бор бу ерда. Қайси вақтни олиб қарама, барида шундай.

Биласанми, бизнинг тоғларимизда шундай одат бор, ҳар ёз келганда, ой тўлган кеча Мангу қайлиқни соғинганлар баланд тоғ тепасида гулхан ёқишади, қайлиқ машъалани олислардан кўрсин, дейишади. Шомонлар эса дўмбираларини чалиб, рақсга тушишади, қайлиқ ва куёвнинг номини айтиб чақиришади, олов атрофига йиғилишга чорлашади. Аёллар олов теграсида тупланиб, йиғи-сиги қилиб, овоз солишади. Айтишадики, қайлиқ қоронғу соя бир ерга келармиш, одамларга таъзим қилармиш, сўнг дарров ғойиб бўлармиш. Истасанг, юр, қаҳвахонага борайлик. Озгина виски ичсакмикин, қалай?

— Боя бордик-ку у ерга. Сен озроқ олдинг. Зарурми шу, Арсен? Мен Мангу қайлиққа жуда ачинаман, назаримда биз уни деб, бу ерга келгандаймиз.

— Эҳтимол шундайдир. Шунинг учун мен сенга бу воқеани айтиб бермоқчиман. Мангу қайлиқ учун гулханларни Хитой тарафида ҳам ёқишади. Чегара ҳам Узангилаш тоғининг орқасидан ўтган, у томонда узоқ замонлардан бизга оғайни қирғиз қавмлари тирикчилик қилади, лекин биз улар билан кўп кўришолмаймиз, довондан ошиб ўтиш қийин, онда-сонда ёз ойларидагина ўтса бўлар. Бир йил бурун мен у ерларда ўз журналистлик ишларим билан бўлганман. Урганч орқали учоқда, кейин машинада. Кўп қизиқ одамларни учратдим, газетага қизиқарли мақола тайёрладим, лекин ҳозир гап бунда эмас, ўша ёқда, Хитой томонида, тоғлар ичида маҳаллий қирғизлар Мангу қайлиқ ривоятини билишаркан, ёз кирганда, ой тўлганда баланд тоғда машъала ёқишиб, Мангу қайлиққа мадад бўлсин деб, арвоҳларни чорлашаркан, буларни ўз кўзим билан кўриб тоза ҳайрон бўлиб қолдим. Аммо Хитой қирғизларининг битта қизиқ фарқи ҳам бор экан. Одат бўйича, машъал олдида икки чиройли қиз эгарланган отни тайёр тутиб туришаркан — балки Мангу қайлиқ зарур бўлса, миниб кетар деб!

Ойдана бунга ҳазил қилди:

— Хайделберг тепасида ҳам Мангу қайлик учун гулхан ёқсак-чи? Нима дейсан, Арсен?

— Нега ёқмайлик? — кулди Арсен Саманчин. — Аввалроқ уйласак буларкан. Утин-чўп керак. Шомонни қаердан топамиз? Хоҳлайсанми, ўзим шомон бўламан?

— Бу олифта кийимларга шомон қандай буларкин? — шўх кулди Ойдана. — Қойил-қойил. Сендан зўр шомон чиқарди. Фақат бошқа сафар, буптими? Йўқса, шаҳар тепасида гулхан ёқиб, ҳаммани ташвишга қўйишимиз мумкин, тагин халқаро жанжал чиқиб ўтирмасин.

— Бу гапинг ҳам тўғри! Бутун Европага донгимиз кетмасин яна, — бошини чайқаб кулгисини тўхта-толмасди Арсен Саманчин жувоннинг елкасидан қучганча. — Қандай яхши экан бу бог! Сени чарчатиб қўймадимми, Ойа?

— Қўйсанг-чи, мен ҳордиқ чиқаряпман, мен бахтли эканман, Мангу қайлик ҳам биз билан бирга!

— Раҳмат. Хўп, эшит. Бизнинг тоғларимизда зўр куч ва гайратга эга бўлган навқирон овчи яшарди. Қувласа оҳуга етиб оларди. Илвирслар ва бўриларни тутарди. Улжалари билан қавмидаги кўп оилаларни боқарди. Одамлар уни ҳурмат қилишар, элга йўлбошчи, бий бўлади, деб умид боғлашарди. Бир куни қавм-қариндошлари билан нариги водийга зиёфатга бориб, у ерда ойдаи сулув бир қизни учратиб қолибди. Бир-бирларига меҳрлари тушиб, у кунда-кунора отда тоғлар ошиб қизни кўргани борадиган бўлибди. Бир куни башоратчи хотин қизга ром очибди, осмонда хос юлдузингиз бор, дебди. Бу муҳаббат юлдузи, у тўйларингиз куни кўкда ярқираб ёниб туради, тоғлар узра ҳамма юлдузлардан ёрқинроқ порлайди, тонг отгунча ўрнидан қимирламайди, фақат булут боссагина кўринмай қолади, дебди. Сулув буни овчи йигитга айтиб берган экан, у менга ҳам бошқа бир башоратчи фол кўрди ва сир очди, деб жавоб берибди: «Мен сенга уйланиш учун туғилган эканман». Шунда сулув овчи йигит билан

аҳд-паймон қилиб, то улгунча сен билан бирга бўламан, дебди.

Ой-кунлар ўтиб, бир саодатли соатда овчи йигит бутун қавм-қариндошларини олиб сулувнинг ошёнига совчиликка борибдилар. Катта томоша-байрам бўлибди. Меҳмонлар тоғ сойи бўйидаги ўтлоққа тикилган юзлаб чодирларга жойлашибдилар. Қайлиқнинг ота-она, яқин қавм-қариндошлари, совчиларга олиб келинган совғасаломларни айтмайсизми! Йилқи уюрлари-ю, пода-пода қуй-эчкилар, олтин ёмбилару, куёв бўлмиш овчи йигитнинг ҳунари ҳаволасидан — ранг-баранг ҳайвонлар, қундуз-сувсарларнинг қимматбаҳо мўйналари. Ҳаммаси ҳам куёв ҳар кифти-елкасига ташлаб келтирган ял-ял илвирс териларидан ўтаверсин. Бунақасини қўлга киритиш фақат бийик овчиларгагина муяссар бўлур. Бу ҳадяларини у таъзим-тавозелар билан қайлигининг ота-онасига пешкаш қилибди. Ҳаммалари шоду хуррам бўлишиб, куёв билан қайлигини дарё бўйига бошлаб боришибди ва шу ерда уларни унаштириб қўйишибди. Шу ондан эътиборан дарё уларнинг мураса ва муҳаббатларига гувоҳ экан. Тўй роса етти кундан сўнг тоғларнинг нари ёғида — куёвнинг қўналгасида ўтадиган бўлибди.

Унаштириш қувонч-шодликлари, зиёфатлар то тонггача давом этибди. Лекин шу ерда ҳам орадан кўролмаслар, ғаламислар чиқиб қолибди. Куёвнинг омадли, эл-юрт ичида донг таратган овчи эканлиги уларнинг гашларини келтирибди. Лекин ҳаммасидан ҳам, кўркам, мард, оқил-фозил, иродаси мустаҳкам, серғайрат бу йигит тез орада албатта, қуда-анда, қардош-қариндош туташган икки элга бош бўлади — у ўлкага бий бўлса ҳуб ярашади, деганга ўхшаш халқ ичида юрган гаплар уларнинг қаҳр-ғазабини келтирар, адоват ўтини аланга олдира экан. Ҳасадгўйлар унинг бий бўлишига тоқат қилолмасдилар. Шунинг учун шум фитна уюштирдилар.

Ўлимни бўйнига олиб яккама-якка, очиқчасига жангга чиқса ҳам майли эди, ер талашиб эмас, давлат талашиб эмас, ҳокимлик талашиб эмас, фақат жон

талашиб майдонга тушсайди. Бироқ инсон маккор-лигининг чек-чегараси борми асло?

Фитна хуфя етилади, шунинг учун фитна деб юри-тилади.

Дарё бўйида базму зиёфат авжи қизиб турганда, севишган икки ёшнинг бахти камолдан рашку ҳасад оташида ўртаниб, қаҳр-газабининг зўридан кўм-кўк кўкариб, ҳамманинг орқасидан биқиниб-пусиб бошқа бир ёвуз қисмат тайёргарлик кўрганини ким билсин ахир. Енг ичида битган асл фитна мана шу. Кейин-чалик оқинлар буни йирга солиб айтишди: «Хабар топсайди қуёш бу фитнадан ёрилиб кетарди кўкда уятдан. Билсайди булутлар жала бўлиб ёғарди, ювиб кетарди фитна йўлларин, очик қирларда ўтарди тўйлар, базмлар».

— Оҳ, Арсен, бу қандай чиройли!

— Кейинчалик оқинлар яна шундай йирлашди: «Билсайди агарда фитнани дарё — орқасига қараб оқарди зеро. Ахир дарёга келтириб таъзимни бажо, ошиқлар айлашди аҳд ила вафо». Биласанми, ҳар нарсага холис тургувчи табиат ҳам гаддор ғаламисларнинг режасига қарши бош кўтарган бўларди. Лекин мудҳиш ёвузликни ким хаёлига келтирибди дейсиз?

Ахир олам шундай осуда, тинч, мувосо эди, тоғлар узра неъматбахш қуёш нур сочарди, тез келар тоғлар жаласи бу ерларни четлаб ўтди, узоқлардан унинг сарин салқини келди, мафтункор ўтлоқлар оёқлар тагида кўрпадай майин ёйиларди, ўт ёқилган ўчоқлардан лазиз таомларнинг ҳидлари тараларди, бошлар узра қушларнинг бахтиёр галалари чарх урарди... Буларнинг барини оқинлар йирлаб айтдилар! Совчиларга атов базм дарё бўйида авжга минди, ҳаёт тўй нашидасининг овозлари, сурур-масарратига лимо-лим тўлди. Ёш-ялангни-ку, асти қўяверасиз, от ўйинларига берилиб жавлон уришди, шомонлар дўмбираларини гум-гум уриб, жазб-жазавага миниб рақсга тушишди, тум-тумонатдан арвоҳларни ийдириб, шодлантириб, давраларга чорлашди, йир-қўшиқлар куйлашди; лекин тўй

олдидан томошанинг сараси севишганларга олиб қўйиларди, одатга кўра улар отга миниб «қайлиқ қувиш» пойгасига чиқишарди.

Куёв билан қайлиқ энг чопагон отларга миниб олишган, улар пойгага шай туришарди. Куёв бир оз олдинроқда чопиб бораётган қайлиқни қувиб етиб, ундан муччи олиши керак эди. Агар бунинг уддасидан чиқса, ана, бахт-иқбол узангида, ана, омадинг чопгани...

Қайлиқнинг от устида ўтиришининг ўзи бир ажойиб томоша эди, у худди эгарда ўтириш учун тутилгандай эди, ана қадду қомат, ана тўлин ойни хижолатга қўядиган юз, ана хипча бел, яна қуйиб қуйган каби ярашган келинлик либослари. Куёв ҳам унга гоят муносиб. Пойга доманасидаги уларнинг ҳаяжонли нигоҳлари, ўт чақнаган кўзлари, уялгандай бўлиб чиройли жилмайиб туришлари пойга томошасига йигилиб, уни сабрсизлик билан кутаётганларни ҳам бахтиёрлик нашидаларига шерик қиларди. Дугоналари қайлиққа қараб: «Отни жонинг борича чоптир, қувиб ўтишига йўл қўйма! Эркаклар бизни бир кўриб қўйишсин!» — деб далда-пишанг беришарди. Куёв навкарлар ҳам асло қолишмасди: «Ҳой, кўзингга қара! Қувиб етмасанг, кулги бўласан!» Шомонлар жазавага тушарди, дўмбираларни қарсиллатиб уриб, жўшиб ўйин тушар, одамлару отларни хўб қизитар эдилар...

Ана, оқсоқоллар занг уришди. Пойга бошланди. Қайлиқ олдинда учиб борар, куёв орқада унга етиб олмоқчи бўларди. Улар ўзлари унаштирилган дарё томонга от қўйган эдилар. Фақат кечувга етгунча қувиш мумкин эди. Агар куёв қайлиғини қувиб етишга улгурмаса, тумонатнинг қаҳ-қаҳ уриб кулган садолари остида қайлиқнинг ўзи отнинг бошини куёв томонга буриб келар ва голиб қиз бўлиб уни муччиларди.

Аммо, одатда куёвлар доим қайлиқларига етиб олишади...

Қайлиқ бу фусункор пойгани кейин умрининг охиригача унутмайди, қўша қариб яшайдиганидан

қочганини доим эслаб юради. Куёв қий-чув, қийқирик, савти-суронлар остида қайлигини қувиб етганини ҳамиша ёдида сақлайди...

Бу сафар ҳам айна шундай бўлди: қайлик учар қушдай қочди, куёв — ортидан қувиб кетди. Қаршидан эсан шамол шувиллаб уларни қучди, ўпди, тинимсиз шипшиди: ҳаётда ҳеч қачон шу пойгадан ортиқроқ бахт бўлмагай.

Оҳ, қанчалар бепоён қувонч, куч ва шодлик! Олдинда дарё соҳили кўринди, улар ҳам учиб боради, отлар кўпириб тошарди. Қайлик кутарди, жуда кутарди, куёв унга етиб олишини, у ҳаётининг мангу ардоғи, мангуликка айрилмас қўшгани! У беихтиёр отини тизгинлади, беихтиёр жиловни тортди, беихтиёр оёғини узангига тиради. Тезроқ, тезроқ қувиб етсин, олдинда дарё яқин... Ана, қувиб келаётган отнинг тасирлаши, гўрқиллаши эшитилди, яқин, яқин... Ана, ниҳоят отлар ёнма-ён биқин бериб чопмоқда, узангига тегиб ширқиллади, кўз унгиларида илгари ҳеч кўрмаган ёруғлик очилди. Нега мангу давом этмайди бундай онлар. Ана йигит чопиб бора туриб қизнинг белидан қучди, қиз унга оғушта бўлди. Ана у қайлигини маҳкам қисиб ўпди, кейин муччи, яна муччи. Отлар елдек учади, пойгачилар билишар энди улар мангу бирга, бир тан-бир жон. «Мен сени севаман! Сен меникисан!» — қичқирди йигит. «Мен доим сен билан биргаман!» — жавоб берди қиз.

Халойиқ шоду хуррам эди. Ҳамма бир овоздан йигитни алқарди: «Барака топсин! Ҳақиқий эр йигит! Йул беринглар! Йул беринглар! Четга ўт! Келишяпти! Энди у ўзимиздан, ўзимизники, доим биргамиз!» Унашув тўйи шундай алқовлар билан поёнига етди.

Лекин фитнанинг забти пасайган эмас. Галамислар тишларини қаттиқ қисирлатишади. Гаддорлик ҳамиша ўзига йўл топади...

Орада совчилар хайрлашиб, ўз юртларига қайтдилар, тўй ҳозирликлари бошланди. Ҳар бир иш ўз навбати билан борарди. Расм-русумларга биноан ҳамма нарсалар ҳисобга олинарди. Ёш келин-куёвнинг висол кечаси ўтадиган

кўркам чодир кўздан сал нарироқда, баҳаво, баланд жойда ўрнатилади, кейин меҳмонлар, қавм-қариндошлар, совчилар қатор-қатор юртларга жойлаштирилади, турли-туман совға-саломлар, ранг-баранг таом, пишириқ, ширинликлар тайёрланади. Оқинлар алоҳида кўр туқиб, дostonлар ўқийдилар, ёш-яланг ўйин-кулгисини қиладди. Тўй учун шуларнинг бари шай эди. Ўша замонларда тўйларни бутун қавм бош-қош бўлиб ўтказарди.

Тўй бошланадиган, ҳар ёқдан меҳмонлар ёғилиб келадиган кун етди. Овчи йигит тонг саҳардан икки оғайнисини олиб овга отланди, меҳмонларни янги овланган парранда-даррандалар билан сийлаш, ҳадя-тортиқлар учун қимматбаҳо мўйналар пешкаш қилиш расми одат бўлиб қолган эди. Ов баролидан келди. Лекин кун қиёмга яқинлаганда бирдан олисдан бақирган-чақирган товушлар эшитилди, яқин қариндош-биродарлари овчи йигитни қидиришаётган эди. Бир талай одамлар қора терга ботиб, от чоптириб келган, ҳаммалари қаттиқ ҳаяжонда эдилар. «Худо урди! Худо урди! Тўхта! Орқангга қайт» — деб қичқиришарди улар бари кўкракларига тинимсиз муштлаб. Улар кўрқинчли, хунук хабар олиб келган эдилар. Кеча кечаси унинг қайлиги ўзининг аввалги ошиғи билан қочиб кетибди. Одамлар улар катта бозор шаҳарга қочган дейишади.

Оҳ, энди нима бўлганини кўринг! Осмонни шу он қоронғу босди, қаттиқ бўрон турди, ёз бўлса ҳам, худди қиш киргандай, қор қўтонлаб урди. «Шармандалик! — деб қичқириб, ўзларини ерга таппа-таппа отишарди йигитнинг яқинлари кўкка сурон солиб. — Шарманда бўлдик! Энди қандоқ бош кўтариб юрамиз?! Қанжиқни топамиз, ўлдирамиз! Жонини суғуриб оламиз! Бир кун яшатмаймиз! Уят! Уят!» Улар дарҳол қидиришга отландилар. Лекин йигит чурқ этиб оғиз очмасди. Ранги қув ўчиб тик турганча тошдай қотди-қолди.

— Оҳ, даҳшат! Даҳшат! — дея пичирларди Ойдана юрагига яқин олиб.

— Мен ҳам шуни айтаман-да! — деб илиб кетди гапни Арсен Саманчин. — Буни опера саҳнасида бир тасаввур

қилиб кўр? Мусиқани айт, бу ҳаяжонлар, эҳтиросларни айт, ранг-баранг овозлар, турли кичик сахналар! Кейин нима бўлганини эшит, Ойа, энг қизиғи ҳали бу ёқда.

Қариндошлар қочган қизнинг орқасидан қувиб бориш учун овчи йигитни қисташга тушдилар, отга мин, тезроқ бўл, дедилар. Шунда овчи йигит ниҳоят тилга кирди: «Тўхтанглар, жим бўлинглар! Мен ҳеч қаёққа бормайман! Бу менинг бошимга ёғилган лаънат бўлса, ўша пасткаш қизнинг ўзига ҳам лаънат бўлсин! Қуриб кетсин бу одамзод! Одам бўлгандан кўра махлуқ бўлган яхшироқ! Энди жўнанглар бу ердан! Энди одам деганинг башарасига қарасам, тил тортмай ўлай! Бугундан бошлаб мени одам боласи ҳеч қачон кўрмайди. Эшитдингизми? Йўқолинг кўзимдан! Мени қидирманг!» У шу сўзларни айтиб, отдан сакраб тушди-да, тоғлар ичида ғойиб бўлди. Воқеанинг бундай бурилиб кетганидан лолу ҳайронликда қолган қавм-қариндошлар аввал нима қилишни билмай қотиб тураверишди, кейин ҳушлари ўзига келиб, йигитнинг орқасидан югуришди, уни ҳеч қаердан излаб топишолмади. Шундан сўнг ҳеч кимса уни кўрмади.

Театр қилиб қўйилса, янада қизиқ жойи энди келади.

Овчи йигитнинг қариндошлари бошларини қуйи эгиб орқага қайтишар экан, бирдан қайдандир пайдо бўлган қайлик қизнинг додлаган овозини эшитиб қолишади. У ўзини тўрт ёққа уриб овчи йигитни изларди. Аслида қиз қочмаган экан, бу маккорлар тарқатган қора тўхмат экан, лекин буни ҳали ҳеч ким билмасди. Аслида эса қизни ўша куни тунда яширинча ўғирлаб, оёқ-қўлини боғлаб, отга босиб олиб қочганлар. Қиз ва овчи йигит унаштирилган дарё бўйида, унинг қўл-оёғини ечиб, икки ёқдан қўлидан тутиб дарёни кечиб ўтмоқчи бўлишади. Қизни шу қутқариб қолади. У босқинчилар қўлидан юлқиниб чиқиб, ўзини дарёга отади. Босқинчилар уни тутмоқчи бўладилар. Лекин қиз кўз очиб-юмгунча асов дарё оқимида ғойиб бўлади, саркаш дарё қизни қутқаради, босқинчиларни серғулув тўлқинларида оқизиб кетади, тошларга омонсиз уриб барини ҳалок қилади. Мўъжиза

руй бериб омон қолган қайлиқ қиз худди қушлар каби
учадиган бўлади ва кўп ўтмай овчи йигит бадар кетган
ерларда сарсар кезиб юради. Одамлар уни тўхтатиб гап
сўрамоқчи бўлишар, лекин қиз сира тутқич бермасди.
Кейин у ҳам кўринмай кетади. Ўшандан бери Мангу
қайлиқ сир бўлиб қолади. Одамлар гоҳо тоғларда
унинг ҳўнг-ҳўнг йиғлаганини эшитишади, йиғи овози
узоқ-узоқларга таралади. Мен сенга унинг мунгли
қўшигини билганимча айтиб берай, Ойа. Қайлиқ қиз
ноласи:

Қайдасан, қайдасан, сени излайман!
Олиб қочдилар мени, қутулиб қолдим.
Маъсум, бокира қизман, вафо сақладим.
Қайдасан, қайдасан, жоним йигитим?
Ҳамон бокира қизман, тинглагил мени,
Дарё қутқариб қолди, севги гувоҳи.
Қайдасан, қайдасан, эшитгил мени?
Ортимдан қувишар тутиш пайида...
Сен тоғларда йўқолдинг, овчи йигитим.
Бўлган эди унашув дарё бўйида.
Қайдасан, қайдасан, қайси тоғдасан?
Қайдасан, қайдасан, сени излайман.
Қайлигинг бўлган қизман, изларинг қайда?
Кўришмоқ йўқми энди абадулабад?
Бир дарёдан сув ичдик бир-бирга ташна.
Аҳд-паймон боғладик содиқ бўлмоққа.
Кўришмоқ йўқми энди абадулабад?
Дарё оқиб боради, қайдасан, қайда?
Эслаб мени овоз бер, овчи йигитим,
Ойга, қалбга онт ичдик севгимиз учун...
Қайдан сени топайин, жоним сайёдим?
Тоғлар асло ёрилмасми?
Булут кўкда қорилмасми?
Кун дарани ёритмасми?
Оҳу йўлим кўрсатмасми?
Қайдасан, қайдасан, қайси тоғдасан?
Қайдасан, қайдасан, излайман сени...

Пойга чопмадикми, миниб отларга?
Муччи олмадикми, тўйиб бетлардан?
Қучиб қўймадикми, қизиб ўтлардай?
Кўкда Худо кўрди бизни,
Ерда одам кўрди бизни...
Қайдасан, қайдасан, қай бир тоғдасан?
Қайдасан, қайдасан, излайман сени...
Ой сўнар осмонда яшасам сенсиз,
Ҳаёт тугайди менга, яшасам сенсиз.
Осмон бахтли буларми бизсиз оламда?
Ким бизни қаргади, нега қаргайди?
Тоғлар бахтли буларми бизсиз дунёда?
Ким қаргади бизни, нега қаргади?
Қурбонлиқ қилмадингми, тоғлар овидан?
Барсларнинг терисидан тортиқлар тортдинг,
Не гуноҳ қилибсан, тақдир қошида?
Омадёр сайёдим, саховатпешам?
Гурлаган оловда рақслар тушмадик
Қайдасан, оҳ, қайда, қайси тоғдасан?
Қайдасан, оҳ, қайда, излайман сени?..
Ортимдан қувишар тутиш пайида
Кўрмасин дейдилар бизни ҳеч қайда.
Қайдасан, қайдасан, сени излайман...

— Оҳ, нафасим тикилиб қолди! — ҳансираб деди Арсен Саманчин. — Сал ўзимга келай. Югуриб бораётган қизнинг бу нақаротини узоқ давом эттириш, қайта-қайта айтиш мумкин. Армон тобора кучайиб боради — сезяпсанми? — қизнинг бу нола-фарёди, унинг юрак ўртанишлари барча замонлар ва барча маконларга мурожаатдай эшитилади. Унда севишганларнинг азалий фожиаси — айрилиқ аламлари ифодаланади, то улар бир-бирларига етишмагунларича бу фожиа давом этаверади, унинг охири йўқ. Ўзинг бир тасаввур қилиб кўр, бунга ҳеч ким бефарқ қаролмайди, бу дард ҳаммага юқади ва ҳамдардлик уйғотади, одамларнинг қалblари мана шундай тузилган. Театрда буни қандай зўр кўрсатиш мумкин! Операда ҳатто дарё ҳам сахна ёқалаб оқиб ўтиб, ўз қўшигини айтади. Опера санъатида

бунақаси ҳеч қачон бўлмаган. Ўз соҳилида унаштирилган қайлиқ қизни ўлимдан қутқарган дарё шундай куйлайди:

— Чўққилардан оқиб тушган дарёман
Қутқараман сени олиб бағримга.
Ғаддор ганим қувиб етолмас сени
Илоҳамсан, халос топгайсан менда.
Отгил тезроқ ўзинг шовваларимга
Тулқинларим омон сақлагай албат...

Хор саҳна ортида дарёнинг шалдирашига монанд шу қўшиқни куйлайди, гўёки борлиқ табиатнинг ўзи адолатчанқоқ эканлигини ифодалайди. Қудратли оркестр мусиқаси тинмай янграб туради, вокал жаранглайди, дилрабо овоз парвоз қилади, бу сенинг, фақат сенинг овозинг бўлади — осмон ҳам худди Мангу қайлиққа қулоқ тутгандай, ой ҳам унга жўр бўлишга шайлангандай... Тасаввур қиласанми бунинг нималигини?!

— Ҳа, жуда зўр экан, оламни қамраб олган бундай нола йигини биринчи маротаба эшитишим, — жавоб берди Ойдана. — Дарё ҳам куйлаяпти! Муъжиза! Куйчи дарё! Сен буларнинг ҳаммасини ёдингда сақлаганмисан, Арсен? Битта ҳам сўзни қолдирмай-а?

— Мен болалигимдан Мангу қайлиқ шарафига ёқилган гулханларни кўрганман ва буларнинг ҳаммасини оқинларнинг оғзидан эшитганман. О-о, шундай кечаларда улар булбул каби сайрашади, куйга солиб дoston ўқишади! Ҳар оқин ўзича Мангу қайлиқ дардини чекади, тоғларга юрак армонларини сочади — Мангу қайлиқни чорлайди! Сен саҳнада ўзингни қандай сезсанг, улар ҳам шундай. Уларни бежиз тўкма-оқин деб айтишмайди. Бир куни мендан «тўкма-оқин» рус тилига қандай таржима қилинади, деб сўраб қолишди. Дардини дарёдай тўкадиган оқин дедим. Оқинлар илҳомни сел бўлиб эшитадиган тингловчилардан олишади. Тингловчига қараб оқин дам фикр уммонларига киради, дам шамол бўлиб дашту далаларни сарсар кезади...

— Тушундим, тушундим, — қўшилишди Ойдана. — Лекин овчи йигитнинг тақдири нима бўлган? Одамлар нима дейишади? Тирикми, ўликми, ҳеч ким билмайдими?

— Бу саволга ҳеч жавоб топиб бўлмади. Ҳеч ким билмайди унга нима бўлганини. Лекин ҳамма нима-нидир кутади. Одам қадами етмаган ерларда яшириниб юради, деган гаплар бор. Дунёнинг ишларидан, тақдир найрангларидан ёзгириб, ўзидан ҳам воз кечган бўлса керак. Яна бировлар у тарки дунё қилиб, дарвеш бўлиб кетган, Тибетдами, аллақаерларда роҳибларнинг мағораларида яшайди. Эртаю кеч тоат-ибодатда дуо ўқийди, деб айтишади. Булар ҳаммаси эл орасидаги гаплар, лекин асли қаерда, номаълум. У одамларнинг тубанликларига шундай исён кўтарди, одамларга ўхшаб ёмонлик билан мураса қилиб ўтирмади. Бу туганмас умидсизлик. Агар тарихга қарасанг, ҳатто салтанатидан айрилган императорлар ҳам бунчалик тушкунликка тушмаганлар, ҳаётдан буткул юз ўтирмаганлар, аммо овчи йигит учун севги ҳаётнинг энг олий маъноси бўлиб кўринган эди. Узун гапнинг қисқаси, афсонанинг асл маъноси шунда, фусункор ҳикмати шунда. Лекин бу дostonнинг бош қаҳрамони, албатта ўша Мангу келин, унинг туганмас қидириши, ҳақиқатга етишга тинмай уриниши... Наҳот муҳаббатнинг оқибати доим шундай тугаса? Ахир, овчи йигит у туфайли дунёдан батамом юз ўтирди, қабоҳат ва гуноҳ ишларга қарши бош кўтариб, ҳаёт неъматидан воз кечди, қайлиқ қиз эса, одамлардан безиб тавба-тазарруга берилди, муҳаббатининг қудрати, дард-ҳасратининг чексизлиги шунда. Бундан ҳам ошириброқ айтсам, бу умумжаҳон дард-уқубатининг туганмас нолалари. Нима учун муҳаббатнинг яшнаган бахт-иқболдан кўра ҳаётни кул қилиб кўкка совурадиган фожиалар кўп?

Мангу қайлиқнинг учқур сиймосига эътибор бер, бу ривоят дostonларда одамзод борлигида доим яшаб келган зўравонликларнинг уқубати ва айрилиқларнинг азал азоби мужассам. Яхшилик муқаррар суръатда ёмон-

ликнинг уқубатини чекади. Мангу қайлиқ нафрат ва ҳасаддан аланга олмиш. Қабохат билан ҳеч қачон келишолмайди, у овчи йиғитни — ўз қонуний қаллиғини тарки дунёдан ҳаётга қайтаришни, уни халос қилишни истайди, мана шу халоскор интилиш, мана шу ҳақни қарор топтириш иштиёқида на замон ва на маконда инсон руҳига чеку чегара йўқ. Одамзод авлодларида шундай бўлиб келган ва бу давом этаверади. Шунинг учун ҳам, дарё ўлимдан халос этган Мангу қайлиқ барча замонлар учун рамзий сиймо бўлиб қолаверади. Ҳозир, худди мана шу онда ҳам, у биз билан бирга, шу боғда бизга ҳамроҳ, у ҳақда гаплашаётганимиз, уни ўйлаётганимизни билади. Шу гаройиб дostonнинг ичига кирганимизнинг ўзида севгининг жаҳоний бир соғинч-армони бор, сен буни сезасанми?

— Бўлмасам-чи! Ахир сенинг жаҳоний маърузангни бекорга тинглаганим йўқ, — деб қўйди Ойдана қойил қолганини билдириб ва шу билан бирга кинояга ўрин қолдирмасдан. — Фикрларинг қуюлиб келганига ҳайрон қоламан! — хитоб қилди у яланғоч елкалари увишгандай қунишиб. — Бир журналист аёл сени «Жаҳоний жаҳонсоз» дегани эсингдами? Одамнинг кулгиси қистайди: жаҳонсоз ва яна бунинг устига жаҳоний!

— Майли, балки мен бир телба-санги одамдирман, лекин сенинг устингдаги вазифа тамом бошқа. Сен опера сахнасида Мангу қайлиққа айланишинг керак, одамларни ром қилувчи сеҳрли овозинг билан само-ларга парвоз қилишинг керак.

— Вой, бўлди! Шу ўтирган еримиздан тўғри самога учамизми? Унда мен само қўшиқчиси эканман-да! Фазокор хонанда дейишар экан-да мени! Вой, одамни куддириб ўлдирасан!

— Бўпти, кечир мени! Лекин мен жиддий айтяпман. Ахир сен Мангу қайлиқ биз билан бирга эканлигини сезмаяпсанми, ҳов, ана, катта дарахт орқасида фонар олдида турганини кўрмаяпсанми! Унинг нималар деётганини биласанми?

— Нимаикан?

— Қулогингни бер! Сиз ошиқ-маъшукларга таъзим бажо қилиш учун бу кунларни кўзим тўрт бўлиб қанча кутдим. Сиз мени эслаяпсиз. Йиллар ўтди, асрлар. Мен ҳамон ўша-ўша унаштирилган қайлиқ қизман. Халқ мени Мангу қайлиқ дейди. Одамлар юксак тоғларда мени ёдлаб гулханлар ёқишади, ғам-қайғуда саргардон кезган қиз алачга олдига келсин, шомонлар арвоҳларни чақирсин, улардан сўрасин. Мангу қайлиқ яна қанча сарсон харосон дайдийди, яна қачонгача овчи йигитини ёнига чорлаб чақиради ва яна тоқай қув-қув, қоч-қочдан зорланиб, ёниб-куйиб нола чекади? Арвоҳлар эса доим битта жавоб айтади, эшит-эшит, Ойа, бу сен билан бизга тааллуқли, — дунё Мангу қайлиқнинг жозибали қўшиқларини тинглаб, уни танийди, ўша қўшиқлардан кўп одамлар унинг бошига тушган қайғули воқеалардан хабар топадилар, ер юзидаги барча қайлиқ, келинларга мурожаат қилиб, менинг қўшиқларимни ўз қаллиқларингизга садоқатли муҳаббат ва вафодорликнинг ҳадяси каби айтиб беринглар, дейди: Мана шу соатда руҳлар сен билан мени ҳам эшитсинлар илоҳим, Ойа! Улар Мангу қайлиқнинг сен ижро этган ўлаңларини кўтирилган бўлиб эшитишни хоҳлайдилар. Руҳлар айтадиларки, сенинг пешонангга кўқдан Мангу қайлиқ бўлиш ёзилган, яна ҳам тўғрироғи, сен унинг элчиси бўлгайсан! Мангу кўқда илоҳ ва улайҳлар сендан рози бўлишар, одамлар ҳам сени эъзозлаб, ўланларингни юракларига жо қилурлар, сенинг овозинг самолардан ёғилгай...

— Вой, вой, вой! Топган гапларингни қара! — Кулгиси қистаб унинг сўзини бўлди Ойдана. — Само қаватларида кезганимиз етар, сал пастга тушайлик, ҳушимизни йиғиштирайлик.

— Сен ҳали кўп шошилма, — деб сўзидан қолмасди Арсен Саманчин. — Ҳушингни йиғиштириб олаверасан. Ана, ўзинг кўр. Менга ишонмасанг, ҳов анови ерга қара, дарахт орқасида фонар олдида. Кўряпсанми, Мангу қайлиқнинг шарпасини? У миннатдор бўлиб, умидланиб

қуллуқ қиялпти. Мангу ёш ва қандай чиройли — ҳарир кўйлак кийган, узун ёқалари худди қуш қанотидай ҳилпирайди.

Ойдана маъқуллагандай бўлиб, бошини қимирлатди-да, кейин деди:

— Арсен, ҳақиқатан ҳам, тенги йўқ хаёлпараст экансан. Лекин хаёлнинг ҳаётий асоси бўлгани яхши. Мангу қайлиқни саҳнага олиб чиқиш учун мусиқа, нота ва партитура керак, оркестр, сценография, либослар, юзлаб овозга эга хор керак... Сен ана дарё ҳам қўшиқ айтади дейсан, аммо буни саҳнага қандай олиб чиқасан? Ундан кейин композитор қани, саҳналаштирувчи режиссёр қани? Ва ниҳоят, ҳаммасидан кўра энг муҳими, — буларнинг ҳаммасига маблағ қаердан олинади? Опера театри фақат бизда эмас, ҳамма ерда ҳам адоий тамом бўлган. Давлатнинг операга қарайдиган имкони йўқ.

Арсен Саманчин бу гапга қўшилгандай бўлди-ю, лекин ўз айтганидан қолмади:

— Ҳа, биламан, ҳозирда опера театри — кимсасиз ибодатгоҳга ўхшайди. Опера саҳналарида эстрада даранг-дурунглари, масхарабозлик ва бошқа кўнгилочар томошалар қўйилляпти. Энг яхши қўшиқчилар бозор издиҳомларида овоз чиқариш учун тўрт ёққа тарқаб кетишганлигини ҳам биламан. Бор гап шу. Ҳозирги пайтнинг композиторлари ҳам операга мусиқа ёзиш иштиёқида ёнаётгани йўқ. Шунга қарамай, ушбу олий санъат йўқолиб кетмаслиги зарур. Қандай қилиб бунга бамайлихотир қараб ўтириш мумкин?

— Хўп, унда нима қилмоқчисан?

— Ойа, агар сен Мангу қайлиқни олиб чиқишга рози бўлсанг, мен буддозерга ўхшаб бунга йўл очаман, қўлимдан келади. Композитор Аблаев билан гаплашиб қўйганман. У кутяпти. Либреттосини ўзим ёзаман. Аблаев ҳаммамиз йиғилиб бир учрашайлик деяпти. Қайтиб боришимиз ҳамон унга қўнғироқ қиламан...

— Майли, яхши. Кўрайлик-чи... Ҳаммадан олдин либреттони ёз, азизим либретточи!

Кўхна Хайделберг богида тун ярмидан оғди. Хиё-
бонлар фонарларидан тушган соя шарпалар энди тонгга
қадар донг қотди. Арсен Саманчин Ойдана Самаровани
қўлтиқлаб олганча қасрга йўл олдилар ва ҳамон уша
мавзу устида сўзлашдилар. Тўшақда ҳам шуни шивир-
лашиб ётишди. Эртасига эрталаб тайёрада Москвага
учадиган ва у ердан юртга кетадиган эдилар.

Улар бошқа бундай учрашмадилар. Аммо уларнинг
учрашувларига эъжоз багишлагандай, худди кўқдан
тушгандай бўлиб уларнинг ҳаётига кириб келган
«Мангу қайлиқ» гоёси шунчалар ўзига боғлаб, мафтун
қилиб қўйдикки, одми жўн борлиқдан юксалиш, баланд-
роқ туриш учун унинг мўъжизасига тамом гарқ бўлди-
лар, дунёнинг бир бурчига, немис романтизмнинг
нақ марказига бориб қолишгани ҳам шу боис бежиз
эмасдек кўринарди. Шунинг учун ҳам ўша хаёлий-
кўтаринки жозиб бир шароитда кундалик бари одми
ташвишлар бутунлай ва батамом унут бўлди, улоқтириб
ташланди — бутун қийинчиликлари, зиддиятлари, уруш-
жанжаллари, суд-қозихона тортишувлари, адоват,
қабохатлари билан олдинги турмуш орқага чекилди...
Булар бари ҳар икковларининг бошларидан кечган
эди — ахир Ойдана ҳам бир бор эр қилиб, турмуш
қурган, лекин санъат кишилари ҳаётида тез-тез учраб
турганидек, кўп ўтмай ажрашган эди. Қисқа бир вақтга
бари унутилди. Тақдир қўлларидан тутиб етаклаб келган
Хайделбергнинг юз йиллик кўхна богида улар бағоят
мусаффо хилқатга — пари ва паризодга айланган ҳамда
шу ерда улар кўз ўнгида ўз битмас-туганмас қайгуси
билан Мангу қайлиқ намоён бўлганди...

Кейин бари телба-тескари бўлиб кетди...

Тақдир қилмаган экан-да. Дастлаб гоҳи-гоҳида
кўришиб, учрашиб туришди, хаёлийроқ туюлса-да, бари
бир «Мангу қайлиқ»ни эсдан чиқаришмайди, ора-сира
телефонда гаплашишди, кейин бирдан ҳаммаси барҳам
топди — Ойдана бутун мамлакатнинг кўз ўнгида «Ли-
музин»га тушиб жўнаб қолди, телевизор буни тўғри-
дан-тўғри бошдан-оёқ кўрсатиб турди. «Лимузин»нинг

орқа юкхонасида қанча пул тахланиб ётганини бир Худо билади! Лекин бунинг учун ундан ўпка қилиб бўлармиди? Кўпроқ нарсага эга бўлиш, кўпроқ пул топиш, боз устига шон-шухрат қозонишни ким истамайди?

Бундай шоу-омад, томоша-омад ҳар куни ҳар кимга келавермайди-ку! Ахир энди у Эртош Курчал билан контракт имзолаган бўлиши керак. Ҳар қалай шу асрга боп контракт! Тузса, ҳаққи бор. Ҳа, ҳаққи бор. Э-ҳа, хўп сен-чи, сен нима дейсан, олигархлар билан олишиб юрасанми? Шўринг қурсин! Ёзув-чизувларингдан бошқа ниманг бор, сен шўрликнинг? Ундай десанг, энди бутун матбуот ҳам ўша олигархларнинг қўлида-ку!

Арсен Саманчин мана шундай пасткашликка бораётгани — ҳасад қилаётгани, гаш кўраётгани учун ўзини ўзи ёмон кўриб кетар, сўкар, ёввойи махлуқ, деб атарди... Боши бориб деворга урилганди. Ҳаммасига биратўла нуқта қўяр вақт етганди. Кимдир айтган экан: зўр зўрнинг олдида думини қисади, зўрдан зўр чиқади. Оммавий маданият унинг каби хаёлпараст кимсани мажақлаб ташлади, туришга ҳол йўқ энди... Эртош Курчалга эса ҳамма тан берди, қуллуққа ўтди. Қанчадан-қанча ресторанлари, эстрадалари, стадионлари, реклама агентликлари, телеканаллари бор унинг! Буларнинг бари одамларнинг кўз ўнгида, ҳаммасига қонуний эгалик қилади, у эмасми ахир оммавий маданиятнинг уммон-уммон тўлқинларини ҳаракатга келтирган ва Арсен Саманчинни ҳам, унинг «Мангу қайлик»ини ҳам бир чеккага улоқтириб ташлаб, юзага чиқмайдиган қилиб қўйган...

Сал кейинроқ яна бир огирчилик елкасига тушиб, бўйни-гарданини тўхтовсиз эзиб, азоб бера бошлади: у ўша лаънати Эртош Курчални ўлдиришга қасд қилди. Энди бу тийиқ билмас ўч олиш туйғуси жунбушга келиб, унинг ҳоли-жонига қўймас, юрагининг тубида оловланаётган бу чўғ тинчлик бермас — яккаш ўлдир, дерди. Бутун ўй-хаёли шунда эди. Ички бир ожиз-

ликдан ниш урмаяптимикин бундай уймаловчи қаҳр-газаб? Уни бу гашлик гиппа бўғиб олган, нафас олдирмайди, қисқаси, у ўзини худди қопқонга тушиб қолгандай сезади. Тақдирмикин? Ким билибдики, муҳаббат ҳис-ҳаяжонлари ичида юз кўрган мана шу кўтаринки-хаёлий фикрнинг натижаси қўрқинчли тарзда якун топиб — бировни ўлдиришдай қайсар, саркаш бир хоҳиш билан тугайди деб? Лекин устма-уст боштириб келаётган наҳс кунлар орасида ҳам бирдан кўнгли ёришиб кетар, анойилик билан ахир Ойдана Самаровани ишонтирса, фикридан қайтарса бўлади-ку, деб ўйларди. Уни Мангу қайлиқ олдида биргаликда тавба-тазарру қилишга, тоғларга чиқиб, машъала ёқишга, Хайделберг орзулари сароб бўлиб чиққани учун узр-маъзур сўрашга, кўзёшлар тўкиб кўнгилларни бўшатишга кўндириш мумкин-ку, дерди.

Лекин у билан ҳатто кўнгироқ қилиб ҳам гаплашолмади. Балки бир ёқаси шу ҳам дуруст бўлган! Дир — унинг бу фикри устидан қандай қаҳ-қаҳ отиб кулшини тасаввур қилиш мумкин. Бу йигит миясини тамом еб қўйибди, деб айтиши ҳам ҳеч гапмас! Лекин барибир хаёли қочарди: агарда тоғларга бориб биргаликда Мангу таъбир билан олдида тавба қилиш тиз чуқиш имконияти туғилса эди, осмонни гувоҳликка чақириб айтардим — мангулик тортиғидан воз кечиш учун муҳаббатнинг ҳеч қандай сабаби йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас (яна гапни қуруқ олиб қоча бошлади. Зеро, муҳаббат бу севишганларнинг мангулик сари элтадиган ягона йўли ва муҳаббат туйғулари маконларини қасддан бузиш, харобага айлантириш — мангуликни таҳдидга солиш, уни хавф остига қўйиш билан баробар. Ахир, муҳаббат ўлмаслик сари интилиш ва ҳар ким худонинг ўзи томонидан пешонага ёзилган бу сўқмоқдан ўтиб боради... (Фақат ким қандай одим отиб ўтади — масала шунда).

Лекин яна бошига қанчадан-қанча киноя ёғилмасди! Кимга керак буларнинг ҳаммаси! Ахир «голливуд-часига» яшашни истайдиган (анов Эртош Курчал

Ойдана ҳақида фильм чиқаришни мулжаллаб юрибди экан) юлдуз хонанда тўла-тўқис шоу-томоша-бизнесга тегишли бўлган вақтини тоғлардаги алақайларда арвоҳларни кутиш, Мангу қайлиқни кутишга бекордан-бекор исроф қилса, шу ярашадими? Кулгили!

Хуллас, олдинда зигирча ёруглик кўринмасди.

Тақдир «Евразия» ресторанида унга аниқ ишора қилди, иккиланиб ўтиришга ўрин қолмади ҳисоб. Буни яқуний ўмбалоқ ошиш деса ҳам бўлади... Қурол топишдан бошқа ҳеч чора қолмаганга ўхшарди... Лекин қаердан ва қандай топсин? Аҳмоқона гап! Нега ҳаёт ҳеч ўйлаб-нетиб ўтирмай кишини шундай боши-кети йўқ берк кўчаларга киритиб қўяверади? Агар шундай бўлса, нима учун туриш-турмушни аёвсиз ағдар-тўнтар қилиб ташлаш, ўнг-сўлга боқмай ҳамма нарсанинг пачавасини чиқариш, ҳўл-қуруқни барабар ёндириш керак? Фойдаси борми? Жонинг ҳалқумингга келиб, охириги сўзингни айтишинг қолди, холос!

Арсен Саманчин бу кечани шундай — ўзи билан ўзи натижасиз олишиб, ўй-фикр талашиб ўтказди. Беш қаватли уйлар ялписига уйқуга чўмган, унинг ҳовлига қараган ёлғиз деразасининг чироғигина ёнар, бир ўзи дарча олдида туриб, юраги сиқилгандан сиқилар, адоқсиз ғамгин ўйларга ботар, ўзини алаким бировга ва охир-оқибат ўзига ҳам суиқасд қилмасликка кўндирмоқчи бўлиб қаттиқ тергар, ер юзидаги энг разил жиноят — одам ўлдиришга йўл қўймасликнинг чорасини қидирарди. Лекин ўзида жунбиш қилаётган ўч олиш васвасаларини сира енголмасди. Тинимсиз ўртанарди...

Жаабарс ҳам ўша кеча юксак тоғларда довон этагида ўртаниб куярди. Ёлғиз жониворнинг кўзига уйқу келмасди. Дунё ундан батамом юз ўгирган, дарди-дунёси қоронғу, ғам-аламга ботганди. Юлдузларга қараб қаҳрли увларди. Юлдузлар кўп, бари чарақлаб нур сочарди. Шу юлдузларга бош олиб кетсанг, улар бир-бирларини кунламайдилар, қишин-ёзин ҳамжиҳат, ҳамиша бирга...

Ўша дам Арсен Саманчин ҳам ўша юлдузларга тикилиб қолганди. Унинг ҳам юлдузларга учиб кетгиси, бош-кеги йўқ ўйлардан қутулгиси келганди...

Бироқ ўй ўйламасликнинг сира иложи йўқ — кўнглининг тубида бир фикр йилт этиб ўтди: акам Ардак Саманчинга айтсамми? Савдо аҳли орасида Ардак Саманчиннинг таниш-билишлари кўп. Собиқ терапевт-врач эндиликда итбоқарлик қилар, Ўрта Осиё овчаркаларини етиштириб, уларни Европага, кўпроқ Германияга сотарди. Бу овчаркага ишқибоз харидорлар кўп эди. Кети кўринмасди. Итларни хорижга чиқариб сотиш бўйича ҳужжатларни Ардак ўз вақтида қонуний томонларини ўрнига қўйиб тайёрларди. Хуллас, мана шундай машғулот билан тирикчилик ўтказар, учта мактабга қатнайдиган боласи — бир қиз ва икки ўғилчаси бор эди. Хотини Гулнора — собиқ ҳамшира. Улар бозорга мослашиб олишди. Гоҳ ҳазил-мутойиба, гоҳ жиддий йўсинда Ардак: «Итлар билан мослашяпман!» — деб кўярди.

Шаҳар чеккасида ҳовлилари бўлиб, ер-сув, итхоналар... оиланинг корига ярайдиган «Жигули».

Ардакнинг ўзи тўғри, тартиб-қоидали, ишдан қочмайди, ўқимишли одам. Фақат тугилган юрти Тулоқ-Жардаги туғишганлари ундан хафа, ит-бизнесни сира ёқтиришмайди. Одам уялади, дейишади. Номуслари келади. Ўқиб, ўқиб, дипломи врач бўлди, энди эса ит урчитиб, ит сотиб юрибди Жаҳон бозорида, шу яхшими? Катта опаси Кадича овулда туради, Ардакнинг ишбилармонлиги ҳақида гап кетса, унинг иззат-нафсига тегади. Итбилармон деган гапдан Кадичанинг юзи шувут, оғринади. Овулларда итни бозорга чиқариб сотишни ҳеч миназларига сиғдиrolмайдилар: қишлоқнинг қаерига қарама, ит, ҳовли ҳам, кўча ҳам, томорқа ерда ҳам ит, сенга керакми, хоҳлаганингча ол, бозорга чиқариб сотишга бало борми? Бунақа кетаверса, ҳали мушуклар ҳам бозорга чиқади, ўла қолгур каламушлар ҳам. Аммо Ардак бу гапларга парво қилмайди, ўз билганидан қолмайди, тўғри, овулга ҳам бормади, ортиқча гап-сўзга тоқати йўқ.

Лекин кўришиб қолганларида катта ака бўлиб Арсенга панд-насиҳат айтишни канда қилмайди: Қачонгача сўққабош дайдиб юрасан, бола? Чўзиб нима қиласан? Муносиб хотин-қизлар шаҳарда ҳам, овулларда ҳам бисёр, худога шукур. Бўлар иш бўлган, гишт қолипидан кўчган, бир сафар омадинг келмапти, ҳечқиси йўқ, бир умр бева-бечора бўлиб юролмайсан-ку. Фикри-зикринг ҳам бош-қача, хорижий тилларни биласан, таниқли журналистсан, ўз-ўзингга эгаменсан — ҳозир бу нарса модага айланиб қолди. Қаерга қарама, сени конференцияларга таклиф қилиб чақиришади... Ўз-ўзингни эплаб юрасан, ишқилиб. Лекин бўйдоқлик, сўққабошлик ёмон, ахир сен роҳиб ё дарвеш эмассан-ку.

Йўқ, қурол масаласида Ардакка огиз очмаган маъқул — негалигини суриштиравериб жонингни ҳалқумингга келтиради. Ўлардай серҳафсала одам — врачларнинг ҳаммаси ҳам шундай серҳафсала бўлишади. Тўғри, Ардак андак отиб ҳам туради... Йўқ, бунақа нозик ишга акангни аралаштирмаганинг тузук. Нияти нималигини билиб қолса, ўламан саттор, дейди-ю, бу ишга асло йўл қўймайди...

Ўша кеча ярим тунда ёлғиз деразадан юлдузларга боқиб, у мана шуларни ўйларди. Ёз чоғлари осмон серюлдуз кўринади. Қани энди шундай яшасанг: «шуълангни сочгилу — мих-пихингни қўй»...

V

Эрталаб уни телефон қўнғироғи уйғотиб юборди. Ўрнидан хушламай қўзғалди, хушламай телефонга юриб борди, боргунимча балки жимиб қолар деди, уйқудан кўзини очар-очмас телефонда гаплашгиси йўқ эди. Лекин кимдир тўхтовсиз қўнғироқ қиларди. Бир ёқаси шуниси ҳам тузук бўлди, хаёлларнинг паришон парвозлари ва абдираган-довдираган тушлардан сўнг кундалик одми борлиққа шўнгиш ҳам керак эди, мана, бошламасига тинимсиз қўнғироқлар. Қўнғироқ қилаётган амакиси Бектур оға бўлиб чиқди. Яқин қариндош

эмасми, у тез-тез қўнғироқ қилиб хабар олиб турарди, энг муҳими, у чинакам кордон (қанийди кўпроқ бўлса шундайлар) одам эди, Туяқ-Жардаги колхозга то у тарқаб кетмагунча кўп йиллар раис бўлган. Кейин ҳам эс-ҳушини йўқотиб қўймади. Овчиликни йўлга қўйса, катта даромад олиш мумкинлигини тушунди. Узангилаш тоғларида таниқли овчи ишбилармонга айланди, «Мерган» деган фирма очди. Ишлар анча юришиб кетди, кейинги пайтлар хорижий мижозлар кўпайиб, «Мерган» фирмаси йўли билан чет эллик овчилар кунда-шунда бўлиб қолди, хорижлик овчиларни таклиф этиш ва бошқа турли ҳужжатларни расмийлаштиришда амакисига Арсен Саманчин ҳам кўмаклашиб турарди.

Агар эрталабдан шу телефон қўнғироғи жирингламаган бўлсайди, ирода ва ақл-идрокнинг бу адоқсиз, энгиб бўлмас изтироблари, ўз-ўзини аран-қаран қийнашлар ким билсин, унинг учун қандай тугарди. Шундай бир ночор аҳволда Арсен ҳеч ким билан гаплашишни истамасди, гўшақдан Бектурган Саманчиннинг кадрдон овози келганда, у кўришганларида гап нима ҳақида боришини билиб, аввал уни кейинроққа, пешинга қараб ~~қўнғироқ~~ қўнғироққа, олдин бир оз ўзига келсин, эс-ҳушини йиғиштириб олсин, юрагида рўй бераётган ларзалар андак пасайсин. Лекин ҳали асосий гапга ўтмасдан шунчаки саломлашиб, ҳол-аҳвол сўрашганларидаёқ Арсеннинг хаёлига ярқ этиб бир фикр келди, ахир қуролни ҳеч жон койитмай оппасон қўлга киритса бўлади-ку, бу лаънати муаммо шу билан ечилади-ку ниҳоят. У бирдан ўзини қушдай энгил сизди. Амакиси билан узоққа чўзмай учрашишга рози бўлди, ўзим аввалроқ қўнғироқ қилмаганим учун узр сўрайман, деб сипориш қилди.

Табиийки, ўрталаридаги гап Арсен юрагига тутиб қўйган ўч олиш ниятига тааллуқли эмасди. Улар эски кадрдонлардай доимги омади гаплардан, Бектурган Саманчиннинг овчилик билан боғлиқ ишларидан сўйлашиб ўтирдилар.

— Э, бормисан, жиян. Сени кечадан бери излаб тополмайман, — деди Бектур ога ўпкаланиб, оқсоқол Бектурган Саманчинни одамлар ҳурмат қилиб шундай деб чақиришарди. — Қай гўрларда юрибсан ўзи, укажон? Қўлингдаги телефонинг ҳам ишламайди.

— Бектур ога, ҳозир шаҳардамисиз?

— Шаҳарда бўлмай қаерда бўлай, жияним. Сен билан отамлашгани келдим. Нима, араб қўноқлар бизга барс овига келишини унутдингми? Ҳамма ишларни ўзинг тўғриловдинг. Уларга сенга ўхшаган олим таржимон керак, ишончли, уста. Сен бўлсанг, ишни чўзганинг чўзган, нима халал беряпти? Энг мустақил, энг эркин эгамен ўзинг эмасмисан ахир? Амалда-чи? Эсингдан кўтарилибди-да.

— Ундаймас, Бектур ога! Эсимда турибди.

— Унда нега чўзяпсан? Менинг ишонганим сенсан. Вақт ҳам оз қолди. Етти кундан кейин араб қўноқлар келишади, сен эса миқ этмайсан...

— Ташвишланманг, Бектур ога. Мен телевидениега катта кўрсатув тайёрлаётган эдим. Чет эл журналистлари келишган эди. Хавотир олманг, араб қўноқларга ўзим таржимонлик қиламан, ҳозирги тил билан айтганда, ўзим менежер бўламан. Доим ёнларида бирга юраман.

— Ундоқ бўлса, Худога шукур! Амакигни ҳурмат қилсанг, отангни ҳурмат қилгандай бўласан. Баракалла! Бошқа овчилар келади-кетади. Лекин бунақа араб қўноқлари тоғларимизга энди келишяпти. Ўзинг биласан, булар Худонинг ердаги соялари мисоли. Бор-йўғи етти кун қолди. Тоғлар, дараларда анча нарсаларни тайёрлашимиз керак! Энг муҳими, ов мавсуми келяпти, илвирслар довон ортидаги ёзги жойларидан бизнинг Узангилашга қайтишяпти, ҳаракатингни қилиб қол!

— Тушундим, Бектур ога. Мен хизматингизга тайёрман.

— Ундоқ бўлса, учрашиб, ҳаммасини бир бошдан гаплашиб олайлик. Яна бир иш ҳам чиқиб турибди. Биз сенинг қайғунгни ҳам қилмасак бўлмас...

— Кўришайлик, Бектур ога. Ҳозир соат тўққиз. Ўн бирда учрашайлик. Қаер қулай бўлади?

— Сенинг уйинг қалай бўларкин?

— Бўпти, унгача чой қайнатиб қўяман...

— Майли, Арсен. Чойга овора бўлиб юрма. Нима, мен аллақандай меҳмонмидим? Бўйдоқ бир йигит бўлсанг. Қариндошлар сени деб кўп ташвиш чекиш-япти. Сен бўлсанг... Бўпти, майли. Ўн бирга етиб бораман.

— Келинг, Бектур ога, кутаман.

Гушакни жойига қўйиб, Арсен Саманчин енгил тин олди. Атрофига аланглаб қаради. Бир нарса эсига тушиб, Бектур Саманчиннинг шофёрининг қўлидаги телефонни терди. Ўзи яхши йигит, жипнинг зўрида амакини олиб юради. Номи ҳам ўзига ярашган. Игибой. Гоҳо Арсен унга ҳазиллашиб қўяди: «Итибой делани — бой ити бор одам». Ити бой бўлгач, эгаси ҳам қуруқ қолмайди, ул-бул тегиб туради! Оҳ, бой бўлиш сўзуси ҳеч қачон ўтмайди, одамлар нималар деб таърифлашмайди буни... Йўлга чиқаётганингизда, менга билдириб қўйинг, деб Итибой билан келишди.

Шу билан Арсен Саманчиннинг кўнгли бир оз жойига тушиб, яна қўймагур ўйларга гўлди. Ҳа, яқин қариндоши Бектур Саманчин айтган ишга рози бўлиш, олий насаб овчи қўноқларни кутиб олиш учун унга кўмаклашиш керак. Араб нефт магнатлари — Ҳасан ва Мисир. Улар бир-бирларига амакивачча экан. Қуш тутиш, пойга чопиш, хавфли ҳайвонларни овлашга ишқибоз экан. Қор қоплонларини овлаш учун отланаётган бой-бадавлат овчи қўноқлар, албатта, ёлғиз овга бормайди, уларнинг атрофида кўп одамлар — хизматчилар, қўриқчилар, йўлбошловчилар бўлади (Шуниси ҳам борки, қор қоплонидай зўр ҳайвонлар дунёда бошқа ҳеч ерда қолмаган, Яқин Шарқни-ку айтиб ўтирмаса ҳам бўлади, улар бу ерларнинг жазирама иссиғида яшолмайди, уларнинг ватани юксак осмонлар тоғлар, бу ерларда ёз доим сарин салқин, қиши эса қаҳратон совуқ, шунинг учун ҳам қор қоплонлари — илвирс-

ларнинг мўйнаси беқиёс чиройли, ҳар бир туки олтин баҳосига тенг...). Уларнинг ҳаммаси ўз ов қуроллари билан келади. Бундан чиқди, уларнинг доимий таржимони ва ҳамроҳи Арсен Саманчин ҳам қуролланган бўлади, унга ҳам эҳтимол, милтиқ ёки тўппонча беришса керак. Тўппончани кейин ўзига олиб қолади — бир баҳонасини топади. Овлари баролидан келса, қўноқлар унга тўппонча тортиқ қилсалар ҳам ажабмас. Ов тугаши ҳаманоқ у тоғлардан катта шаҳарга тушиб келади-ю, ўйлаб қўйган ниятини амалга оширади.

Амакисининг кўнғироқ қилгани айни муддао бўлди, унинг ҳушини жойига келтирди, тунги музтар ўй-хаёллар юракни ларзага солувчи ваҳимали тушлардан сўнг тўғри одатий ҳаётга қайтарди. Арсен Саманчин эс-ҳушини йиғиштириб, ўзини маҳкам қўлга олиб, шу билан гўё безовта хавотирли ўйларга чек қўйди, ўз мудҳиш режасини орқага суриб, ўзи билан ўзи муроса қилишга келишгандай бўлди. Ишга шўнгиш керак эди. «Бас қил, бас қил, Арс, ҳушингни йиғиштир! — деб янди ўзини ўзи у. — Ҳозир буни ўйлайдиган вақт эмас. Эсингни еб қўймагандирсан ахир, Арс!» Ойдана ҳаяжони жўш урган пайтлар эркаланиб уни шундай деб атарди — Арс дерди, ўзи эса уни «Ойа» — деб суярди. Ўша бахтиёр дамларни эслаб у оғир аламли хўрсинди. Шунда Арсен ўзини шамоллар куюқ баргларини учириб кетиб, яланғоч бўлиб қолган дарахтдай сизди. Урён юрак билан қандай яшайди...

Шундоқ, дарҳол ишга киришмаса бўлмайди, қачонгача ўртаниб-куйиш мумкин, қачонгача ўзини тириклай гўрга тиқиш керак? Иш деган тиқилиб, қалашиб ётибди. Таҳририятларнинг топшириқлари билан бошлаб қўйилган, лекин шошилишда охирига етказилмаган қанчадан-қанча ишлар компьютернинг хотирасида турибди. Бу тиқилишга ўзи айбдор: ҳар турли мавзуларни ёритишга уринаверади, навбатдаги оммабоп мақолалардан тортиб, сув-энергетика муаммоларигача қаламга олаверади, яна бошқа қатор мавзуларни ҳам кўз остига олиб қўяди. Натижа-чи? Унинг иш столида ҳеч қачон чала ёзилган мақолалар уюлиб ётмасди. Бу ҳарҳолда

эгамен журналистман, деб керилиб юришнинг оқибати бўлса керак. У эркин! Ҳеч кимга ҳисоб бермайди, ҳеч кимса уни тергаб, назорат қилмайди. Яшайди кўнгли тусаганча... Шу ҳам иш бўлдимми?

Ўлган ишқ, ўлган гоё ўртаган юрагини азоблар алангасида ёқиб юбормаслик учун, Арсен Саманчин ўзини ўзи танбеҳ қамчиси билан шундай савалар, ўз кайфияти-руҳиятини ростларди. Қуриб кеткур капитализм кучини кўрсатяпти! Ҳеч нарса унинг йўлига тўсиқ бўлолмайди — бели ингичка! Умуман олганда, бу ерда капитализм нима қилиб юрибди? Гап шундаки, гоёни худди товар каби сотиб олиш ва худди товар каби сотиш мумкин экан, гоёнинг йўлини бутунлай тўсиб қўйса ҳам бўларкан — пул билан ҳамма нарсани қилса бўлади. Сен эса, бу шароитта бегонасан — сотилмайсан, сотиб олмайсан, сен эркин-ихтиёрий кучманчиликдан сангиб-қангиб келиб қолгансан, ана энди қопчигингни тўлдириб олаверчи. Қўчқорлардай манглайингни қарсиллатиб ур — ҳаммага бир ўзинг қарши бор. Бошинг кетмаса, мен қафил, бошқалар эса пул билан ҳаммасидан қутулиб кетишади. Э, барибир, жангми жанг, қочиб қутулиб бўлмайди. Лекин ҳозир эмас. Ҳамма нарсанинг каттами, кичикми ўз йўли-йўлиги ўз расамиде бор. Лекин вақтинча оуларнинг барини унутмоқ даркор! — У шундай деб ўзини ўзи ишонтиришга уринар, ҳозир Бектур оға етиб келади-ю, ҳаммаси яна бошқача бўлиб кетади, деб умид қиларди. Унда кун тартибига тамомила ўзга бир масала чиқажак, олдинга ҳаётнинг бошқа бир моҳият-фасонаси ўтажак. Ўртага жиддий гаплар тушажак, улар эса оз эмас.

Арсен Саманчин ўзига ўзи шу йўсин таскин-тасалли бераркан, гўёки Мангу қайлиқ олдида узр-маъзур қилгандай, уни овутгандай бўларди. Унга мурожаат қиларкан, ўзи эмас, гўё ўзининг эгизи — иккинчи бир нусхаси хаёлан сўзлаётган, шивирлаётгандай, гўё қайлиқ қиз кўримсиз етти қаватли уйнинг оҳанжама қилиб қисирлаган, тарақлаган сийқа лифтидан чиқиб, худди эшик орқасида тургандай, унинг шипшиганига қулоқ солаётгандай эди. Қиз қайлиққа у эшитилар-эшитилмас

пичирлар, кечирим сурарди: шошма, яна бир оз кутгил. Худо хоҳласа, албатта, бир чора-тадбирини кўргаймиз. Ўшанда мен сени, Ойданани, мумтоз нолалар билан йўғрилган улуг мусиқани, бошингизни қовуштиргайман! Ойдана саҳнага чиққай, сен унинг яқинида, парда ортида тургайсан, ҳаммасини ўзинг эшитгайсан ва кўргайсан. Фақат андак сабр қил. Ундан кейин, ўзинг ўйлаб кўр, айб Ойданадами? Ўз ихтиёри билан бизни ташлаб кетмаганини тушун, бир пайтлар сени ўғирлашгандай уни ҳам ўғирлашди, лекин энди бу бошқачароқ ўғирлаш, ҳозир мана шундай ўғирлашади — йўлдан уришади, алдашади, бузишади, сотиб олишади. Илгариги замонларда чиройли аёлни отга ўнгариб олиб қочишса, эндиликда уни доллар тўлдирилган қоп устига итқи-тишади, кейин аёлнинг ўзи чоптириб кетаверади, тезликни ошириб, доллар уюрларига ўзини уради, уюрларни миллионер-миллиардерлар бошқаришади, ҳар бири ўз алоҳида уюрини боқади, купайтиради, бошни бошга қўшади. Тирикчилигимиз шундай. Бошқа йул йўқ, ҳаммамиз бозорда ўралашамиз. Бунда ҳеч кимнинг айби йўқ, барини йўлга солаётган бозор иқтисоди. Лекин бундоқ ўйлаб қарасангиз, айбимиз ҳам йўқ эмас. Бизни ялписига қандай мажбур қилаётган бўлсалар, шундай бўйсуниб кун кечираётганимиз учун айбдормиз. Оҳ, мен яна сиёсат билан социология тўқайларига кириб кетдим. Фақат сен буларни юрагингга яқин олма, бу ташвишлар сенга ортиқча. Хонаси келиб қолгани учун бир кўнглим-ни ёздим-да. Мени кечир ва менга ишон, кут, худо хоҳласа, ҳали яна кўришгаймиз. Йўқ, шошма, бир зум тўхта. Яна бир нарса доим ич-этимни кемириб ётади. Зимдан разм солиб қарасам, Ойдана ўша томонларда ўзини қандай сезаётган экан, барча рекламаларда тасвирлангандай, нурафшон саҳналарда кўрингандай, ҳақиқатан, бахтлимикин ёки юрагининг бир чеккаси-да чоҳ бормикин, баъзан нима қилиш, бошини қаерга уришни билмасдан шу чоҳга беркинармикин, тавба қилармикин, юм-юм йиғлаб ётармикин афтода? Аф-сус, мандан ҳатто қочиб юрганига қарамасдан, унга

барибир осон бўлмаса керак, дунё кўзимизга бошқача бўлиб товланиб кўринган ўша Хайделберг боғидаги учрашувларимизни ҳеч қачон унутолмаса керак. Сен ўзинг уни кўрдинг-ку, эй, Мангу қайлиқ, висол чоги устимиздан чиқдинг-ку, мана, икки ёққа айрилиб ҳам кетдик...

У шундай сас чиқармай, сассиз маконларга пичирлар ва яна ақл-ҳушингни йиғиштир деб, ўзига дашном берарди: «Эсингни йиғ, эсингни йиғ, тинчимаган бошинг сени яна қайларга бошлаб кетяпти? Нега бурнингни тикяпсан? Ким билан беллашмоқчи бўляпсан? Яланг ўзингни ўтга-чўққа урасан, нималардир ёзасан, сафсаталар сотасан, олигархларни эзмоқчи бўласан, замонамизнинг долларбойлари эса дунё бозорида айланиб-ўргилишади, аканг Ардак айтмоқчи, «айланиб-ўргилиб пул ўмаришади», сен бу қизиқ гапни бир мақолангда ишлатиб ҳам юбординг, аммо ҳеч ким эътибор бермади. Улар сени сариқ чақага ҳам олишмайди, бозорда ўрни бўлмаган одам улар учун бир тийин, дайди итчалик қадрли йўқ. Баъзан одамга шундай бўлиб туюладики, Худойимнинг ўзи шу долларбойларга хизматда, кўзини улардан узмайди, авайлайди, ардоқлайди. Нима, тўғри эмасми? Бундан чиқди, энди Худо – бутун дунёнинг банкири. Тўхта, тўхта, нима деб валдираяпсан асти. Худоё Худовандо, мен гуноҳкорни ўзинг кечир!»

... У уй ичини йиғиштиришга тушди. Бектур оға – кордон одам, ишга жиддий қарайди, бирон нарса ёқмаса, тўғри бетингга айтади. Шунинг учун хўжалигида доим тартиб-интизом бўлган. Ялқов-такасалтангларни ҳоли-жонига қўймаган, майда-чуйда нарсаларгача эътибордан соқит қилмаган: Ҳой, нега ўғитни йўлнинг четига тўкяпсан? Тез йиғиштириб ол! Нега гараминг бир ёнига қийшайиб ётибди, ўзингга ўхшаб маст бўлиб қолганми, дарров тўғрила! Ҳой, нега томорқангдаги ариқни чўчқахонадан баттар саситиб юбординг, тозалаб қўйишга қўлинг етмайдими, нокас! Ҳамқишлоқларини ҳаммавақт тартиб-интизомга чақириб юрган, тўғри ҳам қилган.

Шуларни эслаб, Арсен Саманчин уй ичини шоша-пиша пилесосда тозалашга тушди. Ўқилган-ўқилмаган турли газеталар, ялтироқ журналлар ҳаммаёқда сочилиб ётарди, уларни йиғиштириб бир четга тахлади. Кўзгунинг чанг-ғуборини артди, айниқса, оч жигарранг пианинони ярақлатиб тозолади. Пианино жуда чиройли нарса, унинг уйдаги энг қимматбаҳо буюм ўзи шу боз устига бу ажойиб мусиқа асбобига Ойдананинг қули теккан, яхши кунларда унда оҳанрабо куйлар чалган. Бир эмас. Икки марта. Бутун оқшом ичи, то тун ярмидан оғгунча гўзал машқлар ўйнаган.

Арсеннинг ўзи ҳаваскор, эсида қолганча чалади, Ойдана эса моҳир ижрочи. Одам у чалган куйларни эшитиб тўймайди — ундан доим узоқ Европанинг акс садоси келади. Арсени Ойдананинг нозик қўллари ҳайратга солар, улардан ўз-ўзидан беихтиёр сеҳрли мусиқа ёғилаётганга, кўзлари эса соҳир шуълалар сочаётганга ўхшарди. Арсен Саманчин бостириб келган хотираларга дош беролмади, соғинч ҳаддидан ошди, пианино олдига ўтириб, Ойдананинг ўша пайтлар ўйнаган куйларини эслашга, чиқаришга уринди. Яна ҳасратга ботди. Энди у ҳеч қачон бу ерга келмайди, пианино чалгани ўтирмайди... Унинг кичкинагина уйда эса пианинодан тушаккача бор-йўғи уч қадам, ва у ернинг мусиқаси тамомила бошқача... Арсеннинг қалби Ойдани сотқин деб аташга журъат этмасди, лекин амалда эса худди шундай бўлиб чиқди, шуларга қарамасдан, у Ойдана Самаровани ҳеч кимга тобе бўлмаган қисматнинг қурбони деб ўйлашни истарди.

Телефон қўнғироғи жиринглади. Бектур амакининг ҳайдовчиси Итибой экан. У биз йўлга чиқдик, деб хабар қилди...

Кутиб олиш керак эди. Арсен Саманчин бир неча дақиқадан сўнг, кийиниб, бўйинбогини тақиб, ҳурматли оқсоқолни қаршилагани ҳовлига чиқди. Аввалги замонларда уйга шундай балад мартабали меҳмон келса, уни иззат-ҳурмат билан кутиб олишар, отининг жиловидан тутиб, қарияни қўлтигидан ушлаб эгардан туширишар,

айил-қайишларини бұшатиб, отига дам бериб, арпа солишарди.

Ҳозир меҳмон автомобилда келса, бензинидан хабар олиб қўйишади...

Ҳўш, от арпасини еб турсин, орадан беш дақиқача чамаси вақт ўтди, ҳурматли Бектур амаки Япониянинг ялт-юлт қилган қудратли қора жипида етиб келди, двигатели қарийб олти юз от кучига эга, чироқлари ярқираган замонавий машина ҳовлини кесиб ўтиб, подъезд олдида тўхтади. Ҳов-ҳов, мана шундай ҳар қандай тўсиқдан бемалол ўтиб кетаверадиган кучли жиплар тоғларимизда кўпроқ бўлсин. Лекин ҳозирча Араб Амирликларидан сотиб олинган Бектур оғанинг бу машинаси бутун Тууюқ-Жар вилоятида ягона эди, умуман одатдаги одми «Жигули» ҳамда «Москвич»лар ҳам овулларда бармоқ билан санарли бўлиб, бу табиий бир ҳол эди, зеро, халқнинг ҳоли ночор, ҳатто колхоз вақтидаги оз-моз тўкинчиликдан ҳам мосуво бўлган эди. У замонлар халқ оғир тизгинланган, лекин ҳарҳолда... Ҳозирги пайтда эса ҳар ким қўлидан келганча уриниб-суриниб ётибди. Кимнинг боши қора меҳнатдан чиқмайди, ким қаердан нимани ўмаради — ишқилиб, олдинда йилт этган ёруғлик йўқ. Ишбилармонлик, тадбиркорлик қил, дейишади, э қани ўша тадбиркорлик, — картошка кавла, пичан ўр, яна нима бор? Эркинлик бор эмиш. Лекин маъмурчилик бўлмаса, эркинлик осон эканми, унинг ўзи нимага ярайди, бўлмагур қуруқ гап. Ҳозирча қишлоқнинг барча кулфатларини ўтиш даври деб суваб, баҳона қилиб келишди: ана, бозорга ўтиб олсак, у ёғи мой суртилгандай гириллаб кетади! Оласан! Бир тентакнинг топган гапини қаранг: бозорбоп болаларни туғдирсак, кейин яхши бўлармиш! Бир қилмаган ишимиз шу қолган эди! Қишлоқда яшовчиларнинг машинаси йўқлигини гапирмай қўя қолайлик, бобомнинг замонларига ўхшаб эшақда юк ташиб юришибди. Рост, кичкина автобусларнинг чиққани ҳўб иш бўлди. Ёшлар эса гуриллашиб, қайдасан шаҳар, деб жўнади, у ерларда ит ётиш-мирза туриш қилиб исқирт дайдишяпти...

Аммо тадбиркорлик замонининг саховатидан баҳра олаётганлар ҳам топилиб туради. Ҳатто тоғ дараларидан ёввойи асални йиғиб, бозорга чиқараётганлар ҳам йўқ эмас, илгари ҳеч бунақаси бўлмаган эди. Асални одатан совға-тортиқ қилиб беришарди, савдо-сотикқа ҳеч қачон олиб чиқишмасди, ахир асал катта-кичикнинг таъбиغا яраша ейиладиган ширинлик...

Аммо бу ҳам омади бир гап-да, ҳечқиси йўқ, айб-ситиб ўтиргулик эмас-ов...

Бу орада Бектур амакимизнинг ўзи жипда келиб қолди. Мана уни савлат, мана уни ҳақиқий катта одам деса арзийди, Бектур Саманчин ҳеч кимнинг хаёлига келмаган ишни қилди — овчилик бизнесини йўлга қўйди, қарийб йил бўйи ишлар қизгин. Мавсумига қараб турли ёввойи ҳайвонлар овланади — булар ичида негадир ҳозир «Марко Поло» деб аталадиган тоғ архарлари ҳам, оҳулар ҳам, айиқлару анвойи қушлар ҳам бор, мана энди алоҳида ов рўйхатига қор қоплонлари — илвирс ови ҳам кирди, энг даромади зўр ов... Қандини урсин Бектур оға, қойил, йўлини топганини қараиң, ақлли одам-да...

Машина тўхтади, Арсен шоша-пиша жипнинг салмоқли эшигини очди, Бектур оға жилмайганча пастга тушди, бардам қўл чўзди, қадрдонларча қучоқлашиб кўришдилар. Ҳа, кўзга кўринган, басавлат киши — афти-башараси, қадди-басти, айниқса тўрвадай соқоли ўзига жуда ярашган. Уларнинг уруғида барча эркаклар мана шундай серсавлат, азамат одамлар бўлишган, шу жумладан Арсен ҳам, фақат Арсен бошқа Саманчинлардан фарқ қилиб, соқол-мўйлаб қўймади.

Улар яқин қариндошлардай узоқ қўшқўллаб кўришиб туришди, бир-бирларига елка бериб лабларидан кулги аримай таъзим қилишди. Ниҳоят Бектур оға суяқдор қўлини кўксига босиб, тилга кирди:

— Худога шукур, соғ-саломат дийдор кўришдик! Қанча бўлди кўришмаганимизга, Арсен, икки ойча бўлди шекилли ёки ундан ҳам ошдимиз?

— Ҳа, бой ака, чамамда уч ойча бўлиб қолди.

— Ана, кўрдингми! — деди қуюқ қошларини чимириб Бектур оға. — Мен вақт-бевақт шаҳарга тушиб турибман, лекин сени тутиш жуда қийин, иним. Майлига, энди биз билан кўпроқ бирга бўласан. Ўзинг тушунасан буюғини.

— Ҳа, бой ака, тушунаман барини. Кўришолмаганимизнинг сабаби, турли ишлар билан банд бўлиб қолдим, улардан қочиб қутулиб бўлмади. Кези келса, айтиб бераман. Мана, учрашганимиз яхши бўлди...

Албатта, у Ойдана билан ораларида бўлиб ўтган воқеаларни, у туфайли ким билан қаттиқ туқнашишга тўғри келганлиги, уни бутунлай бир чеккага суриб ташлаб маъшуқасини тортиб олиб ва умуман жамият ҳаётидан четлатишга уринганлигини айтиб ўтирмоқчи эмасди, шу билан бирга кўнглига туғиб юрган мақсадни ҳам ошкор қилиш нияти йўқ эди. Албатта, бу сира тўғри келмайди, зотан бунда гап бутунлай бошқа нарса устида боради, қилинажак ишларни келишиб оладилар. Бектур оға Туюқ-Жар тоғларидан шу ишни деб тушиб келган шаҳарга. Қўни-қўшнилари уларнинг яқин қадрдонлардай апоқ-чапоқ кўришиб турганларига қараб хушҳол табассум қилиб ўтишарди. Йиртиқ калта шим, майка кийиб ҳовлида уйнаб юрган кўчаларнинг тўғри тўғри кўчаларини, тириси илгирлаб қолган ҳолда оғизларини катта очиб, Бектур оғанинг жипини томоша қила бошлашди. Гарчи ҳовлида анча-мунча ҳар турли машиналар турганига қарамай, бу жипга ҳавас билан тикилиб қолишди. Улар бир-бирларининг биқинларига туртишиб, нималарнидир чуғурлашарди: кичкинтойлар мана шунақа зўр машинага тушиб, шаҳар кўчаларидан ўтиш, ҳамманинг ҳавасини келтиришни хоҳлашарди.

Буларнинг барини Арсен бехос жипга қараб, кўрди ва бундан негадир кўнгли ёришди, енгил тортди.

Атроф-теварагингда гоҳо самимият ва хайрихоҳликка дуч келсанг, дилингни шундай ёқимли, дилбар ҳиссиётлар чулғаб олади. Шунда сизга яхши, бизнинг ҳаммамизга ҳам яхши, деб айтгинг келади. Ўша ёз тонгида ҳаво ҳам қандайдир хуррам ва тиниқ эди, ҳали юқорига кўтарилмаган қуёш атроф-тумонатни ўз

майин шуълаларига чулган, еру заминда яшовчи барча махлуқлар ҳаётини шу онда сурур билан тўлдирган ва шу билан гўё инсон қувончларига шерик бўлаётгандай эди.

Қани энди ёруғ дунёда ҳамиша шундай муросою мадора, уйғунликда яшасанг. Лекин дейдиларки, қайдандир булутлар орасидан бизга доим аллақандай хумрайган кўз тикилиб турармиш. Борсин, тикилса тикилаверсин...

Улар ишларни бутун икир-чикирларигача муҳокама қилишга киришиб кетганларида ҳам мана шу хушчақчақлик ва ўзига ишонч туйғуси бир зум ҳам Арсен Саманчинни тарк этмади. Бектур ога ўзига ишонч билан сўйлар, оқилона мулоҳазалар билдирар, унинг табиати, феъл-атворида хўжалик ишларини яхши билиши аниқ, жуда аниқ кўзга ташланиб турарди — унинг келтирган далиллари, билдираётган фикрларига қўшилмай илож йўқ эди.

У барини ўйлаб, чамалаб, асослаб, режалаштириб қўйган, ов қилишга рухсат берувчи расмий ҳужжатлар лицензияланган, унда қор қоплонлари — илвирсларни овлаш алоҳида таъкидлаб кўрсатилган, қанча отиш мумкинлиги белгилаб қўйилган, ҳатто даромадидан олинадиган солиқ миқдори ҳам унутилмаган эди. Араб қўноқларга ҳам ушбу шартлар маълум қилинган эди. Арсен Саманчиннинг ўзи ўтган баҳорда улар билан инглиз тилида тузилган шартномани расмийлаштиришга ёрдам берган эди. Сал бўлмаса, бу ёдидан ҳам кўтарилай деган экан, аммо мана энди амалда иш бошлашга тўғри келади. Бу ерларда инглиз тили ўрганилмаган, бу ҳеч кимнинг ҳаёлига ҳам келмаган, Бектур Саманчин бу тилдан бутунлай беҳабар бўлгани боис араб қўноқлар билан инглиз тилида гаплашиш, таржима қилиш тўлатўкис Арсен Саманчиннинг зиммасига юкланарди...

Одоб юзасидан ҳам, Бектур Саманчиннинг ўз ҳаёт тажрибасидан келиб чиқадиган хулосаси ҳам шу эдики, араб қўноқлар билан ўзи ўртасида воситачилик қилишдай осон бўлмаган нозик ишга, шубҳасиз, бошқа

бирон аллаким эмас, фақат Арсен ярарди. Зеро, бундай олий мақомдаги меҳмонларга оддий таржимон эмас, жиддий, билимдон, мароқли суҳбатдош керак бўларди.

— Шунинг учун, иним Арсен, сенга бу ишда ота-боболарнинг руҳи мададкор бўлсин, сен марҳум акамнинг ўғлисан — уни худо раҳмат қилсин — обрў-эътиборли тилмочсан, бизга ёрдам беришинг керак, бунинг қанчалар зарурлигини ўзинг ҳам тушуниб турибсан, иним, — деб уқтирарди Бектур ога. — Икки ҳафта биз билан бирга бўласан, нима қилибди? Сен ҳеч кимга ҳисоб бермайдиган мустақил журналистсан — бошинг оққан томонга учиб кетаверасан, шундай эмасми? Эътиборингда турсин, араб қўноқларнинг илк индовчилари беш кундан кейин келади, булар тайёрлов гуруҳи, бизча айтганда — даярдошлар, улар уч киши. Қўноқларнинг ўзи эса шахсий самолётда Авлиё ота аэропортига қўнади.

— Аэропорт эмас, бой ака, аэропорт, — деб тўғрилади уни Арсен. Лекин у парвойига келтирмади:

— Мен эса аэропорт дейман, бизда шундай дейишади. Бизга энг яқини Авлиё ота аэропорти. Бундан ўзинг хабардорсан, шартлашганимизда ёрдам бергандинг. Мана вақти келди — ишлашимиз керак. Араб қўноқларни аэропортда бирга кутиб оламиз ва бирга тоққа олиб кетамиз. У ерда ҳамма нарса тахт, бундан ташвишланма.

Мен собиқ колхознинг идорасини сотиб олдим, меҳмон кутадиган иккита хона қилиб қўйдим, шаҳардагидай бўлмаса ҳам, ҳарҳолда туришга ярайди... Овга Узангилаш доvonига олиб борамиз, керак бўлса, доvonдан ҳам ошиб ўтамиз, ўша Хитой томонга. Барча сўқмоқларни биламиз. Албатта, у томонларга фақат альпинистлар бориши мумкин, бироқ майли, бу ҳаваскор ёш хонзодалар ҳам кўриб қўйишсин, илвирс овлашсин — ақчасини тўлашсин. Биласан-ку, барс овига яхши ҳақ тўлашади, Худо берсин. Ҳамма ўз улушини олади.

Яна турли майда-чуйда тафсилотларни гаплашиб олишди. Бектур Саманчин ҳақиқатан ҳам, ҳаммасини ипидан-игнасигача кўзда тутиб ишлаб чиққан эди — кўчма чодирлару юк ташийдиган отлардан тортиб, от-

боқарларнинг исми-шарифларигача аниқ қайд этилган-ди. Мартабали меҳмонларнинг отларига қараб туришни фақат ўзи яхши билган, таниган, синовдан ўтган одамларга тайинлаганди. Қурол-аслаҳа, ёритиш асбоб-ускуналари ва узоқни кўрсатувчи дурбин-телескопларга келганда, ҳаммаси протокол бўйича ҳозирланган эди. Арсен Саманчин ичида амакисига қойил қолар, унга ҳаваси келиб гурурланар ва яна бир нарсага қаттиқ ишонч ҳосил қиларди: бизнес ташкил этувчи улут кучга эга, мақсадга қарата ақл-идрок билан иш кўришга ўргатади. Бизнес ҳаммадан кўра қаттиқроқ гайрат ва тиришқоқликни талаб қилади.

Туёқ-Жар ов бизнес-лойиҳаси мана шундай режалаштирилганди. Буни қор босган тоғлардаги қор қоплонлари агар билсайди... Улар ичида энг афтода, ғариб бўлиб қолган ва ҳамон, ҳамон Узангилаш довои этагида худди сеҳрлангандай ўзини у ёқдан-бу ёққа ураётган шўрлик Жаабарс билсайди буни...

Арсен Саманчинга келганда, бу ов йўриги қандай тайёрланганлигини у миридан-сиригача билар, айниқса, Бектур ога билан кўришгандан кейин унга ҳаммаси ойнадай аён бўлган, лекин шунга қарамасдан, ўзини бу йўлда нималар кутаётганини у ҳам билмасди. Эндиликда орқадан туриб қараганда, шу нарса кароматдай кўриниши мумкинки, у ҳам бўлса, рўй беражак воқеалардан сал олдин у кундалигига нима учундир бир нарсаларни ёзиб қўйган ва унга «Кўринмас эшиклар ёки гирифторлик балоси» деб сарлавҳа берганди. Унда қуйидаги сўзларни авлиёдай қайд этганди: «Қисматнинг ҳар бир рўй беражак воқеасини ўз кўринмас эшиги мавжуд, у олдиндан тайёрлаб қўйилмиш, олдиндан очиб қўйилмиш, мана шу эшик остонасидан ўтиш кимнинг пешонасига ёзилган бўлса, буни эшикнинг нариги томонига ўтиб, гаровга қолганидан кейингина билади? Туғилган гўдак ҳеч қачон она курсоғига қайтолмагандек, қисмат қадамини ташлаган одамга ортга йўл йўқ. Тақдир ўз ҳукмини шундай адо эттай. Қисматнинг гирифторлик балоси ҳам баайни мана шундай. Кириш бору, асло чиқиш йўқ».

Агар ҳаммаси бошқача бўлгандайди... Фақат ана шундагина бу битикнинг давоми бўлиши, Арсен Саманчиннинг қалами остида у фожиали бир бадиага айланиши мумкин эди...

Бу орада қуёш анча кўтарилди, эрталабки салқин ўрнини қиём иссиғи эгаллади. Уй ичида бу, айниқса, сезилди. Арсен гапни бўлиб, ўрнидан туриб, кечаси ярим очиб қўйилган деразани ёпди ва жовон тепасига ўрнатилган чоғроқ совутгични ишга туширди. Кўп қаватли уйларда иссиққа чидаш анча қийин, шунинг учун жонга кондиционер ора киради. Бироқ Бектур оға деразани очиқ қолдиришни сўради. Тоғнинг табиий ҳавосига ўрганиб қолган. Меҳмон тилаги – амри Худо... Ойнанинг очиб қўйилгани ҳам оқибатсиз қолмади. Лекин буни ким билибди дейсиз...

Оз эмас, икки соатга чўзилган суҳбатни икки қариндош яна давом эттиришди.

Бу орада оққўнғил, содда, чаққон шофёр йигит Итибой, чой ичиб олди, жипига мой қуйдирди, ювдирди, бозорга ҳам улгуриб бориб мева-чева харид қилиб келди. Кундашгунда бизнес ярлақаб бир-бирларига боғланиб қолган қариндошлар эса ҳануз ов лойиҳасини ҳижжалар эдилар. Айтмоқчи, бизнеснинг ўзи ҳақида. Бутун дунёда урчуқдай айланиб, изғиб юрадиган урчуқ олибсотарлар ва урчуқойимлар ҳикоя қилиб юрадиган гапларга тоғликлар унчалик ҳам ишонавермайдилар, мисол учун, улар гулни сотиш ва сотиб олиш мумкинлигига жуда ажабланиб қарайдилар! Кимнинг хаёлига келибди дейсиз гул сотиш! Ахир гуллар атрофимизда, табиат қучоғида очилиб ётади, отда ўтиб кета туриб маҳлиё бўлиб томоша қилиш, болалар хурсанд бўлсин деб, совғага бериш мумкиндир, лекин гулни сотиш – жуда кулгили иш. Икки жигаргўша саманчинларнинг гаплари тоғларда алоҳида бўлиб яшовчи – қор қоплонларига тааллуқли бўлиб, бундан чиқди бизнеснинг қўли уларга ҳам етиб борган эди.

Овни ташкил этиш режасини қоғозга чизиб ўтирган катта амакисини тингларкан, Арсен Саманчин буларнинг ҳаммаси худди театрдек ўйланганига ҳайрон

қолар, фақат бунда саҳналаштирувчи режиссёр собиқ колхоз раиси бўлиб, у ҳақиқатан ҳам каллали одам эди. У таклиф этаётган ов усуллари ва йўл-йўриқлари ростдан ҳам драматургия воқеаларини эслатарди. Мисол учун, Бектур Саманчин ҳайвонларни тузоққа ҳайдаб келтиришнинг устомонларча бир йўлини ўйлаб топган, шундай қилганда хорижий овчилар энг сара илвирсларни танлаб отиш имкониятига эга бўлардилар. Ажойиб-ғаройиб тоғ овининг режасига қулоқ солар ва ўзини зўрлаб бўлса-да, уни миясига жойларкан, ахир тез орада буларни араб қўноқларга бирма-бир батафсил тушунтириб бериши керак эди. Арсен Саманчин бехос илвирсларга ачиниб, уларга раҳми келар, ҳозир келгуси фожиалардан беҳабар ўз Тиёншон тоғларида бемалол юришгандир, дерди. Унга шундай туюлардики, агар бу ҳайвонлар алақайларда, одамлар тиқилинч яшайдиган улкан шаҳарда, Хрушчев замонларида қурилган кўримсиз бадрафтор етти қаватли уйнинг тангу тор хонасида ўтириб, икки нусха худди Худодек олдиндан уларнинг ҳаёт-мамотини соат-соати, дақиқама-дақиқасигача ҳал қилишаётганини билсалар эди — вақт борида алақачон Ҳимолой тоғларига қараб қочиб қолган бўлишарди.

Фикр — эркин қуш, дам уяга, дам самога учади. Мана, яна калласига алақаяқдан довдир, лекин моҳиятан олийжаноб бир фикр бостириб кириб келди: уларни, тоғ барсларини бу хавфдан қандай огоҳ қилса бўларкин? Лекин бу нарса хаёлига келгани билан бундай бемаъниликка асло-асло йўл қўйиб бўлмасди. Унақада бизнес нима бўлади? Ҳатто хаёлда бўлсин, ваҳший махлуқларни сақлайман деб уриниб бизнеснинг бошига етиш керакми? Агар ростдан ҳам шундай ҳодиса юз бера қўйганда, дунё алақачон ағдар-тўнтар бўлиб кетмасмиди? Ҳамма нарса жаҳаннам чоҳига қулаган ва одамзод ўзини ўзи еб битирарди. Шунинг учун асло бундай қилиб бўлмайди, бўлмайди, имтиёз ва оқ йўл фақат ва фақат бизнесга, қолган барчаси кейин ва яна «ундан кейин». Шунга ўхшаш бир гап оғзингдан чиқиб кўрсин-чи — оёғинг осмондан келиб ўлганинг яхши. У

шундай деб ўйламаган бўлса-да, лекин бу фикр мяясининг қоронғу пучмоқларида туғилди, ким билсин, балки унга шундай бир жазо юборилдими, у борган сайин насиҳатомуз бўлиб бораётган Бектур оғанинг сўзларини тинглаб, «Мерган» тадбиркор овчилик фирмаси раҳбарининг кўрсатмаларини инглизча қилиб дафтарида ёзиб олар, булар муътабар меҳмонлар билан ишлаганда, унга дастур бўлиб хизмат қиларди.

Бектур Саманчин эса ўша дамда Арсен юрагининг қаърларида нималар рўй бераётганлигини хаёлига ҳам келтирмас, унинг калласида қандай ўй-фикрлар гўжгон ўйнаётганлигини билмасди.

Киши умумий иш-юмушга дахлдор нарсаларни соғлом ақл билан муҳокамадан ўткази туриб, айна чоғда ақл бовар қилмас хомхаёлларга берилиб ўтириши мумкинлигини ким ҳам калласига келтира оларди, дейсиз, буни ҳатто тушунтириб беришнинг ўзи мушкул эди. Агар тоғнинг нариги ёғида шамол эсаётган бўлса, бериги ёқдаги дарахтларнинг шохлари ҳар доим ҳам қимирлайвермайди.

Бектур Саманчин ўзининг таклифларини диққатини бир жойга жамлаб, ишонч билан худди қариндошлардай яқин олиб баён қилиб берарди. У қоғоз бетида режаларини чизиб кўрсатар, тоғлару дараларда ваҳший ҳайвонларга қўйиладиган пистирмаларнинг энг қулай жойларини белгиларди. Ёввойи ҳайвонларни тузоққа тушириш учун ов ўтадиган жойни бир неча ёқдан, яхшиси, уч-тўрт ёқдан бирваракай ўраб олиш керак бўлар, ваҳший махлуқларни керак томонга ҳайдаш учун бир пайтнинг ўзида ҳужум қилиб, ҳар турли кўрқинчли товушлар чиқариб сурон солишга тўғри келарди. Албатта, ишлар чаппа айланиб кетиши ҳам мумкин. Лекин ҳар қандай бўлганда ҳам камида бешта-олтита ҳайдовчи чопқир отларда ҳайвонларни энг қулай бир вақтда белгиланган ўровга қувиб бориб, қуршовга олишлари керак. Хориждан келган овчиларнинг омади чопса — бу мезбонларнинг ҳам ишлари юришгани: тушадиган пул ўртада бўлиб олинади. Шунинг учун ов баролидан келсин деб, ҳамма, албатта, баравар жон куйдиради...

Бектур Саманчин шундай масъулиятли иш ишониб топширилган, ўзи бошқариб турадиган ҳамқишлоқларининг исмларини айтди. Унинг айтишича, ушбу отлич қайдовчилар ҳозир тайёргарлик кўришаётган, отларни чиниқтириб, қуроллар билан довул-шақидоқларни танлашаётган экан...

Улар анчагача чой ичиб ўтиришди, дам овдан, дам тирикчиликнинг бошқа масалаларидан гаплашишди — тутилган юртда турли иш-ташвишлар ўзига етарли эди. Бунинг устига икковлари суҳбатлашиб ўтиришаркан, одамнинг ақлини лол қилиб қўядиган қизиқ бир воқеа бўлиб ўтди.

Ёз ойлари келганда, уйлар атрофида, ҳовлиларда кабутарлар ва қалдирғочлар кўпаяди, улар кўп қаватли уйларнинг болохоналари ва бўғотлар тагида яшайдилар. Ҳеч кимнинг улар билан иши бўлмайди, гоҳо кабутарлар битта-яримтанинг эътиборини тортмаса, қалдирғочларга ҳеч зот қизиқмайди, ўз ҳолларича учиб-қўниб юраверишади. Гоҳ гала-гала бўлиб, гоҳ якка-якка учишади, темир қанот бўлган болаларини инларидан олиб чиқиб, қий-чув қилиб учишга ўргатишади. Майли, жон кошки, яйраб-яйраб учаверишсин, қалдирғочлар қушлар орасида энг олийжаноб, жуда нафис, одамга ташвиш келтирмайдиган қуш саналади, бу сизга очкўз олақанот эмас... Бунинг қарангки, худди шу қалдирғочлар билан галати бир ҳодиса содир бўлди, балки галати дейиш камлик ҳам қилади...

Амаки ва жиян ўзлари билан ўзлари овора бўлиб хотиржам суҳбатлашиб ўтиришаркан, очиқ деразадан уй ичига иккита қалдирғоч ногоҳ учиб кирди. Агар тасодифан учиб кирганда, улар яна шу заҳоти очиқ деразадан чиқиб кетган бўлардилар. Аммо улар чиқиб кетишни хаёлларига ҳам келтирмас, аксинча, қанотларини кенг ёзиб, шип тагида тинмай чарх уришар, чуғурлашар, қичқиришардилар.

— Ййе, қалдирғочларми бу? — ҳайрон бўлиб, ҳатто ўрнидан ҳам туриб кетди Бектур ога. — Доим шунақа уйга учиб киришадими?

— Йўғ-ей, биринчи марта. Илгари ҳеч учиб киришмаган. Ташқарида улар кўп, у ёқ-бу ёққа учиб юришади. Томнинг тагида инлари бўлса керак, — деб тушунтирди Арсен Саманчин.

— Бирон нарсадан қўрқишдими? Деразани кенгроқ очиб қўй, чиқиб кетишади.

Арсен деразани кенг очди, аммо қалдирғочлар кичкина қора кўзларини йилтиратиб, уларнинг бошлари тепасида тинмай учар, тинмай чуғурлар, чиқиб кетишни хаёлларига ҳам келтиришмасди. Нимадандир хавотир олишаётганга ўхшарди. Алланималардир уларни одамларга яқинлашишга ундаётгандай, бу уйга нималарнидир айтиш учун учиб киргандай, кимнидир огоҳлантирмоқчи бўлгандай... Арсенга шундай туюлди ва бундан кулгиси қистади. Саманчин амаки эса курси суянчигида осилиб турган сочиқни олиб қушларни очиқ дераза томонга ҳайдай бошлади. Қалдирғочлар апил-тапил деразадан ташқарига чиқиб кетдилар...

— Буниси қизиқ бўлди-ку, — бошини чайқади Бектур оға. — Бизда нима ишлари бор экан? Майли, учаверсинлар, яна бир оз ишлайлик, вақт жуда оз қолди. Сен қачон боришингни, ҳамқишлоқ овчилар билан қачон учрашишимизни келишиб олсак? Ундан кейин сен билан шартнома ҳам тузишимиз керак-ку, ахир!

— Бизга шартноманинг нима ҳожати бор? Шарт эмас.

— Йўқ-йўқ, ҳозирги вақтда шундай қилинади. Тадбиркорлик шартномасиз бўлмайди.

Арсен Саманчин буни рад этмоқчи бўлиб, шуни нима кераги бор, бой ака, сиз отам ўрнига отамдайсиз, сизга ишонмай кимга ишонай, деб турган эди, қалдирғочлар яна хонага учиб киришиб, уй ичида чарх уриб айлана бошлашди.

— Ҳаҳ, — деб ҳайрон қолди Бектур оға, — яна келишди-ю! Бу нимаси?

Ҳа, улар ниманидир уқтирмоқчи ёки охиригача эшитмоқчи, ўзларини қизиқтирган алланени билмоқчи бўлгандай, яна уйга қайтиб киришган эди, ўша дамда

Арсен Саманчинга шундай туюлди ва у ниманингдир ташвишини галати бир тарзда чекаётган қушларни тўйиб томоша қилгиси, чуғурлашларини қайта-қайта эшитгиси келди, ammo Бектур ога уларни ҳайдаб чиқариб деразани ёпиб қўйишни сўради. Сочик билан қушларни ҳайдаб, дераза тавақаларини зичлаб ёпишга тўғри келди. Арсен хона совутгичини ҳам тўла ишга туширди. Бектур ога иссиқда қийналиб қолмасин деди.

Лекин бир дақиқа ўтмай қалдирғочлар яна дераза ортида пайдо бўлишди, ойналарга тақалиб пир-пир учишиб, тўхтамасдан чуғурлашди, улар одамларга нима-ларнидир маълум қилишни ишташаётгандай, ажаб-товур ҳаракатлари билан огоҳлантирмоқчи бўлаётгандай, ўзларига эътибор қилишликни сўраётгандай эдилар.

Бектур ога елкасини қисиб, ўсмоқчилади:

— Нима бўлди экан? Яхшиликками ё ёмонликками? Майли, чалгимайлик. Пардаларни тортиб қўй-чи, балки тинчишар.

Дераза дарпардаларини ёпишга тўғри келди.

Амаки-жиян у-бу ишларни яна анчагача муҳокама қилишди, лекин Арсенни сирли қалдирғочларнинг ҳаракатларидан ажабланиш ва ўкинч тарк этмади. Илгари ҳеч қачон қушларнинг бундай қилиқларини эшитмаганди...

Бектур Саманчин амаки-жиян бафуржа бемалол гаплашиб олишганидан гоят мамнун бўлди, қариндошининг сўққабош ҳаёт кечираётганидан ташвишда эканлигини ҳам четлаб ўтмади, Арсен эса ҳамон қалдирғочларни ўйларди.

— Дуруст, дуруст, ишларинг чакки эмас, Арсен, — деди амаки жиянининг кўзига тик боқиб, — баракалла. Фақат чойинг бўйдоқча. А, хафа бўлма. Гап чойда ҳам эмас. Лекин қачонгача бундай юрасан? Отни қамчила, жиян. Эпини қилганлар беш-олти мартадан уйланыпти. Яна телевизорга чиқиб мақтаниб ҳам қўйишади, сен бўлсанг, бир марта қоқилиб, ҳалиям мункиганингча

юрибсан. Эр йигитнинг иши бундай бўлмайди, Арсен. Сен ҳали ёш йигитсан, ақли-ҳушинг ўзингга етарли, ҳеч кимдан кам жойинг йўқ, отанг раҳматли сен билан фахрланган буларди, тўғри, ошиб-тошиб ётганинг йўқ, лекин бўйнингни қисадиган жойинг ҳам йўқ. Бутун қариндош-уруғ тўйингни кутяпти. Мана, мен тайёрман, бир уюр йилқим бор, совчиларга қалин қилиб бераман, хоҳласанг, шаҳарга ҳайдаб тушишади. Кулма. Яхши хотин-қизлар шаҳарда ҳам, овулда ҳам кўп. Биттасини танла. Вақт ўтиб кетмасин... Ўзинг ҳам бу нарсаларни яхши тушунасан, жиян.

Арсен жилмайганча, мамнун бош ирғар, гапнинг нишабини бошқа томонга буришга уринарди. Бирдан амакининг хаёлига бир фикр келиб қолди:

— Менга қара, Арсен, балки анов қалдирғочлар бекор бу ерда учмаётгандир, а? Балки улар ҳам уйингда келин бўлишини хоҳлашаётгандир? Беванинг уйи зимистон! — У ўз ҳазилидан завқланиб, хохолаб кулди. Аммо Арсен жиддий тортиб жавоб берди:

— Келинлик уйга нима етсин. Кузатиб кўяётиб, яна хаёлан қайтарди: «Келинлик уйга нима етсин!» Бектур Саманчин эса бу пайт амалий бир фикрни ўйларди. Артиб-тозалангач, бутун чиройини кўз-кўз қилиб ярақлаб турган ўзининг жип машинаси ёнида Арсеннинг чанг-губор босган «Нива»сини кўриб, деди:

— Қулоқ сол, Арсен, агар ҳаммаси режамиздай яхши ўтса, ахир сен ҳам шундай жип сотиб олишинг мумкин. «Нива»да шунча юрдинг, етар, армонинг қолмади. Совет замонларининг машинаси, асли бу ҳам чакки эмас. Лекин ҳамма нарса замонасига қараб, энди сен манавундай жипларда юрсанг, ярашади, жиян.

Арсен Бектур амакига раҳмат айтди:

— Раҳмат, бой ака, раҳмат, қани кўраверайлик-чи, жип тоғларда яхши юради, лекин, қани кўраверайлик. — Ўзи эса ичида «Келинлик уйга нима етсин!», деб такрорладида, гапни бошқа ёққа бурди: — Хуш, Итибой, яхши ҳордиқ чиқардингми? Қойил, дард кўрма ҳеч қачон. Тоғ йўллари одамни уринтириб кўяди, ҳар ким эплейвермайди.

— Э-ҳа, биз Итибой билан не-не йўлларни босиб ўтмадик, ҳисобласа, қанча бўлади, биласанми? Уч юз минг чақирим!

— Уч юз минг қирқ бўлди! — деди Итибой гурурланиб.

Кейин улар қучоқлашиб хайрлашишди, Арсен жипнинг орқасидан қўлини силкиб қолди, хаёлида ҳамон ўша сўз айланарди: «Келинлик уйга нима етсин!»

Арсен Саманчин сирли қалдирғочларни эслаб ҳамон юраги орзиқар, бунинг ўзгача бир маънос сабаби ҳам бор эди. Буни у ҳеч кимсага айтмоқчи эмасди, кулгили туюлиши мумкин эди, фақат Ойданагина бу воқеани тўғри тушуниб, сурурли бир тарзда талқин эта оларди. Ойдана, эҳтимол, бу воқеани бадиий асарга айлантириш, либретто ёки қўшиқ ёзишни маслаҳат берган бўларди. Ўрталаридаги дилтортар суҳбатларда у шундай кутилмаган мавзуларни ёқтирарди. Бу севишган кўнгилларни бир-бирига янада яқинлаштиради. Бундай гаплар ораларидан оз ўтганми! Энди эса телефондан ҳам унинг овозини эшитолмайсан. Силлиққина, узунгина «Лимузин»да кетди-борди... Афсус, аксинча унга сирли элчи қалдирғочларни айтиб берган бўларди. Қизиқ, қандай хабар айтмоқчи эди улар?

Рост, бир неча кундан сўнг буларнинг барчаси унутилиб кетди, Туюқ-Жар тоғларидаги овга тайёргарлик кўп вақтни олар, юмушлар етиб-ортарди, лекин сал кейинроқ, туғилган овулига келгандан сўнг беш кун ўтиб, у ўзининг кундалик дафтарига «Кўринмас эшиклар ёхуд гирифторлик балоси» деб номланган аламли бадиасини ёзиб қўйди.

Наҳотки, маъсум қалдирғочлар худди мана шундан огоҳ қилмоқчи бўдилар? Аммо улар буни қайдан билсин? Кулгили. Аҳмоқона. Найранг. Шундай туюларди. Ҳозирча шундоқ эди. Ҳозирча... Лекин шу ёзувнинг Арсен Саманчиннинг кундалик дафтарида пайдо бўлиши келажақдан башорат эди. Ҳозирча осмон ва уфқлар мусаффо, ҳеч қандай галва, югур-югур йўқ, зеро, ҳаммаси тадбиркорлик режасида кўрсатилгандек, ўз йўли билан борарди.

У эса, толенинг ўзига атаб қўйган ёзмишларидан беҳабар ҳасрат-надоматга ботиб юрар, Ойданани кўролмаслиги, унга ғалати қалдирғочлар ҳақида ҳикоя қилиб беролмаслигидан маъюс тортарди. Нима, айтиб берганда, у дарров югуриб келармиди, — қани-қани ўша ажойиб-ғаройиб қалдирғочлар, деб сўрармиди ҳеч қачон?! Бу ғарибгина шўрлик эс-ҳушидан айрилиб қолмаганми ишқилиб?

Бу орада бошқа ғариб бош, ваҳший Жаабарс Узангилаш довони этагида худди афсунлаб қўйилгандай абгор эзилиб ётарди. Нимани кутарди у? Уни нима кутарди?

VI

Икки кундан кейин ўз «Нива»сига ўтириб йўлга тушди. Мўътабар меҳмонлар — амакивачча Ҳасан ва Мисирнинг келишига саноқли кунлар қолди. Уларнинг асил тўлиқ исмлари анча узун ва мушкулписанд эди, лекин тўла ёдлаб олмаса бўлмасди, албатта. Аммо ҳозирча Ҳасан ва Мисир дейишнинг ўзи етарли эди... Уларнинг овчилик ишқивозликларини дўндириш учун Арсен Саманчин туғилган юртга йўл олган, олдинда Тиёншон тизмалари, олис Туюқ-Жар тоғлари бошланарди.

Йўл узоқ — беш соатча юриш керак. Бу йўл унга яхши таниш, айниқса, машина минишни ўрганиб олгандан бери ундан кўп бора ўтган, лекин шунга қарамай, сафар ҳар гал бир имтиҳонга айланарди; йўл ярмигача асфалтланган, ундан уёғи тоғ этаклари ёнбағирлари оралаб, адирлар, тик жарликлардан тош-тупроқ устида ўтади. Кейинги пайтларда шаҳар ва унинг атрофларида кўпайган замонавий хорижий машиналар олдида гарчи эскириб, дақиюнусдан қолгандай кўринса-да, «Нива» ҳамон яхши йўл босади.

Ҳозир эса у шаҳарнинг шарқий чеккасидан юриб борарди. Йўл чекка айланма кўчалар, қуриб битказилмай чала ётган уйлар, хилват боғу боғотлар, қишлоқлар ичидан ўтиб, илгариги колхоз ва совхозларнинг дала-ларига олиб чиқади. Уёғи даштлар, тоғ олди адирликлар бошланади. Улар ортида олисларда Тиёншоннинг буюк

қорли тизмалари кўзга чалинади, у ерларда хилват тўқайзорлар ва ваҳимали дараларда дунё тургандан буён йўлбарс ва қоплонларнинг туғишганлари — ваҳший ил-вирслар яшайди, буни кўрингким, эндига келиб, улар халқаро овчиликнинг назар-эътиборига тушиб, маф-тункор ов турига айланибди.

Арсен Саманчин осмон билан упишган уша юксак тоғлар сари, туғилган юрт қайдасан деб, «Нива»да йўл қоралаб борарди. Кейинги йилларда у ёқларга турли тирикчилик баҳонаи сабаблари билан яқин қариндош-уруғларининг дам тўй-ҳашамлари, дам янги ҳовли-жойга кўчишлари, дам мотам-таъзия маросимлари муносабати билан ўқтин-ўқтин бориб келарди. У ўзи билан туғишган опасиникига қўнмоқчи. Поччаси темирчилик қилади, лекин темирчилик билан ҳозир рўзгорни кўтариб бўлмайди; опаси, жиянинг Ўскан катта йигит бўлиб қолди, уйлаб қўядиган пайти келди, шунинг учун қўшимча уй солишимиз керак, деб анчадан бери оғиз солиб юради. Агар ҳамма ишлар жойида бўлиб, ов яхши ўтса, Худо хоҳласа, опасига янги уй солиш учун пул беради. Туғишганликнинг удуми шундай.

Бу сафар Арсен Саманчин кичик юртга, нима десак экан, алоҳида бир вазифа билан боряпти, авваллари ҳеч бундай ҳодиса бўлмаган эди. Бу ерларда ҳаммага беш қўлдай яхши таниш ҳурматли тадбиркор амакисининг таклифига бажонидил рози бўлиб ёрдамга келаётганини Арсеннинг юртдошлари ҳам кўп маъқуллашган эди: амакиси бўлса, Худо хайрини берсин, лекин осмондан доллар ёғиламан деб турган бўлса, қайси аҳмоқ ундан ўз улушини олишни хоҳламайди? Шундай тентак борми? Бундай мўмайгина даромад араб овчиларидан, тўғрироғи, ўзимизнинг тоғ илвирсларидан ёғилмоқчи — қаранг, кўз кўриб, қулоқ эшитмаган иш — энди ваҳший ҳайвонлар бозор савдо-сотигига кирибди: бизнинг қор қоплонларимиз — барслар бўлмаса, меҳмонлар тоғ-тоғ пул сарфлармиди?

Бунақа катта пуллар ўртага ташланса, ким кўнглига нима туккани билан кимнинг неча пуллик иши бор?

Ҳар кимнинг ташвиши ўзига етади, бегонанинг томорқаси — тушмасин-да бизга сояси. Шунинг учун ҳам, Арсен Саманчиннинг таржимонлик қилишга рози бўлганлигининг асл сабаблари билан ҳеч кимсанинг иши-ҳуши йўқ эди.

Йўлнинг, айниқса, кескин бурилишларида лик-лик мол-ашё ортилган, Хитойники дейилган, улкан, ҳайбатли юк машиналари ёнига қараб шундай ёмон қийшайрдик, Арсен ҳар гал улардан омон-эсон ўтиб олса, Худога шукур айтиб, енгил нафас оларди; Арсен рудда ўтириб, тезликни кузатиб, қаршидан келаётган машиналардан кўзини узмаган ҳолда, мана шу йўл қийинчилиги ичида ҳам калласидан бир савол сира аримасди: буёғига қандай яшайди? Нима қилсин энди? Кошкийди фақат шунинг ўзи бўлса? Уни яна қайта-қайта бос-тириб келган қайсар, хира, тўхтовсиз қийнайдиган фикр ўртагандан ўртар, ҳар гал у ўзини йўқотиб қўядигандай бўларди. Арсен Саманчин рудда ўтириб ҳам ҳеч тинчланолмас, уни «охирги жавоб васвасаси» (у ўзида доим алангаланиб турган, ўти сира пасаймаган қасос олиш иштиёқини шундай деб атарди) ич-ичидан кемириб борарди. У ўзини ҳеч енгиб ололмаётгани, бу аҳволига мувофиқ тушадиган бошқа бир руҳий ҳиссиётни топишга маданияти етишмай, ожизлик қилаётгани, бу қадар ибтидоий ва жўн даражага тушганидан обдан ҳайратланарди. «Бир пайтлар меҳрибон, раҳмшафқатли одам деб танилган эдинг, — деб эсларди у, — ҳолбуки бунчалар бўш, латта экансан. Ичингни жўндан-жўн ҳиссиётлар ўпиряпти, бозор мафкураси ҳам менга ёт, мени суриб чиқариб ташляпти... Социалистик бевошлиқдан қутулиб, бозор деганига йўлиқдик. Бозор билан тил топишмасанг, сени ўлдиради. Лекин мабодо сени ўлдирса, сен ҳам ўлдир. Бозор деганимизнинг «охирги қатъий жавоби» мана шу. У сўзда ўз-ўзига таъна-дашномлар ёғдирар, ўпка-гиналар қилар, ўзи устидан масхаралаб кулар, бироқ юрагининг тубида ҳеч қандай тавба-тазарру қилмасди. «Охирги жавоб»га тўла ҳақим бор, деб ҳисобларди.

У шундай «Нива»сида тоғ оралиқлари ичкарисига кириб бораркан, афтидан, бор бўлса, Худо унутиб қўйган ё ўзлари билиб туриб Худони унутган ўзига ўхшаган шаҳарлик одамларнинг издиҳомлари тобора узоқлашгандан узоқлашар, юрагини абор қилган хавотирлар ва дилгирликлар, қайғу ва ҳасратларини ўзи билан элтарди. Эҳ, қуриб кетсин уч карра бу шаҳар Ойданани ундан айирган, уни оммавий маданият комига олиб кириб кетган!

Аммо шаҳар Арсен Саманчиннинг ўзини асло қўйиб юбормас, йўл-йўлакай қўлидаги телефонга тинимсиз қўнғироқлар бўлиб турар, уларга гоҳ рулни қўлдан чиқармай жавоб беришга тўғри келар, гоҳида фалокатдан сақланиш учун йўл чеккасида тўхтаб гаплашарди. Қўнғироқлар аксаран ваъдалашилган мақолалар ҳамда суҳбатларни кутаётган турли таҳририятларга тегишли эди. Уларни ёзиб бериш муддатини орқароққа сулар, баъзи ҳаддан ташқари қайсар муҳаррирлар ва телебошловчиларга эса мен таътилга чиққанман, бунга ўзимнинг тўла ҳаққим бор, ҳозир уч ҳафтага сафар қилиб юрибман, шу тобда шаҳардан ташқарида йўлда кетяпман, шунинг учун навбатдаги кўрсатувни кейинроққа кўчиришингизни сўрайман, деб жавоб қиларди. Умуман навбатини кутиб турган бу муаммоларни ўзаро келишиб кечиктиришга эришди. Аммо иккита ёниб-куйиб турган масала бор экан, уларни кейинга қолдиришининг иложи бўлмади.

Қўнғироқ қилувчилар телефон орқали бўлса ҳам баҳсга тушунтириш бериш, муҳокамага қўшилишни талаб қилишди. Зотан, унинг долзарб ижтимоий масалалар бўйича чиқишларига қатор танқидий мулоҳазалар билдирилган, шу боис матбуот ва телешарҳларда дарҳол унинг жавобини бериш заруратга айланган эди. Бундай аҳвол биринчи марта бўлаётгани йўқ, турли масалалар бўйича ўз нуқтаи назарини исботлаб, баҳсга киришган пайтлари кўп бўларди, аммо таҳририятда ўтириб мубоҳаса қилиш — бир бошқа, узоқдан туриб, телефонда фикрларни ойдинлаштириш — у тамоман

бошқача. Бироқ бундан қочиб қутулиб бўлмади. У йул четида тўхташга, масалани ечишга мажбур бўлди. Телефонда ўзига яқин одамлардан бири «Янги йул» газетасининг бош муҳаррири Қумош Байсалов унинг жавобини кутмоқда эди.

Улар матбуот ишларида анчадан буён ҳамкорлик қилиб келишарди.

— Менга қара, Қумош, — деди тажанглиги тутиб Арсен Саманчин, — яна қанақа шошилиш иш чиқиб қолди? Сенга айтувдим-ку, мен ҳозир йўлдаман. Қайтиб борай, бафуржа гаплашамиз...

— Хабарим бор, Арсен. Лекин мен билиб қўйсанг дегандим. Медиа-форумда чиқиш қилганинг эсингда борми, шу ҳақда...

— Албатта, эсимда.

— ... билсанг агар, бир қанча ўзимизнинг маҳаллий дин арбоблари — уларнинг ичида мусулмонлар, насронийлар ва ҳаттоки эркин баптистлар ҳам бор — очик хат ёзишибди. Мен сенга айтган эдим — қулоқни қаттиқ бурама деб.

— Хўп, ўша илоҳиётшуносларни нима бунча қаттиқ ҳаяжонга солибди? Уларни огиз-бурун ўпишишга нима мажбур қилди? Бошқа пайтлар бир-бирларининг бетига қарашмайди...

— Сен ҳамманинг кўз ўнгида Худонинг борлигига шубҳа билдирдинг, ҳамма эшитди буни. Хатда айтилишича, Парвардигорни ўзининг «Калом»ингга боғлиқ қилиб қўйибсан.

— Ие, бу қандоқ бўлди? Маъноси борми? Менинг «Калом»имга боғлиқ бўлса, унинг Парвардигорлиги қаерда қолди? Бу тузламанинг заррача тузи йўқ.

— Анойиликни қўй, Арсен. Кўзинг юмуқ эмас. Улар энди сенинг тавба қилишингни, ўз нуқтаи назарингни оддий янглишиш деб эмас, балки ҳақиқатни атайлаб бузиш деб тан олишингни талаб қилишяпти.

— Тўхта-тўхта, қайси нуқтаи назар?

— Алматида ўтган медиафорумдаги чиқишинг эсингдадир?

— Ҳозир уйлаб кўрай... У қачон бўлган эди ўзи, ҳув май ойида.

— Тўғри, йигирма бешидан йигирма еттисигача.

— Хўп, уёғи нима?

— Яхшиси ўзинг эшит, уларнинг даъволарини ўқиб бераман.

— Бўпти, ўқи.

— Телефонинг ўтириб қолмайдими?

— Ҳечқиси йўқ. Яна зарядга қўяман.

— Унда ўқийман: «Шундай қилиб, биз, жаҳон динлари минтақавий марказларининг намояндалари, биргаликдаги муҳокамалар натижасида бир фикрга келиб, айтамизки, таниқли журналист Арсен Саманчин «Евразия» медиафоруми конференциясида тарихнинг кўчманчилик — номад даврига оид гўёки фалсафий, аслида ибтидоий асари матнига суяниб, ундан иқтибос келтириб, шаккоклик қилганини қоралаймиз, бунга қарши ўз норозилигимизни билдирамиз, ушбу шаккоклик моҳиятан даҳрийликдан кўра ҳам хатарлироқдир». Ҳей, эшитяпсанми сен?

— Эшитяпман, эшитяпман.

— Уёғи сендан кўчирма келтирилади. Айтмоқчи, эсингдами, конференциядаги барча чиқишлар ТВ орқали кўрсатиб борилган эди? Пича шошмай тур, ҳозир сен ўшанда айтган сўзларни ўқиб бераман. Улар буни ўз хатларида келтиришган. «Эҳтимол шу билан бирга менда ҳозирги ОАВ ларнинг чинакам умумжаҳон миқёсидаги аҳамиятига ўзига хос ёндошув, ўзига хос англам туғилар. Шунинг учун мен даврнинг шаклланиб келаётган ахборот маконларининг кундалик долзарб аҳамияти ҳамда масъулиятини эслатиб ўтиш билангина чекланиб қолмай, сўзнинг ўз-ўзича универсал қимматини ҳақиқий маънода англаб етиш учун бу ерда кўхна мажозларга мурожаат этишликни лозим кўраман ва бундай тушунишни узоқ ўтмиш замонларнинг кўчманчи донишмандларидан мерос оламан. Хусусан, номад даврига оид қозоқ-қирғиз шеърятининг салмоқдор бир ҳикматини мисол келтириб ўтаман, инчунин, у жаҳондаги ҳукмрон динларнинг

ақидалари вужудга келмасдан анча олдинроқ айтилгандир. Унинг таржимаси шундай: «Сўз самоларда Худони боқади. Сўз Коинотнинг сутини соғади ва у сут бирлан авлод авлодлар оша, замон замонлар оша бизни боқади. Шу сабабдан ҳам, Сўздан ташқари на Худо, на Коинот мавжуд, ва оламда Сўз кучидан ортиқ куч йўқ ва дунёда Сўз алангаси ҳарорати ва қудратига тенг аланга ҳам йўқ». Ушбу қиммати умумий ҳикмат ўша замонларнинг кўчманчи билгичлари, ўша замонларнинг дунёга от устидан туриб қараган бахши-оқинлари томонидан айтиб келинган».

— Хўш, муллаларимиз ва попларга бу ерда нима ёқмабди?

— Уларнинг бир оғиздан айтаётган гапига қараганда, қандай қилиб бутун омма кўз ўнгида, ТВда Худони бундай очиқдан очиқ сурбетларча инкор қилиб чиқиш мумкин?! Тушундингми бунни?

— Ҳа. Тўғриси айтсам, улар бунчаликка борар, деб ўйламаган эдим. Ҳар ҳолда кенгроқ фикрлашар дегандим, лекин моҳият эътибори билан мен ўз фикримда тураман.

— Хуб, унда айт, биз нима қилайлик?

— Нимани лозим кўрсангиз, қилаверинг.

— Маъқул, Арсен, сен йўлда бўлишингга қарамай қўнгироқ қилаётганимнинг сабаби шуки, биз диндорларимизни қўллаб-қувватлаймиз ва дарҳол уларнинг хатларини биринчи саҳифада чиқарамиз. Сен ҳам уни тўғри тушун, сен билан қайта қуриш пайтидан бери қўлни қўлга бериб ишлаб келяпмиз, бироқ биз агар ҳозир шу ишни қилмасак, газетамиз молиявий кўмакдан маҳрум бўлади. Бизга бунни шама ҳам қилишди, очиқ ҳам айтишди. Гилдирагимизни ким тешиб қўйишини эса ўзинг яхши биласан.

— Билганда қандоқ. У ёлғиз сизни «тешмайди», кўп ўтмай бутун маданиятни «тешадиган» бўлади. Бутун даромад унинг қўлига ўтади, ҳамма ундан яшашга ижозат сўрайди.

— Демак, сен биздан хафа бўлмайсанми?

— Йўқ, заррача ҳам. Босавер. Мен ўз нуқтаи назаримни ҳимоя қилиб чиқаман. Ҳақиқат узига жой топади.

— Хўп о' кей! Арсен, мен ошиб-тошиб ётганим йўқ, тушун, шунинг учун... Эсингдами, сенинг олдинги мақоланг ҳам «тешарлар»га ёқмаганди.

— Қайси мақола?

— Россияда чиққан эди-ку.

— Э-ҳа, ҳа.

— Сарлавҳаси ҳам жуда ўткир эди — «Бойлик ва ҳокимиятга телбаларча интилиш»! Ана мақола! Тош давридан бизнинг кунларимизгача...

— Ҳа, чиққан эди шундай мақола, — деб қўя қолди Арсен Саманчин гапни чўзмай, ўзи эса ўша мақола ўз вазифасини бажаргани, маълум тоифаларда норозилик уйғотгани ҳақида ўйлади. Мана, дин арбобларини ишга солишди, уларнинг авжлари келиб, бош кўтаришди. Буларнинг барининг орқасида яна ўша Эртош Курчал деганимиз турибди. Арсен бунга шак-шубҳа қилмасди. — Бўпти, Қумош, — деб қўшиб қўйди у қўл телефонини чакаги остига босиб, — ўйлаб кўраман тагин. Энди йўлга тушишим керак. Кўришгунча, Қумош!

— О' кей! Арсен, сенга ақл ўргатолмайман, лекин атрофингда қўзғалаётган гаплардан сергак бўл. Хатни чиқарамиз. Бошқа иложи йўқ. Диндорлар бизни тинч қўйишмайди.

— Нимаси уларнинг диндор? Ҳаммаси мунофиқ!

— Айтдим, қўйдим. Ўзинг тоғда туғилиб ўсгансан, қаерда кўтарилиш, қаерда қиялик, қаерда жарлик эканини биласан. Оқ йўл...

— Раҳмат. Хўп, хайр, — деб жавоб берди Арсен Саманчин ошнасининг бу тилаги нимани англатишини ўйлаб, йўлда эҳтиёт бўл демоқчими ё бошқа муҳимроқ ҳаётий гапми?

Кейин таҳририятлардан яна икки марта қўнғироқ бўлди, аммо улар бош қотиргудек эмасди...

Машинасига мой қўйдириб олгач, Арсен тоғлик айланма йўлларга кирди. Йўлда дам кўтарилиб, дам қиялаб

пастга тушишларнинг ўзига яраша завқи бор, икки ёнингда гўзал манзаралар очилади, аммо рулда ўтирганда, ниҳоятда ҳушёр бўлиш керак, машина ҳам қийналади. Бутун диққатини машинани ҳайдашга жам қилиб, Арсен Саманчин шу билан бирга ўзининг медиафорумдаги чиқиши матбуотда бир ёқлама, ғаразли талқин қилинаётгани ҳақида ранжиган кўйи ўйларди. У турли анжуманларда кўп бора мунозарали чиқишлар қилган, лекин мана бундай атай уюштирилган таъқиб-таъйиққа биринчи учраши. Ва бу намойишкорона кўрсатиб қўйиш мақсадида адо этилмоқда. Арсен Саманчин ҳеч ким билмайдиган, кўнглига туғиб қўйган ўша кўрқинчли ниятини амалга оширишни кечиктириб, иш билан йўлда кетяпти, анов ошиб-тошиб ётган давлати атрофидаги бор нарсаларни эзиб-босиб ётган, бошқаларнинг бошига тушган фожиалардан чайқовчиларча фойдаланадиган кимса эса, уни таъқиб қилишни қўймайди, чалиб йиқитишни кўзлайди. Ундоқ бўлса, у ҳам бўш келмайди, араб меҳмонларнинг ови тутагандан сўнг, пайсалга солиб ўтирмайди...

Оғир ўйлардан қутулиш осон эмасди. Йўлга тушганига тўрт соатлар бўлиб қолди, борган сари кўз ўнгида болалардан таниш, қадрдон манзаралар айланди, илгари вилоятда энг йирик колхоз хўжалиги ва катта овул бўлган, ўзи туғилиб ўсган Туюқ-Жарга бир соатлик йўл қолганди. Арсеннинг бошида эса ҳамон ўша азобли ўйлар айланарди. Қизиқ, у макон ичра қанча узоқлашиб бормасин, ўзини ҳар томондан тутиб олган, иродаси мустаҳкам, эс-ҳуши жойида бўлган кап-катта одамга ярашмайдиган, бамисоли йиғлоқи болаларча бир истак уни тўхтовсиз тарзда таъқиб этарди: у ҳозироқ, мана шу ернинг ўзида бир зум ҳам кечиктирмай Ойдана билан кўришиб, гаплашишни хоҳларди. Қанийди бу мумкин бўлса! Туғилган овулига бирга кириб борсалар нақадар соз эди, рулда ўтирганча унга ҳаммасини ҳикоя қилиб берса, қаерга, нимага кетаётганлигини айтса, оҳ, қандай яхши!.. Йўлга чиқишдан олдин унга кўнгироқ қилиб тушишга уринди, гарчи бунинг мутлақо

иложи йўқлигини билса-да унинг «Алло!» деган сасини эшитгиси келди, афсус-надоматлар бўлсинки, йўлга чиқяпман деб, бир оғиз илиқ сўз айтолмади — бунга унинг эндиги ўзгачароқ тақдири изн бермади, зеро бу тақдир энди тамомила энг аъло томошалар яратувчи ўша шоуменга тобе бўлиб қолганди... Мана шу пароканда тўзгиган хаёллар ичида унга фақат Ойданани шу ерда, ёнгинасида деб тасаввур этмоқ ва хаёлан суҳбат қурмоқ иштиёқигина муяссар бўла биларди.

Ўшанда у Арсенга елкаси тегиб ўтиргандай туюларди. У шоён диққат билан ўтирар ва бениҳоя чиройли эди, унинг чиройли бўлиши ҳам табиий, ахир ҳар қандай аёл учун чиройли бўлиш — тирикликнинг бирдан-бир шарти, одам болалари ҳаётининг йўриғи шундай бўлиб келган. Ортиқча камтарликка ҳожат борми, Ойага, ҳа ҳақиқатан табиат гўзал ҳусну малоҳат ато этган, бўйбаста, қадди-қомати, гулдай чеҳраси, қоп-қора киприклар аро чакнаб турувчи тархи чиройли кўзлари, калта кестирилган, елкасига тўкилиб турадиган, дам орқага таралган, дам тароватли икки бетини ёйдай ўраган сочлари! Овози-чи! Унга шундай тиниқ, ўткир, гўзал овозни ато этмиш Оллоҳга чексиз ҳамду санолар бўлсин! Шундай эмасми, Ойа? Оҳ, кечир мени, буни эслатиб ўтиришнинг сира ҳожати йўқ. Биламан, биламан, айбдорман, ҳақирман, маъзурман. Ахир сен корчалонлар қўлига тушдинг. Мен девонани эса зору саргардон этдинг. Лекин буни кейин айтаман...

— Тўхта! Қаёққа? — титраб талпинди Арс. Лекин нозанин ёнидан ғойиб бўлган эди...

Овулда қанчадан қанча қавму қариндошлар кутиш-япти. Опаси, темирчи поччаси, қариндош тоғавачча, холавачча, аммавачча, амакиваччалар, жиянчалар, уларнинг бошида унинг келишини пойлаб соатлар, дақиқаларни санаётган оқсоқол Бектур оғанинг ўзи; вақт тигиз, араб қўноқлар беш кундан сўнг етиб келишади, кунлари, соати аниқ — ўн еттинчи июл соат ўн еттида шахсий тайёра Авлиёотага қўнади. Барча масалалар аэропорт хизматчилари билан бирга Интернет

орқали келишилган, бир тўда қоғозлар тахланган фақат учиб кетиш вақти очиқ турибди. Бу вақт ичида самолёт экипажи билан бирга аэропортда — Бектур оға лафзи билан айтганда «аэропортда» — бўлади (айтмоқчи, араблар учун шахсий самолёт деган нарса худди сен шахсий «Нива» нгни мингандай бир гап), қисқаси, барчаси бизнес-лойиҳа бўйича ҳозирлаб қўйилган. Арсен эса, мана боряпти ўз «Нива» сига миниб, ротакамигами, ёлгондакамигами, Худо билади... Бирдан нозанин яна ёнида пайдо бўлди...

— Қаерга кетяпсан, йўл бўлсин, Арс? — сўради у.

— Оҳ, узр, Ойа, — деди кутилмаганда айланиб кетган машинанинг рулини тез буриб тўғриларкан Арс. — Сенга қўнғироқ қилиб, ҳеч ололмадим. Сен бугун Хайделберг богида кийиб чиққан кўйлагингни кийибсан-да, эсингдами? У сенга жуда ярашади.

— Уни сақлаб қўйганман. Сен учун ясандим-да, Арс. Шунда Арсинг овози ўзгарди:

— У ёққа боряпмиз — бу ёққа боряпмиз, лекин, кел, жиддий гаплашайлик. Нимадир қилиш керак, Ойа.

— Хоҳлайсанми, майли, гаплашайлик.

— Сенга ёмонлик соғинмайман, билиб қўй: охири чатоқ бўлиши мумкин. Сенинг ҳаётингга бунинг алоқаси йўқ, бироқ...

— Нима ўзи, нима? Сенинг ҳаётингга дахли борми?

— Фақат мен эмас.

— Нима бўляпти, Арс?

— Қараб турсам, сен ақли, кучли, чиройли аёлсан. Илоҳий мусиқа жўрлигида куйлашинг учун сенга илоҳий овоз ато этилган. Лекин сен Худонинг хоҳишини оқлайсанми? Энди сенинг Худойинг бошқа, у бизнес-Худо, унинг оти Эртош Курчал, Курчал-Мирчал — лаънат бўлсин унга! Оддий семираётган бой бўлса ҳам майлиди, ўз ҳолига Эртош Курчал бўлиб юраверсин эди. Аммо у шоумен — томошабон тўнидаги шайтон. У ўз қўлига кирмаган ҳамма нарсани ёмон кўради. Дарров пайқадим буни, кимлигини билиб олдим...

— Кўзингга қара, Арс!

— Хавотир олма, Ойа, ҳаммаси яхши бўлади.

— Ишқилиб яхши бўлсин. Бир пайтлар мақтанардинг — рулда менга тенги йўқ деб.

— Балки шундайдир. Аммо гапим чала қолди, сен қулоқ сол. У ваҳший мақоламнинг ҳидини олган: «Бойлик ва ҳокимиятга телбаларча интилиш» мақола-сининг номиданоқ кимни назарда тутганимни сезган, мақола Московдаги газетада босилган эди.

— Мен ҳали ўқиганим йўқ, Арс. Лекин, айтишларича, унда ҳеч кимнинг номи тилга олинмаган экан.

— Ҳеч кимсани тилга олиш ниятим ҳам йўқ эди. Зарурат бўлмади. Унда гап замонага умуман хос бўлган бир масала — бойлик ва ҳокимиятга интилиш кучайганлиги устида боради. Дарвоқе, фарқи йўқ — ҳокимиятни тўғридан-тўғри эгаллайдими ёки уни пулга сотиб оладими, — униси ҳам, буниси ҳам ярайверади. Нафас олиш учун ҳаво керак бўлгандай, ҳокимиятга ҳам бойлик, пул керак, демоқчи эдим. Бойлик, пул эса ҳокимиятни талаб қилади, нафас — ҳавосиз бўлмагандай. Ҳаёт шундай қурилган. Бойлик ва ҳокимият бири-бирисиз яшолмайди. Бойлик воситасида ҳокимият-парастликка ва аксинча, ҳокимият-парастлик орқали бойликка ружу қўйишнинг хавфли томони шундаки, бунда мақсадга қандай бўлмасин, ҳар қандай йўл билан бўлмасин эришилади. Бунда ҳар кимнинг пешонасига битилгани бўлади: кимдир роҳат-фароғат топади, бошқаси қарғишлар остида гўрга киради. Анов нусханг қурғур дарров сезган мақолада унинг асл башараси очиб ташланганини...

— Вой, Арси тушмагур, сенга қолса нуқул лекция ўқисанг. Яхшиси, йўлдан кўзингни узма, рулни ҳам маҳкамроқ ушла!

— Ташвиш қилма. Менимча, сен ўзинг тезда ишонч ҳосил қиларсан: бойлик ва ҳокимият бу — қўшалок туғилган чақалоқ, улар она курсоғидаёқ чатишиб кетган.

— Нима, социализм яхши демоқчимисан? Унинг нималигини бошимиздан кечирдик шекилли?

— Гап бунда эмас.

— Нимада?

— Гап шундаки, сен билан биз бозор илоҳларига келтирилган қурбонлик бўлдик. Сен бунга нима дейсан?

— Ўзинг биласан-ку! Мени мажбур қилма, Арсен...

— Нега жим бўлиб қолдинг? Хафа бўляпсанми?

— Менга қара, тўхтат машинани! Бўлмаса ўзимни йўлга ташлайман. Бас! Менга осон деб ўйлайсанми? Ҳаммасини ўзинг мендан кўра яхшироқ тушуниб турибсан. Масала кўндаланг қўйилган: ё мен юдуз узангисида поп-шоу-бизнеснинг кенг майдонларига от қўяман, ё романтизмнинг йиғи-сигисини қилиб, куним тиланчиликка қолади! Юрагимни парчалама, биласан-ку, кекса ота-онам ҳатто нафақа олишмайди, қизчам бўлса уларнинг қўлида қолган. Уни бегоналар қўлига беришни истамайман, менинг эса вақтим йўқ, иш бошдан ошиб-тошиб ётибди. Биламан, мени ўйлайсан, қайғурасан, биламан, ҳалиям Мангу қайлиқнинг дардида юрибсан. Лекин сен ёлғиз ўзинг хаёлпарастлик қилиб юрсанг, мен нима қилишим керак? Йўқ, йўқ, сен билан биз, йўқ...

— Йўғинг нимаси? Нима деяпсан?

— Биз бошқа кўришмаймиз.

— Нега?

— Қулоқ сол, мен сенга шармсиз бир хотин бўлиб кўринишим мумкин, лекин энди айтмай иложим йўқ. Сўз бошқа, иш бошқа. Сен дунё яхши қурилмаган деб, бир ўзинг дард чекиб юрасан, сенга ўхшаб дод-вой қилиб юрувчилар кўп. Анавининг эса, бизнес-ҳарамии бор, унда мен кабилар оз эмас. Пул кўрсатса, ҳамма унинг олдига жон-жон деб чошиб боради, яна қачон чақираркан деб, кутади. Тўғри, сен эстрада ва лимузинлар ҳукмдорини ёқтирмайсан, у билан чиқишолмайсан, хўп, нима бўлибди? Биров танимас одам эди, энди довруғи дунёга кетди! Бизнес уни кўкка кўтарди. Кучқудрат унинг қўлида. Бор гап шу!

— Ҳа, рост, Ойдана, гап бор-йўғи шу! Сен ҳақсан. Бошқа гап сигмайди. Ҳаммаси рост. Лекин менинг

таслим бўлганимни у курмайди. Сен ҳам тезда кўриб қоларсан, шуни деб кетяпман олисга. Сенга нима бўлди? Ўкинма, куйма. Айбдор сен эмас, сени ўзиники қилиб олган бозор иқтисоди! Унинг Худоси — пул. У эгалламаган жой йўқ. Куйинма. Шошма, сен қаёққа? Шошма ахир? Қанисан? Қайдасан?

Аммо аёл гойиб бўлди. Ойдана Самарова ўзи билан ҳозиргина ёнма-ён ўтиргандай ва гўё ростдан ҳам, машинадан сакраб тушиб кетадигандай ва кўз очиб юмгунча йўқоладигандай, Арсен ҳеч нарсани тушунмай, ўтирилиб аланглаб қаради. Ниҳоят ҳушини йигиштириб, манглайига бир урди, лабини қийшайтириб кулиб, бошини чайқаб-чайқаб йўлида давом этди, одатдагидай ўзини хаёлпарастликда айблади, хаёлотни дунёсида рўй берган ҳодисага ишониб-ишонмади. Аммо онгида рўй берган бу рўё талашуви, ўртада бўлиб ўтган баҳснинг бош айбдори адоқсиз, мастона муҳаббат ва соғинчнинг ўкинчли алами эди. Унинг хаёлида юз берган ақл бовар қилмас ҳодисалар қанчалар бемаъни ва кулгили бўлиб туюлмасин, дунёдаги бирон бир тирик жон унинг юрагидаги тутунни билмас, у ўйлаб қўйган ишдан мутлақо беҳабар эди. Ҳеч ким... Билганларидан кейин эса... Лекин муҳими бу эмас, машойихлар айтмоқчи, бу бошқа масала... Нариги дунёда ҳатто ғанимлар ҳам қўл бериб кўришармишлар ва бир-бирларини қучоқлаб бағирларига босармишлар, машойихлар шундай демишлар...

Бу орада Арсен Саманчин тоғлардаги тугилган овулига яқинлашар, Туюқ-Жарга тикка кўтарилган йўлдан борар, шифер ёпилган таниш томлар, овулнинг томорқалари, четанларига термилиб кўзи қувонар, ҳаяжонланар, ҳозиргина хаёлида тўзгиган рўёлар ўйинларини унутган, ахир бу ерларга келмаганига ҳам ярим йил бўлди, мана энди ночор, қашшоқ бўлса ҳам, ўз қадрдон овулига тўрт мучаси соғ-саломат кириб келяпти, бундан сал олдин қўшни овулда, йўл айрилишида машинасига ёқилғи тўлдириб олди — зеро, бу ерларда тўла бак билан юриш ҳам жуда муҳим эди.

Албатта, уни бу ерда кутишаётган эди. У машинасида ҳовлига кириб борганда, опаси Кадича ва жезнаси Ўрмон уй ичидан югуриб чиқиб, уни қучоқлаб узоқ вақт бағирларидан чиқаришмади (темирчидан қизиган темирнинг ҳиди келарди), опаси бир пас кўзёши қилди, ит савдо-сотигидан норози эканлигини ҳам эсидан чиқариб, Ардакнинг ҳол-аҳволи, бола-чақасининг омон-эсонлигини сўради. Ҳамма шод, хурсанд эди. Қариндошлари у араб миллиардерларига тилмоч бўлиб келганлигини билишарди. Беш дақиқалардан сўнг Бектур оғанинг ҳам қораси кўринди, афтидан, кутавериш унинг кўзи тўрт бўлганди, буни ҳам тушуниш мумкин, зотан Арсен Саманчинсиз у ўзини қўл-оёғини йўқотгандай сезарди. Бектур оға отда ўтирар, елкасида ёпинчиқ, оёғида этик, бошида учлик оқ тумоқ, отлик йўл юришга шай эди.

— Арсен, сени кутаётган эдим, ўз вақтида етиб келганинг хўб бўлди, — деди у овозини бўғзидан чиқариб. — Иш кетяпти, ҳамма тайёр. Узоқ кутган муътабар меҳмонларимиз факс юборишган экан, кўриб берсанг, деб келтирдим. Эртага ўқиб, таржима қиларсан. Бугун бемалол оёқ-қўлингни чигилини ёз, дамнингни ол. Иш деганинг қайнаб ётибди...

Яна бирпас гаплашиб ўтиришди, чой ичишди, опаси ҳаммасини бадастир қилиб қўйган экан, орада уни кўргани қўни-қўшнилар чиқишди. Куча-қўйдан болалар чопқиллашиб киришар, «Нива»ни айланиб томоша қилишарди. Айниқса, бир синфда бирга ўқишган болалик дўсти Тоштанафгон билан кўришиб қолгани унинг учун кутилмаган суюнчи бўлди. Унинг ҳақиқий исми Тоштанбек бўлиб, Афгон урушида уч йиллик абгорликдан сўнг уни овулда Тоштанафгон деб чақиришар, уйда эса ундан ҳам қисқароқ қилиб Тошафгон дейишарди, урушдан у бир неча жойидан енгил ярадор бўлиб, кўксига нишон тақиб омон-эсон қайтганди. Унинг номини таржима қиладиган бўлсак, «Тошдек қаттиқ афгон» деган маъно чиқади. Тоштан — «вужуди тошдай қаттиқ» дегани. Тош ёдгорлик, дейишади: Тошдан ясалган

ёдгорлик маъносида. Тоғлик қирғизларда кўп тарқалган исмларнинг маънолари ҳам шунга ўхшаш: Темирбек, Темирхон, Темирқул... Темирдай мустаҳкам, енгилмас бўлсин деб орзу қилишган, албатта. Еру само рамзиётларига асосланиб, ота-онаси томонидан яхши ният қилиб берилган бу исм унинг ўзига гоёт ярашган эди (у ҳақиқатан ҳам, тошдай маҳкам, азамат йигит эди, ўсмирлик чоғларида овулнинг полвонлари билан кураш тушиб, бел олишиб юрарди), мана энди овулдошлар унинг ҳурматини жойига қўйиб, Афғонистоннинг ваҳший тоғларида ўтган жангларда не-не синовларни бошидан кечириб, роса тобланган жангчи йигитни Тоштанафгон деб қақиришарди. Арсен Саманчин билан икковлон болалиқдан оғайни, мактабдош, сабоқдош, уруғдош эдилар. Кейин йўллар айрилди. Арсен ёшлик йилларини Москов, Ленинградда ўқиб, талабалиқда ўтказди, шаҳарлик бўлиб кетди. Тоштанни ҳарбий хизматга қақириб, пиёда қисм билан бирга Афғонистонга жўнатишганди, у вилоят қишлоқ хўжалик техникумининг агрономия бўлимини битираётган эди. Худога шукурки, ватанига омон-эсон қайтиб, ўз колхозида қолиб ишлади, орада қайта қуриш даврининг ўзгаришлари бўлиб кетди. Қишлоқ жойларда ерларни хусусийлаштириш бошланди. Тоштанафгон барча юртдошлари каби майда қишлоқ хўжалик юмушлари билан шуғулланиб, тўғриси айтганда, кун ўтказиб, базўр тирикчилик тебратиб юрди, ўша пайтлар ҳаммаёқда аҳвол шундай эди, олис қишлоқ-овуларни-ку, асти қўяверасиз. Опаси овулдошлар уни қандай соғиниб кутишаётганини сўйлаб берганда, Арсен Саманчин мана шуларнинг барини бирма-бир эслади.

— Барча яқин қариндош-уруғлар сени кутишяпти. Тоштанафгон уч марта келиб кетди. Сени сўради.

Арсен ҳамма билан кўришиб, ҳол-аҳвол сўрашишга базўр улгурарди. Қўшнилари ва Бектур оғани ҳисобга олмаганда, барча овулдошлари унга одатдагидай бой ака деб эмас, замонавийроқ қилиб «шеф» деб мурожаат этишарди. Кўп ўтмай Тоштанафгон ҳам қадам ранжида

қилди. Қучоқ ёзиб кўришдилар. Жуда хурсанд эдилар. Кўришмаганларига икки йил бўлганини эслашди.

— Шаҳарликларнинг ҳар бирининг қўлида телефон, хоҳлаганича гаплашади, — деб мулоҳаза билдирди Тошафгон. — Бизнинг эса телефонларимиз йўқ, қачон бўлиши ҳам номаълум. Яхшиямки, овулга электр келган, шўро замонидан хотира. Қўл телефони эса фақат хужайинда-ю унинг икки ёрдамчиси Бўрибий билан Жонарбекда бор, сен уларни танийсан, бирга-бирга мактабга қатнардик.

— Ҳа, биламан уларни, — деб жилмайди Арсен ва бир чеккаси эски ошнасига далда бергандай бўлди: — Қўл телефони ҳақида оғиз очдинг, араб хонзодалари билан овни ўтказиб олайлик, сен ҳам, албатта, қуруқ қолмасанг керак. Шефимиз Бектур ога шаҳарга тушганда сени барсларни белгиланган жойга ҳайдаб борувчиларнинг етакчиси, деб айтди. Қояма қоя юриш, жарликлардан ўтиш, бор овоз билан қичқириб шовқинсурон солиш ҳазил иш эмас. Бектур ога сени жуда қадрлайди, Афгонда тажриба орттиргансан. Улушинг ҳам шунга яраша, ёмон бўлмаса керак. Қўл телефонга ҳам, бошқа нарсаларга ҳам етади. Барслар тузоққа тушса бас.

Тоштанафгон елкасини бетайин қисди:

— Кўрайлик-чи, нима бўларкин, яна ҳали гаплашамиз. Арсен, гапимдан кулмагину, лекин қор барслари тоғларимизда кам қолган, жуда ноёб, болалигимизда бизга қанча эртақлар айтишган бу қоплонлар ҳақида, қўл телефонлари эса шаҳарларда қоп-қоп картишкадай сероб. Ҳар кимнинг дарди бошқа.

— Гапинг асли тўғри-ку-я, — унинг фикрини маъқуллади Арсен Саманчин, — аммо поезд ўз изи билан бораверади. Ҳали ўзинг кўрасан, бу энди эртакка ўхшамайди, барсларни араб овчиларининг олдига ўзинг ҳайдаб келасан. Ҳозир бу жуда катта бизнес.

— Ҳа, албатта, бизнес зўр. Гап йўқ.

— Оқсоқол Бектур ога ҳайвонларни беш киши ҳайдайди, деб айтди. Сен уларнинг бригадири экансан.

Ҳамма ўзининг отида бўлади, отга алоҳида ҳақ тўланади.

— Рост, биз беш кишимиз, — тасдиқлади Тоштан-афгон. — Отларимиз ҳам чидамли. Фақат инсон қадами етмаган тоғ-тошлар, қор-қоялардан ҳайдаб борилади, узангисига алоҳида тўланса бўларди, бизнес бўлгандан кейин бизнес-да. Майли, эртага кўришамиз.

— Хўп, эртага кел.

Аммо Тоштанафгон ҳовлидан чиқаверишда нимадир айтиш эсидан чиққандай уйланиб, тўхтади. Кейин орқасига қайтди.

— Арсен, шошма, бир гап қолиб кетибди.

— Хўп-хўп. Айтавер, қулогим сенда.

— Четга чиқайлик. Биласанми, сен бизнинг ўз одамимизсан, биз ҳаммамиз шу ерданмиз, туёқдилармиз. Арабларга нима — тоғларимизда ов қилиб, кейин жўнаб кетишади, биз нима қилишимиз керак — шуни ўйлайлик. Биз бешовора ҳайдовчилар сен билан бирга ўтириб дилдан бир гаплашмоқчи эдик. Яна қачон бундай кўришадиган пайт келади? Айтмоқчи, оқсоқол сенга от ҳозирлаб қўйишимизни буюрди, сен ҳам араб қўноқлар билан бирга от чопасан-ку. Отни сенга зўрини ташладик, кўрасан ўзинг, эгар-жабдуғи ҳам ўзига ярашган — ҳаммаси тахт. Оқсоқолнинг гапини ерда қолдирмаймиз! Ана шу отингни ҳам сенга кўрсатамиз, ўзинг миниб синовдан ўтказасан, орада чой-пой ҳам ичамиз...

— Жуда соз, Тошафгон, мен ҳам сизларни соғинганман. Қачон дейсан? Вақт жуда тигиз экан. Оқсоқолга ҳам айтиб қўйишимиз керак.

— Ана кўрдингми? Эртага вақтинг қандоқ? Араблар ўн еттинчида келишади, бугун ўн иккинчи, кун охирлаб қолди. Эртага кўришганимиз маъқул, бўлмаса, улгурмаймиз. Тоққа чиқиб кетамиз. Бош қашигани вақт бўлмайди. Эҳ, бор-йўғи иккита араб келади-ю, биз бутун овул овора бўлиб юрибмиз... Бўпти, кутамиз, сени чўпон йигитлар кўзлари тўрт бўлиб кутишяпти.

— Яхши, мен оқсоқолга ҳам айтиб қўяман.

— Айтиб қуявер. Лекин фақат шундай бир синфда ўқиган ошнам билан кўришаман, деб айт. Аммо дастурхон ёзмаймиз, бу кейин, йигитлар шундай дейишди, еб-ичишни кейинга қолдиришди, ҳозир муҳимроқ ишлар кўп.

— Ташвишланма, Тошафгон, мен ҳам ичкиликка ишқивоз эмасман (яқинда «Евразия» ресторанида бир стакан тўлдириб арақ ичганини айтиб мақтанмоқчи бўлди-ю, яна бунинг орқасида ким турганини эслаб, газабдан тилини тишлади). Биз ҳаммамиз тенгдошлармиз, бир мактабда ўқиганмиз, ўтириб гаплашсак, арзийди.

— Рост айтасан Арсен, йигитларимизнинг бирови — собиқ ўқитувчи, сен уни биласан, бирга ўқигандик — оти Саксон. Эсингдами, уни Саксагай — пахмоқ соч деб чақирардик. У билим юртини битириб, жисмоний тарбия муаллими бўлиб юрган эди.

— Э, албатта, эсимда.

— Ана ўша Саксон Саксагай йилқи боқиб юрибди, ўқитувчиликнинг пулига кун кўриб бўлмайди.

Арсен нима дейишини билмади, индамай қўя қолди. Тошафгоннинг тили ешилди:

— Саксон жуда яхши инсон, аммо ҳаёт уни анча пийпалади. Дайди чайқовчи бўлиб икки йил сарсон бўлди. Ичида дарди кўп. Кел, бир пас ўтирайлик манави ўриндиқда. Икки оғиз Саксон ҳақида гапириб берай, шошилмай эшит.

— Майли, ўтирайлик. Айтавер.

— Саксон бир ҳангомани айтиб юради. Ишонмасанг, қасам ичишдан ҳам тоймайди.

— Нима ҳангома экан?

Тошафгон бир оз жим қолиб, жавоб берди:

— Бу чайқовчиларнинг бормаган жойи, кирмаган тешиги йўқ. Саксон ҳам кўп балоларни эшитган шекилли, ўзидан қўшиб-чатиб гапириб юради. Араб мамлакатларидан жуда норози бўлиб гапиради, бу амирликлар қора мойнинг орқасидан жуда бойиб кетишган, жаннатда яшагандай ҳаёт кечиришади, дейди. Текин қора мойнинг устида ўтириб, дунёда

унинг нарх-навоси тобора кўтарилиб бораётганидан қутуриб кетишяпти, ернинг қонини сўриб, меҳнат-машаққат қилмай битиб ётишибди, дейди.

— Э, буни ҳамма билади, ҳозир бутун дунёда шу гап, — деб қўйди Арсен Саманчин. — Нефтдолларлар ҳаммадан устун чиқяпти.

— Ўзи ҳам шундай-ку-я. Ўша араб бойлари бош-қаларнинг тушига ҳам кирмайдиган ҳар хил ишларни қилишяпти-да. Биласанми, улар энг қимматбаҳо автомашиналарнинг пойгасини қилишаркан. Яна қаерда дегин? Саҳройи Кабир қумликларида.

— Саҳройи Кабир дейсанми?! — ажабланди Арсен. — Эҳ-ҳа! Бунақасини эшитмаган эканман! Тоғларда, қумларда, қийин шароитларда пойга уюштиришади, бунинг ўз ишқивозлари бор деб, эшитардим, бу улардан ҳам ошиб тушган шекилли.

— Кошки шунинг ўзигина бўлса! Арсен, кўрган одамларнинг гаплари бўйича Саксагай бизга айтиб берди, ТВ да ҳам кўрсатишди — ишонасанми-йўқми, жинни бўлиб қолаёздик! Кўзимиз косасидан чиқиб кетди. Бу пойгачилар жипга шунчаки минмайди-кан. Яна қандай жиплар дегин, бунақаси ҳали бизда йўқ, ҳатто оқсоқолимизнинг жипи ҳам Амирликданми, Қувайтданми, олиб келинган бўлса ҳам, лекин бунақа эмас. Ана шу пойгачилар десанг, ўзларининг супер-жипларига ўтириб олиб бош-кетига қарамай барханма-бархан ошади, — бизда уларни «чўққи» дейишади, — дам тикка пастликка учиб тушишади, дам яна қум чўққисига учиб чиқишади — худди анов тахта устида денгиз тўлқинларида югургандай. Нима деб аталарди ўша тўлқин устидаги тахта ўйин?

— Серфинг шекилли. Хўп, кейин-чи?

— Шу десанг, финишга энг охирида етиб келадиган жип улар назарида омадсиз саналиб, уни жазолашар экан. Улар омадсиз жипнинг устидан бензин қуйиб хахо-хахо қилишиб, эрмакка ёқиб юборишар экан. Ўзлари сакраб рақсга тушиб, шампан ичиб тоза хурсандчилик қилишаркан, ютқизган пойгачи ҳам

уларнинг хурсандчилигига қушилишаркан. Бу шунчалар аҳмоқона қилиқ эканлигини каллаларига ҳам келтирмас эканлар. Ҳеч нарса бўлмагандай эртасигаёқ янги жип сотиб олишади, бу уларга ҳеч нарса эмас, ўйин-кулги қилишгани қолади. Шу билан гўё биз илгариги саҳрода оч-юпун туя миниб кезган, Худога туясини омон-эсон сақлашни ёлворган, жазирамада ўлиб кетмасликни сўраб илтижо этган бадавийлар эмасмиз, деб ўзларини ўзлари ишонтирмоқчи бўладилар. Ҳамма гап, Арсен, уларнинг қора мой қудуқларидан тўхтамай отилиб турган миллионлар ва миллиардларда. Нимага дунёда бундай бўляпти? Ҳеч ким бунга жавоб бергиси келмайди. Бировлар эрмак учун жипларни ёқади, бошқалар, мана мисол учун биз болаларимиз мактабга қатнаши учун оёқ кийими олиб беролмаймиз.

— Тушунаман, — деди овози ичига чуқиб кетган Арсен Саманчин.

Тошафгоннинг охириги сўзи унинг юрагини тирнаб ўтди, у ўзини нохуш сизди. У бундай гап бўлишини кутмаганди. У ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтирсак керак, деб ўйлаганди. Қизишиб кетган Тошафгоннинг ҳовури-ни босиш ниятида, деди:

— Ўзингни бос, ошна, қизишма. Мен тушунаман, лекин бундай қилиш шарт эмас... Бир кун келиб исрофгарлар жазосини тортади, ҳаётнинг сабоғи кўп.

— Менга нима! Мен ўзимни босиб олганман. Сен Саксагайни буларни қандай гапирганини кўрганинга эди, сочлари тикка-тикка бўлиб кетади. Ер юзидаги бундай адолатсизликни ҳеч ақлига сигдиrolмайди. Амаллаб юпатамиз, ўзига келтирамиз, яширадиган ери йўқ, юзта қуйиб ҳам берамиз.

— Ҳа, албатта бусиз бўлмас. Лекин кел, ортиқча ваҳима ҳам қилмайлик, — Арсен унинг елкасига қоқиб қўйди. — Менимча, бу мамлакатлардаги одамлар қанча бой-бадавлат бўлмасин, ҳаммасининг ақли-ҳуши ўзига етарли. Анов босар-тусарини билмай қолганлар эса тасодифан бир ерга йиғилиб қолиб, шўхлик қилишаётгандир-да. Тўқликка шўхлик дейишади-ку. Худонинг

ҳисоб-китоби бор. Лекин узинг уйлаб кўр: уларнинг давлатидан бизга ҳам тегадигани бордир: барс ови юришса, ҳеч ким қуруқ қолмайди.

— Ҳа, оқсоқолимиз ишнинг кўзини билади, ҳамма-нинг бошини бизнес-артелга қовуштирди, ёмон бўлмас ахир. Қурамыз. Овчининг омади шамолдай бир келиб кетади.

Арсен Саманчин унинг фикрини ҳазил-ҳузул билан қувватлади:

— Биз ҳаммадан бурун қор қоплонларимизга раҳмат айтиб, таъзим бажо келтиришимиз керак. Тогда илвирс бўлмаса, бизга бу ов қайда. Бектур оганинг битимлари қайда!

— Гапинг тўғри, — хийла жиддий жавоб берди Тошафгон. — Бундан чиқди, биз барсларни пулаяпмиз-да... Илож қанча? Барслар билан битим тузиб бўлмайди-ку.

— Тоза олдинг-да, сен ҳам! — кулиб юборди Арсен Саманчин. — Барслар билан битим тузиш деган гапни сира эшитмагандим. Қойил! Раҳмат сенга. Энди дамимизни олайлик. О' кей?

— О' кей! Озроқ вақтингни олдим. Кун ботяпти. Дамингни ол, фақат қаттиқ илтимосим, эртага албатта кўришамиз. Эсингда тут. Сенга минадиган отингни келтирамиз.

— Маъқул, Тошафгон. Шаҳарда бундай пайтда тақдимот уюштирамиз дейишади.

— Ана-ана, худди ўзи: тақдимот... Оқсоқолга шундай деймиз: тақдимот ўтказамиз. — Кейин кетишга чоғланаркан, сўради: — Отда юриш учун этигинг борми? Бўлмаса, лойигини топамиз.

— Ташвиш қилма. Қаерга боришимни билиб, эски этигимни ола келганман. Кийилмасдан ётганди.

* * *

Арсен кундузги иш-юмушлар билан чарчаб, кечқурун қариндошлари уйнинг тўрига тўшаган тўшакка чўзиламан деб турганди, оқсоқол Бектур ога қўл теле-

фонидан қўнғироқ қилиб қолди. У ҳозир мен тоғ олдидаги Дасторкон деган жойдаман, араб қўноқлар биринчи кун шу ерда тунайдилар, деди. Бундай муътабар зотлар учун дала манзилида жой тайёрлашнинг ўзи бўлмайди. Эртага тушдан сўнг учрашиб, кундалик ишларни бажарамиз, деб келишиб олдилар. Авлиёотада уч кундан кейин сайёр овчиларни қандай кутиб олишни маслаҳатлашиш керак эди. Қўноқлар етиб келгач, Арсен уззу кун улар билан бирга бўлар эди. Бу ҳам одми иш эмас. Ов-ку, ўз йўли билан, лекин хорижлик бу зотлар нимага қизиқади, феъл-атвори қандай, қанақа одам улар — буларни қандай билса бўлади?

Дарвоқе, Арсен Саманчин ўзига юкланган вазифани виждонан адо этишни кўнглига туғиб қўйган бўлиб, қўнғироқдан сўнг фикри янада мустаҳкамланиб, орада Тошафгон билан бўлиб ўтган суҳбатни ҳам хаёлидан ўтказганча кўзи уйқуга илинди. Нега Тошафгон бунчалик жиғибийрон бўляпти? Ғалати-я, жуда...

Ўша ёз чоғи, ўша соатда тоғлар ичкарасида, қорли чўққилар ва кўндаланг узайган тизмалар оралаб, дараларга қуюқ зимистон тун тушди ва худди қиш каби совуқ турди. Ўшал маконларда истиқомат этувчи барча жонзотлар шу кеча то тонг отгунча жим бўлиб қолишди.

Нафас ростламоқ вақти. Бу ерлар табиатида ҳамма нарса мувозанат топиб, нафас ростлашга чақирарди: осмонда йирик, ёрқин юлдузлар порлаб, чўққиларга ястандилар, булутлар ҳам бир-бирларига бош уриб, маташиб тўдаланишдан тўхтаб, юксак тизмалар бўйлаб чўзилишди, ёмғирдан дарак йўқ, тоғ дарёларининг суронли шовқини босилгандай бўлди. Узангилаш довонининг ёнбағрида эса изғирин ел эсар, ғариб Жаабарс вужудини салқи ташлаб қоятошлар орасида изғир, тунги ётоқ учун хилват жой ахтарарди. Шўрлик охир-оқибат довон ошиб кетолмади, ёз фасли ҳам иккинчи палласига кўчди, у эса ҳамон бу ерларга шабохун уриб келар, боши оққанча дайдиб юрар, яна йўқ бўлиб кетар, яна пайдо бўларди. Мана шу сафар ҳам бунда тунамоқчи эди. Бу кеча тўқайзорларда қушлар чуғури

тинмас, жүрөвөз бұлиб сайрашар, бу Жаабарсга ёқмас-ди. Тунги бойқуш – тункукук уларга гўлдираб-гўлдираб ўх тортар, қушлар эса парвойига келтирмасдилар... Лекин олислардан элас-элас эшитилаётган одам саслари махлуқни булардан ортиқроқ хавотирга соларди. Қаердан бу овозлар? Бу тоғларда саргардон кезувчи Мангу қайлиқ шу теварак-атрофларда пайдо бўлган-лигини Жаабарс агар билсайди, ҳа, бу худди ўша Мангу қайлиқ. «Қайдасан? Қайдасан? Жавоб бер! Бу менман – Мангу қайлиқман, мен сени чорлайман, сен томон чопаман, қайдасан, қайдасан?» Бу сафар йиғлар эди Мангу қайлиқ, инграрди, нола қиларди: «Вой, вой, энди нима бўлади? Нима бўлади? Вой, вой, энди нима бўлади? Нима бўлади?» Нимадан у бундай қўрқиб кетди? Кўнгли сездими бирон нимани?

Жаабарс Мангу қайлиқ ҳасрат-надоматига тоқат қилолмади, ўрнидан қўзғалди-ю бош оққан ёққа кетди... Унга нима? Ёлғиз Худо билгай не...

VII

Буни қарангким, тўғридан-тўғри бўлмаса ҳам, бошқача бир йўл билан бу Худодан ўзгаларга ҳам маълум экан. Мангу қайлиқнинг маконларидан олис-олисларда туриб, бу ерларда неларнидир амалга оширмоқчи бўлаётган кимсалар бор эди, улар Туёқ-Жар тоғларида қор қоплонларини овламоқчи эдилар.

Ўша куни эрталаб Арсен Саманчин барвақт оёққа турди. Юз йил илгариги тарақлаган тунука бет-қўл ювадиганга қўлини тутиб ювинди, соқолини қирди. У ўзини гоят мамнун ва бардам сезиб тоза сочиққа артиниб, ташқарига чиқиб илк офтоб нурларидан баҳра олишни ўйлаб тураркан, қўлидаги телефони чириллаб қолди. У деразадан ташқарига қаради. Ҳаво соф, гўзал эди, ҳайбатли, буюк тоғ тизмалари худди улуг рассом қўли билан чизилгандай кўкларга ҳайратомиз қад кўтарганини кўриб бир пас лол бўлиб турди. У оқсоқол Бектур ога чақираётгандир, деб ўйлади, балки зудлик

билан қилинадиган бирон иш бордир, аммо телефондан соф инглиз тилида сўзлаётган овоз эшитилди. Арсен хайрон бўлиб қолди: юксак тоғлар орасида бундай бўлишини тасаввур қилиш қийин.

Овоз тетик, жаранглаб чиқар ва гаплашишга ундарди:

— Салом! Хайрли тонг! Сизда ахир ҳозир тонг отгандир? Узр, сиз мистер Арсен Саманчин эмасмисиз?

— Ҳа, ҳа, менман! Ким бу?

— Сизнинг ҳамкасбингиз бўламан. Мен жаноб Ҳасаннинг халқаро алоқалар хизмати бўйича матбуот котибиман, менинг исмим Роберт, соддароғи — Боб Лукас. Танишиб олайлик. Сиз инглизчани чамаси жуда яхши билар экансиз. Маҳаллий кишилар билан муомалаларимизга ёрдам берсангиз, сизнинг ўлкангизга учуш учун ҳозирлик кўряпмиз. Сўзларимни эшитяпсизми?

— Яхши эшитяпман. Албатта, ёрдам бераман. Сиз ҳозир қаердан қўнғироқ қиляпсиз, муҳтарам Боб?

— Қаердан бўларди, қадрли Арсен! Амирликлардан қўнғироқ қиляпман. Хабарингиз бор — муҳтарам зотлар бир гуруҳ ҳамроҳлар билан — врачлардан тортиб ошпазларгача бирга боришади. Шунга тайёргарлик кўряпмиз.

— Жуда соз. Биз ҳам тайёргарлик қиляпмиз. Аммо бизнинг тоғ томонларга телефон қилганингиз, биз учун кутилмаган иш бўлди. Бу ердан ҳам қўнғироқ қилаверасизми? Бунинг йўли қандай, кечиринг, Боб?

— Бу унчалик қийин иш эмас, қадрли Арсен! Ер йўлдоши орқали алоқа. Биз само орбитасидаги ўз сунъий алоқа йўлдошимиз орқали ҳар қандай жойдан дунёнинг исталган ерига қўнғироқ қилишимиз мумкин. Хоҳлаган жойдан хоҳлаган жойга. Мана, ҳозир сиз билан гаплашяпмиз, узоқ Осиё тоғларидан бизга жавоб қайтаряпсиз. Тоғлардаги қоплонларингиз йўлдошли алоқа уларга ҳам хизмат қилишини, ов пайтида кўришувимизга ёрдам беришини хаёлларига ҳам келтиришмайди. Хўп, бу ҳазил. Кечиринг.

— Ҳечқиси йўқ, мухтарам Боб, кулишиб туриш зарар қилмайди. Лекин илвирсларга дуч келганда, олдиндан нима бўлишини билиш қийин.

— О, албатта! Овда энг муҳими — кўпроқ ўлжа бўлсин. Қоплонлар, худди йўлбарслар каби — доналаб саналади. Сони қанча кўп бўлса, даромади ҳам шунга яраша катта. Араб овчилари учун эса бу спорт билан баробар. Сиз ҳам, биз ҳам ов яхши бўлишидан манфаатдормиз. Кўпроқ барс бўлсин, териси бўлсин! Биз хурсанд бўлсак, «Мерган» ов фирмаси ҳам хурсанд. Унинг обрўси дарров кўтарилади.

— Албатта, Боб.

Буни қаранг-а, деб ўйланиб қолди Арсен, ахборот технологиялари энди ёввойи ҳайвонлар ҳаётигача етиб борибди, уларнинг яшаш маконларини осмон фалақдан туриб аниқлашади. Тоғлардаги ваҳший махлуқлар йўлдошли алоқа уларга ҳам хизмат қилаётганини билсалар эди, фақат афсус, бу яхшиликка эмас-да.

Узоқдан ҳам одамохунлиги сезилиб турган матбуот котиби Роберт Лукас анча-мунча шинаванда чиқиб қолди. Аммо гап ўртада иш устида ҳам борди. Овчиларнинг ўз асбоб-анжомлари, қурол-аслаҳалари билан боғлиқ вазифаларни гаплашиб олишди. Қўноқлар ўз юқори мартабасига яраша «Боинг—737» тайёрасида учиб келишади, экипаж ҳам шунга муносиб бўлади.

Ўртада бўлиб ўтган суҳбат асносидаги баъзи бир маълумотларни Арсен Саманчин оқсоқол Бектур оғага етказиш учун дафтарига ёзиб олди. Оқсоқол Дасторкон манзилдан қайтиб келиши ҳамон шу куни учрашадиган эдилар. Оқсоқол келишим билан хабар қиламан деган.

Унгача Тошафгон бошлиқ ҳайдовчи йигитлар билан кўришади, ўзига аталган отни кўради, сўнг бир оз улфатлашиб ўтиришади. Арсен бу учрашувни ўзи учун муҳим деб ҳисобларди. Бир ҳисобда ҳаммалари тенгдош бўлсалар, бошқа бир ёқдан, учовлон Арсен, Тошафгон ва пахмоқ Саксагай бир синфда бирга ўқишган, бошқалари улардан икки-уч ёш кичикроқ эдилар. Аммо энг муҳими — ҳаммалари ака-укадай бўлиб кетган, ахир

бир пайтлар бир мактабнинг партасида ўқиган эдилар. Айтганча, яқинда шу ердан ўтиб кетаётиб, мактабнинг шифер томи чириб, қийшайиб қолганлигини кўрди, ичидан негадир зил кетди, ҳар қалай нима бўлмасин, қадрдон мактаб доим кўзингга бошқача — иссиқ кўринади. Лекин бу энди бошқа бир гаплар...

Тошафгон ва Саксон пахмоқ уни олиб кетишга келганларида, Арсен эрталаб мана шуларни хаёлидан ўтказарди, лекин маълум бўлдики, биродарлар мактабдошлик туйғулари жўш урибгина эмас, бошқа бир мақсадларни ҳам кўзлаб келишган, албатта, Арсен бундан мутлақо беҳабар эди. Йўл-йўлакай Тошафгон ҳазил оҳангида деди:

— Арсен, ошна, ҳозир биз ҳамма тенгқурларинг сўққабошмиз.

Арсен чин дилдан ажабланди:

— Ийе, у нима деганинг? Нега энди сўққабош бўларкансизлар?

— Тўхтама, юравер. Ҳайрон қоладиган жойи йўқ. Ҳозир айтиб бераман.

Саксагай пахмоқ эса бу гапнинг маъносини биладигандай иршайиб қўйди ва бошини чайқади:

— Ҳозир сўққабошлигимизни бутун овул билади, бўлмаса сени мактабга эмас, уйга меҳмонга чақирган бўлардик.

— Қўйинглар шу ҳазилни!

— Сенга ҳазил қиламизми, Арсен? Сен катта одамсан ичимиздан чиққан, — давом этди Тошафгон. — Мактабда ҳозир ҳеч ким йўқ, ҳамма таътилда, қоровулдан бугун бизга халақит қилмаслигини сўрадик, арақ пули бердик. У уйига кетди. Шундан фойдаланиб, биз мактабда учрашишга қарор бердик. Отларимиз ҳовлида турибди. Сўққабош юришимизнинг сабаби шуки, оила, бола-чақаларимиз ҳаммаси тоғда, ёзги манзилимизга кўчирганмиз. Оқсой дарёсининг ёқаларини эсласанг керак, ҳозир ёз ойларини ўша ерда ўтказамиз. Аввалги вақтларда бутун овул ёзда ўша ёққа кўчиб борарди, мол-ҳолини яйловларда боқарди. Биз ўша вақтларни

қумсаб ёзни тоғда ўтказмоқчи бўлиб, она, чодир-чаманларни ўша ерга ўрнатдик.

— Яхши-ку бу жуда, — деб унинг сўзини тасдиқлади Саксагай пахмоқ. — Эркинлик! Қаёққа хоҳласам, шу ёққа бораман. Колхоздан қутулганмиз.

— Афсус, афсус, майли, буни кейин гаплашармиз, — деди Тошафгон. — Бизни бу ерга Бектур ога чақириб олди, ов қиламиз деб. Ваҳшийларни қўриққа ҳайдаб борамиз, итларимиз бор. Ўзинг ҳам биласанки, Арсен, барсларни қўриққа ҳайдаб келиб, кейин пистирмадан отмаса, бўлмайди, бусиз уларни қувиб етолмайсан, дараларга кириб кетишади, одамга ташланишлари ҳам мумкин, нега бу ерларга бошингни тикасан деб. Ҳайдовчи бўлсак, биз ҳам қуруқ қолмасмиз ахир, омадимизни берсин. Шунинг учун хизматга шай бўлиб келдик.

— Шундан сўққабош бўлиб юрган экансизлар-да! — деб кулди Арсен Саманчин гап нимадалигини пайқаб.

— Кейин яна бошимизни бўйинтуруққа тикамиз, — деб тўнғиллади Саксагай пахмоқ, — тоққа мол боққани чиқиб кетамиз, лекин биримиз икки бўлмайди барибир. Чунки ҳеч ким молни сўрамай қўйди. Яна бор будшудингдан айриласан, бўлмаса-ку...

Арсен оғзини очиб улгурмай, Тошафгон гапни илиб кетди:

— Бўпти, Саксон, буни кейинроқ гаплашамиз. Гапни бир жойга қўямиз. Ҳозир бошқа нарсаларни ўйла... — деб сўзини ичига ютиб, жим бўлди. Саксон пахмоқ ҳам индамай қолди.

Шунда Арсен уларга бугун эрталаб Амирликлардан жаноб Ҳасаннинг матбуот котиби Роберт Лукас қўнғироқ қилганлигини, нималарни сўйлашганларини ҳикоя қилиб бера бошлади. У ўртоқларини бу гап шу қадар қизиқтириб қўяди, деб кутмаган эди. Мактабга етишга ўн қадамча қолган, улар эса тапа-тақ тўхтаб, ундан йўлдошли алоқани ипидан-игнасиғача суриштира бошлашди. Бунақа гаплар ҳали уларнинг қулоғига чалинмаган экан.

— Қойил-е! — деб юборди Тошафгон. Бундан чиқди улар йўлдош орқали хоҳлаган жойга, хоҳлаган пайтда қўнгироқ қила оларкан-да? Бизнинг тоғларимизда юриб, дараларда, горларда туриб, қор кўчкилари тагида қолиб ҳам ҳеч ким ҳеч нарса эшитмайдиган жойлардан улар Амирликларга, Европага, Америкага телефон қилишлари мумкин экан-да? Мана буни техника деса бўлади!

Араб қўноқларнинг самолёти улар тоғларда ов қилиб бўлгунча аэропортда кутиб туриши ҳам худди бир алоқаси бордай уларни негадир жуда қизиқтириб қўйганди. Эҳтимол ҳаваслари келгандир.

— Буни қара-я! — дерди гарданигача қора сочлари жингала бўлиб ўсиб, ҳақиқатан пахмоққа айланган Саксонбой. — Буни қара-я! Битта «Боинг» бутун учувчилари билан хўжайинларнинг овдан қайтишини кутиб турса-я. Мен чайқовга қатнаб юрганимда, бир зумга ҳам кечикиш мумкин эмасди, самолёт рейс бўйича учиб кетар ва осмондан кеч қолганларнинг афт-башарасига тупурарди. Буларнинг ўзларига қулайлик яратганини қаранг. Хоҳлаган вақтимда учиб кетаман. Мана, пулдаватнинг кучи!

Тошафгон аниқлаб сўради:

— Самолётнинг аэропортда кутиб туриши меҳмонлар истаган вақтда учиб кетаверишини билдирадими? Менинг фақат отим бор: ана, ҳовлида турибди, хоҳласам — тушовлаб қўяман, хоҳласам — қўйиб юбораман, ё бўлмаса, миниб ҳайё-ҳайт деб чоптираман.

— Бундан чиқди, — деб тушунтирди Арсен Саманчин, — уларда тартиб шундай. Қачон керак бўлганда, ўшанда самолётга чиқадилар. Самолёт тайёр. Экипаж жойида.

Улар шундай гаплашганча ўзлари бир маҳаллар ўқиган мактабга етишди, мана, ўртадан қоплон ови чиқиб, тақдир уларни яна шу ерда учраштирди. Узоқ мамлакатдан келаётган меҳмонлар ҳам бу ерда рўй бераётган ҳодисалар доирасига беихтиёр тортилган эдилар. Улар шундай бўлишини тушларида ҳам кўрмаган эдилар...

Арсен Саманчин ўзи ўқиган мактабда узоқ йиллардан буён бўлмаганди. Мактаб овулнинг чеккароғида жойлашган бўлиб, у бир неча бора унинг ёнидан ўтган, кўз учида назар ҳам ташлаган, лекин ўз ўтмишига қайтгандай бўлиб, бу ерга ҳеч қадам ранжида қилмаганди.

Кўксида иссиқ туйғулар жўш урди. — Мана, ўша мактаб, ўша мактаб, ҳамон ўшандай, вақт ўтиб андак чўккан, атрофдаги барча томлар каби шиферлари эскирган, ранги ўчган, эшиклари қийшайган, дераза ромлари қуруқшаб, бўёқлари кўчган, аммо ҳамон ўша-ўша мактаб. Бир вақтлар қийқиришиб, қувалашиб чопишган ҳовли, ана коридор, ана синфлар... Тошафгон мактабда учрашамиз, директор ҳозир бу ерда бўлмаса ҳам, ўзи рухсат берган, деб таклиф этганда, Арсен ўзини бир оз ўнғайсиз сезган, ҳар қалай, меҳмонни уйга чақирадилар, бир пиёла чойни уйда ичадилар, деган хаёлга борган эди, лекин кейин Тошафгон уни ишонтирди, бола-чақаларимиз тоғда, мактаб эса бум-буш, деди. Арсен Саманчин рози бўлди, ҳатто бу иш унга ёқди ҳам. Кун очиқ, мусаффо эди, ўша ястаниб ётган тоғ манзаралари, оппоқ қор босган чўққиларнинг тизмалари, у ерларда манови ишларнинг ҳаммасига сабабчи бўлган илвирслар яшашади.

Мактаб атрофида жуда кўп қушлар учиб юришар, ҳеч ким уларга ҳалал бермас, эркин учиб-қўниб сайрашарди...

Тошафгон йигитларининг ёшроқлари уч киши бўлиб, Арсен Саманчинни очиқ юз билан кутиб олишди. Улар ичида тартиб-интизом яхши йўлга қўйилганлиги кўриниб турарди. Тошафгон худди қўшинга қўмондонлик қилгандай буйруқ берарди — у ёққа бор, бу ёққа кел, шу ерда тур, олиб кел, олиб кет, очиб қўй, ёп, улар буларни барини бажонидил бажаришарди. Арсенга бу ҳам маъқул кўринди, одатда овул йигит-яланглари мана шундай тўпланишиб, бошларини хумга тикқандай ичишади, булар эса ҳаммаси батамом ҳушёр, тетик. Буларнинг бари дўстона, маҳрамона ишончли кайфият уйғотар, инчунин Арсен Саманчин ўзига аталган отни

миниб, мактаб теварагини айланиб чиқди. Кўк от жуда бақувват ва эгари маҳкам ўрнатилганди. Тошафгоннинг ўзи отни иззат-икром билан келтирди:

— Азиз биродаримиз Арсен, мана шу сенинг йўрға отинг, кеча айтганингдай уни сенга тақдимот этамиз. Этик кийиб олганинг яхши бўлибди. Мана, жиловни ол, ўтир, унда араблар билан бирга юрасан, биз эса керак бўлганча илвирсларни ҳайдаб келаемиз.

Ҳаммалари кулишди.

— Раҳмат, — деб миннатдорлик билдирди Арсен овулдошларига. — Мен ҳам араб қўноқлар хурсанд бўлиб кетишлари учун ҳаракат қиламан. Шунда бизга ҳам яхши бўлади.

— Энди юр, синфимизни бориб кўрайлик. Қандай вақтлар эди-я, ўқитувчиларимизни айтмайсанми! Ҳозир-чи? Муаллимлар қочиб кетишди. Биз эса барсларни нишонга олиш пайдамиз, Худодан шуни сўраймиз... Бошқалар самолётларда ов қилгани боради, биз эса жонимизни жабборга бериб хизматга югурамиз.

Ҳаммалари бош силкиб маъқуллашди. Арсен атрофга аланглади — ҳовли жим-жит, мактаб бўм-бўш, эгарланган отлар боғлаб қўйилган, осмонда қушлар учади, одамларнинг юрагида эса, чамаси, хотиржамлик йўқ эди, ажабланадиган жойи йўқ, кеча Тошафгон йўл-йўлакай оғиз очган гапларни бошқа кўп кишилар янада аччиқроқ қилиб, янада ҳам норозироқ бўлиб гапириб юришади, бундай олиб қарасангиз, улар ҳақ, аҳвол ростдан ҳам, ўзи шундай... Қаерга қарама, муаммо...

Коридордан очиқ қолган синфларга кўз ташлаб ўтишаркан, Арсен анчадан бери таъмир-тузатиш ишлари қилинмаганига эътибор берди, мактаб ичи хароб ҳолга келган, бирдан-бир қилинган иш — парталар янгиланган, эски очилиб-ёпиладиган тахта парталар ўрнида, энди суянчиқли стулчалар ва столчалар қўйилганди. Синф доскалари ҳам янгиланганди, кўринишдан шундай эди...

Тошафгон соатига қаради.

— Хуп, огайнилар, соат ун бир бўлибди. Вақт кетяпти. Арсен, ўзимиз ўқиган синфда ўтириб, бир гаплашиб олайлик.

— Шу шартми? Яхшиси, опамнинг уйига борайлик, бемалол ўтириб ўша ерда гаплашамиз, жой ҳаммага етади.

— Йўқ-йўқ, Арсен, ҳозир мана бу ерга — ўзимиз ўқиган синфга кирайлик, менинг сенга айтадиган гапим бор.

— Унда майли, сен нима десанг, шу. Мен меҳмонингизман.

— Кир ичкарига. Рубару ўтириб гаплашганимиз маъқул.

Улар очиқ дераза олдига ўтиришди. Узоқдан тоғлар кўринарди. Бир зум жим қолишди. Арсен Саманчин овулдошлари галатидан галати қилиб, ўзини нега ҳувиллаган эски мактабга чақириб келишганини билолмай ҳайрон эди. Шунда Тошафгон ҳаммага диққат билан жиддий кўз югуртириб, чуқур хўрсинган ҳолда бир йўталиб қўйиб, чамаси, олдин тайёрлаб қўйган сўзини бошлади:

— Арсен, сенга бир гапни айтмоқчимиз. Эшит.

— Эшитяпман, огайни. Мунча жиддий бўлмасанг. Ахир, овулдошмиз-ку. Бирон гап бўлдими? Яқин қариндошинг ўлдими? Менимча, ҳамма ишлар жойида, яхши. Ҳаммамиз шу мактабда ўқиганмиз-а...

— Йўқ, Арсен! Гап қаерда ўқиганимиз, қайси овулда яшаганимизда эмас... Гап бутунлай бошқа нарса ҳақида. Сен бизнинг огайнимизсан, меҳмонсан, аммо бутун бизнинг қўлимиздасан, биз сенга нега бу ерга олиб келганимизни айтамыз. Бу ёғи нима бўлишини сенга маълум қилиб қўямиз.

— Тўхта, тўхта. «Бизнинг қўлимиздасан» деганинг нима? Йўриқ от келтирибсиз, раҳмат. Мен шаҳарга кетаман, от шу ерда қолади. Мен ўз машинада жўнайман...

— Кетасанми, қоласанми, Худо билади.

— Қандай? Очиқчасига гапир...

— Шунга йигилиб ўтирибмиз. Гап бўғизга тиралган пичоқдай ўткир бўлади.

— Үху! Буни қаранг-а! Сизларга нима бўлган ўзи, нима, мени тентак қилмоқчимисиз, ё Тошафгон, сен жинни бўлиб қолдингми?

— Қизишма, кечир, гапим бошқачароқ чиққан бўлса... — Юзи қизариб-буртиб Тошафгон ўрнидан кўзгалди, унинг йигитлари ҳам қимирлашиб, шивирлашиб қолишди. Шу пайт мактаб ҳовлисини қўриқлайдиган кучук вовуллаб қолди, одатда мудраб ётадиган ит тинмай акиллашга тушди.

— Дарров бориб қараб кел! — буюрди Тошафгон четда ўтирган йигитга. — Ҳеч кимни қўйма, бу атрофда бир зот бўлмасин. Кучукни ҳайдаб юбор. Эшитдингми? Яқин атрофга ҳеч ким йўламасин.

Анг-танг бўлиб қолган Арсен Саманчин ўрнидан туриб кетмоқчи бўлган эди, Тошафгон олдинроқ қўлини унинг елкасига ташлади-да, нимадир демоқчи бўлиб оғиз жуфтлади. Арсен бир силкиниб унинг қўлини елкасидан олиб ташламоқчи бўлди-да, кетишга чоғланди. Лекин худди мана шу онда ит тинимсиз акиллаб, очиқ деразадан синфга иккита қалдирғоч отилиб учиб кирди-да, хавотирга тўла чуғурлаб, важир-вужур қилиб, чарх уриб айлана бошлади, бир неча кун илгари Арсеннинг уйида рўй берган ҳодиса бу ерда ҳам айнан ўшандай такрорланди — гўё қалдирғочлар ниманидир айтмоқчи, огоҳлантирмоқчи бўлишарди. Арсен ҳангу манг бўлиб қолди. Шунда чақмоқдек бир фикр хаёлидан ўтди — наҳот бу тақдирнинг бир нишони бўлса, наҳотки яна худди ўша қалдирғочлар пайдо бўлиб, унга элчилик қилмоқчи, бирон хавф-хатардан хабар бермоқчи? Унинг юрагига гулгула тушди.

Қушларнинг тинмай вижирлаши, чарх тортиб айланиши бафуржа гаплашиб олишга имкон бермасди. Нафсламрга аввал қалдирғочларни ҳайдашди, аммо улар яна ўшандай қайтиб келишди. Яна ҳайдаб, деразани ёпишди, лекин қалдирғочлар ҳаммани лолу ҳайрон қилиб, вижирлашни авжга чиқариб, ўзларини дераза ойнасига патирлаб уришаверди, бунинг устига ит қанча ҳайдашмасин, қаттиқ вовуллаб ҳовлига тўхтовсиз

қайтиб кираверди. Шунда тоқати тоқ бўлган Саксон пахмоқ чидолмай деди:

— Юринглар, нариги томонга ўтайлик, у ердаги хона кичикроқ бўлса ҳам, тинчроқ. Бўлмаса, бу тентак қалдиргочлар тинч қўймайди. Улар шу томонга ин қурган, шунинг учун безовта бўлиб қолишди. Кетдик.

Нариги хонага ўтишди. Аммо Арсен Саманчин энди бошқа одамга айланганди. Унинг асаблари таранг, аммо осуда, ўзини йигиштириб олганди. У ҳайдовчилар ва Тошафгоннинг ўзига қаршилиқ кўрсатмоқчи эмасди. Ростини айтганда, ўй-хаёли бошқа ёқда эди. Юрагини бир сезги тилкалаб ўтди, худди унинг ҳаётида алланима рўй берадигандай, тақдирини ўзгартириб юборадиган фавқулодда, балки ўта хатарли бир кори ҳол бўладигандай эди. Лекин нима? Ҳеч ким бундай сезгининг мағзини чақа олармикин бу дунёда?

Бошқа синфхонасига ўтиб, қалдиргочларнинг важир-вужуридан қутулганларидан сўнг Тошафгон чамаси Арсен билан яккама-якка гаплашиш қарорига келганди. У ўз йигитларига шундай деб амр қилди:

— Менга қаранглар, бундай қиламиз: биз Арсен билан гапимизни шу ерда давом эттираемиз, сиз ҳаммангиз келишилган жойга бориб турасиз, ҳеч ким бу ерга бош суқмасин, ҳеч кимни йўлатманглар. Қултой, сен отларни навбат билан суғориб кел. Катта тош ёнида ариқ бор, биласан.

Унинг буйруқлари дарҳол адо этиларди, худди ҳарбийлардай. Афгон тажрибаси ўзини кўрсатиб турарди.

— Ана, энди, Арсен, гапимизни ҳеч кимса эшитмайди, шунинг учун биз сени бу ерга олиб келганмиз. Сенга нима учун бундай ишга қарор берганимизни айтиб бераман. — У, Арсен бирон нима деб сўрашини кутиб жимиди, лекин Арсен индамай бошини қимирлатиб қўя қолди. Шундан кейин Тошафгон гапини давом эттирди: — Глобализация нималигини, ҳар биримиз тирик қолиш учун унинг мусиқасига қандай ўйнашимиз кераклигини сенга тушунтириб ўтиришнинг сира ҳожати йўқ.

— Жуда катта кетяпсан, — деди Арсен Саманчин. — Глобализация — бутун дунё микёсидаги жараён. Яхшиси, ишдан гапир.

— Мен қандай тушунганимни айтяпман, ўзинг ҳам биласанки, дунёда битиб кетган бойлар бор, яширадиган жойи йўқ, уларни олигархлар деб аташади. Худди осмондан тушганга ўхшайди улар. Майли, омадларини берсин. Лекин Худо бизнес Худосига айланиб кетганини қандай тушуниш керак? Ҳолбуки, теваарак-атрофдаги миллионлаб одамлар уларда бор нарсаларнинг урвогига ҳам эга эмас? Бу билан қандай келишиб бўлади? Қонинг қайнаб кетади.

— Бундан қутулиш йўли — рақобат дейишади, — жавоб қилди Арсен.

— Рақобат ҳам ҳар хил. Агар алаким қудратли, довлавати ошиб-тошиб ётган бўлса-ю, биз қўлимизни қовуштириб ўтираверамизми? Нима учун бизга келаётган анави араб овчилари хоҳласалар бизни таг-тугимиз билан ҳаммамизни сотиб олишга қурбилари етади-ю, биз уларга жонимизни жабборга бериб, қор қоплонларини ҳайдаб келишимиз керак?

— Сен бошқа ёққа қараб кетдинг, Тоштанбек, рақобат — ишлаб чиқаришдан бошланади. Бунда технологиялар ва ишчи кучлар ҳам жуда муҳим. Улар тараққиётни таъминлай оладиларми, орқада қолмаслик учун...

Аммо Тошафгон унинг гапини кесди:

— Бошқа ёққа деганинг нимаси? Мен тўғри кетяпман, сен ҳам биз билан борасан. Тамом! Агар яшашни истасанг, бугундан бошлаб биз билан бирга бўласан. Биз асло ортга қайтмаймиз. Арабларни гаровга оламиз. Нега бақрайиб қолдинг? Шунчаки гап деб ўйлаяпсанми? Ҳечам ундаймас! Улар ўзларининг ширин жонлари учун қанча десак, шунча...

— Тўхта-тўхта, эсинг жойидами?! Нима деб алжияпсан асти...

— Нима, ақлли битта сенми? Ақллар ҳам ҳар турли бўлади. Биз ҳаммасини ўйлаб аниқ ҳисоблаб чиққанмиз. Сен, Арсен, қулогингга қуйиб ол: қанча ўлчаб

берилган бўлса, бир умр сен биз билан бирга қоласан, бошқа сенинг ҳеч қандай иложинг йўқ. Худди ТВ дағидай биз билан гаровга олинганлар ўртасида воситачи бўласан. Бизнинг ҳаракатларимизни бошқариб борасан.

— Нима? Нима? Йўқ, бутунлай ақлингни еб қўйибсан. Нега менга бу лўттибозликни тиқиштиряпсан? Шунинг учун мени бу ерга судраб келдингми?

— Қўрқма, бу ерда бизни ҳеч кимса эшитмайди. Яна бир карра айтаман: сен орада воситачи бўласан. Кейин сен билан бир умр фахрланиб юрамиз.

— Ол-а! Сени адабингни бериш керак экан. Нега менга алмойи-алжойи бир нарсани бурнимга тиқиштиряпсан? Афғонистонда тилинг чиққанга ўхшайди, менга бундай валдирвасар гапларингни қилма. Вақт борида оғзингни юм, бу аҳмоқликни унут. Калланга бу фикр қаёқдан келиб қолди? Халқаро жанжал чиқармоқчимисиз? Шаҳарларимизда эркинлик ва демократияни ҳимоя қилиб намойишларга чиқишаётгани сизга камми? Бошқаларнинг ҳоли нима кечишини ўйламайсизми? «Мерган» фирмасини жарга итариб юбормоқчимисиз? Гаровга олиш бизнинг турмуш одатимизга ёт нарса. Ўйлаш керак мундоқ.

— Ҳа, ўйлаш керак. Халқаро жанжал чиқмасин, «Мерган» фирмаси жарга қуламасин. Жаҳон миллиардерларининг ҳиқилдоғига пичоқ тиралмасин. Бундан чиқди бизни йўқчиликка гирифтор қилиш мумкин экан-да? Болаларимиз саводсиз бўлиб қолса майли? Бизни даволанишдан маҳрум этишса майли? Ҳаётда шундай бўляпти ўзи: бойларнинг бойлиги уммонга сизмайди, йўқсилларнинг йўқчилигини уммон кўтармайди. Одатларимизга келганда, сен янглишяпсан, Арсен. Халқ ривоятларида гаровда ушлаб турилганларга баримта олингани айтилади, эсингдан чиқдими? Йилқи, қўй-эчки подаларини ҳайдаб олиб келиб, орани очиқ қилишган, бойлик ўртада бўлишилган.

— Буни яна узоқ давом эттириш мумкин, Тошафгон. Кеча сенинг фикрларинг менга жўяли бўлиб кўринган эди, лекин мен сен ўйлаган ишга шерик бўлмайман.

— Қандай уйласанг, бу сенинг ишинг, Арсен. Мен бунга ажабланмайман. Лекин гаровга олганимиздан сунг, улар билан сен иш олиб борасан, уларга менинг айтганларимни етказиб турасан, чунки ҳеч қайсимиз инглиз тилини билмаймиз. Бу бизнинг айбимиз эмас. Биз атрофда қурол-яроғимизни шайлаб турамыз, қолганини сен бажарасан, Арсен. Биз бахтимизга келган бу ишқивоз овчиларни горга ҳайдаб кирамыз, сен эса уларга баримта ҳар бир киши бошига ўн миллион доллар, умумий ҳисобда эса йигирма миллион доллар эканлигини хабар қиласан. Биз беш кишимиз, сен билан олтига, ҳар биримизга тегадигани уч миллион уч юз минг доллар. Бу бизга уч карра яшашга ҳам етади. Сенга яна билмадим. Балки уйланиб оларсан ва барча эркаклар қатори ўз жуфайинг билан яшарсан? Худо сенга ҳам ўғил-қизлар ато этсин.

— Бас, бу чўпчакларни қўй. Тошафгон, ўзингни бос, тани-жонингга уйлаб кўр яхшилаб. Сен худди менинг розилигимни олгандай гапиряпсан, мени сенинг буйруқларингни бажаришга тайёр, деб уйлаяпсан. Ҳеч қачон ҳеч қандай пулга мен бундай ишни қилмайман. Мен террорчи эмасман.

— Биз ҳам террорчи эмасмиз. Йигирма миллион қўлимизга тегиши билан — улар учун бу икки тийинга баробар — арабларни қўйиб юборамиз. Сен ҳам қутуласан. Лекин кейин қаерга ҳам борасан? Бироқ буни кейин...

— Ҳозир ҳам ихтиёрим ўзимда. Мен сенинг тўданга кирмайман. Олтинчи бўлмайман. Бас, гап тугади. Бекор валдирашнинг ҳожати йўқ...

— Йўқ, сен янглишяпсан. Энди ихтиёр ўзингда эмас. Шу дамдан эътиборан сен бизнинг олтинчимизсан.

— Мен хоҳламасам-чи?

— Агар хоҳламасанг, бу ердан чиқмайсан. Сенинг гўринг шу ернинг ўзида, ҳовлида, умумий ҳоли жойнинг орқасида бўлади. Лўм, белкураклар шай. Беш дақиқада кўмиб ташлаймиз. Қуролларимиз ҳам тайёр. Афғонда бекорга мени майиб-мажруҳ қилишган эмас,

мен ҳам кўпларни абгор қилганман. Овози чиқмайдиган тўппончамиз ҳам бор. Барча шерикларим турли қуролларни ишлата билишади, гранатамётдан ҳам отишади. Ортиқча камтарлик қилиб ўтирмай, айтиб қўя қолай — мен ўзим бу ишларда хўб пишганман, қўлимдан ҳаммаси келади. Умуман бу ердан қандоқ келган бўлсанг, шундоқ кетмайсан. Бу биз сени ёмон кўрганамиз учун эмас, ўзинг тушуниб турибсан, бошқа иложимиз йўқ. Сен бизга бир арқон билан боғлангансан. Биз террорчилардан эмасмиз, дунё сармойасининг ўзимизга тегишли қисмини оламиз, холос, бошқаси билан ишимиз йўқ.

— Бас, жонга тегди. Мен кетаман.

— Ўтир! Ўз синфдошимга қўл кўтаришга мени мажбур қилма.

— Ҳа, мен ҳам ҳозир шуни ўйлаб турган эдим. Бу ерда дарсда ўтирганларимизда, танаффус пайтларида қувлашмачоқ ўйнаганларимизда, кўп замонлар ўтиб шундай бўлишини хаёлимизга келтирганмидик? — Арсен Саманчин ўрнидан туриб деразага борди-да, унинг тавақаларини очиб юборди.

— Нима, ҳаво етмаяптими? — сўради Тошафгон.

— Ҳа, бўғилиб кетяпман, — жавоб берди Арсен. Аммо ойнани тоза ҳаво кирсин деб очгани йўқ, балки қалдирғочлар яна учиб киришар, деган илинжда очди, гўё улар келиб уни қутқарадигандай. Бироқ вақт ўтиб борар, лекин уларнинг қораси кўринмасди. Демак, толенинг йўли бошқача тушибдир...

Тошафгон эса ўз ғаддорлигида янада авжга минган, бу унинг тобора қаттиқроқ бўлиб бораётган нигоҳидан ҳам кўриниб турар, гапни тик қаншарга урарди:

— Қулоқ сол, биз сен ўйлаганча миясини еган аҳмоқлар эмасмиз. Сенинг рози бўлмаслигингни, ўлсанг ҳам бундай иш қилмаслигингни билардик. Ахир сен буни жиноят деб биласан.

— Ўзи ҳам шу! — чўрт кесди Арсен Саманчин. — Шундай деб ўйлашнинг ўзиёқ жиноят!

— Бўлса бўлаверсин. Нима деб ўйласанг, ўзинг биласан. Лекин биз барибир бу ишни қиламиз. Сен барибир биз билан бирга бўласан — ё бир сафда ва ё бўйнингга бўйинтуруқ солинган ҳолда — бу ёғи сенинг ўзингга ҳавола!

Арсен Саманчин столга бир урди, одатда мактаб болалари тилида юрадиган «Иштонинг бошингга чиқсин!» — деган матални айтиб қичқирмоқчи бўлди, лекин ўзини тийди.

— Агар мен рози бўлмасам-чи?

— Столни урма. Ҳар қанча ақлли бўлма, бизни йўлдан қайтара олмайсан. Ҳозир бу ерга Худо келганда ҳам, биз чекинмаймиз. Гапни айланторма! Улушимиз осмондан тушиб турганда, уни қўлдан чиқариш бориб турган тентаклик. Йигирма миллион йўлда тушиб ётмайди!

— Тўғри, ерда ётмайди. Лекин сени болалигингда яхши кўриб Тоштанбек деб чақиришарди. Бироқ қандай қилиб бу сенинг улушинг бўлсин? Бу тўғридан-тўғри талончилик ва босқинчиликнинг ўзгинаси-ку! Қаёққа қингайиб кетаётганингни ўйла!

— Вой, саводхон биродарим-а! Қаёққа бўларди ахир? XXI асрнинг барча каллахумлари кетаётган ёққа-да! Уюрнинг олдида биринчи бўлиб сен борасан! У жойнинг оти алламбало — глобализация. У ерда ҳар кимга бутун дунё бойлигидан ўз улуши тегади.

— Эсингни ебсан. Глобализацияга бу ерда бало борми? У тамоман бошқа нарса. Тушунтириб ўтиришга вақт йўқ. Аммо сенинг «глобализациянг» ваҳший бир нима!

— Ташвиш қилмай қўя қол. Бизнинг ўз билганимиз бор.

— Нима экан у? Истаган банк эгасини ёқасидан ушлаб силкитишми — нега менинг бошмоғим илматешик деб?

— Оҳ сен, воҳ сен! Банк эгаларини ҳимоянгга оляпсанми?

— Э, менга қолса, иккингишни битта кемага ўтқизиб, глобализациянинг қутурган долгаларига қўйиб юборардим, шунда унинг нималигини билардингиз.

— Қўй-е, нима деяпсан! Банк эгаси ҳеч қачон мен билан бир қайиққа ўтирмайди. Унга зарур кептими? Ўзининг икки минг йўловчи сига диган катта кемаси бор. Бойларнинг ўз глобализацияси бор — барча бойликларни таг-туғи билан ўзлаштириш; бизнинг глобализациямиз бошқача — бойликларни бўлиб тақсимлаб олиш ва ўз улушимизга эга бўлиш, қаердан бўлмасин. Тоғда арабларни тутиб олиб, улардан ўз баримта-мизни тортиб олиш — бу бизнинг ҳақимиз.

— Менга қара, Тоштанбек афгон, сен аҳмоқ бола эмассан, мен биламан, лекин бундай гапларни гапиришга қандай тилинг борди? Ҳақ дейсан. Қандай ҳақ? Талончилик ҳақими? Тушунмайман.

— Тушунмаганинг маъқул! — шартта деди Тошафгон ҳамон деразага қараб турган Арсен Саманчининг орқасидан. Арсен эса елкаси оша тўнғиллади:

— Бу изоҳларинг менга ортиқча. Бошқа эшитишни истамайман.

— Истайсанми-истамайсанми, бироқ шошмай, уйлаб кўр. Бусиз сира иложинг йўқ. Сен қопқонга тушдинг. Лекин бир ўзинг эмас, ҳаммамиз қопқондамиз. Энди орқага йўл йўқ. Бизни талончи дединг-а? Ўтмишни эсла: агар қўшниларимиз яйловларнинг, дарёдан сув ичганликнинг ҳақини тўламасалар, бизнинг аждодларимиз баримта талаб қилганлар, одамларни гаровга ушлаб турганлар ва шунинг эвазига уюр-уюр отлар, қорамол, қўй-эчки подаларини олганлар. Ҳозир миқёслар бошқача. Бизни талончи, босқинчи дейсанми, ўғриқароқчи дейсанми, ўзинг биласан, бунга парво қилиб ўтирмаймиз. Биз сен билан бир-биримизни ҳурмат қилишимиз ё қилмаслигимиз, бир-биримизга тоқат қилишимиз ёки қилмаслигимиз мумкин — биз бунга ҳам парво қилмаймиз. Сендан фақат бир нарса талаб қилинади — ўзининг дов-давлатини қаерга қўйишни билмаётган миллионер овчилар бу ерга қадам қўйишлари ҳамон сен менинг буйруғимдан бир қадам ҳам четга чиқмайсан. Мени оқсоқол Бектурнинг югурдаги бўлиб юради деб ўйлама. Биз энди ўз овимизга чиқамиз.

Туқайлардан, жарлардан илвирсларни қўриққа ҳайдаб чиқамиз. То хонзода овчилар нишонга олгунларича хашпаш демай, уларнинг ўзини қўлга туширамиз, горга қамаб, товон тўлашни талаб қиламиз, эчкига жон қайги... дегандай. Эшитдингми, Арсен? Мен бекор айтаётганим йўқ, яхши билиб қўй гап нимадалигини. Бу тушга ҳам кирмайдиган омад. Худонинг ўзи ҳақ олишни буюр-япти... Шунини тушуниб, бизнинг теримизга кир. Таржимонлик ишингни ҳам шунга яраша олиб бор, меҳмонларнинг ишончларини қозониб ол. Шунда уларга ёрдам қилиб, бизга ҳам хизматингни ўтайсан. Биз уларни горга қамаб олганимиздан сўнг бутун умидимиз сендан. Эшитяпсанми, Арсен, менинг гапларим қулогингга кираптими?

Арсен жавоб бермас, дераза олдида бошини солинтириб турарди.

— Сен хаёл сурмай, гапни эшит. Бешовимизнинг омадимиз бор экан, сен ўз овулимизнинг йигитисан. Сен — бизни, биз — сени яхши тушунамиз. Меҳмонларнинг сунъий йўлдош алоқалари борлиги ҳам бизнинг омадимиз. Улар гор ичидан Африка яқинидаги уйларига телефон қилганларида, уларнинг барча гап-сўзларидан сен орқали хабардор бўлиб турамиз ва ҳаракатларимизни келишиб оламиз. Сенсиз биз ҳеч вақо қилолмаймиз... Ниҳоят етиб бордимми сенга? Нега индамайсан, Арсен?

— Бошқа гапим йўқ, — деб жавоб берди Арсен. Шундан сўнг икковлари ҳам жим бўлиб қолишди.

«Дунё жойидами?» Турли ҳаёт ҳодисалари муносабати билан овулдошлари оғзидан болалигидан бери эшитиб келадиган бу жумла беихтиёр эсига тушди. Ҳа, у хориқулудда ҳолатда келиб қолган ушбу мактабдан тортиб, ташқи оламнинг бари ташқаридан қараганда ўз жойида эди. Ҳа, атроф-тумонот асрларча қандай бўлса, шундай қолган бўлиши мумкин эди. Лекин айни вақтнинг ўзида ички дунё, қалбнинг ички олами бутунлай вайрон бўлиши мумкин. Бунга у ўз тажрибасида ишонч ҳосил қилди. Шунинг учун дам-

бадам кимдир баногоҳ сўраб қолади: «Дунё жойида-ми?»

Ва — мана шундай оғир вазиятда — миясига ғалати фикрлар ёпирилиб келар, ўйланиб қоларди: ҳозир Мангу қайлиқ қаерда экан, «дунё жойида эмаслигини» у билармикин? Ойдана Самарова билармикин буни, хавотирланиб, ташвишга тушармикин? Ҳай, Худо биладиде, унинг бунга вақти йўқ. Энди «Дунё жойида эмаслиги»дан беҳабар тоғ махлуқлари яқин кунларда ўз бошларига тушадиган кулфатни сезишармикин? Қуёш сахий ёғдуларини сочиб турган кун инсон қадами етмаган тўқайлар ва уюрма қорлар орасида, ўз қадим-қадим маконларида барслар ўлжа қасдида сарсари кезарлар, мода қоплонлар ҳам қоплончаларини ўйнатиб офтобрўяда ялпайиб роҳатда ётарлар хаёлларига ҳам келтирмай токи, энди «дунё жойида эмас»...

Улар тепасида эса овоз чиқармай, қанотларини тик ёзиб тоғ лочинлари жуфт бўлиб учарлар. Тоғлар ва чўққилар узра нималарни кўрарлар, нималарни кутарлар, нелардан хабар берарлар улар?

Энди «дунё жойида эмас» дейишар улар, биз кўрмаган-билмаган кулфат ёғилар ва уни одамлар бошлаб келар...

Яна бир фикр юрагини ўртарди: мана ундан икки қадам нарида кўз ўнгида собиқ синфдоши Тоштанбек — Тошанафгон турибди. «Дунё жойида эмас»лигига айнан у сабабчи ва шунинг учун ундан нафратланиш, шафқатсиз тарзда юз ўтириш ўринли бўларди ҳозир, лекин Арсен Саманчин бундан кўпроқ унга ачинар, ўзини мутлақо ҳақ деб билиб, оғир жинояткорона ишга бел боғлаганига қаттиқ афсусланарди. У бошқа иш билан машғул бўлиши керак эди, лекин афтидан энди кеч, чамаси поезд аллақачон кетиб бўлганди. Йигирма миллион долларнинг жозибаси минглаган шаманлар тўдасининг жазавага тушиб афсун ўқишидан кучлироқ эди.

Тоштанафгон унинг фикрларини ўқигандек, ўртадаги жимликни бузди:

— Менга қара, Арсен, сочинг оқариб кетгунича ўйлайверасан. Лекин қанча ўйлама, сенинг аҳволинг ўзгариб қолмайди. Сен бўсагадан ўттинг, энди жонингни сақла.

— Бировнинг яшаш-яшамаслигини нега сен ҳал қилмоқчи бўласан? Ким сенга шундай ҳуқуқ берди?

— Ҳамма гап шундаки, энди олдимизда иккита йўл бор: ё сен биз билан бирга бўласан ва биз ҳаммамиз, жумладан, сен ҳам, ўз ҳиссамизни оламиз — ё сен бизни соқит қилиб, ишнинг пачавасини чиқарасан. Унда очигини айтиб қўя қолайин: сендан ўч оламиз, жонингдан айриласан. Биз жонинг омонда бўлишини жуда-жуда хоҳлаймиз. Лекин буни ўзинг ҳал қил.

— Мунча «ҳисса-ҳисса» деб наҳ урасан! Бу ҳеч қанақа ҳисса эмас. Бу талончилик ва бориб турган жиноят.

— Бўлди, етар! Урушда ҳаракат қилиб қолган ютади. Мен Афғонда бўлдим ва баъзи нарсаларни ўргандим. Бизнинг режамизни яхшилаб эшитиб ол. Муўтабар овчи қўноқларнинг учиб келиши, уларни кутиб олиш, ҳурмат-эътиборларини жойига қўйишнинг биз, бешовлонга дахли йўқ. Биз таппи ташиб келганларга ўхшаймиз: оловни ёқиб берамизу, бошқаси билан ишимиз йўқ. Бироқ биз отлиқ одамлармиз, от минганда, ўзимизга хон, ўзимизга бекмиз. Арсен, сен қўноқлар билан кеча-кундуз бирга бўласан. Ишингни ҳалол ўтайвер, бизни ўйлама, биз ўзимизни эслатадиган пайт келганда, ҳамманинг ҳуши бошидан учади. Ҳеч иложи йўқ. Бошқача қилиб бўлмайди. Лекин ҳужумга ўтиш буйруғи берилганда, буйруқни эса мен бераман, сен хизматга ҳозир у нозир тур, биз бир сафдамиз. Муўтабар қўноқлар етиб келишгач, амакинг Бектур оганикида дам олишади, эртасига Коломтоғ деган манзилга боришади, бу баланд тоғлар ичкарисадаги жой. Йўлнинг ярмини Бектур оганинг жипи билан бошқа машиналарда ўтишади. Ундан у ёғига отларда юришади. Ҳаммаси бошдан оёқ ўланган, ҳаммаси тайёр, отлар эгарланган, минишга тайёр қилиб туришади. Арсен, яхшилаб тушуниб ол, буларнинг барини вазиятни биз билан бирга бир

хил тушунишинг учун гапириб утяпман. Сен тилмочлик қилмасанг, қўлимиздан ҳеч нарса келмайди, лекин бизсиз ишлар ҳам юришмайди. Қўноқларни қачон, қаерда, қандай қўлга оламиз? Қандай усул билан уларга товон тўлатамиз? Сен буни билгинг келади, тўғри-ми? Нега индамайсан?

— Билмайман. Кейин айтаман.

— Хўп, аввало сенга қўлимизда бор нарсаларни айтай. Отиш учун энг аъло қурооларга эгамиз. Бу равшан. Барсни қуруқ қўл билан овлаб бўлмайди. Баланд тоғлардаги қор қоплони ҳар қандай йўлбарсу арслонлардан кўра кўрқинчлироқ. Ўзинг қара, истаган циркда йўлбарслар, арслонлар, бўрилар ва бошқа ваҳший ҳайвонларни сурнай чалиб ўйнатишади, сакратишади, лекин ўргатилган тоғ қоплонларини биронта ҳам циркда кўрмайсан. Лекин қоплон териси жуда қиммат туради, шунинг учун унинг савдо-сотигини йўлга қўйишмоқчи, қоғозларда уни «баланд тоғлардаги аъло навли» деб қайд этишган. Илвирсларнинг борлигига раҳмат! Нега миқ этмайсан? Майли, гапирмасанг, гапирма, мени кўп валдираяпти деб ўйлаётгандирсан. Балки шундайдир. Лекин ишни шундай билиш керакки, кейин ҳеч ерда қоқилмайлик. Баъзан чумолига қоқилиб кетасан, фил эса қочиб қолади. Кулгинг келмаяптими, Арсен?

— Ҳозирча, йўқ.

— Энди қаерда ва қачон уларни қўлга туширишимиз ҳақида гапирсам. Бу ерда яна бир нарса бор, эътиборга олиб қўй: тоғдаги овга Қувайтдан баланд овоз чиқарувчи бир қанча аппаратлар жўнатишган, узоқ масофадан туриб гаплашиш учун, бу ерда телефон эмас, шу иш беради, у тоғдан бу тоққа қараб гаплашиб турамиз. Телевизорларда кўрсатишади: намойишлар пайтида шундай қичқиришади. Мана шу овозни кучайтирувчи асбобларни яна нимадир дейишади. Эсингда йўқми?

— Рупорми?

— Йўқ, яна аллақандай бошқача.

— Мегафон.

— Ана, тўғри. Сенинг ўз рупор-мегафонинг бўлади.

Бизда йигитларнинг ҳар бирида бор, отда чошиб бора туриб бор овоз билан бақирришамиз. Ов пайтида ҳамма гап-сўзлар ва буйруқларни дарҳол инглиз тилига ва инглиз тилидан бизга таржима қилиб борасан. Илвирслар қочгани жой тополмай қолишади. Гаранг бўлишади. Мен шуни айтмоқчиманки, бари сенга боғлиқ. Анов бир сўз бор-ку, нимаиди, шуни айтасан: ундай қил, бундай қил, агар қилмасанг, бўғиб ўлдираман, ифлос... Тоштан-афгон пешонасини тириштирди. Арсен Саманчин у ултиматум ҳақида сўраётганини биларди, лекин айтгиси келмасди. Аммо барибир айтишга тўғри келди:

— Ултиматумни айтяпсанми?

— Ҳа, албатта-да. Тилимнинг учиде турган эди, ҳеч эслолмадим. Ҳозир ҳазил-мазахнинг вақти эмас, лекин бу ерда бизнинг ёш оқинимиз шундай қўшиқ куйлайди: «Менинг отим Ултиматум, елдай учиб бораман, дуч келганлар йўлимда қуллуқ қилсинлар менга». Аҳмоқона гап, лекин «менинг отим Ултиматум» дегани менга ёқади. Лекин бу шунчаки бир гап. Асосийси — мана шу, ултиматум. Гаровга олинувчилар анг-танг бўлиб қолишади. Уларни горга ҳайдаб келамиз, қуролларини тортиб оламиз, ечинтирамыз — қани, яланг оёқ тоғ-тошларда қадам босиб кўрсин-чи... Яна такрор айтаман, Арсен, сен тушуниб олишингни истайман: ё биз йигирма миллионни ундирамыз, ё мен горга кўмилган пиёдаларга қарши минани портлатиб юбораман. У алақачон ўрнатиб қўйилган.

— Сен ҳали горга мина кўмиб қўйдингми?! — ҳайратланиб сўради Арсен Саманчин.

— Ҳа, мен бу иш билан Афғонда шугулланганман. Менинг ултиматумим мана шу! Йигирма миллионни жўнатсанг — қутуласан, бўлмаса — портлаб далва-далва бўлиб кетасан! Сен нега бундай қараяпсан? Ўзинг биласанки, мен ақли-ҳуши жойида одамман, лекин бизнинг тоғларда бундай имконият бир мартагина бўлиши мумкин, бошқа ҳеч қачон қайтарилмайди. Илвирслар довоннинг у томонига қочиб кетишади. Майли, гапнинг пўст калласига келайлик. Нега мен ҳаммаси фақат сенга

боғлиқ деяпман? Чунки барча буйруқ ва кўрсатмаларни сен мегафон орқали инглиз тилида, бизнинг тилимизда ва албатта, ҳамма каттадан-кичик тушунадиган рус тилида етказиб туришинг керак. Очиги овни фақат икки киши — икки қўноқ қилади, сен доим улар ёнида бўласан, бизнинг отлиқ бешовлон теварак-атрофни ўраб туради, бошқа хизматчилар — орқа томонда жойлашади. Сенинг амакинг Худодан омад сўраб ёлворади. Майли, дуо қилаверсин. Биз эса бу орада сен билан биргаликда Арсен, менинг буйругим билан қўноқларни горга ҳайдаб кирамиз, қуролсизлантириб, энг муҳим гапни ўртага қўямиз: асирларни озод қилиш эвазига оладиган баримтамыз йигирма тўрт соат ичида нақд пул ҳисобида қўлимизга тегиши зарур. Ультиматумни бажариш учун бир кечакундуз вақт берилади. Шарт шу: вақт бундан ортиқ чўзилмайди. Ё пул нақд келади, ё бош нақд кетади. Арсен, мана, жим турибсан, булар бари тушунаман, сенга ёқмайди, лекин билгинг келиб турган бўлса керак, сенга яна тушунтириб ўтай. — Тошафгон ҳақиқатан ҳам кўп нарсаларни фаросат билан фаҳмлаб оларди. — Сен буларни амалда қандай қилинади, деб ўйлаяпсан. Гап бундай. Уларнинг Яқин Шарқдаги банкларида қишин-ёзин, кеча-ю кундуз миллиардлаб нақд пуллари сақланади. Улар учун йигирма миллион доллар — чирт этиб тупургандай гап. Пулларни беш дақиқада беш миллиондан қилиб, олтмишга саксон беш қутичаларга жойлаб беришади. Ҳар бир қутининг оғирлиги йигирма кило бўлади, ҳаммаси бўлиб, саксон кило. Қандай олиб келинади? Тайёрада тўққиз соат училади. Улар амр қилсалар, ҳаммаси ўша заҳоти муҳайё. Тоғлардаги гордан бу маълумот уларга қандай етказилади? Ўзинг биласанки, уларнинг ёнларида йўлдош орқали алоқа қиладиган телефонлари бор, доим ёнларида юради ва истаган ерга қўнғироқ қилишади, ҳатто космосга ҳам. Уларнинг қўнғироқларини ўзинг текшириб тур, доим ёнларида бўл, бир зум ҳам нари кетма. Сен ҳеч оғиз очмаяпсан, Арсен, бу жанжалли, жинояткорона ишга бош қўшгинг келмаяпти шекилли? Лекин кўриб турибсанки, мен ҳаммасини ўйлаб, ҳисоблаб чиққанман.

Нима деб ўйласанг ўйла, лекин менинг буйруқларимни сўзсиз бажаришингга тўғри келади. Бунинг эвазига охирида ўз улушингни оласан. Агар бундан жиркансанг, бизга беришинг мумкин, биз йўқ демаймиз. Бу сенинг ихтиёрингда. Нега миқ этмай турибсан? Хўп, мақсадга етишимизга сенда ҳеч қандай шак-шубҳа қолмаслиги учун яна бир нарсани айтай: қўноқларни тутиб горга ҳайдаб киришимиз ҳам миридан сиригача ҳисоблаб қўйилган. Улар дастлаб Коломтоғ ёнида дара ичида шундоқ горнинг яқинида жойлашишади, атрофда ҳамма нарса кўриниб туради. Бешовлон йигитлар бу орада битта қор қоплонини яқинроққа ҳайдаб келишади, ўйлайманки, бу қўлимиздан келади, биттасини анчадан бери кўз остига олиб қўйганмиз, уни ўзимизча «калладор-думдор» деб юритиб юрибмиз. Жуда катта қоплон, калласи худди тўлган ойдек, думи мисоли узун хоодадек... Ёз бўйи Узангилаш довони этагида тентираб юрибди, жонивор, худди бир нимани кутаётгандек. Биринчи навбатда уни ҳайдаб келамиз, ўнқовини қилсак, жиндак ярадор қилиб қўямиз, чопиб биздан узоқлашиб кетмасин. Кейин Яқин Шарқдаги энг йирик пулдорни горга ҳайдаб киришга ўтамиз, бу горда одатда чўпонлар подаларини тоғ яйловларига олиб ўтганда гоҳо тунаб қолишади. Майли, бойваччалар шу ерда ўтириб бир оз нафас ростлашсин. Худди мана шунда Арсен, хоҳлайсанми йўқми, энг қийин ишни уддалашинг керак. Қўноқларга бизнинг ултиматумимизни сен еткизасан. Биз эса қўлимизда автомат билан горни қўриқлаб турамиз. Йигитларни яхшилаб ўқитганман, ўргатганман, сен эсанг хонзодаларга ҳар бири ўн миллиондан товон тўлашини, буни йигирма тўрт соат ичида адо этиш кераклигини айтасан, фақат шу шарт билан тирик қоласизлар дейсан. Кейин гордан дарҳол чиқиб, аввал инглиз тилида, кейин ўзимизнинг тилда бор кучинг билан мегафонга қичқирасан, араб қўноқлар гаровга олинди, уларга товон тўлаш шартлари баён этилди дейсан, товоннинг қанчалигини айтмайсан, фақат фавқулодда ҳолат эълон қилинганини билдирасан. На қўноқлар, на бизнинг одамлар ўрнидан қилт этмайди, горга яқин

келишга уринганлар шафқатсиз суратда отиб ташланади. Агар йигирма тўрт соат ичида шартимиз бажарилмаса...

Арсен Саманчинга собиқ синфдошининг қалтис ниятларини эшитиб ўтириш ниҳоятда оғир эди. Аммо гишт қолипдан кўчган, ҳеч нарсани тўхтатиб қолишнинг иложи йўқ эди. У ичида Тошафғонни қаттиқ айбларди, шу билан бирга, қизиқ, шундай гаровга олишдек ўта мушкулписанд ишни миридан-сиригача жуда пухта ўйлаб ташкил қилинганлигига лол қоларди бир жиҳатдан. У собиқ ошнасининг гайратли ҳаракатлари, жаҳду жадал ифодаланган кўзларининг ёнишига қараб туриб, бундай куч-қувват ва аҳду азму қарор эзгу томонга йўналтирилмаганидан афсусланарди. Шу билан бирга Арсеннинг хаёлидан бошқа, кўрқинчли ва ажойиб-гаройиб фикрлар ҳам гувиллаб ўтарди. У қуриб кеткур Эртош Курчал ҳам шу горга тушишини, гаровга ушланганлар қаторида ўтиришини, бу ҳам етмагандай, уни Арсен горга орқасига тепиб-тепиб киритишни жуда-жуда истарди. Бундай ўйлаш уят, аянчли ва бачканалик эди, лекин нима қилсин, ўйлади-да. Ўша димоғдор башаранг қурғур томоша бизнесмени кўрқиб додласин эди, ўшанда Мангу қайлиқ ва Ойдана Самарованинг йўлини тўсиш қандай бўлишини биларди, ундан ҳатто бир тийин товон ҳам олиниб ўтирилмасди — пешонасидан ўқ ейишини кутиб ўтирсин эди номард... Яна йўл-йўлакай хаёлидан ўша галати фикр лип этиб ўтди, демакки, қалдирғочлар бекорга бунчалик жон куйдириб ва жирлашмаган — огоҳлантирмоқчи бўлишган экан-да. Мана, ҳаммаси тўғри чиқди... Ҳам кулгили, ҳам қайгули... Энди қайдасиз, қалдирғочлар?..

Кун пешинга яқинлаб қолган, аммо Тоштанафгон ҳамон тўхтамай сўзлар, чамаси, сўзлари билан ўзини ўзи яна бир карра ишонтирмоқчи, ишончини мустаҳкамламоқчи бўлар, энди у гаровга олишнинг натижалари қандай бўлишини сўйларди.

— Сен Арсен, бизни фақат ўлжа олишга муккасидан кетган одамлар деб ўйлаётгандирсан, кейин нима бўлади, тўрт қути долларни кўтариб қайга боради, нима қилади, булар билан ишлари йўқ дерсан ҳойнаҳой. Ахир гаровга

олинганлар қўйиб юборилгач, тайёр турган махсус қисмлар ҳаммаси бизга қараб ташланади, тушунарли нарса. Арсен, бундан ташвишланма, буни ҳам ўйлаб қўйганмиз. Бизнинг етти соат холис вақтимиз бўлади. Холис вақт нималиги ва у бизга нима беришини билишни истайсанми?

— Қани тушунтир-чи. Гарчи бу гаплар мен учун буйракда тўпланиб қолган тошдай. Мен сен билан бутунлай бошқа нарсалар ҳақида гаплашсам деган эдим. Сен бўлсанг ўзинг қазиган ҳандаққа тушиб олиб, ҳеч нарсани кўзинг кўрмасдан ҳар ёққа тариллатиб ётибсан.

— Сенингча биз ҳандақда ётган бўлсак, унда сен ҳам биз билан бирга ўша ҳандақда ётибсан. Биргаликда ўзимизни мудофаа қиламиз. Холис вақт тўғрисида эса сенга шуларни айтай. Биз ўз мақсадимизга эришгач, араб қўноқлар учун тўланажак товонни Коломтоғ дарасига, горга яқин бир жойга олиб келишгач, биз ҳаммаси жойида бўлганига комил ишонч ҳосил қилгач, ана ўшанда сен мегафонинг билан тоғ тепасига чиқасан-да, инглиз ва бизнинг тилимизда овозинг борича биз ўртада холис вақт эълон қилганимизни айтасан, холис вақт етти соат эканлигини билдирасан. Гаровга олинган қўноқлар соғ-саломат горда қолишади, уларга сув ва овқат берилади, биз эса ўз йўлимизга кетамиз. Сен яна шуни маълум қиласанки, худди мана шу дақиқадан бошлаб етти соат ичида горга кириш ва чиқиш ман этилади, у соат ўрнатилган чечен миналари билан миналаштирилади, улар фақат етти соат ўтгачгина зарарсизланади. Бу гапни сен уч маротаба такрорлайсан. Бу бизнинг охириги сўзимиз бўлади.

Охиригача чидаб кутишсин. Бу орада биз брезент халталарга (уларни тайёрлаб қўйганмиз) қутиларни иккитадан қилиб солиб, иккита отга юклаймизу гойиб бўламиз. Отлар тайёр. Бектур оганинг отлари зўр. Булар араб қўноқлардан тортиб олинган отлар. Биз Узангилаш довони томонга қараб юк ортилган отларни етаклаб кўз очиб юмгунча кетиб бўламиз. Йўлларни яхши биламиз. Хатарли ҳеч нарса йўқ. Довон олдида

бизни ёзги яйловдан келган оилаларимиз жам бўлиб кутиб туришади. Келишиб қўйганмиз. Хавотир олма, биродар.

Арсен Саманчин миқ этмади. Ушбу машъум қўпоровчилик режаси қанчалик пухта ўйланганини чуқурроқ тушунгани сайин ўзининг нимага маҳкум этилганига ишончи ортарди. Тоштанафгон тўдасидан, уларнинг фитнасидан мен бунга қатнашмайман деб, осонлик билан қутулиб кетиб бўлмасди, зотан уни ўз режаларига шерик этиб, шунинг ўзи биланоқ унинг қўлоёғини боғлаб ташлашган. Энди жаҳаннам қаърига бирга киришгина қолганди.

— Э, сен бунча қўрқаверма, — юпатгандай бўлди Тоштанафгон. — Бу ишга таваккал қилса арзийди. Унга сени очиқ-ойдин, алдам-қалдамсиз, тўғриси айтиб тортяпман. Тоғларда қор кўчганда, шундай бўлади. Ҳамма нарса кўчки билан пастга қулайди, фақат бир нечта қушларгина учишга улгуриб қутулиб қолади. Балки биз ўша қушлардирмиз?

Арсен Саманчин елка қисди:

— Менга бунинг қизиги йўқ. Ўзинг биласан. Мен бошқача ўйлайман.

Шу пайт кутилмаганда унинг қўл телефони жиринглаб қолди. Ҳар икковлари чўчиб тушдилар. Арсеннинг инглизчалаб жавоб бера бошлагани Тоштанафгонни янада сергаклантирди, у худди бир нимани тушунадигандай яқинроққа сурилди-да, Арсеннинг башарасига диққат билан тикилди. Арсеннинг юзи эса бу пайт жонланиб, яна асил ҳолига қайтди. Сухбат беш дақиқача давом этди. У сухбатдан фақат «Ҳа, Боб! Яхши, Боб!» — деган сўзларнигина англаган Тоштанафгонга араб Ҳасаннинг матбуот котиби Роберт Лукас қўнгироқ қилгани, 15 июлда уч кишилик тайёрлов гуруҳи учиб келиши, улар баланд қорли тоғларда кийиладиган альпинистларнинг янги чиққан анжомлари ҳамда бошқа ов аслаҳа-яроқларини келтиришларини тушунтирди. Буни «Мерган» фирмаси идорасига факс орқали ҳам маълум қилинарсан. Яна шу уч киши билан бирга ов ҳақида

фильм яратиш учун икки кинооператор ҳам келар эканлар. Лукас уларни кутиб олишни сўрабди.

— Ана, кўрдингми, иш бошланиб кетди, — ишчан бир оҳангда деди Арсен. — Индинга Авлиёотага етиб боришга тўғри келади, аэропортга, лекин буни хўжайин билан келишиб олармиз. — У Тоштанафгон билан суҳбатни қандайдир тарзда яқунлаш учун ўрнидан туриб синфхонада у ёқдан бу ёққа юрди, деразага нигоҳини қадаб, ўйланиброқ деди: — Бўлар энди, Тоштан, мен хўжайин билан барвақтроқ кўришишим керак.

— У Дасторконга кетган-ку, ҳали етиб келмаган чиқар.

— Тез орада келиб қолиши керак, — ноаниқроқ қилиб деди Арсен Саманчин. — Умуман, менимча, анча гаплашиб олдик. Иш қолиб кетмасин.

— Албатта, албатта. Лекин энг зарур ишни қилиш керак. Сенда ҳеч қандай шубҳа қолмаслиги учун Арсен, яна бир карра айтай: ҳамма иш бизнинг режамиз бўйича бориши керак, бошқача гап бўлмаслиги керак. Хаёлингда нима гап — буни ўзинг биласан, аммо менинг айтганимни қилишга мажбурсан, бу — ўлим олдидаги охирги дақиқага ўхшайди. Мени валдираяпти, деб ўйлама! Мен жинни ҳам эмасман! Таним соғ, ақлу ҳушим жойида. Сен биз билан бирга бойлангансан. Сени камситаётганим йўқ, аксинча, сен инсон сифатида мендан юқорироқ, ҳурматлироқсан, лекин аҳвол шундай бўлиб қолди — менинг буйруқларим дарҳол бажарилиши зарур. Норози бўлишнинг вақти ўтди. Биз сени бу ерга чақириб келмадик, овулга ўзинг кириб келдинг. Эсингда тут: биз босқинчи эмасмиз, лекин эртага бизни шундай деб юритишади. Биз ўз улушимизни оляпмиз, холос. Бошқа йўл йўқ.

— Яхши, — деб унинг сўзини кесди Арсен Саманчин, — кўряпсан-ку, сени диққат билан эшитдим. Сен мени мажбур қиляпсан, нималигини ўзим ҳал қиламан.

— Албатта, сенинг ўрнингда бўлсам, мен ҳам шундай дердим. Лекин такрор айтаман: биз қайтмаймиз. Ҳар биримиз ўз улушимизни оламиз, жумладан, сен ҳам,

лекин биз кетгач, орадан бир ҳафта ўтади, унда биз Помирнинг Афғон томонида бўламиз. У ёққа олиб ўтиш менинг бўйнимда, бу ерларни биламан. Ҳозир ёз. Албатта, ўтиб кетамиз. Шунинг учун оилаларимизни бирга олиб кетамиз. Уларни қолдириб бўлмайди. Бизнинг ўрнимизга уларни жазолашади. Сенга осон — бўйдоқсан, ҳали бари олдинда. Гаровга олиш арафасида оилаларимиз Узангилаш довонини ёқалаб ўтиб, бизнинг йўлимизга чиқиб туришади. Лекин оила аъзоларимиздан биронта киши Коломтоғда нима рўй беришини билмайди. Бунинг уларга дахли йўқ. Биз чегара ошиб кетамиз, ҳўкиз-қўтос боқувчи афғон қирғизлари орасидан жой топамиз. Кейинчалик болаларимизни Хитой, Ҳиндистон ёки Покистонда ўқитамиз, олий маълумотли қиламиз. Бунга энди пулимиз етади.

Яна телефон жиринглади. Бектур оға экан.

— Сен қаердасан? Янгиликлар борми?

— Ҳозир мактабдаман. Бу ерга Тоштанафгон билан келган эдик. Ўқувчилик пайтларимизни эсладик. Менга от олиб келишди. Яхши от экан, раҳмат, бой ака. Янгилик шуки, матбуот котиби Роберт Лукас қўнгироқ қилди. Индинга тайёрлов гуруҳи келармиш. Уч киши. Иккита кинооператор, қўноқларнинг ўзлари бир кун кейин учишармиш. Ҳа, мен тезда идорада бўламан, ҳаммасини қиламиз, ташвишланманг, бари жойида, ҳаммаси айтганингиздай боряпти.

Арсен амакиси Бектур оға билан гаплаша туриб, ўзи бу ерда тушган аҳволдан оғиз очмагани, афтидан, Тоштанафгонни анча тинчлантирди. Арсен Саманчин ҳам ҳеч нарса бўлмагандай, деди:

— Ҳўжайин етиб кел деяпти, биласан-ку иш кўплигини. Бўпти, тугатайлик энди шу гапларни. Мен кетай.

— Маъқул. Бир белгимиз шуки, мен ўша кунни ўзимнинг шўро давридан қолган сержант шапкамни кияман, айвончали, қизил тасмали. Шуни кийган бўлсам, демак, барча менинг буйруғим бўйича иш бажаради, тушунарлими? Яна бир гап. Аниқ қулоғингда

бўлсин! Бизнинг ишимизни барбод этишга уринма. Ёмон бўлади, ҳеч нарсага қараб ўтирмаймиз. Ё товон тулатамиз, ё қуноқлар ов пайтида ёки горда ўлдирилади. Шундан хулоса чиқаравер. Сен амакингга миқ этиб оғиз очадиган бўлсанг, баттарига ёмон бўлади, ҳеч ким қолмайди, ҳаммасини отиб ташлаймиз. Агар қочиб кетаман десанг, йўлдаёқ қувиб етамиз, бўлмаса, шаҳарда ҳам сени тоғиб оламиз... Сендан қаттиқ илтимос, бу гапларни тушун, дўқ-пўписа қилиб ўтиришга мажбур бўляпман. Бошқа иложи йўқ. Тамом! Гап битди! Ҳозир андак шошма, бу ерга йигитлар киришади. — У деразадан ташқарига қичқирди:

— Ҳой, Қултой, қани, чақир болаларни! Бу ерга киринглар.

— Нима кераги бор? — ҳайрон бўлди Арсен.

— Ҳозир биласан.

Мактаб билан ҳовлини қўриқлаб турган йигитлар тўртовлон бўлиб ичкарига киришди. Улар синфда бир қатор бўлиб тизилишгач, Тоштанафгон Арсенни кўрсатиб, қўмондонлик қилди:

— Гап бундоқ: гаплашиб олдик, ҳаммаси ҳал бўлди. Энди ҳар бирингиз келиб, унга ўз сўзингизни айтинг. Арсенга аввал пахмоқ соч рўпара бўлди:

— Фақат шундай бўлсин! — деб у ўзини четга олди, кейин бошқалар келишди.

— Фақат шундай бўлсин!

— Фақат шундай бўлсин!

— Фақат шундай бўлсин!

Охирида Тоштанафгон сўради:

— Хўш, Арсен? Тушунарлими?

— Худди шундай. Ҳарбийчасига шундай: буйруқ Худодан баланд.

— Афғонистонда бошқачароқ айтишарди. Буйруқсиз кун кўрма, қиз олдига югурма. Энди олтига бўлдик. Гайрат қилинлар. Арсеннинг ўз ишлари бор. Саксон мен билан боғланиб туради. Қултой, Жилқиш, Жондос — учовинг бир кеча разведкага борасиз, эртага тушга етиб келинлар. Қаранглар илвирсларни қаердан топиш

осонроқ. Анов каладор-думдор қоплонни довон бетида кўрсанглар, қитиғига тегманглар. Лекин уни Коломтоғ дарасига қандай, қайси томондан яқинроқ хайдаб келиш йўлини қидиринглар. Қуролларингиз қўлингизда бўлсин, отларни эҳтиёт қилинглар. Ов бошланганда, ҳар биримиз дурбин билан қаерда туришимизни аниқ белгилаб олайлик. Қани, отланинглар. Калитни қоровулга бериш эсингиздан чиқмасин, бирон ерда ичиб ётгандир, топинглар.

Улар шу бўйи мактаб ҳовлисида тарқалишдилар. Арсеннинг отини ҳам ола кетишди. Арсеннинг ўзи «Мерган» фирмасининг идораси жойлашган собиқ колхоз клубига йўл олди. У ерда уни Бектур оға кутмоқда эди. Арсен Саманчин ҳали юз одим ҳам отиб улгурмай Тоштанафгон орқасидан отда етиб келди-да, эгардан тушиб, от жиловидан тутганча, ёнма-ён борди. Яна ўша сўзларни такрорлади. Яна пўписа қилди: ишқал чиқарсанг, ҳамманг пешонангдан ўқ ейсан. Пул етиб келган тақдирда, қилча зиён кўрмайсан.

VIII

Ўша пешин чоғи улар икковлон шундай тоғолди Туюқ-Жар овулининг қиялаб кетган бош кўчасидан боришарди, бўйи баста қуйиб қуйгандек бир-бирига тенг-баробар икки собиқ синфдош ўрталарида бўлиб ўтган оғир суҳбатдан кейин ҳамон ҳеч қандай муросага келмаганча, бир ҳуфя кўзланмиш ишнинг натижасига ўзларини ўзлари ҳукмбанд этганча овчилик идораси томон боришар, буларнинг бири ёлланишни истамаган Арсен Саманчин, иккинчиси уни ёллашга муваффақ бўлдим, деб хаёл қилган Тоштанафгон эди.

Рупараларидан биров от йўрттириб чиқмаганда, улар ҳали ҳам ўша гурбат гапни давом эттирган бўлишарди. Отлиқ кишини Бектур оға Тоштанафгонни топиб келиш учун жўнатган экан, чамаси бир иши чиқиб қолган. Отлиқнинг оти Ўрозқул экан, у отидан пастга тушди, Арсен Саманчиндай катта одам, бунинг устига

Бектурган оганинг жияни кўчада яёв бораётган бир пайтда ўзига от устида ўтиришни эп кўрмади шекилли. Энди улар учовлон бўлиб, икки жоловидан етакланган от ўртасида Арсен боришарди. Бу худди тақдирнинг ҳукмига ўхшарди. У кейинчалик бунга ишонч ҳосил қилди. Икки от орасида Туюқ-Жар овули кўчасидан пиёда ўтиш ўша соат унинг чекига тушмиш эди.

Улар у ёқ-ўу ёқдан гаплашганча яёв ё эшак миниб ўтиб бораётган овулдошлари билан салом-алик қилишиб бамайлихотир қадам ташлашар, кўп овулликлар ҳовлиларидан бўй кўрсатиб қарашар, уни чақиришар, ҳолаҳвол сўрашарди. Улар учун Арсен Саманчин ҳар қалай таниқли одам эди, кўплар унинг Туюқ-Жарлик экани билан фахрланишарди. Бир ҳовлининг дарвозаси ёнида ўтирган кампир сўрашиш учун ўрнидан кўзгалди. Йигитлар ҳам тўхташди. Худди шу пайт бамисоли буюриб қўйилгандек қўлида муъжаз фотоаппарат тутган чаққон бир аёл қаердандир пайдо бўлди. У жуда келишган, истараси ҳам иссиқ — қорамағизроқ, чарақлаб кулган кўзларида нур порлаган бир аёл бўлиб, сочининг турмаклангани, жинси шим кийгани, устига ёқаси очик спортча енгил калта кўйлак илганига қараганда, чамаси, бу ерга бошқа ёқдан келганди.

— Салом. Вуй, мунча чиройли юриб келяпсизлар! Арсен оғамиз ўртада, сизлар от етаклаб икки ёнда! Уч азамат! Майлими, сизларни суратга олсам, зўр сурат чиқади! Мана, кўрасиз! Йўқ, тўхтаб турманглар, юриб келаверинглар, мен улгуриб оламан! Бу рақамли фотоаппарат!

— Рақамли? — ҳайрон қолди Арсен Саманчин. — Уқмуш! Қойил!

— Мен шаҳарларда савдода юраман. Отим Элес, қўшни Туман овулиданман, бу ерда опам туради, касал бўлиб қолибди. Ана, ана! Яқин туринглар, жоловни калта тутинглар. Ана шундай! Қойил! Мен ҳам «Мерган»га боряпман.

Аёл қўлларини хуррам силкитиб, чаққон ҳаракатлар билан уларни суратга оларкан, Арсен Саманчин

бирдан кутилмаганда енгил тортди, гўёки аёл узоқдан туриб шундай қўлини узатиб, унинг яраланган дилини даволайдигандай, Тоштанафгон билан ўрталарида бўлиб ўтган гапдан сўнг юрагини озурда эзиб ётган оғир кечинмалар юкидан халос қиладигандай эди. Шунда бир зум ичида мияси ярқ этиб очилгандай бўлди, одам ўзига ишонч билан яшаши учун «дунё ўз ўрнида туриши» қанчалар зарур эканлигини сезди. Шунинг учун у аёл тинмай, тўхтамай яна ва яна суратга олишини истарди, шунинг учун аёлнинг исмини ҳам дарҳол эслаб қолди. Элес — эслашмикин, хотирлашмикин, ёдгормикин, у шунга яқин маънони туйди. Исмнинг ўзиёқ ёрқин ва лўндалиги билан одамга енгиллик бағишларди.

Элес бу орада улардан бир пас шошмай туришларини сўради-да, мўъжаз фотоаппаратнинг кичкина экранда тайёр суратларни кўрсата бошлади. «Қаранглар, жуда ажойиб — уч баҳодир!» Ҳамма мамнун бўлди. Тоштанафгон: «Бу замоннинг техникасини қаранг-а!» — деб қўйди. Арсен Саманчин аёлнинг отини айтиб, унга мурожаат қилди:

— Раҳмат, Элес! Келинлар, ҳаммамиз бирга тушамиз. Аммо ким суратга олади?

— Вой, мунча яхши! Сиз билан суратга тушиш орзуйим, — самимият билан хурсанд бўлиб деди аёл ва йўлдан ўтиб бораётган йигитчани кўриб қолиб, ундан илтимос қилди:

— Ҳой, Болабош, кел, бизни суратга олиб қўй. Манави тугмачани босасан.

Йигитча жон деб рози бўлди. Ҳаммалари бир қатор бўлиб тизилишди. Арсен билан Элес ўртага турди, анов иккови отнинг жиловини ушлаганча четда жойлашишди. Арсен қиз билан ёнма-ён тураркан, унинг юмшоқ, ипақдай майин баданини ҳис қилди, Элесга янада яқинроқ ёпишди, қиз ўзини олиб қочмади, бир сония у ҳам мойил бўлиб турди. Йигитча тугмани босиб, ширқиллаган овоз чиққач, Арсен шошиб-пишиб деди:

— Раҳмат, Болабош. Лекин кел, яна бир марта ол. — Шунда яна улар бир-бирларига оҳанрабодай ёпишдилар...

Кейин улар қандай тушишганини томоша қилишди. Элес ниҳоятда хурсанд эди:

— Вой, мунча яхши экан. Арсен оға, хўб тушибсиз. Худди орзу қилгандай.

Кичкина экранчадаги тасвирларни кўздан кечираркан, Арсен сўради:

— Элес, бу суратларни олса бўладими? Қачон?

— Албатта, Арсен оға, тезда уларни чиқараман. Сиз ҳали шу ердасиз-ку?

— Ҳозирча шу ердан. Мерганчилик бизнеси билан шуғулланяпмиз.

— Мен ҳам бугун-эрта шу ерда бўламан. «Мерган» ўзлари ва кўноқлар учун суратга туширишимни сўради. Хўжайин яна бир нарсани илтимос қилган. Кўноқлар катта овдан қайтишгач, улар учун овулда кўшиқ байрами ўтказишим керак. Қизлар ўлан-баёт айтишади. Туман овулидан Баяли оқин келади. Мен ҳам кўмиз жўрлигида бир ашула айтмоқчиман.

— Ростданми? Демак, концерт бўлар экан-да? Имкон бўлса, биз ҳам кўрамиз.

Улар бирга кетишди. Арсен йўл-йўлакай сўради:

— Элес, нима, сиз сураткашлик қиласизми?

— Вой, йўқ, ундаймас. Илгари кутубхонада ишлардим. Пединститутда бир пайтлар ўқиганман. Ўз автобусимиз бор эди, унда вилоятга китоб таширдик, автобусни библиобус дердик. Кейин ҳаммаси тутади. Библиобусни ўзлаштириб юборишди. Ойлик мояна ўзингизга маълум. Ойига ўн беш долларга яшашнинг сира иложи йўқ, шунинг учун бошқа ишларга уринишга тўғри келди.

— Тушунарли, — гўлдиради Арсен, шунда Тоштан-афгон унга жуда маънодор қилиб қаради, кўряпсанми аҳвол қандайлигини демоқчи бўлди чамаси. Одамлар ойига ўн беш доллар олади, мана бу ёқда эса йигирма миллион нақд гурибди, сен эса бурнингни жийирасан!

Ўроқул кетди. Тоштанафгон эса Бектур оганинг хизматига тезроқ борай деб, отига минишни ўйламасди. Арсен Саманчин ҳайрон бўлди. Майли, ўзи билади, шошмаса, шошмас, ўйлади Арсен. Яқингинада ораларида бўлиб ўтган гапларни эслагиси келмас, буни нима деб аташга сўз тополмасди. Агар қудуққа икки киши тушиб кетса-ю, бири пастга, иккинчиси тепага тортса, улар қандай қилиб қутулиб чиқишади?

Наҳот, Элес фаросат билан ниманидир сезиб қолди? Бирдан қайдан пайдо бўлди? Ташлаб кетилган, ёлғизликда қолган, ўз ихтиёридан ташқари мушкул вазиятга тушган бечора бир йигитнинг азоб-уқубатларини ўзи билмаган ҳолда енгиллатишни истадимикин? Тақдирнинг хира таъқибидан қандай қочиб қутулсин? У юрагини ўртаган кечинмалардан халос бўлиш учун «Бу ердан тезроқ узоқроқ кет, ўйлама», деб ноумид тарзда ўзини ўзи ишонтирмоқчи бўларди – назарида ёнида тасодифан пайдо бўлган, ҳеч нарсадан хабари йўқ Элес уни қутқаргани, бу тубсиз чоҳдан олиб чиққани келгандай бир ишонч унда тобора мустаҳкамлана борарди... Йўлда Элес турли шаҳарларга қатнаб улгуржи савдосотиқ билан шугулланишини бажонидил ҳикоя қилиб берди. Поездга тушиб Авлиёотадан Саратовгача, кейин самолёт билан Московга боради, у ерда бозори чаққон турли товарларни арзонроқ нархда сотиб олиб келтириб, қимматроққа пуллайди, ўн-ўн беш фоиз фойда қолади – шунга кун кўради. Ҳозирча соғлиги буни кўтарди. Элес ҳикоя қилаётган ҳамма гаплар негадир уни тинчлантирар, кўнглига ором бағишларди. Нега бундай, нега бирдан у шундай бўлиб қолди, буни Арсен Саманчин ўзига тушунтириб беролмасди. Кутилмаган тарзда ҳозиргина дуч келган бу жозибадор дилдор аёл нега уни ўзига оҳанрабодай тортади? Арсен қизни ҳали билмас, аммо Элесдан худди муҳаббат ва ҳимоят муждалари таралаётгандай эди, ўзи ўзлигича қолиши беҳад зарур бўлган, қўрқув ва ожизликдан ўзини ўзи йўқотиб қўймаслиги керак бир пайтда унга ато этилган ҳимоят эди бу. У ҳозир икковлон «Нива»га ўтириб,

қайдасан шаҳар деб, жўнаб кетишларини хоҳларди, қарабсизки, тунни яримлатиб етиб боришарди. Унда эса ловулаган чироқлар, янгроқ мусиқа...

Бироқ ҳозирча овул кўчасидан ўтишаркан, ҳамма уларни очиқ чеҳра билан қаршилар — ит-кучуқлар чопиб чиқар, ошхона мўриларида тугун ўрлар, одамлар дарвозалардан чиқиб қарар ва сўрашардилар... Улар собиқ колхоз идорасига етиб келгунларича Арсеннинг аёлга айтган бирдан-бир гапи шу бўлдики, мени «сенлаб» гапир, деб илтимос қилди: ёшимизнинг фарқи ҳам унча катта эмас, шунинг учун бир-биримизни «сенласак» қулай бўлади, деди... Идора остонасига етганларида эса ундан бу ерда ҳали кўп вақт бўласанми, деб сўради.

— Мен сени қанча керак бўлса, шунча вақт кутаман, Арсен, — деб жавоб берди Элес.

— Яхшиямки, сен борсан... — деди у.

Идорада ҳам, кўчада ҳам, ҳовли ичкарасида ҳам одамлар кўп эди. Бутун овул хорижий овчилар келишини кутарди. Гала-говур авжида. Болалар идора атрофида чувиллаб ўйнашарди. Тангривийлик динининг тарафдори ўзига яқин одамларни Узангилаш тоғларига қарата дуо ўқиб, ибодат қилишга чақираётгани ҳақида бир-бирларига ҳикоя қилишарди. Токи тоғ шамоллари овчиларга мадад берсин, тоғ илвирсларини қоронғу инларидан ҳайдаб ташқарига чиқарсин. Овулнинг муллеси тангри тарафдорига дашном беришдан ўзини тиёлмади: Парвардигорга, Оллоҳга мурожаат қилиш керак экан, шамолларга эмас. Лекин буларнинг бари бир боғдан, бир тоғдан айтилган гаплар. «Мерган» фирмасида эса хўжайин Бектур оға бошчилигида овга тайёргарлик кўриш билан бирга мўътабар меҳмонлар ва уларнинг аъёнларини жойлаштириш ҳамда хизмат кўрсатиш бўйича кенгаш ўтарди. Барча эркаклару хотин-қизлар баравар қатнашадиган, лекин эндиликда шўринг қургур социализм билан бирга ўтмишга даф бўлган колхоз мажлисларидан кейин биринчи маротаба шундай тадбир ўтяпти, деб мамнуният билан сўйлашарди қари-қартанглар. Бу йигилиш улуғ тоғ қоп-

лонларининг «кўрсатмаси» билан утяпти, деб ҳазил-мутойиба қилишарди.

Кимдир иш билан банд, кимдир томоша қилиб ўралашиб юрар — балки мени бирон юмушга чақириб қолишар деган илинж ҳам йўқ эмасди. Бундай муҳит Арсен Саманчинга ёқарди. Кўп овулдошларни талай вақтлардан бери кўрмаган, улар билан мана энди учрашмоқда эди. Фақат бир нарса уни ўнгайсизликка солар ва ич-ичидан эзарди: у ҳам бўлса овулдошларнинг Тоштанафгонга муносабати; овулдошлар уни очиқ чехра билан қарши олишар, ҳурматини жойига қўйишар, эътибор билан қарашарди. У ҳам ўзини шунга яраша тутарди; бундай қараганда, тез орада барча овул аҳлини ҳангу манг қилиб қўйишга қодир ҳеч бир хуфя кори бад унда йўққа ўхшарди. Овул аёллари Тоштанафгон тўғрисида тўқиган ўланни куйлаб беришганда, Арсен жуда ғалати аҳволга тушди:

Ҳой, ҳой Афгон, ҳой Афгон,
Тортиқ қил менга карвон.
Карвон билан борама!
Сенга ўгил тугаман.
Тийинингни олмайман,
Қорним тўйса бўлгани.
Ҳой, ҳой карвон, ҳой карвон,
Ҳой, ҳой Афгон, ҳой Афгон...

Ишқилиб, деб ўйланиб қолди Арсен Саманчин овулнинг беозор ҳазил-ҳузуллари сиз учун фожиали қўшиқларга айланиб кетмасайди-да... Ҳозирча тинч-хотиржам, лекин тагида бу ерларда кўз кўриб қулоқ эшитмаган хавф-хатар биқиниб ётган муҳитда Элеснинг «мўъжиза» (буни у ўзи учун шундай сўз билан ифода қилди) каби пайдо бўлиши, қанчалар сийқа кўринмасин, унга бир қарашдаёқ ошиқи беқарор бўлиб қолиши Арсен Саманчин томонидан тақдирнинг ўзгача бир аломати каби қабул этилган. Бунинг яна узоқ чўзилган ёлғизлик юракни батамом куйдириб, ҳаёт

асари қолмаган сахрога айлантирган бир пайтда рўй бергани бошқача аҳамият касб этган эди. Ҳақиқатан ҳам, ўша куни бўлиб ўтган воқеаларда халоскорона тус олган ушбу учрашувни Арсен Саманчин ўзича шундай баҳолади. Унинг овулдошлари учун бу воқеада кўзга ташланадиган, одатдан ташқари бир нарса йўқ эди, албатта. Шунинг учун улар бунга кўз учида бўлсин эътибор беришмади, у заррача диққатларини ўзига тортмади. Элес ҳар доим бу ерга опасини кўргани келиб турар, қўшни Туман овуллик қиз ўзлариникидай қадрдон бўлиб кетганди (дарвоқе, Туман овул Пастки овул дегани бўлиб, Сибирдаги Туман ўлкасининг номи шундан келиб чиқмаганмикин, деб у ўйланиб ҳам қолди).

Амакиси серсоқол Бектур ога билан овга боғлиқ ишларни кўздан кечириб чиқишаркан, Арсеннинг хаёлига дам-бадам бошқача фикрлар келар, жиддий бир тарзда ҳозир шартта ўрнимдан туриб чиқиб кетсаммикин, Элесни чақирсаммикин, қўлидан ушлаб, опамнинг эшигигача тез юриб борсаммикин, «Нива»га ўтириб, тоғлару воҳалар оша шаҳарга жадал ҳайдасаммикин, деб товсилланарди, шаҳар ўзимизники, бизга ўрганиш бўлиб кетган дунё, чамаси, қизга ҳам бу дунё сира бегона эмасди. У ўзи ҳайрон қолганча яна бир нарсани сизди, Ойдана ҳам, унинг қабиҳ хўжайини Курчал ҳам негадир бир зум ичида унутилди, хотирадан ўчди, қизиги қолмади... Афтидан, санамлар ҳам сўнади, ганимлар ҳам шарпага дўнади...

Ҳақиқатан, қанийди Элес билан бирга шаҳарга ҳайё-ҳайт жўнаб кетсалар, худди уммонлар ўртасидаги кичкина қайиқчадай мусиқалар, ранг-баранг шуълалар мавжларида чайқалсалар, ана сизга бахт! Тўхта! Э унда амакисига берган ваъдаси нима бўлади, қариндошлик бурчи қайда қолади, бу ерларга ахир шунинг учун келмадими? Йўқ-йўқ, кетиш йўқ. Бу ёқда ҳали Тоштанаргон ва гаровга олинувчи хорижликлар, уларга ҳозирланган гўр ҳам бор. Бу хатарнинг боши, эрта

бириси кун у нимага айланади? Шундай аҳволда нима қилиш керак? Ҳеч кимсанинг иши йўқ... Агарда билишсайди...

* * *

Бироқ ёлғизлик ва қўрқинчдан абгор бўлиб, азоблар исканжасида ўртанувчи махлуқ ҳам йўқ эмасди. У ҳам бўлса Узангилаш довони ёнбагрида саргардон кезган Жаабарс эди. Кейинги кунларда бу ерларда аллақандай отлиқ одамлар изғий бошлашди, улар кўзларига дурбин тутиб нималарнидир қидиришар, қўлларидаги бурғуларини сурон солиб чалишар, тоғларни ларзага келтиришарди. Мана, яна учтаси келиб, отда изгишяпти. Яна нималарнидир аланг-жаланг кўришади, қийқириб шовқин солишади... Жаабарс эса бирон панага яшириниш ўрнига, қочмай тураверади, улкан калласини баланд кўтариб разм солади, думини то мўйнигача хода қилиб силкитади. Жаабарс отлиқлар ўзини кўз остига олишгани, уни ўз ўрталарида «каладор-думдор» деб аташганини не билсин... Ана-ана у, яна ўша жойларда изғиб юрибди...

Шунда Жаабарс бўғиқ инграб, ириллади: «Нега, нега келдингиз? Сизга нима бор бу ерда? Халал берманг, тезда тоғлар қулайди, сиз ҳам тагида қоласиз...»

* * *

Кечга яқин Арсен Саманчиннинг тоқати тоқ бўлди. Элес билан ёлғиз учрашиб, кўришгиси келди. Хўжайиннинг гапларидан маълум бўлдики, кечки пайт унинг вақти бўш экан, доимий таржимонлик иши эртага бошланаркан. Эрталаб барвақт Авлиёота аэропортига етиб бориб, тайёрлов гуруҳи билан кинооператорларни кутиб олишлари керак эди. Ундан кейинги кун эса мўътабар овчилар келишади. Буларни ипидан игнасигача гаплашиб, Арсен барини ёндафтарига ёзиб олди. У чиқиб кетаётганда орқасидан Тоштанафгон етиб келди.

— Менга қара, Арсен, ҳозир кетаётган бўлсанг, эсингда тут — эртага отингни олиб келишади, доим опангникида туради. Ҳар вақт эгар тагида...

— Майли, олиб келишсин. Мен отни миниб кўрдим.

— Қуролни қачон олиб келишсин? Милтигинг бўлади. Тўппонча деган эдинг. У ҳам бўлади. Автомат ҳам берамиз. Яна анов репродуктор...

— Яхшиси, бугун эмас, эртага келтиришсин. Кечқурун соат олтиларга, биз хўжайин билан Авлиёотадан қайтиб келамиз. Қуролларни менинг ўз қўлимга топширишсин.

— Албатта, ўз қўлингга тегасан. Хўжайиннинг буйруғи шундай, тилхат берасан. Сен нима деб ўйловдинг? Айтмоқчи, Арсен, яна бир энг муҳим гап. Юр, сал четга ўтайлик.

Улар идоранинг нариги кимсасиз томонига ўтиб, у ёқдан-буёққа бориб кела бошладилар.

— Шу десанг, энг муҳими, — деб бошлади Тоштанарфгон, — ҳозир ҳаммамиз ўз йўлимизга кетамиз, кейин чамаси тоғларда кўришамиз, Молоташда. У ерга сен қўноқлар билан бирга борасан, унгача биз у ерда жойлашиб бўламиз. Гоҳ пиёда, гоҳ отда жой қидирамиз. Мен Афғонистондан қолган қизил ҳошияли шапка камни бошимга кийишим билан ҳаммасини сенга қандай айтган бўлсам, шундай қилиб бажар. Эсингда бўлсин: бошга кийилган шапка бу — буйруқ.

Арсен Саманчиннинг қулоғи шангиллаб кетди, миясига қон урди.

— Кўзингга қара, бола! Нималар қилмоқчисан ўзи? Вақт борида этагингни ёп.

— Нима деяпсан? Дунё паразитларининг йигирма миллионига ичинг ачияптими? Чўпонларимизни ўйламайсанми?

— Бойликни бўлиш бундай қилинмайди.

— Э-ҳа, инқилоблар дегин, ислоҳотлар дегин, яна ўша-ўша, ўмарганлар ўмараверади. Биз кутиб ўтирарканмиз-да!

— Сен қилаётган иш — босқинчилик! Тушунсанг-чи ахир!

— Бўлса бордир! Биз ўз улушимизни оламиз.

— Ҳозир тортишиб ўтирмайлик. Сен кўзлаган нарса — ҳаммамизни гўрга тикади. Уларнинг ўз қуриқчилари бор. Қон тўкилади.

— Бунинг ташвишини қилма. Агар айтганларимизни инглиз тилига ағдариб турсанг, сени жин ҳам урмайди.

— Мен ўзимни айтаётганим йўқ. Айтсам айтмасам, қулоқ сол! Нима, сени яккама-якка олишувга чақиришим керакми?

— Олишув десанг, олишув! Сен бизни глобализмдан келадиган улушимиздан маҳрум қилмоқчимсан?

— Э яна ўшами? Глобализмни тинч қўй, ҳар қанча ҳақ бўлсанг ҳам!

— Майли, ундай бўлса, Арсен, сен ўз фикрингни қил, мен ўз фикримни. Ҳали вақт бор. Роса уч кун. Шапкам тайёр. Ҳозирча хайр. — Кейин кета туриб Тоштанафгон ўгирилиб энсасини қашиганча қушиб қўйди:

— Ҳозир сенга қандайлигини мен биламан. Агар шу тобда бир-биримиз билан етти маҳалла эшитадиган қилиб сўкишганимизда балки анча енгил тортардик. Лекин мени ҳам ўйлаб кўр, осонми менга. Сувга чўкиб кетгинг келади, аммо яшаш керак. Яшасанг, тўкин-сочин яша. Иблислар бизнинг устимиздан тоза кулишди, етар энди! Болаларни мактабига бориш учун кийим-боши йўқ, қашшоқмиз, шаҳардаги иркит сангилардан фарқимиз қолмади. Йиртиқ чопон чўпонлармиз. Сизлар газеталарда ўша аблаҳларнинг орқасини ялайсиз, мана энди улар яхши билиб қўйишсин: биз энди бу бойвачча гўрсўхталарни ҳиқилдоғидан оламиз!

— Сен, нима, бошимга шапка кийсам, тамом, ҳаммасини тутиб бирёқли қиламан деб ўйлайсанми? Бундан ишқал ортса ортадики, асло камаймайди... Дунёга тўтри кўз билан қарамаяпсан.

— Э, қуриб кетмайдими ўша кўзи-пўзи, ишкали-пишкали... Бошимда шапка бўлади!

— Киймай бурун ўйлаб кўр.

— Ўзинг ўйлаб кўр. Хўп, ҳозирча.

Ташвишлари янада ортган, тажанг ҳолда, бир-бирларини сира тушунмай ва мурасага келмай, тарқалишди. Бироқ ҳар икковлари ҳам ўзаро маҳкум эканликларини, Тиёншон тоғлари бағрида рўй беражак воқеанинг оқибати нима бўлишини ич-ичларидан сезиб, ҳис қилишарди. У ерларда — даралар, ўнгирларда, қоронғу ғорларда яшовчи қор қоплонлари ҳам ўзларига дахли бўлмаган ҳолда гаровга олиш воқеасига шерик бўлиб қолишлари мумкин эди. Лекин қор қоплонлари фикрлай ва муҳокама юрита олганларида ҳам, бу нарсаларни қаердан билишарди ахир?..

Дарвоқе, худди ўша онда Арсен Саманчин ҳам ҳеч нарсани ўйлагиси келмасди. Ҳар қалай, у ёлғиз ўзи қолиб, бир зум енгил хаёл огушида ғарқ бўлиб, ичичидан енгил тортиб хўрсинди, жуда чуқур хатарли гирдоб қаъридан бир зумга бошини кўтариб, қутулиб чиққандай, янги эҳтирослар оламига шўнғиди. Аммо наҳот муҳаббат мана шундай ҳеч кутилмаганда, олдиндан мутлақо тайёргарлик кўрмай, кўз очиб юмгунча бостириб кириб келиши мумкинми?

Ёки бу босқинчиликка шерик бўлишдек ёввойи хавф-хатар остида қолган унинг бечора кўнглига тақдирнинг инояти, инъоми эдими бу?

Элес эса унинг юрагидан нима кечаётганини худди билгандай кутиб турар, ўзи дарчадан бош суқиб чақирди:

— Мен бу ердан, Арсен!

Маълум бўлдики, у худди шуни кутиб турган экан. Улар оғизларидан бир оғиз сўз чиқар-чиқмас, кўнглидан бир-бирларини тушунишиб, қиз ҳозир опасининг уйига ўтадиган, Арсен эса «Нива»га ўтириб, ҳовлига қараб ҳайдайдиган, сўнг икковлари бошлари оққанча узоқ-узоқларга сайр қилгани кетадиган бўлдилар. Энг қувончлиси шундаки, қиз унинг хоҳишларига ҳамоғуш эди. Арсен ҳовлига етиб келганда, Элес тайёр, уни кутиб турарди. У елкасида мўъжазгина сумкачаси, қўлида

гитара ва энгил пар адёл кутариб, юзи табассумдан ял-ял яшнаб чиқиб келди.

Улар ёнма-ён утириб жунаб кетдилар, бир-бирларига тўймай қарашар, ўзларини бахтли сезишарди. Вафодор «Нива» уларни қутли гилдиракларида бахтли йўллардан олиб ўтарди. Ўша-ўша борлиқ олам ўшалигича, яна айни чоғда бошқача, одми назар билан аниглаб етиб бўлмайдиган даражада эди. Улар эса қараб тўймас, ҳавас қилиб тўймасдилар. Мана шу бирдан ўзгариб қолган оламда ҳамма нарсалар ўзгача шуъладорлик касб этар, суратдаги гўзал манзара ҳар томондан ёритиб қўйилганга ўхшарди.

Улар ёпирилиб келган бахтдан мастона бўлиб, атроф оламга катта одамлардек эмас, худди болалардек боқишарди; қизнинг ёши йигирма бешдан ошган, йигит эса ўттизни поёнлаган, кўп яхшилик ва ёмонликларни кўрган, бошларидан тўйлар, жанжаллар ва ажралишларни ўтказган, эндиликка келиб ўтмишларидан халос бўлиб, янги ҳаёт учун қайта туғилган эдилар. Улар шу тобда ўзларини чулғаб олган муҳаббат эҳтиросларидан ўзга нарсани кўрмасдилар. Бу сароб ўз-ўзини алдаш эмасди, балки толе томонидан бир марта бериладиган, жон ва жоманинг тажаллиси эди. Яқин ва узоқ кўринган барча нарсалар, тоғ тизмалари ва воҳалар, қуёш ва дарё, гилдирак тагига комрон тўшалган тупроқ биргаликда бошлари оққан ёққа кетиб бораётганликлари учун ҳам уларга улуг ва фаровон бўлиб кўринарди. Элес ёнида меҳр таратиб ўтирганлиги боис Арсен Саманчин мабодо муҳаббат икки жон ўртасида ўзаро мавжуд бўлса, инсон тақдирларини қўрғовчи ҳаётнинг олий ҳақиқати худди мана шунда деб ўйларди.

Романтизм трагедиясиз одми ва ёлгон-яшиқ бир нарса деб ҳисобланади. Ундай эмас асло, романтизмнинг идрок йўли бошқача, қуёши бошқача, осмони бошқача. Лекин бу бошқача оламни фақат муҳаббат ато этилган зотгина билади. Бежиз айтилмаганки, муҳаббат бу — юракнинг нурафшон бўлиши.

Арсеннинг елкасидан оғир юк тушгандай бўлди, бу қандай рўй берганига ўзи ҳайрон қоларди. Ойдана туфайли анов иблис Эртош Курчални бунчалар ёмон кўриш, бунчалар азоб чекиш, бунчалар ўз этини ўзи ейиш... энди галати кўринарди. Боз устига Тошафгоннинг гаддор ва ёвуз мақсадига маҳкум ва тобе бўлиб ўтириш... Ва бирдан ҳаётида илгари бўлиб ўтган барча нарсаларни дабдурустдан унутиш, Элеса кўнгил бериш, унинг бир зумда ҳаётининг ажралмас қисмига айланиши. Афтидан, қиз ҳақиқатан уни халос этиш, тубсиз жар ёқасидан қутқариш учун ато этилмиш эди.

Арсенни чуллаган шоирона ҳисларга эш бўлиб, бахту қувончларга тўлиб-тошган ва буни яшириб ўтирмаган Элес тўлиқиб деди:

— Арсен, қара, бу тоғлар менинг муҳаббатимни кутган эди, шунинг учун ҳам мен тез-тез бу ерга келардим. Шундай бўлишига ақлим етмаса-да, мен ҳам интизор кутардим... Бизнинг бу тоғларда ривоят қилиб юришади, бунда Мангу қайлиқ саргардон кезади деб.

— Ундай дема, Элес, ҳозир йиғлаб юбораман!

— Вой, рулни маҳкам ушла! — кулди қиз. — Бирга кетаётганимиз қандай яхши!

Агар севишганлар бахтли бўлсалар, уларнинг ҳаётида аввал нима ўтган бўлмасин, бу мутлақо муҳим эмас. Ҳаммаси бекор қилинади ва ёпилган ишлар архивига жўнатилади, бинобарин, ҳаёт янгидан бошланади, ҳисоб янгидан очилади. Арсен шундай деб ўйларди. Фақат кўз тегмаса бас!

Бироқ у қанчалар бундай хаёлпарастликка берилмасин, кўнглидан дам-бадам бошқа фикр ҳам ўтардики, бахтнинг изидан доим фожианинг сира мудроқ билмас нигоҳи боқади. Демак, гулув-галаёнсиз бахт ҳеч қачон бўлмас экан-да. Мана, ҳозир ҳам дам-бадам бир хавотир юрагига ваҳима солади: араб қўноқларнинг аҳволи нима кечади? Уларни Тоштанафгон ҳақиқатан гаровга олса-чи? Яна бир карра уни бу йўлдан қайтаришга уриниб кўраман, кўнмаса-чи, унда нима бўлади? Автомат ўқталиб, қўноқларни ҳимоясига

оладими? (Бектур ога боя унга ҳам автомат беришини ваъда қилди). Босқинчиларни отиб ташлаб, кейин ўзи ҳам ўққа учсинми? Ҳамма замонларда миллионлаган қашшоқлар ҳамиша бойларни кўролмайдилар, улардан нафратланадилар. Манави галати фикрни қаранг, шундай бўла туриб, ўзлари миллиардер бўлишни хоҳлайдилар. Дарвоқе, нима деб ўйласанг, ўйлайверасан, аммо нима қилиш керак, қандай йўл тутса, тўғри бўлади? Биз битта арқонга боғланиб бўлдик. Тоштанарфоннинг йигитлари ҳар нарсага тайёр, босқинчиликдан қайтишмайди. Катта пулнинг исини туйишди. Махлуққа айланишди. Аммо йиртқичлар ўлжани табиатнинг ўзидан олишади. Улар эса жиноят кўчасидан катта пул излашади. Тоштаннинг гапини қара, оғзингни очиб ўтирма, пайсалга солмай, бос! Минг афсус, собиқ синфдошим Афғон урушини кўриб тубанлашиб кетибди, глобализациядан диққат, кимни бўлмасин, жонини олишга тайёр. Туф-эй, аҳмоқ! Унут буларнинг барини, тупур ҳаммасига!.. Кутилмаганда, бошқа бир ҳаёт муждаси ёғиляпти, янги бир борлиқ уч беришти.

Улар аввало овул чеккасида жойлашган бензоколонкага ўтишди, бу яқин орада Элеснинг бошқа опаси яшар, савдо-сотик ишлари билан Элес бу ерга тез-тез қатнаб турарди. «Нива»га ёқилги олишгач, улар йўлга тушишди. Йўлга чиқишда Арсен Саманчин машинани шундай бурдики, гўё тоғлар орасидан шаҳарнинг катта йўлига чиқиб оладигандай кўринди. Машинани бир зум тўхтатиб, ўйга ботиб ўтирди.

— Нима бўлди, Арсен? — қизиқиб сўради Элес. — Биз ўша томонга борамизми?

Арсен индамади, бошини чайқади, жилмайди-да, қизнинг кўзига тик қараб, ҳазилми-чинлигини билиб бўлмайдиган тарзда деди:

— Элес, агар қарши бўлмасанг, сени шаҳарга олиб кетмоқчи эдим!

— Ростданми?

— Ҳа, сени олиб қочмоқчиман, эски замонлардай. Нима дейсан?

— Нимага?

— Сен билан бирга бўлишни истайман.

— Олиб қочар журналист! Демак мени гитарам билан бирга олиб қочишдими алақачон? — шўҳ кулди Элес. — Қойил! Орзуим! Майли, йўл бошла! Машинанинг ўзи қаёққа боришни билмайди!

— Бўпти, келишдик-а? Лекин ҳозирча тоғларда бўлайлик. — Арсен Саманчин шу сўзларни айтиб, машина рулини дарё бўйидаги тўқай томонга кескин бурди.

У ёғи худди кино кадрларидай тез шитоб билан ўтди. Улар сокин маконга тез етдилар. Гитарани олишни ҳам эсдан чиқармай дарров жойлашдилар. Қуёш бу орада аср сари оғди, тоғлар аро илк напармон салқин тушди. Ёз фасли ўз етилган палласига кирган. Тоғ дарёси мангу силлиқ харсанглар узра отилиб шошади. Улар буталарнинг қуруқ шохларини йиғиб, муъжазгина гулхан ёқишди. Элес ғоятда чаққон қиз экан. Ҳамма нарсани тез ва яхши удаларди. Дарё соҳилидаги буталарнинг салқин соясига юмшоқ адёлни тушадилар ва бир зумда уст-бошларини ечиб, улоқтириб, бир-бирларининг қучоқларига гарқ бўлдилар, қучоқлашиб, уларга меҳрибон кўк осмон сари қанот қоқиб учдилар, осмон уларга ҳавасланди. Улар ер бағрида эмас, бошни айлантириб юборадиган тубсиз самога кўтарилдилар, кейин яна бирваракай заминга қайтдилар, бу ерда табиат қучоғидаги ҳар нарса, ҳар бир қиёқ ва ҳар бир япроқ уларга монанду мос ҳаракатда эди: бошлари узра буталар дам юқори кўтарилар, дам бош эгиб пасаяр, теварақдаги гул-чечаклар сарсари эсан шаббодада гоҳ ерга бўй чўзиб ётар, силкинар, титрар, гоҳ осуда тортиб, қаноат топиб майин ястанардилар... Табиат улар муҳаббатига беланчак бўлди. Айниқса, тоғлардан тиккасига шиддат билан тушиб келаётган асов дарё улар ишқига ҳамоҳанг, жўр бўларди. Дарё кўпирар, тошар, ўкирар, оҳ урар, инграр, кейин бирдан бир зум тин олар, кейин яна ишқий жунбушга миниб, қирғоқлар билан асов чўлпиллашарди. Қуёш эса ҳамон сарбаланд кўк юзида сузиб тоғ чўққиларини, ўрқачларни ўз порлоқ нурлари билан яллиғлантирарди. Қушлар учиб кета туриб

лол муаллақ туриб қолишар, атрофда югуришиб юрган юмронқозиклар, бир дам тўхтаб, бошчаларини айлан-тиришар, қулоқчаларини динг қилиб, қора нуқтадай кўзлари билан ялт-юлт қарашарди. Севишганлар эса жаннатда уларга ато этилмиш сониялардан беҳад лаззатланишар, ўқтин-ўқтин қучоқларини бўшатиб, қўл ушлашиб дарёга тушишар, унинг шаддоод оқимида роҳатланишар, сув сепиб ўйнашар ва уларнинг вужудлари шунчалар гўзал эди, чеҳралари шунчалар шўх-шодон чарақларди! Кейин яна бир-бирларига асло тўймай буталар соясидаги жаннатий тўшакларига юмалашар, қуёш ҳам ўз йўлидан бир зум қолмай, тоғ ўркакларига беозор ёнбошларди.

Мангу қайлиқ эса уларнинг бахт-иқболини юракдан туйиб, тоғма-тоғ оша уларни қаршилаб учар, Элес гитарасини чалиб қўшиқ бошлаганда, баланд чўққи узратин олиб, қўшиққа қулоқ берди-да, йиғлаб юборди, ичидан шивирлаган нидо чиқди: «Мен ҳам шуни орзу қилган эдим... Қайда, қайдасан, сайёдим? Қачон, қачон топгайман сени?»

Улар ҳориб-толиб, қучоқлашиб ўтириб, жуда кўп нарсалар ҳақида сўйлашиб олишди, лекин ўтмиш ҳаётлари тўғрисида чурқ этиб оғиз очишмади. Энди вақт улар учун айна мана шу соатдан, айна мана шу кундан бошланарди. Арсен лутф қилди:

— Биласанми, — деди у, — мен манави дара энди Элес дараси деб аталишини истардим! Сен бунга нима дейсан? Мен жүгрофия идорасига шундай таклиф киритаман.

— Майли, бир уриниб кўр, Арсен. Кўрамиз кимнинг таклифи ўтаркин. Мен ҳам бу дарани Арсен дара деб аташни таклиф этмоқчиман! Бугун икковимиз худди ёш болалардек бўлиб қолдик. Кел, энди мен сени Арсенбек деб чақирай, сен эса мени Элесгул деб айт, болалигимда мени шундай деб чақиришарди.

Улар кўп нарсаларни гаплашиб олишди, бундай нозик ҳолатда қанчалар ўринсиз бўлиб туюлмасин, ҳатто сиёсатга ҳам тўхталишди. Бироқ ҳар ерда сиёсат

бор ва ҳеч ким уни четлаб ўтолмайди, ўз-ўзидан гап айланиб деҳқончилик ва чорвачилик маҳсулотларига талаб сусайиб кетгани, бунинг оқибатида қишлоқларда қашшоқлик ва ишсизлик кучайгани, ишсизликдан ўғирлик, ичкиликбозлик каби ярамас одатлар авж олаётгани, ҳатто гиёҳвандлик урчиб бораётганидан куйиндилар. Одамлар ноиложликдан «Мерган» овчилик фирмасининг бизнесига илинж билан умид кўзини тикканлар, бу ерда ҳозирча иш бор, ҳақ тўлашади. Кўпларга бу қўл келяпти. Овулдагилар хориждан бой овчилар келишаётганидан хурсанд. Бу яхши эмас, десангиз, овулдагилар хафа бўлишади, деди Элес. Ўзинг урчукдай тўрт томонга югуриб чайқовчилик қиласан, озми-кўпми даромад топасан, нима, биз озроқ пул ишлаб олсак ёмонми? Арсен, амакинг катта одам, қанчалаб одамларга яхшилик қияпти. Лекин эртага нима бўлади?

— Ўзим ҳам чақирганларини эшитиб оёғимни қўлга олиб бу ерга етиб келдим, аммо жоним огрийди, Арсен, — деб давом эттирди гапини Элес. — Ол, гитарани ушлаб тур, сенга бир умр қўшиқ айтгим келади, — деди у яна Туюқ-Жарга қайтиш учун ўринларидан кўзгалганларида. — Биз экология ҳақида гапиришни яхши кўрамиз, ўзимиз эса...

— Гапларинг тўғри, Элес, буларни тушунаман, ўзим ҳам қийналиб юраман, — деб қизга қўшилди Арсен. — Бу ҳақда тўхтамай вадираймиз. Гапни дoston қиламиз. Сал пулнинг иси чиқса, эсимизни йўқотиб қўямиз, экология бир чеккада қолиб кетади. Сен бундан бекорга ўзингни яниб ўтирма, бунга сен айбдор эмассан. Ов қилмайсан-ку, фақат ўйин-кулгини ташкил этиб берасан, холос. Мен эса овчилар ичида бўламан, Бектур огага сўз берганман, унинг устидан чиқишим керак.

— Тушунаман сени, Арсен, жоним. Мени қучоқла, мунча яхши! — Улар яна бир-бирларини бўсаларга кўмиб юборишди. — Лекин сен бу ишдан бош тортганингда, бу ерга, тоғларга келмаганингда ҳам, барибир... Қора қозон сенсиз ҳам вақиллаб қайнайверарди.

— Шошма-шошма! «Мерган»ни бир четга қўя турчи, лекин менинг кўнглим сезган эди, пайқаган, билган эдим сени учратаман деб! Аслида фақат сени деб келган эканман бу ерга, Элес.

— Оҳ, шу гапни айтишингни қанчалар кутгандим! Мен ҳам сени деб бу ерга келиб қолдим, Арсен! Тўғри чиқди.

— Яхшиликсиз ёмонлик йўқ, деган гап рост экан. Уёгини айтсанг, бунинг учун тоғ қоплонларимизга раҳмат айтишимиз керак. Бу ерга бизни улар чақириб келди, — деб кулиб юборди Арсен.

— Ростдан ҳам барсларга ташаккур! — Улар яна кучоқлашиб, бир-бирларини ўпичларга кўмдилар.

— Қулоқ сол, Арсен, ахир сен барссан, мен эса барсойимман!

— Ростданми? Асли ўзи ҳам шундоқ.

Шунда кутилмаган бир фикр миясига ўқдай урилди ва у бир сония даҳшатдан қотиб қолди: «Агар биз ҳам барс бўлсак, унда ҳолимиз эртан нима кечади?»

Элеснинг ҳазилнамо гапи жуда муҳим бир мавзуни қўзғади. Кейинги кунлар ичида анча ташвишга қолган, гарчи бу ҳақда ҳеч кимга оғиз очмаган бўлса-да, тоғ овулида овчилик тирикчиликнинг асосий манбаига айланаётганлиги уни хавотирга соларди. Аҳоли учун қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштиришнинг аҳамияти йўқолган, уларнинг бутун эътиборлари ёввойи ҳайвонларни овлашга қаратилмоқда эди. Агар шундай аҳвол давом этаверса, овчилик бизнеси бир неча йил ичида тоғлардаги барча жониворларни, охирги қарқарагача қириб ташлайди. Ҳаммасини ва биринчи галда қор қоплонларини қириб ташлагач, кейин нимани овлайдилар? Янги бозор иқтисоди шароитларида маҳаллий товарлар ишлаб чиқаришни йўлга қўймай туриб, қашшоқликдан қутулиб бўлармиди?

— Шуларни ўйласам, жуда қийналиб кетаман, Арсен, лекин бировга айтишга юрагим бетламайди. Биласанми, ҳатто араб овчиларининг келишига плакатлар кўтариб чиқсаммикин деган хаёлда эдим: «Қоплонларимиздан

қўлингги торт! Барсларни тинч қўйинг! Ёввойи ҳайвонларимизга тегманг, уларни сақланг!» Лекин буни хаёлга келтириб ҳам бўлмади — ўз одамларимиз тошбўрон қилиб юборишади, бизнесни барбод қилишга сира йўл қўйишмайди! Хорижий бойларга ов уюштиришдан бўлак ишлари қолмади! Йўқ, улар тушунишмайди ва аяб ҳам ўтиришмайди. Тўғрим, Арсен?

— Ҳа, ҳозир шундай, гапингга қўшиламан. Лекин яна бир сафар бундай ишга бош қўшса бўлади. Бу бизнес-овнинг палласини тўғрилаш ҳам керак-ку, а? Ҳатто Афғонистонда ҳам гиёҳ далаларини қисқартириш учун бошқа экинларни кўпайтириш ҳаракатига тушиб қолишди. Ҳозир бу ҳақда кўп ёзишяпти.

— Арсен, сен менга бахт эшигини очдинг. Дилларимиз бир-бирига пайванд бўлди. Шундай бир пайтда ўринсиз мавзуда гап очганим учун мени кечир. Лекин, биласанми, мен ўзимнинг тижорат ишларим билан турли ерларда бўламан, ҳамма қандайдир тарзда бозор иқтисодига мослашаётганини кўраман, лекин бизнинг тоғларда бўлаётгандек ваҳшиёна бир тарзда эмас. Хўп, бугун хорижий бойлар ёрдамида ҳосил кўтардик дейлик, кейин эртага нима бўлади? Фақат овга берилиб кетиб, меҳнат қилмай қўйсак — тез орада шип-шийдам бўлган, ўлган табиат ичида икки қўлимизни бурнимизга тиқиб қолаверамиз. Кечир мени... Тилимга тош боғласам бўлмайдим. Мен сени яхши кўраман. Сен бунга ишонасанми?

— Ишонаман! Кечирим сўраб ўтирма, бунга важ йўқ, Элес. Гаплашса арзийдиган мавзу, мен ҳам кўп нарсаларни қўшимча қилишим мумкин эди, аммо кейинроқ гаплашармиз яна... Кетдик, қоронғу тушяпти. Ҳали гаплашадиган гапларимиз жуда кўп. Бир-биримизга яқин бўлиб қолдик, назаримда ҳаётимнинг янги мусиқаси чалинаётгандай.

— Арсен, мен орқага ўтира қолай, машина ҳайдашингга халақит бермай, гитарада янгича ва эскича куйлардан аста чалиб бераман. Майлими?

— Бўлмасам-чи! Бу ёлғиз мен учун концерт бўла қолсин. Жон қулоғим билан эшитаман. Сени етқизгани учун тақдирга шукрона айтаман.

— Нима учун?

— Сабаб сен, Элес!..

Оҳ, бу ер саҳна эмаслигини қиз билгандайди. Арсен Саманчинга сир бой бермай, ўзини тутиб ўтириш қанчалар қийин бўлаётганини англагандайди, илвирс ҳайдовчиларнинг ниятлари бузилгани, глобализмнинг ашаддий душмани, жоҳил, нодон Тоштанафгон ўзининг ҳарбий шапкасини кийишга тайёрланиб тургани, бу машъум гаровга олишнинг бошланиши экани, бунинг оқибати нима бўлиши, нима билан тугаши... Ўзининг қандай ишқал қопқонга тушгани... буларни ахир қиз болага айтиб бўлармиди оқизмай-томизмай... Бу қопқондан қутулишнинг иложи бормикин? Лаънат бўлсин шу ов бизнесига! Ҳаммани — одамларни ҳам, ҳайвонларни ҳам банди қилиб боғлади, ўлим ёқасига келтирдикўйди. Аммо ишқ тилини бурро қилган чоғда ҳам, бу нарсаларни у қизга асло очолмасди, бунга журъат қилолмасди...

Кун охираб борарди. Табиат ошиқ-маъшуқларга мойил деган гап тўғри бўлса, улар буни ўзлари ҳис қилиб кўрдилар. Ортга қайтишаркан, муҳаббат эвазига бутун теварак-атрофнинг масаррати уларга ҳамроҳлик қилди.

Тоғлар оқшом палласини осуда улугворлик билан қаршилар, улар билинар-билимас оқшом шуълаларига чулганар, қояларнинг ўткир ва шаҳд қирралари, чўққилар майин рангларга гарқ бўларди. Мусаффо кўк бағрида чўққиларнинг тизмалари узра мафтункор эркаланиб, оппоқ-оппоқ булутлар кўпирар, юмалоқланарди.

Ўша кун на ел эсар, на ёмғир ёғар, на жазирама лоҳас қиларди. Бахтларига ажойиб-ғаройиб, такрорланмас, ноёб кун бўлди.

Пастликка тушиб, «Нива» шошилмай оҳиста юриб борди, шошиладиган пайт эмасди — бир-бирларига мафтун севишганлар сайр яна давом этишини иташар-

ди, бу зериккандан вақтни шунчаки ўтказиш эмас, кўклардан иноят бўлган висол дамлари эди улар учун, бу онларни ҳар икковлари зору интизор кутган, ҳаётларининг энг қимматли дамлари каби қарши олган, шунинг учун нима ўтган бўлса, бари бирдан унутилган, зеро ҳозирги кун янги ҳаёт дарагини келтирганди. Яхшиликка бўлсин ишқилиб. Олдинда, баайни эртадан бошлаб уларни нима кутарди? Бу ҳақда улар ҳали ўйлаб кўришмаган эди — ишқий ҳаяжонлар ичра, олдиндаги айрилиш олдидан улар ҳеч нарсани ўйлашни истамас, тўлгин бир бахт борлиқ дунёларини қамраб олган эди.

Элес орқа ўриндиқда ўтириб, гитарани оҳиста чертар, Арсен таниш оромбахш оҳанглари жон қулоғига жойлаб, «Нива»ни кўп бора ўтилган йўллардан ҳайдаб борар, йўл энди унга бошқача нотаниш бўлиб туюлар. Зеро бу йўлдан у тамомила янгичаланган одам сифатида, суюкли маъшуқаси билан бирга ўтар, бинобарин, шунинг учун у бошқа нарсаларга чалгишни, жиддий нарсалар устида бош қотиришни кўнглига сиғдирмасди.

Ўқтин-ўқтин улар бир-бирларига шўх ҳазил-мутойиба қилиб, димоғларини чоғлашар, бир-бирларини ҳали оғизларидан сўзлари чиқмай туриб, тушунишарди.

— Машинани бирдан шаҳар томонга буриб юборсам, кейин нима бўлади? Сен нима дейсан? — сўради Арсен тез орқасига ўтирилиб.

Элес унга яқин сурилди-да, эшитилар-эшитилмас шивирлади:

— Қачон десанг, мен тайёрман!

Ушбу фароғатли дамларда Арсен Саманчин бир нарсага жуда ҳайрон қолди: уни тинимсиз таъқиб қилган ўч олиш ҳақидаги ёвуз хаёллар аста-аста чекинди, у кулфатдан узоқроқ туришни, уни бутунлай унутишни истаб қолди.

«Даф бўлсин ўша ярамас Курчал! Юлдуз бўлиб кетган бўлсаям усиз, Ойданасиз яшаш қўлимдан келади, ҳа, қўлимдан келади. Қанчалар арзимас бир одамга, тентакка айланиб ўтирибман-а. Бас! Тугади! Ҳаётнинг

бошқа қувончлари ҳам кўп!» — деб ўйланарди у. Яна бир нарса хаёлидан ўтди: «Мангу қайлиқ эса ҳеч қачон унутилмайди. Нафсиламрга, мен энди янги куч билан ишга киришсам бўлади...»

Арсен Саманчин Элесга уйланиш ҳақида жиддий ва асосли фикр юритарди. Уларнинг феъл-атворлари ҳам, ҳаётга бўлган қарашлари ҳам бир-бирларига монанд эди, бу шундоқ ҳам кўзга ташланиб турарди. Элес анча-мунча ўқиган, эъзоз-икромли, юлдузи иссиқ, рағбати ичига сигмас, шунинг учун ўзини тижоратга урганди; Бориға шукур қилиб, чой ичиб, савдосини қилиб мамнун ўтиришни хаёлига ҳам келтирмасди. Дарвоқе, Элесга уйланса, қариндошларнинг таъна-ю дашномларидан ҳам қутуларди. Айниқса, «Черчилламаки» Бектур оға, Ардак ва бошқа яқин оға-ини, туғишганларининг бошлари осмонга етарди. Албатта, ҳали янада муҳим бошқа масала ҳам бор — Элеснинг ўзи бундай тақдир ўзгаришига қанчалар тайёр ва қанчалар розилик билдираркин? Ахир унинг ўз муаммолари бўлиши мумкин-ку. Эр киши сифатида, албатта, биринчи бўлиб ўзи оғиз очади. Қизнинг рози-ризолигини олиши керак...

Албатта, боягидай ҳазил йўсинида эмас, жиддий қилиб, мана ҳозирнинг ўзида, то «Мерган» фирмаси ишлари билан бу ерда юрар эканлар, оғиз солиш мумкин, деб фикр қиларди у Элеснинг ёқимли хонишларига қулоқ тутганча. Бироқ бахт учун доимо тўлов тўлашни талаб қиладиган ҳаёт унинг ниятлари йўлида тўсиқлар қўйишдан тўхтамасди. Арсен Саманчин Тоштанафгон ва унинг йигитлари томонидан тайёрланаётган ёвузлик ҳақида ўйламасликка ўзини қанча мажбур қилмасин, лекин барибир бу нарсадан сира қочиб қутулиб бўлмасди; у ҳамон Тоштаннинг эси кириб қолар, олдида миллион-миллион доллар пуллар жилва қилиб, им қоқиб турган эса-да, кўз кўриб қулоқ эшитмаган бундай фитнага йўл қўймас, бадниятидан қайтар деб ўзини ишонтиришга уринарди. Ахир жонажон қишлоғига қанчалар оғир кулфат, машмаша-

лар келтириши, мамлакат обрӯ-эътиборига халқаро миқёсда кетмас доғ туширишини ниҳоят тушуниб етар, бир марта келадиган имкониятдан фойдаланиб қолиш фикридан воз кечар, инсофга келар, деган ожиз бир илнж кўксининг бир бурчини асло тарк этмасди.

Сийқароқ бир гап бўлиб эшитилади-ю, лекин ҳар сафар чигал шахсий тугунларни ечишга тўғри келганда, шунга ишонч ҳосил қиласанки, ҳар ҳолда биз яшайдиган дунё жуда галати қилиб ясалган. Яратилишдан зиддиятлар-ла йўргакланмиш ҳолда, ҳамон улар ичида чалкашиб ётади.

Тоштан ўзини глобализмнинг душмани қилиб кўрсатади. Аммо бу душманлик — террорнинг бир тури. Қаранг, унинг ўзига қандай баҳона топганини.

Марксчилар уни кўллашган бўларди. Бежиз эмасдир бир сафар унинг тоғларнинг ўз Че Геварраси бўлиши керак деган сўзлари. Лекин Че Геварра қаёқда-ю, у қаёқда! Доллар сел тошқини ўз йўлида ҳар қандай гоёлар ва қарашларни оқизиб, суриб кетишга тайёр турганда, қани уни йўлидан қайтариб, ишонтириб кўринг-чи.

Адашиб-улоқиб кетишди бу манглайи шўрлар. Қашшоқлик ботқоғига ботиб ётишни ким ҳам хоҳлайди дейсиз боз устига!

Бўлди, бас! Тупур буларнинг барига ва туёгингни шиқиллатиб қол! Қаёққа борсин? Сен жонингни қутқариб кетарсан-а, бошқаларнинг ҳоли нима кечади? Унинг калласига сира ақл бовар қилмас фикрлар келарди. У Элесни куддириш учун, машина тормозини босдида, юзига ясама жиддий тус бериб, сўради:

— Мабодо қандайдир сабаблар билан мен тоғларда яшагани қолсам, горларда ғариб бўлиб юрсам, сен бунга нима дердинг?

Элес бу сўздан ўзини йўқотиб қўймади, унинг орқасидан елкаларини қучоқлаб бағрига маҳкам босиб, жавоб берди:

— Агар бирга бўлсак, мен тайёрман!

— Бу жуда жиддий, Элес. Менинг ёнимга ўт. Ўн чақиримча йўл қолди, гаплашиб кетамиз.

У «Нива»ни тўхтатди, Элес дик этиб машинадан тушиб, олдинги ўриндиққа ўтирди, шу заҳоти унинг кўнгли яна таскин топди.

— Нима, сен ростдан ҳам горда яшашни истайсанми?

— Ким билсин! Яхшиси, сен айт-чи, қандай қилиб дарров у ерда мен билан бирга яшашга журъат этдинг? Ибтидоий ҳаётдан кўрқмайсанми?

— Ахир, Арсен, сен сезмаяпсанми, сенга жуда-жуда ёқишни истайман?

— Мен эса, сенга.

— Ундай бўлса, нима қилибди, тоғларда яшайверамиз, бир-биримизни севамиз... Лекин барибир сен менга ўзинг айт-чи, горда кун кечирадиган бўлсак, сен нима иш билан шуғулланасан?

— Ўз устимда ишлайман. Сенга маърузалар ўқийман. Тангривийлик деган таълимот бор. Унинг тарафдорлари кўк осмонга талпинадилар.

— Буни бу ернинг муллалари билиб қолишса, келиб горнинг оғзига тош қалаб кетишади. Унда нима бўлади? Лекин горда бир ўзинг бўлмайсан, мен ёнингда қоламан.

— Унда хавотирга ўрин йўқ. Муллаларнинг бошқа ишлари кўп, ўзларига етиб ортади. Бир дарвеш билан нима ишлари бор? Дунёнинг ташвишини қилишсин.

— Менинг дарду хаёлим фақат сен. Бутун олам деганда фақат сени тушунаман!

— Дарду хаёлим деганда нимани назарда тутасан?

— Мен фарзандлик бўлишимизни жуда хоҳлайман. Болангни етаклаб юрсам дейман. Болалиқдан сенинг гордаги маърузаларингни эшитиб катта бўлсин.

— Мен тайёр. Шундай бўлишини кўқдан тилайман. Элес, сен мени маъзур тут, агар ўринсиз сўраётган бўлсам, айт-чи, бола кўрганмисан?

Элес тилини тишлаб қолмади, дарҳол қисқа жавоб берди:

— Йўқ, эҳтиёт бўлганман.

— Энди эҳтиёт бўлиб ўтирма.

— Ундай булмайди. Аксинча, мен ҳам күк осмондан сұрайман, бизга чиройли бир ұғил ато этсин.

— Қыз бұлса ҳам менга бир дунё севинч!

— Менга ҳам! Қызчалар болалиқдан ақлли-хушли бұлишади.

— Турган гап! Ана, ҳамма гапларни келишиб олдик, ният ҳақида қоғоз имзолашгина қолди, — дея ҳазиллашди Арсен.

— Олийжаноб ниятлар! — деб таъкидлади Элес.

— Унда протокол тайёрлаймиз.

Олистан овулнинг қораси кўринди. Қоронғу туша бошлаган, ҳаммаёқда чироқлар ёнган эди. Шунда бирдан телефон жиринглади.

— Вой, мени чақиришяпти! — дафъатан силкинди Элес ва орқа ўриндиққа энгашиб, у ерда ётган курт-касининг чўнтагидан кичкина телефонини олди.

— Лаббай? Сенмисан, Зайнаб? Ҳа, мен тоғда юрган эдим, у ёқда телефон уланмайди, ҳозир Туюқ-Жарга етиб келяпмиз. Ҳа, эшитяпман. Хўп-хўп, мен ўзимнинг факсимга жавоб кутаётган эдим, нима бўлди? Ўн туқ-қизинчигами? Шунча тез? Яхши, ўйлаб кўраман, қўнғироқ қиламан. Хўп-хўп, албатта, икки соатлардан кейин. Ҳозирча, Зайнаб.

Элес қўл телефонини яна чўнтагига солиб қўйди. Авлиёота яқинидаги Чулган шаҳарчасидан бирга тижоратга борадиган дугонаси қўнғироқ қилибди. Улар тўрт шерик экан, Элес уларга бошчи экан, худди пионер-вожатийдай, деди Элес. Саратовда майда улгуржи савдо маркази бор, шу ёққа бориб келишлари керак. Турлитуман товарлар харид қилишга шартнома тузишган, уларни олиб келиб бу ердаги дўконларга, бозорларга тарқатишади.

— Нима, кетасанми? — сўради Арсен хавотирланиб. — Истасанг, сени ўзим олиб бориб қўяман?

— Йўғ-ей, овора бўлма. Авлиёотадан поездда борамиз. Фақат мен бизни Саратовга бир ҳафтадан кейин чақиришади, деб ўйлаган эдим, энди эртага боришга тўғри келяпти.

Улар жим бўлиб қолишди. Арсен машинани тўхтатди. Эртак каби қисқа жаннатий умр сонияларига бирдан кутилмаганда кундалик жўн ҳаётнинг ташвиши бостириб кириб келди. Бундай қараганда, ажабланарли жойи ҳам йўқ, ҳар кимнинг ўзига яраша иш-ташвиши. Аммо улар ўзларини баногоҳ кўкдан қаттиқ ерга қулаб тушгандай сездилар. Ҳар ҳолда, бу беш сониягина давом этди. Элес ишчан оҳангда деди:

— Арсен, мен шерикларимга телефон қиламан. Бу сафар Саратовга менсиз бориб келишсин.

Аммо Арсен унга ортиқча муаммо туғдиришни хоҳламади.

— Мен билмаслигим мумкин, Элес. Лекин менимча ўртадаги шартлашувни бузишнинг ҳожати йўқ.

— Арсен, — деди Элес унинг елкасига қўлини қўйиб, — иккимиз учун ҳар нарсага боришга тайёрман.

Улар ҳозир бир-бирларини худди денгиз узра икки чағалайдек, сасланишлардан, қанотларининг енгил, билинар-билинемас ҳаракатларидан тушуниб етишарди. Шундай бўлса ҳам, Арсен Элесни унинг опасининг уйи олдида тушириб қолдиришдан аввал мен бундан буёнги ҳаётимни сенсиз тасаввур қилолмайман, деб айтиш, тўғрироғи, шунга ишора қилиб қўйишни зарур деб топди. Лекин у моторни ўчириши биланоқ яна телефон жиринглади. Бу сафар Арсеннинг телефони чақирмоқда эди. Хўжайин экан. Қаердасан, деб сўради. Тулоқ-Жарга ҳоким Жонишбоев келди, деди. Расмият юзасидан мўътабар чет элик меҳмонларни ҳоким ҳам кутиб олиши, қутлаши керак экан. Пайсалламай, тез идорага етиб кел, деб талаб қилди хўжайин. Ҳоким билан эрта-лаб Авлиёота аэропортига бориш йўл-йўригини келишиб олиш керак бўларкан.

Кундалик юмушлар мана шу тарзда уларнинг мафтункор дунёларига яна бир карра эшик қоқиб кирди. Шошилишга тўғри келди. Доим телефон орқали боғланиб туришга келишишди. Арсен синамоққа шу ернинг ўзида Элеснинг телефон рақамини терди, шу заҳоти телефон овоз берди.

— Ҳурматли Элес Ботировна, — таъкид оҳангида иззат-ҳурмат билан чақирди Арсен, — ташвишга қўйганим учун узр. Бу каминангиз Арсен Саманчин. У сизга қўнгироқ қилмай туролмайди, сизсиз яшолмайди. Лаббай, Элес Ботировна?

Элес Ботировна оҳиста кулиб қўйди.

— Ҳа, ҳурматли, Арсен Саманчин, мен ўзим сизга телефон қилиб тураман. Қўнгироқ қилмагунча тинчи-майман. Раҳмат сизга, Муҳаббат Муҳаббатович!

Улар телефонларини ўчиришиб, худди мангуга айрилаётгандек бир-бирларининг кўзларига боқдилар.

— Мен кутаман! — деди хайрлаша туриб Арсен Саманчин.

— Мен ҳам кутаман! — жавоб берди Элес.

Арсен пастга тушиб, чопиб айланиб ўтди-да, Элесга эшикни очиб улгурди, ҳовли ёқасида ним қоронғуда улар яна юзма-юз туриб қолишди. Шу дамда Арсен энди Элессиз сира ҳам яшай олмаслигини англади.

— Мен ҳеч кетгим келмаяпти, — деди Элес. — Қизларни кўндиришга ҳаракат қиламан.

— Майли, ўзингга қара, Элес. Иложини қилсанг, яхши. Бўлмаса, уч-тўрт кун ҳеч гапмас, ўтади-кетади. Сенсиз бу ердан кетмайман.

— Балки Саратовдан тўғри Бишкекка келсаммикин?

— Вокзалда кутиб оламан. Фақат қўнгироқ қил. Агар ов тез тутаса, бош устига, мабодо чўзилса — яна бир тадориги бўлар.

— Ҳа, тушунаман.

Улар бир-бирларини суюб, маҳкам қучоқлашиб хайрлашишди.

Арсен Саманчиннинг «Нива»си кўздан йўқолмагунча Элес қўлини силкиб турди. Арсен эса Элеснинг қомати кичрайиб то кўринмай қолгунча ён ойнадан кўзини узмади.

Арсен анча нарилаб кетгачгина, бирдан ҳаммаси лоп этиб эсига тушди ва бирдан жарга қулагандай бўлди: ҳеч нарсага қарамасдан мўътабар меҳмонлар гаровга олинса, унда аҳвол нима кечади? Буни ахир

ҳеч кимга огиз очиб айтиб бўлмайти-ку, ҳатто Элесга ҳам... Айтсанг, кўчки ҳамма ёқни вайрон қилиб ташлайди, «Мерган» фирмасидан ном-нишон ҳам қолмайди. Айтмасанг — ундан ҳам баттар... Нима қилса бўлади?

Арсен Саманчин овчилик идорасига келиб, хўжайиннинг кабинетига кириб бораётганда, қабулхонада ёрдамчилар орасида Тоштанафгон ҳам турганлигини кўрди. У биринчи бўлиб саломлашди:

— Салом, Арсен, етиб келдингми? Юр, хўжайин кутиб қолди. — У ҳеч нарса бўлмагандай Арсенни қўлтиқлаб олди. Эшик олдида сўради:

— Ҳокимнинг исми шарифини биласанми?

— Йўқ. Яхши таниш эмасмиз.

— Кўрчубек Олтаевич. Жонишбоев Кўрчубек Олтаевич. Эслаб қолдингми? Яна бир гапни билиб қўй: ҳоким ўз идораси номидан меҳмонларга совға тайёрлатган: иккита бургут.

— Тушунарли. Сен бу ерда нима қилиб юрибсан?

— Нима қилардим? Мен оддий ҳайдовчи эмасман, муҳим ишлар чиқиб қолганда хўжайин доим мени чақиради.

— Маъқул.

— Элес билан яхши ўйнаб келдингми?

— Сенинг нима ишинг бор?

— Қўйсанг-чи! У яхши қиз, жуда сен боп.

Шу тариқа кабинетга кириб боришди. Одатга кўра Арсен Саманчин дастлаб ҳоким билан бориб кўришди. У басавлат, тўладан келган, ёши қирқлардан ошиб қолган, костюм кийиб, бўйинбоғ таққан киши экан. Қандайдир анжуманларда бир-икки бор кўришганликларини эслади. Кейин амакиси Бектур оға билан саломлашди. Гапни ҳоким бошлади:

— Сени бу ерда кутиб турган эдик, Арсен. Баъзи бир нарсаларни каллалашиб олишимиз керак.

— Бош устига, Кўрчубек Олтаевич. Менинг асосий ишим — таржима қилиб беришдан иборат. Сўзма-сўз тилмочлик қиламан.

— Биламан-биламан. Таржимонсиз бу ерда иш битмайди. Бироқ биз учун фақат тилмоч эмассан, Арсен. Амакинг Бектурган ога шундай ҳурмат-эътиборли одам. «Черчилл ака!» Фахрлансанг арзийди! Бойакамиз илгари колхоз ишларини ҳам болаган, энди бутун овчилик унинг қўлида. Архарлару барслар измидан чиқмайди. Сен эса матбуотнинг етакчиларидансан! Матбуот хони десак ҳам бўлади.

Бу ҳазилга ҳамма кулди. Кейин обдан жиддий гап кетди. Кўпроқ ҳоким фикр билдирди.

Дастлаб у бургутларни меҳмонларга тортиқ қилиш маросимини қандай ташкил этиш устида маслаҳатлашди (араб бойлари тоғ бургутлари ва лочинларини ҳаддан зиёд яхши кўришади, Узангилаш овчи қушларини ўз юртларига жон-жон деб олиб кетишади). Қушлар тантанали суратда туҳфа этилади: бошига қалпоқ кийдирилган бургут меҳмоннинг чарм қўлқоп кийган қўлига қўлма-қўл тутқазилади, қуш ўткир чангали билан қўноқнинг қўлини яралаб қўймаслиги керак. Масала бургутларни қай йўсинда тақдим этишга бориб тақалди: Тақдимни улар Тууюқ-Жарга келганларида ўтказган маъқулми ёки овдан кейин юртга қайтаётган чоғларида берган яхшироқми?

Тоштанафгон шоша-пиша ўз фикрини билдирди: меҳмонларни улар учун энг муҳим ишдан, яъни овдан чалғитмайлик, туҳфани эса ҳаммаси тутагандан сўнг жўнаб кетишлари олдидан расм-русмларини қилиб топширса ўринли бўлади. Уни Бектур ога ва бошқалар ҳам қўллашди. Ҳоким Жонишбоев ҳам бу фикрга қўшилди. Бундан дадилланган Тоштанафгоннинг тили ечилди — яъники, туҳфа топшириш маросимини эски одатимиз бўйича ўтказайлик. Маросимда шаманлар қатнашсин. Овчиларнинг расм-одатларини бажо келтиришсин.

— Бизнинг шундай шаманларимиз бор. Овчилик расм-русумларини бошлаб ўрнига қўйишади, қушиқларини айтиб аласлашади. Уларда нималар дейилганини меҳмонлар билгиси келса, ана унда сен, Арсен инглиз-

часига бошлаб утириб турасан. Балки олдиндан шама-ларнинг айтимларини эшитиб кўрарсан, уларнинг алмойи-алжойи сўзларини ағдариш осон эмас.

— Майли, ўйлаб кўраман, — деб гаши келиб жавоб қилди Арсен Саманчин Тоштанафгонга нима бўлган-лигини англолмай. «Наҳот фикридан қайтган бўлса? Қандай зўр бўларди-я! Аммо лақиллатаётган бўлса-чи?»

Тоштанафгон эса унинг саросимага тушганини кўриб, баттар чалгитишга зўр берди — Шамолбош лақаб-ли алламбало шаман ҳақида нақл қилишга тушди.

— Бизнинг Туюқ-Жар томонларда, бир шаман бор, Кўрчубек Олтаевич. Бунақаси бошқа ҳеч ерда топил-майди. Бектурган оға, сиз биласиз-ку, Шамолбошни. — Оға кулиб бош қимирлатди. — Арсен, сен ҳам эшитган чиқарсан? Овулда каттадан кичик ҳаммага отнинг қаш-қасидай маълум. Агар бир очилиб кетса, унга тараф йўқ! Ана унинг аласлашини кўринг! Диқир-диқир рақс тушади, осмонга сапчийди, сакрайди, гўр-гўр қичқира-ди:

Кўрмайсизми сиз ахир
Тогларнинг қулашини?
Кўрмайсизми сиз ахир
Дарахтлар агнашини?
Кўрмайсизми сиз ахир
Дарё оқар тескари?
Булар менинг измимда
Пода қилиб ҳаммангни
Огилимга ҳайдайман!
Йиқилинг оёгимга
Йиқилмасанг, инжима!
Шамолбошман — зўр кучим!
Шамолбошман — зўр кучим!

Ҳамма кулиб юборди. Район ҳокими Жонишбоев хушчақчақлик билан деди:

— Сенингча ўша Шамолбошни меҳмонларга кўрсат-сак бўладими?

Аммо Бектурган оға оёгини тираб туриб олди:

— Ҳеч кераги йўқ! Яқин ҳам йўлатма! Шамолбош ҳар хил қилиқлар қилади, қўрқитади, алжирашларини ўгириш керак. Нима дейсан, Арсен, бунақа қаланғи-қасанғи ишларга ҳожат борми?

— Ағдариш — қийин эмас. Аммо бургут совға қилиш — тантанали маросим, чалкашиб ўтирмайлик.

Бургут — жиддий, сипо қуш, тўти-мўти бўлса, бошқа эди...

Барча хаҳолаб кудди. Кейин гап асосий ишга ўтди. Ташқарига қоронгу тушди. Бектур оға сигарасини «Черчиллчасига» тутатиб, район ҳоқимига энди негадир «Жаабарс режаси» деб аталган ишни баён қилиб берди. Ҳамма ўзининг иш дафтарига шундай деб ёзди: «Жаабарс режаси». Унда шулар батафсил қайд этилди: аэропортда меҳмонларни кутиб олиш; уларни Туюқ-Жарга кузатиб келиш; жойлаштириш; қўриқчиларга ҳозир йиғилишиб ўтирган кабинетни бериш; эрталабки нонушта ва тоғларга чиқишга ҳозирлик. Тоғларда қўналға манзили тайёрлаб қўйилган — меҳмонларга алоҳида чодирлар ўрнатилган, барча қулайликлар кўзда тутилган ва муҳайё қилинган. Дарага етгунча автомашиналар ҳозирланган, Катардан юк тайёрасининг бортида Америкада ясалган «Хаммер» машинаси ҳам келади ва меҳмонларга хизмат қилади. Кейин автомашиналар ўтолмайдиган тоғ ичкарасига ҳамма отлиқ боради, отлар бари йўлга шай, тақа урилган. Энг охири пиёда юрилади, қоялар, жарлардан яёв ўтилади, лекин энди бу овчиларнинг ўзларига боғлиқ. Район ҳоқими билан учрашувда «Жаабарс режаси» бўйича тўланадиган ҳақлар ҳақидаги маълумот ҳамманинг димоғини чоғ қилди. Унда барча харажатлар, жумладан, ёқилғи, отлар ва эгар-жабдуқларнинг ижарага олиниши, ҳатто гулханга қаланадиган ўтин-чўп ҳам назарда тутилган, бу ҳақиқий маънодаги бизнес-режа эди. У туюқ-жарликларга қаттиқ таъсир қилди. Улар ҳам энди бозор асли нималигини англадилар. Ҳар бир қадамнинг пул.

Одамларнинг кайфияти кўтарилди. Район ҳоқими қизиқиб, Бектур оғадан сўради:

— Беке оқсоқол, режа яхши ўйланиб тузилибди, лекин «Жаабарс» деган номни қаердан олдингиз?

Сигарасини бурқситиб, Бектур ога жилмайди:

— Жаабарс тўғрисида бизда шундай қушиқ юради, бу ерда уни ҳамма билади. Арсен, сен бир мақолангда буни ёзган эдинг шекилли?

— Шундай, Беке, халқ ижоди ҳақида ёзган эдим.

— Азиз Кўрчубек Олтаевич, ўша қушиқнинг бари сўзлари эсимда қолган, рухсат берсангиз, айтаман:

Учиб борар Жаабарс тоғдан-тоққа,
Ўлжа олиб судрайди агдан-баққа.
Босиб ўлжа хурсанд булиб ириллар
Зўр куч ёғар, узун думи дириллар.
Алай қудрат сизда бўлсин, йигитлар,
Орамиздан чиқсин шундай мардлар, бас.
Қоплонларки, оти бўлғай Жаабарс...

Район ҳокими чапак чалди:

— Ана, қаранг маънони! Жуда қизиқ! Бундан чиқди, оқсоқол Беке, ҳақиқий Жаабарс ўзингиз экансиз, яшанг!

Бектур ога елка сиқди.

— Унчалик эмасдир. Бизнесга келганда, балки юрти-мизда бир нарсалар қилаётгандирмиз. Аммо ҳақиқий Жаабарс ботирлар булар — ёшларимиз. Манави бизнинг Тоштанафгонни олинг, агар қор илвирсларини топиб, ҳайдаб келса, асил ботир Жаабарс шу! Ботир йигит!

— Раҳмат, раҳмат! — деб гўлдирарди ўзидан мамнун Тоштанафгон.

— Яна битта Жаабарс ботиримиз, бу яна Арсенбой, тил билгич йигитларимиздан, менинг жияним!

— Менинг нимам Жаабарс! Мен бир неча кунга ёлланган таржимонман, холос. Таржимонлар ботир бўлмайдилар, — лутф қилишга уринди Арсен Саманчин.

Кулишди. Хайрихоҳлик ва дўстона самимият илвирс ови арафасида одамларнинг кайфияти анча кўтарилганидан дарак берарди. Саҳнага асосий иштирок-

чиларнинг чиқишигина кутиларди. Уларга омад кулиб қарайдими, йўқми, бу кейин маълум бўлади, ахир тақдир нимани раво кўради — ўзи билади, ҳар қалай бу фақат овчиларгагина эмас, ов қилинувчиларга ҳам тўла тааллуқли. Ҳозирча барча ишлар жойида эди.

Район ҳокими Жонишбоев қайтаётиб хурсанд эди. У муътабар меҳмонларни кутиб олиш учун тўғри аэропортга борадиган бўлди. У ерда маҳаллий ҳокимият номидан уларни қутлайди, бургутларни қандай ва қачон топширишни йўл-йўлакай ҳал қилади, ахир овнинг неча кун давом этиши ҳали маълум эмас, унинг фикри шундай.

— Бунга араб қўноқлар қандай миннатдорчилик билдиришади, буни қандай қарши олишади бу — уларнинг ўз иши, меҳмон ўз оти билан меҳмон-да, — деб одоб билан тушунтирди Бектур оға.

Барчалари ҳокимни кузатиб чиқишди.

— Раҳмат, — деди у хайрлаша туриб. — Чой ичдик, суҳбатлашдик, соат тўққиз бўлиб қолди. Мен борай энди, — деб у соатига қаради. — Вақт тез ўтиб кетди. Қизиқ суҳбат бўлди. Жуда фойдали маслаҳатларингизни эшитдим. «Жаббарс режаси» ёмон эмас, узоқни кўзлайди. Хўп, хайр, Бектур оқсоқол, аэропортда кўришгунча. Омадларингизни берсин!

Қучоқлашиб, қўл олишиб, хайрлашишди. Юртдошларининг очиқ чеҳралари Арсен Саманчинни ўзига ром қилди. Бунда бизнеснинг ҳам ўз ўрни бор, деб уйларди у. Ахир бошқасини бир чеккага қўйиб турганда ҳам, нефт магнатлари бўлмиш ўта бадавлат кишиларнинг саховатига умид боғлашар, шунинг учун ҳокимдан тортиб барчалари бу ишга қайси бир тарзда ўзларини дахлдор қилиб кўрсатишга савқи табиий билан уринишарди.

Лекин бу одатий ҳаётнинг тушунарли бир йўригида. Бироқ Тоштанафгоннинг ўзини тутиши кишини ажаблантирарди. У ўзини шунчалар манфаатдор, фаол ва қадрдон қилиб кўрсатардики, қандай ёвуз фитнани (бу ҳам маълум маънода бозорга дахлдор) амалга ошириш ниятда юргани ҳеч кимнинг хаёлига ҳам

келмасди. Наҳотки, унинг виждони уйғонган бўлса? «Илоҳим, яхшилиқ томонга ўзгарган бўлсин-да», — умидворлик билан уйланди Арсен Саманчин. Бироқ юрагини хавотир тарк этмас, яхши ўзгариш рўй берганини тасдиқловчи биров ишорани кутар, тўғридан-тўғри савол беришни истар, аммо ҳозирча буниги иложини қилолмасди. Буниги устига Элесдан ташвишланар, унга қўнғироқ қилишни мўлжаллар, лекин бундан бурун барибир Тоштанафгон билан гаплашиб олишни зарур деб биларди. Тоштанафгон эса ҳоким ҳамда Бектур оға билан хайр-хўшлашиб, оти бойлоқда турган отхона ёққа юрди. У отни қозикдан бўшатиб, энди эгарга ўтираман деб турганда, Арсен Саманчин ёнига келди.

— Қулоқ сол, — тўхтатди у собиқ синфдошини, — анови ҳарбий шапкангни кийиш масаласи нима бўлди? Уни киясанми?

— Хавотир олма. Ҳаммаси жойида бўлади.

— Жойида бўлади деганинг нима ўзи?

— Айтдим-ку, хавотир олма! Бас! Шошилиб турибман.

Тоштанафгон собиқ синфдошини шундай ажаблантириб жўнаб кетди. Буни қандай тушунса бўлади? Ҳозиргина у тавбасига таянгандай, кўк осмонга тиз чўккандай бўлиб, шунчалар сертавозе ва мулойим кўринган эди; қаранг, энди унинг гапиргиси ҳам келмайди. Бир чеккаси, уни тушуниш мумкин, миридан сиригача хўб ишлаб чиқилган режасидан қайтиш осон эмас, бу ундан жуда катта матонатни талаб қилади, шу боис андак тажанглиги тутиши табиий. Худо хайрини берсин! Эси кириб қолса ажабмас. Овда, яхшиси, ўзини Жаабарс ботирдай кўрсатсин.

Арсен Саманчиннинг ўзига ҳам осон тутиб бўлмасди, атрофида бўлаётган воқеалар билан мураса қиламан деб, ўзини ғоятда ноқулай сезарди. Ахир бундай овчилик тадбиркорлиги табиатга қанчалар оғир зиён етказиши ҳақида ҳеч кимса миқ этиб оғиз очмади. Садқайсар дегандай эди ҳамма. Шундай ноёб ва ишлари юришиб

турган бизнес соҳибининг жияни ва яқин қариндоши бўлгани учун Арсеннинг ўзи ҳам тили бойланган, миқ этмай камтарона ўтирди. Бозор иқтисоди ўзининг кенг ёйилган турларига одамларнинг ўзинигина эмас, уларнинг юракларини ҳам илинтириб олади. Боягина Бектурган оға бир воқеани ҳикоя қилиб берди. Кундуз кун қандай иш-юмушлар борлиги билан қизиқиб келган овулдошлар орасида шу ерлик бир қизиқчи ҳам бўлиб, у жуда ғалати фикрни айтган. Унингча илвирс ови майда арзимаган бир иш экан. Бошқа бир зўрроқ нарсани ўйлаб кўрайлик. Нега тоғлардаги қорларни сотиш мумкин эмас? Нима деб валдираяпсан, эсингни едингми? — деб дашном берган Бектурган оға. Анави афанди эса гапини исботлашга тушиб кетган: ҳозирги дунёда ҳамма нарса сотилади ва сотиб олинади. Тоғларимиздаги қорлар бу — дарёлардаги сувлар. Бутун Марказий Осиё бизнинг тоғларимиздаги мангу қорларга боғлиқ. Ахир кўкўпар тоғлар бизники, қорлар, музликлар ҳам — бизники. Водийларни суғориш, бутун ҳосил етиштириш, аҳолини сув ичиши — осмондан тушмаган ахир! Бари биздан! Шундай экан, бераётган сувимиз учун ҳақ, пул талаб қилайлик. Нега қорамой, газ ва бошқа турли-туман энергия манбалари жуда қиммат баҳоларда сотиладию ва ҳеч кимга шафқат-марҳамат қилинмайди-ю, биз эса ўзимизнинг бебаҳо сувларимизни теп-текинга берамиз, ҳолбуки, сувсиз водийларда ҳаёт тугайди, лекин ҳеч ким бизга раҳмат айтаётгани йўқ? Анов пастдагилар бизни одам ўрнида кўришмайди. Шундай бўлгач, илвирсларнинг кетидан нима қилиб қувиб юрамиз? «Мерган» фирмаси овчилик билангина шугулланмай, сувимизни ҳам сотиб пулласин, ҳаммамизга фойда бўлади. Ўша қизиқчи, афанди киши мана шундай ғалатиноқ гапларни ёниб-куйиб айтибди. Бир ёқаси, бу ҳам бозор иқтисодининг шарпаси. Ҳей, бола, ўпкангни бос, деб уни тинчителишибди, ахир сув Худонинг неъматиди, барчага баробар етказган насибаси...

Бу воқеа латифага ўхшайди-ю, аммо замирида замонавий воқеликнинг бозор ўлчовлари ётади...

Шуларни хаёлидан ўтказаркан, Арсен Саманчин рулга ўтирди, лекин моторни ёқмай, Элеснинг телефон рақамини тера бошлади. Унинг телефони банд эди, чамаси, ҳамон дугоналари билан тижорат ишларини гаплашарди. Арсен унинг овозини эшитгиси келди. «Жаабарс режаси» ҳақида ўйларкан, ўша куни ўзи гаплашган кишилар ичида ёлғиз Элесгина барсларни ваҳшийларча овлашга қарши чиққанини эслади. Тўғри, гап мўмай пул ишлаш устида бораётганлиги учун овулдошлари уни сира ёқламасликларини Элеснинг ўзи яхши англади. Шундай бўлса-да, ҳар қалай, бундай ишларга бефарқ қарамайдиган биргина инсон борлигидан Арсен енгил тортгандай бўларди. Арсен қизнинг овозини эшитишни, ўзининг саси ҳам унга етиб боришини истарди. Қўнғироқ қилар, жавоб ололмасди.

Опасининг уйига қайтадиган вақт бўлган, уни кутишарди. Эртага эртаминан Бектурган оқсоқол билан бирга аэропортга бориш, меҳмонларни кутиб олиш, кейин тоғларга қараб йўлга тушиш, автомобилларда, отларда юриш, сўнг пойи пиёда даралар-ўрлардан ўтиш, қояларга чиқиш, барсларнинг маконларига етиб бориш ва ниҳоят, қўлда милтиқ кўтариб, ваҳший ҳайвонлар изидан тушиш, яъники, ов — овнинг ўзини бошлаб юбориш — юмушлар шундай бир-бири устига қалашган эди. Бектурган оқсоқол буларни жуда яхши тушунар, шунинг учун ҳам, Арсен ишга бош қўшаётганидан хурсанд эди. «Ҳар бир таржимон ҳам тоғларда ўрмалаб юришга қодир эмас, сен эса бунинг пой-ҳавосини олгансан. Уругимиздаги йигитларнинг бари чапдаст, чайир бўлишган, Худо қўласин...» Унинг гапида жон бор. Арсен араб қўноқларга тенгдош эди. Улар-ку, албатта, чиниққан алпинистлар, майли, ҳечқиси йўқ, омон бўлсак, кўрамиз...

Шаҳд-шиддат билан бошланган бу воқеалар Элеснинг кечинмалари ва ташвишларида давом этарди. Тижоратчи дугоналарини менсиз бораверинглар, деб кўндиролмади. Саратовга сафарни ҳам қолдириб бўлмади. Элеснинг фиғони чиқар, телефонни ёнидан қўймас, уни тинмай токка қўяр, керак пайтида овози

учиб, суйганим билан гаплашолмай қоламан, деб хавотир оларди, ахир эртан қайдасан Саратов, деб йўлга чиқадилар.

Қанча кезди у дунёни! Қанчадан қанча оғир-оғир юкларни қўлида, елкасида у ёқдан-бу ёққа кўтариб борди! Йўлларда ўлиб кетмаслик учун не-не қийинчиликларни бошдан кечирди. Поездлар, ўтишга рухсат этилган жойларда бож ундирувчилар, ментлар қўлга киритган жиндак даромадини нақ қўлидан юлиб олишарди! Шунга қарамай, ҳеч шу кейинги сафарга оёғи тортмади. Калласига ҳеч ақл бовар қилмайдиган фикрлар келарди — тоғларга, барслар маконига чиқсам дерди, овчилар орасидан ёримни топсам, унга рўй-рост туриб айтсам, сени шунча кутдим, сен билан дунёнинг бир чеккасига боришга ҳам тайёрман, мени олиб кет! Бироқ кўз ўнгидаги воқелик уни дугоналари олдидаги бурчини ўташга мажбурият юкларди. Улар ҳаммалари доим тўрт киши бўлиб юришга одатланишган — Зайнаб ва қўшни овуллардан яна икки аёл бирга қатнашарди ўзга юртларга. Фақат шундай бир-бирларини қўллаб-қувватлабгина талончилар зулмидан омонлик топишар, ёлғиз юрган кўп тижоратчилар эса дом-дараксиз йўқолардилар. Бунинг устига назорат жойларидан ўтиш учун расмий рухсатнома фақат Элесда бўлиб, дугоналари унинг ёрдамчилари ўрнида саналарди. Шу боис бормасликнинг сира иложи йўқ эди.

Ўша кеча Элес мунглиниб йиглади ва Худодан ўз бахтини кўп кўрмасликни ёлвориб сўради...

Узоқ интизор кутилган қўнғироқ бўлганда, улар яна ўз ширин туйғулари оламига шўнгишганда, Арсен ўз ишларини сўйлаганда ва Элес ҳам ҳозир нималар билан машғуллигини ҳикоя қилиб берганда, ва ниҳоят, бир-бирлари билан тез орада кўришишга ваъдалашганда, қўнғиллари андак таскин топгандай бўлди...

* * *

Ўша кеча тоғларда тўлин ой ёғду сочарди. Ғариб Жаабарс мусаффо тиниқ осмонда минглаган милтиллаган юлдузлар қуршаган худди мана шу улкан тўлин

ойга қараб нидо солиб, ўкирарди. Ойга ўз дарду гамидан шикоят қилар, аммо осмон маликаси жавоб бермасди. У қайларгадир бошқа барслар ёнига, тудаси яқинига кетса бўларди, лекин, не таажжубки, у Узангилаш довони ёқасида худди сеҳрлаб қўйилгандай бошқа ёқларга бош олиб кетолмасди. Атроф-теварақларда мана икки кундан бери яна ўша уч нафар отлиқ одамлар изғиб юргани хомуш Жаабарснинг гашига тегмасди. Таассуф-таассуф, ҳолбуки улар айни уни, «калладор-думдор» қор қоплонини дурбинларидан таъқиб этиб, тинимсиз кузатиб юришарди...

IX

Бектурган оғанинг «Жаабарс режаси» ишларни ўз пайтида уддалашни батафсил ишлаб чиққан эди. Ташкилотчиларга тан бериш керак, режа ҳақиқатда ҳар томонлама ўйланган, ҳисобланган, шунинг учун ҳам ўртада ҳеч қандай узилиш ва англашилмовчилик йўқ эди. Тулоқ-Жар овулида яшовчиларнинг ҳаммаси овни тайёрлаш ва ўтказиш ишларига жалб этилганди. Шу кунларда овулликларнинг барчаси қор қоплонлари овининг муваффақиятли ўтиши ҳамда эртақлардагидай мўмай даромадларнинг ёғилишини интиқона кутарди. Овул ҳаяжонлар ичида яшарди. Ҳаммалари мўътабар ва муҳтарам зотларга овда омад ёр бўлишини тилашарди. Фақат барсларнинг ўзигина бошларига яқин орада нима савдо тушишини билишмасди.

«Мерган» фирмасининг эса барча ишлари аъло даражада эди, кеча-ю кундуз меҳмонлар билан мулоқотлар Арсен Саманчин воситачилигида олиб бориларди. Арсенсиз шундай самарали алоқа, томонлар ўртасида ўзаро тушунишга эришиб бўлмаслигига Бектур оға ишонч ҳосил қилди ва ҳар икки сўзнинг бирида жиянига миннатдорчилик билдириб турди. «Сенга яна бир карра айтиб қўяйки, азиз жияним Арсенбой, сен хорижликлар билан сўйлашганда, улар худди ёмғирдан кейинги гуллардай яшнаб кетишади. Мен буни сўзларингни тушунмасам ҳам, уларнинг кўзларидан биламан».

Ҳақиқатда ҳам бу шундай эди. Илк табрикларданоқ ва яна аэропортдан чиқиб йўлда кетаётганларида ҳар турли ҳаётӣй ва бошқа жиддий мавзуларда суҳбатлашиб боришаркан, араб қўноқлар ва уларнинг ёрдамчилари оққўнгиллик билан бажонидил жавоб беришарди. Ўз навбатида Арсен Саманчин ҳам кеча-ю кундуз дам арабча, дам инглизча, дам қирғизча таржима қилишга тўғри келаётгани, бу анча оғир юк эканлигига қарамасдан, қилаётган ишидан ўзига яраша мароқланарди. Аввало, тайёрлов гуруҳининг ва изма-из мўътабар зотларнинг келишлари, уларни кутиб олиш унинг хизматлари туфайли яхши ташкилий ва маданий савияда, ортиқча даҳмазаларсиз ўтди.

Ҳар иккала меҳмон муомалали, замонавий фикрловчи, ўзаро тенгқур, спорт билан шуғуланувчи, юзбетларидан ақл-идрок нишонлари барқ урган ёш йигитлар экан, уларнинг бири Кембриж, иккинчиси — Оксфорд университетини тугатишган экан. Ҳасан қуюқ қора мўйлаб қуйган, Мисир эса соқолини ярақлатиб қирдирган эди. Кўринишича, ваҳший ҳайвонлар ови улар учун жасорат кўрсатишга баҳонагина эмас, балки спортнинг фавқулодда мушкул бир тури эди.

Бошламасига мана шу маълумотлару кузатишларнинг ўзи етарли эди. Арсен ўз навбатида меҳмонларга мамлакат, бу тоғлар юрти, юксак тоғларнинг иқлими, аҳоли ва унинг одатлари, расм-русумлари ҳақида ҳикоя қилиб берди.

Туюқ-Жарга узун карвон бўлиб келишди. Олдинда ўз жипида Бектурган оқсоқол, ундан кейин «Хаммер»да меҳмонлар ва улар билан бирга таржимон ҳамда ҳамроҳ маслаҳатчи сифатида Арсен Саманчин ва ниҳоят, қўриқчилар, хизматчилар ҳамда телерепортажчилар боришди.

Бутун Туюқ-Жар меҳмонларни қарши олгани кўчага оқиб чиқди. «Хаммер»нинг кўринишидан ақллари шошиб қолган бола-бақра кўча ёқалаб югуришар, улар билан бирга тўда-тўда итлар думларини ликилатиб

чопқиллашарди. Бундай машинани улар илгари ҳеч кўрмаган, шундай мўъжиза овуллари кўчасидан ўтаётганига ишонгилари келмасди. Бола-бақрагина эмас, баъзи катталар ҳам ҳайрон бўлиб қолишди: улар миллионерларни кўрамиз деб ўйлашган, келаётганлар эса спорт кийими кийган оддий йигитлар эди.

Кун асрга оғди. Меҳмонлар етиб келиши билан алоҳида ҳозирланган уйларга жойлаштирилди. Бир оз ҳордиқ чиқаришгач, кечки зиёфат қилишди, меҳмонларга арақ ҳам пешкаш этилди, аммо улар ичмасликларини айтиб, бу роҳат-фароғатни овдан кейинга қолдиришни сўраб лутф қилдилар, Шарқда бебаҳо деб қадрланадиган қор қоплонларининг терилари қўлимизга ўлжа бўлиб кирса, кайфият ундан кейин ярашади дейишди.

Ўрни келиб қолгани боис Арсен Саманчин араб овчиларига Мангу қайлиқ афсонасини ҳикоя қилиб берди. Ҳикоя қиларкан, беихтиёр тўлиқиб кетди, меҳмонларни ҳам тўлиқтирди, одамзод қавми орасида азал-азалдан йўқолмай келаётган ҳасад ва нафрат боис бахтсизликка учраган куёв ва унинг қаллигининг бошига тушган кўргуликка меҳмонлар мутаассир бўлиб ачинишди. Куёв йигитнинг моҳир овчи бўлганидан таъсирланишди, қайлигининг ота-онасига қор қоплонлари терисини ноёб тортиқ қилиб келтиргани учун унга тасанно ўқишди, милтиқ бўлмаган замонларда ваҳший ҳайвонларни овлаш осон бўлмаганлигини айтишди. Қор қоплонлари терисини тортиқ этиш одати ҳозир ҳам сақланганми, деб сўрашди. Қор қоплонларининг териси йўлбарслар ва оддий қоплонлар мўйнасига қараганда ноёброқ саналадими, деб ўсмоқчиларди. Арсен Саманчинга уларнинг мулозамат ва одоб-икром билан суҳбат тутишлари ёқди. Меҳмонлар Арсен Саманчиндан самимият-ла араб мамлакатларида бўлган бўлмаганига қизиқишди, унинг Мисрдан бошқа ерларда бўлмаганини эшитиб, ўз мамлакатларига таклиф этишиб, унга ўз ташрифномаларини тақдим қилишди, сизни иззат-икром билан кутиб оламиз, диёримизни кўрсатамиз, бадавийларнинг қишлоқларига олиб борамиз, дўст-лигимизни мустаҳкамлаймиз, деб дилдорлик кўрсатиш-

ди. Арсен чин дилдан миннатдорчилик билдирди. Замон журналисти сифатида у меҳмонларнинг дунёнинг қайноқ мавзулари борасидаги фикр-мулоҳазалари-ю, қарашларини эшиттиси келиб турса-да, хужайин суҳбатларда ижтимоий, сиёсий қабилдаги гапларни уларнинг қулогига чертиб юрма, деб қўйгани учун бу масалаларга тўхталмади, меҳмонларнинг кўпроқ овчиликка ўхшаш нарсаларга қизиқишларини эътиборда тутди. Албатта, бу даражадаги муътабар зотларнинг дунёни тушуниш, билишда ўз нуқтаи назарлари бўлиши, табиий. Бироқ ижтимоий ва сиёсий қарашларга боғлиқ бўлмаган умумжаҳон муаммолари ҳам мавжуд. Мисол учун, табиатни асраш, қўрғаш. Баъзан табиат билан боғлиқ ҳодисалар маълум бир макон доирасида чегаралангандек бўлиб кўринади, ҳолбуки аслида ҳар қандай экологик силжиш охир-оқибатда бутун Ер юзининг табиатига ўз таъсирини ўтказди. Арсен хорижий меҳмонлар билан шундай кўп нарсалар устида гаплашишни жуда хоҳлар, аммо Бектурган ога писанда қилиб айтгандай, «биз учун муҳими бизнес ва меҳмондўстлик — аввало яхши муомала ва одоб-икром». Ҳар ҳолда одоб ва мулозамат доирасидан четга чиқмаган маъқул. Меҳмоннинг димоғи чоғ бўлсин, ўзини бемалол сезсин, баҳри дили очилиб юрсин.

Арсен ҳам шуни истайди. Аммо бадният Тоштанафрон деган заҳарли зирапча юрагига санчилганча тинмай ўзини эслатар ва азоб берарди. Бир Худо инсоф бергандай, ёмон ниятидан қайтиб тинчигандай бўлиб кўринганди... Ўзини эҳтимол атай шундай кўрсатгандир, бироқ...

Уйқуга ётишдан аввал меҳмонлар ташқарига айлангани чиқишди. Уларни тоғларнинг тунги манзаралари маҳдиё қилиб қўйди — ой тўлган, юлдузлар милт-милт жимирлар, осмон тиниқ мовий-қоронгу — баҳайбат, тумтайган, улуғвор чўзилиб кетган ўрқачли чўққилар.

Ҳасан уларни қўли билан кўрсатиб, сўради:

— Жаноб Арсен, хов анави тоғларда овчи куёв йигит ов қилган бўлса керак, а?

— Ҳа, уша ёқларда яшаб, ов қилиб юрган, — жавоб берди Арсен Саманчин.

Мисир ҳам ўз навбатида сўради:

— Мангу қайлигингиз ҳам уша ёқларда йиглаб қидириб юрганми?

— Ҳа, у ҳанузгача ўз куёвини излаб, чақириб, чорлашдан тўхтамайди.

— Шурлик! — маюс хўрсинди Ҳасан. Мисир эса қизиқ бир гапни айтди:

— Балки у дунёга қандай бўлса шундай керақдир? Агар тоғ чўққисидан туриб телекамерага ўркачлар устидан югуриб бораётган уша қизни суратга олинса, бу дунё кўз ўнгида рамзий бир маъно касб этиши мумкин.

— Чиройли фикр! — деб маъқуллади Ҳасан. — Мангу қайлиқни вафо ва муҳаббатнинг ўлмас тимсоли каби кўрсатиш керак. У ҳар бир инсонга яқин бўлиб қолади. Ахир ишқ фожиаси доим ёнимизда. Сиз бунга нима дейсиз, жаноб Арсен?

— Мен анчадан бери «Мангу қайлиқ» операсини орзу қиламан. Агарда иложи бўлсайди... Сизнинг фикрларингиз мени янада илҳомлантириб юборди. Фикримиз бир жойдан чиққанидан жуда хурсандман.

Кутилмаганда «Мангу қайлиқ» гоёси мана шундай яна қалқиб юзага чиқди. Буни овдан сўнг бамайлихотир ва батафсил гаплашадиган бўлдилар.

Кейин хайрлашдилар.

— Хайрли тун!

— Эрталаб кўришгунча.

Арсен опасининг уйига қайтиб ҳовлида яна бир оз айланди. Меҳмонларнинг мулоҳазалари Арсен Саманчинга қаттиқ таъсир қилди. Бундай бўлишини ҳеч кутмаганди. Европача таълим ўзини кўрсатди. Шу билан бирга ҳайрон ўйланди: улар қандай қилиб олийшон ҳодисалар билан овчилик эҳтиросларини бирга онгларига сиғдиришаркин?

Бироқ ухлаш пайти етган эди.

Ўша тун, ўша соат барча жониворлар тоғу тошларда осуда кеча қўйнида уйқуга гарқ бўлганди. Фақат Жаабарсгина Узангилаш довонида ўзини қўярга жой тополмас, ойга термулиб ўкирар, панжаларини тишлар, ўзи англамаган ҳолда кўнгли оғир бир нарсаларни сезган, хавл олгандай бўларди... Яна олислардан ўша-ўша сас келарди. Уйқуси учган, Мангу қайлиқнинг кўзига уйқу келмасди...

Аллаким эса ўша кеча ўзининг ер маликасини соғинарди. Элеснинг ҳоли не кечди? Дутоналари билан Саратов поездига етиб бордимикин? Етолмаган бўлса, унда яна бир кун кутади. Ҳозир поездлар қатнови товсилган. Ҳамма самолётда учсам дейди. Элес тонгда кўнгироқ қилди, шундан бошқа гаплашолмадилар. Бир зум ҳам бўш вақт бўлмади. Яна дарада, дарё бўйида бирга ўтказган дамларини эслади, висол онлари нақадар соз эди, ўша бахтли, фароғатли онлар бот-бот такрорланиши, қайтиб келишини қўмсарди юраги...

Тун ўтди. Тонгда ҳаво айниб, осмон тумтайиб олди. Тоғ тизмалари узра алақайлардан пайдо бўлиб, булутлар югура бошлади. Шамол айланиб, дам у томон, дам бу томондан эсарди. Ҳолбуки, охириги кунлар ҳаво шунчалар фараҳбахш, ёзги сокинлик ҳукм сурардики, бир қарашда доим шундай қоладигандек эди. Дарвоқе, ҳозир ҳам у қадарли хавотирланадиган жойи йўқ эди. Енгил чопаётган булутлар бир зумда пайдо бўлиб, яна кўз очиб юмгунча гойиб бўлишлари ҳеч гап эмасди. Ҳаводаги бу ўзгаришни ёмгирдан дарак беради деб бўлмас, чақин, момақалдиरोқни-ку кутмаса ҳам бўларди.

Эрта тонгдан иш қайнади. Фақат улгуриш керак. «Мерган» фирмасининг қоғозларида қайд этилгандек, «муҳим овчилик» тадбирига дахлдор одамларни олиб чиқиш чораси кўриларди.

Меҳмонлар зирҳли «Хаммер»га утиришларидан олдин ногаҳон ҳеч нарса унутилмаганини яна бир қарра текшириб чиқди: мерганлар милтиқлари, автомат қуроллар, дурбинлар, баланд овоз таратувчи мегафонлар, юксак баландликда ҳаво етмай қолса тутиладиган асбоблар, ҳаммаси жойида, бадастир эди...

Отда юриладиган манзилгача қийналмай етиб бордилар, соатига қирқ-эллик чақирим тезликда ўттиз чақиримлар чамаси йўл босишди. Борсалар, отлар тайёр турарди. Барча отлар пухта тақаланган, пишиқ эгар урилганди.

Юкларни отларга ортишди. Бектурган отанинг ўзи ишларни кўздан кечириб юрди.

Араблар анча пухта чавандозлардан экан. Тоғларда отлик юриш — текис ипподромларда жилов қўйиш эмас. Тоғда отда бораётган чавандоз доим эгарда мувозанатни сақлайди, тик қияликларда дам ўнгдан, дам сўлдан тупроқ шувиллаб, тошу шағал шарақлаб тўкиларкан, отнинг одимларини сергак бошқаради.

Орқама-орқа бўлиб боришарди. Шу ерлик чўпон олдинда йўл бошлаб қадамларди, унинг ортида Бектур оға, кейин — меҳмонлар ва улар билан изма-из Арсен Саманчин. Ҳозирча бемалол гаплашиб кетдилар, лекин ҳар бир одамда ораларида масофа узоқлашганда алоқани йўқотмай гаплашиш учун мегафонлар ҳам бор эди. Қўриқчилар билан хизматчилар бир оз орқароқда келишарди.

Тоғлар тобора тик юксала борар, ҳайбатли қоялар ўткир қирралари билан ваҳимали осилиб турар, ёнбағирларнинг нишаб қияликлари майда шағал тошлар билан қопланган, от туёғи тегиши ҳамон шалдираб тўкилар, юриш қийинлашар, аммо отлар ҳали юқорилаб боришарди.

Энди юксак тоғларнинг жониворлари у ёқ-бу ёқда кўзга ташлана бошлади, теварак-атрофдан бир неча маротаба така ва архарларнинг ҳуркак тўдалари югуришиб ўтдилар. Ваҳший ҳайвонларнинг азалий қурбонлари бўлмиш шу қўштуёқли жониворлар ўз эҳтиёжлари билан қайларгадир йўл олишарди. Уларни дурбиндан

томоша қилишаркан, чаққон, учқур, нафис ҳаракатларига қойил қолишарди. Ҳасан отини тин олиш учун тўхтатди ва андак харсиллаганча сўз қотди:

— Дўстларим, сизга қандай билмадиму, лекин менга шундай туоляптики, агарда мана шу гўзал охулар бир ерга йиғилишиб, ҳаммалари бошқа ўлкаларга кетиб қолишса, илвирслар оч қолиб, бир-бирларини гажиб ташлашарди, шундай эмасми?

— Бунга ақллари етмайди! — деди кулиб Мисир. — Бўлмаса, қочиб кетишарди.

— Балки, аксинча, табиатнинг ўзи шундай оқил яратилган бўлса-чи? — деб гап қўшди Арсен Саманчин.

Меҳмон овчилар табассум қилишди.

— Рост! Табиатнинг донишмандлигига қойил қолиш керак!

— Барсларнинг омади — бизнинг ҳам омадимиз! Шундай эмасми?

Уларнинг шундай бир-бирларига ҳазил-мутойиба тариқасида мурожаат қилиб сўзлашиб боришлари ўрталарида беихтиёр самимий муносабатлар ўрнатилишига хизмат қилар, бу эса айни муддао эди. Арсен Саманчин меҳмонлар ўзларини иложи борича эркин сезишларини истар, улар бу ёқларга фақат ов деб келишмаган-ку ахир. Бундай ҳолларда одамларнинг ўзаро муносабатлари жуда муҳим ўрин тутади.

— Ҳурматли меҳмонлар, — деб мурожаат этди Арсен овчиларга, — овчилик фирмамизнинг бошлиғи Бектурган оға сизларга унинг сўзларини етказишимни сўраяпти. Ҳованов қоя орқасида дам оламиз. У ерда чодирлар қурилган. Кейин ўша ерда отларни қолдириб уёғига пиёда кетамиз.

— Биз тайёرمىз.

— Шикор ўз номи билан шикор-да...

Кун тиккага келган. Балли Бектурган оқсоқолгаки, бир оз чарчоқни ёзишга шароит туғдирди, чодирларда ўтириб қимиз ичилди. Тоғлар баландлиги ўзини кўрсатарди — нафас олиш қийинлашиб борарди. Сафар халталарни саранжомлаб, қурол-яроқларни елкаларига ошишди, мегафонлар ва бошқа асбоб-анжомларни қўлга олишди.

Меҳмонлар оғир йўлни босиб ўтиб, чодирларга дам олгани жойлашишгач, Арсен қулай вақтдан фойдаланиб, ёлғиз қолди. Бектур оқсоқол иккита ёрдамчиси қўлтиқлаганча отидан тушди, у соқолини тутамлаб хансирар, шу ҳолда меҳмонларни ва уларнинг ҳамроҳларини огоҳлантирди, бир оз кутишга тўғри келади, овни дарҳол бошлаб юборишнинг иложи йўқ, чунки ҳали ваҳший ҳайвонларни ҳайдаб келувчилардан дарак бўлмади. Меҳмонлар бу хабарни хотиржам эшитишди.

Алпинистлар ва геологларнинг айтишларича, мана шундай тоғ баландликларида юракда бир ўзгариш рўй беради, у янгидан қувватга киргандай бўлади, кайфият бошқача тус олади, атроф дунё бошқача таъсир қилади. Тоғларда одам яхшироқ, тиниқроқ фикрлайди. Куп ибодатхоналар, калисоларнинг баланд тоғларда жойлашгани бежиз эмас, турли динларга мансуб бу саждагоҳларда турли-туман рақсу самога тушиб, талқину вирди забон қилиб Худога яқинлашиш орзусида бўладилар. Айтишларича, водийлар, паст текисликларга қараганда, тоғларда одам кенг, эркин, эҳтиросли фикр юритаркан. Юксак тоғлар фавқулодда нурафшон. Бошинг баногоҳ худди осмоннинг ўзига тегиб турганга ўхшайди, узатсанг қулоч ёзиб, қўлинг нақ булутларни қучади, манави азамат қоялар еру заминга қудратли илдизлари билан туташиб, теран кириб кетган, манави шаффоф тоза музликлар, манави мангу оппоқ қорлар шундоққина қўл остингда, беҳад тиниқ зумрад сув жилғалар ҳосил қилиб, офтоб нурларида ярақлайди, мовий-мовий товланади, ҳаво ҳам тўқ мовий-зангори, уни шимириб тўймайсан, кўксингга қандай кириб, қандай чиқаётганини аниқ сезиб турасан, бамисоли ҳозиргина чўнг штангани азот кўтаргандай.

Балки табиатнинг ўзи шундай қурилганми, балки юксак тоғлар қўйнида инсон руҳиятида ўзгача бир ҳол юз берадими, бунда ўй-хаёллар ҳам, туйғулару ҳиссиётлар ҳам, бари қорли юксак чўққиларга ҳамда тоғларнинг забткор, учқур шамолларига монанд. Ўша

сонияда Арсен Саманчин худди мана шундай ҳолатни бошидан кечирарди. Бошқа барча ташвишлардан холи қолиб, ўз дарди дунёсига ўзи шўнғиб кетиб, худди бошқа бир оламларда юргандай сезарди ўзини. Ўша дақиқаларда унинг хаёли бу ерда чодирда эмас, аллақайларда, олис чўлларда кезарди. Недурки, у шу тобда қулоқни батанг қилувчи узундан узоқ паровоз чинқириги, йўловчи поезднинг бир маромдаги босинқи гулдураган товушларини эшитар, вагонлар билан ёнмаён елиб-югурар, шитоб ўтаётган ойналарга аланглари ва «Элес! Ҳой, ҳой, Элес, бу мен, менман, мен сени севаман! Сен менинг гўзалимсан! Сен Саратовга борасан, мен эса тоғлардаман, аммо доим сен билан биргаман. Сенсиз менга ҳаёт йўқ!» — деб тинмай қичқирарди. Талабалик йилларида шу йўллардан ҳамини Саратовга ўтар, ундан Московга қатнарди, у Волга бўйидаги Саратовни яхши кўрарди! Қозоқлар Саритов дейдилар. Ҳозир Элес ўша ёққа кетяпти, у хаёлан қиздан илакишиб кетиб сени йўлдан қолдирганим учун мени кечир деб, узрхоҳлик қиларди. Аммо у энди ҳақиқатан шу қизсиз яшолмагай. Шу боис телба бир алфозда муҳаббатининг қисқа достонини дам-бадам хаёлида жонлантирар, тасавуридаги воқеаларга шу қадар чуқур шўнғиб кетардики, рўёлар, хулёлар худди шундоқ кўз ўнгида рўй бераётгандек туюларди.

Арсеннинг яқин атрофида ҳеч зот унинг қалбида нималар бўлаётганини билмас, хаёлига келтирмасди. Фақат Элесгина уни тинглари ва эшитарди, у тамбурда вагоннинг ланги очик эшигидан осилиб турар, бир қўли билан дастакни маҳкам ушлаб олган, иккинчи қўлини кенг ёзиб Арсен томонга узатарди.

— Арсен! Арсен! Сени эшитяпман, кўряпман сени, севаман сени! Етиб ол, сакра, мен сени тутиб оламан!

Хаёлларнинг эркин эпкинларида не рўёлар урчимайди! У кутаётган поездга етиб олиш учун ўзини отди. Нима дейсиз ахир, ана, етиб ҳам олди. Нега десангиз, севишганлар икков буни жон-дилдан хоҳлашарди, зеро муҳаббат эҳтироси самовий қудратга эга, унга мангулик

ва ўлмаслик тобе, зотан, у уруғ-қаёшни давом эттириш учун буюк чорловдир.

Унинг қўлини толе тутиб, югурди ва вагонга етиб олди, Элес унинг қўлидан тутди ва у зинага бир сакраб чиқди. Улар ҳамма нарсани унутиб қучоқлашдилар...

— Юр, юр, гаплашайлик, — деди Арсен Саманчин харс-харс нафас олиб. — Сенга айтар сўзларим шунчалар кўпки...

— Вой, шошилмасанг-чи... Нафасингни ростла, дамингни ола қўй...

— Вақт зиқ. Овга чиқишимиз керак. Манави менинг қўлёммам...

— Қўлёмма? Нима деяпсан, Арсен? Вой, шу қўлёммани деб поезд орқасидан чопдингми ҳали?

— Сенга айтадиган гапим бор. Юр.

Улар купеда рўпарама-рўпара ўтиришди. Арсен Саманчин Элесга шуларни сўзлаб берди:

— Бу қўлёмма, Элес, менинг Саратовда ёзган ҳикоям. Йўлда ўқирсан. Иккинчи жаҳон уруши даврида бўлиб ўтган воқеалардан. У замонларда сен билан биз ҳали дунёга келмаган эдик. Ота-оналаримиз ялангоёқ ҳакалак отиб юрган ўсмир болалар эди. Шунча йиллар ўтди. Янги аср кирди. Бу воқеани ўша ўтган йилларнинг соғинчи деса ҳам бўлади. У бизга ҳеч қачон унутмаслик керак бўлган нарсаларни эслатиб туради. Барча урушлар бу — ўзаро қирғинлар, одамларнинг бир-бирларини ўлдиришларидан бошқа нарса эмас. Мангу сукунат дунёсига йўл оларкан, ҳар бир ўлдирилмиш тирик жонким бўлмасин, генералми, ё оддий аскар — пушаймон бўлиши турган гап. Мен ўша ачинарли йиллар ҳақида «Ўлдир — ўлдирма» деган ҳасратли бир ҳикоя ёзганман. Ҳозирги кунларда одам ўлдириш сигаретни чекиб улоқтиришдай осон бўлиб қолди. Ўнгдан ҳам отадилар, сўлдан ҳам, мен ўзим ҳам шу балога гирифтор бўлай дедим. Бу ҳикоя қуруқ бир ўйин эмас, жинойий воқеалар ҳам чизимча қилиб чизилмаган. Ўзимни шу ҳикояни қўлимда кўтариб уммон қаъридан

юзага сузиб чиққандай сезаман, кейин миллион-миллион ўлганлар ва ўлдирганлар кўмилган қабристонга бориб, уни уларга ва ўзимга ўқиб бергандайман. Элес, сени ўзимнинг тўқайзорларимга бошлаб кираётганим учун мени кечир, лекин сен мутахассис кутубхоначисан, ниманинг қандайлигини сен жуда ҳам яхши тушунасан, менинг пароканда фикр-хаёлларимни яхши англайсан, мен буни гоята қадрлайман. Бошингни қимирлатиб гапимни тасдиқлаётганинг учун ҳам раҳмат, Элес. Ўтган қишда мен тўғри Бойқўнғирга, космодромга бордим поездга ўтириб, менга самодан туриб «узоқ муддатли хизмат»даги космонавт Солижон қўнғироқ қилди. У билан дўстлашиб қолганмиз. Мен ўшанда бир инсон ҳақида рисола ёзмоқчи бўлиб юрардим. У ҳар бир одамнинг самода яшаши учун қулай муҳит яратишни кўзлайди. Бу ҳозирча хомхаёл, албатта. Лекин бир кунмас-бир кун одамзод албатта бунга эришади. Мен яна хаёлпарастлик қилаётибман. Кечир. Шу десанг, ўтган қиш мени согинч яна йўлга бошлади, темир йўлда юрмаганимга ҳам талай вақтлар бўлган эди, йўлда талабалик йилларимни эслаб кетдим. Бойқўнғирдан Саратов орқали Московга жўнадим. Ойна олдидан кетгим келмасди. Лип-лип ўтаётган манзараларни тўйиб томоша қилардим. Мен шундай юришни, тинмай томоша қилишни яхши кўраман. Нима қилай, шундай кўнгли бўш одамман. Шунда ўтмиш денгизга айланиб, унинг аёвсиз долғалари юрагим қирғоқларига келиб урилаверди. Шу пайтгача булар мени тарк этмай ичимда яшаб юрган ва ўз вақт-соатини кутган экан, мана энди юрагимга ёпирилиб кириб келди. Бу темир йўлларда, ўша-ўша поездларда нималар бўлган эди-ю, энди нималар бўляпти, улар ўша-ўша жойлардан ўтади, Қозоғистон чўлларида юриб, Саратовга етади, ундан Московга боради, — Ҳуш, нима бўляпти ўзи асти? — деб фикрим бошимга чиқарди. Йўл ўша, борар, келар поездлар ҳам ўша, ҳаракат йўналиши ҳам ўзгармаган: Ғарб — Шарқ. Аммо бу ерларда одамларга нима бўлди, инсон тақдирлари қандай ўзгаришлар, эврилишларни

бошдан кечирмоқда? Худди самодан олинган фильми кўргандай, яқин йилларнинг воқеалари кўз ўнгимдан бирма-бир ўтди: Орол денгизини хароб қилишди, юрак дод дейди, аммо бу орада Бойқўнгирни қайта яхшилаб қуришди... Орада қанча-қанчалаб воқеалар қалашиб ётибди! Ўшанда мен ёзишга аҳд қилдим. Бу воқеани бундан узоқ йиллар бурун эшитгандим. Уни менга уруш ногирони Сергей Николаевич йўлда ҳикоя қилиб берганди, у жарима қисмида хизмат қилган бир одам эди. Ҳикояда у ёшгина йигитча Сергей. Мен унда талаба эдим, мендан ёши улуг Ҳамроҳимга жуда иззат-ҳурмат билан қараганман, худди ўз бобомдек кўрганман. Мен яна гапни чўзиб юбордим, вақт эса тигиз. Сергей Николаевич бизнинг вагонга Саратовда ўтирди, бу ердан Московгача икки кун йўл юрилади. Ҳикояси ҳам жуда узоққа чўзилди. Московда уни касалхонагача кузатиб қўйдим. Лекин «Ўлдир – ўлдирма»ни орадан ўн йил ўтгандан кейингина ёзиш ниятига тушдим. Сергей Николаевич, яъни Сергей бу пайтга келиб омонатини топширган эди, суриштириб билдим. Чин юракдан ачиндим. Қоғозга туширганимдан кейин, тўғрироғи, Сергей Николаевич менга айтиб берганларини бир бошдан ёзиб, баён қилиб чиққач, бу нарсани жанг майдонларида қолган қабристонларда ўқиш кераклигини тушундим. Биласанми, Элес, сенинг ҳам бу воқеага қандайдир маънода даҳлинг бор. Ҳайрон бўляпсанми? Гап шундаки, сен ҳам, мен ҳам ва манави тарих ҳам, бари Шарқ билан Ғарбни боғлаб турган битта йўлда, Саратовдан Московга ўтган йўлда бўлиб ўтади. Сергей шу йўлдан урушга кетди, мен доим Россиянинг буюк шаҳарлари Москов ва Ленинградга ўқишга қатнаганман, сен эса тижорат ишларинг билан шу йўлда, шу поездда юрасан, ва бизни, ҳаммамизни бир нарса боғлаб туради... Оҳ, тўхтат, тўхтат, мени, Элес.

Вақт қолмади! Лекин сенга тушунтирмоқчи эдим, шунинг учун орқангдан қувиб етишга уриндим. Кейинроқ айтсам ҳам бўлаверарди, чамаси, бошқа сафар бафуржа ҳикоя қила қолсам, балки айни муддао бўлар-

ди, лекин афсус, кутолмайман — бу сен билан учрашиб қолганимиз билан боғлиқ, Элес. Бошдаёқ айтиб қўяй: сен мени қутқардинг, Элес. Менга нима бўлаётганидан беҳабар ҳолда сен менинг жонимни омон сақладинг. Шу йилнинг кўкламида мен «Ўлдир — ўлдирма» ҳикоясини босиб чиқармоқчи эдим. Мен урушнинг азалий табиати, инсоннинг азалий феъл-атвори тўғрисида ўз сўзим, билганларимни баён қилиб ўтмоқчи эдим. Ҳар қандай уруш одам боласининг иши ва ҳар қандай уруш шу оддий азал ҳақиқатни англаган ҳар бир одам учун адоқсиз фожиа... Мен ҳикоямда худди мана шу нарсани айтмоқчи бўлдим, лекин кейин ҳаётимда бир воқеа рўй бердики, менинг ўзим ҳам худди мана шу кунларда шафқатсиз ва ёвуз бир қотилликка қўл урмоқчи бўлдим. Бу сон-саноксиз одамкушликлар ичида навбатдагисигина бўлиб қолмай, шундай ҳикояни ёзган муаллиф томонидан йўл қўйилмиш ақл бовар қилмас куфроналик эди, ўз ёзганларида бир нарсаларни айтиб, амалда бутунлай бошқа ишларни қилувчилар — булар бориб турган мунофиқлар... Шунинг учун виждон азобига дучор бўлмай деб, «Ўлдир — ўлдирма»нинг қўлёзмасини бир чеккага яшириб қўймиш эдим. Энди юзим шамгин. Қотиллик қилсам, мен ўз аъмолимни рад этган, инкор айлаган бўлардим. Тасанно! Толе раҳм қилди — Элес, сен мени одамкушлик ниятидан қайтардинг, бизнинг муҳаббатимиз мен учун башорат бўлди. Мен яна эркинман, ўз-ўзимнинг олдимда юзим ёруғ, мана шу ёруғликни менга сен келтирдинг. Кеча ўч олишни адолатли ҳисоблаган ва унга мубтало бўлгандим. Бугун бундай разолатга ҳеч қачон қўл урмаслигимни яхши биламан.

Улгурганимча шуларнинг борини сенга сўзлаб бермоқчи эдим. Яна бир гап: мендаги катта ўзгариш сен билан учрашганимиздан кейин бошланди. Анча ўйланиб қолдим: гоҳида бизга маънавий мулоқот, юракда йиғилиб қолган нарсаларни маҳрамона баён қилиш нечоғлиқ етишмайди, мен «Ўлдир — ўлдирма»да шундай дил изҳорига интилганман. Навқирон йигитча Сергийнинг қалб изҳорини кундалик югур-югурлардан фориг

бўлиб, осудалик ва сукунат бағрида ўқиш керак, ҳаётлик палласида билиш ҳар доим ҳам муяссар бўлавермайдиган нарсаларни ўлганлар руҳи билсин, эшитсин, ишонч ҳосил қилсин. Ундан ҳам ортиқ, ҳар бир одамнинг ўз муқаддас дуоси бўлсин. Мен айтар дуолар — шу ҳикоя ичида. Агар у сенга дилсўз бўлиб туюлса, кел, бирга муножаат қилайлик, сезгимиз сезгилар билан унсият топгай. Муҳаббатнинг бундан ортиқ нимаси бор... Мен чўнтак дафтаримга ёзиб қўйдим — биринчи мутолаалар Москов остонасидаги машҳур Волокалам қабристони ҳамда Брест қалъасида, сўнг бошқа шу каби кўп ерларда, жумладан, Европа зиёратгоҳларида ўтсин... Мен шуни жуда-жуда хоҳлардим.

Элес, мени кечир, кўп гапириб юбордим, лекин сурур лаҳзаларигина қисқадир, севги эса азалу абад чорлови қошида икковлон етиши мумкин бўлган ноёб кашфу асрордир. Мен ҳозир тоғлар қўйнидаман, лекин шундоқ бўлиши билан бирга бир купеда юзма-юз ўтиргандек сен билан дилдан сўзлашаётирман. Булар хаёл ўйинлари, албатта. Мана, бизнинг турар манзилимизга отлик чавандоз дўпир-дўпир йўртиб келаётир, ҳойнаҳой, Тоштанафгоннинг йигитларидан бўлса керак... Нима ҳам қилдик, ишга киришамиз. Кўришгунча, Элес, кўришгунча, яхши қол...

От минган чавандоз ҳайдовчилардан бири Пахмоқ экан. У тўзгиган пахмоқ сочларини силкита-силкита меҳмонлар билан омонлашди, сўнг оқсоқол Бектур огага қараб деди: Уни Тоштанафгон жўнатибди, қор қоплонларининг изидан тушилганлигини маълум қилибди, икки жуфт қоплонни дурбин билан кўрса бўлади, яна бир йирик «каладор-думдор» қоплон назардан қочирмай кузатиб келинмоқда, уни керакли жойгача қувиб келтириш мумкин. Тоштанафгон яна бир нарсани қаттиқ илтимос қилибди: таржимон Арсен аввалига унинг олдига бориши зарур экан, ўзини тўқайга уриб яширинган улкан барсни керакли нуқтадан туриб қандай отишни тушунтириб берар экан. Буни сўз билан тушунтириш қийинмиш, ўзи келиб жойни кўрсин,

кейин овчи меҳмонларга мулжал олишни кўрсатсин. Бектур оқсоқол бунга рози бўлди.

— Менга қара, Арсен, сен ҳозир меҳмонларга ов бошланмасдан аввал ҳайдовчилар билан учрашаман деб, тушунтириб қўй. Ҳайвон тўқол ва маккор, ҳужум қилиб, кейин тўқайга кириб кетиши мумкин. Майли, қаерда қандай пойлоқда туришни сенга кўрсатишсин.

Овчилар бажонидил кутишга рози бўлишди.

Пахмоқ йўл бошлади, Арсен Саманчин отга миниб унинг ортидан тушди. Ҳар томондан қалин буталар ўралган улкан қоятошлар орасидан ўтиб бориш жуда мушкул эди, қийналиб-қийналиб қоялар орасидаги очиқ жойга чиқишди. Юксақда алақандай қушлар тўдаси чарх урарди. Қулоқни шангиллатадиган сукунат. Пахмоқ қўлига мегафонни олиб, қичқирди:

— Тоштанафгон, биз келдик! Эшитяпсанми? Биз шу ерга етиб келдик!

Мегафондан жавоб келди:

— Мен ҳам шу ердан! Ҳозир бораман!

Арсен нафас ростлаш учун отдан тушмоқчи эди, ammo Пахмоқ тўхтатди:

— Ўтириб тур, тушма. Ана Тош келяпти.

Ён тарафдаги қуюқ бутазор орасидан от минган, буйнига мегафон, елкасига автомат осган Тоштанафгон чиқиб келди — о даҳшат! — у бошига қизил ҳошияли ҳарбий шапкасини бостириб кийган эди! Арсен донг қотди. Тоштанафгон эса шапкасини бир оз кўтариб қўйиб сўз қотди:

— Кўзингни олайтирма! Ҳаммамиз шай! Бешовлон ҳозир, автоматлар тахт! Ё қўлга йигирма миллионни нақд беришади, ё ҳамма асфаласофилинга кетади! Ҳеч ким омон қолмайди! Ҳеч зотни аяб ўтирмаймиз. Нега индамайсан?

— Нима дей? — зўрға овози чиқди Арсен Саманчиннинг. — Сен ваъда қилган эдинг-ку, ташвишланма, ҳаммаси жойида бўлади деб.

— Жойида бўлгани шу. Ишга ўтайлик. Анави ёққа қара. Ўша Молотош гори шу. Сенга айтган эдим. У

ерга миналар кумилган. Бойваччаларни шу ерга ҳайдаб келамиз. Уларга менинг ҳар бир сўзимни инглизчалаб айтиб турасан. Глобаллашув барчага баробар. Бойликлар фақат бизга тегишли деб хомтама бўлишмасин. Биз ўз ҳаққимиз — улушимизни оламиз. Кўрдингми, манави ердан горга кирилади, отдан туш, ичига кир. Ўтирадиган жой кўп, гаровга олинганлар роппа-роса бир кеча-кундуз шу ерда бўлишади. Тулов бўлмаса — раҳм-шафқат қилинмайди. Нега индамайсан? Тилингни ютиб юбордингми? Мен сени огоҳлантирганман. Сен, нима мени ҳолвадай эриб кетишимни кутувдингми? Ол-а! Хўп, нега индамайсан? Сендан сўраяпман менинг буйруғимни дарров бажарасанми, йўқми?!

Арсен Саманчин пастга тушмоқчи бўлиб туриб, яна оёғини узангига тиради. Тоштанафгон унга ўдагайлади:

— Тур жойингда! Гапимни яхшилаб эшит — сен аввал уларни бу ерга олиб келасан, биз уларнинг қуро-ларини тортиб оламиз, горга ҳайдаб кирамиз. Гап қаттиқ эркакча бўлади. Автоматларни қаншарларига тираб қўямиз. Менинг буйруғим билан уларга йўлдош телефонларидан Дубайгами, Амирликларгами, қаерга бўлса ҳам, банкларига қўнғироқ қилдирасан. Зудлик билан бизга самолётда пул тўловини ўтказишади. Ултиматумнинг ҳар сўзи мияларида муҳрлансин! Улар нима десалар, дарҳол менга ағдарасан. Билдингми? Акс ҳолда, биз сени банди қиламиз. Уларни ҳам, сени ҳам йўқотамиз!

— Кўп шошилма, — деди ниҳоят тили калимага келиб Арсен Саманчин қутурган кимсани инсофга чақириш бефойдалигини англаб. — Сенинг қароринг шундай бўлса, билиб қўй: агар бир томчи қон тўкилса, ўзингдан кўр, мени кейин ҳеч нарса тўхтатолмайди!

— Дўқ қилма бизга! Мен ҳам қон тўкилишини истамайман. Йигирма миллион келади, кейин булар кетади. Тирик! Бу менинг сўзим! Бўлди, бажар! Йигирма дақиқа вақт бераман! Тамом-вассалом! Уларни ҳайдовчилар олдига борамиз деб бу ерга бошлаб кел. Сал чакки қадам

қўйсанг, тикка отамиз! Ҳеч нарса йўқотмаймиз! Эсингда тут: сен билан бирга ўша иккала меҳмон келади барс отгани. Уларга барс шу ерга ҳайдаб келинган деб айт, яна бир қанчасини кўз остига олиб қўйганмиз, улар — кейинроқ овланади. Қолган барча одамлар ўша ернинг ўзида кутишсин. Билдингми? Тез бор энди!

— Ҳозир, — ноаниқ гўнгиллади Арсен Саманчин Тоштанафгоннинг шапкасига кўз қирини ташлаб, гўё у собиқ синфдошининг бошида бўлмаса, ҳаммаси бошқача бўладигандай, оғир хўрсинди, индамай отга минди-да, ҳозиргина ўзи келган томонга йўл олди.

Атроф ўлик сукунатга чўкди. Қади дол бўлган, эгарга мукка чўккан Арсен Саманчин горга қўноқ овчиларни бошлаб келиш учун орқасига боқмай кетиб борарди. Уларни асоратга топширади, ўзи ҳам асоратга тушади. Пастга оқиб кетаётган жилғаларнинг шалдираши эшитиларди. Қандайдир қушлар боши тепасидан шувиллаб учиб ўтишди. Чодирлар ясалган манзилга қараб от эҳтиётлик билан тош уюмларини босиб борарди. У ерга етишга оз қолганда, Арсен қоя ортидаги бутазорда жиловни шаҳд тортиб отни тўхтатди, узангига оёқ тираб қадини кўтариб атрофга назар солди. Ўнг елкасидаги мегафонни қўлига олди, эгар қўймучига «калаш» автоматини қўйди, афтидан нимадир қилмоқчи бўлиб ҳозирланди. Бир неча сониядан сўнг тоғлар узра мегафондан кучайиб чиққан Арсен Саманчиннинг шиддаткор саси янгради. У инглиз, рус ва қирғиз тилларида қаҳр ва ҳиддат тўла овози билан қичқирарди:

— Эшитинглар, эшитинглар! Буйруқ! Хориждан келган овчилар! — Мегафон унинг овозини бир неча бор кучайтириб тоғлар узра янгратаиб ёярди. — Сизга минг лаънат! Қоплонлардан қўлингни торт! Дарҳол бу ердан кетинглар! Ҳайвонларни қиришга йўл қўймаймиз! Ҳей, ҳей! Дубайга жўна, Қувайтга кет! Муқаддас тоғларни оёқости қилма! Туёқларингни шиқиллат! Тез даф бўлинглар! Акс ҳолда ўлдириласиз! Ҳаммангизни отиб ташлайман! — У ўз сўзларини автоматдан осмонга қасир-

қусур ўқ узиб тасдиқлади. Тоғлар гулдиради. Қай бир чўққидан тош ёғилди. Шу заҳоти ҳар томондан тариллаб ўқлар отила бошлади. Тартибсиз тасир-тусурлар шовқинидан Арсеннинг оти қаттиқ ҳурқди. От кучли юлқинди ва шу заҳоти ўқ тегиб ерга қулади. Арсен Саманчин от лоши тагидан оёқларини қайириб базўр ўзини қутқарди. Отишма зўрайди. Ҳаммалари – тош-танафгонлар ҳам, меҳмонларнинг қуриқчилари ҳам, Бектур оқсоқолнинг одамлари ҳам худди эсларини еб қўйгандай қурооллардан ўқ бўшатардилар. Мана шу аросат тўполонда меҳмонлар дарҳол отларга миниб, тезлик билан орқага қайтдилар. Лекин Арсен энди бундан беҳабар эди.

Ўқ еб ўлган от ёнида гужанак бўлиб ётаркан, Арсен бир йўла бир қанча жойидан яраланганини сезди. Елкалари, кўкраги, қовурғалари чидаб бўлмас даражада оғрирди. У жони борича қияликка қулаб кетмаслик учун ўзини базўр четга тортди, шунда унинг рўпарасида қора қонга беланган баҳайбат барс сакраганини илғади. Бу Жаабарс эди. У ер бағирлаб судралди, қаттиқ ирилади, ўзини шатирлаб нарига олди. Арсеннинг боши узра офтоб чайқаларди, тоғлар зириллаб қимирлар, шамол томоқни бўғиб нафас олдирмасди. У мегафон билан автоматни улоқтирди-да, ярадор ҳайвон гойиб бўлган томонга судралди. У атрофда нима бўлаётганини кўрмас ва эшитмасди; қутуриб кетган Тоштанафгон тинмай бақирар, шалоқ сўкинарди: «Аблаҳ! Сотқин! Тил тортмай ўлгур! Кўролмадинг бизни!» Бектурган оқсоқол эса ўзини таппа ерга ташлаб, соқолини юлиб бўкирарди: «Уят! Шармандалик! Аждодларнинг қарғишига учрагур, мохов!» Тирақайлаб қочиб бораётган араб овчилари нима деб қичқиришарди бу бир Худога аён.

Аста-секин қасир-қусур отишма пасайиб, сўнг тинди, кўп ўтмай бақир-чақирлар ҳам эшитилмай қолди.

Ҳайвонлар ва одамларнинг бошларига бир зум ичида нималар солганини Арсен Саманчиннинг ўзи билсайди... Аммо энди унинг бу билан иши йўқ. Олган жароҳатлари оғир эди, у буни сезиб турарди. Айниқса,

кукраги эзилиб огрир, бутун энгил-боши жиққа қонга ботганди. У узоққа бормаслигини ҳис қилар, ўзини панароққа олмоқчи бўлиб уринарди. Энқайиб, галдираб қадам ташлар, оёқда туролмай йиқилар, ўрнидан туришга зўр бериб уринар, бўгилиб хирқирарди. Яхши ҳам эсида қолган экан Молоташ горининг қайси ёқдалиги, Арсен Саманчин ниҳоят шу горни топиб борди ва тиззасида эмаклаганча ўзини гор ичига олди.

Ана шунда у ҳайбати ҳеч қайга сиғмаган улкан тоғ қоплонининг сўниб бораётган кўзларини кўрди. Бу Жаабарснинг ўзи эди. Йиртқич қимир этмади. Олдинга чўзилган панжаларига қўйган бошини лоақал кутармади. Оғир харс-харс нафас олиб, бошини ердан узмай ётаверди.

— Сен ҳам шу ердамисан? — деди нима учундир Арсен, худди илгаридан бир-бирларини танигандай.

Жаабарсдан тинмай қон оқарди.

Инсон ҳам худди шу кўйга тушди.

Тақдир тақозоси билан инсон ва йиртқич ҳаётларининг охирги дамида осмон остидаги шу мағорада топишиб қолдилар, ёнма-ён ётиб ўлим шарбатини тотдилар... Худди ҳайрат ичра лол қолгандай ҳайбатдор тоғлар узра гулдурак жар солди, унинг самовий нидоси олис-олисларга таралди: нима қилиб қўйдинглар? Ва шундай лолу ҳайрон бўлиб, булутлар бағрида чақинлар чақинларди...

Меҳмон овчилар отлардан тушиб, машиналарда овулга етиб келишди, ҳеч ким билан хайрлашмай «Хаммер»га ўтириб қўриқчилар қуршовида Авлиёота аэропортига етиб боришди, бу ерда уларни учишга шай тайёра кутарди, ҳаммаси ойдин бўлди.

Шу тариқа «Мерган» фирмасининг халқаро овчилик тадбири бир зум ичида барбод бўлди. Бизнес-лойиҳани ерга киргизиб юборган одам оқсоқол Бектур оғаниннг қариндоши эканига ҳеч кимнинг ишонгиси келмасди.

Туюқ-жарликлар говур-говур қилиб ҳовлиларидан чиқиб тўп бўлиб, шовқин-сурон кутаришди.

— Шарманда бўлдик! Юзимиз шувут!..

— Арсенни оёғини осмондан қилиб осиш керак! Ўтда куйиб ўлсин!

— Барбод қилди ишни! Жиндай пул ишлашга қўй-мади!

— Унга одамлар эмас, йиртқич ҳайвонлар қадрли! Илоё барслар гажиб ўлдирсин!

Машмаша ўз-ўзидан авж олди. — Қутурган оломон Арсен Саманчиннинг опасининг уйига қараб ёпирилиб борди, ҳовлида қўлига нима тушса, оёғи нимага етса, барини ағдар-тўнтар қилишга тушди, ойналарни, Арсеннинг машинасининг деразалари, чироқларини чил-чил синдирди, ювиб дорга ёйиб қўйилган кўйлак-курткаларини далва қилиб йиртиб ташлади... Укасининг ноутбукини бағрига босиб асрашга уринган опаси ўласи қилиб калтакланди, ишини ташлаб чопиб келган, хотинини оломондан ҳимоя қилган темирчи почча дўлдай ёгилган мушту тепки тагида қолди...

Бирдан шаррос қуйиб юборган жала, қасирга, момақалди роқ ола-дўлоб тўс-тўполонга чек қўйди, эсини йўқотган оломон ҳушига келиб, уй-уйига қочди.

Гулдурак атроф-тумонатни ларзага соларди, чақинлар осмон қўйини ялт-юлт тиларди, ёмғир кучайиб тоғ даралари ва ғорларни шатирлаб ювиб ўтарди.

Элес, худди биров кўнглига солгандек кечга яқин Туюқ-Жардаги опасиникига вокзалдан телефон қилди. У опасига ўзининг чўнтак телефонини қолдирган, сенинг қўл остингда турсин, мен дугоналаримнинг телефонида кўнги роқ қиламан, деб тайинлаб қўйганди. Илгарилари ҳеч қачон бундай қилмаган, бу сафар негадир алоқа боғлаб туришни кўнглига туккан эди. Поезд жўнашига ярим соат вақт қолганда, улардан ҳол-аҳвол сўраб кўнги роқ қилди, тоққа кетганлардан хабар борми-йўқлигини суриштирди. У ҳали саволини бериб улгурмай, опаси ваҳима солиб қичқирди:

— Бутун овул бузилган ари уясидай гувиллаб ётибди. Ҳаммасини ўша Арсен қилди. Тоғларда бақириб, меҳ-

монларни отаман деб ҳайдабди. Барсларга кўз олай-тирма! Ҳамманг юртингга жўна! — деб қўрқитибди. Меҳмонларга ўт очибди. Бошқалар ҳам унга ўқ отишибди. Бектур оға бўлса бошини тошларга уриб ёрибди. Ҳозир бутун овул Арсеннинг опасиникига бориб жанжал-тўполон кўтаряпти. Арсеннинг ўзи йўқ эмиш. Уни отишганми ё ўзини отганми, ишқилиб шунақа. Эшитяпсанми, Элес? Нега индамайсан? Сенга нима бўлди? Жавоб берсанг-чи, ҳой?

Шундай деб, опаси оҳ-фарёд қилишга тушди:

— Вой, ўлай, энди нима бўлади? У Арсенни жон-дилдан яхши кўриб қолган эди. Вой, нима қиламан энди?

— Э, тилингни тийсанг-чи! — жеркиб берди уни эри. — Бақирганинг билан нима фойда? Элес келса, уни Молоташга олиб бораман. Сен ҳам бирга борасан. Аҳволни ўзи кўрсин. Кейин тушуниб олади. Сен бундай куйинаверма.

— Вой, вой, нима қиламан энди? Қизгинага нима бўлади? Молоташга борсак, болаларни нима қиламиз?

— Ҳечқиси йўқ. Улғайиб қолишди. Ўсмир болалар, икки кун ўзларини ўзлари эплаб ўтиришади. Мол-ҳолга қарашади. Қўшнилар ҳам кўз-қулоқ бўлиб туришар...

Элес шартта юк халтасини елкасига ортиб, ҳар бир сўзини дона-дона қилиб айтгач, шериклари ҳанг-манг бўлиб қолишди.

— Сизлар кетаверинглар. Саратовга мана, менинг ҳужжатларимни олинглар. Мен тез овулга қайтишим керак.

— Биров ўлибдими?

— Балким.

— Қайтиб келганда, кўришамизми?

— Балким.

— Биз нима дейлик? Сен ўз молингни олиб кетгани келасанми?

— Балким.

— Сенга нима бўлди? Бошқа гапинг йўқми?

— Тинч қўйинг! Гапимни айтдим! Менсиз бора-веринглар. Тамом!

Элес шу сузларни айтиб, орқа-олдига қарамай, дуч келганларни итариб-туртиб, югуриб кетди. Йўловчилар ундан ўзларини четга олишарди. Улар билиш-сайди...

* * *

Ким билсин... Ким хаёлига келтирсин, ўша онларда унинг қайғуси масканлару маконлар оша қирғоқларидан тўлиб-тошиб чақин-чақмоқлар-ла тўш ёзиб тийиқсиз жалага айланиб, Узангилаш тоғларига уввос солароқ ёғарди, бу тоғлар орасида унинг севган ёри ғойиб бўлмиш эди, энди унинг изларини қидириб Мангу қайлиқ мисоли, балки Мангу қайлиқнинг ўзи билан бирга зору саргардон югурарди... «Менга мадад бер, жоним опам, уни қайда кўрган бўлсанг, айт, яширма...»

Ўша куни тоғ ичкариларида то говгум тушгунча қалдироқ тинмади, унинг садоси олис-олисларни ларзага солиб, силкитиб турди, водийлар ва дараларни сирли кўк-мовий шуълалари билан ёритди. Челаклаб ёмғир қуяркан, хуфтон қоронғулиги тобора қулоқлашди. Ҳеч қачон ўша ёзда ёмғир бунчалар узоқ эзилиб ёлмаганиди. Молоташ гори ёмғир эпкинидан янада қоронғуроқ ва янада совуқроқ кўринарди.

Лекин тақдир тақозоси билан бу ерга бирга кириб қолганлар учун бунинг ҳеч қандай аҳамияти қолмадиш эди. Бу сўнгги манзилда улар икки шўрлик жон учрашган — сўнгги нафасини олаётган одам ва охириги нафаси чиқаётган йиртқич ёнма-ён ётардилар. Мўлжалаб отилган ўқлар тегдими ё дайди ўқларга учдиларми, кимлар кимларни отдилар — қайси мард аниқларди дейсиз бунини? Ва бундан қатъи назар, икковлон худди мана шу қоронғу ҳувиллаган овлоқда ширин жонларини таслим ётардилар. Ҳижратнинг шу охириги дамларида энди буларнинг ҳеч бирининг заррача қизиги қолмадиш эди.

Жаабарс бўғилиб нафас ололмас, яраларидан тинмай силқиб қон оқарди. У ҳамон тамоман куч-қувватини йўқотган ҳолда, улкан бошини беҳол чўзилган панжа-

ларига қўйиб ётар, тилларда достон унинг узун шукуҳли думи худди ташландиқ, кераксиз нарсадай ерга чўзилганди...

Арсен Саманчин ўлаётган йиртқичнинг биқинига ёнбошини босиб чўзилган, унга шундай енгилроқ туюларди. «Мана, охири сен билан кўришдик ҳам...»

Арсеннинг ёнбошида оққан қон ҳалқоб бўлиб қолди, қон горнинг тош саҳнига ёйиларди. Ўзи ақл-ҳушини ҳали йўқотмаган, ҳаётнинг шу охирги неъматини — фикр қилишни иложи борича узоқроқ тутиб туриш, бой бермаслик пайида бўларди. У бўлиб ўтган воқеаларда ўзининг нечоғлиқ айбдор эканлиги устида ўйларди. Ва ҳаммадан бурун Элес билан видолашишни истарди. Икковлари қанчалар бахт ва муҳаббатга муяссар бўлишди, мана энди баридан айрилишмоқда.

— Алвидо, Элес. Рўёбга чиқмай қолган орзуларимиз учун мени кечир... Қасам ичаманки... Алвидо, алвидо... Улгуролмадим... Кўзимга ёш қўйилиб келяпти... Мен айбдорман...

Ҳақоратланган араб кўноқларга ҳаёлан мурожаат этаркан, уни виждони қийноқлари жўш уриб ўртарди:

— Мен ожиз банда айбдор... Мендан қанча хафа бўлсангиз, арзийди. Сўксангиз ҳам майли. Лекин бошқа илож йўқ эди, ёлғиз шу йўл билан сизни хавф-хатардан омон сақлашим мумкин эди. Агар қўлингиздан келса, узримни қабул қилинг...

Отасининг укаси, қадрдон амакисига мурожаат қиларкан, у уят ва умидсизликдан алангаи оташ бўлиб ёниб ўртанарди:

— Бектур оғажон, байке, мендан ёзғирманг кўп, гарчи ҳақингиз бор! Мендан қаттиқ хафасиз! Уругимизга иснод келтирдим! Ишингиз барбод бўлди. Бошқа йўл қолмаганини сизга қандай тушунтирай ахир?! Бу шармандаликни қандай қилиб юваман? Бунга менинг имконим борми? Мени кечиринг. Аммо ёвуз ният билан бу ишга қўл урмадим, бу аҳмоқлик ва кўролмаслик ҳам эмас... Умрингиз узоқ бўлсин, амакижон. У дунёда учрашмоқ муяссар бўлса, отамга барини тушунтиргайман...

У қариндошларини, опаси Қадичани, унинг эри темирчи поччасини ёдга олди:

— Бошингизга не кулфатлар солдим. Мени кечиринглар... Дуо қилиб, Худодан магфират қилишини сўрагизлар...

Хаёлида Ардак ва унинг болалари жонланди:

— Мен ўлаяпман, Ардак. Мени ўйлаб кўп гам чекма, бошқа дардларинг ҳам ўзингга етиб ортади. Болаларингни авайлаб ўстир. Мен тирноқ қолдирмай ўтиб кетаётirman. Худо қисди шекилли...

Арсен Ойдана қошида ҳам узр-маъзур айтди:

— Ойдана, кечир, сенинг учар юлдуз бўлишга учганингни мен кечиролмадим. Аммо бу сенинг ишинг. Мен опера сахнасида сенинг Мангу қайлиқ бўлиб чиқишингни хоҳлаган эдим. Энди тақдир сени менинг хираликларимдан халос қилди. Анов Эртош Курчалга ҳеч нарса дема, мен ўзим кейин унга айтаман. Эртош, охирги кунларгача сенинг олдингда юзим қора бўлиб қолди, сени шунчалар ёмон кўрар, ижирганар эдимки, ҳатто ўлдиришни кўнглимга тутиб юрдим, бунинг ўз сабаблари бор эди, албатта. Лекин фикримдан қайтдим, тавба қилдим. Мен ҳақимда ёмон ўйга борма, кечир мени, биродар...

Аммо Арсен собиқ синфдоши Тоштанафгонни ўйлаганда, жуда қийналди, қаттиқ ўксинди: Нима десин? Юзига қора чапласинми? Лаънат ўқисинми?

— Майли, сен мени қурбон қилдинг. Аммо сен қандай оғир жиноятни кўзлаганингни ҳеч ким билмайди. Эҳтимол, мен қаттиқ турмай хато қилгандirman, сени йўлингдан қайтаролмаганим бу менинг айбим. Мен қурбон бўлиб кетяпман, сен эса қутулдинг. Аммо ажроқибат Худонинг измида!

Сиз ҳам мени кечиринг, овулдошларим. Арзимаган бўлса-да сизни пул ишлаб олишингизга йўл бермадим. Худонинг иродаси шундай бўлди... Оёқости қилманглар менинг номимни, номусимни, нега мен бу ишни қилдим, бир Худога аён. Ҳеч ким энди буни билмайди... Алвидо, овулдошлар!..

Улкан қор қоплонининг дами узилди. Изидан одам боласи ҳам бир ух тортди, жони ҳавога учди...

У сунгги нафасини оларкан, охирги дақиқаларда олис-олислардан келган Мангу қайлиқнинг мунгли сасини эшитди: «Қайдасан, қайдасан, сен менинг сайёдим?» Қулогига чалинган бу овозга у пичирлади: «Алвидо, алвидо, биз энди ҳеч қачон кўришмаймиз...»

Ой туннинг далва-далва паға булутлари орасида шўнгирди, шамол юлқиниб ўзини азамат қояларга урар ва оҳ тортиб юз тубан ағанарди, бошқа ҳеч бир сас-сабар эшитилмасди...

* * *

Эртасига тушга яқин Молоташ гори атрофида куни кеча даҳшатли фожиа бўлиб ўтган ерда уч отлиқ пайдо бўлишди. Бир эр киши олдинда, икки аёл унинг изидан ортда келишди. Булар Элес, унинг опаси билан поччаси эдилар. Улар Элесни ўз кўзи билан кўрсин, ишонч ҳосил қилсин, омонсиз тақдирга тан берсин деб, бирга олиб келишганди. Уларни муқаррар айрилиқ кутарди.

Поччаси Жўра бу ерларни беш қўлдай биларди. Илгари собиқ колхознинг қўйчилик фермасига мудирлик қилиб юрган кезлари юқори ўтлоқларга чиқиш олдидан бу ерларга келар, Молоташ горини ҳам билар, шунинг учун Элес билан унинг опасини дарров горни топиб бошлаб борди. Билинар-билинемас сўқмоқдан ўтишаркан, аввал ўқ еб ўлган бўз отни кўришди, унинг лоши ёмғирда бир кундан ортиқ қолиб кетгани учун қорни шишиб кетган, тўрт оёғи тўрт томонга тарвақайлаб ётар, эгар-жабдуқлари далва-далва бўлган, эгарнинг ўзи бир томонга қийшайиб қолганди. Арсеннинг мегафони билан автомат қуроли ҳам шу ерга сочилганди. Жўра отдан сакраб тушиб, унисини ҳам, бунисини ҳам қўлига олди. Улоқтириб юборилган қурол, ўлган от Арсен тирик эканлиги даргумонлигини кўрсатарди.

Гор ичига оғир бир нарсани сезиб оҳиста киришди. Элес қалт-қалт титрар, опаси унинг қўлидан маҳкам

ушлаб олганди. Кузларига ташланган нарса уларни лол қилиб қўйди: уюлган, қотаётган қон кўлмагида жонсиз одам жасади ва ўлик улкан йиртқич — қор қоплони ётишарди. Арсен Саманчиннинг боши Жаабарснинг потли кўксига солиниб қолмишди.

Элес тиз чўкиб, Арсеннинг совигаи қўлини силар ва хўнграб йиғларди.

Аёллар узоқ йиғи-сиғи қилишди. Опаси Элеснинг бошига қора рўмол ташлади. Жўра гордан гоҳ ташқарига чиқар, гоҳ ичкарига кирарди. Аёлларнинг бир оз ўзларига келишини кутарди.

Элес пиқ-пиқ йиғлаб ёнида утирган опасига дерди: — Хумор, сен менга онам ўрнидасан, сендан яширадиган жойим йўқ. Арсенга «бизнинг барсларимиздан қўлингни торт!» — деган плакат кутариб намойишга чиқаман деб айтган эдим. Овулимизда бундай қилиб бўлмаслигига ақлим етмасди. Арсен ўшанда ҳеч нарса демади, лекин юрагига ўт тушган экан, мана оқибати... Нега ҳам ўша гапни айтдим мен аҳмоқ?

— Қўй, хафа бўлаверма, Элес, севишганларнинг ораларида нима гаплар бўлмайди. Тақдир пешонамизга ёзган экан. Сен яхшиси, бечорани қандай кўмишни ўйла. Ахир қариндошлари уни кўмишни ҳатто эшитгилари ҳам келмаяпти. Алам ўтган. Шўрликни йиртқичнинг ўлиги ёнида ташлаб кетиб бўлмайди-ку, ахир!

— Рост гапларинг. Лекин мен Арсенсиз қандай яшайман? Бир аср бирга яшармидик балки. Россияда хотинлар калисоси бор эмиш, тижоратда юрганда эшитган эдим. Қидириб топиб, ўша ерга кетаман, кеча-ю кундуз унинг учун дуо-ибодат қиламан. Худойим мени кечиришини илтижо қилиб сўрайман. Фақат бир нарсдан ўйланаман, мабодо Худойим менга раҳм-шафқат қилиб, бахтимга бир фарзанд ато этса, ки...

— Худо етказсин! Бунга ишончинг комилми?

— Негадир кутяпман. Тушимда кўрдим... Бўлмаса монастирда оёғим қолиб кетгай то абад.

Шу пайт тоғлар узра гуриллаган ва тобора кучайган овоз эшитилди. Улар гордан чиқиб, учовлон айланиб учаётган вертолётга тикилиб туришди. У юксак чўққилар оралаб дара тепасидан келарди. Бойлоқдаги отлар безовта бўла бошлашди. Жўра уларни тинчлантириш учун жиловларидан тутиб турди. Вертолёт айланиб-айланиб, кўздан йўқолди. Шовқин тингач, Жўра ўйланганча деди:

— Вертолёт бекорга келмайди бу ерга. Бу тоғларда учиш хатарли. Афтидан, бу ерда бўлган воқеа районга ҳам етиб боргандир.

Хотини унинг сўзини тасдиқлади:

— Бу уларнинг иши. Бизнинг ташвишимиз ўзимизга етарли. Биз Арсенни қандай кўмишни Элес билан ўйлаяпмиз, Жўра, сен нима дейсан?

— Нима дердим? Кўмиш керак, иложи борича тезроқ. Лекин ҳозирча қариндошлари билан қўшнилари кўмиш ҳақида оғиз очишмади. Бақир-чақир, сўкиш, қарғиш билан ҳамма овора. Бу билан иш битадими? Тоғлардан овулнинг катта қабристонига марҳумнинг жасадини олиб ўтиш жуда мушкул иш. Кўп жойлардан жасадни замбарга солиб олиб ўтишга тўғри келади, буни бир қанча одам қилмаса, иложи йўқ.

Жўра қандай қилиб бўлса ҳам қавм-қариндошлари билан биргаликда буни ечиш керак, деган хулосага келди. Рост, Арсен Саманчиннинг бу қилган ишидан ҳаммалари ёмон норози, газаб отига миниб олишган, лекин одамлар ўтакетган ваҳший жиноятчиларни ҳам ерга қўйишади.

— Ўйлаб кўрамиз, — деди фикрини давом эттириб Жўра, — ҳозирча ичкарига кирайлик. Мен Арсеннинг руҳига дуойи фотиҳа ўқимоқчиман. Мулла бўлмасам ҳам, қўлимдан келганча-да-е...

Улар яна учовара гор ичига киришди. Марҳум қошида ўтириб, жим бўлиб қолишди. Жўра арабчалаб нималарнидир тиловат қилди, гарчи бу ерлик барча кимсалар каби диний калималарни зиғирча тушунмаса

ҳам, кўнгиллар таскиноти учун малҳам босди. Одат ўз номи билан — одат ахир...

Мана шу ҳавасаки дуо-фотиҳа пайтида Элес уйланиб қолди: яхшиямки, опаси ва поччаси ҳамдард ва маҳрам бўлиб келишди, бўлмаса атрофда ҳеч зог йўқ, марҳум ҳеч кимнинг иши бўлмай, кимсасиз ётарди овлоқда. Унинг аччиқ аламлари, уйлари ташқаридан келган отлар дупури ва одамларнинг товушлари билан бўлинди.

Гор ичига бешовора киши кириб келди. Булар Тоштанардон ва унинг шериклари эди. Улар одатан утиришмади, балки фотиҳанинг тугашини кутиб тик оёқда қовоқларини осилтириб туришди. Фотиҳа охирлаши билан Тоштанардон чўрт кесиб сўз бошлади:

— Молоташ горига мина кўмилган. Сиз дарҳол бу ерни ташлаб чиқишингиз керак. Чунки у портлатилади. Тез бўлинглар!

Бироқ Жўра эътироз билдирди:

— Портлатишнинг нима кераги бор? Бу ерда уқ тегиб ўлган Арсен Саманчин ётибди. Уни кўмиш зарур.

— Бу билан бизнинг ишимиз йўқ. Биз горни портлатишимиз керак. Мурда тош-тупроқ тагида қолиб кетади. Шу кўмилгани бўлади.

— Бу кўмиш эмас! — норози бўлиб қичқирди Хумор. — Мен хотин бошим билан сизларга айтиб қўяй: «Олдин одамни кўмишни, кейин портлатишни ўланг. Ҳаммамиз ўламиз. Ҳамма одамлар, шу жумладан сизлар ҳам вақт-соати келганда, ерга қўйиласиз. Одамларнинг бурчи шундай».

— Ўқитма! Топшириқ бор. Молоташ гори портлатилади. Биз шунга келганмиз. Сизга ярим соат вақт берамиз.

Шунда юзини тўсган қора рўмолини бир оз четга суриб Элеснинг ўзи тилга кирди:

— Қўлингизни тортинг бу ишдан! Киши ўлими устидан кулманг! Бундай куфр учун жавоб берасиз. Мен йўл қўймайман! Сиз ўлган одамнинг жасадини портлатишга ҳеч қандай ҳақингиз йўқ. У қондаси бажо қилиниб, ерга қўйилади.

— Э, сен ўзинг ким бўласан? — деб қаҳри келиб бақирди ўзини базўр тутиб турган Тоштанафгон. У кеча бу ерда қандай аёвсиз мағлубиятга дучор бўлганини Элес не билсин? Мана энди у ўз синфдошининг жонсиз жасади устидан жаллодларча қаттол ўч олиш ниятида куйиб ўртанарди.

— Кимлигим билан нима ишинг бор? Ҳозир буни айтар пайт эмас! Ўлдирилган одам мана оёқ остида ётибди. Мен ҳам ўлишга тайёрман. Мени ўлдилинг. Кейин портлатасиз. Қани, бўлларинг! Мен тайёрман! Портлат! Портлат қани! Ҳозироқ портлат! Мен у билан мангу шу ерда қолишни истайман!

Бу ваҳшиёна вазият нима билан тугаганини айтиш қийин, лекин ўртага Жўра ақли расолик билан ара-лашди:

— Тоштанафгон, қулоқ сол, аёллар билан бундай гаплашиш яхши эмас. Улар яқин кишисини йўқотиб фиғони чиқиб турибди. Ўликнинг тепасида жан-жаллашиш тўғри келмайди. Юр, ташқарига чиқайлик, гаплашамиз, нима қилишни маслаҳатлашамиз. Горни портлатаман десанг, бунга бемалол улгурасан.

Улар ташқарига чиқиб, анчагача жанжаллашиб туришди.

Аёллар ўлганларнинг жасади устида ёлғиз қолишгач, Хумор, синглисининг бошидаги рўмолни тўғрилаб қўяркан, оҳиста таскин бериб, деди:

— Йиглама, Элес. Ўлганларнинг руҳи ҳаммасини эшитади. Ўз гапингни айтдинг. Марҳумнинг руҳи рози бўлди. Буёғини эркаклар ҳал қилишсин. Вой, шўрим, вой, шўрим...

Элес овози хириллаб, деди:

— Раҳмат, опажоним. Сен ҳақиқатан менга онам-дайсан. Нега Арсеннинг ҳаёти бундай ёмон ўзгариб кетди? Ахир у энг ақли, энг адолатли, ҳақиқатпарвар одам эди. Мен ҳали қизалоқ пайтимдаёқ унинг газета-ларда ёзганларини ўқирдим, телевизорда гапирганларини эшитардим. Мен уни жонимдан ортиқ севардим! Севгимиз ўлмайдигандек бўлиб туюларди!

Шундай одам ҳалок бўлди! Ваҳший ҳайвон билан ёнма-ён ётибди мана шу горда. Гаддор кишилар унинг хотирасини ҳам жасади билан бирга йўқотиб юборишмоқчи. Портлатаман дейди? Бу нима бўляпти ўзи? Бу уни хўрлаш, таҳқирлашнинг ўзгинаси эмасми?.. Мен учун у муқаддас, азиз инсон. Фақат бола тугилса — бас. Ўғилми, қизми, унинг номи қолади, болалари билан бирга яшайди.

Кўп ўтмай ташвишга ботган Жўра кирди, Тоштанни кўндиришнинг иложи бўлмади, деди.

Эрталабгача вақт берибди, оқсоқол Бектурган оға билан маслаҳатлашармиш. Эрталаб келаман, ўшанда ҳаммасини ҳал қиламиз дебди...

Кечаси Элес гулхан олдида ўтириб, тишмай шуни ўйлади: Хотираси кунлари унинг мозорига болаларини етаклаб бориш насиб қилармикин?

Шунда олис тоғ ораликларидан Мангу қайлиқнинг: «Қайдасан, қайдасан, жавоб бер, сайёдим!» деган чорловлари эшитилганди, у оҳиста пичирлаб жавоб қилди: «Эшитиб турибман, эшитяпман сени, Мангу қайлиқ. Мен-да энди сенингдек бўлдим».

Эрталаб аҳвол хайрли томонга ўзгарди. Эҳтимол, тавба, пушаймонликнинг йўли олисдир, ўзидаги ёмонликни енгиш қийин, бунга вақт керак, гўр, нодон, хом одамнинг яхшилик даъватига қулоқ тутиши осон кечмайди, ҳамма замонларда бу шундай бўлиб келган.

Тоштанафгоннинг йигитлари марҳумнинг жасадини солиш учун замбар ва оқликлар келтиришди. Жасадни даранинг этагига етказиш керак эди, у ерда машинада Бектур кутиб турарди. Молоташ горини портлатиш қолдирилганга ёки кейинга сурилганга ўхшарди. Бектур оқсоқол барснинг ўлигини ўша ёқда, тоғ ичида кўмиб ташлашни буюрди.

Чимилдиқ кўрмай бевага айланган Элес қора либос кийиб жасад ортидан йўлга тушди. Унинг ортидан опаси Хумор билан унинг эри Жўра отларини оҳиста етакларди.

Тоштанафгоннинг ичида нима руй бераётганини ҳеч кимса билмасди. У ҳам мотам карвонига қўшилиб борарди. Айтишларича, кўзи жиққа ёш эди. Кейин ўзига ғоятда қадрдон бўлиб кетган ҳарбий шапкасини бошидан юлиб олиб, қулочкашлаб кўз илгамас жарга отибди.

Элес эса йўл-йўлакай такрорларди: «Эшитаётирман, эшитяпман сени, Мангу қайлиқ. Мен ҳали қайтаман. Сени излаб топаман, бирга-бирга кўзёшларимизни дарё қилармиз. Мени кут, тезда ёнингга етгайман...»

Ўша кунлар одамлар орасида миш-миш тарқалди. Аммо унга ишониш қийин эди. Тоштанафгоннинг икки йигити ўлган барснинг лошини ғордан чиқариб, тоғда кўмиш учун Молоташга боришса, «каладор-думдор» Жаабарс у ердан ғойиб бўлибди. Дом-дараксиз йўқолди Жаабарс. Буткул ғойиб бўлди... Кейинчалик айтишларича, у тоғ-тошларда саргардон кезар эмиш. Ҳеч ким уни кўрмаган эмиш. Аммо қалин қорликларда унинг улкан панжа излари муҳрланиб ётармиш. Жаабарс буюк қор уюмларини ҳамон яхши кўради, улар узра тинмай тентийди. Не қилсин, пешонаси шундай, шунга туғилган...

ЭПИЛОГ ҰРНИДА

Арсен Саманчин

(Нашрга тайёрловчи Элес Жаабарсова)

ЎЛДИР-ЎЛДИРМА...

Ҳикоя

Қон сачрамай фақат қуёш қолур,

От қочур чавандозин йуқотиб...

Лўли хотин фоли

Қаттиқ ўт очиб турган зенитларнинг ўқларидан қочиб, самолётини узоқроққа олиб кетаркан, учувчи хавфли ердан қанча олис чиққанини билиш учун пастга қаради. Пастда қорамтил тўқ яшил ўрмон хурпайиб ёйилиб ётар, у учувчи билан бирга ён-ламасига ўмбалоқ ошаётганга ўхшарди, худди туб-сизлик сари омонсиз онтарилиб бораётгандек кўринарди. Кейинги дақиқа ичида қирувчи тайёра қанотларини ўнглаб тўғри учди, шунда ўрмон ҳам яна ўз муқим жойига қайтди, тутунлар чулгаган олис уфқлар билан туташиб кетди. Дунё яна одатий қиёфасига қайтди. Учувчи эндигина нафасини ростлаган эди, шу он тайёра рўбарўсида мутлақо кугилмаганда аллақандай номаълум бир нарса пайдо бўлдики, учувчи ҳатто кўк бағрида нима билан тўқнашганини ҳам англаб улгурмади. — Тайёра ойнасига тирик алланиманинг нотайин лоши қаттиқ урилиб, чил-парчин бўлди. Тайёра зарбадан кескин чайқалиб кетди, ва қандайдир сониялар ичида учувчи мутлақо ҳеч нарсани кўрмай қолди...

Бу аллақандай қушларнинг шолмон уриб учаётган тўдаси бўлиб, кўзлари баногоҳ кўрга айланмиш эди...

Учувчини совуқ тер босди. У қўлидан чиқариб юбормаслик, тайёра чархпалақдек айланиб кетмаслиги учун жонҳолатда штурвалга маҳкам ёпишди, кабина ойнасига суркалган қон юқларини кўриб — кўнгли ағдарилди, кўзини ижирганиб олиб қочди.

Қушлар куз келишини кутиб турмай бу ерларни ҳаммадан бурун тарк этмоқда эдилар. Улар хоҳ тўда-тўда бўлиб, хоҳ ёлғиз, кеча-кундуз демай учиб кетишар, ҳали очилмаган тухумларини уяларига қолдириб учисар, ҳали темирқанот ҳам бўлмаган, типирчилаб ётган жиш болаларини ташлаб учиб кетишарди. Ҳаммадан кейин ботқоқ бойқушлари қайларгадир гойиб бўлишди, тунлар уларнинг ҳуҳ-ҳуҳлаган товушлари буткул тинди...

Жамики жонзот тирқираб қочарди...

Неча-неча чақиримлаб чўзилиб кетган ўрмонликлар қуюқ аччиқ тутунларга чулғаниб ёнарди, азал ўрмонларнинг кули кўкка совурилар, улкан қарагайлар худди бўрон ургандек қасирлаб қўпориларди. Ер тўп-замбаракларнинг дўлдай ёғилган ўқларидан тўзондек учиб, оғир ларзага тушар, осмондан ёғилган миналар, бомбалар ваҳшат солароқ портлар, танкларнинг қасиргалари қулоқларни батанг қилар, уларга қарши отилган снарядлар овози гулдирад, чийилларди... Портлашлардан парча-парча бўлган дарё-ю сойлар соҳилларини йўқотиб, бутун атрофга тошиб ёйилар, жарлар, пастликлар сув билан тўларди. Бир танк сув тўла жарга қулаганча, даланинг ўртасида тўпини осмонга қўнқайтириб ётарди...

Ҳар кун аҳвол шу эди ва буни ҳеч кимса тўхтатолмасди, зеро мана шу ерларда, ҳарбийча қилиб айтганда, икки қарама-қарши фронтнинг жанглари борарди. Юзма-юз. Ҳар иккала томондан қарши томоннинг мудофаасини синдириб ёриб ўтиб, аёвсиз ҳужумга кириш, душманнинг ўнгу сўл қанотларини, орқадаги кучларини мажақлаб ташлаш, қириш талаб қилинарди. Ҳар икки томон биринчи бўлиб сафларни ёриб ташлаш, биринчи бўлиб қақшатқич зарба беришни кўзларди...

Лекин ҳозирча ҳеч қайсилари унинг уддасидан чиқишмаганди, кунма-кун, ўз жойларидан қўзғалмаган ҳолда бош-кети кўринмаган заволга ботиб уруш олиб борардилар... Вақт эса ўз йўлидан қолмасди. Ҳарбий ҳаракатлар тегтри деб аталмиш мана шу онтарилган

майдонларда то куз киргунча ҳам, ажал замбаракларни кеча-ю кундуз, ёмғир ёғадими, дўл ёғадими, бир зум тинмай ваҳшиёна ўт сочарди... Ўша йили қушлар ҳам уяларига қайтишмади, босилиб-янчилиб кетган ўт-ўланлар ўша йили гуллаб-чечаклаб улгурмади, уруғ бойламади.

Бир-бирларини мажақлаб ташлашни мақсад қилиб қўйган ҳар икки фронтнинг штаблари бу орада зудлик билан янгидан-янги долзарб режалар ишлаб чиқишар, кўрилган талафотлар, ўлганлар ва яраланганлар, уларнинг сони, миқдори ҳақида яширин маълумотномалар жўнатишар — у штаб ҳам, бу штаб ҳам бир овоздан зарбдор кучларни кўпайтириш зарурлигини уқтирар, ва ҳар бири ўз Олий Бош қўмондонларидан янги кучлар, янги техника ва қурол-аслаҳалар жўнатишни сўрардилар. Бири шундай қилиб янги ҳаёт маконларини ишғол қиламан деса, иккинчиси — яна худди мана шу маконларни ҳимоя қиламан дерди. Лекин қандай бўлмасин, у ҳолда ҳам, бу ҳолда ҳам, заҳира кучлар тинмай келиб турар, жангларда яна тутдай тўкилар ва яна, яна пайдарпай келаверар эдилар...

Уруш абжағини чиқарган ёз ҳам охирлаб борарди, урушаётган тарафларнинг ҳар бири учун тайёргарликнинг энг сўнгги муҳлати етиб келди, улар охирги чизикда тўхтадилар, бундан буёғи зарба, ўпириш, ёриб ўтиш бошланиши керак эди, ана унда ер юзида тутиб, тўхта-тиб бўлмас куч ҳаракатга киради — ҳужумкор алғов-далгов бошланади...

Мана шу ҳавлу ҳаракат ичида мавжуд борлиқ аро ёлғиз қуёшгина қон сачрамай қолгай; мана шу ҳавлу ҳаракат ичида қушлар ташлаб кетган ўлкаларга ўша пайтлар тақдир кўплаб одамларни ҳайдаб-қувиб келардики, яна ким билади-ю булар ёруғ дунёга худди мана шу машъум ҳаводисот учунгина келган бўлсалар эҳтимолдан узоқ эмас.

Уларнинг бири олд Осиё остонасида иссиқ Волга бўйларидан, Саратовдан ҳарбий эшелонда борарди. Эшелонда ҳамма урушга кетаётганини билар, лекин

айнан қайси қисм, қайси фронт эканлигини олий қўмондонликдан бошқа ҳеч ким билмас, бир ёқаси аскарнинг иши осон — қаёққа қараб ҳайдасалар — хўп бўлади деб, шу ёққа югуради-да... Бироқ мишмишларга қараб, Москвага олиб боришар экан, дейишар, у ёғи эса равшан — фронтга... Аслида ҳам шундай эди. Буни олдиндан билиш унчалар ҳам қийин эмас экан.

Саратовдан кеч оқшом йўлга тушишди, тун бўйи ҳаво дим бўлди, ёз офтоби қовжиратган Волгабўйи даштларидан сўнг темир йўлнинг дам у ёғи, дам бу ёғида, гоҳ олисларда, гоҳ шундоққина яқинда кўм-кўк дарахтзор, арчазор ўрмонлар бирин-сирин кўзга ча-лина бошлади — худди кўҳна рассомларнинг суратлари-дек, одам қараб, томоша қилиб тўймасди. Аскарлар ва қурол-аслаҳалар билан лиқ тўла вагонларнинг очиқ эшик-дарчаларидан этни жунжиктириб салқин кирди. Кўп ўтмай қалин, зич ўрмонлар орасидан йўл босди-лар.

— Қаранглар-а, кета-кетгунча ўрмон! Россияга кел-дик, онажон Россия! — дейишарди аскарлар бир-бир-ларига, худди ўзлари Россиядан эмас, бошқа чет ўлка-лардан келаётгандай.

Улар ичида ёшгина, беўхшов бир йигитча ҳам бўлиб, худди отасиникини кийиб олгандай, устида аскарча либослари халпиллаб осилиб турарди. Сергей Воронцовни взводда дарвеш Сергей деб чақирришар, баъзилар ота Сергей деб ҳам ҳазиллашиб қўйишарди. Гапдан гап чиқиб бир куни йигитча Худони тилга олиб гапириб қолди, Худо санам эмас, борлиқ ҳодиса, деди, лекин ҳодисасининг ўзи нималиги ҳақида сўз юритганда, буни ҳеч ким тушунмади. Лекин шунинг ўзидан ҳазил-мазах қилувчиларга гап топила қолди, уни кулги қилиб черковчасига — Сергей, дарвеш деб чақирришга тушдилар. Улар ўзларининг бу ҳазил-ларидан завқланишарди. Воронцов эндигина ун тўқ-қизга кирган, ақлли бола пақир устидан нега энди кулмасинлар ахир. Ана шу Сергей соатлаб вагон дарчаси олдида узун дастакка осилиб турар, таш-

қарини томоша қиларди. Бошқалар қарта уйнашар, айримлар кеча кунги вокзалдаги кузатишлардан ортиб қолган шишаларни очиб эрмак қилишар, бекорчиликдан ағдан-бағдан дегандай тўхтовсиз валақлашар, поезднинг шовқин-сурони, вагон гилдираklarининг тарақа-туруқи остида аллакимлар ашула тортишар, бўш вақтнинг танобини тортиш учун ўзларига қулок тутишар, Сергейнинг эса сира дарча олдидан нари кетгиси келмас, липиллаб ўтаётган анвойи манзаралардан кўзини узолмасди. Ташқари билан ҳеч ким унчалик кўп қизиқмасди, у эса болаларча томоша қилишини қўймасди. Мана шу ҳақиқий Россия томонларга Сергейнинг биринчи маротаба келиши эди, у мактабни битиргандан сўнг Московга бориб ўқишни орзу қилиб юрган, аммо энди бунинг иложи қолмаган, поезд уни шитоб билан урушга элтарди. Буёғи шалон ҳаёти дегандай, тинимсиз дақир-дуқур, бекатларда тунука чойнак кўтариб қайнаган сувга югуришлар, аскарча таом-озуқ олиб тамадди қилишлар, Волга бўйидаги ҳарбий лагердаги уч ойлик машқлардан сўнг, мана тинимсиз ўзгариб турган сафар таассуротлари ичида кун ўтказишлар. Баъзан биринчи марта кўраётгани учун унга жуда ажойиб-ғаройиб туюлади, бошқалар аллақачон кўрган-билган, шунинг учун ҳам унчалик қизиғи қолмаган нарсалардан завқи тошиб, ёнида турган аллакимни туртиб-нетиб, енгидан тортиб, ановни қара! — деб қўяди. Бу темир йўл ёқасидаги уйлари бари ёғочдан ясалган аллақайси бир қишлоқ, дарахтзорлар ва қамишзорлар ўртасида ялтилаган ойнакўл, ҳўкизга мингашиб олган аллақандай девона-тентак — ўху! Ана сизга чавандоз, ана сизга тулпор, қара-қара! Даланинг қоқ ўртасидаги завод олдида осмон фалакка бўй чўзган, теппасида қорамой алангаси лопиллаб турган баланд қувур. Сергей ўзича буларни тушунтирар, осмондаги машъала ўз-ўзича ёниб туради, ортиқча газларни шундай чиқариб юборишади, дерди. Отам ишлайдиган қорамой заводида ҳам шундай машъала кеча-ю кундуз ёниб туради,

деб қўярди. Қишнинг зимистон кечаларида қор ёғиб турганда, бу жуда чиройли кўринади: қор парчалари уйнаб-уйнаб учади, осмон фалакда эса машъала лоплоп порлайди. Янги йил кирганда, гоҳида онаси, опасингиллари билан машъалани томоша қилгани, қорга бота-бота қўлларини ушлашиб боришарди. Томоша қилиб қайтиб келганларида уй ичи ёп-ёруғ, иссиқ-қина бўлар, шеърлар, қўшиқлар айтишар, онаси дастурхонни турли пишириқ, ширинликлар билан тўлдирар, доим вазмин ва сипо бухгалтер отаси ҳам ҳатто оила аъзолари билан бирга ўйин-кулгига қўшиларди. Вой, жиннивой дарвеш-е, кулишарди қулоқ солишиб турганлар шеър уқушиқ, пишириқларни эслаб ўтирганини қаранг. Шуми ҳали уруш майдонига кирадиган!

Катта бир бекатга келиб, поезд кенг тармоқланган излар оралаб аста ўта бошлади, говгум маҳали эди, чекка излардан бирида мажақланиб кетган паровоз билан синган, парчаланган пачоқ вагонлар турарди. Сергей қаранглар, деб ҳамманинг эътиборини шу бомбаланган вагонларга қаратди. Ҳеч ким фикр этмади, лекин бомбалар дўлдай ёғилиб, поезднинг қандай ўт олиб ёнгани, фашист тайёралари учиб келиб қандай шўнғигани, шундан сўнг вагонларда нималар рўй бергани ҳамманинг хаёлидан ўтди. Қанча одам абгор бўлди, қанчаси ўзини ташқарига отди, неча-нечаси ёниб кетди, тирик аланга олди? Бу урушнинг улар кўзига ташланган дастлабки аломати эди. Худди мозористон каби жимгина кўришдилар ва говгум қоронғусида жимгина айрилишдилар. Улар тамакиларини тутатиб сукут сақлашарди.

Йўлда қизиқ воқеа ҳам рўй берди. Сергей кимнингдир енгидан тортиб, ташқарини кўрсатди:

— Ановни қара! Кўряпсанми, бу ердаги қудуқларни? Устига безакли, ўймакор том ҳам ясаб қўйишибди! Эҳ, чиройли!

Ҳаммалари йигитчани кулги қилиб хахолашди. Кимдир мазах қилгандай гап ташлади:

—...Э, сен қудуққа қарама. Безакли уймакор эмиш! Сен анов қудуқдан сув олаётган сулувни кўр. Нақ пишган шафтоли! Орқасини қара! Сен қудуқ дейсан! Эҳ, сен, дарвеш! Сенинг ўрнингда бўлсам, ҳозир шалондан сакраб тушардим, лекин кейин қочоқ деб қидиришади-да!

Тоза кулги бўлди!

Ростини айтиш керакки, атрофдагилар унинг кимлигини қандайдир жуда тез билиб олишди — қараб турсанг, бориб турган шалпангқулоқ, дарвеш, мурти чиқмаган ғўра — гарчи яғринлари тўла, буй-бастдан Худо қисмаган, гап-сўзлари ҳам маънилиқ-ширалик, лекин, ҳақиқатан, қаёққа қарашни билмайди, тушунамайди, чиндан-да, Сергей ҳали галатироқ, тортинчоқроқ ўсмир эди. Сергейнинг ўзи ҳам қовушмаган қилиқларини қандайдир тез ташлаган тенгқурларига ҳаваси келар, нима учун шундайлигини дили гаш бўлиб ўйларди. Ҳаммасидан ҳам, тенгдошларининг хотинлар билан тез апоқ-чапоқ бўлиб кетишларини айтмайсизми! У-чи! Ошиқ-маъшуқликка ўхшашиб кетадиган бир воқеа уч бергандек бўлди-ю, яна қандайдир бемаъни бир тарзда тез тугади.

Мана яна кеча вокзалда поездга ўтираётганларида галати, ҳатто кулгили деса бўлади, бир воқеа рўй берди... Кейин йўл бўйи ҳеч калласидан кўтарилмади. Одамлар унинг кимлигини дарров билиб олишади — жўнгина бир дарвеш-да деб қўя қолишади. Ҳаммаси шундан...

Гап шундаки, уларнинг жўнаб кетишини кутилмаганда эрта тонгда эълон қилишди ва бирдан оёққа қалқишди. Жўнаш ҳаракатига нега бунча зудлик билан тушилди, айтиш қийин, бироқ буйруқ шундай бўлган эди. Уруш бораётган эди, асосий сабаб шу. Буйруқ ўз оти билан буйруқ. Яшин тезлигида отланилди. Кўз очиб юмгунча шаҳар четидаги манзилдан барча пиёдалар ротама-рота Саратовнинг чекка кўчаларидан темир йўл бекатига қараб йўлга тушишди... Сафлардаги кўпчилик аскарлар ҳарбий хизматга қақирилган саратовликлар эди. Уларнинг кўплари кеча

яшаб турган уйлари, ётоқхоналарнинг деразалари, кечагина тер тўкиб ишлаган фабрика дарвозалари ёнидан ўтиб боришарди. Шундай экан, қандай қилиб жимгина ўтиб кетиш мумкин? Бутун воқеа ана шундан бошланди-да. Албатта, ҳеч ким сафдан чиқишни хаёлига ҳам келтирмасди, бунга қўмондонлар асло йўл қўйишмас ҳам эди, аммо шундайлар ҳам йўқ эмасдики, улар йўл-йўлакай ёз чоғи ланг очиб қўйилган деразаларга қараб қичқирешар, ўз яқинлари билан хайр-хўшлашардилар. Ёки ўткинчи танишлари билан бақириб-чақириб саломлашардилар. Атроф-теварак ҳовлилардан болалар чувиллашиб, бир-бирларини етаклаб чиқишарди: «Аскарлар келяпти! Қизил аскарлар урушга кетяпти!» — деб қичқирешарди. Яна қанчадан-қанчалаб хотин-халаж — аёллар, опа-сингиллар, қўни-қўшнилар! Худди шуни кутиб тургандай ҳаммалари сафдаги аскарларга эргашди, яна ким нимага улгурган бўлса, шуни эгнига илганди — кимдир оёғига енгил шиппак кийган, кимдир умуман яланг оёқ дикирлаб чопар, кимдир бошини юваётган бўлса, шундайча ҳўл сочиқни бошига ташлаб, кимдир эса калта кўйлагининг этаклари кўтарилганча сарилишиб боришарди. Улар аскар этиклар гурсиллаган сафлар ён-верида чопишар, урушга жўнаётганлар билан хайрмаъзур қилишар, нималарнидир уқтиришар, тайинлашар, аскар болаларни ёлғиз Худонинг паноҳига топширишар, шу дамларда ҳамма бир-бирига қондош-жондош яқин бўлиб кетмишди. Бири олиб, бири қўйиб, бири-биридан баландроқ қичқирешга ҳаракат қилиб, Волга бўйларига, Саратовга, туғилган ерларга омон-эсон, ғалаба билан қайтишни тайинлашар, илтижо этишарди. Алжиган бир восвос кампир эса тинмай қичқирарди: «Сталинга шон-шарафлар! Сталинга шон-шарафлар!» Кейин темир йўлга яқинлашиб қолганда, хотин-халаж бирдан айрилиқ олдидан уввос тортиб юборди, кўз ёш қилмаган бир кимса қолмади, ўзларини эслашди, аччиқ қисматларини эслашди, урушга кетаётганлар билан хайрлашаркан, юраклари

тарс ёрилгудек бўлди, мангу айрилиқдан жонлари ўртанди. Шу ондан бошлаб ўз ҳаётлари бошдан-охир уруш ваҳшатига келтирилган қурбонлик эканлиги ва энди ҳеч қачон уруш бевасининг қисматидан қочиб қутулолмасликни англаб етдилар...

— Қани, ҳой хотинлар, бас, қичқирманглар! Қоч, йўлни тўсма! Тарқалинглар ҳамманг!

Лекин қўмондонларнинг ҳеч қандай сўзлари, дуқ-пўписалари уларга таъсир қилмасди. Сафдаги аскарлар, уларнинг ён-атрофида ҳаросон аёллар ва бола-бақра Саратовнинг қинғир-қийшиқ кўчаларидан дам тешага чиқиб, дам пастга тушиб, мана шундай юриб боришарди. Улар Волгадан тобора узоқлаб кетишарди...

Сергий айрилиқ дамлари шунчалар огир бўлишини биринчи бора бошидан ҳамманинг кўз ўнгида кечирмоқда эди. Гарчи сафдошлари каби ўзини дадил тутишга ҳаракат қилаётган ва кўзи кимга тушса, шунга жилмайишга, қўлларини кўтариб маҳрамона силкиб қўйишга — майли, булар ўтиб кетади, чидаймиз, дегандай уринаётган бўлса-да, аммо юраги қон ютиб, зир-зир титрарди. Бошқа нима иложимиз бор? Яна ич-ичидан ўз яқинлари билан хайрлашолмаганидан эзиларди. Отанаси жуда қартайиб қолишган, Сергей уларнинг кенжаси эди. Тўнғич опаси Қозогистонда, Хитой билан чегаранинг алақайларида, чегара чизигида яшарди. Иккинчи кичик опаси шу ерда, Саратовда турар, эри урушга кетган, ўлик-тиригидан дарак йўқ эди. Унинг гўдак боласи бўлиб ўзи ишга кетганда, кейинги вақтларда негадир тез қартайиб, куч-қувватдан қолган онасига қолдирарди, отаси Николай Иванович Воронцов эса бир умр Волгабўйи қорамой корхоналарида ҳисобчи бўлиб ишлаган, анчадан буён касалга чалиниб, шу кунларда касалхонада даволанарди. Опаси Вероника унга шаҳар чеккасидаги ҳарбий қисмга буларнинг ҳаммасини оқизмай-томизмай хатда ёзиб маълум қилган эди. Сергей бу ерда ўртоқлари билан кеча-ю кундуз ҳарбий юмушни ўрганарди. Ҳарбий қисмга аскарларнинг қавм-қариндошларини киритишмас, шунинг учун Вероника

бу хатларида бошларидан нималар кечаётгани, ишга бориш, уйдаги юмушларни адо этиш, касалхонага, отасининг олдига қатнаш, ҳаммаси бир бўлиб қийна-лаётганини бирма-бир ёзарди. Вероника тиниб-тинчимас қиз бўлиб, ҳамманинг ташвишини чекарди. Опаси жуда очиқ, самимий бўлгани учун Сергей уни севар, тўғри сўзлигига қойил қоларди. Бироқ опасининг охириги хатига Сергей жавоб ёзмади, кейинроқ жавоб қайтарадими-йўқми, буни ҳам билмади, бу хат унга шунчалар ёмон таъсир қилди. Кўнглида ғалати, оғир бир қуйқа қолдирди. Опаси Вероника Сергейнинг собиқ синфдоши Наташа ҳақида ёзганди. Лекин буларни у дарров қаердан била қолибди? Наташкани мактабда «коминтерка» деб чақиришарди. Бунинг воқеаси ҳам қизиқ бўлган эди. Наташка еттинчи синфда ўқиб юрганидаёқ коминтерн ҳақида шеър ёзиб, унда коминтерн бригадалари Испанияда бутун дунё ишчи-деҳқонларининг бахт-саодати учун жанг қилаётганликларини кўпиртириб мақтаган ва Московга жўнатиб юборган эди. Московдан унга ташаккурнома билдирилган жавоб хати келган, бу мактаб ҳаётида катта воқеага айланган, Наташка бу хатни ҳаммага кўрсатиб ўқитарди. Чаққонгина, шаддодгина Наташка-коминтерка кейин фаоллар сафига кирди, барча йигилиш, мажлисларда нутқ сўзларди, уни билмаган одам йўқ, у ҳам барчани танирди. Уруш бошланмасдан илгари баҳорда бир воқеа бўлиб ўтди. Сергей бир куни у билан мактаб кечасида рақсга тушди. Қизнинг ўзи уни рақсга судраб кетди. Сергей дераза олдида рақс тушаётганларни томоша қилиб турганди, қиз бирдан ўзи билан ўйнаётган шеригини қўйди-да, келиб дадил унинг қўлидан ушлади: «Кетдик, Серёжа, ҳаммадан кўпроқ сен билан рақс тушгим келади!» У қизга худди ўқувчи пионердай бўйсунди, ҳолбуки қизнинг боши зўрга унинг елкасига етарди. Қиз бунчалар дадилликни қаердан олган экан, а, тавба? Сергей эса худди шуни кутиб тургандай, бирдан аъзойи бадани ўтдай қизиб кетди. Улар рақсга шўнғиб кетишди. Ўшандан бари бошланди.

Алангаи оташ бўлиб ёнди Сергей. Рақс тушаётган жуфайлар орасида боши айланарди. Улардан кўзга кўринмас олов ёғилаётгандай нафаси-ю вужудини жазиллатар, ўзини эҳтирос алангасига отиш шунчалар ёқарди унга. Шу билан бирга у одамлар кўплигини хушламас, издиҳомдан қочиб кетгиси, қиз билан бирга кўкларда парвоз қилгиси келар, ҳеч ким кўрмаса-ю, у қизни бағрига маҳкам босиб, учса, учаверса, баланд-баланд, янада баландроқ учаверса. Қиз эса ипакдек юмшоқ ва чайир, илакишмоққа мойил ва моҳир эди. Сергей ҳайрон қолди: олдин уни қийнаб турган ўнғай-сизлик бирдан бутунлай барҳам топди, ўзини қизга беҳад яқин сизди, яқинлик ўрталарида жуда тез кучайиб борди — юраги қинидан чиққудай гурсиллаб урар ва бу ўтни босишнинг сира иложи йўқ эди. Қиз уни ўзига оҳанрабодай тортар, қайноқ нафаси юзига урар, бироқ шунчалар яқин турган бўлишига боқмай, у қизнинг юзини, ҳа, қизнинг юзини деярли пайқамас ва ҳаяжоннинг азбаройи зўридан ўзига нима бўлаётганини англамасди. Шунда бирдан қиз унга қараб: «Биламан, Серёжа, сен мени яхши кўрасан, сен мени орзу қилсан!» — деб айтганда, ана шундагина у қизнинг шаддоод кулган кўзлари, таъсирчан ловуллаган юзини кўрди.

Сергей қаттиқ ийманди, у бундай бўлишини кутмаган ва бунга тайёр ҳам эмасди, шунга қарамай, чарх уриб рақс тушаверди. Юрган, кўрган йигитлардай чапаниларча жавоб бергиси келди, бошқа болалар бундай гапларни жуда боплашади, илло-биллога келтиришмайди, Сергейнинг гапи эса доим жиддий чиқади, худди кесатаётганга ўхшайди. У қизга айтмоқчи эдики, сени яхши кўраманми, кўрмайманми, буни ҳали билмайман, лекин бундоқ қарсам, сен менга ёқасан, ҳатто жуда ҳам ёқасан. Аммо қиз унинг ниятини пайқангандай, дарров ўзиб олдинга ўтди, ташаббусни қўлга олди, унинг ниятига ўзгача тус берди. «Жавоб берма, Серёжа, жавоб берма, ўзингни қийнама! Мен ҳазиллашдим, — деди қиз мусиқа оҳангига мос айланиб, бошини қимирлатаркан. — Лекин биласанми, мен ичингдан

нима кечаётганини биламан. Сенинг нима демоқчи бўлаётганини айтиб берайми? — Наташка ўз сўзлари яхши эшитилсин деб, залнинг четида тўхтади. — Мен ким нима ўйлаётган бўлса, ҳаммасини биламан. Райкомда мени олдиндан кўрувчи комсомол тарғиботчи дейишади. Сени ҳам кўриб турибман. Сен мени яхши кўрасан ва тез орада буни ўзинг айтасан! Сен ичимизда бошқаларга ўхшамайсан. Каллаварам, оҳ каллаварам! То тилинг гапга келгунча... Мен ҳаммасини биламан. Сен ҳали қизлар билан ҳеч ўйнаб-кулмадинг! Тугрими? Ҳа, турган гап! Бекитмай қўяқол! Мен кўзингдан билиб турибман! Лекин кўп ўтмай сенга ҳаммаси осилиб олади! Кўзингга қара, бола! Мен биринчиман! Сен мен билан бирга бўласан! — Улар яна рақс тушиб айландилар. Наташка тинмай чуғурларди. — Ҳамма жойда бирга юрамиз. Мен йиғилишларда сўзлайман. Сен газетага ёзасан. Журналист бўласан. Биламан, сен яхши ёзасан. Биласанми, мен жанговар қизман, нутқим ҳам роса зўр. Сен эса ақли боласан. Менга худди шундай ақли бола керак. Фаҳмляяпсанми?»

Ҳазилми, чинми, ўрталарида ана шундай гап бўлиб ўтди, буни ўйлаб кўриш керакмиди ёки бутунлай унутиш, аммо ўша кеча Сергей мижжа қоқмай чиқди, худди электр токи ургандай то тонг отгунча карахт ётди. Шундан сўнг у қизга хат ёзмоқчи бўлди, лекин уни жўнатмай йиртиб ташлади. У жиддий бир мактуб ёзишни ўринсиз деб билди, шунчаки эрмак учун қизга сипориш қилиб битишни эса йигит ўзига эп кўрмади.

Лекин Сергей вақт ўтиб ўзини тутиб олди. Мактабни битиришгандан кейин у пединститутга ўқишга кирди, ўша ёзда уруш бошланиб қолди, улар икки бора йўл-йўлакай кўришдилар, аммо севгимухаббат ҳақида огиз очмадилар. Сергей ҳар гал ўша гапга яна қайтармиз, деб кутар, лекин ўзи гап очмас, қиз ҳам чурқ этмасди. Албатта, бу воқеани унутиб юборсалар, яхшироқ бўларди, аммо ҳарбий хизматга чақириқ қоғози келгач, қандайдир ҳаммаси бошқача бўлиб чиқди. Сергейнинг сабри чидамади ва у қиз

яшайдиган кўп қаватли уйга бориб, анчагача эзиллиб, сиқилиб ўша атрофда айланиб юрди, ҳаяжонга тушиб дам шартта кетиб қолгиси, дам шунда кутиб тургиси келди. Ниҳоят кутгани хайф кетмай, қизнинг қораси кўринди. Лекин ҳаммаси алланечук жўн ва одмигина рўй берди. Гулхан ўчаётганда шундай бўлади. Ўт яна гуриллаб аланга олиши учун қуриган шох-шабба лозим бўлади. Сергей қизга ҳарбий хизматга кетяпман, хайрлашгани келдим, деди. Қиз бу хабарни жуда хотиржам эшитди, ҳозир ҳаммани урушга ялписига чақиришяпти, мен ҳозир жуда шошилиб турибман, ишим бор, лекин сенга албатта хат ёзаман, деди. Тезроқ менга дала почтасининг адресини жўнат, деб сўради. Сергей гўё худди мана шунинг учун келгандай, жуда суюниб кетди, хат ёзиб туришса, яхши, юзма-юз туриб гаплашгандан кўра хатда кўп нарсаларни айтиш мумкин. Баъзан бундоқ юрагинг бетламайдиган гапларни ҳам хатда ёзиб юборса бўлади. Бироқ у кетма-кет учта хат ёзиб, ваъда қилинган жавобларнинг лоақал биронтасини олмади, қолбуки у интизор бўлиб жавоб кутган, хаёлида қанчалаб ибораларни пишитган, жавоб мактублар тайёрлаб қўйганди. Аскарлик ҳаётининг ўзига яраша ташвишлари ичида умидлар сўниб бита-ёзганда опаси Вероникадан мактуб олди. Опаси бу гапларни қаердан билиб ола қолибди денг? Опасининг ёзишича, Наташа-коминтерка ўзидан анча-мунча ёши катта бир кишига турмушга чиқяпти экан; у кишининг бир йил аввал хотини қазо қилиб, ўзи ҳарбий хизматга чақирилишдан озод этилган экан. Бу гапни опаси аниқ биладиган одамлардан эшитибди. Хатда опаси яна шуларни қўшимча қилган эди: «Серёжа, суюкли укажоним, буни асло кўнглингга оғир олиб ўтирма. Мен сени яхши биламан-ку, турли романларни мук тушиб ўқигансан, ҳамма нарсаларга китобдан туриб қарайсан, шунинг учун қайғуриб юрсанг керак. Укажон, сен асло бундай қилма. Биласанми, сен бошқача одамсан. Феълу атворингиз ҳам бир-бирингизга ўхшамайди. Ундан сира хафа бўлма. Турмушга чиқадингиз бўлса, бу унинг иши.

У сенга тўғри келмайди. Гапимга ишон. Сен уйга соғомон қайтсанг бас. Ишқилиб, уруш тезроқ тугасин. Сен бахтли йигит бўласан, сен билан турмуш қилган қиз ҳам ўз бахтини топади. Бунга имоним комил Серёжа! Фақат сен ранжиб, изтироб чекиб юрма, сутокли укажоним! Тезроқ уйга қайт... Ишқилиб, уруш тезроқ тугасин, тезроқ...» Ана шунақа мактуб. Ахир, гапнинг очигини айтганда, Наташка билан ўрталарида ачинадиган ҳеч гап ўтмаган эди. Бироқ опаси, ҳар қалай унга таскин-тасалли беришни лозим деб билибди. Эндиликда Наташка билан ўрталарида бўлиб ўтган бўлар-бўлмас воқеа худди унутилган тушдай, унинг ўтган ўн тўққиз йиллик умрининг ўткинчи сабогидай ўтмишда қолди. Шу ўй-хаёллар билан у уруш жабҳасига йўлга тушди, у ўзини ўзи тушунолмасди, ҳиссиётлари чигал ва аламнок, шу билан бирга маъсум кўнглини забт этмоқчи бўлган рўёдан батамом халос бўлганидан энгил тортмиш эди. У болалиги ўтган шаҳардан сафар юриши қилиб тўғри урушга йўл олган, уни кўчаларда ҳаросон югурган хотин-халаж ва болалар қий-чуви кузатиб қоларди. У шулар орасида опагониси Вероника бўлмаганидан афсусланар, албатта уларнинг зудлик билан жўнаб кетаётганларидан мабодо хабар топса, қандай бўлмасин, укаси билан охириги марта кўришиш ва хайрлашиш учун етиб келиши тайин эди.

Аммо дейдиларки, дунё ҳеч қачон мўъжизасиз қолган эмас. Эҳтимол бу воқеа шунинг сирасига кирар. Тақдир опасининг хайрлашувга келмагани эвазига бошқа бир нарсани раво кўрди. У вагонларга ўтириб хотиржам бўлганларидан сўнг мана шу ҳақда ўйлади.

Улар вокзалга бораётган чоғда хотин-халаж оломони орасида бир лўли хотин пайдо бўлди. Гарчи ёз ойлари Саратовда лўлилар бисёр эса-да, лекин бу хотиннинг қайдан пайдо бўлгани бир Худога аён. Лўли хотин қорамағиз юзи, қулоғида осилган, чопганда уёқ-буёққа саланглаб чайқалган елкасида қийшайиб қолган, бир оз титилиб кетган рангдор, гулдор шойи рўмоли, этаги ерда судралган кенг чорси кўйлаги билан дарҳол

кўзга ташланарди. Лўли хотин ўз номига яраша лўли хотин-да! У кўча издиҳомига қўшилиб сафнинг ёнида шопилинч қадам ташлар, нималардир деб қичқирар, қўлларини ёзиб силкитар, афтидан аскар сафларидан кимнидир қидирарди. Аскарлар ҳайрон бир-бирларига кўзларини қисиб қўйишар, биқинларига туртишар — қара-чи, лўли хотин сени қидирмаяптимикин? — дегандай бўлишарди. Бирови эса ҳатто овозини баланд қўйиб чақирди:

— Ҳой, лўли, ҳой қора жанжал, мен бу ердаман! Ҳой, эшитяпсанми? Мана, мен ўшаман, ўзимман! Мени фол очмоқчимисан? Лўли хотин унга майли бир кун сени ҳам фол очаман. Ҳозир бошқа бировни қидириб юрибман, деди. Кейин худди у айтгандай бўлди.

Куп ўтмай лўли хотин чопачопа Оллоҳдан ўзига берилган фаросат билан, балки кўнглининг хоҳиши шундай бўлгандир, қидирган одамини топди. Сафардагилар ҳаммаси ҳайрон қолди, унинг излагани Сергей бўлиб чиқди. Нега айнан у? Нима учун лўли хотин саф ёнбошида югургиларкан, айнан Сергейга мурожаат қилди:

— Қулоқ сол, йигит! Гапимни эшит, садаганг кетай, қора кўз, қора қошим! Манов четга чиқ, қўлингни менга бер, сафарга кетяпсан, фол очиб қўяй, бахту камолингни айтай!

Сергий қаторда четдан учинчи бўлиб одим отарди. Лекин гап бунда ҳам эмасди, гап шунда эдики, у мана шу галати бир аҳволда нима қилишини билмасди. Шу кунгача ҳеч ким унга фол очган эмас, афсун ҳам ўқимаган, унинг оиласи турли фоллар, афсунгарликлардан йироқ эди — отаси ҳеч қачон қартага ишонмас, онаси ҳам аломат-паломат деб ўтирмас, мана энди шундай бемаъ依лик олдидан чиқиб турибди.

— Керакмас! Мен хоҳламайман! — баланд овоз билан қичқирди у лўли хотинга қараб елкаларини қисиб табасум қилганча. У рози бўлмагани учун ҳижолат чекди, балки кечирим сўраш керакмиди, деб ўйлади. Лекин нима учун? Ўртада атрофдаги сафдошларига эрмак

топилди. Лўли хотин билади-да кимга фол очишни, дарвеш боламиз унга ёқиб қолди, деб ҳар томондан гап отишарди. Хўп, нима бўпти? Нима қилмасин, Сергей Худога ишонади, мана, шунинг нақ исботи!

Бироқ лўли хотин сира бўш келмасди:

– Йигитча, йўқ дема! Бу сенинг қисматинг!

Кимдир лўли хотинга маълум қилди:

– Унинг оти Сергей.

– Сергейми? Вой, ўзим ўргилай, Сергей, қоқиндиқ, қора кўз, қора қошим! Сенга айтяпман-ку, бу сенинг қисматинг. Йўқ, дема, ўргилай. Қара, ҳали қандай навқиронсан. Сенга толейингни айтиб берай! Чин дилдан фолингни очай. Ҳаммасини борича айтай!

Лекин шу пайт қандайдир бефаҳмлар унга қараб бақиршди:

– Қани, жунаб қол бу ердан! Фолингни онангга оч! Қоч йўлдан!

– Кетаман, кетаман. Фақат қўлига бир қарай. Шундай бир кўриб қўяй. Кетаман!

– Қоч, эй, нарига. Йўқол бу ердан. Сенга айтяпман, халақит берма!

Лўли хотин ёш эмасди, ўрта ёшлардаги жувон эди. Юз-кўзларида шумлик-қувлик кўринмасди, аксинча, опаси Вероникага ўхшаб чехрасида меҳр, самимийлик шундоқ акс этиб турарди. Ҳар ҳолда Сергейга шундай бўлиб туюлди. Вероника ҳар доим кимгадир яхшилик қилгиси келади, шунинг учун ҳеч тинчини билмайди. Ҳа, лўли хотин Вероникага жуда ўхшарди. Балки лўли хотин: «Сенга опангдай айтаман! Сени ўз укамдай кўраман!» – дегани учун ҳам, Сергейга шундай туюлгандир.

Лўли хотин оломон издиҳоми ичида кўринмай қолганда, Сергей бир сираси ачинди ва ичида ўзини койиди – хўп дея қолса, нима қиларди, нега у бунчалар тортинчоқ бўлмаса? Яхши эмас бу.

Бу орада улар темир йўл бекатига саф тортиб ротама-рота, взводма-взвод етиб келдилар, аскарлар ортидан ёпирилиб келаётган саратовликларнинг говур-гувури, қий-чуви авжга минди. Ўрта эшиклари кенг очиб

қўйилган товар вагонлар изда қатор-қатор бўлиб турарди. Шалон шунча узун эдики, боши-охирини кўринмасди.

Жунаш тасир-тусурлари бошланди. Қайси взвод қайси вагонга чиқишини белгилашар, шалон бўйлаб гурсиллаб, тапир-тупур югуришар, оёқлар тагида хотин-халаж, бола-бақра чувиллаб ўралишар, қанча қилмасинлар уларни орқага қайтариб бўлмасди.

Жойлашиб олиш учун анча вақт кетди. Перрон иссиқ, одамлар тиқилиб ётарди. Вагонга чиқиш учун ўз навбатини кутаётган Сергей лўли хотинни бутунлай эсдан чиқарди. Аммо у яна кутилмаганда одамлар тўдаси ичида пайдо бўлди. Топиб келганини қаранг, тоза абжир қайсар бало экан-е.

— Ҳей, Сергей, мен сенга келдим. Йўқ дема, йигит. Лўли хотиннинг гапини эшит. Худо йўлингни берсин. Мен фолнингни очай сени. Хўп де. Урушга кетяпсан. Қисматингни биласан.

Сергейнинг рози бўлишдан бошқа иложи қолмади.

— Майли. Сен айтганча бўла қолсин. — У юкхалтасини оёғи остига қўйди, автоматини бўйнига осди-да, қўлини лўлига чўзди.

Вагонларга чиқиш олдидан бутун сафдошлар қуршовида фол очиш бошланди. Лўли хотин унинг кафти чизикларини диққат билан кўздан кечирди, лабларини қимирлатиб нималардир деб пичирлади, бошини сарак-сарак қилди.

— Вой ёмон уруш бўлади кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган. Оҳ, қисмат, қисмат! Қон сачрамаган фақат қуёш қолади, чавандозсиз қолган от қочиб кетади, — деб шивирларди лўли хотин ҳеч кимга қарамасдан, кейин Сергейнинг кўзига тик қараб, қўшиб қўйди: — Сен бир қизни бетайин севибсан. Шунинг қайғусини кўнглингга тугибсан, бекор қилибсан. Сен оппоқ қоғоздай топ-тоза сан.

Атрофдан аскар болаларнинг хиринглашлари эшитилди.

— Вой, қўй оғзидан чўп олмаган-е, илакишган эканлар-да, а?

— Илакишган, аниқ илакишган! — деди бошқа бирови унинг ёнини олган бўлиб кесатиб. — Сизларга эрмак, ҳазил-мазах бўлса! Дарвеш боламиз қургур севгининг азобини тортиб юрган экан-да, шўрлик. Қизи бўлса, думини бир ликиллатибди-ю шу билан ғойиб бўлибди — энди думини тутқазмайди, ҳа! Бу дарвеш бўлса, қўй оғзидан чўп олмаганча, қўлини бурнига тикиб қола-верибди, ҳа!

— Сен, қора қош, уларни қўй. Қулоқ солма. Менинг гапимни яхшилаб эшит, — аскарларга қўл силтади лўли хотин. — Энди бошқа қўлингни бер, гапимни яхши эшитиб тур.

Сергийнинг сўл кафтини разм солиб кўраркан, лўли хотин сергакланди, бир зум жим бўлиб қолди, кейин ишонч билан деди:

— Сен ўлмайсан! Юрагим айтиб турибди. Мана кўряпсанми, сен ўлмайсан! Сенинг юлдузинг шунақа! Билган эдим! Шунинг учун орқангдан қидириб келдим!

Атрофда ҳамма қимирлаб қолди. Сергей хурсанд бўлишини ҳам, кулишини ҳам билмасдан оғзини очиб турарди, қизиқчилик учун лўли хотинга таъзим бажо келтирмоқчи ҳам бўлди, у қўлини тортиб олмоқчи бўлиб турганда, бир аскар йигит орага суқилди. Кузмин деган. Ўзи мижговгина, ҳар нарсага бурнини тикаверадиған, бировнинг гапидан хато топаверадиған минғирлаган одам. Икки гапнинг бирида ақл ўргатади.

— Шошма, шошма, лўли бўлсанг ўзингга. Бу нима қилганинг? — деб калласини чайқади Кузмин. — Сен бошқа ёққа қараб олиб қочяпсан. Ўлмас деганинг нима ўзи? Ўлмайдиган одам бўлиши мумкинми? Буни эшитган борми? Ер юзидаги барча тириклар ўлар экан-у, фақат у ўлмас эканми? Биз ўйнагани эмас, урушга кетяпмиз, билиб қўй. Ким ўлади, ким қолади — буни ким айтиб беради? Урушда ўлим сира фол-молинга қараб ўтирмайди. Қаторасига ўради. Нима қиласан бизни лақиллатиб?

— Бу лақиллатишмас. Бу тақдир. Мен биламан. Унинг юлдузи ўлмас юдуз! Пешонасига шундай ёзилган, — ўз айтганидан қолмасди лўли хотин. Кейин бир

гапни қўшиб қўйдикки, кўплар бунга қўшилди: — Тақдир ўлимдан устун. Тақдир изидан тақдир келади. Ўлим изидан ҳеч нарса келмас. Бу қора кўз йигитнинг юлдузи сўнмайди, тақдири ўзи шунақа!.. Кузмин лўли хотин очган фолнинг бемаънилигини исботлаш учун қўлларини митинг қилгандай силкитиб, яна узоқ мингирлади, гарчи у ҳақ бўлса-да, аммо аскарлар нима учундир фолбинга ишондилар. Ҳамма ўз вагонига чиқаркан, аскарлар лўли хотин билан қўл бериб хайрлашдилар, лўли эса то поезд жўнаб кетгунча перронни тарк этмади. Поезд ўрnidан жилгач, бошқа хотин-халаж, бола-бақра билан бирга вагонлар ёнида чопиб борди ва Сергейга қўлларини силкиб қолди...

Ҳаво дим, иссиқ эди. Ўша кеча уйқу бўлмади. Тун қўйнида гилдираклар тақа-туқ қилар, паровоз узун-узун қичқирар, юрак соғинч ва ташвиш-хавотирдан ўртанарди. Тарих тўлқини жаҳон урушига олиб кетаётган Сергейнинг хаёлига турли фикрлар келарди. Баъзан лоп этиб лўли хотин эсига тушарди. Унинг сўзини хотирларди: «Қон сачрамаган фақат қуёш қолгай... чавандозсиз қолган от қочгай...» Нимани англатаркин бу сўзлар? Тушуниб бўлмайди, сирли. Фақат қуёшга қон сачрамай қолиши учун нима қилиш керак? Чавандозсиз қолган от қайга қочади? Ўлмас юлдуз-чи? У қандай юлдуз? Қаерда у? Булар ҳаммаси чўпчакмасмикин? Юлдузнинг одамга нима алоқаси бор? Юлдузлар қаёқда-ю, одам қаёқда? Аммо тақдир бор-ку ахир. Тақдир билан тақдир боғлиқ. Тақдирнинг ўзи нима? Қандай қилиб тақдир тақдирни етаклаб келади?

Гилдираклар тарақлайди. Аскарлар ёнма-ён узала тушиб ётишар, хуррак отишарди. Ой очиқ эшиқдан дам кўринар, дам йўқоларди, поезднинг югуришига қараб юлдузлар лип-лип ўтарди.

Лекин қизиқ, лўли хотин Наташка-коминтеркани қаёқдан билди, унга хат ёзгани, бундан ҳеч нарса чиқмаганини-чи? Лўли хотин нима деди-я? Бекорга қайғу чекиб, дейди. Демак, фойдасиз қайғу ҳам бўларкан-да? Буёғи нима бўлади? Жанг майдонида аҳвол

нима кечади? Қўрқинчиликка қўрқинчи. Саратовга жангдан қайтган ярадорлар уруш ҳақида гапириб беришарди. Энди ўз кўзинг билан кўрасан унинг нима-лигини...

Кўзга уйқу келмасди. Ҳамманинг ва ҳар бир одамнинг устида турган бир куч бор, деб ўйларди у — уни тақдир дейишади. Уни тўхтатиб қолиш ёки тушунтириб беришга ҳеч кимнинг қурби етмайди. Эҳтимол уруш — тақдирдир, ҳаёт-мамот, енгиш-енгилиш ҳам — тақдирдандир. Мана ахир ҳамма урушга кетяпти — бу тақдирнинг буйруғи. Шунинг учун ҳаммалари шалонда тахталарда ётишибди, поезд ҳам пишқириб, кучаниб уларни фашистлар билан жанг кетаётган маконларга тўхтамай олиб кетяпти. У ерда нима бўлади? Яна тақдир-да! Ўлдиришадими, ўлдиришмайдими? Ким кимни енгиши шунга боғлиқ. Ҳа, ким кимни ўлдиришига қарайди. Ҳамма уруш тезроқ тугашини хоҳлайди, очлик битсин дейди. Хотинлар ва болалар кучада бораётганларида шундай деб қичқиришди. Бунинг учун эса жанг қилиш, ўлдириш, енгиш керак. Шунақа экан-да. Уйда отаси билан онаси шў ҳақда тортишиб ўтиришади. Сергейга чақирув қоғози келганда, улар нималар қилиш кераклигини гаплашишди, унинг нарсаларини йўлга ҳозирлашга тушишди, ўшанда онаси бирдан курсининг четига ўтириб, қўлини кўксига босганча ёлвориб деди: «Сережка, жон болам, фақат ҳеч кимсани ўлдирма, бировнинг қонини тўкма!»

Нима бўлди онасига? Йўл-йўлакай айтдими ё буни узоқ ўйлаганми? Онасининг худди узоқлардан, алақайлардан қайтиб, ҳозиргина остона хатлаб ичкарига кириб йўл бўйи ўйлаб келгандай ўғлининг юзига термилиб айтган бу сўзларини ҳеч қачон унутмайди, бир умрга ёдида сақлайди.

Шунда у онасини худди ҳаётида биринчи марта кўраётгандай бўлди, унинг илгари олтиндай порлаган, ҳозир тусини йўқотган кўзларига қаради, қанчалар ажин босибди унинг юзини, эскигина сатин халатдаги тивит шойи рўмол ташлаган елкалари қанчалар чўкиб-

ди, қанчалар қартайиб қолибди онаси. Шунда у ўзи учун ғалати бир нарсани кашф қилди — яланг оёқ чошиб юрган ўйинқароқ болалик чоғларини эслади, отасини Волга бўйидаги қорамой корхоналарининг дам унисидам бунисига ишга жўнатишарди, онаси унда қалин оқ-сарик сочларини ўриб бошига чамбарак қилиб юрадиган ўктам, қадди-қомати келишган аёл эди, қачон қараманг, уй, мактаб, болаларнинг ташвиш-юмушлари ва булар ҳам етмагандай эрининг диабет касали билан овора бўларди, бунни қарангки, мана шу йиллар давомида у ўғлини ҳарбийга жўната туриб айтадиган ўша сўзларини ўйлар экан-да. Онасининг урушда ҳеч кимни ўлдирма, бировнинг қонини тўкма, деб ёлвориши ўшанда уни қаттиқ ҳижолатга солиб қўйган, нима ҳам дейишини билмай гўлдираб қолганди:

— Нима деяпсиз, оий? Нима кераги бор бу гапнинг? Бу ҳарбий хизмат-ку. — Кейин гапни чалгитиш учун жавондаги китоб-дафтарларни тартибга сола бошлади. — Ойи, кутубхонадан китоблар олган эдим. Мен уларни бир четга ажратиб қўяман. Вероника уларни топшириб қўйсин, илтимос.

Аммо отаси орага қўшилиб бояги гап яна давом этди. Ҳа, Николай Иванович тўғри сўз одам бўлиб, фикрини кескин ва шартта айтарди, салга гурр этиб ёниб кетар, тажанглиги тутар, қизишиб баҳслашарди, шунинг учун ҳам, бошлиқлар билан чиқишмас, жигар оғригини орттирганди.

— Ўлдирма деганинг нима ўзи? — тутақиб орага қўшилди у, — ўлдирма эмиш, қон тўкма эмиш, ол-а! Ўғлинг қаерга боряпти ахир? Урушгами, йўқми? Оббо, онаси-ей, ғалати-ғалати гапларни айтасан-да доим. — Шуларни айтиб, у хонани айланиб тамакисини қидиришга тушди. У қизишиб кетганда, дарров чеккиси келарди. Тамакини эса яшириб қўйишарди. Кампир озиб кетяпсиз, чекманг шу савилни, деб койирди.

— Чекма, қўй шу ордонани, — дерди кампир ялиниб, — ўзингни мундоқ аясанг-чи.

— Майли, бу гапинг ҳам тўғри-ю, лекин ҳалиги сўзингдан кейин ҳеч чекмай бўладими? Сергей эртага урушга кетади. Урушда аскар нима иш қилади, биласанми?

— Шунинг учун ҳам айтяпман-да. Майли, Худонинг паноҳига. Ўлдир, ўлдир! — деган гап одамларнинг оғзидан тушмайди. Душман бизни ўлдираман дейди. Биз душманни ўлдиришни истаймиз! Кейин дунёда ким яшайди? Ер юзида фақат одам ўлдирганлар қоладими? Нима, мени тушунмайди деб ўйлайсанми? Сен ўлдирмасанг, сени ўлдирадилар. Ўлдирдингми, барибир — қотилсан. Куёвимиз Анатолийнинг ҳоли нима кечяпти? Тирикми, ўликми, номаълум, уни ўлдиришдими ё у ўлдирдими, ҳеч ким билмайди. Вероникага айтишга қўрқаман. Кўнглимдаги гапни лоақал ўғлимга айтай ахир. — У ичидан отилиб келаётган хўнгроқни босиб, сассиз йиглаб юборди. У ўзини ўртаган фикрга жавоб тополмас, лекин ундан қайтмас ҳам эди.

— Ана-ана, — деди отаси таъна қилиб, — сени бу гапларинг учун халқ душманига чиқаришади, Сибирга ҳайдашади. Дунё қонли урушга ботди, ҳаёт-мамот учун жанг кетяпти. Ё енгамиз, ё енгиламиз. Сен эса, ўлдирма, дейсан! Нима, мен ўз ўғлимга ачинмайманми? Ёки Анатолийга юрагим куймайдими? Лекин илож қанча? Аскар ўз ерини қўриқлайди, буйруққа бўйсунди. Аскар душманни жаҳаннамга жўнатса, яъни ўлдирса, буйруқни, бурчини бажарган бўлади, қаҳрамонлик мана шунда!

Онаси ўғлининг сафар халтасига ямоқ соларкан, энди индамас, отаси эса ёшлик, йигитлик пайтларини эслаб кетди. У ўн тўққизга кирганда, Биринчи жаҳон уруши борар, сувости кемасида хизмат бурчини ўтарди. Унинг фикрича, душманнинг тирик кучларини йўқ қилиш — урушдан мақсад шу эди. Мисол учун улар Болтиқ денгизида душманнинг қўшин тушган ҳарбий транспорт кемасини сув остидан туриб чўктириб юборган эдилар. Аввал анчагача сув остида бу кемани таъқиб қилиб бордилар. Кейин уни торпеда снарядлари билан урдилар. Иккала снаряд ҳам душман кемасини

қоқ белидан құпориб ташлади. Кема ұт-аланга ичида сувга чука бошлади. Улар сувости кемасида янада чуқурроқ тушишиб, бир соат кутишди. Кейин юқорига кўтарилиб, денгиз юзасида рўй бераётган воқеаларни кузатиб боришди. Баҳайбат кеманинг бурун қисми юқорига кўтарилиб қолган, ярми эса сувга батамом чуқканди, атроф юқорига сузиб чиқиб, қутулишга уринаётган одамларга тўлиб кетганди.

Перископдан душман тушган вазиятни кузатиб бораётган қўмондонлар Кронштадтдаги олий штабга жанговар топшириқ муваффақиятли адо этилгани, буйруқ, вазифа бажарилгани тўғрисида маълумот жўнатиб турардилар. Душманни йўқ қилиш ҳақида буйруқ берилганди. Тамом-вассалом!

Аввал чукаётган одамларни олисдан кузатишди. Душман кемаси батамом денгиз тубига чукиб кетгач, сувости кемаси хатардан фориғ бўлиб, денгиз юзига сузиб чиқди. Барча аскарларга ташқи палубага чиқиш ҳақида буйруқ бўлди, ҳаммалари қўмондон қошида сафга тизилдилар. Қўмондон ташаккурнома эълон қилди. Душман аскарлари эса атрофда бирин-сирин чукиб кетар, сув юзасида қолганлар кўп эмасди. Уларнинг айримлари сузиб сувости кемасига яқинлаб келишга уринар, лекин бунинг иложини қилолмас, айрим сузиб етганларини эса тепадан туриб қўлларини чузиб тўппончадан отиб ташлардилар.

Ана сизга уруш. Урушда ўлдирган ютади. Ютган эса, доим ҳақ. Ҳамиша шундай бўлган ва бундан кейин ҳам шундай бўлади.

Онаси на тортишди, на эътироз билдирди. Фақат тинмай бошини чайқарди. Кейин хайрлашгани қўниқўшнилари чиқишди, холаси, қавм-қариндошлари келишди. Вероника ишдан келиб, онасига югуриб-елиб қараша бошлади. Кейин то ярим кечагача гурунглашиб утиришди.

Сергийнинг ота-онасига юраги ачишди. Онаси ўгли ҳеч бир тирик жонни ўлдиришини истамасди, отаси эса ўглининг ўлиб кетишини хоҳламас, шунинг учун

душманларни ўлдир, деб талаб қиларди. Йўлда кетаркан, илгари одми, жўн туюлган барча нарсалар ўз-ўзидан қадрли бўлиб қолди ва улардан айрилиш азоби юракни зирқиратарди. Ўтмиш ҳаёт ҳар дақиқа сайин узоқлашиб, орқада қолиб борарди. Саратов тепасидан ястаниб кўринадиган Волга кўз ўнгида гавдаланди. Ёзги оромбахш маконлар, зумрад оролар, ярақлаган, мафтункор ёйилган дарё, кўз илгамас кенгликлар, ҳилпираган оқ елканлар. Лекин Сергей ҳаммасидан ҳам дарё устига қурилган катта темир йўл кўпригини яхши кўрарди. Кўприк шунчалар баланд эдики, пастда, соҳил бўйида ўтириб, ундан тўхтамай ўтиб турган поездларни томоша қилиш, гилдиракларнинг гулдуросига қулоқ тутиш учун бошни баланд кўтариб қараш керак эди. Кўприкнинг темир ҳавозалари гувиллаб, зириллар, у шундай дақиқаларда Волга кўпригидан ўтиб китобларда тасвирланган аллақандай фусункор ўлкаларга кетаётган одамларга ҳаваси келарди...

Яна болалигида Янги йил кирадиган кечалар юмшоқ пиймаларни кийиб, бутун оила бўлиб қалин қор кечиб машъали порлаб аланга сочган осмон барабар қувурни кўриш учун борганларини эслади. Гуриллаган олов, шувуллаб ёққан қор, аланга ёлқинларида учади, тўзади, кўзга уради. Қор учқунлари аланга комида сассиз эриб кетади, лекин қор бир зум бўлсин тўхтамайди, ёғади, ёгаверади, ўтни севгандай унинг устига ўзини отаверади, ёпирилиб тўкилаверади... Аланга ўчиш нималигини билмайди, қор ҳам тинишни истамайди, пою-поёнсиз қор...

Йиллар кўп нарсаларни ўзи билан олиб кетди, ўзгарди кўп нарсалар. Мана уруш остонада турибди, ё ўлиш, ё ўлдириш керак. Бошқа йўл йўқ, йўл фақат шу. Сергей онаси, отаси, опаси Вероникани эслаб қоронгуликда унсиз йиғлади, аскарлар ухлаб ётишар, у кўз ёшларини тиёлмасди. Қўлни қўлга бериб қор босган далалардан ўтиб, ўша тун осмонида порлаган машъала сари боришни қанчалар истар эди у.

Гилдираклар тинмай тарақлар, вагонлар югурик чайқаларди. Чироклари хира липиллаган қандайдир

кичик бекатлар ўтарди. Аскарлар ва қурол-аслаҳага лик тўла шалон ўлиш ва ўлдиришга тўғри келадиган томонларга жадал илгариларди. Ўлиш сенинг иродангга боғлиқ эмас, ҳеч ким ўлишни истамайди, ва ҳеч зот айнан унинг ўзи ўлдирилишини билмайди. Ўлдириш — иродага боғлиқ, урушда эса — мажбурий, шарт қўйилган иш. Лекин ўзингга ўзинг қандай айтасан: ўлдирайми, ўлдирмайми?

Гилдираклар изларнинг ёриқларида тарақлайди: ўлдир — ўлдирма, ўлдир — ўлдирма, ўлдир — ўлдирма...

Киприкларига илиниб қолган кўз ёшлар билан Сергей оҳиста мудроқ оғушига чўмаркан, уруш, жанглар, кимни қандай ўлдириш — отадими, қўли билан бўғизлайдими — бутун ёз ичи Волга бўйида уни мана шунга ўргатишди, — ўзича тасаввур қилиш, кўз ўнгига келтиришга ҳаракат қиларди. Яна ўзини ҳам, кимдир ўлдириш учун шундай хатти-ҳаракатлар қилишини хаёлида жонлантиришга уринарди. Ўша немисни, фашистни — душманни кўрмоқчи бўларди... Лекин буни тасаввурига сигдиролмасди, ганимни кўз ўнгида гавдалантиролмасди. Отаси айтиб берган сувости кемаси остида ўлаётганларни ҳам тасаввур қилиш ниҳоятда қийин туюларди. Ҳа, тўлқинлар одамларнинг юзларига шалолаб урилади, башараларни аниқ илғаш қийин. Ким нажот истаб яқинлашса, тиккасига отиб ташлайдилар... ва у қонсираган уммонда изсиз, товуш чиқармай ғойиб бўлади.

«Ўлдир — ўлдирма», тарақларди гилдираклар. Сергей мактабда ўқиган немис тилидаги сўзларни эсламоқчи бўлди, лекин немис тилида улар қандай айтилишига ишончи комил эмасди: қандай бўлур немис тилида: ўлдир — ўлдирма, ўлдир — ўлдирма, ўлдир — ўлдирма...

Поезд зулмат қўйнида учарди...

P.S.

«Ўлдир — ўлдирма...» ҳикоясининг қўлёзмасини мен Арсен Саманчиннинг қоғозлари орасидан топдим.

Муаллиф ўз асарининг босилиб чиққанини кўролмади,
шундан таассуфдаман.

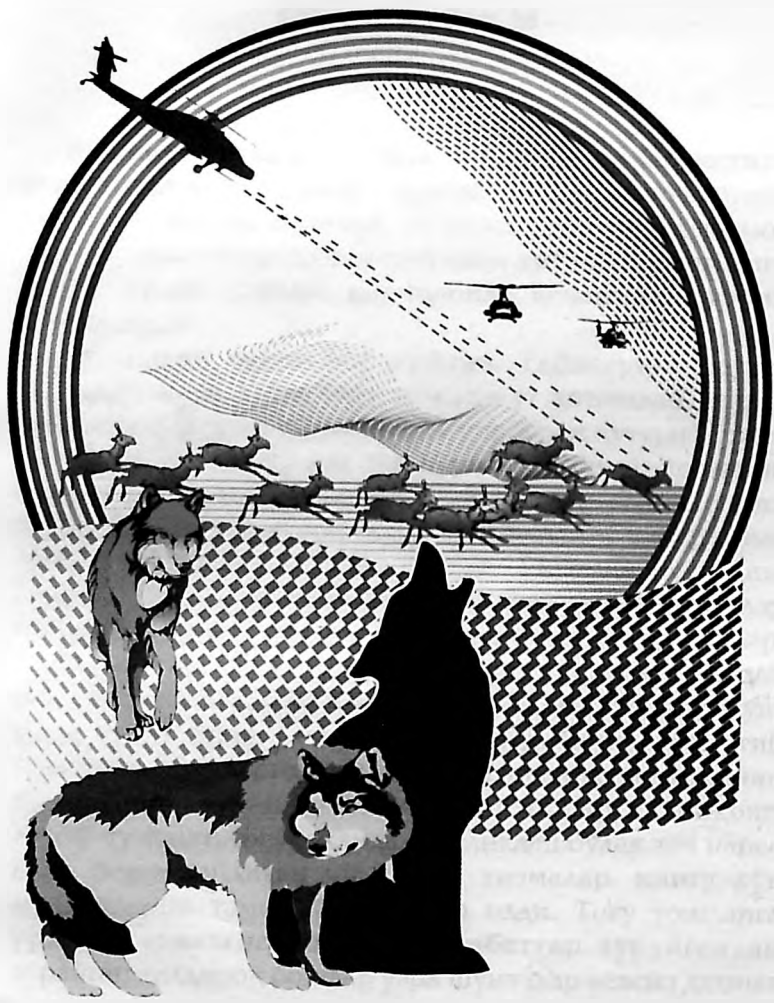
Аmmo муаллиф хоҳ тирик, хоҳ ўлик – китобхон доим
бўлади. Арсен Саманчиннинг қўйин дафтарида қайд
этилгандек, мен «Ўлдир – ўлдирма...» ни уруш қурбон-
ларининг мозорларида оғзаки ўқиб бераман.

Қулоғимга «Мангу қайлиқ» чорлаган нидо эшитил-
япти. У ҳақда менга Арсен Саманчин кўп бор а ҳикоя
қилганди! Унинг нидосига жўр бўлгим келади...

Элес

Февраль 2006 Брюссел.

КИНОМАТ

БИРИНЧИ ҚИСМ

I

Қишнинг қисқа куни нораства нафасидай бирпасгина илиб турди-ю, тоғларнинг кунгай бетларида кўп ўтмай ҳавонинг авзойи бузилди, музликлардан совуқ шамол изғиди, дара-унгирларга эрта тушган хуфтон қоронгилиги шитоб билан ёйилди, қор-қуюнли кечанинг изгирин совуғи турди.

Теваракка қалин қор тушган. Табиатнинг бевош хоҳишига кўра худди тўрт томонга ўт кетгандай буңдан икки кун бурун тўсиндан қаттиқ қорбўрон қутуриб ўтган, Иссиқкўл тоғ тизмалари қор кўрпалари билан қопланиб ётарди. Тоғлар қора қуюн ичра ғойиб бўлди, осмон кўздан йўқолди, атроф-жавониб кўринмай қолди. Сўнг сукунат чўқди, ҳавонинг ранг-рўйи очилди. Ўшандан буён қиш бўрони тиниб, ўнгу сўли жами қор забтида қолган тоғлар ётсираб, жим-жит аёзда хўмрайганича қотиб турардилар.

Фақат ўша кунботар чоғида Узун Чот дараси бўйлаб осмоннинг узоқ шамолгоҳида, салладор булутлар қўйнида тутаб ётган Ола Мўнгу муз довони сари ўтиб бораётган оғир вертолётнинг гулдираган овози дам сайин яқинлашиб, кучайгандан кучайиб борар ва ниҳоят, атроф-тумонат, товуш ҳамда ёруғлиқдан бўлак ҳеч нарса етиб боролмайдиган чўққилар, тизмалар, мангу кўк музликларни тамом ўз ҳукмига олди. Тоғу тошларга урилиб, аввалгисидан яна бешбаттар зўрайгандан зўрайган қалдироқ бошлар узра шунчалар аёвсиз даҳшат солар эдики, гўё яна озгина шундай давом этса, яна ўша ер қимирлаганидай... қиёмат-қойим қўпадигандай эди.

Ўзи шунга яқинлашиб ҳам қолди — вертолёт учиб ўтаркан, йўл устидаги шамоллар ялаб кетган тик қоя бағридан гулдуроснинг зўри туфайли тош уюмлари кўчиб ўрнидан қўзгалди-да, сўнг яна шу заҳоти худди қон қуюлгандай айланиб тўхтади. Худди шуни кутиб тургандай беқарор, муаллақ тошлар, бир неча огир харсанг баланд учурумдан йўл-йўлакай чанг-тўзон кўтариб, шиддат ва сурон солиб қулади. Тоғ ёнбағрига етганда, улар худди замбаракнинг ўқидай қарсиллаб тушиб, ёрилиб, қизил тол ва қорагат буталарини ўпириб тагида, қуюқ бутазорлар билан тўсилган унгирда, икки қирғоғи яхлаган жилга бўйидаги бўри ини оғзида тўхтадилар.

Ургочи бўри Акбара тепадан қулаган тошлар ва қор уюмларидан чўчиб ўзини орқага олди, қоронги унгир сари тисарилди, елкасидаги ёллари тиккайиб, кўзлари гира-ширада ваҳшиёна ўт сочиб, қандай бало келмасин, унга қарши сапчишга ҳозирланиб турди. Лекин у бекорга хавотирланган эди. Очиқ дашт ёмон. Унда тепангда қувалаётган вертолётдан ҳеч қаерга қочиб қутулолмайсан, у тинмай, орқангдан қолмай, изма-из таъқиб қилиб келаверади, вертолёт парраklarининг қасирғаси, автоматдан дўлдай ёғилган ўқларнинг чийиллаши юрагингни азоб ва қўрқинч билан тўлдиради, ёруғ дунёда вертолётдан омонлик йўқ, қочиб қутуладиган, шўрлик бошингни пана қиладиган тешик-туйнук ҳам йўқ — шундай пайтда ер ҳам ёрилмайди, қувиб келаётганлардан жонингни қутқариб, ерга кириб кетаман десанг.

Тоғларда йўриг бошқа. Бу ерда доим қочиб қутулиш мумкин. То хавф-хатар ўтиб кетгунча писиб ётадиган бир жой албатта топилади. Бу ерларда вертолёт қўрқинчли эмас, вертолётларнинг ўзи қўрқади тоғлардан. Бироқ қўрққанга қўшалок кўринади, деган гап бор. Бунинг устига бир марта юрагингни олдиргансан. Вертолёт яқинлашиб келаркан, Акбара қаттиқ гингший бошлади, бошини ичига тортиб, гўжанак бўлиб олди, лекин барибир дош беролмади, ожиз, аянчли, гайришуурий бир қўрқувга тушиб, бирдан бор овозини қўйиб ушлаб юборди: тишларини алам-аччиқ устида гижирлатиб, шу ернинг ўзидаёқ қаттол

олишувга чоғланиб, қорни билан гор оғзи томон судралди, гўё назарида шундай қилса, темир ялмоғиз Узун Чотдан қочиб кетадигандай, тоғу тошлар тинчийдигандай, зилзилалар тўхтайдигандай эди.

Акбара қўрқиб улаб, гингшийвергандан кейин гор ичига унинг жуфти Тошчайнар бошини суқди. Акбара оғироёқли бўлиб қолгандан бери Тошчайнар куп вақтини инида эмас, унгирдан узоқ кетмай қалин ва тинч қорагат бутазор орасида ўтказарди. Тишлари ханжардай ўткир бу бўри ҳар қандай нарсани гажиб ташлашга тайёр бўлгани учун шу атрофдаги чўпонлар унга Тошчайнар деб ном берган эдилар. Тошчайнар жуфтиниинг ёнига судралиб келди-да, уни бало-қазолардан ҳимоя қилгандай гавдаси билан тўсиб, таскин бергандай ириллади. Акбара унинг пинжига маҳкамроқ тиқилди, адолатсиз осмонданми ё бошқа бировданми ёхуд шўрпешона қисматиданми нола-фарёд қилгандай гингшиди. Вертолёт Ола Мўнгунинг оқ қорли, кўк музли довонидан ошиб ўтиб, булутлар ортида кўздан гойиб бўлгандан кейин ҳам Акбара яна анчагача ўзига келолмай, қалт-қалт титраб турди.

Коинотни босган сукут каби тоғларга бирдан жимжитлик чўқди. Акбара кутилмаганда ичида нимадир қимирлаётган, туртинаётганлигини аниқ ҳис қилди. Бир куни Акбара, унда овга энди-энди чиқаётган пайтлари эди, бир сакраб каттакон қуённи босиб олганлигини эслади. Ўшанда қуённинг қорнида қандайдир кўзга кўринмас махлуқчалар қимирлаганлигини сезгандай бўлган ва бу нарса ёш ургочи бўрини ҳайрон қилиб, қизиқтириб қўйган, қулоқларини диккайтирганча, ўлжасига анграйиб тикилиб қолган эди. Бунга шунчалар тонг қолиб қизиқиб кетган эдики, худди мушук чала ўлик сичқонни ўйнагандай, у ҳам ўша ўзи кўринмай қимирлаётган махлуқлар билан ўйнашмоқчи эди. Мана энди ўз қорнида ҳам кутилмаганда тириклик ҳомиласини ҳис қилиб турибди. Эсончилик бўлса, бир ярим-икки ҳафтадан сўнг дунёга келадиганлар ўзларидан хабар бераётган эдилар. Лекин ҳозирча ҳали

тугилмаган қип-қизил обжиш болалар она қурсоғидан ажралмаган, у билан бир жон, бир вужуд бўлиб туришар, шунинг учун онани қўрқитиб юборган, таҳлика ва талвасага солган бояги ҳолларни улар ҳам қоринда ётган кўйи сезган, бошдан кечирган эдилар. Улар ташқи олам борлигини, унда ёвуз муҳит мавжудлигини шу тариқа илк маротаба туйган эдилар. Онанинг қийналганлигини сезиб, улар қурсоқда ҳаракатга келдилар. Улар ҳам қўрқиб кетдилар, қўрқинч уларга она қони билан ўтди.

Вужуди ичра яна бир вужуд битганини сезган Акбара тинчини йўқотди. Юраги гурсиллаб ура бошлади. Кўкраги остида вояга етаётган болаларини хавфу хатарлардан асраш ва қўриш иштиёқида ғайрат-шижоатга минди. У ҳозир ҳеч нарсадан тап тортмас эди. Табиат ато этган наслни асраш сезими кучга кирган эди. Шунда у меҳр бутун вужудига иссиқ қондай югурганлигини ҳис қилди, энди дунёга келадиган болаларини эркалагиси, бағрига олиб иситгиси, уларни тўйдириб-тўйдириб эмизгиси келди. Бу оналикнинг энг биринчи бахтиёрлиги эди. У қорнида икки қатор тўлиб, қизариб, бўрсиллаб турган эмчакларидан сут тошиб, повиллаб келишини ўйлаб орзиқиб кетди, азбаройи маза қилганидан инграб юборди ва кўзларини юмиб олди. У ини имкон берганча жисмини ёзиб, оҳиста-оҳиста эркаланиб керишди ва шундан сўнг кўнгли биратула жойига тушиб, яна ўзининг кўк ёлли Тошчайнарига яқинроқ сурилди. Тошчайнар ёллари қалин ўсган ҳайбатли ва чайир бўри эди. Шунча ўжар ва дўлайган эканига қарамай, у ҳам жуфтнинг юрагида нималар кечаётганлигини сизди. Назарида жуфтнинг қурсоғида бир нарсалар бўлаётгандай эди, буни ўйлаб унинг чехраси очилди. Тошчайнар қулогини диккайтириб гувалақдек қийшиқ ва чўнг калласини кўтарди, шунда унинг ичига чуқур ботган қорамтир кўзларининг қорачиқлари совуқ йилтиллаб, улардан қандайдир бир шарпа, алақандай татти башорат ўтгандай бўлди. У оҳиста томоғини қириб, йўталгандай ириллади. Шу билан жуфтига меҳр-оқибатини, уни ҳар қандай бало-қазолардан

ҳимоя қилишга тайёр эканлигини, кўккўз қанжигига гинг демай бўйсунганини изҳор этди ва шундан сўнг Акбаранинг бошини, айниқса унинг порлаб турган кўккўзлари ҳамда тумшугини катта, иссиқ сўлакайи оқиб турган тили билан эркалаб ялаб-юлқай кетди. Акбара Тошчайнарнинг тилини яхши кўрарди. Арлонининг қони жўшиб, бетоқат ҳирсга тўлиб, нари сакраб-бери сакраб уйноқлаб, шунда ҳам тили илондай эшилиб-тўлганиб, шиддатга киришини ёқтирар, лекин ўзини гўё ҳеч нарсани сезмагандай бепарво кўрсатар эди. У эт-мойга кўп тўйиб, осуда роҳатланиб ётган чоғларида ҳам арлонининг сўлакайи оқиб турган ипақдек юмшаган тилини хуш кўрарди.

Бу икки жондорнинг бошчиси, ақли-эси Акбара эди. Овни у бошлаб берарди. Арлон эса унинг қора қули — амру иродасини гинг демай бажо келтирар, бинобарин, ишонган тоғи эди. Арлон ҳеч қачон чарчаш нималигини билмасди. Ўрталаридаги шу муомала йўсини ҳеч қачон бузилган эмас. Фақат бир куни кутилмаган синоат бўлиб ўтди. Арлон кечаси билан йўқ бўлиб кетди-да, тонг азонда бутунлай бошқа қанжиқнинг бадбўй исини эргаштирганча қайтиб келди. Дайдиган арлон бўриларни ўн чақиримлаб узоқ ерлардан мараз ҳидига чақирадиган ўша ебтўймас юҳо бўрининг исига Акбара сира тоқат қилолмади. Ёмон гаши келиб, аччиги чиқди, нафрати кўзиди, тўсиндан шартта эркагининг елкасига тишларини қаттиқ ботирди. Сўнг бир неча кунгача унга ҳеч рўйхуш бермай, орқасидан ялинтириб юрди. Сўлжайган, обрўсини тўккан аҳмоқни ўзига яқинлаштирмади. У дод деб, қанча ув солмасин, ўзига гўё ҳеч бир алоқаси йўқдай, худди энди у ўзи учун ўлгандай, ҳатто йўлига бўлсин, бир марта қайрилиб қарамади. Тўхтамади. Агар Тошчайнар шунда унга яқинлашиш ва кўнглини овлаш учун яна осилгудай бўлса, Акбара чиндан у билан тап тортмай олишарди. Зотан, бу икки махлуқнинг боши ўзи, арлони эса — оёғи эди.

Ҳозир эса Тошчайнарнинг кенг бағрида ётиб, пича ҳуши ўзига келди. Қўрқинчли дамларда эркагининг бирга бўлганидан, унга далда берганидан рози эди. Шу-

нинг учун арлонининг эркалашларига қаршилиқ қилмади, ҳатто унга жавобан ўзи ҳам унинг тумшугини бир-икки ялаб қўйди. Лекин бояги ваҳиманинг асорати ҳали кетмаган, дам-бадам вужудига титроқ кирар, шунда батнига қулоқ тутар, ҳали туғилмаган болалари нима сабабдандир безовта бўлаётганликларини тингларкан, ҳаммасига: ини борлигига ҳам, тоғларга катта қор тушганига ҳам, совуқ тун шитоб билан бостириб кириб келаётганига ҳам шукурлар қиларди.

Ургочи бўрини қаттиқ қўрқитиб юборган кун ана шундай ўтиб борарди. Оналик табиатининг барча ғайришуурий сезимларига тобе ҳолда у ўзи учунгина эмас, болаларим деб, мана шу қоронғи унгида яқинда туғиладиган бўричаларим деб қўрқди. Ахир худди шуларни деб, икковлашиб қидира-қидира, ниҳоят, мана шу ҳайбатли тик қоя остидаги қалин чангалзорлар ва тош-тепалар билан тўсилган холи унгури бошпана қилган эдилар.

Бунинг устига Акбара билан Тошчайнар бу ерларга келгинди эдилар. Разм солиб қаралса, улар у ерлик бўрилардан ажралиб турардилар. Уларнинг елка ёллари кўкрак жунларига қуюндай буралиб тушар, бутун елкаларини то каллага довур қалин жун қоплаган, худди дашт бўрилариники каби ёллари оқиш-кўкиш тусда товланар эди. Шунинг учун буларни оқёл деб аташарди. Оқёллар Иссиққўлнинг тоғ атрофларини ўзига макон тутган ерлик бўрилардан йирикроқ, бўлалироқ эдилар. Агарда Акбарага яқинроқдан бировнинг кўзи тушса, унинг тип-тиник кўккўзларидан тамомила ҳайратга тушган, бунақасини бошқа ҳеч қачон учратмаган булар эди. Шу ерлик чўпонлар бу қанжиқ бўрини Оқдил деб юришди. Кейин-кейин бориб Акбари дедилар, яна бирмунча вақтлар ўтиб эса Акбара — Улуг деб атадилар. Ким айтса айтгандир-у, лекин унга шундай ном берилиши бежиз эмасди. Бунда қазонинг ҳам ҳукми борга ўхшаб кўринарди...

Бултур бу ерларда кўкёллар йўқ эди. Улар келишга келдилар-у, лекин ҳеч кимга қўшилмай бўлак бўлиб юрдилар. Бошида бу ерларнинг туб эгалари билан тўқ-

нашиб қолмайлик деб, кўпинча эгасиз ерларда четлаб-четлаб изғишди, бориға қаноат қилиб жон сақлашди. Кейин ўлжа излаб одамлар яшайдиган пастдаги жойларга ҳам панжа ура бошлашди. Лекин барибир туб ерлик бўри тўдаларига қўшилишмади. Кўккўз бўри Акбара очдан ўлса ўлардики, лекин бировларга қарам, сизинди бўлиб яшашга асло кўнмас эди.

Ҳамма нарсани вақт ҳал қилади. Бора-бора келгинди кўкёллар оёққа мустаҳкам туриб олишди. Сон-саноксиз омонсиз жангларда Иссиқкўл адирларидаги кўп ерларни ўзларига қарам қилишди. Келгиндилар ҳар нарсага эга чиқдилар. Маҳаллий бўрилар уларнинг аймақларига асти яқин йўлай олмасдилар. Жон сақлаш учун бегона жойлардан қочиб келган кўкёлларнинг ҳаёти Иссиқкўлда шу ангиз изга тушиб кетди. Лекин шунгача улар, эҳ-ҳе, қанчалаб воқеаларни бошларидан кечирмадилар. Сезгир, зийрак Акбара уларнинг ҳаммасини қайта бошдан ўткизгандай бўлиб юради, тез-тез эслаб қўяди. Қанийди, махлуқлар ҳам кўрган кунларини бирма-бир сўйлаб берсалар эди. Балки яна ким билади, эсига тушганда, ҳаммаси тагин кўз ўнгидан ўтиб, аламли ёшларини тиёлмай оғир-оғир инграса, ажабмас...

* * *

Ўша қўлдан кетган дунё Мўйинқумнинг бу ердан узоқ саксовулзор далаларида қолди. Чек-чегарасиз Мўйинқум саҳроларида сайгоқларнинг ададсиз сурукларини ададсиз карра суриб қувиб юрган ов кунлари орқада қолди. Отабобо замонларидан бери қақроқ саксовулзор саҳроларда тўда-тўда бўлиб умр кечирадиган, худди чексиз вақтнинг ўзи каби жуда қадим, чопиб чарчамайдиган, айритуёқ, қувушшоҳ, дўнгтумшуқ шу жониворлар муртидан океан сувларини пуркаган китлардай бурунларидан пишқириб ҳаво олиб, пишқириб ҳаво чиқариб, кун ёришгандан кун ботгунга қадар тўхтамай югура олардилар. Улар ўзларининг абадий ҳамроҳлари — бўрилар таъқибига учраб, бирдан ҳаракатга келганларида, ўтакаси ёрилган

бир сурук бошқасини талвасага солиб ўз ортидан эргаштирганда, сўнг уларга яна бир, яна икки, яна уч кийик тўплари ҳуркиб қўшилганда, сўнг яна ва яна янги-янги, катта-кичик тўдалар дам сайин қўшилаверганда — сайгоқлар Мўйинқумнинг кўз илғамас кенгликларида — адирлар, пасттекисликлар, яйдоқ қумликлардан худди ер юзига тушган тўфон каби тошганда, ана ўшанда замин гўё тескари айланаётгандай бўлар, ёз фаслида довуллар ҳамда дўллар савалагандай туёқлар остида тинимсиз гувиллар, шунда ҳаво қуюн янглиг қўзгалар, осмонга чақин чақилгандай учқунлар сочар, ҳаммаёқни ҳайвон сурукларининг ҳидлари, ҳаёт-мамот учун бораётган тел-баворий қувди-қочдининг ҳидлари тутиб кетар, бўрилар кийик издиҳомининг икки биқинидан ва орқасидан тўшлари ер бағирлаб чопишар, подаларни ўзларининг пистирмалари сари ҳайдаб боришга уринишар, пистирмада эса шўрлик қувгиндиларни ашаддий, сара ваҳший бўрилар кутиб туришар, улар саксовуллар орасидан бўриларга ташланишиб, хунрезлик қилишар, ўзлари ҳам улар билан баравар қора тупроққа думалаб-думалаб кетишар ва шунда сайгоқнинг кекиртагини шартта узиб ташлашар, варақлатиб қонини оқизишар, сўнг яна қочаётган пода ортидан таъқибни давом эттирар эдилар. Бироқ сайгоқлар қандайдир йўллар билан бўрилар биқиниб ётган ерлардан хабардор бўлишар ва кўпинча ўша жойларни айланиб ўтишар эди, қув-қув шундан кейин яна шиддатлироқ авжига минар ва уларнинг ҳаммалари — қочаётганлар ҳам, қуваётганлар ҳам — шу бераҳм борлиқнинг банди балолари ҳарс-ҳарс қилиб, тиллари бир қарич осилиб, ўлар ҳолатга етиб жон-жаҳдлари билан югуришар, қандай бўлмасин, ишқилиб, яшаш, омон қолиш учун азиз қонларини олов қилиб ёқишар, энди бу қувгиндилару қувиб борувчиларни худованднинг ўзи тўхтатмаса, бошқа ҳеч кимнинг бу нарса қўлидан келмас, зотан, гап ўлиш ё қолиш устида борар, бинобарин, бундай кўз кўриб қулоқ эшитмаган қувди-қувдига дош беролмаган, олишув учун яратилмаган бўриларнинг юраклари ёрилиб кетар ва улар

чанг-тўзонга қоришганча ерга қулар, жон таслим қилар эдилар, қувиш-қочиш эса бир зум бўлсин сусаймас, осмон довул турган каби қор тўзон билан қопланар, ҳолдан тойиб йиқилган бўрилар, мабодо, ўлмай қолган тақдирларида ҳам, бу ерларда турмай, бошқа ёқларга бош олиб кетишар, кейин заррача ҳам қаршилиқ кўрсатмайдиган, ҳатто қочишга ҳам уриниб кўрмайдиган ювошгина қўй сурувларини бўғизлаш билан машғул бўлар эдилар: тўғри, бу ерларни ҳам хатарсиз деб бўлмасди — тагин буниси барча хатарлар ичида энг хатарлиси эди — бу ерларда подаларга одамлар қарашарди, қўй-қўзиларнинг худоси ҳам, қўй-қўзиларнинг қули ҳам шулар эдилар, булар ўзлари кун кўрардилар-у, лекин бошқаларга сира кун бермас, айниқса, уларга қарам бўлмаганларни, ўз эрки билан яшашга уринганларни қўймас эдилар...

О, одамлар, одамлар — одамхудолар! Ўша одамлар ҳам азаддан Мўйинқум сайгоқларини овлаб келадилар. Аввалда улар отларга миниб, устиларига тери ёпиниб, ўқ-ёй отиб келдилар, кейин милтиқ кўтариб варанг-варанг ўқ қўйиб айюҳаннос кўтардилар, у ёқдан-бу ёққа ҳалоқунинг итидай от қўйиб чопдилар. Сайгоқлар эса тўда-тўда бўлиб дам у ёққа, дам бу ёққа қочишар, ниҳоят, чексиз саксовулзорлар ичра ғойиб бўлишар эди. Ана, энди уларни топиб кўр-чи! Булар ҳам ўтиб, одамхудолар кейин сайгоқларни машиналарга миниб қира бошлашди. Худди бўрилар каби сайгоқларни аввал ҳолдан тойдириб, сўнг милтиқлари билан қирон солишди. Ундан ҳам ўтиб, одамхудолар вертолётларда учиб келишди, кейин сайгоқларни улар ўтлаб юрган ерлардан топишиб, белгиланган жойларига ҳайдаб, қуршаб олиб келишди, бу пайт ерда, машиналарда пойлаб турган мерганлар тезликни юз-юздан ошириб таъқиб қилишга тушар, вертолётлар эса тепадан уларга йўл ва нишон кўрсатиб турардилар. Машиналар, вертолётлар, тезотар милтиқлар зулмидан Мўйинқумнинг ҳаёти остин-устун бўлиб кетди. Сайгоқлар учун охирзамон, қиёмат-қойим бошланди.

Кўккўз Акбара унда анча ёш эди. Бўлажак жуфти Тошчайнар эса ундан пича каттароқ эди. Улар бўри тўдаларига қўшилиб ов қилишнинг машқини ола бошлашди. Бошда улар олгир бўрилар билан тенглашолмай, ерга қулаган, чалажон ҳолда йиқилган кийикларни бўғизлаб, қорнини ёриб юришди. Сўнг ўзлари кучқувватга тўлиб, кўп бўриларни ва айниқса, қари бўриларни орқада қолдириб кетишди. Ҳаммаси табиатнинг ўз йўл-йўриги билан борганда, улар кўп ўтмай бўри галаларининг серкаси бўлардилар. Бироқ икки ўртада ҳеч хаёлга келмаган ишлар рўй берди...

Йил йилга тўттири келмас экан. Уша йили кўкламда сайғоқлар хўп баракали қулунладилар — кўплари эгизак туғди. Ўтган куз ойлари, сайғоқлар куйиккан кезлари кунлар илиқ келди, уст-устига ёгин-сочин тушди, шундан сўнг қуруқ чексиз сайхонларда икки марта майса кўклади. Ўт-ўлан мўл-кўл, болалаш ҳам шунга яраша эди. Кўз ёрийдиган пайт келганда сайғоқлар эрта кўкламдаёқ Мўйинқумнинг энг ичкарасидаги қор тушмас қумликларга кетиб қолишади. Негаки, бу томонларга бўрилар яқин йўлай олмас, бунинг устига барханларда сайғоқларни қувиб етадиганнинг ўзи йўқ эди. Қумликларда кийик қувмоққа йўл бўлсин. Бироқ куз ва қиш ойларида сайғоқлар чўл, чала саҳроларга тушиб келган маҳаллар кўкёл галалари ўз ҳиссаларини ошиғи билан оладилар. Худо берди қашқирларга, дегани ана ўшанда бўлади. Ёзда кунлар қаттиқ исиб кетганда, бўрилар сайғоқларга тегмайдилар. Бу ёқда шундоқ тумшуқлари тагида бошқа емишлар тўлиб-тошиб ётмайдими. Суғурлар қиш уйқусидан чиқишиб, тамоми саҳро бўйлаб югургилашиб юришади. Бошқа махлуқ ҳамда жониворлар йил бўйи еб-ичиб, умргузаронлик қиладиган нарсаларга улар фақат ёз ичи етишадилар. Ана шунда суғур галаларининг беҳаловат югур-югурларини кўринг. Улар хавф-хатарга ҳам қарамай қўядилар. Ана шунда бўри деганининг куни туғади. Суғур ови бошланади. Ахир ҳар нарсанинг ўз вақти-соати бор-да. Қишда суғур анқонинг уруғи. Ёз ойларида

бурилар илвасин, каклик-каркилдак каби қушлару жониворларни ўлжа қилиб кун кечиришади. Лекин энг улуг ов — сайгоқ ови кузда бошланади. Сўнг то қиш оёқлагунча чўзилади. Ҳар нарсанинг ўз вақти-соати келади. Чўлу даштларда ҳаётнинг шу маромда тебраниб туриши табиатнинг адолатидан бўлса керак. Мўйинқумда азалаздан бери давом этиб келаётган тирикчиликнинг буйўриғини ё табиий офат ва ё инсон боласигина издан чиқариб юбориши мумкин эди...

II

Тонгга яқин чўлга салқин тушди. Ер юзида неки кимираган жонзот бор бари енгил нафас олди. Ўтиб бораётган дим, таффот тун билан шўр босган тала-тузни ўртаб, офтобнинг оппоқ алангасида ёндириб юборадиган кундуз ўртасидаги энг роҳатижон пайт шу эди. Ерга кўк сурмаранг шуълаларини сочиб, Мўйинқум узра сариқ тўлин ой чиқди. Қаеридан қараманг, бу ернинг боши ҳам, охири ҳам кўринмасди. Чор атроф олис-олисларгача қорайиб борар ва серюлдуз осмон билан қўшилиб кетар эди. Тунги ўлик сукунатга жон кирди, илондан бўлак барча жониворлар тонг палласидан баҳра олиш учун гимираб қолди. Чангал-чангал бўлиб ўсган жилгин буталари тағларида полапонлари чийилаб қушлар уйғонди. Типратиканлар ер искаб югургилади. Туни бўйи тинмай чириллаган чирилдоқлар яна бошқатдан хуружга кирди. Уйқудан уйғонган суғурлар инларидан бошларини чиқариб, ҳар томонга аланг-жаланг боқишиб, саксовул тагига тўкилган уруғларни терсакмикин, термасакмикин, дегандай уйқусираб туришарди. Каттакон япалоққуш бешта бўз учирмаси билан бирга ўзаро чақчақлашиб, чинқиришиб, бир-бирларидан айрилмай дам учиб, дам қўнишар эди. Бошқа турли-туман жониворлару махлуқлар оқариб келаётган чўл тонгида бири олиб бири қўйиб уларга жўр бўлишарди...

Кўккўз Акбара билан Тошчайнарнинг бошлари қовушган биринчи ёз кунлари эди. Улар энди ўзларини катта

овларда чопиб чарчамас зўрабор бўри эканликларини кўрсатишган ва Мўйинқум бўрилари орасида таниқли эдилар. Икковининг бахтига — чўл жониворлари орасида ҳам бахтли ҳамда бахтсизлари бўлса керакким — табиат Акбарага ҳам, Тошчайнарга ҳам чўл жондорларига ўта зарур бўлган муҳим сифатларни мул-кўл берган, иккови ҳам жуда сезгир, овни олдиндан яхши ҳис қилишар ва кўзлашар, кучлари таналарига сигмас, чопагон ва босагон; шиддаткор эдилар. Ҳаммаси келажақда бу икки бўрининг ови бароридан келишидан, уларга тирикликнинг барча азобларию роҳатлари ҳам тўла ёр бўлишидан, қисматларида неки ёзилган бўлса, баридан қочиб қутулолмасликларидан дарак берарди. Ҳозирча Мўйинқум чўларида ёлғиз ҳукмрон бўлишга уларга ҳеч қандай куч тўсқинлик қилолмасди. Ҳали одамлар бу чўлларга кўпда қадам босмаган ва бўрилар ҳам улар билан сира тўқнашмаган эдилар. Табиатнинг уларга ато этган яна бир инъоми шунда эдики, бошқа барча жониворлар каби бу йиртқичлар ҳам эртага нима бўлади, деб ташвишланмай, кўрқмай, қалтирамай кун кечирардилар. Одил табиат азалдан махлуқларни тирикликнинг бу қарғиш теккан ташвишидан халос этган экан. Гарчи табиатнинг худди мана шу инъомида жамийки Мўйинқум жониворлари бошига қора кун, хун-бийрон қиргин солган бир куч ҳам яширин эди. Лекин жониворларнинг ҳеч бири буни фаҳмамасди. Бош-кети йўқ Мўйинқум қанчалар чексиз ва ҳудудсиз бўлиб кўринмасин, Осиё қитъасининг харитасида нимсарғиш тусга бўялган бармоқ изича бир жой эканлигини англамасдилар. Йилдан-йилга боқиладиган мол кўпайяпти, янги қудуқлар қазишиб, ўтлоқ жойлар излашиб, Мўйинқумни тўрт томондан қисиб келишяпти. Каналлар қазиляпти, йўллар ўтяпти. Мўйинқум атрофларида дунёда энг йирик газ қувури ётқизиilib, техника билан қаттиқ қуроолланган одамлар машина, моторларга ўтириб, ёнларига сув ғамлаб олиб, радиоалоқа ёрдамида ҳар қандай дашту саҳро ичига, шу жумладан, Мўйинқумга шитоб билан кириб боряпти. Лекин булар келажақда наслар фахрланиб юришига арзийдиган

кашфиётлар қиладиган фидокор олимлар эмас, ҳар кимнинг қўлидан ҳам келаверадиган ишни бажарадиган оддий кишилар. Чек-интиҳоси кўринмаган, ҳеч қандай бало-қазо йўлай олмайдигандек туюлган Мўйинқум саҳросини мана шу жўнгина одамлар тўрт тарафдан қисиб кела бошлашди. Бироқ инсон ҳаётининг жуда ҳам одми ва жўн кўринган ишларида яхшилик билан ёмонлик қўшилиб кетганлигини Мўйинқум жониворлари қаердан билсинлар. Бу ерда ҳамма нарса одамларнинг ўзларига боғлиқ эди — улар инсон жамоатчилиги учун одатий бўлиб қолган бу нарсаларни нималарга йўналтирар эканлар: яхшиликками ё ёмонликка, тузишгами ё бузишга — буни саҳро махлуқлари қаёқдан билсинлар. Одамлар ақл-идрок билан иш юрита бошлаган замонлардан бери ўзларини ўзлари билишга уриниб келаётганликлари, ўз чигал ишларидан сира қутулиб кетолмаётганликлари ва азал-азалдан нима учун ёмонлик доим яхшилик устидан голиб чиқади деган муаммони, бошларини қотириб келаётган жумбоқни ечолмаётганликларини забонсиз махлуқлар қаердан билсинлар...

Одам боласининг мана шу каби ишлари, йўл-йўриқлари Мўйинқум жониворларига мутлақо қоронғу эди. Бинобарин, бу нарсалар уларнинг сезимлари, тажрибалари ва умуман, табиатларида йўқ эди. Хулласи калом, ҳозирги кунларгачайин Осиёнинг шу буюк ярим чўл, ярим саҳро жазирамаларида дарахт бўлиб дарахтмас, чўп бўлиб чўпмас, аммо тошдай қаттиқ, метиндай мустаҳкам, темир арқон каби чийралган, қурғоқчиликка чидамли жингилзорлари, қумлоқ саксовулзорлари, какра ўтлари ва ҳаммасидан ҳам ой шуълаларида, кун ёруғида олтин тусли шаффоф ўрмон каби ловуллаб ёнадиган, ичига кирган ҳар қандай зот бошини кўтарган заҳоти тўрт томондан баравар кўзга ташланадиган чий қамишзорлари бўлган шу даштлардаги жонзотларнинг яшашига ҳеч нарса тўсқинлик бермай келарди.

Янги бўри хонадони — Тошчайнар билан Акбаранинг қисматлари мана шу ерларда кечадиган эди. Бу

орада махлуқлар ҳаётида жуда муҳим воқеа ҳам бўлиб ўтган. Акбара учта туққан эди. Бу унутилмас воқеа Мўйинқумда ўша кўклам чоғи жингил чангалзор орасида, кекса саксовул тагидаги унгирда рўй берган эди. Бу уя бўри болаларини сайрга олиб чиқиш учун жуда қулай эди. Бўричалар анча тиккайиб қолишган, қулоқларини диккайтириб туришар, лекин бир-бирлари билан ўйнаган, думалашган чоғларида қулоқларининг шалпайиб тушгани билан ишлари йўқ эди. Улар энди оёқда анча маҳкам турадиган бўлиб қолган, ҳар бирлари ўзларига яраша феъли хўй орттирмоқда эди. Катта бўрилар овга чиқадиган пайтлари улардан қолмай эргашардилар.

Яқинда бўрилар бир кеча-кундуз овда бўлишди. Ов кутилмаган фалокат билан тугашига оз қолди.

Ўшанда Акбара тонг қоронғусида бўриваччаларни эргаштирганча Мўйинқумнинг овлоқ бир чеккасига йўл олди. Ўша ерларда, бепоён даштларда, айниқса, нимқоронғи сойлар, ўйдим-чуқур жарликларда ҳушни ажабтовур элитиб, бошни айлантирадиган ғалати ўтўланлар кўп ўсиб ётарди. Бўйи бардан урадиган, қорайиб ётган, бўғриққан мана шу ўтлар ичида уларнинг турфа ўткир чанг-ҳидларини бирпас димогингга тортиб кезсанг, бирдан ўзингни осмонда учиб кетаётгандек, ҳавода сузаётгандек енгил ва хушкайф сезасан, кейин беҳол уйқу босади. Акбара бу ерларни бўриваччалигидан бери билар, банг ўт гуллайдиган кезлар бир келиб кетган эди. У йўл-йўлакай чўлнинг майда жониворларини чангалидан ўтказиб, қуюқ ўтлар орасида айланиб юришни, улар устида ағанаб ётиш, ўткир исларни ичига тортиш, сўнг қанот чиқаргандай бўлиб учиш ва ниҳоят, хуморланиб ухлаб қолишни яхши кўрар эди.

Ҳозир эса улар Тошчайнар билан ёлғиз ўзлари эмас, орқаларидан оёқлари беўхшов ва узун бўричалар ҳам эргашиб келар эди. Бундай сафарлар пайтида бўри болалари иложи борича кўп нарсаларни билиб, ўз мулкларини кичикликдан яхшилаб ўзлаштириб олиш-

лари керак эди. Ургочи бўри эргаштириб бораётган мулк чеккасидаги хушбуй ўтлоқларга ҳам шу бўрилар эгалик қиладилар. Ундан у ёғи бегона маконлар эди, у томонларда одамларга дуч келиб қолиш ҳеч гап эмасди. Ўша кўз илғамас ёқлардан гоҳо куз шамолларининг увиллашидай паровоз товушлари қулоққа чалинар, у ёқлар бўриларга мутлақо ёт эди. Улар Акбара етагида ўз мулкларининг энг чекка ёқаси томон кетиб борарлар.

Акбаранинг орқасидан Тошчайнар лўкиллаб боряпти. Бўричалар эса жонлари ичига сигмай, дам сайин шўхлик қилишади. Ўйнашиб олдинга ўтиб кетишади. Лекин Акбара уларнинг бебошлик қилишларига изи бермайди. Ҳеч бир махлуқ унинг олдига тушмаслиги керак.

Бошида саксовулзорлар ва чўл шувовқлари босган қумлоқ ерлардан боришди. Кун тобора юқорига кўтарилиб, ҳаво одатдагидай очиқ ва иссиқ бўлишидан дарак берди. Оқшомга тортиб бўри тўдаси чўлнинг чеккасига етиб келди. Ҳали кун ёруғ эди. Ўтлар бу йил баланд бўлиб ўсган, улар ичида юрган бўриларнинг ёлларигина кўринарди. Банг ўтнинг кун бўйи офтоб тифида қизиб ётган тук босган шохчаларидаги кўзга унчалик ташланавермайдиган гуллари кучли ҳид таратарди, айниқса, ўт қалин ўсган жойларда ҳид гоётда ўткир ва қуюқ эди. Узоқ йўл босиб келган бўрилар кичикроқ бир сой ичида дам олишди. Тинмагур бўри болалари чарчоқ нималигини билмай атрофда ўмбалоқ ошишар, ер искашар, ҳид олишар, ҳар нарса уларга қизиқ кўринарди. Бўриларнинг қоринлари тўқ, бинобарин, кечаси шу ернинг ўзида тунаб қолсалар ҳам бўлаверарди. Йўл-йўлакай бир неча семиз-семиз суғур билан битта қуён тутиб ейишган, бир қанча қуш уяларини тинтишган, сўнг йўлда учраган жарликдаги булоқдан тўйиб-тўйиб сув ичишганди. Лекин ўртада кутилмаган бир воқеа юз бердиким, шундан сўнг бўрилар бу ерларни жадаллик билан тарк этишга, орқага, саҳро ичкарасидаги уяларига қайтишга мажбур бўлдилар. Улар тун бўйи йўл босдилар.

Воқеа бундай бўлди. Кун ботиб борарди. Акбара билан Тошчайнар банг ўтнинг ҳидидан маст, хумор ҳолда ўт-ўланлар узра чўзилишган эди. Шу пайт яқин атрофдан қулоқларига одам саси эшитилди. Одамни бошқалардан бурун жар ёқасида ўйнаб, қувалашиб юрган бўри болалари кўрдилар. Улар баногоҳ пайдо бўлган ушбу ғалати хилқат одам эканлигини ҳатто хаёлларига ҳам келтирганлари йўқ. Япроқдай иштон, яланг оёғига кеди, бошига янгилигида оқ, ҳозир эса бутунлай яғирлашиб кетган панама кийган махлуқ яланғоч ҳолда банг ўтлар орасида телба каби чопиб юрарди. У ўт қалин ўсган жойларни танлаб дам у ёққа, дам бу ёққа лўкилларди, бундан маза қилаётганга ўхшарди. Бунақасини умрларида биринчи мартаба кўриб турган бўри болалари андак чўчиб, андак ажабланиб писиб-нетиб қараб қолишди. Анави махлуқ эса, худди жин теккандек, нари бориб, бери чопиб келишини қўймасди. Бўри болалари кўрқувдан ўзларини ўнглаб, юраклари қизиди. Лўкиллаб чопиб юрган, баданида туки йўқ, икки оёқли ғаройиб махлуқ билан ўйнагилари келди. Шу пайт қип-яланғоч одамнинг ўзи ҳам бўричаларни кўриб қолди. Ҳайрон қоладиган ери шундаки, бу ерда қашқир болалари нима қилиб юрибди, деб ўйламай, ҳушёр тортмай, бу эси йўқ қўлларини олдинга чўзиб, бўри болаларини эркалай бошлади.

— Вой, булар нима? — дер эди у юзларидан оқиб тушаётган терларини сидириб. — Бўри болалари эмасми? Ё бошим айланиб, кўзимга шундоқ кўриняптими? Йўқ-эй, учаласи ҳам катта-катта бўлиб қолган бўри болалари-ку! Вой, менинг бўривойларим! Йўл бўлсин? Қайдан келдингиз? Қайга борасиз? Бу ерларда нима қилиб юрибсиз? Мени-ку ёмонлигим бу ерларга ҳайдаб келди, сизлар-чи! Бу чўлларда, қарғиш теккан бу банг ўтнинг ичида нима қиляпсиз? Қани, маҳ-маҳ, бери келинглар, кўрқма, кўрқма, маҳ-маҳ! Вой, тентак бўривойларим-эй!

Эсипаст бўри болалари одамнинг эркалатганига чиндан ишониб, қуйруқларини ликиллашиб, букилиб-

букилиб багирларини ерга теккизиб қувлашмачоқ ўйнаш иштиёқида яқинлашиб бора бошладилар. Лекин шунда жар ичидан Акбара отилиб чиқди. У вазият қанчалар хатарли эканлигини кўз очиб-юмгунчалик вақт ичида англаб етди. Акбара босиқ ириллаб, чўл қуёшининг қизгиш шафақларига беланган яланғоч одамга ташланди. Шу сакраганда унинг қорнини ёриб ташлаши ёки кекиртагини узиб олиши ҳеч гап эмасди. Ҳалиги киши эса ўқдай отилиб келаётган бўрини кўрган заҳоти қўрқувдан кўзлари ола-кула бўлиб кетди, эс-ҳушини йўқотиб, бошини қўллари билан пана қилганча чўккалаб ўтириб қолди. Ана шу уни қутқарди. Ўқдай учиб келаётган Акбаранинг фикри яшин тезлигида ўзгарди. У яланғоч ва ҳимоясиз, бир зарбалик ҳоли йўқ одамнинг устидан қуюндай ўтиб кетди. Шунда одамнинг чеҳрасини, қўрқувдан қотиб қолган кўзларини кўрди. Акбара одам танасининг ҳидларини сизди. У яна бир ирғиб ўзини одам устидан орқага отди ва болалари ёнида пайдо бўлди, уларни думчаларидан оғритиб тишлаб, шиддат билан жар ёқасига суриб ҳайдаркан, Тошчайнарнинг рўпарасидан чиқди. Тошчайнар одамни кўрган, унинг баҳайбат ёллари қўрқинчли ҳурпайган эди. Акбара уни ҳам нари суриб, бир тишлаб олди ва орқасига қайирди. Сўнгра ҳаммалари жар ичига тушиб кетдилар ва кўз очиб-юмгунча ғойиб бўлдилар...

Шундан кейингина бояги одамнинг эси жойига келди, у ўрнидан дик этиб туриб қоча бошлади... Орқасига қарамай, нафас чиқармай чўлда анча ергача чопиб борди...

Акбара галасининг одам билан тўқнашуви биринчи маротаба мана шундай юз берган эди... Бунинг оқибати нима билан тугашини ким билибди дейсиз...

* * *

Кун оғди. Ботиб бораётган қуёшдан оташин ҳарорат ёғилар, унга кун бўйи қизиб ётган ердан кўтарилаётган тоқат қилиб бўлмайдиган иссиқ ҳовур қўшилар эди. Қуёш ва чўл азалдан муқоясада: кунга қараб чўлнинг

— офтоб ўз сепларини ёйган маконнинг қанчалар чексиз эканлиги билинади. Чўл осмонининг бепоёнлиги эса калхатларнинг баланд парвозларидан аён. Ўша кунботар чоғи Мўйинқум чўллари узра кўз илғамас юксакларда бир тўп айридум калхатлар учиб юришарди. Улар ҳеч нимани мўлжалга олмай, қанотларини кенг ёзиб, билинар-билимас уқпар парда билан қопланган доимо салқин кўк денгизида роҳатланиб сузишарди. Улар худди ушбу вақт ва ушбу осмоннинг азалийлиги ҳамда ўзгармаслигидан хабар бергандек, бирининг орқасидан бошқаси давра солиб айланишарди. Ўша онларда калхатлар ўзларидан узоқда, пастда, қанотлари остида нималар бўлаётганлигини жимгина томоша қилишарди. Уларнинг кўзлари ўткир, ҳамма нарсани кўради (ҳа, аввал кўради, сўнг эшитади). Худди мана шунинг учун ҳам улар чўл осмонининг энг буюк йиртқичлари ҳисобланишар, гуноҳкор ер узра эса фақат ўлжа олиш ва тунаш учунгина қўнар эдилар.

Афтидан, ўша дақиқаларда ўша кўз етмас баландликдан уларга чоғроқ тепа устида ола-қуроқ бўлиб ўсган жилгинлар ва тилладай жилвиллаб ётган чийлар орасида жойлашган арлон бўри, серка бўри ва уч бўри боласи аниқ-тиниқ кўринган бўлса керак. Бўрилар юксакда калхатларга томоша бўлаётганларини хаёлларига ҳам келтирмай, иссиқдан тилларини осилтирганча дам олиб ётишарди. Тошчайнар ўзига жуда ёқадиган ҳолатда, олдинги оёқларини чалиштириб, бошини баланд кўтарганча чўзилган. Бу гажир бўри бошқалардан пот-ҳайбати, келбатининг зўри билан ажралиб турарди. Унинг ёнида калтабақай, йўгон думини тагига босиб, худди тошдан йўнилган санамдай бўлиб серка Акбара чайир қўлларини ерга маҳкам тираганча узала тушган. Қанжиқнинг оқариб кўринган кўкраги, энди анча шалвираб қолган эмчаклари, ичига ботиб турган икки биқини унинг куч-қудратга тўлганлиги, бели жуда бақувват эканлигидан далолат беради. Бўричалар эса учовлон шу атрофда гужгон ўйнашади. Уларнинг тиниб-тинчимасликлари, энтак-тентак шўхликлари, ҳадеб суй-

калиб осилаверишлари катта бўриларнинг зигирча бўлсин гашига тегмасди. Майли, тўйиб-тўйиб ўйнаб олишсин, дегандай қарашарди...

Калхатлар эса, ҳамон кўкда парвоз қилганча, пастда, Мўйинқумда, кунботар чогида нималар бўлаётганига совуқ назар ташлашарди. Бўрилар тўдаси жойлашган ердан бир оз нарироқда кенг жилгинзорлар оралаб оққуйруқ сайгоқлар ўтлашарди. Бу суруқдан пича нарида бутазорлараро яна бир каттакон пода ёйилганди. Калхатлар кийикларга қизиқиб қараганларидами, ўнлаб чақиримга чўзилган чўлнинг икки томони ҳам юзлаб, минглаб сайгоқларнинг подалари билан тўлганлигини пайқашар эди. Сайгоқлар ярим сахро-ярим чўл мана шу ўнгай ерларни қадим-қадим замонлардан бери ватан қилиб кўпайишиб келадилар. Сайгоқлар кечки иссиқ қайтишини кутиб, кеча салқинда олис-олисларда жойлашган булоқлар сари йўл оладилар. Айрим сайгоқ подалари ҳозирнинг ўзида тўп бўлиб сув ичгани йўлга тушмоқда эди. Сув деб улар жуда узоқ масофаларни босиб ўтадилар.

Сайгоқ суруқларидан бири бўрилар ётган тепалик ёнидан ўтиб борар, жилвирган қуруқ чий орасидан оққуйруқларнинг шувиллаб ўтиб турган сағри ва биқинлари, така кийикларнинг шохлари туртиб чиққан, ерга томон эгилган калалари кўриниб қоларди. Улар ҳавонинг ортиқча қаршилигига учрамаслик учун доимо бошларини қуйи эгиб юрадилар ва зум ичида шиддат билан югуриб кетадилар. Табиатнинг ўзи уларни шундай қилиб яратган, улар ҳар қандай хавф-хатардан бемалол қочиб қутуладилар. Сайгоқларга шу афзаллик ато этилган. Сайгоқлар ўзларига тинч пайтларда, бафуржа бораётганларида ҳам, бир маромда, сира чарчаш нималигини билмай, бўрилардан бошқа ҳеч бир махлуққа тутқич бермай йўртиб кетаверадилар. Кийикларнинг сон-саногии йўқ, уларнинг кучи ҳам мана шунда...

Ҳозир улар буталар орасида ётган Акбара галасини ёнлаб ўтиб боришар, ортларидан шамол кўтарилар,

шамолга поданинг чанг-тузони ва бадбўй тер ҳидлари аралашиб кетган эди. Тумшукларига урилган бу ислардан бўри болаларининг қонлари кўпирди. Учовлари ҳам ҳавони ютоқиб искашар ва нималигини ўзлари ҳам билмаган ҳолда ўша қонларни жўштирадиган пода иси анқиётган томонга, чийлар оралаб ўтиб бораётган бўлиқ таналарга ташланмоқчи бўлишарди. Бироқ катта бўрилар — на Акбара ва на Тошчайнар жойларидан қимирладилар. Заҳоланки, улар бир сакрашда подага етиб олишлари, унга даҳшат ва қўрқув солиб ўтиб кетишлари, ҳаёт-мамот талашувида жониворларни буткул ҳолдан тойдириб, сўнг бир қанчасини чапдастлик билан ерга аганатиб, бўғизлаб ташлашлари мумкин эди. Ҳа, шундай қилса буларди. Бунинг қийин жойи йўқ эди. Лекин омад келмай ўлжани қўлдан чиқариб юбориш ҳам ҳеч гап эмасди. Бунақаси бўлиб туради. Ишқилиб, Акбара ҳам, Тошчайнар ҳам суруклар ортидан қувишни хаёлларига келтирмадилар. Ўлжа шундоқ ёнларидан ўтиб бораётганига қарамай ўринларидан жилмадилар. Бунинг ўзига яраша сабаблари бор эди. Ўша куни уларнинг қоринлари тўқ эди. Қорин тўқида, куннинг шу иссиғида кийикларни қувиш, қутуриб ов қилиш ўлим билан баравар эди. Лекин гап бошқа ёқда. Муҳими, ҳали бўричаларнинг ов қиладиган пайти келмаган эди. Улар қув-қув, чоп-чопга дош беролмай, ўлжани ололмай шаҳдини йўқотиб қўйиши мумкин эди. Юрагини олдириб қўйган, шашти қайтган бўри бўри бўлмайди. Ҳали қиш кирсин, катта овлар бошланади, ана ўшанда кучга тўлган, вояга етган бўрилар нималарга қодир эканликларини кўрсатиб қўядилар. Ўзларига ишонч орттирадилар. Ҳозирдан ишнинг пачавасини чиқаришнинг ҳожати йўқ. Лекин вақт-соати келсин, ўшанда кўринг буларни! Зўр маърака бўлади ўшанда!

Акбара ов тамаида ўйноқлаб, ирғишиб ўзига осиллаверган бўриваччалардан безор бўлганда бошқа жойга сакраб ўтарди. Чийларнинг кумуш укпарлари оралаб худди урчидиган пайти дарёдан юқорига қараб сузган

балиқлардай ҳаммаси бир томонга қараб бораётган кийиклардан кўзларини узмай қараб турди. Кийикларни бир-бирларидан сира ажратиб бўлмасди. Акбаранинг нигоҳидан, майли, ҳозир ўтаверинглар, яшаганча яшаб қолинглар, лекин вақти соати келадики, саҳрода нимаики бўлса, яна саҳронинг ўзига қайтади, ундан асло қочиб қутулолмайди, деган маънони уқиш мумкин эди. Бу орада бўриваччалар мудраган Тошчайнарга осилиб, тирмашиб, ўрnidан кўзгаш пайидан бўлишарди.

Шунда Акбара бирдан буюк саҳрога тушадиган қишнинг илк кунларини тасаввурига келтирди. Тонгга яқин ҳаммаёқ оппоқ қор билан қопланади. У ярим кун, узоғи билан бир кун туриб, сўнг эриб кетади. Лекин ўша қор бўриларга катта овлар палласи келганлигидан дарак беради. Шундан эътиборан бўриларнинг эс-хушлари сайгоқ овида бўлади. Ўша дориламон кунлар ҳали келади. Сойликларни туман ўрайди. Оппоқ, мунгли чийларни қиш қирови босади. Жилгиинларнинг қалин шохлари қор юкини кўтаролмай эгилиб тушади. Ҳарорати қайтган чўл қуёшининг бети ҳовурланиб туради. Урғочи бўри ўша кунни кўз олдига шу қадар равшан келтирдикки, бирдан сесканиб кетди: ўпкасига муздай қиш ҳавоси киргандай туюлди, гўё гуж юлдуз каби пишиқ панжалари қор бетига тушгандай, ўз таниш изларини ҳам, ўсиб-улғайиб, феъл-атвори ҳам анча белгили бўлиб қолган болаларининг изларини ҳам, буларнинг барига ёнма-ён йирик, қудратли, тирноқ ўринлари худди каттакон қушнинг қайрилган тумшуғидай ўйилиб тушган изларни — Тошчайнарнинг омонсиз изларини ҳам равшан ўқигандай бўлди. Кенг ўмровли, бароқ тўшли Тошчайнарнинг панжалари қорга чуқур ботади, унинг куч-қудрати босган изидан ҳам билиниб туради. Тошчайнар сайгоқларнинг кекиртакларига қадалган ханжар, у чалиб ўтган сайгоқ қизил қони билан чўл қорини бўяйди. Гўё қонга беланган қуш қанотларини тапирлатиб қор бетига ётгандай. Бировнинг қони — бошқа бировга ем. Бирининг қонини ичмаса, иккинчиси

яшолмайди. Азал-азалдан шундай, тирикликнинг бошқа йўсини йўқ. Бунга ҳеч ким қозилик қилолмайди. На ҳақ бор бунда, на ноҳақ. Ким бировнинг қонини ўзга биров учун ем қилиб яратган бўлса, айб ўшанда. (Фақат одам боласигина бошқача қисмат билан яралган: у нонини заҳмат чекиб топади, заҳмат чекиб эт топади. Одам ўз табиатини ўзи бино қилади.)

Мўйинқумнинг илк қорига тушган бояги гужум юлдуздай катта-кичик излар — бўрининг туркум панжалари сойларнинг туманлари оралаб боради-боради-да, шамолдан пана бир жилга бўйида, буталар орасида тўхтайди — бу ерда бўрилар маслаҳат маърака қиладилар: ким қувишга боради, ким пистирмада қолади...

Эҳ, бир куни орзиқиб кутилган дамлар ҳам келади — Акбара қор узра қорни билан судралиб, тўнғиб қолган ўтларга суйканиб, билинар-билинемас нафас олиб, ўтлаб юрган сайгоқларга оҳиста яқинлашиб боради, кўзи уларнинг ҳозирча осуда боққан кўзларига тушади ва шунда бирдан соядай сапчийди. Ана энди кўринг бўрининг куни туққанини! Акбара бўриваччаларига сабоқ бўладиган ўша биринчи овни шунчалар яққол тасаввур қилдики, беихтиёр инграб юборди ва сакраб туриб кетишдан ўзини базўр тийиб қолди.

Оҳ, ўша илк қиш кунларидаги чўлдаги ов! Сайгоқ суруклари ўтдан кўрққандан баттар кўрқиб, қутуриб қочишга тушади. Қорнинг оппоқ бети бир зумда қора чўтирга айланади. Акбара ҳаммадан олдинда улар ортидан қувиб боради. Ёш бўрилар — унинг қонидан бўлган насл ортда қолмай чопади. Ахир қазову қадар уларни худди мана шу соат, мана шу ов учун дунёга келтирган; улардан сал нарида ҳайбатидан от ҳуркадиган, елдай илдам, қудратли Тошчайнар; унинг мақсади битта: сайгоқларни пистирма ётган томонга ҳайдаб бориш, ана ўша ерда у ўғлонларига ов қандай бўлишини кўрсатади. Ана қув-қув, ана ов! Акбара учун бунда ўлжа олишдан ҳам завқлироқ бошқа нарса бор. Ҳа, ов фасли тезроқ кела қолсайди, чўл бағрида ҳайё-ҳайт қувгин солиб, қушдай учиб кетса... бўри ҳаётининг қизиги шунда, лаззати, хумори шунда...

Табиат ургочи бўрига шундай хаёл ато этган. Яна тагин ким билади, шу сирли хаёлларни кейинчалик аччиқ алам, чидаб бўлмас ўкинч билан эслар. Ажаб-маски, булар дардли армонга айланар ва тез-тез тушларига кирар... Ўша хаёллардан балки фақат надомат қолар, хуноба ёшлар қолар. Ахир хаёл деган нарсанинг ўзи бошида кўнгил мулкида шундай ҳаволаниб пайдо бўлади-ю, сўнг кўпинча иддиз отмай япроқ ёзгани учун муқаррар талафотга юз тутди. Худди баъзи гуллар ва дарахтлар каби... Қуруқ ҳавойи хаёлнинг қисмати бошқа нима ҳам бўларди. Яхшилик билан ёмонлик нисбатларини англашнинг аччиқ зарурати ана шундай...

III

Мўйинқумга қиш тушди. Бир марта қор ҳам ёғиб ўтди. Хийла қалин ёғди, аммо узоқ турмади. Эрталаб жамики чўлу саҳрони худди тўлқинлари югуриб кета туриб бирдан қотиб қолган оппоқ уммонга айлантириб юборди. Оқ муҳитда қамғоқларни тирқиратиб қувиб юрган шамолгина ҳоким бўлиб қолди. Қумлоқларга нам сингиди. Баданига ҳўл теккан қатқалоқ тақирнинг бағри юмшади. Чўлга коинот — беҳудуд осмоннинг жимлиги чўкди... Бундан сал илгарироқ саҳро тепасидан гозлар гағиллаб учиб ўтдилар. Улар Мўйинқум узра жуда юксакларда баланд овоза солишиб, Ҳимолай томонларга боришарди. Шимолнинг дарё ҳамда денгизларидаги ёзги қароргоҳларидан Ҳинд ва Брахмапутранинг азалдан ҳам азал сувларини мўлжал қилиб учишарди. Чўл жониворларининг қанотлари бўлсайди, улар, албатта, гозларнинг ҳазин чорловларига жавобан ҳавога кўтарилар эдилар. Бироқ ҳар махлуқнинг пешонасига ўз жаннати ёзиб қўйилган... Ҳатто юксак парвозларга ўрганган чўл калхатлари ҳам ўз учар жойларидан узоққа кетмайдилар...

Акбаранинг болалари қиш бошланишида вояга етиб, кўзга ташланиб қолишди. Ҳар бирининг ўзига етгунча феъли бор. Рост, Акбара уларга исм, атов қўйгани йўқ.

Худонинг ўзи буюрмагандан кейин, йўригидан чиқиб қаёққа ҳам борарди. Лекин Акбара одамлар билмайдиган ҳид-бўйларидан ва бошқа ўзига таниқ белгилардан болаларини яхши ажратиб олар ва ҳар бирини адашмай аниқ чақирарди. Бўричаларнинг энг каттаси худди Тошчайнарга ўхшаган калладор эди. Шунинг учун уни Хумкалла деб фарқлайди. Ўртанчаси ҳам бўла ва йирик. Унинг оёқлари узун ва кучли эди. Вақти соати келиб у овда ҳайдовчиларга бош бўлади. Шунинг учун уни Илдам деб билади. Учинчи бўрича эса Акбаранинг худди ўзи — кўккўз, човида оқ ямоғи бор, энасининг суюкли ўйинқароғи. Акбара уни ўз назарида Суйгиной деб атаган. Ҳали унинг бўйи етсин, эҳ-ҳе, не-не умидвор ошиқлар уни деб бир-бирларига қирон соладилар...

Кечаси билинтирмай ёғиб чиққан қор ҳамманинг баҳридилени очиб юборди. Бўри болалари аввал уяларининг теварак-атрофини бутунлай бошқача қилиб юборган ўзларига номаълум бу ғалати нарсани кўриб, димоқларига унинг ҳидини чуқур-чуқур тортиб, андак ҳуркиброқ туришди. Кейин қорнинг роҳатбахш муздек салқини қонларини жўштириб юборди, бир-бирларини қувлашиб, хириллашиб, қорга думалатишиб, босишиб, азбаройи жонлари кирганидан инграшиб, акиллай кетишди. Ўша қиш бўрининг тўнгич болалари учун мана шундай бошланди. Қиш оёқлаганда, улар бир-бирларидан, ота-оналаридан ажралиб чиқадилар, ҳар бирлари мустақил ҳаётга қадам қўйишлари керак бўлади.

Кечга томон яна қор сепалаб ёғди. Эртасига эрталаб, ҳали қуёш чиқмасданоқ, чўл тиниқ ёришиб кетди. Ҳаммаёққа осуда сукунат чўқди. Қиш совуғи иштаҳаларини очиб юборди. Бўрилар ғаласи қулоқларини динг қила атрофга аланглашди — ўлжа қидириб чиқадиган вақт етганди. Акбара бошқа бўри ғалаларидан сайғоқ овини бошлаш ҳақида хабар кутмоқдайди. Ҳозирча ҳеч қандай ишора йўқ. Лекин ҳамма шунга маҳтал турарди. Хумкалланинг ўтиришини кўринг. Қулоқлари дикрайган, кўзларида сабрсизлик. Лекин овнинг қанчалик машаққатлари

борлигини ҳали билмайди. Ана, Илдам ҳам ҳозир у нозир; мана, Суйгиной — онасининг кўзларига тик ва садоқат билан боқади; уларнинг ёнида Тошчайнар, нари бориб-бери келиб турибди. Ҳаммалари Акбаранинг амрига мунтазир. Лекин буларнинг бари устидан яна бир буюк ҳоким — Очлик, нафс ҳукмрон.

Акбара вақт етди дегандай ўрнидан кўзгалди, йўртиб йўлга тушди. Ортиқ кутиб бўлмасди. Бошқалар ҳам унга эргашдилар.

Акбара, болалари ҳали кичкина экан, овни қандай орзу қилган бўлса, худди шундай бошлайди. Гала-гала бўрилар бир жойга йиғилиб, чўлда катта ов бошлаб юборадиган пайт. Яна жиндак вақт ўтсин, қора совуқлар туради, ўшанда ёлғиз дайдиган бўрилар жамоага бирлашади ва то қиш охирларига қадар биргаликда ов қилади.

Акбара ва Тошчайнар унгача тўнгич фарзандларини синаб кўргани биринчи катта сайғоқ овига олиб бормоқда эдилар.

Бўрилар бирда одимлаб, бирда йўртиб чўлга қараб ичкарилар, уларнинг излари теп-текис момиқ қорга худди ягона куч ва ирода рамзидай чуқур ботар, йиртқишлар йўлларида бута келса, эгилиб ўтишар, лозим бўлса, худди соядай овоз чиқармай сакрашар эди. Энди ҳаммаси уларнинг ўзларига боғлиқ, омадларига ҳавола...

Бир ерга етганда, Акбара атрофга кўз ташлаб қўйиш учун тепалик устига югуриб чиқди. Кўк кўзларини чўлнинг олис-олисларига қадаганча тек қолди. У димоғи билан шамол келтирган ҳидларни сараларди. Улуғ сахро уйғониб келарди. Кўз илғагулик енгил, ҳарир туманлар ичра сайғоқ суруклари ўтлаб юрарди, суруклар жуда катта эди; уларга бир ёшга тўлган тўқли подалари ҳам аралаш эди; лекин кўп ўтмай улар ўзлари алоҳида сурук бўлиб чиқадилар. Ўша йили сайғоқлар мўл болалаган эдилар. Бу — бўриларга ҳам барака демак...

Акбара чий ўсган тепада бир оз туриб қолди: мўлжални расо олиш, шамолнинг эсишига кўра овни қайси томондан бошлашни аниқ билиш керак эди.

Худди мана шу пайт аллақайлардан, осмон тарафдан галати қалдираган товуш чиқди. Чўлни шу гулдурос босди. Лекин у сира момақалдироқ сасига ухшамасди. Нотаниш шовқин дам сайин кучайиб келарди. Тош-чайнар ҳам жойида туролмай сакраб Акбаранинг ёнига кўтарилди, шунда ҳар икковлари ҳам қўрқиб орқаларига тисарилдилар — осмонда нимадир бўлмоқда эди. Узоқда қулоқларни батанг қилиб қалдираган қандайдир темир қуш пайдо бўлди. У худди қумга тумшугини тикиб олай деб, пастлаб, энкайиб, қийшайиб учарди. Ундан пича нарироқда яна бир худди шундай қуш учиб келарди. Кейин улар кўздан йироқлаб кетдилар. Шовқин-сурон аста-секин тинди. Булар вертолётлар эди.

Шундай қилиб, мисоли сувда из қолдирмайдиган балиқлардек икки вертолёт Мўйинқум осмонини тилиб ўтди. Бироқ на кўк ва на ерда бирон нарса ўзгарди. Бу ҳаводан қилинган азмойиш эди. Ҳозир учувчилар қаерда, хаританинг қайси бўлагидан қанча, нима кўрганликлари ҳақида радио орқали тегишли жойга хабар бермоқда. Мўйинқумга кирадиган вездеходлар, юк прицепларига қулай йўлларни кўрсатмоқда эдилар...

Бўриларми, уларни нима ҳам деб бўларди, бирпаслик саросимадан сўнг, улар вертолётларни эсларидан чиқариб, сайгоқлар макони сари лўкиллаб жўнашди. Уларнинг ҳаммалари, барча чўл жониворлари ва йиртқичлари энди дафтарга тушганликлари ҳамда ёппасига қиргин қилишга маҳкум этилганликларини қаердан билсинлар, ахир. Бу уларнинг етти ухлаб тушларига ҳам кирмаган, буларни билиш, англашдан маҳрум ҳам эдилар. Ҳолбуки, уларни қириш режалаштирилган, кўп жойларда келишилган, мана, ҳозир, шу тобда қанча-қанчалаб мотор-машиналарга миниб бу ёқларга қараб йўлга тушишганди...

Чўл бўрилари ўзларининг азал емишлари — сайгоқлар — одамларга гўшт топшириш планини бажариш учун керак бўлиб қолганлигини қаердан билишсин, ахир, «Ҳал қилувчи» йилнинг охириги кварталда областнинг аҳволи ниҳоятда чатоқ, юқори доираларда асабий ҳолат ҳукмрон

эди. «Беш йиллик плани» тўлмай турарди. Шунда область бошқармасидаги ақлли устаси фаранглардан бири Мўйинқум гўшт захираларини «ҳаракатга келтиришни» таклиф этди. Бунинг маъноси шу. Гўшт етиштириш муҳим эмас. Муҳими, гўшт топшириш. Халқ олдида, талабчан юқори ташкилотлар олдида юзни ёруғ этишнинг бирдан-бир йўли шу. Лекин буларнинг барини дашт бўрилари не билсинлар. Марказлардан областларга тўхтовсиз сим қоқишади. Шу куннинг қатъий талаби: қандай бўлмасин, ернинг тагидан бўлса ҳам топиб, гўшт топшириш планини бажариш керак, вассалом. Етар шунча пайсалга солингани. Беш йиллик якунланадиган йил ахир, биз халққа нима деймиз. Қани план, қани гўшт, қани мажбуриятлар! Аммо буларни чўл бўрилари не билсинлар.

«Плани албатта тўлдирамиз, — жавоб йўларди область бошқармаси, — яқин ўн кунлик ичида бажарамиз. Жойларда қўшимча имкониятлар мавжуд. Зўр берамиз, талаб қиламиз...»

Бу орада ҳеч нарсадан асти хабари йўқ чўл бўрилари ҳамон Акбара етакчилигида юмшоқ қор устидан сасабарсиз юриб, чекка, холи жойларни паналаб, босқин бошлайдиган ерларига келиб тўхтадилар. Ўзларини баланг ўсган чий тўплари орасига урдилар. Уларни чийларнинг қўнғир илдиз тўпларидан сира ажратиб бўлмай қолди. Акбаранинг тўдасига ҳаммаси бу ердан баралла кўриниб турарди. Яратилганларидан бери ҳаммалари бир-бирларига ўхшаш, бўксалари оқ, елкалари малла кийикларнинг¹ сонсаноксиз подалари хавф-хатардан холи кенг жингилзор водийда янги тушган қор остидаги эрман, шувокларни иштаҳа билан чимдиб юришарди. Акбара пайт пойларди. Пайт пойламаса бўлмасди. Босқин олдидан нафасни ростлаб олиш керак. Ундан сўнг барчалари баравар подага ташланадилар ва дарҳол ҳайда-ҳайдани бошлаб юборадилар. Ўшанда қувиб кета туриб яна нималар қилиш

¹ Айрим туркий халқлар, жумладан, қирғизлар бу кийикларни бўкан ҳам дейдилар. Бўкантоғ деган жойларимиз шунга ишора (*таржимон изоҳи*).

кераклиги ўз-ўзидан равшанлашади. Ёш бўриларнинг тоқатлари тоқ, думларини асабий типирлатишади, қулоқларини дам тиккайтириб, дам шалпайтиришади. Огир, босиқ Тошчайнарнинг ҳам қони жушади, тишларини ўлжасининг биқинларига санчиш зугумида гижирлатади. Бироқ Акбара кўзларидан чақнаган ўтни яширар, бўриларни ҳали босқинга бошламас, энг қулай пайт келишини пойларди. Фақат шундай қилгандагина ов бароридан келади. Акс ҳолда сайғоқлар бир зум ичида шамолдек елиб, кўздан гойиб бўладилар. Бошқа ҳеч қайси ҳайвон улардек тез югуролмайди. Ҳа, пайт пойлаш керак.

Шунда худди ёздаги чақиндек, осмонда яна бояги вертолётлар кўринди. Бу сафар улар тез пастлаб учиб келишди. Бемалол ўтлаб юрган сайғоқларнинг қалин тўплари устига ёпирилишди. Сайғоқлар қаттиқ ҳуркиб кетдилар. Ҳаммаси бир зум ичида рўй берди. Юзлаб, минглаб қўрқиб кетган сайғоқлар серкаларини йўқотиб, кўзлари ола-кула бўлиб, ўзларини бошолмон ҳар томонга ура бошладилар. Беозор махлуқлар кўкдан тушган темир балога тоқат қилолмадилар. Вертолётларга эса худди шунинг ўзи керак эди. Улар қутурганча тўзғиб бораётган подаларни ерга қисиб, ўраб, ундан олдинга ўзиб ўтиб, бир подани нарида ўтлаб юрган бошқа подалар билан тўқнаштириб, аралаш-қуралаш қилиб юбордилар. Ҳеч қачон бундай офатга дуч келмаган, тўз-тўз бўлиб кетган минглаб чўл кийиклари эс-ҳушларини йўқотиб, у ёқдан-бу ёққа югуришар, Мўйинқумда бами-соли жаҳаннам қўпганга ўхшар эди. Чўлда ҳеч қачон бунақаси бўлмаганди. Жуфт туёқларгина эмас, уларнинг азалий ҳамроҳлари — бўрилар ҳам худди шундай ёмон аҳволга тушдилар.

Вертолётларнинг бу мудҳиш босқинчилигини кўрган бўрилар ҳам эсхоналари чиққанча, писиб чийларнинг дўмпайган илдиз тўплари тагига биқиндилар. Лекин барибир юраклари дош бермай, лаънати ердан ура қочишга тушдилар. Бўрилар бу ердан иложи борича тез бош олиб кетишлари, кўздан йўқолишлари, бехатар жойга етиб олишлари керак эди. Бироқ худди мана

шунинг иложи топилмай қолди. Улар қочиб ҳали узоққа ҳам бормаган эдилар, баногоҳ тўфон кўчгандай ернинг гувиллагани, зириллагани эшитилди. Вертолётлар керакли томонга ҳайдаб бораётган сон-саноксиз сайгоқлар ақдан оздирадиган тезлик билан бўрилар томонга бостириб келардилар. Бурилар на бир чеккага қочиб чиқолдилар, на ўзларини панага ололдилар. Улар йўлида нимаики учраса, ҳаммасини остин-устун қилиб, мажақлаб ташлайдиган, қора булутдай шиддат билан ёпирилиб келаётган талотум остида қолдилар. Агарда улар шу онларда бир зумгина тўхтасалар эди, кўз очиб-юмгунча сайгоқларнинг туёқлари тагида топталиб, қаро ерга қоришиб кетардилар. Бошвоғини йўқотган, ўзини мутлақо идора қилолмай қолган бу подалар мисоли жоили сел каби ваҳшат солиб келарди. Бўрилар қадамларини секинлатмай ва аксинча, ваҳиманинг кучи билан янада зўр бериб қоча бошлаганлари учун ҳам ўлмай омон қолдилар. Лекин энди улар ҳам ақл бовар қилмас мана шу буюк қочқинда сиртмоққа тушган эдилар. Аёвсиз ваҳший оқим уларни суриб кетгандан суриб кетди. Энди улар ўзлари боягина қувғин қилиб, қирғин-баротга солиб, этини бир бурдадан қилиб ташламоқчи бўлганлари сайгоқлар — азал қурбонлари билан умумий ёвуз хатардан биргаликда, ёнма-ён жонларини ҳовучлаб қочишар эди. Омонсиз қисмат уларни теппа-тенг қилиб қўйганди. Бўрилар билан сайгоқларнинг мана шундай бир тўп ичида қочганлигини қари Мўйинқум ҳатто энг улуг ёнғин пайтлари ҳам кўрмаганди.

Акбара бир неча маротаба тўп ичидан чиқишга уриниб кўрди. Лекин эпини қилолмади. Ёнма-ён чопиб бораётган кийикларнинг туёқлари остида қолиб кетиш ҳеч гап эмасди. Акбаранинг бўрилари қутурган бу талотумда ҳозирча жипсланиб борар эдилар. Акбара уларни кўз қири билан кўриб турарди — ана, улар кийиклар орасида тобора илдамроқ югурмоқдалар, ана, кўзлари қўрқинчдан жайноқланган тўнғичлари — ҳов ана Хумкалла, ҳов ана Илдам, ана, ҳолдан тойиб, базўр етиб келаётган Суйгиной, ана, Мўйинқумнинг қаҳрли бо-

тири — Тошчайнар, эвоҳ, у ҳам даҳшатли кўрқув ичида тирақайлаб қочиб келади. Кўккўз Акбара шуларни орзу қилганмиди, ахир. Кўринг, катта ов ўрнига улар сайгоқларга қўшилиб қочиб боряптилар. Шундан ўзга чоралари ҳам йўқ, гўё дарё чирпирак қилиб кетаётган хасдай... Биринчи бўлиб Суйгиной кўздан йўқолди. Издиҳом туёғи остида қолиб кетди. Фақат бир чинқириқ эшитилди. Сўнг бу овоз минглаб туёқларнинг олатасири ичида йўқ бўлиб кетди.

Қувгин солган вертолётлар эса улкан қочоқ поданинг икки ёнида учар, пода тўзғиб кетмасин, яна чўлдан қайтариб келиш қийин бўлади деб, уни четдан қисиб келишар, рация орқали бир-бирлари билан сўйлашар, бир-бирларига мослашиб ҳаракат қилишар, жониворларнинг ўтакасини ёришар, уларни янада тезроқ чопишга мажбур қилишар эди. Шлемофондан қувгинчиларнинг қулоқни батанг қилувчи хирқираган овозлари эшитиларди: «Йигирманчи, менга қара, йигирманчи! Қани, яна бир зўр бер! Яна, яна!» Тепада учиб юрган вертолётларга пастда оппоқ қор узра сел каби оқиб бораётган қутурган қора дарё яққол кўриниб турарди. Қулоқчиндан йигирманчининг чинқиरोқ овози келади: «Бўпти, зўр берамиз! Ҳа-ҳа-ҳа! Э, кўряпсанми, уларнинг орасида бурилар ҳам бор экан! Ана холос! Қўлга тушдинглар, калтадумлар! Жонингдан умидингни уз, баччагарлар! Бу сенларга кинодаги «Ҳали шошмай тур!» эмас!»

Қувгинчилар ҳайвонларни зўриқтириб, ҳолдан тойдириб қувардилар. Олдиндан шундай қилиш келишилган ва кўзланган эди. Худди кўзлангандай бўлди.

Қувгинда кийиклар катта, теп-текис ёйиқликка кириб борганларида уларни қурол тутган отувчилар кутиб олдилар. Вертолётларнинг эрталабдан бери қилаётган ҳаракатлари мана шунга эди. Булар овчилар эмас, қирувчилар. Усти очиқ «уазик»ларга ўтириб олган отувчилар сайгоқларни қува кетдилар. Улар сайгоқларни йўл-йўлакай автоматлардан ёппасига ўт очиб, ҳатто мўлжалга олиб ўтирмай қиришар, жониворларни худди

томорқада ўт ўргандай ўриб ташлашарди. Уларнинг орқаларидан эса юк прицеплари борар — ўлжаларни бирма-бир унинг устига итқитиб ташлашар, одамлар мўмайгина ҳосил кўтаришар эди. Эпчил ва бақувват йигитлар дарҳол бу ишнинг ҳам пайховасини олишди. Улар ҳали жони чиқмаган кийикларни сўйишар, ярадорларининг орқасидан қувишар ва сўнг уларнинг томоқларига пичоқ тортишарди. Лекин асосий қиладиган ишлари ерда қонга беланиб ётган кийикларни кўтариб, оёқларидан силкитиб, кейин бир зарб билан машина тепасига кўтариб ташлашдан иборат эди. Чўл — чўл бўлгани учунгина худоларга мана шундай қонли солиқ тўламоқдайди. Хунгарқоб кийиклар кузовларга тоғдай уюлди.

Қиргин эса давом этарди. Машиналардаги отувчилар ҳолдан тойган сайгоқларнинг қалин тўпларига ёриб килар, ўнгу сўлига қарамай уларни отиб қулатар, жониворларни баттар ваҳима ва харосонликка солардилар. Қўрқинч аросат шу даражага етган эдики, гўё қиёматқойим бўлаётгандек, отишмалардан қулоғи том битган Акбарага гўё оламнинг ўзи кар ва гунга айлангандек, еру осмон остин-устун бўлиб кетгандек, ҳатто кўкда унсиз-овозсиз шуъла сочиб турган қуёшнинг ўзи ҳам улар билан бирга қутурган қувғинга учрагандек ва ўзини тўрт томонга уриб нажот қидираётгандек, ҳатто вертолётлар ҳам ўз қалдираган, гулдираган, чийиллаган товушларидан ажраб, соқов бўлиб қолгандек туюлар эди. Улар поёнсиз зулматга чўмган саҳро узра ваҳимали қора калхатлар каби овоз чиқармай сузиб юришарди... Оммавий отувчилар эса тиззалаб ўтириб ҳам отишар, «уазик»ларнинг бортларидан туриб ҳам отишар, лекин ўқ товуши чиқмас, машиналар шамолдек елар, сакрар, кўтарилар, учиб тушар, лекин уларнинг ҳам овозлари чиқмас, жинни бўлиб қолган кийиклар гўё қанот чиқариб учар, лекин саслари чиқмас, дўлдай ёғилган ўқлардан қонга беланиб қулар, ағдарилар, лекин овозлари чиқмас эди... Бу охирзамон сукунатига ўхшарди. Шунда Акбаранинг кўзига одам қиёфаси кўринди. У одамнинг

қурқинчли башарасини шунчалар яқиндан, шунчалар аниқ-таниқ кўриб, шунчалар даҳшатга тушдики, сал бўлмаса машина гилдираги тагига кириб кетай деди. «Уазик» унинг шундоққина ёнгинасига келиб қолганди. Анов одам белидан ярмисини машинадан ташқарига чиқарганча олдинда ўтирарди. У кўзини шамолдан эҳтиёт қилиб каттакон кўзойнак тақиб олганди. Ўпкадай қип-қизил башарасини ел ялаб кетган, қорайиб кўринган оғзига микрофон тутган, утирган жойида тинмай сакрар, бутун чўлга эшиттириб алланарсаларни бўғилиб қичқирар, лекин унинг сўзлари эшитилмас эди. Афтидан, у қиргин ва қувгинни бошқарарди. Агарда шу онларда Акбара шовқин-сурон товушларини эшитганда ва одам боласининг тилини тушунганда эди, унинг рацияга қичқираётган шу сўзларини англаган бўларди: «Четидан отинглар! Четидан! Ҳой! Ўртасига отманглар! Э, нима қияпсизлар! Ҳаммаси оёқ остида қолиб кетади-ку!» Ўлдирилган кийикларнинг гўшлари ерда пайхон бўлиб кетмасин дейди-да...

Шунда микрофонга бақираётган киши машина билан ёнма-ён қочқин кийиклар орасида битта бўри, унинг орқасидан эса яна бир нечта бўрилар чопиб кетаётганлигини кўриб қолди. У бир силтанди, алланарса деб хириллаб қичқирди, ҳаҳ, шошмай тур, дегандай микрофонни ташлаб, қўлига милтиқ олди ва шу заҳоти уни ўқлади. Акбаранинг қўлидан нима ҳам келарди, кўзига ойнак тутган одам ўзини мўлжалга олаётганлигини у тушунмасди, тушунганда, билганда ҳам, хўш, нима қила оларди — қувгин ичидан чиқиб кетолмасди, бошини панага ололмасди, одам эса ҳамон мўлжалга оларди. Шу Акбарани қутқариб қолди. Нимадир бўрининг оёқ остига тарсиллаб урилди, бўри боши билан ўмбалоқ ошиб тушди, лекин издиҳом остида қолмаслик учун дарҳол сакраб турди, шунда тўнғичи Хумкалланинг осмонга баланд сапчиб, сўнг ерга қулаганлигини кўрди. Уни чопиб кетаётганида отган эдилар. Тўнғичи ёнига аста ағдарилиб, гавдаси чўзилиб онтарилганча ўз қонига олуда бўлиб тушди. Балки у оғриқ-

дан увлаб юборгандир. Балки ўлим хавфи фарёд кўтаргандир, лекин буни бўри эшитмади. Отган одам азбаройи хурсанд бўлиб кетганидан милтиқни боши узра кўтариб нуқул силкитарди. Яна бир дақиқадан сўнг Акбара ўлиб ётган боласининг лоши устидан сакраб ўтиб кетди. Шунда яна унинг қулоғи очилди, оламнинг бутун қийлу қолини эшита бошлади — ана шовқин, ана сурон, ана олатасир ўқ овозлари, машиналарнинг гувиллашлари, одамларнинг бақириқ-чақириқлари, жон бераётган кийикларнинг хирқирашлари... Кўпгина сайгоқлар ерга таппа-таппа қулар, оёқларини типирлатиб ерда ётар, туришга мадорлари етмас, ўпкаларига ҳаво тикилган, юраклари ёрилиб кетган эди... Одамлар шу ернинг ўзида уларнинг томоқларига шартта пичоқ тортиб сўйишар, сўнг яна жони чиқмаган, титраб-қақшаган кийик таналарини оёғидан ушлаб, юк машиналарига улоқтирар эдилар. Бошдан-оёқ қонга ботган бу одамларга қараш жуда қўрқинчли эди...

Агарда тубсиз осмон қаъридан бировнинг сергак нигоҳи буларнинг барини кузатиб турганда эди, у қиргин қандай бўлганлигини ва Мўйинқум шундан сўнг нечоғлик абгор аҳволга тушганлигини кўрган булар эди. Лекин бундан кейин нима рўй бериши, бунинг оқибати қандай тугаши, афтидан, унинг ўзига ҳам қоронғилигича қолаверарди...

Мўйинқум қиргини кечга томон тўхтади. Қувган ҳам, қочган ҳам тамомила ҳолдан тойди. Чўлга хуфтон кирди. Эртага вертолётлар базадан мойларини янгилаб келгандан сўнг қиргинни яна давом эттириш кутиларди: уларнинг чамаларича, бу ерларда иш ҳали уч-тўрт кунга етиб ортарди. Вертолётларда ўтказилган текширишларга қараганда, Мўйинқумнинг энг қумлоқ гарбий қисмида ҳали ҳеч тегилмаган сайгоқ сурувлари сон-саноксиз эди. Расмий тилда уларни ўлжанинг ҳали очилмаган резервлари деб аташарди. Бинобарин, резерв мавжуд экан, уни зудлик билан ўлканинг гуллаб-яшнаши йўлида план оборотига қўшиш керак. Мўйинқум «юриши»га худди мана шу нарса расмий асос бўлганди.

Лекин маълумки, ҳар қандай расмий хулосалар ортида, албатта, тарихнинг ҳаракатини белгилаб берадиган у ёки бу ҳаётий шарт-шароитлар туради. Шарт-шароит деганимиз эса, бу аввало, одамлар, уларнинг интилишлари ва ҳаяжонлари, яхшилик ва ёмонликлари, нима билан тугагини билиб бўлмайдиган ахтаришлари ва бош-кети йўқ зиддиятлари. Шу маънода Мўйинқум фожиаси мустасно бир ҳодиса эмасди. Ҳақиқат узи хоҳлабми, хоҳламайми, шу ваҳшийликни қилган кишилар чўлда тунаб қолган эдилар.

Бўри галасидан Акбара билан Тошчайнаргина аросатдан омон чиққан, энди туни бўйи тентираб қиргинжойлардан узоқроққа кетиб борардилар. Қиёмат кўпган дала-тузда қочавериб кўкраклари, човлари то сағирларигача лой-балчиққа ботган бўрилар зўр-базўр қадам ташлардилар. Тилинган, шилинган, яраланган оёқлари тинмай зирқиллаб оғрир, куйгандай ачишар, ҳар қўйилган қадам мисоли бир азоб эди. Қани энди, тезроқ инимизга етиб олсак, шўрлик бошимизга тушган бу оғир кунни тезроқ унутсак, оёғимизни ёзиб, кўзимизни юмсак — бўриларни ҳозир бирдан-бир истаклари шундай эди.

Лекин бу ерда ҳам омадлари келмади. Инларига яқинлашиб қолганда улар одамларнинг устидан чиқдилар. Қадрдон инларининг шундоқ ёнгинасида катта-конт юк машинаси қорайиб кўринар, унинг гилдираклари жилгин буталари ичига ёриб кирган эди. У ерда одамларнинг говур-ғувури эшитилди. Бўрилар бирпас жим қулоқ солиб туришди-да, сўнг индамай очиқ чўлга қараб юришди. Негадир худди шу пайт тун қоронғилигини ёриб машинанинг ўткир чироқлари ёнди. Гарчи уларнинг шуълалари нариги томонга тушган бўлса-да, лекин бўрилар учун шунинг ўзи ҳам етарли эди. Улар чўлоқлана-чўлоқлана оғриқ азобидан диконглаб бош оққан томонга жўнадилар. Акбаранинг, айниқса, олдинги панжалари ачишиб оғрирди... Зада бўлган оёқларига озгина ором бериш учун у эрмай қолган қорлар устидан қадам босишга уринарди. Бўри панжасидан тушган

эзгин нақшли гуллар қорда аламли, маънос судралиб борарди. Болалари ўлди. Бошпана йўли берк. Чўлда одамлар изғияпти...

Улар олтовлон эдилар. Ҳайдовчи Кепани ҳам ҳисоблаганда, тасодиф туфайли бир жойга йигилиб қолган ўлжа тўпловчилар, эртага ишни барвақтроқ бошлаймиз, деб чўлда тунаб қолгандилар. Иш ҳам уларга жуда маъқул келди. Ёмонми, машинага ортилган ҳар бир кийик учун элик тийин тўлашади. Бугун учта кузовни лиқ тўлатдилар. Лекин барибир қоронги тушгунча ҳамма отилган, йиқилган кийикларни йигиб, улгуришолмади. Эрталаб йигилмай қолганларини топиб, машинага ортиб, сўнг прицеplarга жойлаштиришади. Улар эса ўлжаларни Мўйинқумдан узоқларга олиб кетади.

Ўша кеча ой тўлган эди. Тўлин ой баркаши уфқдан жуда эрта кўтарилди. Ой қути ўчган, қори бутунлай эриб кетмаган чўлнинг ҳаммаёғидан баралла кўриниб турарди. Унинг мовий шуъалари чўлдаги бутазорлар, ўр-жарлар, дўнг-тепаларни дам ёритиб, дам кўлкалантириб қўяди. Лекин шу ҳувилаган, кимсасиз жойларда улкан юк машинасининг қорайган шарпасига ҳеч кўникиб бўлмайди. У бўриларнинг жонларига қутқу солади: ҳар сафар ўтирилиб қарайдилару юраклари орқаларига тортиб кетади, думларини чотларига қисиб, қадамларини тезлатадилар. Шунга қарамай, улар ҳадеса тўхтаб, яна ортларига тикилиб қоладилар, ўзи нима бўляпти, нега одамлар уларнинг ини олдида тўхташди, нима бор уларга? Анови қўрқинчли катта машина бу ерда ҳали узоқ турармикин ё кетармикин? Дарвоқе, бу машина ҳарбий йўриқ билан чиқарилган, усти брезент билан ёпиладиган, баҳайбат гилдираклари юз йил юрса ҳам емирилмайдиган, истаган жойда бемалол юриб кетаверадиган «МАЗ» вездеходи эди. Кузовда эртага жўнатиш учун қолдирилган ўнлаб сайғоқ тўшлари орасида қўллари худди асир олингандай боғлаб қўйилган бир одам ётар, у тагидаги ва ён-атрофидаги сайғоқларнинг лошлари вақт ўтган сайин совиб, қотиб бораётганлигини ҳис қиларди. Ҳар қалай, уларнинг териси уни

иситиб, жонига ора кириб турар, бўлмаса аҳволи жуда чатоқ эди. Машина устига ёпилган брезентнинг тирқишидан ой мўралар, лекин ётган одамнинг нигоҳи бўшлиқдан ўзга нарсани илгамас, қути ўчган чехрасида азоб-уқубат шарпаси аксланарди.

Энди унинг тақдири мана шу одамларга боғлиқ. Бу ерга улар билан бирга келди. Худди уларга ўхшаб Мўйинқум қирғинидан пул ишлаб кетмоқчи эди...

Одамнинг умри нима, деган саволга жавоб топиб бериш қийин. Инсон муносабатлари шунчалар турфа, табиати, феъл-атвори шунчалар ранг-баранг ва мураккабдирки, ҳатто энг мукаммал, энг замонавий компьютер системалари ҳам энг оддий инсон табиатининг умумий чизигини ажратиб беролмайди. Мана шу олти кишини олинг. Тўғрироғи, беш киши, чунки вездеходнинг шофери Кепа ўз ҳолича, буларга фақат ҳайдовчи бўлибгина қўшилган, яна уларнинг ичида бирдан-бир бола-чақали одам, лекин очигини айтганда, шерикларидан унчалар фарқи ҳам йўқ, шуларнинг биттаси, хуллас, мана шу олтовлон ҳаётда бир-бирига тамомила қарама-қарши ҳолатлар бўлиши ва бунда компьютер ҳисоб-китобига ҳам ҳожат йўқлиги, шунингдек, гап одамларнинг энг кичкина, арзимас коллективлари устида бораркан, ақл етмайдиган, англаш қийин ҳоллар ҳам кўп эканлигига мисол бўла олади. Худонинг хоҳиши шу экан-да, бўлмаса, уларнинг ҳаммалари ҳайратомуз тарзда бир хилдаги одам бўлиб чиқармидилар. Яна ким билади, ҳарҳолда, улар Мўйинқумга отланган чоғларида аҳвол шундай эди...

Бедананинг уйи йўқ, қайга борса, питпилдиқ дегандай, булар ҳам тайини йўқ, қамғоқдек шамол қаерга учирса, шу ерда дайдийдиган кимсалар эди. Фақат Кепагина бундан мустасно эди. Учасини хотини ташлаб кетган, ҳаммалари ҳам на бировни ялчитган, на ўзлари ялчиган: шунинг учун ҳам дунёдан тўйган, ҳамма нарсадан норози эдилар. Улар ўртасида ёшгина бир йигит ажралиброқ турарди. Унинг исми ҳам галати — Авдий эди. Бу ном қадим китобатда бор: Инжилнинг учинчи Мулк битигида айтилган. Ўзи асли дьяконнинг ўғли

бўлиб, Псков томонлардан эди. Отасининг вафотидан сўнг, черков ходимининг куртаги деб, таҳсил учун диний семинарияга қабул қилинган, ammo икки йилдан сўнг куфронага йўл қўйиб у ердан ҳайдалган эди. Мана энди икки қўли боғланганча «МАЗ»нинг тепасида жазо-сини кутиб ётибди. Обернинг тили билан айтганда, у кемада исён чиқармоқчи бўлди.

Уларнинг ҳаммалари Авдийни ҳисобга олмаганда, ўлгудай арақхўр эдилар. Касбимиз арақ ичиш дейишарди ўзлари. Бироқ бунда ҳам Кепа уларга кўп қўшилолмайди, шоферлик қоғозини сақламаса бўлмайди, акс ҳолда хотини иккала кўзини ўйиб олишдан ҳам тоймайди. Лекин ўша кеча Мўйинқумда бошқалардан асло қолишгани йўқ — бўкиб ичди. Фақат Авдий-Авдох, шу дайдивой, ичмайман, деб оёғини тираб туриб олди. Обернинг баттар газабини кўзгади.

Қўл остидаги тўш йиғувчиларга ўзини қисқа қилиб, Обер деб чақириш кераклигини айтиб қўйган эди. Эҳтимол, бу сўз катта деган маънони англатишини кўзлаб шундай қилгандир. У чиндан ҳам, жазо олмасидан илгари жарима батальонининг катта лейтенанти эди. У унвонидан маҳрум қилинганда, хайрихоҳ кишилар: хизматини ортиғи билан адо этгани учун куйди бечора, деб анча хафа бўлиб юришди. Ўзи ҳам бошлиқлар менга нисбатан адолатсизлик қилишди, деб ҳисоблар, сўраганларга шундай деб тушунтирар, ичидан қиринди ўтар, лекин армиядан ҳайдалишининг ҳақиқий сабаблари ҳақида чурқ этиб оғиз очмасди. Ўтгани эсласанг, эсинг кетади. Нима қилади эслаб, Обернинг ҳақиқий фамилияси Кандалов эди, асли Хандалов бўлиши ҳам мумкин, лекин бу билан кимнинг нима иши бор — Оберми-Обер, бундан ортиқ яна нима керак.

Бу тўп ўзини хунта деб атайти. Ҳаммалари шунга келишганлар. Фақат область драма театрининг собиқ артисти Гамлет-Галкингина «хунта» деб аташга эътироз билдирган: «Э қўйинглар, шу хунта-пунтасини. Жиним ёқтирмайди шу хунтани, болалар. Биз сафарга отланяпмиз. Келинлар, номимиз ҳам «сафар» бўлсин!» Лекин

Гамлет-Галкиннинг бу таклифига ҳеч ким қўшилмади. «Сафар» сўзи унча тушунарли эмасди. «Хунта» дегани эса дадил ва ўқтам эшитиларди. Шунинг учун кўпроқ бу сўз маъқул бўлди шекилли. Ана шу хунтанинг иккинчи одами Мишаш деган кимса. Тўла айтганда, Мишка Шабашник. Қўтосдек серзарда бу зот истаган одамани, ҳатто Обернинг ўзини ҳам бўралаб сўкиб юборишдан тоймасди. Мишашнинг одатларидан бири шу эдики, ҳар икки сўзнинг бирида «онангни...» деб турарди. Бу унга нафас олгандай ўрганиш бўлиб кетган эди. Авдийни боғлаб машина кузовига ташлаш фикри ҳам бошқалардан эмас, айна шу Мишашдан чиқди. Хунта эса унинг таклифини кўз очиб юмгунча бажо келтирди.

Хунта ичида энг кўзга кўринмайдиган камсуқум одам бу — Гамлет-Галкин. Ичкиликка муккасидан кетган, саҳнани жуда эрта тарк этган ушбу кимса дуч келган ишни қилиб кун кўрарди. Мана, орадан осмондан тушгандай бу мўмай иш чиқиб қолди. Кийик дейдими-ей, сайгоқ дейдими-ей, унга нима фарқи бор, оёғидан кўтариб шартта-шартта машинага ташлар экансан. Бир ойда ҳам тополмайдиган ақчангни икки-уч кунда бемалол ишлаб оласан. Яна Обер қурғурнинг сийловини айтмайсизми? Бир яшик арақ. Тўғри, бу ўртадаги умумий даромаддан олинади. Лекин барибир-да. Ниҳоят, бу тўп ичида энг қўй оғзидан чўп олмагани бу — Узоқбой. Унинг оёқ-қўли жуда чаққон. Узоқбой ўзи шу ерлик, Мўйинқум атрофларидан. Негадир уни Абориген деб чақирришади. Узоқбой ор-номус деган нарсаларнинг ҳатто кўчасидан ҳам ўтмаган. Нима десанг, барига рози, барига кўнади, қўшилади. Бир шиша арақ учун Шимолий Қутбга десангиз ҳам боради. Абориген-Узоқбойнинг қисқача таржимаи ҳоли бундай: тракторчилик қилиб юрган эди. Кейин бошини кўтармай ичадиган одат чиқарди. Бир куни кечаси тракторини катта йўлнинг ўртасига ташлаб кетибди. Унга бир машина келиб урилиб, одам нобуд бўлади. Узоқбой шундан сўнг икки йил ўтириб чиқди. Бу орада хотини болаларини олиб кетиб қолди. Шундан кейин Узоқбой, қайдасан деб, шаҳарга жўнади. Тайинли бирон ишнинг

бошини тутмади. Озиқ-овқат дўқонида юк ташиб юрди. Уйларнинг қоронғу йўлаклариди чўк тушиб ўтириб шиша бўшатди. Обер уни шундай қоронғу йўлакларнинг биридан топди. Узоқбой унга миқ этмай эргашди. Нимасига ҳам миқ этсин... Обер Кандаловга йўқ деб бўлардими — узоқдан ҳид билишга жуда уста одам...

Обер Кандалов бош бўлган хунта мана шу тахлит топишган эди. Улар Мўйинқум маъракасида юзага чиқишди...

Агар тақдир ва тақдирлар ҳақида, ҳодисаларни олдиндан белгилаб берадиган тирикчиликнинг турли-туман ҳолаҳволлари ҳақида сўз юритадиган бўлсак, унда айтишимиз керакки, Авдий Каллистратов ўз вақтида диний мактабни муваффақият билан битириб, шу йўлда кўшиш кўрсатиб, яхши унвонларга мушарраф бўлиб юрганда эди, унда худо шоҳид, Обер Кандаловни ҳеч қандай ташвишга қўймас, бошини бунчалар қотирмасди. Дарвоқе, Авдийнинг барча синфдошлари, енгилтаккина ўқувчи болалар кейинчалик ҳам танлаган ҳаёт йўлларини собитқадамлик билан давом эттиришди, уларнинг ҳаммалари бу соҳада собиқ дьяконнинг ўғли Авдийдан кўра абжирроқ, чапдастроқ чиқишди. Улар диний таҳсилни тугатгач, черков мансаб шотисининг пиллапояларидан муваффақият билан кўтарилиб боришарди. Ваҳоланки, Авдий руҳоний оталарнинг севимли, истеъдодли порлоқ ўқувчиларидан ҳисобланарди. Ўз синфдошлари қаторидан чиқмаганда эди, у ҳеч қачон Обер Кандаловга ҳам дуч келмасди. Обер Кандалов эса попларни дунёга янглишиб келиб қолган одамлар, деб биларди. Ўзидан қолар гап йўқ, у умри бино бўлиб черков остонасига яқин йўламаган ва ҳатто черков нима экан, деб қизиқиб кўрмаганди.

Агар-магар деймиз... лекин шундай бўлишини ким билибди дейсиз. Ҳаммасини олдиндан билиб бўлсайди... Бир марта бирга қилинадиган ишга ким анкета тўлдириб ўтиради. Пул ишлашдан бошқасини хаёлингга келтирмайсан. Бу худди коллектив билан картошка йиғишга чиққандай омади гап. Фарқи шуки, бу ерда картошка эмас, ўққа учган сайроқларни йиғиштирасан.

Обер Кандалов ўзига вокзалда дуч келган дайди Авдийнинг эсипаст, девона эканлигини билгандайди, Муъинқумда энди буни нима қиламан, қандай қилсам, бу шўрпешонадан омон-эсон, безиён қутуламан деб, бошини қотириб ўтирмасди. Обер Кандалов бу ишни бир чеккаси ўтган гуноҳларимни юваман деб, жон куйдириб бошлаган эди. Ана шу ишни тентак Авдий барбод қилишига оз қолди. Ҳаммаси ақл бовар қилмайдиган даражада ғалати бир тарзда, бунинг устига гоятда аҳмоқона бир тарзда бир жойдан чиқиши кимнинг хаёлига келибди дейсиз. Шуларни ўйлаганда, Обер Кандаловнинг ичгиси келади. Бор, нима бўлса, бўлди, десинми? Лекин буни у жуда боплайди. Ярим стаканни шартта отади. Кейин яна. Ундан кейин яна ярим стакан. Қарабсизки, энди унинг йўлини тўсадиган ҳеч қандай куч йўқ дунёда, жини жўшади, қони қайнайди, ҳамма нарсанинг қатигини чиқариб ташлагиси келади... қоқ миясига урсам, мажақлаб ташласам дейди... Аммо у худди мана шундан қурқарди. Чунки кейин иш қанчалар пачава бўлишини биларди...

Қайдан келиб қолди ўзи бу Авдий деган бало! Яна агар тақдир ва тақдирлар хусусида, бошқа ҳодисаларни келтириб чиқарадиган турли-туман ҳол-аҳволлар хусусида сўзлайдиган бўлсак, унда айтишимиз керакки, буларнинг бари анча илгари бошланган ва бу ерлардан анча олис ерларда бошланган эди...

Ўша кезлар Авдий диний семинариядан куфроний фикр учун ҳайдалган, область комсомол газетасининг штатдан ташқари ходими бўлиб ишларди. Газета редакцияси ўқувчилар севадиган мавзуларда бинойидай ёзадиган ва бунинг устига семинариядан ҳайдалган ёш йигитга бирмунча қизиқиб қарарди. У черков томонидан муртад деб эълон қилинган, динга қарши ташвиқот олиб бориш учун анча қулай эди. Ўз навбатида, семинария билан чиқишолмаган йигитга ёшлар матбуотида ўзига яқин ахлоқий-маънавий масалаларни кўтариш анча-мунча қизиқарли бўлиб туюларди. Область матбуотини тўфон пайтидаги сувдай

босган бир қолипдаги зерикарли ақлбозликлар, тумтарок фол очишлар орасида унинг газета саҳифаларидаги антиқа фикрлашлари шубҳасиз, ўқувчилар эътиборини тортар, ёшларгина эмас, бунга катталар ҳам қизиқардилар. Ҳозирча ҳар иккала томон ҳам бир-бирини тўлдириб, бир-бирларига керакли эканликларини англаб туришар, лекин янги ойдек эндигина балқиб келаётган бу йигитнинг юрагида қандай алангали ниятлар бош кўтариб келаётганлигини жуда оз кишилар, тўғрироғи, бир одамдан бошқа ҳеч кимса билмасди. Авдий мухбир сифатида номи бора-бора кўпчиликка танилгандан сўнг қандайдир муносиб бир шакл, қандайдир ўртача мафкуравий ора йўл топиб, шунинг воситасида назарида жуда ҳам долзарб ва ҳаётий жиҳатдан ғоятда муҳим бўлган, ҳозирги замонда Худо ва инсон ҳақидаги жадидона фикрлари ҳамда тасаввурларини эски диний таълимотнинг қотиб қолган ақидаларига зид қўйиб ифодалаб бермоқни кўнглига туккан эди. Ният қилишга қилгану, лекин ўз олдида икки бўйсунмас, ишғол қилиб бўлмас зўр истехком гурганлигини ўйламагани кулгили эди. Бу икки куч ҳеч қачон бир-бировини ёқтирган эмас, ёқтирмайди ҳам. Бир-бирига ҳеч вақт бўйсунган эмас, бўйсунмайди ҳам. Бир томонда минг йиллардан бери диний эътиқоднинг софлигини ҳар қандай янгиликлардан ва ҳаттоки яхши ният билан юзага чиққан янги фикрлардан тиш-тирноғи билан қўриқлаб, асраб, ҳимоя қилиб келган, ўзгармас, вақтга тобе бўлмаган маврусий диний қарашлар ва иккинчи томонда, динни унинг ҳар қандай кўринишида тағ-томири билан инкор этадиган, рад қиладиган илмий атеизмнинг қудратли мантиқи. Бояқиш йигит шуларнинг орасида тегирмон тош ўртасида қолгандай ўртанарди. Бироқ умид чироғи сўнмаганди. «Инсониятнинг тарихий тараққиёти жараёнида ва унга боғлиқ ҳолда Худо категориясининг вақтга кўра ривожланиши», деган янги ақидани куйиб-пишиб кўтараётган бидъатчи Авдий Каллистратов: тақдир эртами, кечми, барибир менга ўз қарашларимни одам-

ларга маълум қилиш учун имконият беради, деб ишонарди. Зотан, инсон қудрати ўзининг энг юксак нуқтасига етган, саноат ҳукмрон кучга айланган даврда одамларнинг ўзлари Худога бўлган муносабатларини аниқлаб, билиб олиш пайига тушадилар. Бўлаётган ишларнинг бари худди мана шунга қараб боряпти. Авдийнинг хулосалари ҳали тугал эмас, анча мунозарали эди. Лекин расмий диний таълим унинг бу эркин фикрини ҳазм қилиб, кечириб кетолмади. У тавба-тазаррудан бош тортгандан сўнг, епархия уни диний семинариядан ўчирди.

Авдий Каллистратовнинг манглайи кенг, бўздай оқ эди. Ўзи қатори кўп ёшлар каби у сочларини елкасигача ўстирган, қўнғир тусли қуюқ соқол қўйганди. Булар унга кўркамлик бағишламас-да, лекин чеҳрасини қандайдир мўмин-мулойим қилиб кўрсатарди. Косасидан бўртиб чиққан кўзлари безовта йилтиллаб турар, уларда унинг ўз феълига мос беором, нотинч ўй-хаёллар акс этар, яна ўзи қийнала-қийнала топаётган нарсалардан беқиёс мамнунлик ва шу билан бирга уяхшилиқ қилмоқчи бўлиб интилаётган атрофдаги одамлардан келаётган кўп оғир азоб-уқубатлар ҳам ифодаланарди...

Кийгани кўпроқ катак кўйлак, свитер, жинси, совуқ кунлар тўзиган пальто, отасидан қолган қалпоғини кийиб юради. Мўйинқум чўлида ҳам шу уст-бошда пайдо бўлди...

Ушбу соатда қўллари боғланган ҳолда машина устида ётаркан, хаёлидан ҳар турли аччиқ, аламли ўйлар ўтарди. Лекин шу тобда ҳаммасидан ҳам ёлғизлик алами кўнглини ўртаб юборди. Шунда қайсидир Шарқ шоирининг эсида чала-ярим қолган сатрларини такрорлади: «отадан олтов бўлсанг-да, бир ёлғизлик бошингда, жафодан ёлғиз бўлсанг-да, шу ёлғизлик бошингда». Яна баттар изтироб ичида кейинги пайтларда дунёда ўзига энг яқин бўлиб қолган ўша хилқат тўғрисида алам билан ўйлаб кетди. Уни ўз жонидан айру тасаввур қилолмайди. У хаёлларига доим ҳамроҳ. Қийналса ҳам, қувон-

са ҳам унга мурожаат қилади. Огир ҳолатга тушганда бир-бирларига жуда яқин кишиларнинг телепатия йўли билан фавқулодда мулоқотга киришишлари рост бўлса, унда ўша мунис-меҳрибон хилқат ўша кеча нимадандир қаттиқ ўртаниб, ниманидир қаттиқ соғиниб, нимадан-дир юраги бир нотинчликни сезган бўлиши керак...

Мана шунда ўша Шарқ шоири айтган ғалати сўзларнинг асл маъноси бирдан унга аён бўлди. Олдинлари шу сўзлардан кулиб юрарди. Ишонмасди уларга: «Жуда қаттиқ сева олган чин севгига ета олмас...» Тавба! Энди бўлса, ўша хилқат ҳақида ўйлаб ётаркан, у овоз чиқармай йиғлар, агар уни кўрмаганимда, билмаганимда, ўртаниб-куйиб севмаганимда, бунчалар азоб-уқубат чекмаган бўлардим. Соғинмасдим, ёнмасдим, ҳозирнинг ўзида, ҳа, худди мана шу тобда уни кўргим, совуқ, бераҳм тун қаърини ёриб ўтиб унинг қошида пайдо бўлгим келмасди. Ахир, чеки борми бу телба, бу енгиб бўлмас, бу оғриқ-азобнинг! Қани эди, ҳозир Осиёнинг чек-чегараси йўқ чўлларида, шу чўлларнинг бир чек-касида, трансконтинентал темир йўл ёқасида жойлашган Жалпоқ-Соз бекатига бориб қолсанг, худди ҳўв ўшандагидай касалхона ёнидаги мўъжазгина уйнинг остонаси олдида ярим соатгина турсанг, бу ахир, унинг уйи... Лекин қутулиб кетишнинг иложи йўқлигини кўриб, Авдий ўзининг, эҳтимол ўша қизга сира керак бўлмаган садоқатини лаънатларди. Ахир фақат ва фақат уни деб, иккинчи марта яна қайтиб Осиё ўлкаларига келди, уни деб, мана, Мўйинқумда тушовланиб ётибди ит кўрмаган хўрликларни кўриб. Уни кўришнинг иложи йўқлигидан жони баттар ўртанар, баттар ўзини ёлғиз сезарди. Айни замонда шу ҳиссиётлар унга Худога умтилиш ва унинг висолига етиш йўлини очгандай бўлди. Худо инсонга муҳаббат орқали намоён бўларкан ва шунда одамга тирикликнинг энг олий саодатини ҳады ётаркан. Бунда Тангри-таолонинг хайри саховати чексиздир, худди вақт дарёсининг чексизлигидай ва муҳаббатнинг йўли ҳам такрорланмасдир, ҳар бир одам учун, ҳар бир ҳол учун...

— Ўзига ҳамду санолар бўлсин! — деб шивирлади у ойга қараб ётаркан. Сўнг ўйлади: «Дилни муҳаббатга ошно қиларкан, бу ҳам лутфу марҳаматининг чексизлигидан... қанийди, у буни тушунса...»

Шу пайт пастда — машина ёнида қадам товушлари эшитилди. Кимдир кекириб, хириллаганча машина устига тирмаша бошлади. Мишаш экан. Унинг ортидан Кепанинг калласи кўринди. Роса тортишганга ўхшайди. Улардан гупиллаб арақнинг қўланса ҳиди анқийди.

— Ётаверасанми ҳадеб, онангни... Қани тур ўрнингдан итнинг попи. Обер чақиряпти. Терингни шилиб оламан дейди, — Мишаш сўкинганча сайғоқлар устидан айикнида гандираклагандай алпанг-талпанг босиб келарди.

Кепа ҳам милжинглади:

— Терисини шилиб шу чўлга ташлаб кетамиз.

— Чўл ҳам гапми! — кекирди Мишаш. — Шу қилиги учун Сибирга жўнатиш керак бу итти, ҳе онангни... Тоза бошимизни қотирдинг. Нима, сўпи қилмоқчимисан бизни! Тоза топибсан одамини, онанг...

IV

Шу вақт ичида Авдий Каллистратов Жалпоқ-Соз бекатига Инга Фёдоровна номига бир қанча хатлар ёзиб жўнатди. Инга Фёдоровна ҳам шаҳар почтасининг «Сўраб олиш» бўлимига жавоб йўллаб турди. Чунки Авдийнинг шаҳарда ҳозир бошқа тайинли адреси йўқ эди. Авдий онадан эрта айрилди. Тул қолган дьякон Каллистратов юрагининг бутун кўрини, барча дунёвий ва диний билимларини ўғли билан қизига бағишлади. Авдийдан уч ёш катта опаси Варвара Ленинградга ўқишга кетди. Педагогика институтига кираман деб юрган эди, лекин уни черков ходимининг қизи, мактаб болаларини буларга ишониб бўлмайдди, деб қабул қилишмади. Шундан сўнг у конкурсдан ўтиб Политехника институтига кирди ва шу бўйича Ленинградда қолиб кетди. Турмуш қурди. Бола-чақали бўлди. Ҳозир қайсидир лойиҳа институтида чизмакашлик қилади. Авдийнинг

йули руҳоний улум соҳалари сари тушганди. Бир чек-каси, ўзи шуни хоҳласа, иккинчи томондан, отасининг ҳам, айниқса, Варваранинг институтга кириш воқеасидан сўнг, хоҳиши шундай эди. Авдий семинарияда таҳсил ола бошлаганлигини кўриб дьякон Каллистратов ич-ичидан гурурланиб, ўзида йўқ хурсанд бўлиб юрди — у орзулари ниҳоят ушалганидан, меҳнатлари ва ўғитлари зое кетмаганидан, нолалари Худога етиб борганидан беҳад бахтиёр эди. Лекин сал вақт ўтмай у омонатини топширди. Яна ҳам тақдирнинг меҳрибончилиги экан, зеро, у фарзанди қобил Авдийнинг оламнинг ўзидай кўҳна илми илоҳиёт — Тангри-таолонинг боқий ва чексиз қудрати билан мангу яратилган диний таълимот соҳасида бидъатга берилиб кетишини, куфроний ўйларга йўл қўйишини кўрса, буни асло кўтаролмаган бўларди.

Авдий Каллистратов область ёшлар газетасида қатнаша бошлагандан сўнг дьякон Каллистратов узоқ йиллар ўз оиласи билан истиқомат қилган мўъжазгина квартира янги тайинланган черков хизматчисига берилиб, собиқ семинария ўқувчисидан уни бўшатиб қўйиш талаб қилинди. Энди унинг черков билан алоқаси узил-кесил узилганди.

Авдий Ленинграддан опасини чақирди. Хоҳласа, онамиздан қолган ўзига керакли нарсаларни, асосан, санамлару сувратларни хотира учун мерос тариқасида олиб кетсин, деди. Ўзига отасининг китобларини олиб қолди. Опа-ука ўшанда охирги марта учрашган эдилар. Уларнинг ўзларига яраша ўз ҳаёт йўллари бор эди. Ўшандан бери кўришганлари йўқ. Бир-бирларига муносабатлари ёмон эмасди. Лекин, начора, умр йўллари бошқа-бошқа эди. Ўшандан бери Авдий бировларникида ижарага яшайди, пули борида алоҳида хонада, пули йўғида сигинди бўлиб туради. Шунинг учун ҳам, унга ёзилган хатлар почтанинг «Сўраб олиш» бўлимига жўнатиларди.

Область комсомол газетаси редакцияси томонидан Авдий Каллистратовнинг Ўрта Осиёга юборилиши худди мана шу пайтларга тўғри келади. Бу фикр ҳам Авдий-

нинг ўзидан чиқди. У мамлакатнинг Европа қисмидаги ёшлар ўртасида наставандлик қандай йўллар ҳамда воситалар билан тарқалаётганлигини ўрганмоқчи ва шарҳлаб бермоқчи эди. Наша эса Ўрта Осиёда, Чу ҳамда Мўйинқум чўлларида ўсарди. Наша — машҳур мари-хуананинг туғишган опаси, жануб даштларида ўсадиган қуврайнинг ёввойи бир тури. Ёввойи қуврайнинг япроқлари, гуллари ва чангларида одамнинг бошини айлантирадиган, чекканда ҳушини элтадиган ва хаёлини кўкларда сайр қилдирадиган, лекин меъёридан ортса, руҳни эзадиган, қийнайдиган ва охир-оқибат жинни қилиб қўядиган моддалар бўлади. Уни чеккандан сўнг одам атрофдагилар учун ғоятда хавфли бўлиб қолади.

Авдий Каллистратов сафардан олган таассуротларини йўл очеркларида батафсил тасвирлаб ёзди. Чўлда кутилмаганда бўри галасига дуч келганлигини, қўйинг-чи, ўз кўзи билан нимани кўрган, бошидан нимани ўтказган бўлса, барини ҳам гувоҳ, ҳам граждан сифатида алам ва ташвиш билан тасвирлади. Банг ўтнинг жамиятга қанчалар зарар келтириши мумкинлиги ҳақида куюниб огоҳ қилди. Бироқ редакция бошида қучоқ очиб кутиб олган очерклар аввал кечиктирилди, сўнг бутунлай чиқмай қолди.

Иши ҳеч юришиб кетмаётганлиги, ўзи дуч келаётган қийинчиликлар ҳақида Авдий Инга Фёдоровнага ёзиб турди. Авдий уни тақдирнинг ўзига ато этган тухфаси, дунёдаги энг яқин одамим, деб биларди. Назарида Инга Фёдоровна бир дарё эди, шу дарёга бир чўмиб олсам, ўлиб бораётган вужудим яна тиралади, яна турмуш уринишларини енгиш учун ўзимда куч пайдо қиламан, деб ўйларди. Бора-бора Авдий Инга Фёдоровна билан ёзишлари ўз ҳаётининг энг катта воқеаси, умрининг асл маъноси ва мазмуни бўлганлигини англаб етди.

У хат жўнатгандан сўнг фақат шуни ўйлаб яшарди. Ҳамма ёзганларини хотирасида яна бир бошдан тиклаб чиқар, уларни изоҳлар, ўзича тушунтирарди. Бу ўртада жуда олис масофалар ётган галати бир мулоқот эди — унинг аламангиз юрагидан вақт ва макон сари узлуксиз отилаётган шуъланамолар эди.

«... Кейин мен анчагача ўйланиб юрдим. Хатимнинг бошидаги сўзлар Сизни таажжубга солиб қўймадимкин: «Падару Ўғилу Муборак Рух исми билан!» Ўзим шундай анъаналар ичида тарбияланганим учун уларни келтирган эдим. Ҳар бир жиддий гап олдидан уларни эслайман. Чунки шу сўзлар юрагимни қитиқлайди, тилимни созлайди ва бурро қилади, худди ибодат қилаётгандек бир аҳволга тушаман. Шунинг учун мен бу одатимни ўзгартириб ўтирмадим. Рухонийлар табақасидан чиққанлигим ва семинарияда ўқиганлигимни Сизга яна бир карра эслатиб ўтяпман. Мен Сиздан ўзимга тегишли ҳеч нарсани яширишни истамайман. Сизга бўлган муносабатим шуни тақозо қилади.

Яна шуни ҳам кўп ўйлайманки, Сиз билан хайрлашган чоғимизда яқин бўлиб қолган ва санлашиб гаплашган эдик. Энди эса яна Сиз деб ёзаяпман. Мени кечиринг, хайрлашганимиздан бери ҳали кўп вақт ўтгани йўқ. Лекин менга нимадир бўлди. Инчунин, барча тентак одамлар ўзларини оқлаш учун доим бўлмагур бир баҳоналар ўйлаб топадилар. Бу омади бир гап-да. Ҳарҳолда орамизда шунчалар масофа ётибди. Ижозат этинг, Сизни сизлаб ёзайин. Шундай қилсам, ўзимни анча ўнгай сезаман. Мабодоки, Сиз билан яна кўришмоқ менга насиб этса, юрагимдаги энг муқаддас, энг эзгу орзу-аъмолим шу (орзуларим менга ўз фарзандларимдай бўлиб қолганлар. Мен уларни орзулаб ўстираман. Уларсиз бир зум ҳам туролмайман. Ўз пушткамарингдан бўлган болаларни севиш, уларни худди орзу каби севиш нечоғлик бахт-саодат эканлигини яхши тасаввур қиламан). Бу орзулар руҳнинг абадий жозиб ва сўнгсиз илоҳий баркамолликка умтилишидан туғилганлар. Шундай қилиб десангиз, ўзим ҳам билмаган ҳолда шу орзулар туфайли мен йўқлик дағдағасига қарши устувор тураман. Эҳтимолки, муҳаббат ўлимнинг зиддидир. Шунинг учун ҳам, туғилиш синоати қатори у тирикликнинг асл калити бўлса ажабмас. Мен буларни Сизга худди фол каби такрорлаяпман, бизга яна дийдор кўришмоқ насиб этсин деб. Ўшанда,

учрашган чоғимизда, Сизни хижолатга қўймасликка ваъда бераман — Сизга сен деб мурожаат этишга ваъда бераман... Ҳозирча айтиш керак бўлган гаплар шунчалар кўпки...

Инга Фёдоровна, эсингизда бўлса керак, Сизнинг юртингизга боришдан мурод — мақола ёзиш эди. Мақолаларим газетада чиқиши билан авиапочта орқали уларни Сизга юбораман, деб айтган эдим. Афсуски, нашаванд болалар, наша қидирган ўсмир йигитчалар ва шулар билан боғлиқ бўлган ҳаётимиздаги барча қайғули ҳодисалар ҳақидаги очеркларим тез орада газетада чиқишига ақлим етмай қолди. Мен бизнинг кунларимизда деяпман. Чунки наша бу ерларда жуда эски замонлардан бери ёввойи ҳолида ўсиб ётади. Бундан ўн беш йил бурун — буни ўзингиз ҳам биласиз, нега мен буни сизга, ўзи мутахассис бўлган одамга айтяпман, билмайман, лекин маъзур тутинг, мен барибир, Инга Фёдоровна, буни ҳикоя қилишим керак ва яна фақат Сизга ҳикоя қиламан ва фақат ёлғиз шутина ўша ишларнинг ҳаммасига қандайдир маъно бағишлаб туради. Шундай қилиб, ўн беш йилча бурун бу баттол гиёҳни, нашавандлар уни гиёҳ деб айтишади, — чекиш учун ёки бошқа бирон мақсадда йиғиш ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмаган экан. Ўша ерлик одамлар шундай дейишади. Бу офат яқин-яқинларда пайдо бўлди. Албатта, бунда Гарбнинг таъсири ҳам озмунча эмас. Мана энди десангиз, менга қайсидир ташкилотларга баёнот ёзишни таклиф қилишяпти. Ҳеч ақлга тўғри келадими шу гап. Тушунаман, бу масалани кўтариш осон эмас. Ёшлар ўртасида, адолат юзасидан айтиб қўяйлик, ёшларнинг онги паст қисми ўртасида, гиёҳвандликка бағишланган ўтқир шов-шув тарзидаги мақола гўё обрў-эътиборимизга путур етказар эмиш. Ҳаммани дарғазаб қилармиш. Кулгига қолармишимиз. Чўчиган нарсаларини қаранг. Қалбакилик эмасми бу, сиёсатда туяқушга ўхшаб қолиш эмасми бу... Оқибатда ҳаддан ташқари оғир кўчадиган бундай обрўнинг кимга кераги бор!

Бу сўзларни ўқиб туриб, Инга Фёдоровна, вой боласи тушмагур-эй, мунча содда бўлмаса, мунча ёниб-куймаса деб, мийигингизда кулиб қўйсангиз керак. Балки аксинча, ташвишланиб қошларингизни чимиргандирсиз. Ростини айтсам, бу сизга жуда ярашади. Қошларингизни чимирганларингизда, Сизнинг чеҳрангиз илоҳиётнинг моҳиятига етишга уринган ёш роҳибаларнинг рухсорларидай пок ва гоятда теран бўлиб қолади. Ўша Исо қаллиқларининг чин гўзаллиги ҳам уларнинг илҳомбахш мафтункорлигида эмасми, ахир. Агар мен бу сўзларни овозимни чиқариб ва яна бошқа одамларнинг олдида айтсам, унда тилёғламалик қилаётгандай бўлиб қолардим. Лекин боя айтган эдим. Сизнинг қошингизда менинг на камайтириб ва на кўпиртириб кўрсатадиган мутлақо ҳеч нарсам йўқ. Ва мабодо, Сизнинг ташвишли хаёл билан тўлган чеҳрангиз хотирамга Уйғониш даври санъатининг Биби Марямини тушираётган бўлса, унда бу ҳолни менинг санъат соҳасидаги тажрибасизлигимга йўйиб қўя қолинг. Ишқилиб, қандай бўлмасин, сўзларимнинг самимий эканлигига ишонарсиз, деб умид қиламан... Ахир, ҳаммаси шундай бошланмадимми? Сиз оғзимдан чиққан биринчи сўзимданоқ менга ишондингиз ва менинг ҳаётимда бутунлай янги бир саҳифа очдингиз...»

* * *

Бугун яна мақолам юзасидан редакцияга бордим. Аҳвол ўша-ўша, ҳеч қандай ўзгариш йўқ, ҳеч қандай силжиш йўқ, ҳеч қандай ёруғлик йўқ. Нега менинг чўл очеркларимни редакцияда аввал шод-хуррамлик билан қарши олишди-ю, нега энди бутунлай кўнгиллари совиди, буни менга ҳеч ким тузукроқ қилиб тушунтириб беролмайди. Кўтарилган масалалар қанчалар муҳимлигини ахир ошқора тан олишган эди-ку. Газетанинг бош муҳаррири мендан ўзини олиб қочгани қочган, кошки қўнғироқ қилиб олиб бўлса уни, котибаси доим банд деб жавоб беради — дам ҳайъат,

дам йигилиш, дам юқори чақирган, улар айниқса, мана шуни рўкач қилишни жуда яхши кўришади.

Яна таниш кўчалардан ёлғиз ўзим кетиб боряпман. Бу ерга четдан келиб қолган бегонага ўхшайман. Гуё шу ерда туғилмагандай, болалиқдан катта бўлмагандай, юрагим ҳувиллаган, бўм-бўш, ўзимни ёт сезаман. Гоҳи танишларим мен билан сўрашмайдилар. Улар мени диндан қайтган, муртад деб билишади, семинариядан қувилган, бидъатчи ва ҳоказо ва ҳоказо. Фақат бир нарса юрагимга ҳарорат бағишлаб туради, фақат бир ўй доим мени ўзига тортади — бу менинг хатларим. Йўл-йўлакай нимани ёзишимни ўйлаб бораман. Кейинги хатимда унга қизиқарли бўлган барча нарсалар ҳақида ҳикоя қилиб бераман. Суюкли аёл ҳақида хаёл суриш, унга мактублар ёзиш ҳаётимнинг асл маъносига айланади деб, сира ўйламаган эдим. Қанийди, қанотим бўлса, тезроқ унинг олдига парвоз қилсам, яна у билан биринчи учрашган жойга етсам. Тезроқ бўла қолсайди! Юриб кетяпману нуқул шуни ўйлаганим ўйлаган. Чоғи, бошқа одамларнинг бошларидан ҳам шундай кунлар ўтгандир, улар ҳам маълум бир вақт ҳаётларининг мазмунини фақат муҳаббатда билиб, шундан қувониб, бошлари осмонга етиб юргандирлар. Лекин улардан фарқим шундаки, мен то ўлгунча севаман ва ҳаётимнинг бутун маъноси ёлғиз шунда бўлади...

Мана, хиёбонларда япроқлар тўкиляпти. Ахир, мен ёзган нарсалар ёзнинг бошида бўлиб ўтган эди-ку. Редакция ўша кезлари менинг фикримни маъқуллаб тезроқ ёзишга қистар эди. Амалий ишга келганда, редакция ўзини орқага тортиши мумкинлиги хаёлимга ҳам келмаганди. Оммавий матбуот саҳифаларида фақат ўзимизга маъқул ва ёқадиган, обрў келтирадиган, ютуқларни умумлаштирадиган нарсаларнигина ёзиш керак, деган галати одат бунчалар кучли эканлиги ҳақида ўйламаган эканман.

Ўша кунлари бутун фикру зикрим жануб ўлкаларига қиладиган сафарим билан банд эди. Россиянинг ичкари-сида тугилиб-ўсганим учун у нотаниш ерлар менга жуда жозибали кўринарди. Борсам, нашаванд чопарларнинг

бири бўлиб, уларнинг махфий тўдаларига қўшилиб бораман, деб кўнглимга тутиб қўйган эдим. Четдан туриб кузатиш билан бунда ҳеч нарсага эришиб бўлмасди. Тўғри, ёшим нашаванд чопарлардан кўра сал каттароқ, лекин ташқаридан қараганда, шубҳа уйғотадиган даражада эмасди. Редакциядагилар, агар эски жинси билан тўзиган кроссовка кийиб олсангиз, бунинг устига соқолингизни ҳам олдириб ташласангиз, сизни ўша жўн болалардан сира ажратиб бўлмайди, дейишди. Бўпти, дедим-да, соқолимни қирдириб ташладим. Ҳеч қандай ён дафтар тутганим йўқ. Хотирамга ишондим. Мен қандай бўлмасин, уларнинг ичларига кириб олишим, бу йўлга болаларни нималар бошлаганлигини аниқлашим, пул топиш ва савдо-сотикдан ўзга яна нима уларни бунчалар машғул қилиб қўйганлигини билишим керак эди. Мен бангилик ҳодисаларини шахсий, ижтимоий, оилавий, қолаверса, психологик ҳолатларини ичдан туриб ўрганишим зарур эди.

Шунга қараб, ҳозирлик кўрдим. Май ойи эди. Наша май ойидан гулга киради. Шундан бошлаб унинг гулини териш учун махсус одамлар Мўйинқум ва Чу чўллари сари отланадилар. Буларнинг ҳаммасини менга шаҳримиздаги мактаблардан бирининг тарих ўқитувчиси Виктор Никифорович Городецкий деган танишим ҳикоя қилиб берди. У билан иккимиз бир боғдан, бир тоғдан дегандай суҳбатлашиб ўтирганимизда, ҳазиллашиб мени ота Авдий деб чақирарди. Унинг ёши ҳам мендан унчалар катта эмас, опам Варвара билан тенгқур эди. Виктор Никифоровичнинг бир жияни бўлиб, туғилганда унга ўзи Паша, Пахом деб от қўйган экан. Ана шу Пашаси тушмагур боши оғиб нашавандлар тўдасига тушиб қолибди. Буни кейинроқ билишган. На ота-онаси ва на Виктор Никифоровичнинг хабари бўлган.

Бир куни Паша ота-онасидан Рязанга, бобомнинг олдига бориб келаман деб, рухсат сўрабди. Бобосининг олдига тез-тез бориб тураркан. У жўнаб кетгандан сўнг беш кунлар ўтгач, Виктор Никифорович Қозоғистоннинг жуда узоқ бир бекатидан йўл назорат прокуратурасининг терговчиси Жаслибековдан телеграмма

олибди. Телеграммада, сизнинг жиянингиз темир йўлда жиний тарзда наша олиб кетаётганда қўлга тушди, қамоқда ўтирибди, деб хабар қилинган эди.

Виктор Никифорович Жаслибеков нега болани отонасига эмас, унга телеграмма юборганлигини дарров сезган. Паша ҳаддан ташқари қаттиққўл отасидан қўрққан. Виктор Никифорович дарҳол Олмаотага учган, у ердан поездга тушиб, бир кеча-кундуз йўл юриб, ўша чўл бекатига етиб борган. Қараса, Пашанинг аҳволи жуда чатоқ. Махсус қонун бўйича у дарҳол суд қилиниши, камида уч йилга кесилиши ва қамоқ муддатини оғир шароитли колонияда ўтказиши керак экан. Жиноят исботланган — иш судга тушиши тайин эди. Виктор Никифорович афсусланибди, жиянига бўлар иш бўлибди, энди илож қанча, аттанг дейишдан бошқа чора йўқ, жиноят қилгандан кейин жазосини тортасан, деб тушунтиришга уринибди. Ўзини қандай тутиш, судга нима деб жавоб бериш кераклигини тайинлабди. Ота-онангга ўзим тушунтираман, колонияга бориб хабар олиб тураман, деб юпатибди. Жаслибеков тоға-жияннинг ҳамма гап-сўзларини эшитиб ўтирган экан. У бирдан шундай деб қолибди:

— Виктор Никифорович, агар жиянингиз бу жиний ишга бошқа ҳеч қачон қўл урмайман, деб айтса ва сиз уни кафилликка олсангиз, мен ҳам масъулиятни ўз устимга олиб, уни қўйиб юбораман. Менимча, бу болани тўғри йўлга солиш сизнинг қўлингиздан келади. Агар у яна бир марта наша билан қўлга тушса, худди оғир жиноятчидай қамалади. Ана энди, ўзингиз ҳал қилинг.

Виктор Никифорович хурсанд бўлиб кетиб, Пашани кафолатга олади. Жаслибековга нима деб миннатдорчилик билдиришни ҳам билмайди. Жаслибеков эса бундай дейди:

— Сиздан, Виктор Никифорович, бир илтимосим бор. Ўз турган жойларингизда бизга ёрдам беришингизни сўрайман. Матбуотда шу ишларни жиддий кўтариб чиқилса, жуда яхши бўларди. Сиз ахир муаллимсиз-ку. Биз рўй берган ёки рўй бераётган жиноятларга қарши куръшамиз. Лекин мана бунақа она сути

огзидан кетмаган болаларни бу кимсасиз овлоқ чўлларга, айниган кимсалар, ашаддий жиноятчилар орасига кимлар, қандай қилиб жўнатаётганларини бизлар билмаймиз. Ахир, биз бу ўсмирларни судга беряпмиз, суд қилишга мажбур бўляпмиз. Сиз дарров етиб келганингиз соз бўлди, менга ёрдам бердингиз. Аксар қариндош-уруғлар — улар кўпчилик — умуман, келишмайди. Кейин ўн беш яшар бола огир шароитли колонияга тушади. Колонияда нима бўларди дейсиз? Нимани ўрганишарди у ерда? Тубан, ҳеч нарсага ярамайдиган нобакор бўлиб чиқишади. Ўзингиз биласиз. Виктор Никифорович, мажбур бўламиз турмага ўтқазишга. Одамнинг жони куяди бу ишларни кўриб. Ишонасизми, ўтган мавсумда фақат бизнинг бўлимизнинг ўзида юздан ортиқ ўсмирни суд қилдик. Қўлга тушмаганлари, кўзимизни шамғалат қилиб қочганлари қанча денг. Улар сон-саноксиз. Келаверишади. Архангельскдан тортиб Камчатка томонлардан келишади худди балиқ уруғлагандай. Охири борми ахир бунинг? Ҳаммани қамаб бўлмайди-ку. Улар наша йиғишнинг миридан-сиригача ишлаб чиқишган. Ўзларининг йўл бошловчилари бор — баъзилари шу ерликлар, баъзилари бошқа жойлардан — улар болаларни наша кўп ўсган жойларга бошлаб боришади. Биз уларни ҳам суд қиламиз. Улар поездларни нима қилаётганликларини биласизми? Пассажир поездига чиқишмайди. Юк поездларини тўхтатишади. Пассажир поездда уларни дарров ушлаб олишади. Улар қандайдир бир махсус дори топишади. Шунини кечаси рельслар, шпаллар устига сепиб чиқишади. Узоқдан поезднинг чироғи тушганда, шу сепилган нарса худди ёнаётгандек, йўл, шпаллар, рельслар аланга ичида қолгандек туюлади. Албатта, ҳайдовчи составни тўхтатади. Чўлда нималар бўлмайди дейсиз. Чопиб пастга тушади. Қараса, тинчлик, ҳеч нарсага ўт кетган эмас. Нашавандлар бўлса, шу фурсатдан фойдаланиб, сумкалари, жомадонлари, қопларини кўтариб вагонларга чиқиб оладилар. Ҳозирги составларни биласиз, бир чақиримлаб чўзилиб кетади.

Минг қараган билан фойдаси йўқ. Улар поездга чиққач, катта бекатгача бориб оладилар. У ерда эса йўловчилар кўп! Кимнинг кимлигини билиб кўринг-чи! Рост, кейинги йилларда милиция махсус ўргатилган итлар боқяпти. Улар нашани ҳидидан топади. Сизнинг жиянингизни ҳам итлар ушлаб беришди...

Виктор Никифорович ўша ерда яна бошқа кўп гапларни ҳам эшитибди. Буларнинг ҳаммасини менга у айтиб берди. Лекин ўзим ҳам тахминан шундай бир гапга ич-ичимдан етилиб қолган эдим. Ўзимга тенгқур ёшларнинг ақл ва юракларига ҳеч кимнинг хаёлига келмаган бир йўл топсам деб, ич-этимни еб юардим. Уларни мен эзгуликка чорлашим керак дердим. Зиммамга юқоридан худди шу нарса юклатилгандай эди. Шундай ўйлаб, эҳтимол, ўзимга ўзим ортиқча баҳо бериб юборгандирман. Лекин ҳар қалай, нима бўлмасин, чин юракдан шундай қилишни истардим. Балки буни ижтимоий келиб чиқишим юзасидан тушунтириш мумкин дир. Ким билсин яна. Мен айрим мақолаларимда, гарчи умумийроқ тарзда бўлса-да, ичкиликнинг ёшларга ҳалокатли таъсири ҳақида тўхталган эдим. Гарбнинг фожиали тажрибалари асосида гиёҳвандлик хусусида ҳам шунга яқинроқ нарсаларни ёзгандим. Лекин буларнинг ҳаммасини ё бошқалардан эшитган ва ё китоб-газеталардан ўқигандим. Ёшлар ва айниқса, ўсмирлар ўртасида тарқалаётган, кўп қайғули оқибатларга олиб бораётган, ҳаммага маълум, шу билан бирга кўплар вабодан кўрққандай номини айтишга кўрқадиган гиёҳвандлик ҳодисалари — шахснинг ўз-ўзини емиришидан тортиб, то қийноққа солиб ўлдиришларигача — ўзимнинг ўйларим ва кечинмаларим акс этадиган ёрқин, таъсирчан материал тайёрлаш учун муаммони ичидан барча тафсилотлари билан очиб берадиган билим етишмаётган эди. Буни қарангки, шу аснода, бундай воқеалар билан шахсан ўзи тўқнашган Виктор Никифорович Городецкий менга барча бошидан кечирганлари, ўй-хаёлларини сўйлаб берди. Пашани нашаванд улфатлардан ажратиб олиш учун ота-она, ака-ука, бутун

хонадон уйларини кичикроқ, лекин бошқа шаҳардаги квартирага алмаштириб кучиб кетишга мажбур бўдилар. Буларнинг барини Виктор Никифорович кулониб, хафа бўлиб ҳикоя қилди.

Шу-шу кўнглимга туккан ишимга дадил киришдим.

* * *

Мен Москвага келдим. Бу ердан, Қозон вокзалидан наша ўсадиган чўлларга жўнашим керак эди. Гап шундаки, худди мана шу Қозон вокзалида ўсмирларнинг нашага борадиган чопарлари, — ҳа, улар наша йиққани борадиган болаларни чопар дер эдилар, — тўда бўлиб оладилар. Кейин бу нарсани ўз кўзим билан кўрдим. Чопарлар Шимол ҳамда Болтиқбўйининг турли шаҳарларидан, айниқса, Архангельск билан Клайпедадан кўп келишарди. Чамаси, бу шаҳарларда нашани йўлга чиқаётган денгизчиларга пуллаш қулай бўлса керак. Нашаванд чопарларнинг изларига тушиш учун мен Қозон вокзалида Утёг ёки Утя лақабли кўкрагига саксон еттинчи рақам осган юк ташувчини топишим, унга эски бир танишидан салом етказишим лозим эди. Танишининг номи бизга Паша орқали маълум эди. Утёг патта кассаларини яхши билар — андак музд эвазига йўлда кетишни таъминлар эди. Лекин ким шундай қилади, билолмадим, ундан бошқа яна кимдир шу ишларни махфий бошқариб туриши аниқ эди. Ўша Утя болаларнинг ҳаммасига бир поездга патта топиб, уларни ҳар турли вагонларга жойлаб, жўнатиши керак эди. Нашаванд чопарлар билан яқинроқдан танишиб шуни билиб олдимки, наша олиб келиш учун борадиганлар аввало, мабодо қўлга тушиб қолсалар, миқ этиб оғиз очмаслик, бир-бирларини сотмаслик учун сўз берар эканлар. Шунинг учун улар одамлар кўз ўнгида ўзаро кам гаплашар эканлар.

Шундай қилиб, мана, Москвага илгари келган-кетган пайтларимдан яхши таниш уч вокзал майдонидаман. Одам кўп. Айниқса, метро билан вокзалнинг ўзи тиқилинч, ўтиш маҳол. Шунча одам қаердан келяпти, қаерга кетяпти — гирдобга тушган чўпдек чирпирак бўлиб

айланади бу уч вокзал майдонида. Лекин барибир мен Москвада юришни, шаҳар марказига, сал кенгликка чиқиб олгач эса, кўчаларда тентираш, эски китоб дўконларида ивирсиш, афиша ва турли эълонларни ўқишни, иложини топсам, яна Третьяковка ёки Пушкин музейига боришни жуда севардим.

Бу сафар электричкадан Ярославский вокзалида тушиб, Қозон вокзали томон одамлар издиҳоми ичра ўтиб борарканман, бир фикр миямдан ўтди. Буни қаранг, илгари ўзимга ўзим хўжайин эканман. Камсуқум хоҳиш-истакларим ўзимга тобе, зиммамда ҳеч қандай юк йўқ, ҳеч қандай иш-ташвиш вақтимни банд қилмайди. Москва кўчаларида қанча хоҳласам ва қандай хоҳласам, шундай тентиб, ўйнаб юраман. Бундан ортиқ бўлиши мумкинми, ахир. Хўп замонлар экан-да, ўша замонлар. Ҳозир эса чумолининг уясидек, одамлар гужгон ўйнаб ётган улкан Қозон вокзалида кўкрагига саксон еттинчи рақам осган Утюг лақабли алоқачи ва юк ташувчини зудлик билан топишим керак. Оҳ, худойим, бунинг рақами саксон еттинчи бўлса, Қозон вокзалида унга ўхшаган арава судраганларнинг ўзи қанчайкин, юздан кам эмасдир ҳарҳолда. Чиндан ҳам, бу издиҳом ичидан уни топиш осон бўлмади. Ярим соат вақт сарфлаб юк ташувчилар юрадиган ҳамма жойларни айланиб чиқдим. Ниҳоят, уни Тошкентга жўнаётган поезд перронидан топдим. Утюг алакимнинг юклари — жомадонлари ва қутиларини аравадан вагонга жадал ортиб берар, дам-бадам проводниклар билан ҳазил-мазах қилар, ўзига жуда ёқса керак, вокзалларда кенг тарқалиб кетган битта майнавозчиликни ҳадеб такрорларди: «Пулим бор — Қозонга бораман, пулим йўқ — Чашмага бораман». Мен бир чеккада унинг бўшабини, йўловчилар вагон-вагонларга жойлашиб, кузатиб қолаётганлар эса состав бўйлаб купеларнинг ойналари қаршисига тарқалишларини кутиб турдим. Ниҳоят, у олган чойчақасини чўнтакка суққанча, ҳарсиллаб чиқиб келди. Девдек малла йигит экан, кўзлари тўрт томонга аланглаб туради. Сал бўлмаса ишнинг

пачавасини чиқариб қўяй дебман. Унга сизлаб сузлашим, устига-устак, безовта қилганим учун узр сўрашимга оз қолди.

— Бормисан, Утюг, ишларинг қалай? — дедим иложи бориचा ўзимни бепарво ва бетакалуф тутиб.

— Ишларимиз худди Польша. От-арава кимники — панники, — мени худди юз йилдан бери танийдиган одамдай чечан жавоб берди у.

— Пан ўзинг экансан-да, — дедим унга аравасини кўрсатиб.

— Бўлмасам-чи! Биз ҳам огайни, биламиз пулниги сассигига чидолмаётганларни. Ўзинг нима қилиб юрибсан, чавагим? Обориб қўяйми юк-пукинг бўлса, ё нима дейсан? Хўш!

— Обориб қўйиш ўзимнинг ҳам қўлимдан келади, — ҳазил қилдим. — Сенда ишим бор.

— Айт, нима иш экан.

— Бу ердамас. Сал четга ўтайлик.

— Юр унда, чавагим, нарироқ борайлик.

Узун перрондан ўтиб, вокзал биносига қараб юрдик. Тошкент поезде жилди, ёнимиздан қатор-қатор ойналару ойналарга бурниларини тираган башаралар ўта бошлади. Қўшни йўлга алақайдан бошқа состав келиб тўхтади. Поездлар саф-саф туришар, одамлар шошилишар, югур-югур қилишар, радиокарнайдан дам сайин келаётган ва жўнаб кетаётган поездларни эълон қилишарди.

Вокзал биносига етганимиздан сўнг, Утюг аравасини бурчакка бурди, бу ерда ҳеч ким йўқ эди, атрофга сарасоф ташладим-да, унга Пашка айтган одамнинг дуойи саломини етказдим. Унинг оти Игорь бўлиб, чопарлар ўртасида Морж лақаби билан танилган эди. Нега Морж эканлигини бир худонинг ўзи билади.

— Моржнинг ўзи қани? — сўради Утюг.

— Етиб келади, — жавоб бердим. — Ичакдаги яраси қийнаб юборди бечорани.

— Ўзим айтувдим-а, — ачиниб пешанасига урди Утюг. Бир чеккаси айтгани тўғри чиққанидан мамнун ҳам эди. — Унга айтганман, чавагим, ўтган гал айтганман, тен-

таклик қилма, деганман. Аввал ўзингга боқ, кейин ногора қоқ. Экстрага зўр бераётган эди, бели синади-да. Ичак чақа бўлмай, мен чақа бўлайми шундан кейин.

Мен ачиниб қулоқ солгандай бўлдим. Лекин очиги, экстра дегани нима — арақми ё бошқа нарса — билмасдим. Аммо Худога шукур, ундан буни сўраб ўтирмадим. Кейин билишимча, экстра дегани наша чангидан қилинган мум-сақич экан. У худди пластилинга ўхшаркан. Нашадан олинадиган энг қимматли нарса ана шу экан (мен пластилин ҳақида Виктор Никифоровичдан эшитган эдим). У қорадорига ҳам ўхшайди. Кимёгарлик тажриба-хоналарида экстра героинга ўхшаш суюқликка айлантйрилиши мумкин. Бунга Моржга ўхшаганлар ё бошқа чавақ нашаванд чопарларнинг қурби етмайди. Лекин жуда кўнгиллари тусаб қолса, экстрани тиллари тагига ташлаб сўриш, чайнаш, араққа қўшиб ичиш, нонга қўшиб ейиш қўлларидан келади. Улар экстрага хумор бўлсалар, миямизни бир чалгитайлик, дейдилар. Лекин энг қўлболаси — нашани чекиш. Бунда ҳам ҳар ким ўз ҳолига яраша: ким тозасини чекади, ким тамакига қўшиб аралаштиради. Чекканда ҳам мия анча чалгийди. Лекин бунда нашанинг кайфи бошқа усулларга қараганда тезроқ тарқайди.

Буларнинг ҳаммасини ва яна нашаванд чопарлар ҳаётига оид бошқа кўп нарсаларни мен «Халхингол»га борганимда аста-секин билиб олдим. «Халхингол» деб ўша наша ўсадиган жойларни айтишаркан. «Халхингол»и қурсин, сал бўлмаса, чув тушай дебман.

— Сен ҳам чавагим, «Халхингол»гами? — сўради Утюг гап орасида.

Олдин тилим тутулиб қолди, тушунмадим «Халхингол»га деганига, кейин бирдан фаросатим ишлаб кетди:

— Шундай десак ҳам бўлади. Умуман олганда менга бу...

— Унда гап бундай. Билет туғрисида, чавагим, таш-вишланма. Ҳаммаси жойида. Қолган гапларни ўт-мўт олиб келганларингга Догнинг ўзи ҳал қилади. Бу менинг ишим эмас.

Бизга билетлар олиб берадиган Догнинг кимлиги, у нимани ҳал қилишини мен билолмадим, охиригача ҳам буни аниқлай олмадим. Лекин Утюг билан ўртамиздаги гап-сўздан «Халхингол»га бутун эмас, эртага юрнши-мизни билдим. Маълум бўлишича, ҳали барча чопарлар етиб келишмаган. Мурманскдан икки чопар тунги поезд билан келади. Яна биттаси, қаердан экан билмайман, эрталаб шу ерда бўлади. Лекин энди буларнинг менга сира дахли йўқ. Бир кун ҳам ҳарна Москвада турганга не етсин.

Эртага тайинланган вақтга Қозон вокзалига келадиган бўлдим (келсам-келмасам, барибир, шу вокзалдан бўлак ётадиган жойим йўқ). Мен билан хайрлашаркан, Утюг гиёҳ соладиган юкхалта ва елим пакетларинг борми, деб сўради. Жомадонимда юкхалта ва пакетлар бор эди. У, магазинларни қара, агар қопқоғи маҳкам, зич ёпиладиган шиша ёки пласт-масса қутича топсанг, сотиб ол, ўшанга нашанинг ширасини йиғасан, деди.

— Шалпангқулоқ бўлма. Жуда қийин иш-ку, лекин бир озгина ширач тўпла, — деб шипшиди у. — Ўзим ҳеч бормаганман, лекин кўп эшитганман. Шу ерда бир Лёха дегани бор. Икки марта сафар қилиб келдию, дарров «Жигули» олди. Москвада маза қилиб юрибди, шаталоқ отиб... Одам узоғи билан ўн кунгина қийналади, холос...

Шундан сўнг ҳар қайсимиз ўз йўлимизга кетдик. Мен жомадонимни сақлаш жойига топширдим-да, Москвани айлангани отландим.

Май ойи охирига қолган. Ёз бошланиши олдида Москва жуда бошқача бўлиб кетади. Ундай десам, кузчи, ҳаво беҳад мусаффо, япроқларнинг тилларанг шуълалари ҳатто одамларнинг кўзларида акс этадиган эрта куз палласи ҳам мислсиз чиройли. Лекин мен кўпроқ ёзга кириб бораётган Москвани яхши кўраман — унинг кундузги кўчалари гаштли, сутдай оппоқ кечалари гаштли, бундай чоғларда шаҳарнинг ўзи ҳам, шаҳар узра юлдузли осмон ҳам то тонгга қадар тун ёғдуси шуълаларига чўмилиб ётади.

Мен вокзалдан тезроқ тоза ҳавога чиқмоқчи эдим, лекин шаҳар марказига метрода бориш қулайлигини эсладим у яна одамлар оқимига қўшилдим. Ҳали кечки тиқилинчга вақт бор. Кўз ўнгимда қоронгулик ва ёруғлик липиллаб ўтаркан, марказга бемалол етиб олдим. Свердлов майдонида ўзим яхши кўрадиган боғчага қарадим. Боғча худди сўлим оролга ўхшайди. У кўм-кўк яшнаб ётади, атрофида машиналарнинг тинимсиз оқими ва зич қуршаб келаётган гуж бинолар. Мен беихтиёр йўловчилар тўққинига қўшилиб, Манеж томонга юрдим. Бирон кўргазма очилган бўлса кўраман, дедим. Аммо Манеж берк экан. Шундан сўнг эски университет биноси олдидан, Пашков уйидан ўтиб, Валхонкага ва ундан Пушкин музейига бордим. Негалигини билмайман. Лекин дилим жуда осуда ва фараҳли эди. Балки бу ҳали тиқилинч бошланмаган Москва марказининг кўчалариданмикин ёки балким, шаҳарнинг бу қисми узра гўё нурамас тоғ тизмаларидай ястаниб турган Кремлнинг гиштин деворлари ташлаган сояларданмикин, руҳимга ажиб бир фароғат ёгиларди. «Нималарни кўрмаган бу деворлар ва ҳали яна нималарни кўрмайди?» деб ўйлардим. Кўчаларда ўзидан-ўзи ёпирилиб келаётган хаёлларга берилиб кетиб, соқолимни куни кечагина қириб ташлаганимни ҳам унутиб, ўзим сезмаган ҳолда тўхтовсиз яланғоч иягимни силардим. Шунда Қозон вокзалида уя қуриб олган кулфатнинг сирига етмоқчилигимни ҳам вақтинча эсдан чиқардим.

Йўқ, ҳар қалай, тақдир деган нарса бор, яхшилик ҳам ундан, ёмонлик ҳам. Пушкин музейи томон борарканман, омадим юришганини қаранг, ҳеч хаёлимга келмаган иш бўлди. Мен музейда жилақурса янги экспозицияларни кўраман деб, ният қилгандим. Агар у ҳам бўлмаса, залларни яна қайта айланиб чиқаман, кўп нарсаларни эсимга тушираман, таассуротларимни янгилайман, дегандим. Буни қарангки, музейга кираверишда, боғча олдида қиз билан йигит рўпарамдан чиқишди-да, мени тўхтатишди:

— Менга қара, ошна, сенга билет керакмасми? — деди ялтироқ кўк галстук таққан, оёғига малла туфли

кийган ва туфлиси оёгини қисаётганлиги шундоққина кўриниб турган алаким.

Ҳар икковлари ҳам жуда зерикиб кетганга ўхшардилар, башараларидан бетоқатлик акс этарди.

— Нима, билетлар йўқ эканми? — деб сўрадим навбат турган бирон кимса йўқлигини кўриб.

— Э, йўқ, бу концертга. Фақат иккаласини олсан.

— Қанақа концерт? — сўрадим яна.

— Ким билади дейсан, черков хори дейишяпти.

— Музейда-я? — ҳайрон бўлдим.

— Олсанми, йўқми? Иккита билет уч сўм, ол.

Мен иккала билетни олдим музейга шошилдим. Пушкин музейида концертлар қўйилишини эшитмагандим. Администратордан сўраб билдим. Кейинги вақтларда музей қошида классик музика лекторийсига ўхшаш бир нарса ташкил этилган экан, кўпроқ машҳур музикантлар томонидан камер куйлар ижро қилинаркан. Бу сафар — во ажабо — Италия саҳни деб аталган залда эски булгор ибодат куйлари концерти буларкан. Ҳатто тушимга ҳам кирмаган эди бу! Наҳотки, славян ибодат музикасининг отаси Иоанн Кукузель ижро этилса? Афсуски, администратор хотин тафсилотларини айтиб беролмади. Ҳурматли меҳмонлар кутил-япти, болгар элчиси келса ажаб эмас, деди у. Менга буларнинг ҳеч қандай алоқаси йўқ эди, барибир, хурсанд бўлганимдан тўлқинланиб кетдим. Булгор ибодат куй-қўшиқлари ҳақида илгари отамдан эшитган эдим. Буни қаранг энди — шундай ажойиб тортиқ, яна хатарли сафар олдидан. Концерт бошланишига ярим соат вақт қолган. Мен музейни айланиб ўтирмадим-да, ўпкамни босиб олай деб, тоза ҳавога чиқдим.

Оҳ, Москва, Москва! Москва-река яқинидаги етти катта баландликнинг бири, май ойининг охирлари! Юрагингда гўбор йўқ, борликда муваққат уйғунлик ҳоким, ана шунда шаҳар жуда серфайз ва ҳамма нарса жуда маънодор бўлиб кўринади. Кўкрагимни тўлдириб, чуқур-чуқур нафас олар, осмон тиниқ, ер-ҳаво — мўъ-

тадил, мен музей олдидаги боғнинг чўян панжараси бўйлаб нари бориб-бери келардим.

Кутадиган ҳеч кимим йўқлигидан ўкинардим. Эҳтимол, чўнтагимда иккита билетим борлиги учун шундай ўксингандирман. Қанийди, у ҳозир келиб қолса, бу қанчалар табиий ва ажойиб бўларди-ку. Унга кўчанинг нариги бетида турганида кўзим тушади, ишқилиб, кечикиб қолмай деб, кўчанинг бу томонига ўтмоқчи, у шунчалар гўзал, шунчалар тентак ва эҳтиётсиз, мен уни деб қўрқаман, юрагим ҳовлиқади, ҳаприқади, унга зўр бериб, ҳаяжонланиб ишоралар қиламан, шошма, ўтмай тур, ҳовлиқма дейман, — ана, кўряпсанми, машиналар келяпти, одамлар кўп ҳаммаёқда, лекин ёлғиз сен, сен менинг бахти-иқболимни ўзинг билан бирга олиб юрасан, дейман. Шунда у менга қараб табассум қилиб қўяди, ахир у юзимга қараб, юрагимдаги барча сўзларимни уқиб оларди-да. Ўшанда мен ундан олдинроқ кўчанинг нариги бетига, унинг олдига чопиб ўтаман, мен ўзим учун қўрқмайман, чаққонлигимни биламан, чопиб ўтиб шартта унинг қўлларидан ушлаб олардим-да, кўзларига термулиб қарардим. Нима учундир шу манзараларни кўз ўнгимга келтирарканман, ҳақиқатан ҳам, юрагимда муҳаббат интизорлигини ҳис қилдим ва нечанчи маротаба пешонамга ёзилган суюкли қизни ҳали-ҳанузгача учратолмаганлигимни ўйладим. Лекин ўша менга аталганнинг ўзи бормикин, буни мен ўзимча тўқиб чиқармадиммикин ва жуда оддий нарсаларни чигаллаштириб юрмаганмикинман? Бу ҳақда мен кўп ўйлардим ва ҳар гал ҳаммасига ўзим айбдорман деб, ўкинар, маъюс тортардим, — ё ҳаддан ортиқ кўп нарсаларни кутяпман ёки менда қизларни ўзига тортадиган ҳеч нарса йўқ. Ҳарҳолда тенгқурларим бу борада мендан кўра омадироқ ва кўнгилинг кўзини биладиганроқ одамлар чиқишди. Диний семинария ёш кўнгилинг ўз хоҳишига қараб яшашига йўл қўймасди, деб баҳона қилишим мумкин эди. Лекин семинариядан кетганимдан кейин ҳам, мен бу борада бирон-бир муваффақиятга эришганим йўқ. Нега? Агар ҳозир мен

севишни истаган одам чиндан ҳам бу ерга келиб қолса, унга ҳаммадан бурун бундай дердим: юр, бирга-бирга ибодат мусиқасини тинглаймиз ва ўзимизни шу мусиқадан топамиз. Лекин кейин мени шубҳалар кемира бошлайди: мабодо, буларнинг бари унга гоятда зерикарли ва туссиз кўринса, унчалар тушунмаса, ана унда нима бўлади? Ахир, ибодатхона ичидаги ибодат, само мусиқаси бошқа, оддий бинонинг оддий залида не турфа одамлар ичида айтилган куй-қўшиқ бошқа. Чунончи, Бах хораларини физкультура майдонида ва ёки жўшқин маршларга одатланиб қолган авиадесантчилар казармасида ижро этилгандек таассурот қолмасмикин?

Пушкин музейига ялтир-юлтир машиналар келиб тўхтаб бошлади. Ҳатто битта интурист автобуси ҳам келди. Вақт бўлганга ўхшайди. Италиян залига кираверишда одамлар тўдалашиб туришарди. Кишилар жам ҳолида бир нарсани кутаётганларида шундай туюлади. Кимдир ортиқча билет йўқми, деб сўради. Мен ортиқча билетимни ўзига ярашмаган кўзойнак таққан талаба йигитга бердим. Кейин пушаймон қилдим. У одамлар ўртасида чўнтагидан барча танга-чақаларини чиқариб санашга тушди. Тангалар қўлидан ерга тўкила бошлади. Мен, бўлди, бас қилинг, бу билетни менга совға қилишган эди, мендан сизга тўхфа десам ҳам, ҳеч қўймайди, ниҳоят, залга кириб бораётганимизда тангаларни бир ҳовуч қилиб курткамнинг чўнтагига ташлади. Рост, пулим ошиб-тошиб ётгани йўқ, ўз кунимни ўзим бир амаллаб кўриб юрибман. Лекин шундай бўлса ҳам ҳарҳолда... Пойтахт одамлари концертга мос кийинганларини кўриб, яна бир хижолатга тушдим. Ўзим сийқаси чиққан жинси, олди очиқ куртка, беўхшов бошмоқ кийиб олган, бунинг устига соқолим қирдирилганди. Бунга эса сира кўниколмас, худди бир нарсамни йўқотиб қўйгандай эдим. Мен ўзим билмаган узоқ, номаълум ўлжага, нашазор чўлларга отланган, ҳамроҳларим эса алақандай худобехабар банги чопарлар... Лекин булар бари ҳатто гапириб ўтиришга арзимайдиган майда-чуйда нарсалар...

Икки қаватли юксак италян сахнидаги барча кўргазмалар, чамаси, ўз жойида турар, фақат залнинг ўртасига бир-бирига зич қилиб стуллар қўйилганди. Биз ана шу стулларга ўрнашдик. Қаршимизда на сахна, на микрофон, на парда — бунақа нарсалар йўқ. Залнинг тўр томонига чеккароққа ўртачароқ катталиқдаги минбар ўрнатилган. Икки дақиқалардан сўнг барча жой-жойига ўрнашиб бўлди. Эшик олдида яна бир неча одамлар тўдаланиб қолди. Афтидан, залдагиларнинг кўпчилиги бир-бирларини танишса керак, ҳаммалари чақчақлашиб ўтиришарди. Фақат мен жимгина хаёл сураб, ўзим билан ўзим овора эдим.

Лекин мана, ниҳоят, ён томондаги эшиқдан икки аёл чиқиб келишди. Улардан бири — Пушкин музейининг ходимаси, иккинчисини — Софиядаги Александр Невский жомеси музейидан келган болгар ҳамкасабасини таништирди. Залда говур-гувур тинди. Сочлари силлиқ таралган, яхши туфли кийган, оёқлари гоятда чиройли, негадир шунга эътибор берганимни кўринг, сипо ва ёш болгар аёл каттакон қора кўзойнак устидан залга вазмин бир нигоҳ ташлади-да, саломлашди, сўнг тузуккина рус тилида мухтасар маъруза қилди. Ўз музейларида черков меъморчилигининг бебаҳо ёдгорликлари, қадим кўлёмалар, санам чизиш санъати намуналари ҳамда эски китобатчилик тарихи асарлари билан бир қаторда ўрта аср черкови музикасини ҳам тарғиб қилаётганликларини сўйлаб берди. Улар жоменинг тагида жойлашган пастки қаватларида — буни крипт дейишар экан, — кечки концертлар уюштиришиб, уларда тирик экспонатларни қатнаштиришаркан. Хоним шундай дегач, табассум қилиб қўйди. Пушкин музейининг таклифига кўра «Крипт» капелласи мана энди Москвага меҳмонга келибди.

— Сўраймиз! — деб таклиф қилди у ичкаридагиларни залнинг қарсақлари остида.

Қўшиқчилар шу ерда туришган экан. Улар биз кириб келган эшиқдан залга ўтишди. Улар жами ўн киши эдилар. Бор-йўти ўн киши. Ҳаммалари навқирон, мен

билан бир ёшдаги йигитлар. Ҳаммалари бир хилда концертбоп қора костюмда, оппоқ ёқаларида қотирма капалак галстуклар, қора ботинка. На чолғу асбоблари, на микрофонлар, на овозни кучайтириб берадиган ускуналар, на махсус сахна ва на кўзни қамаштирадиган ранго-ранг чироқлар. Фақат залдаги чироқларнинг ёруғлигини бир озгина пасайтиришди, холос.

Назаримда, бу ерга капелла ҳақида тушунчага эга тингловчилар йиғилган, лекин негадир барибир қўшиқчилар учун қўрқиб кетдим! Озмунча одам йиғилганми? Бунинг устига бизнинг ёшларимиз бақироқ, электрон овозларга ўрганиб қолишган — қўшиқчилар жанг майдонида қуролсиз қолган аскарларга ўхшардилар.

Улар елкама-елка ярим доира ясаб туришди. Чеҳралари осуда, сердиққат, ўзларига ишонч барқ урган. Яна бир қизиқ нарсани ҳам пайқадим — уларнинг ҳаммалари негадир бир-бирларига худди қўйиб қўйгандек ўхшардилар. Юраклари шу тобда бир ташвиш, бир интилиш, бир мақсад билан ураётганлиги боисидан шундай кўринса керак. Бундай пайтларда бошқа нарсалар, ҳатто ҳар бирининг ҳаётидаги энг муҳим нарсалар ҳам орқага чекинади, улар хаёлдан мутлақо чиқариб ташланади — бу жангга киришдан олдин ҳамма галаба қозонишни ўйлагандай гап.

Бу орада бояги болгар жувон концерт бошланмасдан бурун қора кўзойнагидан бизга вазмин назар ташлаганча, қисқача тарихий маълумот бериб ўтди. Болгар черковининг ўзига хослиги, Византияга бориб тақаладиган илдизлари, ажралиб турадиган хусусиятлари, ибодат маросимлари ва қўшиқлари ҳақида сўзлади, болгар қўшиқчилигининг миллий анъаналарига тааллуқли айрим тафсилотларга тўхтади. Сўнг концерт бошланганлигини эълон қилди.

Қўшиқчилар тайёр эдилар. Улар нафасларини ростлаб яна бир зум жим қолдилар. Бир-бирларига елкама-елка янада жипсроқ турдилар. Шунда жимжитлик чўқди. Зал худди бўшаб қолгандек туюлди — одамларнинг қизиқишлари ортганди: қани, бу ўн йигит бизга нима бераркин,

нима ҳунар кўрсатаркин. Улар ўзларининг нимасига ишонаркин. Ниҳоят, ўнг томондан учинчи бўлиб турган қўшиқчи — у тўданинг етакчиси шекилли — ишора қилди ва қўшиқ бошланди. Овозлар парвоз этди...

Ўша жимжитлик ичида гўё самонинг порлоқ ҳавойи араваси оҳиста ўз ўрнидан жилди ва кўзга кўринмас ҳаво тўлқинларига миниб залдан чиқароқ кўкларга интилди, бу жонон араванинг ортидан руҳнинг битмас-туганмас захираларидан куч-қувват олароқ ва ҳар сафар қайта тирилароқ овозларнинг тантанавор ҳамда сарафроз излари ўчиб кетмай чўзилгандан чўзилиб борарди.

Сарахборданоқ капелладаги барча овозлар ўзаро жуда нозик мослашганлиги, овозларнинг ҳаракатчан ва уйғун-мутаносиблигига эришилганлиги билинди. Ўнта бир-бирига асло ўхшамайдиган одам, улар қанча вокал қобилият ва моҳирликка эга бўлмасинлар, бунчалар уйғунликка эриша олишларини ҳатто тасаввур қилиш қийин эди. Ва агарда, мабодо, мана шу қўшиқ ижросига ҳар қандай музика ва айниқса, замонавий музика асбоблари жўр бўлганда эди, ўнта мустаҳкам устун тутиб турган манавиндай ноёб иморат ҳам қулаб тушиши шак-шубҳасиз эди. Ноёб қисматгина бундай мўъжизани ярата олиши мумкин. Яъни мана шу, ҳа, худди мана шу ўнта одам қазову қадарнинг марҳамати билан бир пайтда туғилиши, вояга етиши, бир-бирларини ахтариб топиши, бир ерга тўпланиши, қачон-қачонлардир етиб ҳам, ажратиб ҳам бўлмас Рухдан яралган Илоҳни не азоб-уқубатлар ичида излаган, ўйлаган ва ниҳоят, топган або-боболар олдида фарзандлик бурчини ҳис қилиши керак эди — ахир, сўз билан ифодалаш қийин тугёнли, нолакор қўшиқлар фақат мана шу ҳолдагина дунёга келиши мумкин эди. Улар шу қадар зўр қудрат билан вужудан куйга айланиб, ўртаниб, ўз куйларига тамомила берилиб айтардиларки, бу санъатнинг сарвати унинг туганмас эҳтиросида жо бўлганди. Бунда илоҳий сўзлар баҳона эди, холос. Илоҳга қарата муножот эди. Ҳаммасининг бошида эса, ўз

улуғворлигининг мумтоз чўққилари сари умтилган инсон руҳи турарди.

Тингловчилар асиру мафтун бўлган, буткул ўй-хаёлга ботгандилар. Уларнинг ҳар бирларига ўзини мудом ташқаридан излайдиган ақл-идрокнинг неча-неча асрлар мобайнида фожиали адашувлар ва кароматлар ичида яратган нарсасига ўз ҳолича, якка-якка ҳолда қўшилмоқ, бобаҳра бўлмоқ имкони туғилганди. Шу билан бирга улар бошқа ҳамма билан биргаликда, жам ҳолида Сўзни англашга муяссар бўлган, жуда кўп дилларнинг кўри қўшилган қўшиқларнинг куч-қуввати ҳам бундан яна ўн чандон ортиб кетганди. Яна шу билан бир вақтда ҳар бир тингловчининг тасавбури инсон ҳаётининг йўлларида дуч келган хотиралар, алдамчи хаёллар, соғинишлар, айрилиқлар, қувончлар, армонлар, виждон қийналишлари, таъна-ўпка ва ёзғиришлардан иборат доим ўзингга қадрдон, лекин ноаён ва мубҳам дунё сари тортиб кетарди.

Ростини айтсам, ўша соатда бошимдан нима кечаётганлигини англамас, англашни ҳам истамас эдим. Кўринишдан худди менга ўхшаган, худди мен каби одам бўлган ўн қўшиқчига нега бу қадар берилиб кетдим, билмайман, аммо улар айтаётган қасидалар, алёрлар худди менинг кўксимдан, дарду аламларимдан, хоҳишларим, шу пайтгача ташқарига чиқишга йўл топмаган ташвиш-қувончларимдан отилиб юзага чиқаётгандай ва шу заҳоти янгича нур ва янгича башорат билан тўлаётгандай эди. Шу қўшиқчиларнинг санъат, маҳоратлари туфайли мен ибодатгоҳ само қўшиқларининг азалий маъносига тушуниб етгандай бўлдим. Бу ҳаётнинг фарёди, қўлларини кўкларга чўзган инсон боласининг нола-афғони эди. У кўз илгамас коинот бўшлиқларидан ўзига таянч изларди, ўзига ишонч ҳосил қилишни истарди, ўз аҳволини яхшилашни хоҳларди, бунда ундан ташқари яна ўзига ёру мададкор бўла оладиган аллақандай илоҳий кучлар борлигига умид қиларди, фожиона бир алфозда улардан нажот кутарди. Ана сизга янглишнинг зўри! О, одам болалари ўз оҳ-фарёдлари

кўкларга етиб боришини нақадар истайдилар! Қанчалаб куч-гайрати, ақл-фаросатини у ишонч-эйтиқодга, тавбатазарруга, ҳамду саноларга бахш айлади. Қони қайнаб, жушиб турган бўлишига, табиатида азалий исён, инкор, янгилик яратиш иштиёқи тугён уришига қарамай ўзини сабр-матонатга, мўминликка, ҳар нарсага чидашга, андишага ўргатди — буларнинг бари кўкда ҳисобга олинади-ку, деди. О, қанчалар азоб-уқубатлар, қийинчиликлар билан эришарди буларнинг барига. Ригведа, муножотлар, сеҳр-жодулар, ромлар, дуолар, ҳамду наътлар, шомонлар! Асрлар бўйи қанча-қанчалаб илтижолар, ибодатлар, дуолар кўкка ёғилиб турди. Мабодо уларнинг бари бирдан дарё ёхуд уммонга айланиб қолсайди, қирғоқларига сигмай тошиб чиққан, аччиқ ва шўр баҳри муҳит каби ер юзини босган, буткул кўмиб ташлаган бўларди. Қанчалар мушкулликлар ичида туғилди одамнинг одамийлиги...

Худонинг қудрати билан бир жойга жам бўлган ўн муғанний қўшиқ айтар, бизни ўз хаёлларимизга гарқи об айлар, онгимизнинг қоп-қоронғу гирдобларига чўктирар, ўтмишни, адам мулкига кетган инсон авлодларининг руҳи ва ғам-ҳасратларини тирилтирар ва шу асно, бизни юксакларга парвоз қилдиради, ўзимиздан, оламдан баландроқ кўтарилишга, ҳаётимизнинг маъноси ва гўзаллигини топишга чақирар — ҳаётга бир мартагина келасан, унинг мўъжизий иморатини сев, дерди. Ўн муғанний эҳтимол ўзлари ҳам билмаган ҳолда илоҳий қўшиққа муносиб бўлиб шу қадар фидойилик билан, мафтун ва маҳлиё куйлардиларки, мутаассирликдан юракларда олий умтилишлар жунбушга келарди. Кундалик турмушда, жонга теккан ташвиш, югур-югур, ҳаловатсизликлар ичида одам бундай кечинмаларни камдан-кам бошидан ўтказди. Шунинг учун ҳам, тингловчиларнинг баҳридили очилган, юзларида ҳаяжон зуҳур этар, айримларнинг кўзларида эса ёш ҳалқаларди.

Шу ажиб байрамни тортиқ қилиш учун мени етаклаб келган тасодифга таҳсинлар ўқир, ўзимда йўқ қувонар,

бутун вужудим гўёки вақтдан, макондан буткул холи бўлиб, кўз илғамас кенгликларга чиққан, бунда ўтган кунлар хотираси ҳам, шу онларнинг сезим ва тушуничалари ҳам, келажак орзулари ҳам — бари-бари менинг барча билган нарсаларим, бошдан кечирганларимга мўъжизакор бир тарзда қўшилиб, бирлашиб кетгандай эди. Шу хаёллар ичида бирдан мен ҳали севмаганман, деб ўйладим, қонимда яшаб, ўз вақти соати келишини кутиб юрган муҳаббат соғинчи кўкрагимни қаттиқ сирқиратиб, оғритиб ўтди. Ким у, қаерда у, қачон ва қандай юз беради бу? Бир печа маротаба эшикка беихтиёр қараб-қараб қўйдим — балки у келиб қолгандир, ўша ерда туриб эшитаётгандир, менинг қачон қарашимни кутаётгандир. Унинг мана шу дамларда шу залда эмаслигига жуда ачиндим. Қанийди, у билан мени ҳозир шу қадар тўлқинлантирган, тасаввурларимни жонлантирган нарсаларни унга айтиб, ўртоқлашсам. Лекин афсус... Бу ерда яна бошқа бир нарсани ҳам ўйладим. Тақдир ишқилиб, буларнинг барини кулгили қилиб қўймасин, кейин эслаганда, уялиб, хижолат чекиб юрадиган бўлмасин...

Нимагадир ойимни, гўдаклик чоғларимни эсладим... Қиш пайти эди, эрталаб ҳаммаёқ оқарган, ёп-ёруғ хиёбонларга эринибгина қор учқунлайди, ойим кулар кўзлар билан юзимга тикилади, валангар пальтомнинг тутмаларини қадайди, нималардир дейди, мен ундан қочиб кетаман, у эса кулиб кетимдан қувади, тепаликда жойлашган черковдан бутун шаҳарга жом овози таралади, отам ўша ерда дьякон бўлиб хизмат қилади. У Худога қаттиқ ишонган одам эди, шу билан бирга, одамзоднинг Худо учун ва унинг номидан Яратган барча нарсалари шартли эканлигини яхши тушунарди. Мен буни энди фаҳмляпман. Мен эсам, у кишини қанчалар эъзозламай, бутунлай бошқа йўлдан кетдим. Унинг хоҳишини адо этолмадим. Отам нариги дунёга рози бўлиб кетди. Мен-чи, ўзимни ҳар ёққа ураман, ўтмишни рад қиламан ва яна бундан баттар юрагим сиқилади. Лекин шунда ҳам, асрма-аср тарқалиб, бутун дунёда,

инсон авлодларига, уларнинг қарашларига ҳоким бўлиш учун барча қитъалар ва ороллардаги одамларни ўз қомига тортиб, ақидаларига ишонтирган, чақмоқни ерга ўтказиб юборган яшинқайтаргич каби одам боласининг абадий исёнкор даъватларини босиб тўхтатиб, уларни мутелик ва итоат қарига чўктирган, бир пайтлар чексиз қудратга эга Мутлақ ғоянинг илгариги улугворлиги ҳамда мислсиз ифодавийлигидан сурурга тўламан. Шукрлар бўлсин — Имон ва Гумонгаким, улар ҳаётни тўхтовсиз ҳаракатга келтириб турадиган кучлардир.

Мен шак, гумон кучлари устун келган замонда тугилдим. У шубҳалар ўз навбатида яна янги шубҳаларни вужудга келтирди. Мен ана шу жараённинг мевасиман. Мени бир томон кўкрагимдан итариб, четга суриб қўйди, иккинчи томон эса, мени бутун мураккабликларим билан ўзига қабул қилишни истамайди. Нима ҳам қилардик, тарих менга ўхшаганлардан қасдини олади, уларни эрмакка айлантиради... Эски булғор қўшиқларини куйлаётган муғаннийларни тинглар эканман, ана шуларни ўйлардим.

Қўшиқлар ўша залда худди ўтган замонларнинг акс садосидай бири кетидан бири янграрди. «Кеча қурбони», «Сабийларни таҳқирлаш», «Малоиклар ноласи» каби Инжил эҳтирослари дин-иймон йўлида азият ва риёзат чекканларнинг оғир алангали қўшиқлари билан алмашарди. Гарчи, буларнинг кўпи менга аввалдан таниш бўлса-да, мени ижро этувчиларнинг ўзлари мафтун этиб қўйган эдиларки, буни тўла ифодалаб беролмайман. Ўн муғанний ўзига асир қилар, маълум нарсаларни тенгсиз санъатга айлантирар, бу санъатнинг кучи халқ руҳининг тарихан кенг қамралганида эди. Зотан, азоби кўпнинг билиги ҳам кўп...

Ўз куйларидан завқ-шавққа тўлиб, мастона қўшиқ айтаётган София муғаннийларининг овозларига қулоқ тутар, уларнинг хатти-ҳаракатларига разм соларканман, кутилмаганда, чап томондан иккинчи бўлиб турган, бугдойранг, қора сочли болгарлар ичида бирдан-бир малла қўшиқчи жуда ҳам менга ўхшаб кетишини сезиб

қолдим. Ўзингга баайни ўхшайдиган одамни учратсанг, галати бўлиб кетаркансан киши. Унинг кўзлари кўкимтир оч, елкалари тор, — эҳтимол, уни ҳам болалигида ориқ деб чақиришгандир, — узун сочлари, оч саргиш, қўллари серпай ва ингичка, у ҳам тортинчоқлигини қўшиқ айтиб енгса ажабмас, бундай ҳолат менда ҳам кўп бўлади, ўнғайсизлигимни яшириш учун кўпинча гапни диний мавзуларга буриб юбораман. Хотинлар билан танишганда ҳам жиддий ва сипо гаплардан оламан, ташқаридан қараган одамга бу ўлгудай аҳмоқона кўринса керак. Кўккўз йигитнинг чехраси ҳам баайни ўзим — икки чаккаси ичига ботган, қирғийбурун, пешанасига икки узун чизиқ тушган ва ҳаммадан ҳам, соқолини айтмайсизми, нақ менинг қириб ташланган соқолимнинг худди ўзгинаси. Қўлим иягимга чўзилганини ўзим ҳам сезмай қолдим. Шунда эртага нашаванд чопарлар билан чўлга отланишим ёдимга тушди. Ўзимдан ўзим тонг қоламан: қаерга кетяпман, нимага? Ҳеч солиштириш мумкинми, илоҳий самолар қайда-ю, вокзалга ин қуриб олган утюгларнинг қабоҳатлари қайда? Бироқ барча замонларда ҳам чинакам ҳаёт ҳамма яхшиликлари ва зolimликлари билан ибодатгоҳлардан ташқарида кечган. Бизнинг замонамиз ҳам бундан мустасно эмас...

Ўша концертда шундай ўхшаш қиёфаларни кашф қилдим. Кейин мен адашимдан кўзимни узганим йўқ. Қўшиқ айтаётганда, юзининг қандай чўзилиши, авжини олаётганда оғзининг қанчалар очилишини кузатиб ўтирдим. Ўзимни унинг ўрнига қўйиб кўрдим. Гуё у менинг аксим эди. Шу йўсин мен ҳам қўшиқ айтишда иштирок этардим. Вужудим қўшиққа айланиб кетгандай эди. Хор билан бир жону бир тан бўлдим. Кўксимда ажиб биродарлик туйғулари жўш урар, йиғлагим келар, узоқ айрилиқдан сўнг ўз оғаларим билан учрашгандай, шу мардона, танти кишиларни бағримга босгандай, қандайдир улугворлик, яқдиллик ҳис қилар, бизнинг овозларимиз эса кўк тоқларига ўрлар, оёғимиз эса заминда мустаҳкам турарди. Биз

шундай қўшиқ айтаверамиз, хоҳлаганча айтаверамиз ва узоқ замонлар айтамиз...

Улар шундай куйлашар ва мен ҳам улар билан бирга эдим. Мен кўпинча эски грузин қўшиқларини эшитганда, ўзимни шундай йўқотиб қўяман. Буни тушунтириб беришим қийин. Лекин ҳар қалай учта оддий грузин йиғилиб қўшиқ айта бошласа, дилинг яйраб кетади. Ўз уйғунлиги билан ғоятда содда ва ноёб санъатнинг баланд парвозини кўрасан, руҳинг ҳам қанотланиб учади. Бу уларга табиатнинг эъзоз тухфаси, маданият даражаси, балки Худонинг тўппа-тўғри лутфи карамидир. Уларнинг нима ҳақда куйлаётганларини тушунмайман. Лекин менга улар билан бирга қўшилиб айтаётганим муҳимроқ.

Шуни ўйларкан, қўшиқ эшитиб ўтириб, бирдан хаёлим чарақлаб очилиб кетгандай туюлди. «Олтовлон ва еттинчи» деган грузин ҳикоясини ўқиганимни эсладим. Бирдан шу ҳикоянинг маъноси менга ярқ этиб аён бўлди. Бундай ҳикоялар вақтли матбуотда оз эмас. Ҳикоянинг унчалар ажралиб турган хусусияти ҳам йўқдай эди. Унда психологизмдан кўра кўпроқ фабула кўзга ташланар, йўналиши романтикроқ эди. Аммо ҳикоянинг нима билан тугаганлигини қаттиқ эслаб қолган, у худди зирапчадек менга тинчлик бермасди.

Ҳикоя, тўғрироғи, «Олтовлон ва еттинчи» деб аталган балладанинг (ҳали унча танилмаган муаллифнинг қийин номини эслай олмайман) мазмуни ҳам ўзига ярашароқ эди. Революция аланга олган, қонли граждандар уруши кетяпти, инқилоб душман тўдалари билан охирги жангларга кирган, Грузиянинг тарихий йўли муқаррар — совет ҳокимияти ғалаба қозониб, энг овлоқ тоғ қишлоқларидан ҳам қуроолланган аксилинқилобчиларнинг қолган-қутган тўдалари сиқиб чиқарилаётган пайтлар. Бундай шароитда асосий қонун битта — агар душман таслим бўлмаса, уни янчиб ташлайдилар. Аммо шафқатсизликка жавобан шафқатсизлик юзага чиқади — бу ҳам қадимдан қолган қонун. Айниқса, жўмард Гурам Жўхадзе деганнинг тўдаси тиш-тирноғигача қаршилиқ

кўрсатади. Гурам Жўҳадзе узи асли йилқибоқар, теварак-атрофдаги тоғларни беш қўлдай билади. Уни ушлаш қийин, кутилмаган ерлардан келиб босқин ясайди, қирон солади. Синфий кураш ичида оёғи чалкашиб қолган. Лекин унинг ҳам куни битган. Кейинги вақтларда уст-устига тепки еяпти. Гурамнинг тўдасига бир чекист кириб олган. У жонини минг хатарга қўйиб Гурам Жўҳадзенинг ишончини қозонган, тўдадаги энг абжир йигитлардан бирига айланган. Омонсиз жанглардан бирида Жўҳадзе тўдаси кўп талафот кўради, чекинишга мажбур бўлади. Шунда Жўҳадзе чекистнинг усталик билан қўйган тузоғига тушади. Гурам Жўҳадзе дарёдан кечиб ўтаётган маҳалда пистирмага дуч келади. Йигитлар шитоб билан қочиб дарё қирғоғига етиб келганлар. Улар бир дам ҳам пайсалланмай отларни дарёга соладилар. Чекист минган отнинг эса айили гўё бўшаб кетади. У буталар панасида отдан тушади. Жўҳадзенинг йигитлари кўпирган отларда пишқириб оқаётган тоғ дарёсининг белига етадилар. Дарё ўртаси тўрт томондан қафтдай очиқ. Шунда ҳар иккала қирғоққа яширинча ўрнатилган икки катта пулемёт йигитларни баробар ўққа тутаяди. Омонлик йўқ. Йигитлар тоғ дарёсининг ўртасида тутдай тўкиладилар. Лекин Гурам Жўҳадзенинг вақти соати битмаган экан! — у дўлдай ёғилган ўқ остидан омон-эсон қутулиб чиқаяди. Отини шитоб билан орқага қайиради. Ўзини дарё ёқалаб ўсган қалин бутазорларга уради ва зум ўтмай кўздан ғойиб бўлади. Бир нечта тирик қолган содиқ йигитлари унга эргашадилар. Мўлжалдаги иш тўла амалга ошмай кўр бошлиғи қочиб бораётганлигини кўрган чекист дарҳол яна уларга қўшилади.

Дарёдаги қирғинда Жўҳадзе кўри тамомила тор-мор келтирилган, қириб ташланган эди.

Гурам Жўҳадзе ниҳоят таъқибдан қутулиб, ҳолдан тойган отини тўхтатганда, кўрдан ўзини ҳам қўшиб ҳисоблаганда етти йигитгина омон қолганлигини кўради. Еттинчиси ўша Сандро деган йигит эди. Ҳикоянинг номи ҳам шунга ишора қилади чоғи: «Олтовлон ва еттинчи».

Сандро қандай бўлмасин, кўрнинг бошлиғи Гурам Жўхадзени йўқотиш ҳақида топшириқ олган. Унинг боши жуда катта пулга баҳоланган. Лекин гап катта пулда ҳам эмас, энди ушбу буйруқни қандай амалга оширишда. Жўхадзе хавфли душман. Лекин эндиликда унинг яна қайта жангларга кириши даргумон. Демак, уни отиб ташлаш ҳам анча мушкул. Бунинг устига энди ёлғиз қолгач, тузоққа тушган йиртқичдай жуда ўзини эҳтиёткор тутади. Кўпроқ ўз кучига ишонади. У охиригача олишади, охирги нафасигача...

Мана, ўша воқеанинг охири... у мени ҳаммасидан кўпроқ ҳаяжонга солади...

Йигитлар кўрига қирон келгач, тоғ дараларини беш кўлдай билган Гурам Жўхадзе қош қорая бошлаган паллада Туркия чегарасидаги одам ўтиб боролмайдиган хилват ўрмонга кўнади. Ҳаммалари — олтовлон ҳам, еттинчи ҳам, отларни апил-тапил эгар-жабдуқдан чиқариб, чарчоқнинг зўридан ўзларини ҳам таппа-таппа ерга ташлайдилар. Беш киши шу заҳоти ўликдай донг қотиб ухлаб қолади. Икки кишининг эса кўзларига уйқу келмайди. Чекист Сандронинг ташвиши ўзига етиб ортади. Энди нима қилсамикин, буларнинг ишини қандай бажарсамикин, қандай қасос олсамикин, деб боши қотгандан-қотади. Аскарларидан айрилган Гурам Жўхадзенинг ҳам кўзидан уйқу қочган — мана, баридан бир йўла мосуво бўлиб ўтирибди. Эртага куни не кечади, Худо билади. Инқилоб қоқ икки томонга ажратиб ташлаган бу икки азамат — икки қаттол, муросасиз душман яна нималарни ўйлардилар, ёлғиз Яратганга аён.

Тўлин ой уларнинг бошларининг ўнг томонида нур ёғдиради. Тунги ўрмон оғир, босинқи хўрсинади. Пастда тошлардан-тошларга урилиб дарё шағиллайди. Атроф-тоғлар тош сукутга кетган. Шу пайт худди бир нарсадан безовта бўлгандай Гурам Жўхадзе даст сакраб ўрнидан туради.

— Сен ухламаяпсанми, Сандро? — ҳайрон бўлиб сўради у еттинчидан.

— Йўқ. Нега туриб кетдинг? — ўз навбатида сўрайди Сандро.

— Ұзим шундай, уйқим қочди. Бу ерда ҳеч ётол-
маяпман. Кўзимга ой тушяпти. Горга бориб ётаман. —
Жўҳадзе буркаси, қурол-яроғи, бошига қўйиб ётиш
учун эгар-жабдуқни олди. Кета туриб деди: — Қол-
ганини эртага гаплашамиз. Бошқа гаплашадиган вақт
ҳам қолмади.

Кетди. Магоранинг нақ оғзига бориб жойлашди. От
боқиб юрган кезлари бу ерда ёмғир-қордан қочиб кўп
беркинган. Мана, энди ҳам бошини шу панага олди. Балки
адоқсиз кулфати, дарди-аламини ёлғиз ўзи чекмакчидир,
ёхуд нимадандир хавфсирагандир, ёнимга ҳеч кимса йўлай
олмасин, кимда-ким бу томонга яқинлашса, дарров
кўзимга ташлансин, дегандир. Сандро этаги куйгандай
типирчилаб-типирчилаб қолди. Қўр бошлиғи бу қилиғи
билан нима демоқчи, аслида-ку, унинг қилаётган иши
тўғри-ку-я? Ишқилиб, сезиб қолмадимикин?

Ўша кеча шундай ўтди. Эрталаб Гурам Жўҳадзе
отларни эгарлашни буюрди. Ҳеч ким унинг нима ўйда
эканлиғи, нима қилмоқчилигини билмасди. Отлар эгар-
ланиб, ҳамма жиловни тутганча индамай қараб турар-
кан, у хўрсиниб деди:

— Йўқ, туғилган еримиздан бундай қилиб кетиш
ярамайди. Бугун бизни ўстириб катта қилган она-
Еримиз билан хайрлашамиз. Кейин ҳар қайсимиз ўз
йўлимизга равона бўламиз. Лекин ҳозирча ўз уйимизда
тургандай кўнгил очайлик.

У икки отлиқ йигитни яқин атрофдаги қишлоққа
вино ва егулик олиб келиш учун жўнатди. Қишлоқда
унинг содиқ одамлари бор эди. Сандро билан яна бир
йигитни қуруқ ўтин йиғиш ва отларни қўриқлаш учун
қолдирди. Ўзи икки йигитни олиб ов қилгани кетди.
Кечки хайрлашув зиёфатига бирон кийикми, тоғ эчки-
сими отиб келмоқчи эди.

Сандронинг бўйсунушдан, топшириқни бажариш
учун бошқа қулай пайт пойлашдан ўзга иложи қолмади.
Лекин қачон келади ўша қулай вазият, номаълум.

Шом тушганда олтовлон ва еттинчи бир жойга тўп-
ландилар. Ҳормоннинг чекка ёқасида ўт ёқдилар, ерга

қалин дастурхон тўшаб, унга қишлоқдан Гурам Жўҳадзе-нинг содиқ одамлари бериб юборган нон, туз, вино ва бошқа таомларни қўйдилар. Гулхан алангаси осмонга ўрлади. Етовлон ўтга яқинроқ келдилар.

— Ҳамма отлар эгарландими? Ҳамма дўстлар узангига оёқ қўйишга шайми? — сўради Гурам Жўҳадзе.

Ҳамма тасдиқлаб бош силкиди.

— Ҳей, Сандро, — деди Гурам Жўҳадзе, — яхши ўтин йиғиб келибсан, зўр ёняпти, лекин нега ўтинларингни гулхандан узоққа қўйдинг?

— Ташвиш қилма, Гурам, бу менинг ишим, гулханга мен қараб тураман. Сен айтарингни айт.

Шунда Гурам Жўҳадзе айтди:

— Биродарларим. Биз ишимизни бой бериб қўйдик. Икки тараф урушганда кимдир енгиб чиқади. Бошқаси мағлуб бўлади. Уруш дегани шу. Биз қон тўқдик. Бизнинг қонимизни тўкишди. У тарафдан ҳам, бу тарафдан ҳам кўп асл ўғлонларнинг бошлари кетди. Бўлганича бўлди. Ҳалок бўлган дўстларимдан ва ганимларимдан узр-маъзур сўрайман. Жангда ўлган ганим — ганим эмас. Оёгим узангида турганда ҳам, барибир мен ҳалок бўлганлардан кечирим сўрар эдим. Лекин қисмат биздан юзини ўтирди. Шунинг учун ҳам халқнинг кўпчилиги бизга ишонмай қўйди. Ҳатто бизни йўрғаклаб вояга етказган жонажон еримиз ҳам бизни сиғдирмаяпти. Бизга жой йўқ бу ерда. Бизга афв ҳам йўқ. Худо шоҳид, агар мен галаба қилсам, душманларни омон қўймасдим. Бизга бирдан-бир йўл қолди. Бошимизни олиб бегона юртларга кетамиз. Ҳўв анави катта тоғнинг орқаси — Туркия, қўл узатсанг, етади. Ундан сал чеккароқда ой кўтарилиб келаётган тоғ ўрқачининг нариёғи — Эрон. Ким қаерга бораман деса, ўзи билади. Мен Туркияга кетаман. Истамбулда кемаларда юкчилик қиламан. Ҳар биримизга бошпана керак. Биз етти киши қолибмиз. Кўп ўтмай ҳаммамиз ҳар ёққа, бегона юртларга тарқалиб кетамиз. Пешонада борини кўрамиз. Бошқа ҳеч қачон кўришмаймиз. Бир-биримизни охирги марта кўриб турибмиз. Охирги марта бир-биримизнинг сўз-

ларимизни эшитяпмиз. Келинлар, бир-бирларимиз билан хайрлашайлик, она-Еримиз билан хайрлашайлик, грузиннинг нони-тузи билан хайрлашайлик, виноси билан хайрлашайлик! Бундай вино бошқа ҳеч ерда йўқ. Видолашгач, ҳар ким ўз йўлига кетади. Биз ўзимиз билан тариқча нарса олганимиз йўқ. Ватанни олиб кетиб бўлмайди. Фақат соғинч ва армонларимизни олиб кетамиз. Агар ватанни хуржун каби олиб юриш ва ташиб кетиш мумкин бўлганда, у сариқ чақага ҳам арзимасди. Келинлар, йўлимиз олдидан ичайлик, йўл олдидан қўшиқларимизни айтайлик...

Вино деҳқонча мешларга солинган эди, унга ер ва осмоннинг таъми қўшилиб кетганди. Вино юракларга сархуш дов солди. Ғам-қайғуни тўкиш истагини уйғотди. Кўнгиллар яна шодумонлик ва ҳасрат билан тўлди. Қўшиқ ўз-ўзидан қуйилиб келарди. У худди тоғу тошлар бағрини ёриб чиққан ва йўлида нима дуч келса, шуни гуллаб-яшнатадиган булоққа ўхшарди. Улар оҳиста ота-боболарнинг қўшиқларини бошладилар. Сўнг тоғ ёнбағридан тушаётган чашма сувидай қўшиқ саси аста кўтарилиб, борган сари куч олди. Етовлари ҳам қўшиқни болаб айтишарди. Негаки, қўшиқ айтмайдиган грузиннинг ўзи йўқ. Ҳар ким ўз овози билан, ўзига яраша куйлар, лекин овозлари бир-бирларига ғоятда қовушар, шунинг учун куй ўртада ёнаётган гулхан каби тобора авжга чиқарди.

Етовлоннинг, тўғрироғи, олтовлон ва еттинчининг хайрлашув қўшиғи ана шундай бошланди. Бироқ еттинчи ўз зиммасидаги топшириқни бир зум бўлсин унутмасди. Уларнинг ҳеч қайсилари ва айниқса, Гурам Жухадзе ўз жазосини олмасдан чет эларга чиқиб кетмаслиги керак эди. Чекист бунга асло йўл қўёлмасди. Шундай буйруқ олганди. У буйруқни бажариши керак эди.

Қўшиққа янги қўшиқ уланар, вино ичилар ва ичилган сайин яна кўпроқ ичилгиси келар, юрак ҳам шунга монанд аланга олиб ёнар, ёнган сайин яна майга ташна бўлар, яна қўшиқ тошарди.

Улар давра ясаб туришар, баъзан қўлларини бир-бирларининг елкаларига ташлашар, баъзан қамчидай ерга солинтиришар, баъзан эса, билиб бўлмас ва кўриб бўлмас, лекин ҳар нарсани билувчи ва ҳар нимани кўрувчи илоҳий қудрат эшитсин дебми, қўлларини осмонга кўтарар эдилар. Агар Яратган ҳаммасини кўриб турган ва билиб турган бўлса, нега унда уларни ўз она-Ерларидан қувгин қилмоқда, бу қандай бўлди ахир? Нега ахир бундай, нега ахир одамлар бир-бирлари билан уришадилар, қон тўкадилар, кўз ёшларни дарё қилиб оқизадилар, ҳаммалари ўзларини ҳақ, бошқаларни ноҳақ деб ҳисоблайдилар, қани ахир ҳақиқат, ким ҳақиқатни айтади, ким? Қани уларни адолат билан ажрим қилувчи набий?.. Халқ хотирасида сақланиб қолган ўша қадим қўшиқларда олис-олис замонларда рўй бериб ўтган азоб-уқубатлар, яхшилик ва ёмонликларнинг азалий тажрибалари, уларга ота-боболарнинг бағишлаган маънолари, улар орқали ҳис қилинган гўзаллик ва абадият акс этмасмиди, шулар ҳақида эмасмиди ўша қўшиқлар? Шунинг учун етовлон бир қўшиқ тугар-тугамас бошқасини улаб юборар ва қўшиқларнинг ҳалқаси сира узилмасди. Фақат Сандрогина вақти-вақти билан даврадан чиқиб, ўтин келтириб, яна гулханга қаларди. Бекорга у шунча қуруқ ўтин йигмаган экан ўрмонда (ҳаётда ҳар бир нарсанинг ўз баҳонаи сабаби бўлади), мана энди, оловга ўзи зўр бериб ўтирибди. Қўшиқларни ҳам у барча қатори чин юракдан айтар — ахир қўшиқ ҳаммага баб-баравар тегишли эмасми? Бошқалар айтиши ман этилган, фақат подшоҳларнинг ўзларигина айтадиган қўшиқлар йўқ. Қўшиқ айт, қувна, яйра, дард чек ва йигла, ўйнаб қол бу тириклик айвонида...

Кимни жондан севган эдинг, кимни титраб-қалтираб кутган эдинг, ким сени ташлаб кетди, қанчалар ўртандинг, куйдинг, сени тушунмадилар, бундан кўра ўлганим яхшийди деддинг, ўлим олдида айтган сўнгги қўшигингни у эшитишини орзу қилдинг, онанг қанчалар эркаларди сени гўдаклигингда, дов ва танти отангинг

боши қайларда қолди, қандай жанг қилишарди жасур дўстларинг, қайси Худоларга очардинг бегараз ва пок дилингни, ўйлаганмидинг ҳеч одам нега тугилади-ю, нега ўлади ва нега ўлим доим сен билан бирга, сендан нари жилмайди ва ўлгандан сўнг ўлим йўқ, лекин ҳаёт ўлимдан юқори, дунёда ҳаётдан кўра юқори ўлчов йўқ — шунинг учун тирик жонни маҳв этма, лекин элинга ёв бостириб келса, дарҳол ҳимояга отлан, севганингни номусини асра худди она-Ерни ётлардан асрагандай; айрилиқни ҳеч тотиб кўрганмисан, биласанми айрилиқнинг душворлигини, худди елканга чўнг тоғларнинг юклари ортилгандай; суйганинг бўлмаса, ҳеч нарса кўзларингни қувонтирмайди: на гуллар, на нурлар ва на келажак кунлар — ана, нималар куйланмайди қўшиқда, айтиб адо қилиб бўлармиди барини...

Ўша кеча ҳижрон чоги алам ва илҳом билан қўшиқ айтаётган шу етти грузиндан кўра бир-бирига жондош ва қадрдон одамлар дунёда йўқ эди. Қўшиқ оҳанглари уларни янада яқинлаштириб қўйганди. Ота-боболар насрларга шу дилбар руҳафзо сўзларни қолдириш учун қанча-қанчалаб хуноба ютганлар, аччиқ воқеаларни бошларидан кечирганлар. Қўшни учишидан билгандай, грузин ҳам грузинни қўшиқ айтишига қараб ўн чақирим наридан билади ва унинг қаерлик эканлиги, бошига нима савдо тушганлиги, юрагида нима борлиги, қайси тўйда шўх ўйнаб-кулганлиги ёки қандай гам-қайғу жонини қийнаётганлигини бехато айтиб беради...

Ой тоғлар узра анча ҳаволаб кетганди. Бутун ер унинг ёғдуларига чўмиб ётарди — ўрмондаги дарахтларнинг қора чўққилари тунги шамолда чайқалади, дарё шалдирайди, нам босган харсангтошлар кумушдай жилоланади, тун қўшлари гулхан атрофида куйлаётган одамлар устидан шарпадай учиб ўтади ва ҳатто эгарланган отлар эгаларини сабр-тоқат билан кутиб, қулоқларини тиккайтириб, қимирлатиб-қимирлатиб қўядилар, уларнинг кўзларида олов шуълалари ўйин тушади... Отлар бегона ўлкалар сари йўлга чиқишлари керак, вақт яқинлашиб келарди...

Лекин қўшиқнинг охири кўринмасди. Гурам Жўҳадзе ҳаммаси учун юрагини биратула бўшатиб олмоқчига ўхшарди: «Оғайнилар, қўшиқ айтинг, май ичинг, даврага йигилиш бошқа насиб этмайди, яна қачон айтамыз грузин қўшиқларини...» Дам якка-якка, дам ҳаммалари жам бўлишиб қўшиқ айтишар, дам худди ўлим олдидан ўйинга тушаётгандай гурсиллаб, шаҳдам рақс бошлаб юборишар, сўнг яна давра ясаб қаторга туришарди етовлон грузин, тўғрироғи, олтовлон ва еттинчи. Сандро эса дам-бадам даврадан чиқиб, гулханга ўтин ташлар, олов қарсиллаб, тобора қиздириб, куйдириб баланд ўрларди.

Охирги қўшиқни айтамыз дейишди, кейин яна ва ундан кейин яна хайрлашув олдидан айтайлик, дейишди, ҳеч тинчийдиган эмас, яна даврага туришди, бошларини қуйи эгиб, қўшиқ бошлашди — оҳанг гўё ер остидан гувиллаб келаётгандай ўйчан ва қудратли янграб борарди. Гарчи гулхан аланга олиб ёнаётган бўлса ҳам, Сандро яна ўтин келтиргани орқага ўтди. Буни у аниқ ҳисобга олган эди — четдан у олов атрофида қур ташлаган, кўзлари ўтдан ёшланиб қўшиқ айтаётган олтовлоннинг ҳар бирини аниқ-таниқ кўриб турар, уни эса ҳеч ким кўрмасди... Оғир маузер аллақачон шай эди. Қасос палласи етганди. Кўп ўқли тезотар маузерни иккинчи қўли устига қўйди. Биринчи ўқ билан қўр йигитлар бошлиғи Гурам Жўҳадзени қулатди. Тўппонча овози тун қўйнида момақалди роқдек гумбурлаб кетди ва шу заҳоти, йигитлар бўғзидан ҳали қўшиқ сўзлари узилмаёқ бошқа бешовини ҳам кетма-кет отиб йиқитди. Улар нима рўй берганлигини ҳатто англолмай қолдилар. Шундай қилиб, ўлим чархи яна бир шармандали айланди. Тўкилган қонлар учун яна қонлар тўкилди.

Шундай. Инсон муносабатларининг қонунлари алжабр ҳисоб-китобларига бўйсунмайдилар. Замин эса қонли фожиаларнинг кажаваси каби дўнаверади...

Наҳот, ахир, бу кажава то охирзамон бўлгунча, Ер офтоб атрофида кезиб чарчагунча эврилади, наҳот айланаверади қонли чарх?

Ўқлар мўлжалга аниқ урилди. Фақат бир одам титраганча қўлига тиралиб турмоқчи бўлди. Сандро сакраб-сакраб бориб, унинг чеккасидан ўқ қўйди... Отлар қўрқиб орқага тисарилдилар ва сўнг жиловланган ерларида қотиб қолдилар...

Гулхан ёниб битмаганди. Дарё вагилларди, ўрмон ва тоғлар бари ўз жойида эди, ой юксакларда сокин кезарди ҳеч нарса юз бермагандай, ёлғиз узоқ давом этган таронагина узилди, узилди...

Сандронинг башараси тун шуъласида бўздай оқариб кўринарди. У ҳарс-ҳарс нафас олар, ўпкасига ҳаво етмасди. У мешни шарт кўтарди-да, тагида қолган винони тўкиб-сочиб ютоқиб ича бошлади, у ичида ёнаётган оловни босмоқчи буларди... Кейин сал ўзига келди, гулхан атрофида ётган ўликларни хотиржам айланиб чиқди. Сўнг ўлганларнинг қуроолларини олди, уларни эгарларнинг бошларига осиб қўйди. Отларни жилов, нўхталаридан батамом бўшатди, уларни эркинликка қўйиб юборди. Ҳамма отларни, жумладан, ўз туригини ҳам бўшатди... Отлар эркинликни сезгач, тоғдан пастга, одамлар қўналгаси томон турнақатор тизилишиб тушиб кета бошладилар. Ахир отлар доим одамлар яшайдиган томонга қараб юрадилар... Уларнинг ортларидан бирпас қараб турди... Лекин мана, тақаларнинг овозлари ҳам эшитилмай қолди, пастга ойнинг тутаб ётган беқарор шуълалари қўйнида қатор тизилиб бораётган отларнинг шарпалари ҳам кўздан ғойиб бўлди...

Ҳаммаси тугади. Сандро яна бир марта ерда ағанаб ётган олтовлон атрофидан айланиб чиқди-да, сал чеккароққа ўтди. Маузернинг оғзини чаккасига тиради. Тоғларда яна бир ўқ овози садолади. Бу еттинчи эди. У ҳам ўз қўшигини айтиб битирганди.

Ўша грузин балладаси мана шундай якунланарди.

Эски булғор қўшиқларини ижро этган ёш болгар муганнийларини тингларканман, бирдан шу ҳақда эсладим. Бу қўшиқлар асрлар зулматидан туриб Яратганга тавалло қилаётганларнинг нолаларидан туғилганди.

Улар Яратганни йўқдан бор қилиб, сўнг уни руҳоний мавжудиятга айлантирган эдилар. Улар ўзларини ёруғ дунёда жуда ёлғиз ҳис қилардилар, ёлғиз қўшиқлар ва дуолардагина уни топамиз, деб, ишонардилар.

Мен ўша воқеани фавқулодда бир зум ичида, санокли сониялар ичида ёдимга туширдим ва барча ҳаяжонлари билан бошимдан кечирдим. Тафаккур тезлиги олдида ёруғлик тезлиги ҳеч нарса, хаёл ўтмишга қараб йўл олиб яна орқага қайтиб, вақт ҳамда макон ичида ҳаракат қила олади, унинг суръати билан ҳеч нарса тенглашолмайди...

Ўша йиллар шундай бўлиши мумкин эди. Мен бунга мана ҳозир ишондим. Муаллиф ҳикоянинг хотимасида Сандро ўлиmidан сўнг орден билан тақдирланганлигини ёзганди.

Аммо бир тарафнинг янги кириб келаётган тарихга қаршилиги ва иккинчи тарафнинг худди мана шу тарихни тезлатиш учун бесабр кураши ҳаётни туб томирлари билан ўзгартирмаса, граждaнлар урушининг фожиалари миллатнинг фожиаларига айланмасайди, инқилоб далаларидаги бу даҳшатли чек-чандиқлар қаердан пайдо бўларди ва грузин балладаси шундай якун топармиди унда?... Ахир ўша еттинчи тантана қилиши, яшаши мумкин эди-ку. Лекин у бунга истамади. Бунинг сабабларини тушунтириш жуда қийин. Ҳар ким бу сабабларни ўзича келтириши ва изоҳлаши мумкин. Мен эса, ўша соат узоқ-узоқларда турмушнинг очиқ уммонларида абадий сузиб юрувчи руҳафзо хаёлнинг оппоқ елканларини кўтарган булғор қўшиқларининг кемачасида сайр қиларканман, грузин нақлининг шундай тугашига қўшиқ сабаб бўлди, деб ўйлардим. Ўша қўшиқларда етовлоннинг имони, диёнати жамланган эди...

Бир нарсани ўзинг учун кашф қилсанг, ўзингдан ўзинг рози бўласан, юрагинг, руҳинг ёришади, файзу киром топади. Муқаддас алёрларни куйлаётган София муганнийларининг кўзлари тақво, илҳом, вафо билан чарақлаб тургани, уларнинг ол чехралари азбаройи

зўриқишдан реза-реза тер билан қопланганини кўриб, қанийди, мен ҳам улар орасида, адашимнинг ўрнида бўлиб қолсам, деб ҳавас қилардим.

Ярқ этиб ёришган хаёлимга ана шу фикрлар келди: инсонда бу нарсаларнинг ҳаммаси — мусиқа, тарона, муножот, қўшиқ қаердан, уларнинг одам боласига қандай зарурияти бор ва бўлади? Ҳаёт чархи абадий айланиб, эврилиб туради, ҳамма нарса келади ва ҳаммаси кетади, яна эврилиб келади ва эврилиб кетади, одам шуларнинг дардини беихтиёр ҳис қилади ва ўзини англатмоқчи, ифодаламоқчи, ўздан нишон қолдирмоқчи бўлади. Ахир, бир кунмас-бир кун бари тугайди, миллиардлаб йиллар ўтгач, ахийри охирзамон келади, замин деб аталган куррамиз ўлади, сўниб битади, ана ўшанда бошқа галактикалардан келган қандайдир умумқоинот онги азим бўшлиқ ва жимжитлик қўйнида албатта бизнинг тароналаримиз ва қўшиқларимизни эшитади. Кўрдингизми, биз яралганимиздан бери шундаймиз — ўлгандан кейин ҳам яшамоқни истаймиз. Ўз умрини узайтириш мумкинлигига ишонч, шунинг ҳиссиёти билан яшаш одамзодга қанчалар муҳим, қанчалар зарур. Одамлар ўзларидан кейин қандайдир автомат қурилма, алақандай вокал-музыка абадий двигатели қолдириш фикрига келсалар, ажаб эмас — бу ҳамма замонлар учун инсон маданияти эришган энг яхши нарсаларнинг антологияси бўлади. Мен муганнийларнинг қўшиқларидан беҳад лаззатланардим ва ишонардимки, бу сўзлар ва бу тароналарни эшитганлар заминда яшаган, ер юзидаги бирдан-бир онг эгаси одамлар қанчалар мураккаб, зиддиятли, қанчалар даҳо ва мустар хилқат бўлганликларини англаб, ҳис қилиб етадилар.

Ҳаёт, ўлим, муҳаббат, шафқат ва илҳом — ҳаммасини мусиқа айтади, зотан, биз мусиқада энг олий ҳурликка эришамиз, бу ҳурлик учун эса онгимиз ёришган замонлардан бошлаб, бутун тарихимиз давомида курашганмиз, лекин унга фақат мусиқадагина етишганмиз. Фақат мусиқагина барча замонларнинг ақида-

ларини енгиб ўтиб, доимо келажак сари умтилади... Шунинг учун биз айтолмаган нарсаларни у айтади, шунга чорланган...

Соатимга қарарканман, мен севган Пушкин музейидаги концерт ҳали-замон тугайди-ку, деб юрагим орзиқарди. Ушанда мен тагин Қозон вокзалига, бутунлай бошқа олам, бутунлай бошқа ҳаёт ичига қайтаман. Дунё бино бўлибдики, бу ҳаловатсиз ҳаёт югур-югурлар ўпқонида ва буқаламун тентирашлар ичида беқарор эврилади, эврилаверади, унда илоҳий кўшиқлар йўқ, уларга ўрин ҳам йўқ... Бироқ худди шу боисдан мен ўша ерда бўлмоғим фарз...

V

Ярим кун ҳам ўтди. Поезд Волгабўйи ерларидан кетиб борар, купе вагонларда ҳамма узоқ сафар тадорикини кўриб, жойлашиб олган, Авдий Калистратов тушган умумий вагонда эса одатдаги ғала-говур ҳаёт бошланганди. Йўловчилар ҳар хил, ҳар ким бирор баҳонайи сабаб билан йўлга отланган. Бунинг ажабланарли жойи йўқ — йўлга чиқиш керакми, керак, вассалом. Улар орасида нашаванд чопарлар — Авдий Калистратовнинг ҳамроҳлари ҳам бор. Назарида мана шу поездда ўндан ортиқроқ чопар кетаётгандек эди. Лекин ҳозирча улардан фақат иккитасинигина билади. Чаққон Утюг вокзалда уни шуларга бириктириб қўйган. Бу азаматлар Мурманскдан келишяпти. Уларнинг каттароғи Петруха йигирмаларга чиққан, иккинчиси ҳали ёш бола, ўн олтиларга кирган, унинг исми Лёня, лекин Лёнянинг ҳам у томонларга иккинчи маротаба бориши. Шунинг учун ўзини ҳар балони кўрган одамдай тутади, ҳатто керилиб ҳам қўяди. Мурманлик болалар аввал ўзларини сал тортиброк туришди. Лекин Авдий ишончли кишиларнинг тавсияси билан чопар бўлиб бораётгани, демак, ўз одамлари қатори эканлигини билишади ва уни шимолликларга хос талаффуз билан Авдьяй деб чақиривади. Қилинадиган ишлар ҳақида кўпроқ тамбурда, чеккани чиққанда

гаплашиб туришади. Одамлар вагонда чектиришмайди. Чунки вагон тикилиб кетган, шусиз ҳам нафас олиш мушкул. Шу сабабдан чекиш, у ёқ-бу ёқдан лақиллаб гаплашиш учун тамбурга чиқишади. Авдий ҳали чекишни қойиллата олмайди, бунга ҳаммадан бурун Петруха эътибор берди:

— Нима, Авдй, илгари ҳеч чекмаганмисан? Қиз боладай ичингга тортишга қўрқасан?

Авдийнинг ёлгон гапиришдан бошқа иложи қолмади:

— Илгари чекардим, кейин ташлаганман...

— Кўриниб турибди. Мен кичкиналигимдан ўрганганман. Бизнинг Лёнькамиз бўлса худди бангининг ўзи. Тутатгани-тутатган. Чол боболардай тоза бурқситади. Онда-сонда отиб ҳам қўяди. Тўғри, ҳозир ҳеч мумкин эмас. Лекин кейин ҳиссасини чиқарамиз.

— Ҳали ёш бола-ку!

— Ким ёш, Лёньками? Кичкина деманг бизни, кўтариб урамиз сизни. Сен ўзинг энди боряпсан бундай катта ишга. Ҳашар деб ўйлама буни. Лёнька бўлса, бало, ҳаммасини билади.

— Ўзиям ўт-пўт тутатадимми ё фақат бориб-келиб турадимми? — қизиқиб сўради Авдий.

— Лёньками? Чекмай бўладими? Ҳозир чекмаган одам йўқ. Лекин чекишни ҳам билиш керак, — донолик қила бошлади Петруха. — Бировлар оғзидан кўпиги келгунча чекади. Бунақалар ишга ярамайди. Палағда. Тайёр ошни бузади. Ўт деганнимиз қанақа — одамни хурсанд қилади, кайфинг чоғ бўлади, ўзингни жаннатга киргандай сезасан, яйрайсан.

— Нимаси кайфингни чоғ қиларкин?

— Нимаси бўларди? Шу кетяпсан. Олдиндан бир кичкина жилга чиқди. Ўтаман десанг, бир сакраб ўтасан-кетасан. Сенинг назарингда бўлса, у катта дарё, океан, бахридлинг ҳам очилади-да. Ана шу-да сенга кайф. Ўзи бўлмайди бу кайфнинг. Қаердан топасан ўша кайфни? Нон сотиб оласан, кийим-кечак сотиб оласан, оёғингга оласан, бошингга оласан. Арақни ҳам ҳамма ўз пулига олиб ичади. Ўт бўлса, жуда қиммат, лекин

роҳатижон-да: ширин бўлиб пинакка кетасан. Худди кино кўраётгандай бўласан. Фарқи шуки, кинони юзлаб, минглаб одамлар кўради. Сен эсанг, ўзинг хон — кўланканг майдон. Бировнинг сен билан иши йўқ. Тумшугини суқадиган бўлса бошлаб башарасига туширасан. Жўна. Нима ишинг бор, итвачча. Қандай хоҳласам, шундай яшайман. Аралашма. Ана, гапнинг пўскаллеси шу! — У жим бўлиб қолди. Кейин жинчироқдек милтилаган кўзларини қисиб, юзсизлик билан деди: — Менга қара, Авдй, балки тотиб кўрарсан, а? Бир кайф қилмайсанми? Жиндеккинасини бекитиб қўйганман...

— Олдин ўзим топай, — бош тортди унинг таклифидан Авдий, — кейин тотиб кўрарман.

— Рост айтасан, — қўшилди унга Петруха, — ўзингники беминнат. — Яна жим бўлди. Сўнг яна жағи очилди: — Бу ишда жуда эҳтиёт бўлиш керак. Атрофдаги ҳамма бизга ёмон кўз билан қарайди. Кампиршолардан тортиб кўкрагига тақир-туқурларни осиб олган ветеранларгача, ҳар бир пенсионер, бошқаларни айтмай қўя қолай, ҳаммаси бизга душман, бизни кўролмайдди. Уларга қолса, дарров бизни суд қилса-ю, ит бормас жойларга бадарга қилиб юборса. Шунинг учун бўйнимизни қисиб, кўзга ташланмай, гариб-бечора бўлиб юрамиз. Лекин ҳақимизни олайлик-чи! Ана унда кўринг бизни! Чўнтақда пулинг жарақлаб тургандан кейин уларнинг қош-қовоғига қараб ўтирасанми!.. Лекин сира эсингдан чиқарма, Авдясъ. Бир гап бўлса, миқ этиб оғзингни очма! Бу қонун. Гуллаб қўйсанг, тамом. Жонингдан умидингни уз. Итдай бўгизлаб кетишади. Ҳатто қамоқда ётган бўлсанг ҳам қўллари етади. Ҳазиллашиб бўлмайдди булар билан...

Гап узоқ чўзилди. Маълум бўлишича, Петруха аллақайларда, бир қанча қурилишларда ишлаб кўрибди. Ёз келиши билан Мўйинқум атрофларидаги чўлларга жўнаркан. Бу ерларда нашапояларни яхши биларкан. Айниқса, сойлар ва жарликларда чангалзор бўлиб ётади. Ана, ҳосил! Истаганингча йигиб ол. Бутун дунёга десанг ҳам етиб ортади. Уйда ёлғиз қари онаси бор экан. Ичар-

кан. Акалари кутб томонларга, газопровод қурилшига кетишган экан. Пулни катта-катта ишлашаркан. Лекин қишининг совуғига чидаб бўлмас экан. Ёзда эса чивин мўр-малахдек одамга ёпириларкан. У бўлса ҳар йили бир марта кўзи қисик Осиёда уйнаб келаркан. Кейин то янаги йилгача ялло қилиб юради. Хоҳласа тукуради, хоҳласа кўпиради. Шериги Лёньканинг оиласи бундан ҳам ишқалроқ. У на онасини кўрган ва на отасини. Болалар уйда ўсган. Мурманскда узоқ сафарларга чиқадиган кема капитани бор экан. Кўпроқ Кубага қатнаркан. Бир куни у хотини билан келиб, ҳамма қоғозларни тўлдириб Лёнькани ўзига ўгил қилиб олибди. Уларнинг болалари йўқ экан. Лекин беш йилдан сўнг яна бари айқаш-уйқаш бўлиб кетибди. Капитаннинг хотини ўйнаши билан Ленинград томонларга қочибди. Капитан ичкиликка берилибди. Уни портнинг ўзида ишлашга қолдиришибди. Лёнька мактабда ўлганнинг кунидан ўқибди. Гоҳ капитаннинг хола-синикида, гоҳ бухгалтер бўлиб ишлайдиган акасиникида турибди. Бухгалтернинг хотини эса нақ ялмоғизнинг ўзи. Дард устига чипқон дегандай, бола шўрлик қаровсиз қолибди. Дийдаси қотибди. Жонидан тўйиб капитанниқидан кетиб қолибди. Кейин сув ости кемасининг собиқ жангчиси, уруш ногирони бўлган бир одамниқидан бошпана топибди. Лекин бу киши Лёнькага ҳеч қандай таъсир кўрсатолмабди. Бола бевошликка ўрганиб қолган. Хоҳлаган жойига боради, хоҳлаганда келади. Мана, бу йил Лёнька иккинчи марта нашага кетяпти. Ўзи ҳам нашавандликка ўрганиб қолганга ўхшайди. Қаранг, эндигина ўн олтига кирган бола, ҳали ўн гулидан бир гули очилмаган...

Авдий Каллистратов бу ачинарли гапларни эшитаркан, юраги жуда эзилди, йигламоқдан бери бўлди. Нашавандлик борган сари ўз комига кўпроқ навқирон ёш йигитларни тортиб кетяпти. Тезроқ бу ҳодисанинг моҳиятини очиб, авра-астарини ағдариб ташламаса бўлмайди. Авдийнинг энг катта мақсади ҳозир шу. Ҳаёт денгизининг усти сокин кўрингани билан унинг тагида

кўзга чалинмайдиган шиддатли оқимлар борлиги равшан. Шунга ўхшаш қайгули воқеалар ичига чуқурроқ киргани сайин бунга кўпроқ ишонч ҳосил қилмоқдайди. Турли бемазагарчиликлар қилишга майллар уйғотадиган шахсий ва хусусий сабаблар бўлиши мумкин. Лекин ёшлар ўртасида бу каби касалликлар ва бемаънигарчиликларни келтириб чиқарадиган ижтимоий сабаблар ҳам мавжуд. Бир қарашда бу сабабларни илғаб олиш осон эмас. Улар касалликларни бутун танага тарқатадиган, бири-бири билан боғланган қон томирларини эслатарди. Ўз шахсий миқёсинг ва даражангдан туриб ушбу сабабларнинг тагига етиб бораман деб, қанча уринма, барибир фойдаси йўқ. Умуман, ҳеч қандай натижага эришолмайсан. Бунда кам деганда йирик социологик тадқиқот яратиш, ундан ҳам яхши-си, матбуот ва телевидение орқали кенг баҳс уюштириш керак. Осмондаги ойни хоҳламайсизми, мабодо? Худди ўзга сайёралардан келган мавжудотга ўхшайсиз, а? Унинг семинаристларга хос чекланганлиги, кундалик ҳаётни билмаслигини ҳисобга олганда, осмондан тушган деса ҳам, хато бўлмасди. Кейин у бир нарсага ишонди: бундай воқеалар ҳақида очиқ-ошкора фикр юритишдан ҳеч ким манфаатдор эмас экан. Ва бу нарсалар гуё жамиятимизнинг обрўсини сақлаш учун қилинади. Ваҳоланки, бунда аввало, ҳамма гап бошқа шахсларнинг кайфиятлари ҳамда фикрларига чамбарчас боғлиқ ҳолда ўз мавқеига путур етказмаслик, уни яна бир карра хавф остига қўймаслик устидагина боради. Жамиятнинг қайсидир бир қисмида рўй бераётган ишқалликлар ҳақида бонг уриш учун, афтидан бошқа кўп нарсалар қатори, ўзига зарар келтириб қўйишдан чўчимаслик керак. Бахтигами, бахтсизлигимами, Авдий Каллистратов бундай гаддор қўрқинч юкидан холи. Лекин ҳали турмушнинг барча паст-баландликлари, кашфиётлари олдинда эди. У эндигина бу йўлга кириб келаётганди. Эндигина адашган дилларга меҳру шафқат ва хайрихоҳлик юзасидан ҳаётнинг ўзига қоронгу томонларини ташналик билан ўрганмоқчи, тажрибаларидан ўтказ-

моқчи эди. Йўлдан озганларнинг жилла қурса бир қисмига мадад етказсам, дерди. Йўқ, у насихатлар қилмоқчи, ваъзлар ўқимоқчи, таъналар ёғдирмоқчи, айбламоқчи эмас. У ҳалокатли ҳаётни ёлғиз қайта қуриш бадалигагина қутулиш мумкинлигини ўз шахсий иштироки ва шахсий намунаси орқали уларга исботламоқчи, шу маънода, уларнинг ҳар қайсилари жилла қурса, ўз қалблари доирасида инқилоб қилишлари зарурлигини уқдирмоқчи эди. Лекин бундай гўзал тилак, гоёлар бениҳоя қимматга тушишини ҳатто ҳаёлига ҳам келтирмасди.

Ёш эди-да. Фақат ёш эдими... Ахир, семинарияда Исонинг тарихини ўрганаётганда, унинг чеккан азоби ва риёзатини ўз жонида туймаганмиди ва ўшанда уни Гефсиман боғида Иуда сотганлигини ўқиганда, ҳўнг-ҳўнг йиғламаганмиди! Ўша кун тигида Исо Рухиллони Гулқоф тоғида қатл қилганларида, буни олам иморатининг инқирози ва ҳалокати деб англамаганмиди! Дунё ўз фарзандларини уларнинг энг покиза гоёлари ва руҳий умтилишлари учун ҳаммадан кўпроқ жазолайди. Лекин ўшанда ҳали гўр йигитча олам қурилишининг бу қонуниятини устида ўйлаб кўрмаганди. Балки бу ўша гоёлар ўлмаслиги ва охир-оқибатда тантана қилиши учун зарурдир. Эҳтимол, буни мулоҳаза қилиб кўриш керақдир? Ростдан ҳам, шундай бўлса-чи? Бу галабининг баҳоси эмасмикин?

Авдий бошда бу ҳақда Виктор Городецкийга оғиз очган эди. Ёшлари ўртасида унча катта фарқ йўқ эса-да, Авдий уни Никифорович деб ҳурмат қиларди. Бу суҳбат Авдий диний семинариядан кетиш фикрига тушган кезларда ўтган эди.

— Нима ҳам дердим? Биласанми, ота йигит, сени ота йигит деганимга ранжима. Авдий, сени шундай деб чақириниш менга жуда ёқади, — деб мулоҳаза юритарди Городецкий, чой ичиб ўтиришаркан. — Сен семинариядан кетасан, тўғрироғи, сени черковдан чиқаришади. Уламоларинг сени осонликча қўйиб юборишмайди. Сени шаккок деб эълон қилишади.

Черков унда-мунда бўлиб турадиган бунақа ишларни ёқтирмайди. Ахир, у ерда сенга ҳеч ким адолатсизлик қилгани йўқ. Сени ҳеч ким хўрлагани, эзгани, қонингни ичгани ҳам йўқ. Черков кишилари билан заррача ҳам сан-манга бормагансан. Ота йигит, сенинг олдингда черков заррача ҳам айбдор эмас... Нима десамикин, сен соф гоёвий мақсадлар туфайли алоқангни узяпсан.

— Ҳа, Виктор Никифорович, рост айтасиз. Тўғридан-тўғри сабаблар йўқ. Гинахонлик, хафагарчиликнинг ҳам ўрни эмас. Булар жуда жўн гаплар. Ундан кейин гап менинг ўзимда ҳам эмас. Масала шундаки, маврусий динлар бугунга келиб мутлақо эскиб қолди. Улар эндигина уйғониб келаётган ибтидоий уруғчилик онгига қарата мурожаат қилган эди. Ўзингиз ҳам тушунасизки, агар тарих динларнинг умумжаҳон уфқига янги бир бош сиймо — Худо — Замондош сиймосини илгари сурса, ушбу сиймо ҳозирги давр талаб-эҳтиёжларига жавоб берадиган янги илоҳий гоёларни кўтариб чиқса, ана ўшанда диний таълимот ҳали ўз қадр-қимматини йўқотмаганлигига ишонса бўлади. Менинг у ердан кетишимнинг сабаби шунда.

— Тушунаман, тушунаман! — кўнгилчанлик билан кулиб қўйди Городецкий чой хўпларкан. Сўнг давом этди: — Бу гапларнинг одамнинг этини жимирлаштириб юборади. Сенинг назариянг ҳақида фикр билдиришдан олдин шуни айтиб қўяй. Мана, бемалол, гашт қилиб чой ичиб ўтирибмиз. Мен чин дилдан ўрта асрларда яшамаганим учун суюнаман. Биласанми, кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган бундай бидъат учун католик Европада, Испания ёки Италияда сенинг ботир оғзингдан чиққани ва менинг тешик қулогим эшитгани учунгина, ота йигит, аввал иккаламизни ҳам нимта-нимта қилишарди, кейин ўтда ёқишарди, ана ундан кейин кулимизни кўкка совуришарди. Янчиб, майдалаб. Инквизиция жон-жон деб, бизни тилка-пора қилиб ташлаган бўларди. Бир шўрликнинг устидан у Худонинг модарзодлиги устида гап кетганда, кулиб қўйди, деб ёзган эканлар.

Муқаддас инквизиция нега Худодан куласан деб, уни ўтга ташлаган. Кўрдингми, сен билан бизни-ку, асти қўявер, нима бўлишимизни...

— Виктор Никифорович, узр, гапингизни бўламан, — Авдий мийгида истехзоли кулиб, семинаристлар киядиган қора ридонинг тугмаларини асабий қадай бошлади. — Билиб турибман, нимага кулаётганингизни. Лекин ҳазилни қўяйлик. Агар бизнинг замонамизда инквизиция бўлганда ва мабодо, эртага бидъат учун ўтда ёнишга тўғри келганда, мен барибир ўз сўзимдан қайтмас эдим.

— Ишонаман, — деб бошини силкиди Городецкий.

— Мен бу фикрга тасодифан келганим йўқ. Насронийлик тарихини ўрганиб ва ҳозирги замонни синчиклаб кузатиб шундай хулосага келдим. Мен Худонинг янги, замонавий шаклини излайман, майли, уни ҳеч қачон тополмасам ҳам...

— Тарихни тилга олганинг яхши, — унинг фикрини бўлди Городецкий. — Энди менга қулоқ сол. Сенинг янги Худо ҳақидаги бу фикринг — гализ, мавҳум назария. Бизнинг ақлли зиёлиларимиз уни нимаси биландир актуал гоё деб атаган бўлардилар. Илгариги одамларнинг тили билан айтганда, бу мулоҳазаларинг — ақлбозлик. Сен Худо яратмоқчисан. Лекин ҳар қанча жозибадор ва сеҳрли кўринмасин, уни ақлий муҳокамалар билан яратиб бўлмайди. Биласанми, агар Исо қатл қилинмаганда, у Худо бўлмасди. Ҳамма тенг, баробар одил салтанат қуриш гоёсига мубтало ул ноёб зотни одамлар олдин ваҳшиёна бир тарзда ўлдирдилар, сўнг уни юксакларга кўтардилар, ҳамду сано ўқидилар, қайғурдилар, унинг азобини ўз юракларига олдилар. Бунда тавоф ва ўз-ўзини айблаш, тавба ва умид, жазо ва марҳамат — инсонни севиш аралаш бўлиб кетди. Лекин кейин бориб, ҳаммаси бузиб талқин қилинди ва маълум кучларнинг маълум манфаатларига бўйсундирилди. Ҳа, барча умумбашарий порлоқ гоёларнинг тақдири доим мана шундай бўлган. Мана, энди ўзинг ўйлаб кўр. Катта гоё туфайли дорга тортилган, хоч

азобини бошидан кечирган, бошини жодига қўйган Худо-Мажзуб қудратлироқ, мафтункорроқ ва яқинроқми ёки замонавий фикрлайдиган мукамал олий хилқат, мубҳам идеал афзалроқми?

— Мен бу ҳақда ўйлаганман, Виктор Никифорович. Сиз ҳақсиз. Лекин мен ўтмишни қайта кўрадиган вақт етди, деган фикримдан воз кечмайман. Бизнинг Худо ҳақидаги тасаввурларимиз қанчалар мутлақ ва ўзгармас бўлмасин, улар эндиликда дунё ҳақидаги янгича билимларга сира мос келмай, эскириб қолди. Бу аён ҳақиқат. Бу ҳақда тортишиб ўтирмаймиз. Балки мен мубҳам фикрга асосланаётган, қидирилмайдиган нарсани қидиришга уринаётгандирман. Нима ҳам дердик! Майли, менинг фикрларим мутлақ диний таълимотга тўғри келмасин. Лекин мен нима қилай ахир. Кимда-ким мени бу фикримдан қайтаролса, ўзимни бахтли санардим.

Городецкий тушунарли дегандай қўлларини ёзди:

— Сени тушуниб турибман, ота Авдий. Лекин ба-рибир, сени огоҳлантириб қўйишим керак. Худо излаш черков кишиларининг тасаввурида черковга қарши энг кўрқинчли жинойт билан баробар. Улар назарида бу дунёни ағдар-тўнтар қилиб юбориш билан тенг.

— Буни биламан, — деди хотиржам Авдий.

— Лекин Худо излашни черковдан ташқаридагилар ҳам қайтага баттарроқ ёқтирмайдилар. Сен буни ўйлаб кўрганмисан?

— Ғалати фикр-а, — ҳайратланди Авдий.

— Бош омон бўлса, кўраверасан ҳали...

— Лекин нега ундай? Шу ерга келганда уларнинг фикрлари бир жойдан чиқадими?

— Гап бир жойдан чиқишида эмас. Умуман, бунинг ҳеч кимга кераги йўқ...

— Қизиқ. Энг керак нарсанинг кераги бўлмаса...

— Қайдам. Сенга жуда қийин бўлади, ота Авдий. Сенга ҳавас қилмайман, лекин сени йўлингдан тўхтатмайман ҳам, — хулоса қилди Городецкий.

У ҳақ эди. Ҳамма гаплари ҳақ. Кўп ўтмай Авдий Каллистратов бунга тўла ишонди.

Семинариядан ҳайдалиш арафасида шундай воқеа бўлиб ўтди. Ўша кун уларнинг шаҳарчасига муътабар зот — патриархиянинг ўқув юртлари бўйича Координатори ота Димитрий ташриф буюрди. Уни ректорат вокзалда эъзоз-икром билан қарши олди. Семинарияларда уни ота Координатор деб аташарди. Кўринишидан кўркем, салобатли, оқил ва доно (бу вазифада шундай бўлиши ҳам керак), ўрта ёшлардаги ота Координатор рўй берган фавқулодда ҳодиса муносабати билан келган, бунинг сабабчиси аълочи семинаристардан бири Авдий Калистратов бўлиб, у муқаддас битикни очикдан-очик тафтиш қилиш ва бидъат йўлига кирган, Худо-Замондош деган шубҳали фикрни кўтариб чиққан эди. Оқил ва ориф ота Координатор ўз обрў-эътибори, эътимодли сўзи билан адашган сабийни ҳидоят йўлига қайтариш, бу ишни шовқин-сурон кўтармай ими-жимида амалга ошириш ниятида эди. Муҳими, диндан қайтганнинг овози кўчага чиқмаслиги керак. Шу маънода черков ўз шаъни, обрў-эътиборини ҳамма нарсадан юқори қўядиган бошқа дунёвий идоралардан фарқ қилмайди. Авдий Калистратовнинг ўрнида бошқа пишиқроқ, тажрибалироқ одам бўлганда, ота Координаторнинг ниятини тўғри пайқар ва шунга яраша иш қиларди. Лекин Авдий кўзга кўринган черков намояндасини ҳақиқатан ҳам тушуниб етмади. Шу билан руҳоний отани ҳам мўлжалидан адаштириб юборди.

Авдий ота Координаторнинг ҳузурига кун ўртасида чақирилди ва унинг қошида озмас-кўпмас, уч соат ўтирди. Бош корпуснинг заларидан бирига академик черковнинг меҳроби ўрнатилган эди. Ота Координатор олдин ана шу ерда бирга ибодат қилишликни таклиф этди.

— Чирогим, фаҳмлаб тургандирсан, сен билан жиддий гапимиз бор. Лекин бот шошмагаймиз. Аввало, мени Тангри-таолонинг муқаддас меҳробига бошла, — деди у Авдийга косасидан бўртиб чиққан қизарган кўзларини қадаб, — аввало биргалиқда ибодат қилиб олайлик, сўнг кўргаймиз.

— Худо хайрингизни берсин, тақсир, — деди Авдий, — мен тайёрман. Шахсан мен учун ибодат Олло-таолога қаратилган турли ўй-хаёлларимнинг энг уйғун нуқта-сидир. Худо-Замондош ҳақидаги фикр миямга қаттиқ ўрнашиб қолганга ўхшайди.

— Сабрсизлик шайтон иши, чирогим, — босиқ деди ота Координатор юмшоқ ўриндикдан тураркан. У Худо-Замондош, турли уйғун ўй-хаёллар ҳақидаги сўзларни ҳам қулоғининг бир чеккасидан ўтказиб юборди. Тажрибакор руҳоний арбоб бошданоқ барини чигаллаштириб ўтиришни маъқул кўрмади. — Ибодат қилайлик. Сенга айтсам, — давом этди у, — қанча кўп яшаганим сари Худонинг марҳамати бизга шунчалар чексиз, раҳм-шафқати шунчалар улуг эканлигига тобора кўпроқ имон келтиряпман. Ҳаммасини унутиб ибодатга берилган чоғингда буни янада чуқурроқ ҳис қиласан ва ўзингни аржуманд сезасан. Яратган танграмнинг бизга муҳаббати ҳақиқатан ҳам чексиз. Бизнинг ибодатларимиз унинг олдида ҳавойи чулдирашлардан бошқа нарса эмас... Лекин бу Худо бирлан чамбарчас бирлигимизнинг далолатидир.

— Баайни ҳақиқатни айтдингиз, тақсир, — деб қўйди Авдий эшик олдида бошини эгиб тураркан.

Лекин у ҳали чиндан ҳам гўр ва сабр-қаноатсиз эди. Суҳбат чоғида у одоб юзасидан сукут сақлаб ўтирмади ва дарҳол гапнинг пўскаласига кўча қолди.

— Изн берсангиз, айтай. Бизнинг тушунчамизда Худонинг чек-чегараси йўқ. Лекин ер юзининг одам-ларида фикр билишдан яна билишга томон ўсиб боради. Бундан бир хулоса келиб чиқади: Худо ҳам ўсиши керак. Сиз нима деб ўйлайсиз, тақсир?

Координатор ота энди жавобдан ўзини олиб қочолмади.

— Қизиққонлик қияпсан, чирогим, — деди у томоғини оҳиста қириб йўталиб, сўнг уст-бошини тўғрилаган бўлди. — Ёшликда нималар бўлмайди. Лекин ўшанда ҳам Худо ҳақида бундай хаёлга бориш керак эмас. Яратган эгамни билиш азал-абад бандасининг қўлидан келмайди. У бизнинг ихтиёримиздан таш-

қарида мавжуд. Ҳатто материализм ҳам тан олади: борлиқ онгимиздан ташқарида деб. Инчунин Худо ҳам.

— Маъзур тутинг, тақсир. Лекин ҳамма нарсани ўз оти билан атаган маъқул. Бизнинг онгимиздан ташқарида Худо йўқ.

— Сен шунга аминмисан?

— Ҳа. Шунинг учун ҳам айтяпман.

— Майлинг. Лекин шу билан бирга нуқта қўймаймиз. Айтайлик, таълим юзасидан андак муноқаша қиламиз. Бунга биз ибодатдан сўнг қайтурмиз. Қани, энди марҳамат қил, мени ибодатга бошла.

Ота Координатор академик черковда Авдий билан бирга ибодат қилмоқчи бўлганлигининг ўзи мантиқан олиб қараганда, ёш семинаристга кўрсатилган катта илтифот эди. Шунинг учун ҳайдалай деб турган талаба ушбу қулай вазиятдан фойдаланаман деса, не ажаб.

Улар узун йўлақдан олдинда ота Координатор, ён томонда пича орқароқда Авдий Каллистратов юриб борардилар. Руҳоний отанинг адл қоматига, ишонч билан қадам ташлашига, тўпигигача эркин тўкилиб турган, унга ўзгача бир улугворлик бағишлаган қораридосига қараркан, унда асрлар бўйи етилиб келган нуроний бир қудрат мужассамлигини ҳис қилди Авдий. Бу куч ҳар бир инсон фаолиятида дин-иймон ақидаларини ҳимоя қилароқ, ҳаммадан бурун ўз манфаатларини кўзлайди. Ҳаётда ҳақиқат йўларини ахтараркан, Авдийга мана шу қарши турган куч билан тўқнашишга тўғри келади. Ҳозирча ҳар қайсилари ўзларича ишонадиган ва иймон келтирадиган У сари қадам ташлардилар. Ҳар бир инсонга У номи билан дунё ва одам боласининг ўрни ҳақидаги барча учун баробар фикрларни уқдиришлари лозим эди. Униси ҳам, буниси ҳам У номига таваккул қилардилар, зеро, ёлғиз Ўзигина ҳамма нарсадан хабардор ва ҳаммага баробар марҳаматли. Улар юриб борардилар...

Ўша соат академик черковда ҳеч ким йўқ эди. Шунинг учун бўлса керак, у ҳайҳотдай бўм-бўш кўринди. Умуман, унинг бошқа черковлардан фарқи ҳам йўқ эди.

Фақат қоронгилатиброқ қўйилган меҳробнинг ичкари-сидаги кўзлари бир нуқтага хаёлчан тикилган Исонинг қорамтир сочлар ўрамидаги юзи ҳаддан зиёда оқариб кўринарди. Унга бўздай ёруғ тушириб қўйилганди. Ҳар икковлари — Худонинг шўбони ҳам, ҳали ҳур фикр-лашдан маҳрум бўлмаган талаба ҳам чўнқайиб тавофга турдилар, нигоҳларини Ўзига тикдилар, бутун уй-хаёллари билан Ўзига бериддилар. Улар ёлғиз Ўзига роз айтиш умидида эдилар. Зеро, Ўзи ер юзининг истаган нуқтасида, куннинг истаган вақтида истаганча одамлар билан, ҳаттоки бутун инсоният билан бир вақтда мулоқот қила оларди. Мана шунда ҳам зоҳир эди Ўзининг интиҳосизлиги.

Бу сафар ҳам ҳар қачонгидай бўлди: ибодат ойинини адо этаркан, уларнинг ҳар бири ташвиш-андуҳларини Ўзига баён қилмоқни, Ўзига иймон-эътиқоддан келиб чиқадиган хатти-ҳаракатларини оқламоқни истарди. Уларнинг ҳар бирлари коинотда шу қадар кичкина бир нуқтани шу қадар кичик муддатга ишғол қилиб тураркан, ўзларини тасаввурдаги шу коинот билан мувофиқлаштиришга уринар, чўқинар, ёруғ оламга меҳмон бўлганлиги учун Яратганга шукрона айтар, ҳамма кунлардан ҳам кейин келадиган охир кун эшикка ташриф буюрганда, тилда ва дилда Ўзининг номи билан жон олишини илтижо қилардилар...

Кейин улар яна ўша хонага ўз вазифаларини адо этгани қайтдилар. Юзма-юз ўтириб, очикдан-очик сўйлашиб олдилар.

— Шундай қилиб, чирогим, сенга панд-насиҳат айтмоқчи эмасман, — деб сўзини бошлади ота Координатор Авдий Каллистратовнинг рўпарасидаги юмшоқ чарм ўриндиққа қулайроқ жойлашиб оларкан. Авдий стулда ўтириб, семинариянинг одми кийимлари остидан ёғочдай туртиб чиққан ориқ тиззаларига қўлларини тираганча тавозе билан уни эшитишга ҳозирланди.

Авдий масалани узил-кесил қиладиган гапни кутганди. Лекин ҳазратнинг нигоҳида на қаҳр ва на бошқа бир ғараз уқмай бир оз ажабланди. Аксинча, ота Коор-

динатор ташқаридан бағоят хотиржам, вазмин кўри-
нарни.

— Қулогим сизда, тақсир, — деди итоат билан та-
лаба.

— Гап шундай. Мен сенинг танобингни тортиб қўй-
гани келганим йўқ. Сенга ўғит айтиб ҳам ўтирмайман.
Булар жўн нарсалар ва сенга муносиб эмас. Сени енгил-
так деёлмайман. Лекин ўйламай-нетмай қизишиб
айтаётган гапларинг одамнинг гашини келтирмай ило-
жи йўқ. Фаҳмлаган бўлсанг керакким, сен билан ўзим-
ни тенг қўйиб гаплашяпман. Очигини айтсам, сен анча-
мунча ақллисан... Сирли жойи йўқ, черков ўз таълимо-
тига қарши боришингдан манфаатдор эмас. Аксинча,
Худо йўлида буткул ва сира оғишмай кўшиш кўрсати-
шингни истайди. Мен ҳам буни яшириб ўтирмайман.
Сенинг марҳум падарингни яхши билардим. У билан
доим фикримиз бир жойдан чиқарди. Шунинг учун
қулогингни оталарча чўзиб қўйишим мумкин эди.
Отанг чин христиан, эзгу одам эди. Бунинг устига анча
билимдон, маърифатли ҳам эди. Насиб этган экан, мана
сен билан идора одамларининг расмий тили билан
айтганда, дьякон, кўп йиллар черковда хизмат қилган
марҳум дьякон Иннокентий Каллистратовнинг солиҳ
фарзанди билан ҳам кўришдим. Нима бўляпти ўзи?
Яшириб ўтирмайман, бошда сен ҳақингда кўп яхши
гапларни эшитгандим. Лекин бу ерга ҳозир одамни анча
ташвишга солиб қўйган масала устида келдим. Сен ҳали
оддий талабасан. Лекин ҳалитдан Худонинг таълимо-
тини тафтиш қилишга тушибсан. Оғзингдан чиқаётган
бефаришта гапларга қулоқ солсам, ёшлигингга бориб,
чакки қадам ташлаётганга ўхшайсан. Бир нарсага ишон-
гим келади. Гап шундаки, анчайин сабабларга кўра одам
ёшлиқда ўзига қаттиқ бино кўяди. Турли-туман одамлар
феъл-атвори, таълим-тарбиясига кўра бу турлича намо-
ён бўлади. Турмушнинг тегирмонидан бутун чиққан,
ёши бир ерга бориб қолган одам ҳаёт шомида Худога
ишончини йўқотгани ёки илоҳий истилоҳ ва тушунча-
ларни ўзбошимчалик билан талқин қилганлигини ҳеч

эшитганмисан? Йўқ, бунақа воқеа рўй берса ҳам, аҳён-аҳён тасодиф билан рўй беради. Одамнинг ёши улгайган сари илоҳиётнинг моҳиятини шунча чуқур англайди. Ахир, барча Европа файласуфлари, хусусан, алгов-далгов инқилоб даври арафасида динга қарши даҳрийларча кескин ҳужум бошлаган (бу ҳужум уч юз йилдан бери тинмай давом этиб келяпти) анави француз энциклопедист алломалари ҳам жуда ёш эдилар, шундай эмасми?

— Рост айтасиз, тақсир, ёш эдилар, — тасдиқлади Авдий.

— Ана кўрдингми? Бу ёшликка, нима десамикин, экстремизм хос эканлигини кўрсатмайдими? Ҳозир ёшқари барчанинг оғзида шу сўз. Шундай қараганда, экстремизм ёш билан боғлиқ бир нарса бўлиб чиқади.

— Тўғри-ю, лекин сиз айтган ўша экстремистлар, адолат юзасидан тан олишимиз керакки, эътиқодлари бениҳоя кучли одамлар, тақсир, — луқма ташлади Авдий.

— Ҳеч шубҳасиз, шубҳасиз, — шоша-пиша рози бўлди ота Координатор, — аммо бу алоҳида масала. Ҳарҳолда улар черков ходими бўлмаганлар, динга муносабатлари ҳам хусусий ишдан нарига ўтмаган. Уларнинг йўллари бошқа. Сен эса, келажақда шубон бўласан, чароғим.

— Ана кўрдингизми, — унинг сўзини бўлди Авдий, — ахир, одамлар менга ва менинг билимларимга тўла ишонишлари керак.

— Сабр қил, — қовоғини уйди ота Координатор, — сенинг фойдангни кўзлаб айтаётган гапларимни тушунишни истамасанг, унда майли, бошқача сўзлашамиз. Хўш, биринчидан, дин-иймонга шак келтирадиганлар сендан аввал ҳам ўтганлар, сендан кейин ҳам бўладилар. Сенга ўхшаган шаккокларни черков кўп кўрган. Нима бўпти? Ҳар бир ишнинг бир қийиғи бор. Бундай ўткинчи, тасодиф воқеалар бундан кейин ҳам бўлиб туради. Лекин уларнинг бари муқаррар бир ечимга келади: ё кимса ўз шубҳа-гумонларидан бутунлай воз кечади ва оғишмай, гайрат-жиҳод кўрсатиб чин диниймон йўлини тутаяди, натижасида руҳонийлар ўртасида

ҳам мағфиратли бўлади, ё куфр йўлидан қайтмаса, ундай муртад черков томонидан рад этилади ва бошига тавқилаънат ёғилади. Учинчи йўл йўқ. Бўлиши ҳам мумкин эмас. Биласанми шуни?

— Ҳа, тақсир, лекин учинчи йўл менданам кўпроқ черковнинг ўзига керак.

— Ана холос, — масхаралагандай бошини чайқади ота Координатор. — Топган гапингни қара, — деб хитоб қилди ва аччиқ киноя билан давом эттирди: — Қани, марҳамат қилиб, менга айтиб бер-чи, Муқаддас черковга таклиф қиладиган учинчи йўлинг нима экан? Илқилоб эмасми ҳайтовур? Мунақасини ҳали тарихнинг қулоғи эшитмаганди...

— Асрлар бўйи қотиб қолган фикрларни ўзгартиш, ақидабозликдан қутулиш, инсон руҳига Худони англашда ҳурлик бериш ва Худони инсон борлигининг энг олий зухуроти деб билиш...

— Астағфирулло, бас, бас! — титраб, тутаб кетди ота Координатор. — Бу ўзбошимчалик жуда кулгили, чирогим!

— Агар сиз, тақсир, мустақил фикрга эга бўлишликни бесарлик деб қораласангиз, гаплашиб ўтиришимизнинг бошқа маъноси йўқ!

— Баайни ҳақиқат — сира маъноси йўқ! — қизишиб кетди ота Координатор ва ўрнидан турди. Унинг овози гулдираб чиқа бошлади: — Кўзингни оч, бола! Такаббур бўлма! Ҳалокат чоҳига бориб қолибсан! Сен бадбахт, Худони фақат ўз тасаввурингда мавжуд деб биласан. Одамни Худо узра Худо деб тушунасан. Ҳолбуки, онгининг ўзи фалакнинг иқтидори билан яратилгандир. Сен янгича фикрлаш ниқоби остида бидъатга берилиб, бани башар неча минг йиллаб оғир қийноқ ва изтироблар ичида топган, унга бениҳоя қимматга тушган, ҳалолни — ҳалол, ҳаромни — ҳаром қилган сўзларни йўққа чиқармоқчисан. У сўзлар неча-неча авлод инсон қавмларининг илоҳий аҳкомига айланган. Сен ақидабозликдан халос бўламан деб, нимага эришасан. Ҳолбуки, бу ақида, бу аҳком Худонинг иноятидир. Черков

бидъатсиз яшаб келган, яна яшайверади. Ақидасиз, аҳкомсиз дин-иймон йуқ. Ҳамон гап очилди, эсингда тут: ақидапарастлик — ҳар қандай қонун-қоида, низомлар, ҳар қандай ҳокимиятнинг тағ-заминидир. Эсингдан чиқмасин. Сен Худони гуё янги фикр билан яхшиламоқчи бўласан, аслида эса уни бутунлай инкор этасан. Ҳатто ўзингни Унинг ўрнига қўйишдан ор қилмайсан! Лекин яхшилик ва марҳамат сенга боғлиқ эмас. Сенга ўхшаганларга ҳам боғлиқ эмас. Худонинг инон-ихтиёри ўзида. Бизни нима қилса, ўзи билади. Сенинг шак-коклингни ўз бошингни ейди. Худованди карим эса боқий ва тонувдир! Омин.

Авдий Каллистратов ота Координатор қошида лаблари қумдай оқарганча турарди: унинг бунчалар қаҳр-газабга миниб, жазавога тушишини кўриб юраги эзилди. Лекин барибир ўз деганидан тоймади:

— Маъзур тутинг, тақсир. Ўзимиздан чиқаётган нарсаларни илоҳий кучларга нисбат бериб ўтирмайлик. Нега бўлмаса, У бизни бу қадар ожиз ва нотугал қилиб яратди. У ўзи бино қилган махлуқларни ҳам иккита тескари томонга — яхшилик ва ёмонликка ажратиб юбормаслиги мумкин эди-ку. Нега Ўзи бизни бунчалар шак-шубҳалар, илатларга гирифтор қилиб қўйди? Нега одамлар бунчалар маккор? Худонинг ўзига мурожаат қилганларида ҳам маккорликдан ўзларини тийиб туролмайдилар. Худога бунинг нима кераги бор? Сиз дин-иймон таълими мутлақ кучга эга бўлишини истайсиз. Олам ва одам руҳининг моҳияти бир марта бирваракай, абадиятга очилган деб ҳисоблайсиз. Лекин ахир, бу мантиққа тўғри келмайди-ку. Наҳотки биз христианликнинг икки минг йили давомида ўша алмисоқдан қолган аҳкомларига бир оғиз ҳам ўз янги сўзимизни қўшолмасак? Сиз ҳақиқатга бир ўзингиз ҳокимлик қилмоқчи бўласиз. Лекин бу оз деганда ўз-ўзини лақиллатишдир. Зеро, ҳақиқатни бир марта ва бирваракай билиб етган таълимотнинг, ҳатто илоҳий таълимотнинг бўлиши мумкин эмас. Мабодо, шундай бўла қолса, у ўлик таълимотдир.

У жим бўлди. Ўртага тушган сукунатда дераза ортидан шаҳар черковининг жом садолари эшитилди. Жом садоси Авдийга худди инсонни Худога боғлаб турган Мулоқот тимсоли каби гоятда яқин ва шунчалар таниш эди. Шунда Авдий худди ушбу садолар каби чексизлик аро сузиб, кўздан йироқлашиб, йўқ бўлиб кетгиси келди...

— Сен жуда ҳам ҳаддингдан ошяпсан, бўтам, — деб тўнгиллади ота Координатор, энди унинг товуши совуқ ва бегона эди. — Сен билан диний мавзуларда тортишиб ўтиришнинг ҳожати йўқ эди, зеро, билимларинг ифрот, гўр ва ҳатто шубҳали. Сени бани башарнинг гаддор душмани иблис васвасага солиб қўймадимикин? Лекин сўзимнинг охирида сенга бир нарсани айтиб қўяй: бундай фикрлар билан сен ҳеч қачон рўшнолик кўрмайсан. Зотан, асос-эътиборли таълимотларни шубҳа остига оладиганларни динга алоқаси йўқлар ҳам асло ёқтирмайдилар. Ахир, ҳар қандай мафкура ўзини ҳақиқатнинг энг сўнгги эгаси деб билади. Сен албатта, ҳали бу нарсалар билан тўқнашасан. Бир қарашда унчалик билинмаса-да, лекин дунёвий ҳаёт гоятда шафқатсиз. Сен ҳали енгил ўйлашнинг жадига қоласан. Ўшанда менинг гапларимни эслайсан. Лекин бас, семинариядан кетасан, ҳозирлик кўр, черков сендан юз ўтиради. Худо уйини тарк эт!

— Менинг черковим доим ўзимда, — бўш келмасди Авдий Каллистратов. — Менинг черковим — мен ўзим. Мен ибодатгоҳларни тан олмайман. Руҳонийларни ҳам уларнинг ҳозирги савиясига кўра тан олишни истамайман.

— Нима ҳам дердик, бўтам. Худонинг ўзи раҳм қилсин. Лекин билиб қўй: дунё сенга ўз айтганини қилдиради. У ерда ўз кунингни ўзинг кўришингга тўғри келади. Неча-неча миллионлаб сенга ўхшаганларнинг беллари синиб ётибди бир кунимни кўраман деб...

Кейинчалик Авдий яниб айтилган бу сўзларни бир эмас, бир неча марталаб эслади. Лекин унга ҳаётининг энг олий маъноси ҳар доим ҳали олдинда — нурли

уфқларда кўринар, йўлидаги барча чигалликлар, турмуш савдолари вақтинчадай туюлар, одамлар ахийри, бир кунмас бир кун унинг ортидан эргашишларига ишонарди. Ҳаётнинг асл маъноси ҳам ахир шунда эмасми?

Ўша кунлари нашаванд чопарлар билан чўллар қўйнига кириб бораркан, поезд даричасидан кета-кетгунча бўм-бўш ҳувиллаган тақир маконларга эрта-лабдан кечгача тикилиб, ўзига ўзи дерди: «Мана, ниҳоят, инон-ихтиёринг ўзингда, редакциянинг топширигини ҳисобга олмаганда, сени боғлаб, қўлингни ушлаб турган ҳеч нарса йўқ, нимани хоҳласанг, шуни қиласан. Хўш, нима? Не топяпсан бу сарсонлик-саргардонликда? Асл, ростмана ҳаётнинг ўзи мана шу. Сен у билан юзма-юз турибсан. Юз йил илгари қандай бўлса, ҳозир ҳам шундай. Одамлар қайлардандир қайларгадир борадилар, сен эса шу йўловчиларнинг бири, нашаванд чопарлар ҳам йўловчи, лекин ашаддий йўловчи — улар энг даҳшатли иллатлардан бирининг устига тухум қўйиб кун кўрадилар. Ўша сизловуқдай тутун, ўша кайфу мастоналик арзимаган нарсага ўхшайди, лекин одамни одамликдан чиқаради, мосуво қилади. Аммо уларнинг ўзлари ўзларини қурбон қилиб турган чоқларида сен қандай қилиб уларни ҳимоя қиласан? Биласанми, булар қаердан келиб чиқяпти? Сабаблари қаерда? Индамайсан. Қайси томондан ёндашиш, қайси томондан тушунтириш, нима қилишни билмайсанми? Семинария бағридан ҳаёт тўлқинлари ичига нима учун отилиб чиқдинг? Уни андаккина бўлсин, яхши томонга ўзгартирмоқчи эмасмидинг? Семинариядаги синфдошларинг сени идеалист деб чақиришади. Балки, тўғридир. Манави чопарларнинг кўзлари менга учиб турмагандир, уларнинг ишига, хулқи-атвориغا аралашиш зарурми? Қўлингдан нима ҳам келарди? Нима қилиб беришинг мумкин уларга? Кирган йўлларидан қайтара оласанми? Бошқача яшашга кўндира биласанми? Сен қийналиб, ич-этингни еяпсан бу ёғи нима бўлади деб. Улар эса ўз олдиларига битта мақсад қўйганлар ва бу мақсадларидан асло қайтмайдилар, омадим келса-ю, бойисам дейдилар, бахт-

ларини шунда кўрадилар. Қани, уларни қайта ишонтириб кўр-чи, улар ҳақиқатга тик қарай олармикинлар? Агар аралашмасанг, ёрдам бермасанг, улар эртами-кечми қамоққа тушадилар, колонияларни тўлдирадилар ва бунга айб деб эмас, кулфат деб қарайдилар. Қани энди, уларни шу расволиклардан қайтара олсанг, қани энди, пушмон бўлиб, тавба қилиб, диллари тозаланса, жиноятдан юз ўтириб, чинакам бахт-саодат нимада эканлигини англасалар. Қандай гўзал бўларди-я! Лекин уларнинг бахтлари нимада? Биз қадрлаган нарсалардами? Аммо қадриятларимизнинг асл баҳосини тушириб юборганмиз, гоятда дағаллаштириб ташлаганмиз. Балки кулгига қолган чол-кампириларнинг Худосидамикин уларнинг бахтлари, лекин бу, ахир чўпчак-ку? Умуман олганда, даста-даста пул топиш имкони турганда, сўз нима қилиб берарди? Ҳозир кимни қарама — шунинг тилида бир гап — қуруқ раҳматга мушук офтобга чиқмайди. Пул ўз оти билан пул-да! Чопарларнинг чўнтақларига кираётган ўша пуллар фақат ўзимизники эмасдир, чет пуллар ҳам бордир уларнинг ичида, — қаранг, қанча талабгорлар келишяпти — Мурманск, Одесса, Болтиқбўйи, ҳаттоки Узоқ Шарқ порт шаҳарларидан? Қаерга кетяпти шунча наша? Унинг сақичи, мумидан ишланган бошқа нарсаларчи? Гап қаерга кетаётганлигининг ўзидагина эмасдир-ку? Нега бундай бўляпти, нега бизнинг ҳаётимизда, бизнинг ижтимоий системамизга иллатлар ёт деб, бутун дунёга жар солган бизнинг жамиятимизда бундай бўлиши керак? Қанийди, шундай бир нарса ёзсангки, унга ҳамма ўз жонажон ишидай муносабат билдирса, унга ўз уйида бўлаётган ёнгиндай, фарзандларининг бошига тушган офатдай қараса, ана ўшанда айтилган сўз барча холис ниятли кишиларнинг қўллаб-қувватлаши билан пулдан устун чиқади ва ёмонликни енгади! Илоҳим, шундай бўлсин, ёзилган сўз бекор кетмасин, чиндан ҳам, «аввалда сўз бўлган» экан, у ўз азал-абад қудратини кўрсатсин... Шундай яшасангки, шундай ўйласангки...

Лекин ё раб, сендан сўрайман: жарақ-жарақ пуллар турганда, сенинг каломинг недир? Яширин иллатлар олдида сенинг ҳукминг недир? Сўз билан ёвузлик моддиюнини қандай енгиш мумкин? Менга Ўзинг кучқувват ато қил, бошлаган йўлимда ва ишимда мени тарк этма, мен ёлғиз ўзимман, ҳозирча ҳеч кимим йўқ, пулга муккасидан кетганларнинг эса адади йўқ, сон-саноқсиз...»

* * *

Москва — Олмаота поезди Саратов ерларини орқада қолдириб, икки кундан бери Қозоғистон чўлларидан борарди. Авдий Каллистратов Турон томонларни биринчи кўриши. У бир пайтлар Россия томонидан эгаллаб олинган жуғрофий маконларнинг, ўлканинг бу қадар кенлиги ва миқёсларидан ҳайратга тушар — чиндан ҳам кўз ўнгида бош-кети йўқ, беҳудуд ерлар ястаниб ётар, агар Сибирь билан қўшиб ҳисобласак, деб хомчўт қиларди у, ер юзидаги қуруқликнинг деярлик ярми... Яна бу ерларда одам турадиган қўналгалар онда-сондагина учрайди... Шаҳарлар, қишлоқ ва овуллар, бекатлар, унда-мунда кўзга чалиниб қоладиган молхоналар, чўпон-чўлиқларнинг пастак қўралари ҳаммаси темир йўлга қараб ёпишиб келар, улар бепоён чўл сувратини чизиш учун тайёрлаб қўйилган, лекин илк бўёқларигина чапланган матога ўхшар, бироқ суврат кейинчалик ишланмай, фақат бир тусдаги бўз ранглари билан чала қолиб кетгандай эди... Бу томонда кета-кетгунча яйдоқ чўл, ҳозир бу ерда жамики ўт-ўлан гуллаб-яшнаган фасл, чўл бир неча кун мана шундай жаннатмисол гуркираб ётади, сўнг тагин офтобнинг бераҳм иссиғига дош беролмай саргайиб сўлади ва келаси баҳорни кутади...

Вагонларнинг очиқ ойналаридан гулга кирган чўл чечакларининг муаттар бўйлари ёпирилади. Айниқса, поезд тўрт томони очиқ аллақандай кичкина бекатларда тўхтаганда, одамнинг дим вагондан сакраб пастга тушгиси, ўзи кўримсиз, лекин ҳидлари ёвшандай ўткир,

кўрғоқ ерда ўсганига қарамай эти сувлик майса-ўланлар устида эркин-эркин чопиб юргиси келади. Қизик-ку, деб ўйлайди Авдий, наҳотки ўша ярамас наша ҳам мана шундай бемалол ўсиб ётса ва ҳидлари ҳаммаёққа гуркираб тарқалса? Одамларнинг димоқларини қитикласа? Чопарларнинг оғизларидан гуллашларига қараганда, нашанинг ҳиди ҳаммасидан ҳам ўткир ва кучли бўлса керак. Ҳаммасидан ҳам, дейишади чопар болалар — наша баланд бўлиб, шохлари ҳар ёққа тарвақайлаб ўсади. Нашазорларда унинг баландлиги одамнинг белига уради. Ёввойи наша тўғри келган жойда ўсиб ётавермайди. Наша кенг тарқалган алоҳида нашапоя майдонлар бор. Шунисига ҳам шукр. Уни топиш учун шунча оворагарчилик бўлмаса, ҳаммаси оппа-осон кўчса, унда нималар рўй беришини тасаввур қилиш мумкин... Мана, талабгор хумор чопарлар узоқ порт шаҳарлардан дунёнинг у чеккасидан бу чеккасига наша савдоси тутиб боришяпти... Ҳали йўл узоқ, яна қанча йўл босиш керак — худо билади, яна охири нима бўлади, бу ишлардан нима чиқади.

Айрим вақтлар Авдий Каллистратов нимага кетаётганлигини ҳам унутиб, бу эл-юртларда илгари замонларда яшаган халқларни тасаввурида жонлантиришга уринар, ўқиган китобларини, ўқувчилик йилларида кўрган киноларини эслар, адам даштида гойиб бўлган ўша ҳаётнинг излари ва қолдиқларини кўрганда, бирдан хурсанд бўлиб кетарди. Худди ташлаб кетилган қўналгалардай чўлларда яккам-дуккам қаққайиб турган қўнғир туялар, кўҳна мақбаралар, мозоратлар, уч-тўрттагина хужрадан иборат кўримсиз овуллар, кўз базўр илғайдиган ёлғиз чодир, юрталар, дунёдаги бор-йўқлигини ҳеч ким билмайдиган, хароб, номаълум капаларда яшайдиган кишиларнинг ҳолини ўйлаб юраги увишиб кетар, ваҳм босарди... Куз ўнгидан худди қадим-қадим замонлардагидай кўҳна эгаржабдуқ урилган отларга минган, бошларига тепаси чўққи кулоҳ кийган отлиқлар ўтиб қолардилар дам якка-якка, дам тўда-тўда бўлиб... Қандай яшашган экан одамлар бу ерларда, юраклари сиқилиб ўлиб қолмасмикинлар, сувсиз-

ликдан қирилиб кетмасмикинлар бу бепоён дашт-биёбонларда? Кечаси-чи, кечаси нима бўлади? Фалак тунда кимсасиз саҳроларга эниб тушади, ўша чоғларда одам ўзини қандай сезаркин? Чексиз само рўпарасида одам ўзини бениҳоя ёлғиз ва ғариб ҳис қилса не ажаб? Шунинг учун ўқтин-ўқтин ўтиб қоладиган поездлар уларга далда берса керак. Поездларнинг шовқинлари катта шаҳарлардагина одамларнинг қулоқларига ёқмайди, зериктириб юборади. Эҳтимол, бари бутунлай аксинчадир. Азим чўлларнинг тунлари кўнгиларда улугвор баётларни уйғотар, шеър-ият ахир, олам поёнсизлиги узра инсон руҳининг ҳур парвози эмасми?..

Лекин бундай хаёллар уни узоқ машғул қилмас, яна чопар болалар билан бораётгани, қонун юзасидан қараганда, жинояткор кимсалар қаторига қўшилгани эсига тушар, газета учун ижтимоий-маънавий репортаж ёзаман деб, то вақти-соати келгунча шу ҳаётга, қолаверса, нашавандларнинг бадкирдорликларига чидашдан ўзга иложи йўқ эди. Шунда назарида кўкраги беихтиёр музлаб кетгандай бўлар, қорнига алақандай оғриқ кирар, гўё ўзи ҳам чопарларнинг бирига айланиб қолгандай, жиноят йўлига киргандай эти сесканиб, ваҳимага тушарди. Шунда у юрагининг тубида оғир махфий юк билан юрадиганларнинг ҳолига тушгандай бўларди. Жаҳон қанчалик улуг кўринмасин, янги таассуротлар нечоғлик қувончли туюлмасин, агарда онгинг ва хотирангда нўхотдан ҳам кичик оғриқ нуқта бўларкан, буларнинг ҳаммаси на татийди, на ақлинг, юрагингга ҳаловат беради. Ўша оғриқ нуқта яширинча, билин-тирмасдан одамнинг кайфиятини ҳам, атрофдагиларга муносабатини ҳам белгилайди. Авдий Калистратов нашалоя чўлларга бирга бораётган чопарларга разм солиб қарайди, уларни гапга солмоқчи, очиқчасига сўзлашишга тортмоқчи бўлади. Шунда хаёлига бир фикр келади: гарчи чопар ҳамроҳларим ташқаридан қараганда, ўзларига жуда ишонгандай кўринсалар-да, лекин уларнинг ҳар бири қилаётган ишидан хавфсирайди, бир кунмас бир кун барибир жазога тортилишидан ўлгудай

қурқади. Ҳа, шу қўрқинч уларга доим эргашиб юради. Шуларни ўйлаб Авдийнинг уларга юраги ачийди. Уларнинг қуруқликлари, бетамизликлари, бефайз вирди-забонлари, қартавозликлари, арақхўрликлари, чапаниликлари, ё остидан ё устидан деб туришларини бошқа ҳеч нарса билан изоҳлаб бўлмайди. Бинобарин, бундан бошқача яшашни улар тасаввур ҳам қилолмайдилар. Авдий Калистратов бу одамларни ёмон йўлдан қайтарсам, кўзларини очсам, улар ўзларига бошқача, очиқ бир назар билан қараб кўрсалар, ҳаётларини заҳарлаб турган қўрқинчдан ва шу қўрқинчнинг таъқибидан халос этсам, деб орзу қилади. Олган билимлари, жуда бой бўлмасада, лекин етарлича орттирган турмуш тажрибалари заминидан у олижаноб, эзгу ниятларини амалга ошириш йўлларини изларди. Ҳозир у семинариядан кетгани, расмий черковдан чиқарилганига қарамасдан дилида тарғиботчи ҳамда ваъзхон бўлиб қолганлигини, инчунин, ҳаёт йўлида қилиши мумкин бўлган бирдан-бир улут иш — одамларга ҳақиқат ва яхшилик сўзини ўзи билган, англаган даражада етказиш деб тушунарди. Бунинг учун алоҳида фатво олиш шарт эмас, бунинг учун ўзинг сизинг нарсага садоқатли бўлишинг кифоя. Лекин буларнинг бари ҳали яхши ният, холос. Юрак ва ақл амри билан у нима қилиши зарурлигини ҳали тўла тасаввур эта олмасди. Кўнгилда ширин хаёлларга берилиш, шу хаёлларда тубанларни тубанликдан халос этиш бошқа ва шу билан бирга, сенинг панд-насихатингга, маслаҳатингга асло муҳтож бўлмаган тирик одамлар ўртасида яхшилик қилиш — бутунлай бошқа. Улар мисол учун худди ўзларига ўхшаган, дунёнинг бир чеккасига наша йиғиш ва пул ишлаш учун кетаётган аллақандай бир Авдийнинг ваъз-карсонига зормикинлар. Уларнинг тақдирини нурли томонга буриш иштиёқида ёнган Авдий Калистратов билан уларнинг неча пулик ишлари бор дейсиз. Авдий Калистратов Худо калима ичида яшайди ва калима илоҳий қудрат касб этмоғи учун у чин ва пок ҳақиқатдан тугилмоғи керак, деган бўлса уларга нима. Авдий эса бунга худди борлиқнинг

қонунидай ишонади. Лекин у ҳали бир нарсани билмайди: яхшилик ёмонлик йўлига кирганларга ёрдам бермоқчи бўлганда ҳам, ёмонлик барибир яхшиликка қарши тураверади... Аммо бу кўргиликлар ҳали олдинроқда...

VI

Тўртинчи кун тонг азонда қорли тоғларнинг букир тизмалари кўзга чалинди. Поезд улар кетаётган Чу ва Мўйинқум чўлларига яқинлашарди. Теп-текис кенгликлардан сўнг келадиган қорли тоғлар тархи чўл маконларда ўзига яраша бир белги бўлиб қолганди. Чўллар бағрига кириб кетаверган сари тоғлар кўздан узайиб сўнг йўқоларди. Лекин мана, ернинг ҳув четидан қуёш бошини кўтарди ва оламни осуда нурлари билан тўлдирди. Тақдирлари бир-бирларига сира ўхшамаган турли-туман йўловчилар тушган поезд тоғларга етмай турнақатор тизилган вагонлари қуёшнинг илк шуъаларида ярақ-юруқ қилганча, тонгнинг аргувон кўйлаги ёйилган биёбонларга бурилди — у ёқлардан энди тоғлар кўзга ташланмайди...

Нашаванд чопарлар Жалпоқ-Соз бекатида тушишлари керак эди. Ундан уёгига ҳар ким ўзича, ўз билганича таваккал ҳаракат қилади. Аммо тўда ўша-ўша — битта, ният ҳам ўша-ўша — битта. Лекин буларнинг ҳаммасини ким бошқаради, ким ўша Ўзи — доим уларни кўз юммай кузатиб турган — Авдий Каллистратов ана шуни билишни истарди. Лекин айрим узук-юлуқ, ивир-шивир сўзлардан бўлак ҳеч нарса унга маълум эмасди.

Уч соатдан сўнг Жалпоқ-Соз бекати келади. Чопарлар йиғиштириниб гимирлаб қолишди. Кечаси ўлгудай ичишган эди. Петруха охирги топшириқларни олиш учун Ўзининг ҳузурига боришдан аввал ҳожатда узоқ ювинди. Йўловчилар тоза диққат бўлишди. Чопарлар ўтган кеча шампандан бошлашди. Шампанни худди лимонад ичгандай эрмакка стаканлаб ичишаркан. Кейин араққа ўтишди. Шунинг асорати эрталаб анча

билинди. Тирмизак Лёнька-ку, қийшанглаб, росмана чулдираб қолди. Авдий эрталаб уни базур оёққа турғизди. Жалпоқ-Созга етдик дегандан кейингина Лёнька зўрга кўзини очиб, тахтага оёғини осилтириб ўтирди. Сочлари тўзғиб кетган боши ингичка, қилтириқ бўйнида аранг осилиб турарди. Шу зумраша гайриқонуний йўл билан анча-мунча пул топади. Ҳаёти ҳалитданок бутунлай барбод бўлган деса, албатта, бунга ҳеч ким ишонмасди.

Поезд поёнсиз текисликлардан равон кетиб борарди. Қаерлардир, қайсидир вагонда унинг Ўзи кетяпти. Боши чириллаб айланган, карахт Петруха бошоғриғини босиш учун бир стакан қорайиб кетган аччиқ чойни шимириб ичди-да, Ўзи қошига шошилиб жўнади. Чамаси, Ўзи ичкиликбозларни хуш кўрмаса керак. Йўл бўйи Авдий Каллистратов Ўзини ҳатто узоқдан бўлса ҳам кўролгани йўқ. Ваҳоланки, ҳаммалари битта поездда кетишяпти. Ким у? Қандай одам? Юзлаб йўловчилар орасидан уни топиб кўр-чи. Худди қамишзорлар орасида қоронғу чуқур ичида бекиниб олган махлуқдай гоятда эҳтиёткор, йўл бўйи салча бўлсин, сиёқини кўрсатмади. Кўп ўтмай Петруха унинг қошидан қовоғи солинган, жаҳли чиққан, лекин бутунлай хушёр тортган ҳолда қайтиб келди. Албатта, ҳали маконга етиб бормай туриб қилинган тунги ичкиликбозлик учун Ўзи боплаб адабини берган. Тушгуниш мумкин Ўзини ҳам. Поезд Жалпоқ-Созга етиши билан иш қизиб кетади. Шундай пайтда шалпангқулоқ Петруханинг ғирт маст бўлиб юриши сира тўғри келмайди. Мана энди, бир ҳафта бошоғриғидан қутулмай юради. Петруха худди Авдий бир айб иш қилиб қўйгандай унга норози қараб, тўнғилади:

— Юр, гап бор.

Улар тамбурга ўтишди. Чекишди. Поезд гилдираклари тинмасдан тарақа-туруқ қилади.

— Менга қара, Авдйя, у қулоғинг билан ҳам, бу қулоғинг билан ҳам эшитиб ол, — деб бошлади Петруха.

— Хўп, эшитаман, — пешонасини тириштирди Авдий.

— Сен кўпам бурнингни жийираверма, — диққати ошди Петруханинг. — Ким бўлсан ўзи?

— Э, қўйсангчи, Петр, — уни тинчлантиришга уринди Авдий, — нима қиласан бекорга хафа бўлиб? Хўп, мен ичмайман, сен эса ичасан, хўш, нима бўпти шунга, нима қиласан сўкиниб? Яхшиси, бу ёғига нима қиламиз, ана шуни айт.

— Уёғини Ўзи айтади.

— Мен ҳам шуни сўраяпман-да. Нима деди Ўзи?

— Ишинг бўлмасин, -- шартта унинг оғзига ургандай қилиб деди Петруха. — Сен янги одамсан. Шунинг учун Лёнька икковимиз билан борасан. Уч киши бўламиз. Бошқа болалар ҳам ким ўзи, ким шерик бўлиб боришади.

— Тушунарли. Фақат қаерга борамиз?

— Ишинг бўлмасин, мен обораман. Жалпоқ-Созда тушамиз. У ёғига ўзимиз кетамиз. Йўл-йўлакай машиналарга тушиб, «Мўйинқум» совхозига етиб оламиз. Ундан у ёғида тирик жон йўқ — пойи пиёда.

— Ана, холос.

— Ҳа, нима деб ўйловдинг, «Жигули»да олиб бориб қўйишади девдингми? Оласан, ошна! У ерда сал шубҳа ўйготсанг, дарров ушлаб олишади, машина ё мотоциклда борганларни-ку таппа босишади. Қалпоқ қилишади.

— Ўҳу-ўҳу! Анов, ким, Ўзи қаерда бўлади, у ким билан боради?

— Нима ишинг бор? — удагайлади Петруха. — Нега ҳадеб уни сўраб-суриштириб қолдинг? Борадими, келадими! Балки умуман бормас! Нима у сенга ҳисоб бериши керакми, а?! Нима деб тушунайлик буни?!

— Нимасига тушунмайсан? Бошлигимиз бўлгандан кейин билиш керак-да қаердалигини. Бирон кор-ҳол юз бериб қолиши мумкин.

— Худди мана шу нарсани билишнинг сенга ҳеч кераги йўқ, — кибр билан деди Петруха. — У қаерда бўлади, нима қилади, сен билан бизнинг ишимиз эмас. Керак бўлса сени ернинг тагидан ҳам топади, — Петруха гапим қандай таъсир қилди экан деб бирпас атай жим қараб турди, кейин ҳали кайфнинг асорати

тарқаманган лойқа кўзларини унга тик қадади-да, қўшиб қўйди: — Сенга шундай деди, Авдия: ишни уйдалаб кетсанг, доим бориб-келиб турасан. Агар Худо кўрсатмасин, сотадиган бўлсанг, яхшиси, ҳозироқ орқангга қайтиб кет. Бекатта тушганимиздан кейин секин жўнавор. Тўрт томонинг очиқ. Сенга қўлимизни ҳам теккизмаймиз. Лекин иш бошладингми, тамом, орқага қайтиш йўқ. Сотсанг — тирик қолмайсан. Билдингми?

— Билдим. Билмай нима? Ёш боламидим, — жавоб қилди Авдий.

— Ундай бўлса, эсингда тут: айтдим-қўйдим. Икки қулоғинг билан эшитдинг. Кейин билмовдим, эшитмовдим, кечиринглар, деган гаплар кетмайди.

— Бас қил, Петр, — унинг сўзини бўлди Авдий. — Ҳадеб битта гапни чўзаверасанми. Ақли-хушим жойида. Нимага боряпман, нима қиламан, ўзим биламан. Яхшиси, сенга бир гапим бор, эшитиб ол. Шу бутундан эътиборан ичкиликни йиғиштир. Лёнькани ҳам ичирма. У тентак. Сен ҳам нима қиласан? Ўша ерларда шу иссиқда калламиз қизиб турса, нима қойил қилиб йиғамиз?

— Тўғри, — деб тан олди Петруха ва тупук сачраган лабларини қийшайтириб жилмайди. Унинг кўнгли жойига тушган эди. — Тўғри гапни тан оламиз. Ишон, ўзим ҳам оғзимга олмайман, Лёнькага ҳам ичирмайман. Тамом, бўлди!

Улар фикрлари бир жойдан чиққанига хурсанд бўлиб жим қолдилар. Поезд чайқалганча Жалпоқ-Соз томон жадалларди. Бу ерда машинистлар алмашадилар, поезд ҳам янгиланади. Кўпгина йўловчилар тушишга ҳозирлик кўрардилар. Лёнька ҳам ташвишланиб тамбурга қаради.

— Нима қиялпсизлар? — деди у боши оғриганидан юзини буриштириб. — Нарсаларни йиғиштириш керак. Бир соатда етамиз.

— Қўрқма, — жавоб қилди Петруха. — Бизга йиғиштириш чўтми? Қиз бола эмасмиз-ку. Халтамизни елкамизга осамизу, ҳайё-ҳайт!

— Лёня, — болани ёнига чақирди Авдий. — Қани, берироқ кел-чи. Бошинг оғрияптими? — Лёнька айбдор-

ларча бошини силкитиб қўйди. — Петр билан шундай келишдик. Бугундан бошлаб огзингга бир томчи ҳам олмайсан. Хупми? — Лёнька индамай бош ирғади. — Бупти, бор. Биз ҳозир. Қўрқма, улгурамиз.

— Ҳали анча вақт бор, — деди Петруха соатига қараб. — Бир соатдан ҳам кўп. — Лёнька кетгач, деди: — Лёнькани тўғри айтдинг. Чилтоннинг ўзи ичаман деб ёпишади. Ичгандан кейин оёқда туролмайди. Булди энди! Ишми иш! Йўлда сзгина эркалик қилдик. Ҳа, тагин, ўйлаб юрма, мен Лёньканинг пулига ичганим йўқ. Балки унинг ўзи шу... лекин мен ўзим олиб ичман.

— Гап унда эмас, — деди алам билан Авдий. — Болага одамнинг юраги ачийди.

— Рост айтасан, — унинг гапига қўшилиб хўрсинди Петруха. Уни анчадан бери бир фикр безовта қилиб келса керак, шуни Петруха ҳозир очиқчасига гаплашаётганларидан фойдаланиб эслади. — Қулоқ сол, Авдяй, бизгача, бизга келиб қўшилгунингча, нима иш қилардинг, ишлармидинг? Олибсотарлардан эмас-мисан, мабодо? Сен яширма, энди биз ё ресторанда бирга ўтириб, мацца қиламиз, ё камерадан ахлат челақни бирга олиб чиқамиз. Ё униси, ё буниси!

Авдий яшириб ўтирмади:

— Чайқовчи эмасман. Яширадиган ерим йўқ. Мен илгари диний семинарияда ўқиганман.

Бундайини Петруха сира кутмаганди.

— Шошма, шошма! Семинарияда дейсанми? Э, бундан чиқди, сен поп бўлиш учун ўқиган экансан-да?

— Шундай десак ҳам бўлади...

— Ўҳу! — кўзларини ола-кула қилди Петруха ва лабларини чўччайтириб ҳуштак чалди. — Нега у ердан кетдинг, ё ҳайдаб юборишдимми?

— Ундоқ десанг ҳам тўғри, мундоқ десанг ҳам. Умуман, ташлаб кетдим.

— Нимага? Худони талашиб қолдиларингми? — шўхлик билан сўрашни қўймасди Петруха. — Ана кулги!

— Ҳа, талашиб қолдик шекилли.

— Булмаса, қани айт-чи, ҳаммасини билсанг... Худо борми, йўқми?

— Бунга жавоб бериш қийин, Пётр. Биров учун бор, биров учун йўқ. Ҳаммаси одамнинг ўзига боғлиқ. Одамлар ер юзида қанча яшасалар, шунча Худо борми, йўқми, деб уйлайдилар.

— Унда, агар бўлса қаерда, Авдйй?

— Бизнинг уй-хаёлларимизда, айтаётган сўзларимизда...

Петруха уйланиб жим бўлиб қолди. Вагон гилдирақларининг товуши бирдан кучайди — вагондан вагонга ўтган йўловчилар тамбур эшигини очиқ қолдирган эдилар. Петруха тамбур эшигини ёпди. Гилдирақларнинг тарақа-туруғи бир оз босилди, ниҳоят деди:

— Унда менда йўқ экан-да. Сенда Авдйй, у борми, йўқми?

— Билмадим, Пётр. Бўлса эди дейман, кошкийди...

— Сенга у керакми?

— Ҳа, усиз иложим йўқ...

— Ана холос, — норози бўлди Петруха. Нимадир унинг гашига текканди. — Худо керак бўлса, унда нима п... еб биз билан юрибсан?

Авдий гапни чуқурлаштиришнинг вақти ҳам, ўрни ҳам эмаслигини сезди.

— Лекин ахир, пул ҳам керак-ку, — деди у мураса оҳангида.

— Э, гап бу ёқда десанг-чи. Ё Худо, ё мулла жиринг! Пулнинг кетидан қувибдилар-да!

— Шундайроққа ўхшайди, — тан олишга мажбур бўлди Авдий. Бу гапдан кейин Авдий Каллистратов анча нарсаларни ўйлади. Аввало, йўл бўйи қорасини кўрсатмай чопар болаларга кўз-қулоқ бўлиб келаётган Ўзи унча-мунчага ишонавермайди. Афтидан, пихини ёрган ва жуда бераҳм бўлса керак. Агар қилаётган ишининг бирон ерида ишқаллик сезса, у ўзини ва ўз ортида турганларни хавф остига қўймаслик учун ҳар қандай йўл билан ўч олади. Ҳеч нарсадан қайтмайди. Бошқача бўлиши ҳам мумкинмас. Буни ўз оти билан гиёҳ билан

савдо қилиш деб қўйибди. Авдийнинг биринчи чиқарган хулосаси шундай эди. Петруха ва бошқалар билан йўлдаги гап-сўзлардан иккинчи аниқлаган нарсаси шу бўлдики — чопар болаларга сўз билан таъсир ўтказса бўларкан. Ваъзхоннинг вазифаси ҳам шу: чин дилдан самимий сўз юритиш, ҳеч қандай хавф-хатарга қарамай сўз билан фидокорларча тушунтириш: ахир, бир пайтлар фидойи дин ёювчилар жонларини Худо йўлига тикиб, ёввойи Африка қабилалари ичига Исо Рухилло каломини етказмаган эдиларми; зеро, адашган дилларни халос этиш — унинг асл тақдирида бор, ҳаётининг тугал маъноси ва мазмуни ҳам, эҳтимол, худди мана шундадир, — ҳа, у дилларни халос этади.

Улар Жалпоқ-Соз манзилига эрталаб соат ўн бирларда етиб келдилар. Бекат катта, ундан яна бошқа поездларга ўтириларди. Темир йўлнинг икки изи тонгда кўзга чалинган узоқ қорли тизма тоғлар сари кетарди. Шунинг учун бу ерда турли томонларга борадиган йўловчилар сероб. Чопар болаларга бу ҳам қулай. Ғалаговур бекатда бемалол кўзга ташланмай юрса бўлади. Ҳаммаси хамирдан қил суғургандай силлиққина ўтди. Тушлик пайти барчалари вокзалдаги ошхонага киши билмас, лекин чаққон йиғилиб келганларида, Авдий ҳайрон қолди. Авдийни ҳам қўшиб ҳисоблаганда, чўлга наша йиғиш учун борадиганлар ўн икки киши эди (унга шундай туюлди). Чопар болалар столлар атрофида битта-иккитадан бўлиб ўтиришарди. Ҳамма бир-бировининг кўз ўнгида. Лекин ҳеч ким ҳеч кимга очиқ сўз қотмайди. Улар оддий йўловчилардан асло фарқ қилмайдилар. Кўпроқ Лёнькага ўхшаган ўсмирлар ва Петрухадай бўйи чўзилиб қолган йигитчалар. Айни ёз мавсуми. Ким қаёққадир кетяпти, ким қаёққандир келяпти. Одатдагидай осиеликлар европаликлар билан аралаш-қуралаш... Тартибни сақлаш учун бу ерга милиция ходимлари дам-бадам кириб чиқаётган ва бекатнинг ўзида ҳам ҳар қадамда милиционер юрган бўлишига қарамай, чопарларнинг авзойидан ҳеч нарса билинмасди. Улар тезгина овқатланиб, ўринларини бошқа

навбат пойлаб турганларга бўшатдилар. Шундан сўнг худди бир ишора бўлгандай дарҳол ҳар томонга имижимида тарқалдилар. Ҳар бирининг ўзига яраша юки ҳам бор: нон, консерва ва бошқа турли-туман зарур нарсалар солинган тўрхалталар, чарм сумкалар, портфеллар. Мана шундай қилиб, нашаванд чопарлар жой-жойларига, Мўйинқум атрофидаги яйдоқ чўллар ичига сочилиб кетдилар.

Петруха, Авдий ва Лёнька Ўзи белгилаб бергани ва топшириги бўйича учовлон йўлга тушдилар. Авдий Ўзини барибир кўролмади. Лекин бутун иш Ўзи томонидан бошқариб турилганига ҳеч қандай шак-шубҳа йўқ эди. Улар энг олис жойга, «Учқудуқ» совхозининг Мўйинқумга тақалган бўлимигача Ўзи томонидан ажратилган ва Петрухага бериб қўйилган йигирма беш сўмга йўловчи машинани кира қилиб туриб бордилар. Ҳар эҳтимолга қарши улар ўзларини уй қурувчи уста деб таништирадиган бўлдилар. Авдий — дурадгорлик қилади. Дурадгорларни бу ерларда кўзга суртишади. Аслини олганда ҳам, Авдий дурадгорлик ишларидан дурустгина хабардор эди. Отаси бу ҳунарни унга болаликдан ўргатган эди. Петруха унинг юкхалтасига уйдан олиб чиққан — ранда, болта, искана сингари асбобларни солиб қўйди. Петруха ўзини ва Лёнькани сувоқчи ва бўёқчи уста деб таништирди. Улар гуё ПТУнинг ўқувчилари, «Учқудуқ»қа, Мўйинқум чўлларига ёзги таътилда уй қуриб, пул ишлаш учун келишяпти. Ким ишонмайди бунга.

Кун иссиқ. Лекин очиқ юк машинасининг тепаси анча шабада, офтобнинг иссиғи унчалик билинмайди. Тўғри, чўл йўлининг мазаси йўқ, ўнқир-чўнқир, чанг-тўзон.

Машина чўнқирларга келиб, секинлаганда, гилдирақлар остидан кўтарилган чанг устиларига ёпирилади, йўталиб кўзларини уқалаганлари уқалаган. Йўл оғир, аммо атроф кенг, баҳаво эди. Беихтиёр хаёлингга шундай фикр келади: қанотим бўлсайди, учиб кетардим... «Энди мен бутунлай ишондим: ер ҳам сайёра экан, — деб ўйларди Авдий кабина тепасида туриб. — Нега одам ерга сигмайди, доим торлик қилади, тўймайман, оч

қоламан, деб қўрқади, баайни ўзига ўхшаганлар билан ҳеч чиқишолмайди. Олдиндан ҳосил қилинган фикрлар, қўрқинч, нафрат сайёрани стадион даражасида торайтириб қўйяпти. Барча томошабинларнинг умрлари ушбу стадионда гаровга қўйилган, бинобарин, ҳар икки команда ҳам ўйинда ютиб чиқиш учун ўзлари билан бирга ядро бомбаларини олиб келган, ишқибозлар эса ҳеч нарсага қарамасдан қичқириб ётибдилар: гол, гол, гол! Сайёра — мана шу. Ҳолбуки, ахир, ҳар бир инсон олдида муқаррар бир вазифа кўндаланг бўлиб турибди — одам бўлиш. Бугун, эртага, доим. Тарих шундан яралади. Ҳозир нимага кетиб боряпмиз. Қандай муҳим ҳаётий зарурат ёки эҳтиёж борки, одамлар ўзларига ҳам, бошқаларга ҳам заҳар-заққум ахтарадилар. Уларни бунга нима мажбур қилади? Ўз-ўзини унутишнинг ўша даҳшатли гирдобидан улар нима топадилар?»

* * *

Учқудуқ деганлари дунёнинг бир тупкасидаги гадоё топмас қўналга экан. Улар бу ерда ўзларига дарров иш топиб олдилар. Бир чўпоннинг чала ётган иморатини битириб берадиган бўлдилар. Чўпоннинг ўзи болачақаси билан пода ҳайдаб кетган, қўшни турадиган қариндошига тайинлаган экан, агар бултургидай уй қурадиганлар келиб қолса, иморатни биткизиб беришсин деб. Шунин билгандай учта азамат чопар — Петруха, Авдий, Лёнька етиб келишган эди.

Улар шу ернинг ўзида томи битган чала уйда ётиб юришди. Ҳаво очиқ, кунлар иссиқ. Ҳовлида ўзларига ўчоқ қуриб олишди, гоҳо об-овқат қайнатиб туришди. Ростини айтиш керак, итдай ишларди. Петруха эрталаб барвақт турар, артелчи шериклари Авдий ва Лёнькани уйғотар, шу билан бир ишга тушганча қоронғу хуфтонга бориб бас қилардилар. Ҳовлида андак олов ёқиб, шунинг ёруғида овқатланар, фақат шундан кейингина Петруха ҳордиқ чиқариб, ундан-мундан гаплашиб ўтиришга ижозат берарди.

— Авдяй, қараб турсам, бу иш сенга жуда ёқиб қолганга ўхшайди. Албатта, хўжайиндан тегишимизни оламиз. Лекин бу пул тупукка етмайди. Сарик чақа! Одамларнинг кўзи учун ишлаймиз-да. Асл жойларни топиб йўлга тушайлик, ана ўшанда кўрасан. Гулиниям, ширасиниям икки қўллаб терасан. Бир кун нашапояга шўнгиб чиқсанг, бир йил министрдан кўра яхшироқ яшайсан. Сен биласан-ку, а, Лёнька? Тўғрими, гапим?

— Озроқ биламан, — деб жавоб беради шу кунларда сира овози чиқмай қолган Лёнька.

— Фақат кўзларингга қаранглар, болалар, — жиддий огоҳлантиради Петруха, — ҳеч кимга, на қўшниларга, на бошқаларга огизларингиздан гуллай кўрманглар. Бу ернинг одамлари яхши одамлар. Лекин барибир, ўлсанг ҳам, миқ этма. Айниқса, бошқа ёқдан битта-яримта келиб сўраса, асло сир бой берманглар. Авдяй, сен айт: ўламан саттор, ҳеч нарсани кўрганим йўқ, билмайман, эшитмаганман деб. Керак бўлса, ана бошлигимиз бор, ўша билади, деб менга рўпара қил. Мен кичкина одамман, ҳеч нарсани билмайман де. Хўпми?

Хўп демай иложинг қанча, хўпми, хўп... Лекин Авдийнинг диққатини ошираётган бу нарса эмасди. Индамай жим юришга мажбур бўлаётганидан, катта-катта пул ўмаришнинг тайгоқ ва жиний йўлига кирган болаларга ўз таъсирини ўтказа олмаётганидан хуноб эди. Юраги ваъз айтиш иштиёқи билан тўлиб-тошар, лекин кўнгил амрини адо этолмасди. Агарда Авдий фикр ва сўзнинг қудрати билан болаларни иккилантириб, ўйлантириб қўя олганда, қанчалар тубанликка тушганларини уларга уқтира билганда ва улар виждон сасига қулоқ тутиб, бундай номуносиб ҳаётдан батамом воз кечиш фикрига келганларида ҳам барибир охиروқибатда бунга уларнинг қурблари етмаган бўларди. Сабаби оддий ва осон: улар ўч олишга ҳақи бўлган бошқа одамлар билан оғир аҳд-паймон қилинганлар, бу исканжадан ўзларини асло бўшатомайдилар. Хиёнат йўлига кирмоқчи бўлганни эса даҳшатли қасос кутади. Шу бузуқ чевирикни қандай пачақлаб ташлаш мумкин?

Нашавандлар ва чопарларнинг ҳаётларини ўз кўзим билан обдан кўриб, сўнг буларни газетада жиддий ёритиб бераман, одамларнинг кўзларини очаман, олижаноб мақсадлар учун хизмат қиламан, деган хаёлгина Авдийга андак таскин бериб турарди. Бу бир ҳовуч йўлдан озган ёшларни халос этиш учун олиб бориладиган ахлоқий курашнинг бошланиши бўлади, деб умид қиларди Авдий. Бу машмашаларга беихтиёр аралшиб қолгани, Петруханнинг тўдасига тоқат қилиб келаётганлигининг боиси ҳам фақат шу эди.

Учқудуққа келганларининг учинчи куни арзимаган бир воқеа бўлиб ўтди. Авдий бунга унчалар ҳам эътибор бермади. Петруха эса воқеани билгач, оёғи куйган товукдай безовталаниб қолди. Ўша куни Петруха овулдаги кўшнилари, уруш ногиронининг арачасида совхоз марказига консерва, сигарет, қанд-қурс келтиргани кетган эди. Чунки эртасига саҳарлаб чўлга отланадиган эдилар. Элнинг кўзига эса гўё бошқа жойга уй солгани жўнагандай бўлиб чиқардилар.

Лёнька уйнинг ичини сувоқдан чиқарар, Авдий эса, сояроқ жойни танлаб омборхона учун эшик ясарди. Бирдан кўча томондан мотоциклнинг патиллагани эшитилди. Авдий ўтирилиб кўлини пешанасига қўйиб қаради. Уй олдида тариллаб катта мотоцикл тўхтади. Эгаси ундан қушдай енгил сакраб тушди. Мотоцикли ёшгина аёл ҳайдаб келганлигини кўриб Авдий ҳайрон қолди. Бундай ваҳимаси зўр машинани абжағи чиққан уйдимчуқур ерларда қандай ҳайдар экан-а?! Хотин бошидан икки четида камарчалари ликиллаб турган каскасини ечди, кўзларидан шамолҳимоя кўзойнагини олди, бошини силкиб-силкиб қўйди, сариқ сочлари елкаларига сарсарак сочилди.

— Иссиғ-ей! — жилмайди у қатор оппоқ тишларини кўрсатиб. — Вой худойим-эй, чангга ботганимни қаранг! — ҳушчақчақлик билан деди у устидан чанглари қоқаркан. — Салом!

— Яхшимисиз, — тортиниброқ саломлашди Авдий. Петруханнинг аҳмоқона панд-насиҳатлари унга ўз таъ-

сирини кўрсатган эди. «Ким бўлди? Нега келганин кин бу ерга?» — миясидан ўтди Авдийнинг.

— Хужайин шу ердами? — сўради мотоцикл миниб келган хотин ҳамон чехрасидан табассум аримай.

— Қанақа хужайин? — тушунмади Авдий. — Уйнинг эгасими?

— Ҳа, уйнинг эгаси.

— Ҳозир уйда йўқ шекилли. Молларини ҳайдаб кетганга ўхшайди.

— Нима, сиз уни кўрмадингизми?

— Йўқ, кўрмадим. Йўқ, кўрдим сал-пал, яқинда келиб кетган эди. Лекин у билан гаплашганим йўқ.

— Қизиқ, қандай қилиб у билан гаплашмайсиз, сиз шу ерда ишляпсизми ўзи, унга уй соляпсиз шекилли?

— Кечиринг. Мен ҳақиқатан ҳам у билан гаплашолганим йўқ. У шошиб турган эди. Каттамиз гаплашган у билан. Каттамизнинг оти Петр. Ҳозир бу ерда йўқ. Тезда келиб қолиши керак.

— Менга бунинг алоқаси йўқ, айбга буюрманг. Ўрмонни кўрмоқчийдим. Ишим бор эди ўша чўпонда. Йўл-йўлакай кириб ўта қолай, уйдадир девдим. Хўп, кечиринг, мен халақит бердим шекилли.

— Йўт-ей, нима деяпсиз.

Мотоциклчи хотин яна икки тасмачаси ликиллаб турган қалпоғини кийди, моторини ўт олди, қайрилиб кетаркан, шамолҳимоя кўзойнагидан Авдийга қия назар ташлади ва билинар-билинемас бошини қимирлатиб қўйди. Авдий эса негалигини ўзи ҳам билмай унга қўлини силкитиб қолди. Кейин анчагача унинг хаёли шу арзимас, тасодифий воқеа билан банд бўлди. Йўқ, унинг кўнглига шубҳа оралагани йўқ: энди ҳосил йиғиштиришга чиқай деб турганларида бу хотиннинг келиб қолишида бир гап бормикин, ишқилиб бирон нарсани сезмадимикин, деб ўйлагани йўқ. Авдий бутунлай бошқа нарса ҳақида ўйларди. Жувон орқасидан қуюқ тўзон кўтариб жўнаб кетгандан сўнг, Авдий худди бир умрга эслаб қолмоқчидай уни бошдан-оёқ яққол кўз ўнгига келтирди. Унинг ўртачагина, жуда хушбичим,

малоҳатли қадди-бастини тасаввурида жонлантириб, бирдан дили равшан тортди ва чеҳраси очилди. У шундай ҳамма нарсаси ўзига ярашган хотинларни ёқтирарди. «Рост-да, ҳазили йўқ, — деди ўзига ўзи худди алаким билан баҳслашаётгандай. — Хотин деган шундай бўлиши керак! Ҳа, шундай бўлиши керак хотин деган». Унинг бениҳоя нозик, нафис чеҳраси, порлаб турган қора кўзлари, юзини текис ўраб елкаларига тўлқинланиб сочилган сарғиш сочлари Авдийнинг кўз ўнгидан кетмасди. Бунинг устига кўзининг қорамтирлиги билан сочининг оқ-сариклиги бир-бирини ажиб тарзда тўлдириб, чеҳрасига ўзгача жозиба, латофат бағишларди. Авдийга унинг ҳамма нарсаси: чап ёноғидаги билинар-билинемас чандиқ ҳам (болалик чоғларида йиқилганининг аломатимикин), усти-боши — жинси, куртка, қўнжи қайтарилган эски этикчаси ҳам, мотоциклни қандоқ ҳайдаб кетиши ҳам (ахир, Авдийнинг ўзи велосипеддан бошқа нарсани минмаган эди-да) жуда-жуда ёқди... Тагин у хўжайинни сўраса, эс-ҳушини паққос йўқотиб қўйганлигини айтмайсизми: йўқ, кўрмадим, йўқ, кўрдим, йўқ... худди ёш боланинг ўзгинаси, нега мунчалик тили чулдираб қолмаса?

У ҳақда ўйлаган сари яна ўйлагиси келаверарди Авдий Каллистратовнинг. Ундай деса, эслайдиган тузукроқ нарсанинг ўзи ҳам йўқ — кутилмаганда жувон келди, кутилмаганда жувон кетди, ана, бор гап шу. Лекин ким бўлди экан-а ўзи, қаердан келдийкин? Бирон ердан келаётгани аниқ. Лекин бунақанги аёл кимсасиз чўл-биёбонларда нима қилиб юрибди?..

Петруха мотоцикл минган ғалати хотин келиб кетганини эшитиб, бир оз эсанкиради ва тўхтовсиз мингирлаб, нима деди, нимани сўради, Авдий нима жавоб берди, деб жонга тегди. Ўртада бўлиб ўтган гапни бир неча марталаб қайта сўзлаб беришга тўғри келди.

— Бу ерда бир гап бор, бир гап бор, — шубҳаси тарқамай бошини чайқарди Петруха. — Аттанг, ўзим бўлмабман-да, дарров у жононнинг кимлигини билиб

олардим. Шу дейман, Авдий сен ақлли, уқиган боласан-ку, лекин мен буни дундириб қуйган булардим. Ҳаммасини ўзидан сўраб билардим. Кимсиз, сизга нима керак, дердим. Сен бўлсанг, ошна, ўзингни йўқотиб қуйибсан. Кўриб турибман, ҳушинг бошингдан учган. Айтган эдим-а сенга...

— Мунча хавотир оласан? — уни тинчлантиришга уринди Авдий. — Нимасига шунча ваҳима қилаверасан?

— Э, қизиқ экансан-ку, изимизга исковучлар тушиши мумкин. Ўша хотинни айгоқчи қилиб юборган бўлсалар-чи, бор, ҳаммасини кўриб кел, деб?

— Қуйсангчи, бўлмагур гапларни!

— Думингдан босиб, олиб кетсинлар-чи, унда нима деб сайраркинсан? Ё Ўзига нима деб жавоб қиларкинсан ҳали? У исковучлардан ҳам баттар сўроқ қилади: терингни шилиб олади. Сўкиб юборишдан ҳам тоймайди. Сўкиш нималигини биласанми ўзинг?

— Ўзингни бос, Пётр. Бошга тушганни кўз кўради. Буни олдинроқ ўйлаш керак эди. Ана, Лёнька, ҳали кичкина бола, ким уни бу ишга тортди? Ёки ўзингни олайлик. Нечага кирдинг? Йигирмага чиқиб қолгандирсан, ҳойнаҳой? Аҳмоқсан, Ўзи-Ўзи деб бир қадам ортиқча қўёлмайсан, миқ этиб оғзингни очолмайсан. Ҳали охири нима бўлади? Ундан кўра шуни ўйла.

Лекин Авдийнинг бу сўзлари нишонга тегмади. Петруханнинг газаби қайнади.

— Онанга айт бу насиҳатларингни, Авдй. Лёнькага ҳам тил теккизма. Кашишларни китобларини ўқибсан, энди буларни эсингдан чиқариб ташла. Эсингдан чиқар. Ўғитларингдан бир тийинлик фойда йўқ. Сен Ўзи дединг. Унинг соясида жарақ-жарақ пул топяпмиз. Билдингми? Лёнька тирик етимча. Ҳеч кимга кераги йўқ. Чўнтаги пулга тўлиб юрса, бировга муҳтож бўлмайди. Хоҳлаганча ейди, хоҳлаганча ичади. Сенинг чўпчакларинг қорин тўйдирмайди. Қачон ўйнаб-куласан бу беш кунлик дунёда? Столнинг усти ҳар турли ноз-неъматларга тўлиб турса, эстрадада жонон қизлар тинмай қулинг ўргилсин қўшиқларни айтиб ўйнаса, жигарингдан урса, қани, қачон

кўрасан бундай яхши кунларни? Менинг ака-акажонларим қора терга тушиб ишлаганлари ишлаган, бир кўрсайдинг уларнинг қандай ишлаётганларини! Ишдан бошларини кўтаришмайди бечоралар. Мен-чи, хоҳласам, қогоз пулга артаман! Фақат аҳмоқ одамгина пулни яхши кўрмайди, тўғрими, Лёнька?

— Тўғри, — талтайиб бош силкиди Лёнька, бунга ҳеч қандай шубҳа бўлиши мумкин эмас дегандай.

Шу тариқа Авдий гапнинг учини чиқариб қўйди, холос. Вақти келса, бафуржароқ сўзлашади. Лекин ҳали пишмаган ғўрани узиш ярамайди. Авдий буни тушуниб турибди. Акс ҳолда, ким уни нашага келган, пулнинг кетидан қувиб юрган бола дейди?

Эртасига тонг қоронғусида турдилар. Субҳи содиқ эндигина оқариб келяпти. Чеккароқдаги ҳовлилар ҳали уйқуда. Уч чопар томорқалардан ўтиб, овоз чиқармай чўлга чиқдилар. Ҳатто итлар ҳам ҳуригани йўқ. Петруханнинг гапига қараганда, борадиган жойлари узоқ эмас. У йўлни билар, ёввойи наша дуч келиши билан Авдийга кўрсатаман деб ваъда берган эди.

Кўп ўтмай Авдий ниятига етди. Нашанинг пояси пишиқ, қаттиқ, баланд шохлаб ўсаркан. Шохларининг уч томонига қараб қорамтир япроқлар ичра гуллари майда-майда бўлиб поясига ёпишиб ётади. Осиёга Европадан мана шу ўсимликни деб келган эдилар. «Худойим-эй, — деб уйларди Авдий наша тупларига қараб, — шўрага ўхшаган кўримсизгина ўт экан. Айримлар учун унда қанчадан-қанча кайф қиладиган лаззатли шира, банг бор, шуни деб бошларини ҳам тикиб юборадилар! Ер билан битта бўлиб ўсиб ётибди бу ерда!» Ҳа, наша дегани шу эди. Офтоб кўтарилиб елкаларни қиздира бошлади. Атрофда бир туп дарахт йўқ. Кимсасиз, адоқсиз чўл. Улар чўл ўртасида турганча ёввойи наша япроқларини бармоқларида эзиб уқалаб, унинг ёпишқоқ, ўткир, ачимсиқ ҳидини димоқларига тортар эдилар. Неча замонлардан бери гиёҳвандлар буни чекиб келадилар. Не-не гўзал рўёлар уйгонмаган уларнинг кўкнори хаёлларида! Авдий Ҳиндистон,

Афғонистон ёки Туркиядаги Шарқ бозорларини тасаввур қилиб кўрди (улар ҳақида китобларда ўқиганди). Истамбул ёки Жайпурнинг эски шаҳар кўрғонлари тагида, бир замонлардаги машҳур саройларнинг дарвозалари атрофида тарёк, афюнни очикдан-очик сотган, очикдан-очик олган, шу ернинг ўзида такяхоналарда чўккалаб ўтириб чеккан бўлсалар керак. Кейин хумор хаёл уларни узоқларга олиб қочган, албатта — ким бу хаёлга оғушта бўлиб, ҳарамларда мислсиз гўзаллар билан кайфу сафолар сурган, ким шоҳона ясатилган филларда, гулдор шодурвонларда гавжум шаҳар кўчаларини шодиёна сайр этган, ким мерт бўлиб қолган онгнинг зулматли қаърларида тугиладиган аламангиз ёлғизлик қучоғига шўнгиган, сўнг шу зулмат жонидан тўйдириб, ғазаб отига минган — дунёни таг-томири билан емириб, бузиб, кулини кўкка совурмоқчи бўлган ҳозирнинг ўзида, дарҳол, ёлғиз яккама-якка!.. Бир замонлар жаннатдай гуллаб-яшнаган Шарқнинг ҳалокати ва таназзулининг сабаби шунда эмасмикин? Наҳотки сувсиз чўлларда ҳар қадамда оёқнинг тагида ўсиб ётган шу нашапойда одамнинг миясини айнитадиган фараҳбахш оғу яшириниб ётса?..

— Оҳ, сиз қадрдонларим! — деб ирғишларди Петруха кўлларини кенг чўлларга ёзиб кўрсатиб. — Қара, ана яна, ана, ана! Ҳаммаси ўзимизники, бизнинг нашамиз! Лекин бу ердан йиғмаймиз. Булар ҳали нима? Ҳеч нарса эмас! Сизларни шундай жойларга бошлаб борайки, анқайиб қоласиз...

Улар яна ичкарилаб кетдилар ва бир соатлардан сўнг ўрмон бўлиб ўсган нашазордан чиқдилар. Атроф-тумонатни одамни маст қиладиган гуркираган наша ҳиди тутганди. Чопарлар хурсандчилигининг чеки йўқ эди. Улар наша барглари ва гулларини йиғишга тутиндилар. Йиғганларини қуритиш учун ёйиб қўйдилар. Петруха икки соат қуритилса етади, ортиқ керак эмас дерди. Иш қизигандан қизиб борарди... ҳаммаси жойида эди. Лекин, кутилмаганда аллақаяқлардандир верто-

лётнинг гулдирлагани эшитилди. У чўл тепасидан пастлаб учиб улар томонга қараб келарди.

— Вертолёт, вертолёт! — болаларча хурсанд бўлиб қичқира бошлади Лёнька турган жойида ирғишлаб.

Лекин Петруха ўзини йўқотиб қўймади.

— Ерга ёт, аҳмоқ! — деб қичқирди у шалоқ сўкинганча.

Ҳаммалари ерга биқиниб ётишди. Ўтлар орасида яширинишди. Вертолёт бир оз нарироқдан учиб ўтди. Учувчилар уларни пайқаманган бўлсалар керак. Петруха анчагача ўзига келолмади. У Лёнькани сўккани сўккан эди. Вертолёт атай бизни қидириб келган, дерди нуқул.

— Нима, — дер эди мингирлаб, — тепадан ҳаммаси кўриниб туради, ҳатто сичқон ҳам кўринади. Биз аҳмоқлар эса юз чақирим наридан кўринамиз. Тепадан кўзи тушиши билан керакли жойга хабар қилади. Милиция машинада келса, қочадиган жой йўқ. Қўлинг-ни кўтар! Ўлдинг!

Аммо сал ўтмай ҳаммаси унутилди. Ишлаш керак эди. Худди шу куни ҳеч ақлга сигмаган ҳодиса рўй берди. Авдий бўрилар галасига дуч келди. Воқеа бундай бўлди.

Дам олишга ўтирдилар. Овқатланиб олдилар. Шунда Петруха деди:

— Менга қара, Авдяй. Ўзимизнинг одам бўлиб қолдинг. Бизга киришиб кетдинг. Сенга бир нарса айтиб қўяй. Сенга ўхшаган янгилар учун бир одатимиз бор. Агар биринчи марта ишга тушаётган бўлсанг, Ўзига ҳадями, тортиқми, бир нарса қилишинг керак.

— Яна қанақа тортиқ? — қўлларини ҳайрон бўлганча ёзиб сўради Авдий.

— Э, тўхта. Мунча кўрқмасанг. Сенга биров магазинга бориб кел деяптими? Магазиннинг ўзи йўқ бу ерда. Мен нима демоқчиман. Сен гугурт қутичадай бўлса ҳам, ширачини йиғ. Нашапоя ичида бирпас чопиб юрсанг, вассалом. Нима қилиш кераклигини айтаман. Ўша ширачни Ўзи билан кўришганда қўлига тутқизасан. Дўстлигимиз учун дейсан. Ақлли одамсан-ку, биласан

нима дейишни. Ҳаммасига — Ўзи бош, сен унинг қўл остидаги одам. Ишончини қозонишинг керак...

Авдий ўйга толди: нима қипти, чакки эмас. Нашанинг асилини — ширачини Ўзига тухфа қилсанг, йўлинг очилади, танишиб ҳам оласан. Ниҳоят, Ўзини кўришга муяссар бўласан. Бу жуда ҳам зарур эди! Ҳаммани титраб-қақшатиб ўз ҳукмида тутиб турган Ўзи билан учрашиш! «Ҳокимлик, ҳокимлик, иккита одам йиғилган жойда албатта бири ҳоким бўлади!» — аччиқ кулиб қўйди Авдий Каллистратов.

— Бўпти, — деди у, — керагича йиғиб сўнг Ўзига бераман. Қачон бериш керак? Бекатга боргандами?

— Анигини билмайман, — тан олди Петруха. — Балки эртага берарсан.

— Эртага?

— Шундай. Вақт бўлди. Кетамиз. Етади. Эртага йиғирма биринчи. Эртага соат тўртгача албатта айтилган жойда бўлишимиз керак. Йўлга тушамиз.

— Қаерда?

— Қаерда бўларди, — билагонликдан керилиб деди Петруха. — Борайлик. Ўшанда биласан. Уч юз ўттизинчи километрда.

Авдий бошқа сўраб ўтирмади — уч юз ўттизинчи километр Чу темир йўлидаги жой эканлигини тушунди. Ҳаммадан ҳам муҳими, Ўзи билан учрашув эртага ўша ерда бўлиши мумкин. Шунинг учун вақтни бой бермай тезроқ ширач йиғиш керак эмасми?

Бу ишнинг ўзи қийин эмас экану, лекин одамни жуда чарчатиб юбораркан. Ишнинг усули ҳам ёввойиларча. Қип-яланғоч бўлиб нашапоя ичида чопиб юриш керак. Шунда баданга наша гулларининг чанглари ёпишади. Кейин уларни аста уқалаб олинади. Ўша куни Авдий Каллистратов тоза ҳалак бўлиб югурди. Умрида бундай чопмаганди! Нашанинг шира чанги кўзга базўр чалинади. Рангини билиб бўлмайди. Лекин жуда ёпишқоқ ширачдай бўлади. У баданга ўрнашиб ёпишиб қолади. Аммо уни сидириб олиш осонмас. Кўп уриниб озгинагина ширач йиғиш мумкин. Лекин Ўзи билан

кўришмаса булмайди. Бу мамлакатга жар соладиган, оғир дард-касалликдан огоҳ этадиган, бонг урадиган газета мақоласи учун гоёта зарур. Авдий буни жуда яхши ҳис қилади ва шунинг учун Жавзонинг сўхта қилиб юборадиган офтобига қарамай у ёқдан-бу ёққа чопгани чопган.

Қалин ўсган нашазорларда чопа-чопа Авдий шерикларидан хийла узоқлашиб кетганди. Шунда кутилмаганда, у ўзини енгил парвоз қилаётгандай, хаёли кўкларда ҳаволаётгандай сездди. Бу қачон, қандай бўлганлигини Авдий пайқамай қолди. Осмонда офтоб саховат билан нур сочади, ҳаво иссиқ, алақандай қушлар пирпираб учишади, сайрашади, айниқса, чўл тўрғайлари тинимсиз чулдирашади, капалаклар пир-пир учиб, дам қўнишади, дам кўтарилишади, анвойи ҳашаротлар ҳам алланечук ўз куйларини куйлашади — мисоли ер юзидаги жаннатга ўхшайди. Ана шу жаннатмаконда шимоллик оқбадан йигит Авдий наша ҳидларидан гоёта сархуш бўлиб, худди мурвати бураб қўйилгандай у томондан-бу томонга югургани югурган. У қип-яланғоч. Бошида панамаси-ю, кўзида ойнак, оёғида кеди ва устида кичкина иштончасигина қолган. У энг қуюқ ўсган нашапояларни топиб ўзини улар ичига уради. Унинг атрофида гуллаб уруғ боғлаётган нашанинг чанги оқариб кўтарилади. Улар ҳаво билан Авдийнинг ичига киради, бошини айлантиради, гувиллатади, кўзига ҳар турли рангин манзаралар кўринади. Сархуш хаёл тасвирларга тўлади: ана, у мотоциклда учиб боряпти. Кечаги мотоциклчи хотиннинг орқасига ўтириб олган. Одатда мотоциклнинг орқасига хотин-халаж минади. Лекин Авдий йигит бўла туриб каттакон мотоциклни ўзи эмас, аёл бошқариб бораётганидан хижолатга тушмайди. У мотоцикл ҳайдашни билмаса ва умуман, техникадан узоқ бўлса, не қилсин. Хотин билан битта мотоциклда кетишнинг ўзи маза эмасми. Аёлнинг сочлари қалпоғи остидан тўзиб чиқади, шамолда учиб, унинг юзига урилади, сирпанади, қитиқлайди уни худди шамолдай, лаблари, кўзларига ёпишади, томоқларини қичитади, ох,

қандай яхши, қандай соз: гоҳида жувон орқасига ўтирилиб қарайди, унга шўх кулиб қўяди, кўзлари чўтдай порлайди — о, қанийди, доим-доим шундай бўлса, узоқ-узоқ давом этса, асрларча...

Шунда бирдан унинг кўзи уч бўри боласига тушиб қолди-ю, дарҳол хушёр тортди. Ана холос! Қайдан келиб қолдингиз, азаматлар? У кўзларига ишонмасди. Учта бўри боласи думчаларини ликиллашиб унга яқинлашмоқчи, у билан ўйнашмоқчи бўлар, лекин — юраклари тўла дов бермас, анжо, қочиб кетмас ҳам эдилар. Оёқлари ўсмирларники каби узун-узун, қулоқлари дам диккайган, дам шалпайган, тумшуқлари чўзинчоқ, жайноқланган тамтам кўзлари одамга кулгини қистатадиган даражада ишонч билан боқади. Худди шу нарса Авдийнинг дилини қитиқлаб юборди-да, бошқа ҳамма нарсани унутиб, уларни ўз олдига эркалаб, авраб, қизиқтириб чақира бошлади. Авдий бўричаларни яхши кўриб тамомила ийиб кетганди. Шу он кўз унгида гўё оқ йилдирим пайдо бўлди. Тишлари оппоқ йилтираган қанжиқ бўри унинг устига ўқдай отилиб келарди... Бу кутилмаганда, тез, лекин шунчалар секин ва даҳшатли тарзда содир бўлдики, тиззалари ўз-ўзидан букилиб, беихтиёр чўккалаб ўтириб қолгани, қўллари билан бошини тўсганини билмади. Худди шу нарса унинг ҳаётини қутқариб қолди. Лекин у бундан ҳам беҳабар эди. Бўри уч қадамча нарида эди, у бирдан шиддат билан сакраб Авдийнинг бошидан нари ошиб кетди. Авдийнинг димоғига ҳайвон ҳиди гупиллаб урилди. Шунда уларнинг кўзлари тўқнашди. Авдий бўрининг кўк олов сочган нигоҳини, мислсиз кўм-кўк ва қаҳрли кўзларини кўрди. Вужуди музлаб кетди. Бўри эса зум ўтмай яна унинг устидан орқага сакради ва кучукчаларини тишлаб, турткилаб худди шамол янглиғ орқага суриб юборди. Йўл-йўлакай жар ичидан ёллари тикка-тикка бўлиб, баҳайбат калласини чиқариб қараган ваҳимали бўрини ҳам кўкраги билан уриб, тишлаб шитоб билан орқага қайтарди. Улар худди бўрон учириб кетгандай, бир зумда кўздан ғойиб бўлдилар...

Авдий эса оёғини қўлига олиб қочди, чўлда қанча чопганини билмайди, қўрқинч бўғзидан фарёд бўлиб отиларди. Чопиб бораркан, боши чириллаб айланар, оёғи чўян осиб қўйилгандек оғирлашиб кетган, чалкашган оёқлари тагида ер чайқаларди. Йиқилсаму турмасам, ухлаб қолсам дерди. Шунда у ўқчиб-ўқчиб қуса бошлади. Ана энди ўлдим, деб ўйлади. Ҳоли-жони қолмаган, лекин шундай бўлса ҳам, ўзини қусуқдан нари олишга куч топар, яна югуришга тушар, яна ўқчиб, букчайиб-букчайиб қусгани-қусган эди. Қорнида чидаб бўлмайдиган оғриқ турди. Ичакларини худди биров тинмай тилаётгандек эди. Оғу ичидан сўлакайланиб тушаркан, азобдан етти букилган Авдий титраб-қақшаб Худога ёлворарди: «Оҳ, Худойим, бўлди, бас қил! Бошқа ҳеч қачон, ҳеч қачон, ҳеч қачон наша йигмайман, о, Худо, ўзинг менга раҳм қил...»

Ниҳоят, кўнгли айниши тўхтади. У кийимларини ахтариб топиш учун ўрнидан турганда, олдида Петруха билан Лёнька чопиб келишди, бўрилар ҳақидаги ҳикоя уларга қаттиқ таъсир қилди. Айниқса, Лёнька қўрқиб кетди.

— Ўзингни тут, ҳей! Мунча қалтирайсан? — деб кичқирди унга Петруха. — Одамлар олтин қидирганларида нималар бўлмаган, биласанми, лекин орқаларига қайтишмаган... Сен бўлсанг, қандайдир бўрилардан қўрқиб ўтирибсан. Улар алақачон қочиб кетган...

— Олтиннинг йўли бошқа-да, — деди Лёнька бир оз жимликдан сўнг.

— Нима фарқи бор? — ўдағайлади Петруха. Авдий фурсатдан фойдаланди.

— Фарқи бор, Пётр, — деди у заиф овоз билан. — Катта фарқи бор. Олтин ҳам кўп ёмонлик келтиради. Лекин у тақиқланмаган. Наша бўлса, ҳамма учун оғу. Бошимдан ўтказдим. Ўлиб қолай дедим. Бутун чўлга қусиб чиқдим...

— Бас қил, шу гапларингни! Ўрганмагансан. Озроқ заҳарлангансан. Шунга шунчами? — қўлини норози бўлиб силкиди Петруха. — Нима, сени биров мажбур қилиб олиб келдими бу ерга? Нуқул Худо дейсан. У

яхши, бу ёмон деб нах урасан. Нега бизга пишанг беряпсан? Нега сувни лойқатяпсан? Пул деса, ўзингни томдан ташлайсан. Шундан шунга пул деб келгансан. Тагинам бўри қорнингни ёриб ташламабди!

— Лойқатмоқчи эмас, тозаламоқчиман сувни, — Авдийнинг назарида янада очиқроқ гапириш палласи келгандай эди. — Ўзинг ақлли боласан, Пётр. Жиноят йўлига кирганингни билмайсанми, ақлинг етмайдими...

— Ҳа, шу йўлга кирганман! Сен-чи, сен қайси йўлга киргансан?!

— Мен қутқаришни истайман!

— Қутқариш дейди! — жаҳл билан қичқирди Петруха. — Сенми ҳали бизни қутқарадиган? Қандай қутқарасан, қани, айтиб бер-чи!

— Олдин — Худога тавба қиламиз. Кечиришини сўраймиз. Кейин одамларга...

Авдий уларнинг кулмаганларига ажабланди. Фақат Петруха оғзига бемаза нарса теккандай чиртиллаб тупурди.

— Тавба эмиш! Гапни қаранг! — тўнгилади у. — Э, сен тавба қил. Биз пул ишлаймиз. Бизга пул керак, билдингми. Гап тамом. Сен тавбангни қилавер! Авдй, агар ҳазиллашаётган бўлсанг, сал кўзингга қараб ҳазиллаш! Бизни йўлдан ураётганингни Ўзи эшитса, чиққан жойингга киргазиб юборади, билиб қўй! Сенга жўрам деб айтяпман. Бизни ҳам алағда қилма. Пулдан бошқасига қизиқмаймиз. Лёнька, ўзинг айт. Сенга пул керакми, Худоми?

— Пул! — жавоб берди бола.

Авдий гик этмади. Гапнинг давомини бошқа пайтга қолдирди.

— Хуп, қани, гапни бас қилдик. Етар, йўлга чиқайлик, — муросага келгандай деди Петруха. — Сен ширач қилолдингми, Авдй?

— Йиғолмадим. Бўри ҳужум қилди. Қолганларини қаерга қўйганман, эсимдан чиқди. Уст-бошимни ҳам топиб келишим керак...

— Кийимларингни-ку топарсан, қаерга кетарди. Лекин ширач йиғиб улгурмайсан. Бугун кетишимиз

керак. Майли, нима бўлганини айтсак, тушунар. Тушун-
маса, келаси сафар йигиб берарсан...

Наша тўлдириб солинган юкхалталарини елкага
ортганча, ярим кечага довур темир йўл томонга қараб
юрдилар. Юриш унча қийин эмасди. Қуритилган
гиёҳнинг қанча оғирлиги бўлади дейсиз. Лекин нашанинг
ҳатто елим пакетлардан ҳам гуркираб турган ҳиди бошни
айлантирар, кўзни уйқуга тортарди. Чопар болалар тун
ўртаси ухлагани кўндилар. Йўлни тонг қоронгусида
давом эттирадиган бўлдилар. Лёнька Авдий билан
Петруханинг ўртасига тиқилиб ётди. У бўрилардан
кўрқиб қолганди. Бола-да ҳали. Бари аксинча бўлди. Йўл
юрганларида уйқу босганди. Ухлагани ётганларида
Авдийнинг уйқуси қочди. Лёньканинг ўртага тиқилиши
кўнглини ийитиб юборди. Кимнинг хаёлига келибди
дейсиз. Кап-катта бола бўрилардан кўрқиб ўтирибди.
Лекин кўрдингизми, илатнинг кучини, ҳаёт ҳақидаги
тасавурларнинг гўдакликдан бузилганини. Боя Лёнька
заррача ўйлаб ўтирмай дарҳол Худонимас, пулни яхши
кўраман, деди-я. Худо бунда шартли бир нарса эди,
тақводор ҳаётнинг рамзи... Авдий шуларни ўйларди.

Ёз чоғларида чўл кечаларининг ўз гўзаллиги бор.
Замин ва само бепоён, ундан чиқаётган сукунат ҳам
чексиз. Кеча илиқ. Анвойи ўт-ўланларнинг ҳидлари
гуркирайди. Сон-саноксиз юлдузлар, ярқироқ ой одам-
ни қаттиқ ҳаяжонга солади. Юлдузлар ва нигоҳ аро
зарра губор йўқ, ҳаво шу қадар мусаффо. Одам турмуш
уринишларидан чалгиган ноёб дамларда хаёл ўша сирли
оламлар бағрига шўнғийди. Афсуски, бу узоқ давом
этмайди...

Ҳаммаси ўзим ўйлаганимдек, мўлжаллаганимдек
бўлди, деб фикр юритарди Авдий: чопарлар билан
нашазорларга келдим, барини ўз кўзларим билан
кўрдим, бошимдан ўтказдим. Энди энг мураккаб иш
— поездга ўтириб жўнаш қолди. Чопарлар учун энг
хатарлиси — нашани олиб кетиш. Милиция уларни
кўпинча Осиё станцияларида ушлайди. Россия томон-
ларда бу жиҳатдан анча осон. Москвага бориб олсанг

ва ундан у ёгига омон-эсон етиб олсанг, марра сеники! Турмушнинг улуг заволи кичкина одамларнинг кичкина ютуғига айланиб мана шундай тантана қилади...

Авдий бу билан ҳатто хаёлида чиқишолмасди. Лекин айтайлик, жиноятнинг олдини олишгина эмас, чопарларнинг фикрини ўзгартириш, уларни бу йўлдан қайтариш, қайта тарбиялашга келганда, бунга кучи етмаслигини энди у тушунарди. Шу чўлларда ҳам қайлардадир ўралашиб, ҳамма нарсани, жумладан, Авдийни ҳам чангалида тутиб тургач, барча чопарларнинг жоловини ўз қўлига олган, ўша Ўзи деб аталадиган кимса унга буткул қарши турар ва ундан анча-мунча қудратлироқ эди. Уларнинг нашачўлга юришлари Ўзининг ҳукми ва назоратида эди. Балки ундан ҳам ортиқ — Ўзи микродиктатор эди... Улар орасида Авдий қароқчиларга қўшилган дайди роҳибдай жуда аянчли эди... Аммо художўй ва мутаассиб роҳиб ҳар қандай шароитда ҳам роҳиб бўлиб қолиши керак... У ҳали ҳаётнинг бу жомидан ҳам ичади...

Кундузи бўлиб ўтган таажжуб ҳодиса яна хаёлини банд этди. Анави узуноёқ тентак кучукчаларни қаранг-а. Одамни кулгили, беэён махлуқ деб ўйлашди чоғи. У билан жуда ўйнашгилари келди. Катта бўрининг турқини кўринг, қутуриб кетган, кўккўзлари ёнади. Роса аччиғи чиққан эди. Йўқ, шукр, ҳаммаси ўтиб кетди. Нега унинг устидан икки марта сакраб ўтди? Не маъноси бор бунинг? Бир ҳамла қилганда уни пора-пора қилиб ташлаши мумкин эди-ку? Панамаю кичкина иштони демаса, шаҳарнинг қип-яланғоч аҳмоқ одамини нега аядийкин? Фақат ҳангомалардагина шундай бўлиши мумкин. Буни кўринг энди — бўриларнинг марҳамати — тақдирнинг марҳамати эмасми? Демак, у ҳали ҳаёт учун керак экан-да? Лекин унга томон қаҳру ғазаб билан ташланган, болалари учун кўрқиб кетган кўккўз бўри қанчалар шиддатли ва қанчалар ажойиб эди. Ҳа, у ўз йўлига ҳақ эди. Лекин отасига баллией, унга ташланмади, гўшларини гажимади. Ахир, Авдийнинг ҳам ҳеч қандай гуноҳи йўқ эди-да. Авдийни

уша ҳолатда анави мотоцикл минган хотин кўриб қолгандами, тоза қотиб-қотиб кулармиди-ей? Авдий шуни кўз унгига келтириб оҳиста кулиб кўйди. Ҳа, худди циркда масхарабозни кўргандай маза қиларди. Лекин у бирдан қўрқиб кетди: кимсасиз чўлда кетаётганда мотоциклнинг мотори ўчиб қолса-я, бир ўзи, бу ёқдан бўрилар ташланса?! Шунда Авдий кўккўз бўрига мурожаат қилиб ёлвора бошлади: «Сўзларимни тингла эй, гўзал она бўри! Сен шу ерларда яшайсан. Ўзингга қандай яхши бўлса, шундай яша, табиат қандай буюрган бўлса тирикликни шундай адо эт. Ёлғиз шуни ўтинадан сендан: агар унинг мотори ўчиб қолса, Худо ҳақи, бўриларнинг Худолари ҳаққи, болаларинг ҳаққи, унга тегма! Унга зиён-заҳмат еткизма! Шундай катта мотоциклни миниб кетаётган ўша гўзал хотинга ҳавасинг келса, унинг ёнгинасида, йўлнинг чеккасида бирга чопиб бор, лекин асло унга кўринма. Қанот чиқаргину уч. Буддавийлар айтганларидай, балки сен, эй кўккўз бўри, уни одам қиёфасидаги ўз эгачинг, деб тан оларсан? Нима, шундай бўлиши мумкин эмасми? Нима қилибди сен бўри бўлсанг, у эса одам, лекин икковингиз ҳам, ахир жуда гўзалсиз, ўзингизга ярашган чиройлисиз! Сендан яшириб ўтирмайман, уни чин юракдан яхши кўриб қолишим мумкин. Лекин мен тентакман, ҳа тентакман, яна ким ҳам бўлардим! Фақат гирт девоналаргина шундай орзу қиладилар. Мабодо, менинг нима деб ўйлаганларимни у билиб қолса, кула-кула кўзларидан ёш чиқиб кетарди! Лекин шундан хурсанд бўлса, майли, тўйиб-тўйиб кулсин...»

Чўлда тонг ёришиб кела бошлади. Петруха Авдий билан Лёнькани уйғотганда, ҳали тонг қоронгулиги кетмаганди. Уч юз ўттизинчи километрга йўл олиш керак эди. Қанча барвақт бўлса, шунча яхши. Чунки ўша ерга бошқа наша тўпловчилар ҳам йиғилиб келишлари кутилardi. Биронта юк поездини тўхтатиб, унга ими-жимиди чиқиб, Жалпоқ-Соз бекатига етиб олишлари керак. Сўнг бу ердан аста бошқа поездларга ўтирадилар. Умуман, чопарлар учун йўлнинг энг хатарли қисми бошланмоқда эди. Ҳаммасига Ўзи раҳбарлик

қиларди чамаси. Уч юз ўттизинчи километрда ким кимни: улар — Ўзиними ё Ўзи — уларни топадими, Петруха буни тузукроқ айтмади. Ё билмайди, ё айтишни истамайди.

Шундай қилиб, яна юкхалталарини елкаларига ортилар-да, Петруханинг ортидан йўлга равона бўдилар. Петруханинг хотираси, йўлни билишига Авдий қойил қолди. Қаерда жар бор, қаерда киши билмас булоқ милдираб оқади, қаерда сой-ўр бор, барини олдиндан биларди. Шундай хотира, шундай қобилият хайф кетаётганига Авдий афсусланди. Бир кўрган ерини эсидан чиқармас экан бола!

Мен ахир деҳқон боласиман-да, дерди у. Петруханинг айтишича, бу ердан икки юз чақирим нарида Мўйинқум саҳроси бор. У ерда сайгоқлар — чўл кийиклари гала-гала бўлиб юради. Идоранинг «газиги»га миниб юрадиган удабурон одамлар ҳатто Оренбург томонлардан овга келишади. Келгандаям яна қандоқ! Бу ёқда тирик кабоблар истаганча чопиб юрибди. Ичкилик эса ўзларида етарли. Ана, шоҳона ов! Лекин хатарли жойи ҳам бор. Машина бузилиб қолса. Ана унда кўринг хангомани. Овчилар саҳрода сув қидириб, адашиб, ташналиқдан ўлиб кетган пайтлар бўлган. Қиш пайтлари эса бўронларга чидолмаганлар. Кейин фақат суяклари топилган. Битта овчи жинни бўлиб қолган экан. Уни вертолётда қидиришган. Вертолёт уни қутқараман деса, у вертолётдан қочармиш. Беркиниб олармиш. Орқасидан қува-қува алоҳа етиб қутқариб олишибди. У бўлса, гапиришни ҳам эсидан чиқариб юборган экан. Хотини ҳам орада бошқага тегиб кетибди. Вой ифлос-эй! Уларнинг ҳаммаси шунақа! Мен уйланмайман. Шаҳарда биттаси бор. Жуда кетворган. Озгина пул ташлаб қўйсанг, тамом, жонингни киргизади. Сўз ҳам берган — бола бўлмайди деб! Зўр мото ҳам олиб қўйибман, чехларники, спортчилар минадиганидан. Саройда қантариб қўйганман. Хоҳласам, «Жигули» ҳам оламан. Чўт эмас. Лекин ҳаммаси «Волга»дан ўтаверсин. Ҳозир «Мерседес»га ўхшагани

чиққан. Ўшандан олсангда, олганга яраша. Қўлга туширса бўлармикин-а, шунақасини? Кассета жойлаб қўйсанг. Ястаниб эшитиб ётсанг ичида. Ашула дегани ҳам мундоқ жигарларингни эзиб турса-да. Ҳаммасига таниш керак, ҳаммасига пул керак, чўзиш керак ҳаммасига. «Волга»ни миниб қайдасан Воркута деб жўнасанг. Куриб қўй аканг қарагайлар деб. Ҳе-ҳе ичиқора кеннайилар ёрилиб ўлади. Юкхонада шишалар лиқ тўла. Асл тоза ичимликлар. Кўпи четники. Ўзимизники ҳам бор. Ўзи шундан яхшиси йўқ. Мингани эса «Волга», ана холос... Шунинг учун, азиз жўраларим, нашанинг кетидан қувиб юрибман-да. Сизлар ҳам бир нарсалик бўлиб қолинглар деб жон куйдирыпман-да... Давринг келди — сур бегим, давринг кетди — тур бегим...

Петруханинг маза-матрасиз, гўл алжирашларини эшитиб, Авдийни яна хаёл олиб қочди. Инсон боласи бойиш васвасасида ялпи тус олган тақлидчиликка тақлид қилиш ва манманлик ўртасида овора-сарсон бўлиб юради. Мана шу уч нарса — оммавий онгнинг уч наҳанг балиғи. Ҳамма ерда ва ҳамма замонларда одми одамларнинг ҳаётлари шулар заминида барқарор туради. Барча катта-кичик кулфатлар улардан ҳосил бўлади. Уларга ин қуради. Ўзтиқодлар ва қарашларнинг қашшоқлиги, ночорлиги ҳам улардан. Одми одамларнинг тенгсиз қудратга эга бўлган бу мафкурасини енгадиган кучни ер юзида топиш мушкул. Дин ҳам бундан мустасно эмас. Ичи бўш ва ҳавол бўлса-да, ҳеч қачон нурамас бу қояга руҳнинг қанчадан-қанча парвозлари ўзини уриб парча-парча бўлиб кетмаган дейсиз... Унинг чопарларга қўшилиб бораётгани ҳам ўшандан далолат — руҳ ночор, лекин ҳоримас... Пешонада бор эканда. Ёзмиш... У йўл бўйи Ўзи билан учрашувга ҳозирланиб борди — жангта тайёр туриш керак эди.

Уч юз ўттизинчи километрга улар вақтидан икки соат бурун етиб келдилар. Соат учда улар шу ерда эдилар. Темир йўл бўйлаб кетган жарликка яқинлашарканлар, Петруха юкхалталарни мен кўрсатган ерга

қуйинглар, ўтиб турган поездларга қорангларни кўрсатманглар, бошларингни кўтарманглар, нима гап бўлса, ҳаммасини ўзим айтаман, деб тайинлади.

Ўлгудай чарчашган экан. Осонми бир кунда шунча йўлни босиш! Жар тагидаги маврак ва чалов аралаш ўсган бахмалдай майсага чўзилиш қанчалар роҳат. Узоқдан поездларнинг гулдираб яқинлаб келишларини эшитиб ётиш аллақандай фароғат бағишлади. Узоқ-узоқларга чўзилган зил вагонлар остида темир излар зингилаб ва зувилаб кетар, кейин оғир чўян гилдиракларнинг қалдир-қалдир, қалдир-қалдир ўтгани эшитилар, сўнг темир ва мой ҳиди анқирди. Бу шовқин кейин яна анчагача олис-олислардан қулоққа чалиниб турар, сўнг аста-секин олам океанини қуршаган жимжитликка сингиб кетарди... Шамолдай елиб бири — у томонга, бошқаси — бу томонга пассажир поездлар ўтарди. Авдийнинг юраги орзиқиб кетди. У болаликдан пассажир поездларни, вагон ойналарида лип-лип ўтиб бораётган одамларнинг башараларини томоша қилишни яхши кўрарди. Ҳой бахтиёр одамлар, мени ҳам ола кетинглар ўзларинг билан! Лекин ҳозир шу ўтқинчи ҳавасдан ҳам маҳрум. Бута панасида бошини чиқармай ётишга тўғри келади. Лекин энг чатоғи — шу ерда юк поездини қароқчиларча тўхтатишда иштирок этади. Тўғри, ҳеч ким составни таламоқчи эмас. Поезд тўхтаса, чопарлар унга липпа-липпа сакраб чиқиб оладилар. У ёғи ўз йўли билан кетаверади. У ёғига юк вагонларда пусиб боришади...

Поездлар у ёқдан-бу ёққа тинмай ўтарди. Кейин узоқ жимлик чўқди. Авдийнинг энди кўзи илинган экан, бирдан ҳуштак овози келди. Петруха қулогини динг қилди, сўнг ўзи ҳам ҳуштак чалди. Унга яна бир ҳуштак чалиб жавоб қилишди.

— Хўп, сизлар бемалол кутиб туринглар, — деди Петруха, — мен борайчи, чақиришяптими. Менсиз қимир этманглар, эшитяпсанми, Авдий, эшитдингми, Лёнька? Юк поездини тўхтатиш осон иш эмас. Каллани ишлатиш керак, каллани.

У шуларни айтиб гойиб бўлди. Ярим соатлардан сўнг қайтиб келди. Андак шаҳди сустроқ эди. Чеҳраси қандайдир ўзгарган, кўзлари ўгринча аланг-жаланг қилар, одамнинг юзига тик қарашдан ўзини олиб қочарди. Авдий бундай пайтларда гумонсираб ўтиришни ёқтирмас, нохуш ўйларни ўзидан нари қуварди. Ўз эркига қўйиб берсанг, хаёлга нималар келмайди. Балки кишининг қорни оғриётгандир... Шунинг учун хотир-жам ўсмоқчилади:

— Хуш, Пётр, ишларимиз қалай?

— Ёмон эмас, тузук. Яна озроқ кутамиз.

— Поезд тўхтатамизми?

— Албатта. Юк поезда бизга қулай. Поезд бекатга кечаси борса ва қўшимча йўлда турса, ундан ҳам яхши.

— Шундай де.

Улар жим қолдилар. Петруха сигарет тутатди. Тутуни-ни ичига чуқур тортаркан, гўё ҳеч нарса билмагандай деди:

— Бир жўрамизнинг оёғи лат ебди. Оти Гришан. Бориб кўриб келдим. Иши юришмабди. Чўлоқланиб қанча йигиб бўларди. Таёққа таяниб юрибди. Албатта, одамга алам қилади. Балки, ҳаммамиз оз-оздан унга йигиб берсакмикин. Ўн киши эканмиз. Жиндак-жиндак наша берсак бечоранинг кўнгли кўтарилади.

— Майли, — деди Авдий. — Лёнька ухляпти. Лекин у ҳам қизганчиқ эмас.

— Э, Лёнька ўзимизнинг хотамтой-ку! Авдяй, сен бориб Гришан билан гаплашиб келсанг бўларди. Нима қилди, нима бўлди, деб ҳол-аҳвол сўрасанг, сал ёзилармиди чўлоқ шўрлик...

— Ўзи қаерда, ўша ердамикин? — эҳтиётсизлик қилиб сўради Авдий.

— Э, сени нима жин урган ўзи? Оғзингдан Ўзи, Ўзи тушмайди, — жаҳли чиқди Петруханинг. — Мен қаердан билай? Сенга Гришанни айтсам, яна Ўзими дейсан. Керак бўлса Ўзи бизни топиб олади. Бўлмаса хап ўтир. Бурнингни суқма. Нега ҳадеб суриштираверасан?

— Бўлди, бўлди. Сурадим қўйдим-да. Тинчлан. Гришан қаерда? Қайси томонда?

— Ҳув ана, ўша ёққа бор — ҳув ана, сояда, бута тагида ўтирибди. Бор, бор.

Авдий ўша томонга юрди ва кўп ўтмай Гришанга кўзи тушди. У ўт-ўланлар орасида мўъжазгина курсичада қўлида таёқча ўйнаб ўтирарди. Кепкасини манглайига бостириб кийган. Сезгир одам бўлса керак, Авдий ҳали яқинлашмай туриб, ўтирилиб қаради ва кафтига йўталиб қўйди. Ундан нарироқда яна икки киши ўтиришарди. Ҳаммаси бўлиб уч киши. Шунда Авдий тушунди: Ўзи мана шу одам... Қадами тайсаллаган Авдий баданига совуқ ўрмалаганлигини ҳис қилди. Юраги гурсиллаб тез-тез уриб кетди...

ИККИНЧИ ҚИСМ

I

— Ярадорга саломлар, — деди Авдий иложи борича одмигина қилиб, шу билан у қаттиқ дуқирлаб ураётган юрагини босмоқчи эди.

Худди балиқчиларникидай мўъжазгина йиғма курсичада таёқ ўйнаб ўтирган Гришан бир кўзини қисиб қаради.

— Салом-ку, салом, лекин кимдан экан бу салом? Авдий беихтиёр кулиб қўйди.

— Аввало сенинг соғ-саломатлигинг керак одамдан-да, бу саломлар.

— Э шундайми! Гоят миннатдорман, ҳаддан ташқари миннатдорман, яхши бошланган ишнинг охири ҳам ёмон бўлмайди. Кимсасиз чўлда кўнгил сўраганнинг йўриғи ҳам бошқа. Нимасини айтасан! Ҳаммамиз ҳам иссиқ жонмиз-да, тўғрими?

«Гапга чечан экан, бунинг устига кўп китоб ўқиган бўлса, иш чатоқ. Бунақасини сира кутмаган эдим, ўлай агар. Оҳанжама қилади, ўзини маҳмадона қилиб кўрсатяпти, — деб ўйлади Авдий. — Нима сабабдан? Ёки ўзининг найрангимикин бу?» Авдий Гришаннинг чеҳрасига қараб эсда қоладиган ҳеч нарсаи йўқ экан, деб қўйди ичида. Ташқаридан у гоятда жўн одамга ўхшаб кўринарди: бўйи ўртачадан баландроқ, сочлари бирмунча қўнғир, уст-боши ҳам ёшига монанд, кўзга унчалик ташланиб турмайди, жинси шим, ёқаси «молния»ли эскигина кўйлак, бошида чўнтакка ҳам сиғиб кетаверадиган кўримсизгина шапка. Агар Гришан чўлоқланмаса ва шу туфайли қўлида йўгон гўдир таёқ кўтариб

юрмасайди, уни одамлар орасидан ажратиб олиш қийин бўларди. Кўпроқ тикилиб қараган киши балки Гришанинг кўзларини эслаб қолса ажабмасди. Жайноқланган қўйкўзларининг маъноси тўхтовсиз суратда ўзгариб турар, эҳтимол ўзи ҳам сезмаган ҳолда у тинмай кўзларини қисар, ўғринча қия қарар, рангини билиб бўлмайдиган қошларини учирар, худди бурчакка қисиб қўйилган, ташланиб, човут солиб, тишламоқчи бўлаётган, лекин журъати етмаётган ва шунга қарамасдан барибир юрак ютиб, ириллаётган, пўписа қилаётган ваҳший жондорга ўхшарди. Эҳтимол гапирганда баралла кўзга ташланадиган синган тепа курак тиши туфайли шундай таассурот туғилса ҳам ажабмас. «Тилла тиш қўйдириб олиши ҳам мумкин эди, лекин негадир буни хоҳламаган, — деб ўйлади ўзича Авдий. — Балки ортиқча кўзга ташланиб туришни истамас».

— Оёққа нима қилди? Қайрилиб кетдими? Қарамай қадам қўйгандирсан-да? — одоб юзасидан сўради Авдий.

Гришан бошини ноаниқ чайқаб қўйди.

— Ҳа, жиндай лат еди шекилли. Кўзимга қарамаганман, тўғри айтдинг, Авдий, исминг шундай шекилли, а?

— Ҳа, исмим Авдий.

— Инжилдан олинганми дейман. Хўп исмлар бўлади-да, а, — сўзларни атай чўзиб, тамшангандай ямланиб фикрларди Гришан. — Авдий — черковнинг иси келиб турадиган исм, — ўйчанлик билан деди у. — Қаранг-а, одамлар бир пайтлар Худони дилларига тутиб яшашган. Рус ўлкасидаги Пречистенскийлар, Боголеповлар, Благовестовлар мана шундан чиқишган-да. Сенинг фамилиянг ҳам исмингга яраша бўлса керак дейман, а, Авдий?

— Калистратов.

— Ана кўрдингми, ҳаммаси тўғри келяпти... Менинг номим эса жуда жўн, қора ишчининг номи — Гришан. Лекин гап бунда эмас. Шундай қилиб десанг, сен ҳақсан, Авдий Калистратов, оёғимга қарамаганман. Бундан кўрқинчли бир хулоса чиқади: одам агар гирт аҳмоқ

бўлмаса, албатта оёгининг тагига қараб юрсин. Бош ақлсиз бўлса оёққа жабр, дегани ҳам мана шу ҳақда айтилган. Кўриб турибсан, оқсоқланиб қолдим. Шу десанг, бемаза ишлар.

— Оқибати ҳам анча билингандир? — сўради Авдий Петруха айтган гапга шама қилиб.

— Тушунмадим, — сергак тортди Гришан.

— Шу бемазагарчилик туфайли ишинг ҳам яхши юришмагандир, демоқчиман, холос, — очикроқ шама қилди Авдий.

— Ана бу бошқа гап! — Гришан шу заҳоти майнавозчиликни йиғиштириб дарҳол тўнани ўзгартирди. — Ишни назарда тутаётган бўлсанг, гапларинг ҳақ. Лекин ҳозир бунинг аҳамияти йўқ, мени бошқа нарса ташвишлантиряпти. Ўзинг ҳам сезаётгандирсан, акс ҳолда менга нимага керак, сен билан али-бали деб шакаргуфторлик қилиб ўтиришнинг... Гапнинг қисқаси, мени ўзларига оқсоқолдай кўришади, ҳарбийчасига айтганда старшина, шунинг учун мен одамларимни сақлаб фронт чизигидан омон-эсон ўтиб олишим керак, менга ҳаммадан зарури шу.

— Унда менинг ёрдамим керак бўлса, бажонидил. Умуман, бир гаплашиб олсак, ёмон бўлмасди, — таклиф қилди Авдий. — Менинг ҳам шу одамлар тўғрисида айтадиган гапларим бор...

— Фикримиз бир жойдан чиққанини кўр, гаплар бўлса, бўпти, отамлашамиз, — рози бўлди Гришан. — Ўзим ҳам худди шуни мўлжаллаган эдим. Мисол учун десанг, мана, битта масала бор, лекин орамизда қолсин, — муғамбирларча шама қилди у, кейин бир чеккада гапга қўшилмай ўтирган икки чопарга буюрди: — Сизлар бекор ўтирмай боринглар, тайёргарлик кўринглар!

Чопарлар олдиндан келишиб қўйишгандек айтилган юмушни адо этгани чурқ этмай кетишди. Гришан топшириқ бергач, соатига қаради.

— Бир соатлардан сўнг поездга чиқиш операциясини бошлаймиз. Кўрасан, бизнинг қандай ишлаши-

мизни, — деди у Авдийга писанда билан. — Биз ишти-
зомга қаттиқ риоя қиламиз. Худди десант ташлагандай.
Биз чиндан ҳам ватаннинг энг фидойи десантчилари-
миз. Катта ҳарфлар билан ёзиладиган. Сен ҳам буюрил-
ган ишни бажар. Бу ерда «ундоғ эди», «мундоғ эди»
деган гаплар кетмайди. Ҳаммамиз жон куйдириб ҳара-
кат қилсак, кечқурун Жалпоқ-Созга етиб оламиз.

Гришан маъноли сукут қилди. Кейин Авдийга бадхоҳ
назар ташлади-да, синган тишини кўрсатиб иршайди:

— Энг муҳим гап бошқа ёқда. Бу ерга нега келганинг
тўғрисида... Сен ҳовлиқма, шошилма. Нима десамикин,
жиноятчилар ичига бошинг огиб тушиб қолибсан, ҳали
яна бу ҳақда гаплашамиз, ҳозирча сен — чопарсан,
ичимизга кириб олдинг, кўп нарсалар энди сенга маъ-
лум. Ранг-рўйингга қарасам, унчалик тентакка ҳам
ўхшамайсан. Лекин бу тузоққа ўз ихтиёринг билан
тушдинг. Ҳамон шундай экан, барака топ, шунча ишонч
билдирдикми, сен ҳам ишончимизни оқла.

— Бу билан нима демоқчисан?

— Назаримда, ўзинг сезиб турган бўлсанг керак...

— Сезиш бошқа, очигини билган бошқа.

Улар ўтиб кетаётган составнинг шовқини тинишини
кутиб жим бўлиб қолдилар. Ҳар икковлари ҳам бўла-
жак муқаррар жангга ҳозирлик кўрардилар. Одам-
ларнинг муомалалари қанчалар ғалати бўлади-я, деб
хаёлидан ўтказди ўша онда Авдий: мана шу овлоқ чўлда
ҳамма тенг, ҳамманинг имконияти баробардай, иш
ўнгидан келмаса, ҳаммаси қўлга тушади — қонун олдида
тенг жавоб беради, омад чопса, ҳамма бирдай манфаат-
дор бўлади, лекин ҳатто мана шу ерга ҳам одамлар ўз
қонлари янглиғ қонунларини судраб келганлар ва
Гришан улар устидан ҳоким бўлиб олган, бу ерда унинг
ҳукми ўтади.

— Демак, сен очиқчасига гаплашмоқчи экансан-да,
— деб ўртадаги жимликни бузди Гришан. — Бўпти
унда, — дудмал қилиб чўзди у, сўнг худди сергак
тортгандай муғамбирлик билан қўшиб қўйди: — Менга
қара, сенга бўрилар ҳужум қилганмиш, ростми шу?

— Ҳа, шундай бўлди, — деб тасдиқлади Авдий.

— Сенга бир неча саволим бор. Уларга жавоб беришинг учун қисмат сени тирик қолдирганга ўхшайди, шундай эмасми, Авдий Каллистратов? — кемтик тишини кўрсатиб иршайди Гришан.

— Балки шундайдир.

— Унда гапни айлантирма. Менга ҳозир шу тобда шу ернинг ўзида жавоб берасан. Нега менинг йигитларимни йўлдан уряпсан?

— Битта тузатиш киритайлик, — унинг сўзини бўлди Авдий.

— Нима дейсан? Қонунга яна нима тузатиш киритмоқчисан?

— Мен уларни тўғри йўлга солмоқчиман, шунинг учун бу ерда «йўлдан уриш» деган гап кетмайди.

— Йиғиштир, бу маҳмаданагарчиликни, ўртоқ Каллистратов. Тўғри йўлми, нотўғрими, бу ҳақда ҳар кимнинг ўз тушунчаси бор. Сен ҳазил-мазахни қўй. Гапни айлантириб ўтирадиган жой эмас. Сен ўзи бу қилиқларинг билан нималарга эришмоқчисан, ҳазрат ота-хоним?

— Нима, ўзига фойда кўзлаб юргандир, деб уйлаяпсанми?

— Бунга шубҳам йўқ. Бўлмаса, нима? — қўлларини кенг ёзди Гришан ва худди топдимми дегандай масхараомуз тиржайди.

— Ҳеч нарсани кўзлаган эмасман, ҳеч нарса керак эмас, — кескин жавоб берди Авдий.

— Жуда соз! — хурсанд бўлиб қичқирди Гришан. — Айни муддао! Ҳаммаси тўғри келяпти. Сен гирт гирифтор телбалардан экансан-ку, анови.

— Бас қил! Биламан, сенинг нима демоқчи эканлигингни!

— Бундан чиқди, Мўйинқумга наша йиғиш баҳонасида келган, суркалиб, ичимизга кириб олганингга сабаб мўмайгина пул топиш эмас, шундайми, ахир сен пулнимас Исони яхши кўрасан-ку, тўғрими? Бунинг сабаби сени семинариядан ҳайдаганларидан кейин

бошингни қаерга уришни билмай қолганигда ҳам, ишинг ҳамма жойда чакки кетганида ҳам эмас, топдимми? Э, мен уша кашишларнинг ўрнида бўлганимда сени илло-биллога қўймай тепиб-тепиб жўнатардим — бу аҳволда сени бошига урадими улар. Кашишлар алмисоқдан қолган эски ўйинларни ёқтиришади. Сен бўлсанг, эсингни еб қўйганингдан ҳаммасига жиддий қарайсан...

— Ҳа, жиддий. Сен ҳам менга жиддий қара, — деди Авдий.

— Бўлмаса-чи! Мени тушунмайди деб ўйлаяпсанми? Мен ҳаммасини кўриб турибман. Авра-астаринггача кўриб-билиб турибман кимлигингни. Сен — девонасан, жиннилигингдан шу кўйларга тушиб юрибсан. Аксинча бу ерларда сенга пишириб қўйибдими? Наша йигиб, ман қилинган оғуни пуллаб, кун кечириб юрган биз тубан бечораларни кўзимизни очиб қўйгани, разолат чоҳидан халос этгани келгансан. Ҳиди уч чақирим наридан туриб одамнинг кўнглини айнитадиган, сийқаси чиқиб кетган панд-насихатларни тарқатаман дегансан, халоскор бўламан деб кўнглингга туккансан. Уларни ёмон йўлдан қайтараман, деб ўйлагансан. Бизнинг ўзгаришимиз, тавба-тазарру қилишимиз, ҳамма қандай бўлса, худди шундай бўлишимизни истагансан. Ахир, сен ялли онг андозаларини гоятда қадрлайсан-ку, шундай эмасми? Мана, Гарб ҳам бизда ҳамма бир андозада фикрлайди деб даъво қилади. — Гришан кутилмаганда йиғма курсичасидан дик этиб туриб кетдики, унга қараган одам сира оёғи лат еган демасди, у Авдийга яқинлашиб, қизариб кетган башарасини унинг юзига тақади. — Ҳой, сен халоскор-вакил, сенга қарши қандай куч турганини ўзинг биласанми, йўқми?

— Биламан. Шунинг учун ҳам бу ерга келдим. Яна огоҳлантириб қўяй: мен орқага қайтмайман. Сизларни деб, шу йўлга кирдим. Энди пешонамда борини кўраман. Сен бунга ҳайрон бўлиб ўтирма.

— Э, ҳали бизни деганмисан! — Гришаннинг афти буришиб кетди. — Кўнглингни тўқ тут, ҳайрон бўлиб

утирмайман. Инсониятнинг халоскори ҳам эсини еб қўйиб чормих қилинган эди, бунинг нимасига ҳайрон бўламан... Қўллари хочга михланган, боши кўксига осилган, башараси азобдан тиришган — кўринглар-у, йигланглар-у, тавоб қилингллар-у охиратгача, ол-а! Баъзи ақли бошидан ошиб-тошиб кетганлар неча замонлардан бери бизни қутқармоқчи бўлиб юришади, ўзларига шуни касб қилиб олишган! Охири нима бўлди? Бу дунёда ким қутулди-ю, нималар қутулди? Қани, жавоб бер! Гулқофга қадар қанча бўлса, ҳамон ушандай. Одам боласи ўша-ўша. Ўшандан бери одамнинг ҳеч нарсаи ўзгармади. Биз бўлсак, ҳали-ҳанузгача кутамиз, кўзларимиз тўрт бўлиб, қани, ким келиб биз гуноҳкорларни халос этаркин деб. Шу ишга сен, Каллистратов етмай турган эдинг. Лекин мана, сен ҳам юзингни кўрсатдинг. Ҳайтовур моғорлаб қолмаган экансан! — истехзо билан лабини бурди Гришан. — Марҳабо, эй, навжувон Христос!

— Мен ҳақимда оғзингга сиққанича гапираверишинг мумкин, лекин Исо номига шак келтирма! — танбех берди Авдий. — Бу қандай келиб қолди деб ажабланияпсан, жаҳлинг чиқяпти. Ваҳоланки, ҳеч ҳайрон бўладиган жойи йўқ. Пешонага сен билан учрашиш ёзилган эди. Бундоқ танангга ўйлаб кўр! Наҳотки сен буни тушунмасанг! Мен бўлмасам, бошқа биров сен билан албатта тўқнашиши керак эди. Мен эса сен билан учрашишни ҳисоблаб чиққанман...

— Эҳтимол, сен мени ҳам ҳисоблагандирсан?

— Ҳа, сени ҳам. Бизнинг бир-биримизга дуч келмоғимиз муқаррар эди. Мана, мен етиб келдим. Сен ўйлаганча, моғорлаб қолмаган эканман.

— Фаросатингга балли, ўғлон. Биз бир-биримизсиз кун кўролмаймиз. Бунинг ўзига яраша бемаза бир қонунияти бўлса ҳам керак. Лекин ўпкангни бос, халоскор Каллистратов. Сенинг ақиданг билан амалда ҳеч нарсага эришиб бўлмайди. Лекин қизиқ йигит экансан. Шундай бўлса ҳам, бас қилайлик, бу маҳмаданагарчилиқни. Бўлди, кимлигинг менга равшан!

Ҳамон гап айланиб шунга келган экан, сенга битта яхши маслаҳат берай, бор, йўлингдан қолма. Каллистратов, ҳаммадан бурун ўз жонингни қутқар, сенга ҳозир ҳеч ким қўл теккизмайди. Чўлдан йиққан парсаларингни эса хоҳласанг, бошқаларга бўлиб бер, ё ёқиб юбор, ё шамолга соч, — бу сенинг ихтиёринг. Лекин ўнг қулоғинг билан ҳам, чап қулоғинг билан ҳам яхшилаб эшитиб ол: бошқа ҳеч қачон бизга яқин йўлама! — Шундай деб Гришан таёғини тошга маънодор тўқиллатиб урди.

— Аммо мен сенинг бу маслаҳатингга юролмайман. Бу менга туғри келмайди.

— Менга қара, ҳей, сен қип-қизил жинни экансан-ку! Нима сенга халақит беради?

— Мен Худо олдида ҳам, ўз олдимда ҳам сизлар учун жавобгарман... Балки, сен буни тушунмасанг ҳам керак...

— Йўқ-йўқ! Нега энди? — деб овозини кўтариб кичқирди Гришан ғазабдан туси оқарган ҳолда. — Мен, ҳар қалай, театр кишилари хонадонида ўсганман. Менга ишон, нима ўйин қилмоқчи бўлаётганингга ақлим етиб турибди, тушунаман. Лекин сен ўйинга ҳаддан ортиқ берилиб кетмадингмикин. Ахир, ҳар қандай, ҳатто энг буюқдан-буюқ ўйиндан сўнг ҳам парда туширилади-ку. Мана ҳозир, ўртоқ Каллистратов, парда бирдан-бир томошабин иштирокида ёпилади. Кўзингга қара, бола. Сени деб, ортиқча гуноҳга ботиб юрмай тагин. Вақт борида этагингни йиғиштир.

— Гуноҳ дейсан. Билиб турибман, нима демоқчи бўлаётганингни. Лекин мен учун қабоҳатни кўра била туриб, ундан юз ўтириб кетишдан ортиқ журму гуноҳ йўқ. Мени йўлдан қайтараман деб овора бўлма. Айтайлик, ўша кичкинтой Лёнька, Петруха, сенга жilовини бериб қўйган болаларнинг ҳоли нима кечади, мен бунга бефарқ қараб туролмайман. Шу жумладан, сенга ҳам.

— Тасанно! — унинг гапини кесди Гришан. — Бизнинг ҳаётимизга аралашингга нима ҳаққинг бор? Қандай яшаш ҳар кимнинг ўз ихтиёри. Умрим бино бўлиб, сени ҳозир кўриб туришим. Сен кимсанки, мен

ва бошқалар ҳақида қайгурасан, худди сенга осмондан муборак ваҳий тушгандай. Суф, сенга! Жонингга жабр қилма. Жинни бўлсанг, ўзингга. Худо хайрингни берсин, жўна бу ердан. Сенсиз ҳам бир кунимизни кўрармиз. Тушундингми?!

— Йўқ, мен бундай қилолмайман! Осмондан ваҳий келганми деяпсан. Менга ҳеч қандай ваҳий ё хабар келмаган. Адолат ва бурч туйғуси — мен ана шуларга вакил қилинганман, буларни ҳисобга олиш-олмаслик сенинг ишинг, аммо мен қандай бўлмасин, уларни адо этажакман. Мана, ҳозир ўз тақдиримни ўзим ҳал этаман дединг. Эшитган қулоққа чиройли бу гап. Бироқ бир-бирига дахлсиз тақдир йўқ. Тугилиш ва ўлишдан бошқа тақдирни тақдирдан ажратадиган чизиқ йўқ. Тугилмоқ ва ўлмоқ оралигида эса биз худди эшилган иплардай бир-бировимизга қўшилиб кетамиз. Гришан, ахир, сен ва сенга тобе анови одамлар ўз фойдаларингизни кўзлаб, бошқаларга мана шу чўллардан наша билан биргаликда бахтсизлик ва кулфат олиб борасизлар-ку. Одамларни кайф васвасасига соласизлар, тузоқларингизга илинтирасизлар, уларни қайғу-алам ва тубанлик чоҳига ташлайсизлар.

— Сен нега бизга қозилик қиляпсан? Биз нима қилиш, қандай яшашни сендан ўрганишимиз керакми?

— Мен қози эмасман. Сизларга ўхшаган бир одамман, фақат...

— Нима фақат?

— Фақат мен ҳаммамизнинг тепамизда диёнат ҳамда раҳм-шафқатнинг энг олий ҳаками Худо борлигига ишонаман.

— Яна Худо! Хуш, бу билан яна нима демоқчисан?

— Худонинг марҳамати бизнинг иродамиз орқали намоён бўлади. У бизда яшайди, онгимиз орқали бизга таъсир этади.

— Менга қара, қўй, бу сердаҳмаза гапларни. Хуп, борингки, нима бўпти? Бизга бунинг нима дахли бор?

— Нега дахли бўлмас экан! Ақл-идрокнинг қудрати билан инсон ўзига ўзи худди Худо каби таъсир этади.

Ахир ёмонликни чин дилдан тан олиш нима дегани? Менимча, бу ёвузликни Худо даражасида туриб қаргашдир. Инсон ўз моҳиятига янгича қарашни ўзи белгилайди.

— Сенинг бу қарашинг омманинг онгидан нимаси билан фарқ қилади? Биз тўдага ўхшашни истамаймиз ва ундан ўзимизни олиб қочамиз. Сизлар бизга тенг бўлолмайсизлар, биз ўзимиз алоҳидамиз.

— Хато. Эркинлик қонундан қўрқмагандагина ҳақиқий эркинлик бўлади, акс ҳолда, у саробдир. Сенинг эркинлигинг мудом қўрқув ичида, қонуний жазони кутиб яшайди...

— Хўп, нима бупти шунга? Сенга бунинг қандай оғирлиги тушяпти? Сен эмас, ўзимиз танлаганмиз бу йўлни.

— Тўғри, ўзинг танлагансан. Лекин бу йўлга сендан бошқалар ҳам кирган. Тушунсанг-чи, ахир, бу охири берк кўчадан чиқиб кетиш мумкин. Мана шу ернинг ўзида, чўлда, очиқ осмон тагида тавба-тазарру қилинглари, бу ишдан бутунлай воз кечаман деб, ўзларингизга сўз беринглари, хуфя савдонинг фойдасидан, ярамас одамлардан юз ўтиринглари, ўзингиз билан, Худо номига атанган ва ҳаммамизни воҳид онг воситасида бирлаштирган зоти шариф билан мурасага келинглари.

— Хўп, кейин нима бўлади?

— Кейин сиз яна инсон деган номга мушарраф бўласиз.

— Жуда чиройли бўлиб кетди-ку! Яна бунчалар осонлигини қаранг! — Гришан таёғини ўйнаб ўтираркан, қовоғини солди, тепалик ортида ўтиб бораётган яна бир юк составининг шовқини босилишини кутди, сўнг бирдан тушган сукунат ичида, тили ҳаддан ташқари ешилиб кетган Авдийга тешиб юборгудай масхараомуз тикилиб туриб деди: — Энди гап бундоқ, муҳтарам Авдий, сенинг гапларингни камоли диққат билан эшитдим. Хурсанд бўлмай қўя қол. Сен қаттиқ хато қиласан. Ўзингча ўйласанг керак, мендан бошқа ҳеч ким Худо билан дилдан гаплашолмайди деб. Билиб қўй, Худо

билан муомала қиладиган ёлғиз сен эмас. Сен тақводор бўлсанг, биз ҳам маҳрум эмасмиз бу неъматдан. Ана кўрдингми, дарров шу гапдан нафасинг ичингга тушиб кетди. Азбаройи ҳайрон бўлганингдан. Менга ўхшаган бир одамнинг Худо билан алоқа қилиб туриши сенга жуда галати эшитилди, а?

— Ундай эмас. Фақат «алоқа» деган сўз андак қизик туюларкан. Аксинча, сенинг оғзингдан бундай гапни эшитиб хурсанд бўлдим. Балки сен фикрингни ўзгартиргандирсан?

— Асло! Мунча содда бўлмасанг. Хўп, унда билиб қўй, Каллистратов, фақат тилингни тишлаб қолма. Худога менинг ўз борар йўлим бор, мен унинг ҳузурига орқа эшикдан кираман, холос. Худойинг сен ўйланчалик ноз-финоқ қилиб танлаб ўтирмайди...

— Худо олдига орқа эшикдан кириб сен нимага эришардинг?

— Эришадиган нарсам сеникидан кам эмас. Мен одамларга шодлик бағишлайман. Улар кайфда Худонинг висолига етадилар. Мен берадиган нарсани улар на сизнинг панд-насиҳатлар, на ваъзлар ва на дуо-ю ибодатлардан топадилар... Мен ўз одамларимни Худога бошқа ҳар кимдан кўра тезроқ етказаман.

— Пулга сотиб олинган Худога еткизасанми? Оғу ёрдамидами? Мияларини айнитибми? Яна сен буни Худонинг висолига етиш бахти деб атайсанми?

— Ҳа, нима бўпти? Шаккоклик, Худони оёқости қилиш дейсанми? Ана холос! Нозик кўнгилларига озор бердикми? Сенинг нонингни яримта қиялманми? Йўлингни тўсиб қўяманми? Хўп, пул, хўп, қорадори, хўп, нима бўпти! Пул деганинг ҳазилакам нарсаси эмас. Пул — ҳамма нарсаси! Нима, пулнинг Худоси бутунлай бошқа деб ўйловмидинг? Черковлару яна бошқа ташкилотларда нима, сизлар пул ишлатмайсизларми?

— Э, бу бутунлай бошқа нарсаси-ку!

— Бас! Дийдиё қилма! Дунёда ҳамма нарсаси сотилади ва олинади, жумладан, сенинг Худойинг ҳам. Лекин

мен одамлар маза қилиб кайф сурсинлар дейман. Сизлар сўзда ва бунинг устига нариги дунёда ваъда қилган нарсаларга мен бу дунёнинг ўзида муяссар эстаман. Ёлғиз кайф роҳат-фароғат бағишлайди, оламда ўзингни қушдай эркин ҳис қиласан, кўкларга учасан. Майли, бу роҳат, бу лаззат кўз очиб юмгунча ўтиб кетсин. Майли, у фақат рўё бўлсин. Лекин унда бахтиёрлик, унда саодат ва унга фақат хушни йўқотиб етиш мумкин. Сиз, тақводорлар эса, ҳатто мана шу рўёдан ҳам маҳрум-сизлар.

— Лекин гапинг тўғри — булар бари рўё.

— Бўлмаса-чи? Беш тийин тўлаб, ҳақиқат топмоқчимисан? Бекорларни айтибсан, авлиё ота! Бошқа бахт бўлмагандан кейин аччиқ оғу унинг ўрнини босади.

— Йўқ нарсанинг ўрнини тўлдир деб, сенга ким айтди! Буларнинг бари ёвуз ниятдан бошқа нарса эмас!

— Ўпкангни бос, ўпкангни бос, Каллистратов! Дурустроқ ўйлаб кўрсанг, мен ахир сизларнинг ёрдамчингизман!

— Яъни, қандай?

— Қандай бўларди. Сира ҳайрон қоладиган ери йўқ! Одам яратилгандан бери унга нималарни ваъда қилишмади, хўрланган ва ҳақоратланганларнинг қўйин-қўнжиларини не-не ажойиботлар билан тўлдириб ташлашмади: ана, қарасанг, Худо салтанати кириб келяпти, ана қарасанг, демократия, ана тенглик, ана биродарлик, ана коллектив ҳаёт бахти, иста — ана, Коммуна қуриб яшайвер, ўзингни кўрсатиб ишласанг, ана сенга жаннат боғлари. Ҳақиқатда эса нима? Фақат қуруқ сўз! Мен бўлсам, агар билсайдинг, кўнгли яримталар, ғарибу ғураболар, мунглиг бечораларга эрмак бераман, хаёлларини чалғитаман. Мен яшинқайтарғичман, одамларни орқа йўл орқали етиб бўлмас Худо сари бошлаб бораман.

— Э, сен мен ўйлагандан ҳам хатарлироқ экансан! Сен дунёни бутунлай остин-устун қилиб ташлашинг мумкин. Ҳатто тасаввур ҳам қилиш қийин ва қўрқинчли! Яхшиям, Наполеон бўлмаганинг!

— Юқорироқдан келавер. Наполеон ҳам гапми?

Мени ўз эркимга қўйиб беришса, эҳ-ҳе, нималар қилмасдим! Агар биз бирдан Ғарбга бориб қолсак, қулочимизни қайларга ёзмас эдик, дейсан. Ўшанда сен ҳам мен билан тортишиб ўтиролмасдинг, яхшиликка ҳам, ёмонликка ҳам менинг кўзларим билан қараган бўлардинг...

— Бунга шубҳам йўқ. Лекин сенинг бу сўзларингда кўрқинчли бир нарса кўрмайман. Гапларинг янги эмас. Сен, Гришан, одамлар ишончини йўқотиб қўйган жойда кун кўрмоқчи бўласан, бунга ўргатиш ҳам унчалар қийин эмас. Ҳаммаси ёмон, ҳаммаси ёлғон, шундай экан, ўзингни кайф қилиб овунтир. Сен ўтган барча нарсаларни қоралайсан, сенингча шундай бўлса, қани, одамларни дунёга бошқача қарашга ўргатмайсанми, қўлингдан келса. Иймон — кайф эмас сенга, иймон не-не авлодлар бошдан кечирган азоб-уқубатларнинг меваси, иймонга эришмоқ учун минг йиллаб ва ҳар кун машаққат чекмоқ керак. Сен ўз шармандали ҳунаринг билан оламнинг азал тартиботини бузмоқчи, ёруғ кунни тунга айлантarmoқчи бўласан. Ҳозир айшингни сурасан, кейин кулфатини тортасан, сен кўкларга кўтариб мақтаётган кайфдан сўнг, албатта, жиннилик бошланади, сўнг одам бутунлай тубанликка ботади. Нега сен буёғини гапирмайсан? Сен айтган кайф — гирт аблаҳликнинг ўзи эмасми? Ахир, гўё Худо олдига боргандай бўлиб, аслида Иблиснинг қучоғига тушасан-ку. Буниси қандай бўлди?

— Қандай бўларди. Қасосли дунё. Бунга ҳам жазо бор. Яшаганнинг жазоси ўлим... Сен бу ҳақда ҳеч ўйлаганмидинг? Нега жим бўлиб қолдинг? Сен, авлиёга менинг бу фикрим ёқмайди, а!

— Ғайри Исо фикрми? Ҳеч қачон!

— Ҳа-ҳа! Сенинг христианчилигинг ғайри Исо бўлмаса, нимага арзирди? Ғайри Исо қитиқлаб турмаса, кимга керак христианлик? Нима фойдаси бор унинг? Шундай бўлгач, менсиз ҳеч нарса қилолмайсиз! Мен бўлмасам, кимга қарши курашасиз, гоёларингиз жанговарлигини қандай исбот этасиз?

— Жуда ҳам қирриқ экансан-э! — беихтиёр кулиб юборди Авдий. — Чалкашликлардан усталик билан фойдаланаркансан. Лекин гапга зеб берма. Сен билан тил топишимиз қийин. Биз тескари одамлармиз, бир-биримизга тўғри келмаймиз. Шунинг учун мени бу ердан қувяпсан. Сен мендан кўрқасан. Лекин мен барибир ўз сўзимда тураман: қайт бу йўлдан, тавба қил, ёш болаларни тузоғингдан бўшат. Мен сендан ёрдамимни аямайман.

Гришан бирдан жим бўлиб қолди. Таёсгига тиранганча қовоғини солиб у ёқдан-бу ёққа бориб кела бошлади, кейин юришдан тўхтади.

— Агар сен, ўртоқ Каллистратов, мени кўрқаяпти, деб ўйласанг, қаттиқ хато қиласан. Қолгинг келса, қолавер, сени ҳайдаётганим йўқ. Ҳозир юк вагонларга чиқиб оламиз. Поездга бирваракай босқин ясаймиз.

— Яхшиси, қароқчиларча, деб қўя қол, — унинг гапини тўғрилади Авдий.

— Майли, сен айтганча бўла қолсин, қароқчиларча бўлса, қароқчиларча-да. Лекин мақсадимиз талон-торож эмас, мақсадимиз — яширинча манзилимизга етиб олиш, бунинг фарқи бор. Ахир сенинг давлатинг бизга эркин бориб-келишга йўл қўймайди...

— Давлатга тилингни теккизма. Хўш, менга нима таклиф қилмоқчисан?

— Айтишга ҳам арзимамайди. Сен айтмоқчи, вагонларга қароқчиларча чиқиб оламиз, — деб темир йўл томонга бошини силкиб кўрсатди Гришан, — ҳамма жам бўлади, ҳамма кўзга кўринади. Ана ўшанда кичкина Лёнькалару лакалов Петрухаларга айтар гапингни айт, уларнинг жонларини қутқар, эй Халоскор! Мен гиқ этмайман, сенга заррача тўсқинлик қилмайман. Мени мисоли йўқ деб ҳисобла. Мабодо, бу авомни орқангдан эргаштириб кета олсанг, уларни ўз Худойингга ишонтира олсанг, мен шу заҳоти енгилганимни буйнимга олиб, мутлақо қорамни кўрсатмай кетаман. Гапимни тушуняпсанми? Қабул қиласанми шу шартимни?

— Бажонидил! — қисқа жавоб қилди Авдий.

— Унда бошла! Ўртамизда бўлиб ўтган гапни ҳеч кимса билмайди. Ағдан-бағдан гаплашдик, деймиз.

— Раҳмат! Лекин менинг яширадиган жойим йуқ, — жавоб берди Авдий.

Гришан елкасини қисди.

— Айтдим-қўйдим-да. Инжилда ёзилган: «Сен айтдинг» деб!

Май ойининг охирги кунларидан бири эди. Соат кечки еттилар бўлиб қолганди. Лекин теп-текис чўллар узра қуёш ҳамон ял-ял нур сочиб, қиздирарди. Кун билан худди бир жойга боғлаб қўйилгандай нима сабабдан қимирламай турган кумушсимон булутлар, аввал оппоқ оқариб, кечга томон уфқ узра қоп-қорайиб осилиб қолдилар, бундан Авдийнинг юрагига англаб бўлмас бир хавотир тушди. Афтидан, момақалди роқ бўладиганга ўхшарди.

Поездлар эса ҳамон у томондан бу томонга, шимолдан жануб ёқларга, жанубдан эса шимол ёқларга ўтиб боришар ва замин уларнинг чўнг гилдираклари остида зириллар, титроққа тушарди. «Қанча ер бор, қанча кўз илгамас маконлар ва ёруғлик бор, шундай бўлса ҳам, одам боласига яна барибир нимадир етмайди, ҳаммасидан бурун эркинлик етмайди, — деб ўйларди Авдий поёнсиз яйдоқ чўлларга боқиб. — Одам боласи одамларсиз яшолмайди, яна бунинг устига одамларга ҳам тоқат қилмайди. Мана, ҳозир — нима қилиш керак? Гришаннинг тузоғига илинганлар тўданинг тазйиқига юрмай, уларнинг дўқ-пўписаси, қўрқитишларига қарамай ақл-идроқ измига кирсалар нима қиларкин? Бу бадбахт афюнчининг таъсиридан қутулишга ўзларида куч, ирода топармикинлар? Анавини қаранг-а! Учига чиққан хавфли фирибгар экан. Нима қилай, қандай йўл тутсам тўғри бўлади?»

Ниҳоят, кутилган вақт етди. Юк поездини тўхтатиш олдидан чопарлар икки-уч киши бўлиб, темир йўл бўйлаб буталар ва баланд ўсган қуюқ ўтлар орасига яширинишди. Ҳуштак чалиб бир-бирларини хабардор қила-

диган бўлишди. Йўлнинг олис муюлишида илон каби буралиб поезд кўринди, ҳуштак овози келди ва дарҳол ҳаммалари ҳамлага ҳозирландилар. Наша тўлдирилган жомадонлару катта чарм халталар қўл остида эди. Авдий, Петруха билан Лёнька учовлари темир йўл ремонтдан сўнг қолган майда шағал уюмини паналаб ётдилар. Гришан улардан сал нарироқда эди. Унинг ёнида ҳам икки чопар бор: улардан бири, малла сочли йигитчани Коля деб аташар, бурни қўнқайган, кавказча талаффуз билан сўзлайдиган чапдаст иккинчисини Махач деб чақиришар — афтидан, у асли Махачқаладан эди. Бошқаларни Авдий билмас, лекин яна икки-уч чопар ўзларига қулай жойни пана қилиб, поезд келишини пойлар эдилар. Гришан темир йўлга дори сепиб, кўприк устида гўё ўт тушгандай қилиб кўрсатадиган ва шу билан машинистни локомотивни тўхтатишга мажбур қиладиган икки кишини юборган, улар бу ердан хийла олисроқда «330 КМ» белгиси қўйилган ерда эдилар. Ўша ердан баҳорнинг тошқин сувлари ўпириб кетган чуқур жарлик устидан чоғроқ темир йўл кўприги ўтарди. Чопарлар қўпоровчи деб аташадиган анов иккиси ўша нозик жойга ҳозир дори сепишарди.

Поезд шитоб билан яқинлашар, Авдий, ҳамма нима бўларкин, тез ва омон-эсон вагонларга чиқиб олармикинмиз, состав ўзи қандай экан, ишқилиб, цистерна бўлмасин-да, цистернага қандай қилиб ўрнашасан, деб титраб-қақшаб турганлигини тушунарди. Кўриқлаб бориладиган ҳарбий эшелон бўлса ундан ҳам чатоқ, тамом ишқал деяверинг.

Лёнька қўллари қалтираганча сигарет тутатди. Петруха шу заҳоти унга газабини сочди:

— Дарров ташла! Ўлдираман ифлос!

Бироқ ранги кўкариб, оқариб кетган Лёнька унга парво қилмай ичига зўр бериб тутун тортарди, шунда Петруха унга йиртқичдай ташланди-да, қулочкашлаб бошига урди, шапкасини учуриб юборди. Лекин Лёнька ҳам қараб турмади, — зарбага зарба билан жавоб берди, ўзини ўнглаб туриб Петрухани оёғи билан тепди.

Петруха қутуриб кетди, икковлон жон-жаҳдлари билан тепкилаша бошладилар.

Авдий ўрнидан қўзғалишга мажбур бўлди:

— Бас қилинглар, ҳозироқ бас қилинглар. Петруха, Лёнькага тегма. Уялмайсанми!

Лекин Петруха жаҳл билан Авдийга ташланди:

— Сен аралашма, ит попнинг ўғли. Нега қаққайиб турибсан, тунка! Бўйинг бир чақирим наридан кўри-нади! — Шундай деб, жон-жаҳди билан унинг иштонидан тортди. Улар жўжаҳўрозлардай қизишиб, бир-бирларини бўралаб сўкишганча, ҳансираб яна ўз жойларига биқиндилар.

Поезд эса яқинлашиб келарди. Чопарларнинг титраб-қалтираши беихтиёр Авдийга ҳам ўтди. Нима ҳам дейиш мумкин, аҳвол гоят танг ва хатарли эди.

Авдий болалик чоғларидан поездларни томоша қилишни яхши кўрарди: у осмонга қуюқ тутун ва оппоқ пар чиқарадиган, теварак-атрофларга қичқириб, шовқин соладиган урушдан кейинги ажойиб паровозларни кўрганди, лекин ҳеч қачон бир кунмас-бир кун поездни бунчалар азоб билан кутарман деб хаёлига келтирмаганди. Мана энди, қонунга хилоф тарзда ва ҳатто зўравонлик ишлатиб, поездга чиқиши керак.

Иккита локомотив бирлашиб тортиб келаётган оғир юк поезди тобора яқинлашар, унинг яқинлашаётгани одамнинг бутун вужудига акс садо берар, этни сескантирарди. Илгариги паровозлар ҳозирги дизеллар билан сира беллашолмайди. Уларнинг кучи ичида яширин эди, лекин улар шунчалар кўп вагонларни судраб боришардики, худди уларнинг охири йўққа ўхшарди. Сон-саноксиз гилдираклар тўхтовсиз гилдирар, вагонлар остидан шамол гувиллаб чиқар, гулдираган товушлар, бир маромда дўқир-дўқирлар эшитиларди. Авдий роса шиддат билан келаётган бу девқудрат машинага қарар экан, ҳаддан ортиқ чўнг ва улкан составни тўхтатиш мумкинлигига кўзи етинқирамасди.

Вагон-платформалар, цистерналар, ёғоч ортилган вагонлар, ёпиқ контейнерлар — бирин-кетин ўтиб

борар, мана, составнинг ярми ҳам ўтиб бўлди, шунда Авдий: ҳеч иш чиқмайди, булар ҳаммаси бекорга уриниб, овора бўлиб ётишибди, деб уйлади: шундай шиддат билан кетаётган катта поездни тўхтатишнинг иложи йўқ. Лекин бирдан поезднинг тезлиги пасайди, гилдираклар борган сари секин айланди, тормознинг оғир ғажирлагани эшитилди-да, эшелон худди кутилмаганда қоқилиб тушгандай оғир асабий силтаниб, юришни секинлатди. Авдий кўзларига ишонмасди: состав тўхтади ҳисоб. Шунда чинқириб, ҳуштак овози келди.

— Кетдик! — буйруқ қилди Петруха. — Олга!

Улар юкхалталарини кўтарганча, секинлаб қолган вагонларга ўзларини уришди. Ҳаммаси пистирмадан туриб ҳамла қилингандай кўз очиб-юмгунча тез рўй берди. Қўлга нима тўғри келса, шуни ушлаб, тирмашиб, истаган вагон, истаган жойга чиқиб, ишқилиб, жойлашиб олиш керак эди. Кейин томдан томга, вагондан вагонга сакраб қулайроқ жой топиш мумкин. Ундан уёгини Авдий худди ёмон туш каби эслайди: у кўз ўнгида худди осмон қадар қад кўтарган зич вагонлар тагида зир югура бошлади, у ақлининг бир чеккасида ғайришуурий тарзда вагонларнинг бунчалар юксаклигидан, гилдираклардан чиқаётган қорамой ҳидларининг бунчалар ўткирлигидан ҳайратга тушди, гилдираклар яна кўз очиб-юмгунча тезлашиб кетиши ҳеч гап эмасди. Лекин шунга қарамасдан Авдий жонҳолатда вагонга тирмашди, кимгадир ёрдамлашди, кимлардир уни ҳам қўлаб юборишди. Поезд икки марта шарақлаб тортилди, силкинди, гилдираклар ғасир-ғусур бўлиб кетди — улар тагида қолиш шу тобда ҳеч гап эмасди. Бироқ ҳаммаси жойида бўлди. Поезд яна бир карра қаттиқ силтаниб, бой берилган вақтни етказиб олиш учун шитоб билан илгарига жадаллаб кетди, Авдий мундай айланиб қараб, ичи бўм-бўш юк вағонида турганлигини, ўзининг ажралмас ҳамроҳлари Лёнька ва Петруха, қолаверса, Гришан ҳам шу ерда эканлигини кўрди. Лат еган оёқ билан унинг қандай вагонга чиқиб

олганини Худо билади, анави иккиси — Махач ва Коля ҳам у билан бирга эди. Ҳаммаларининг ранг-қутлари оқарган, ҳансираб нафас олишар, лекин чехралари шод ва мамнун эди. Бари яхши тутагани ва энди энг ишқал жойи орқада қолганига Авдийнинг сира ишонгиси келмасди. Энди наша йигувчилар Жалпоқ-Соз бекати томон кетиб боришар, ундан у ёғига йўллар бари катта ерга, катта шаҳарларга, одам издиҳомлари ичига элтади...

Яна беш соатлар чамаси йўл юришлари керак. Омад келганини қаранг: вагонда юк туширилгандан кейин қолган шекилли, буш ёғоч яшиклар бор экан — чопарлар уларни тағларига ўриндиққа мослаб олишди. Гришан айтгандай қилиб, ташқаридан қараганда, кўринмайдиган бўлиб ўтиришди. Агар бир томондаги эшик очилса, вагон ичи анча ёруғ, бунинг устига ҳаво кириб туриши учун тепадаги тирқишлар ҳам кўтариб қўйилганди.

Қандайдир кичик разъездда тўхтаганларида, улар эшикни маҳкам ёпиб, дим ва иссиқ вагон ичида миқ этмай пусиб ўтирдилар, лекин состав олдига ҳеч ким келгани йўқ. Петруха оҳиста ташқарига аланг-жалаң қилди-да, ҳаммаси жойида, ҳеч ким кўринмайди, деди. Қаршидан келаётган пассажир поезде ёнларидан гулдираб ўтиб кетгач, состав яна ўрнидан жилди, навбатдаги кичик бекатда Махач бир канистр сув топиб келди, вагондаги ҳаёт яна жонланди, қаттиқ нон, консервалар ейилди. Жалпоқ-Созга борганда, ошхонада тўйиб иссиқ овқат еймиз, деб орзу қилишди.

Поезд эса Чу чўлларидан тоғлар томон ўтиб борарди...

Май ойи оқшомлари узоқ давом этади, ҳали-ҳамон ёруғ эди. Ундан-мундан гаплашиб ўтиришар, кўпроқ турли овқатлар, пул эсларди. Петруха Мурманскда попуқдай қиз кутаётганлигини эслади. Шунда Махач соф кавказча жўшиб деди:

— Менга қара, ҳой, Петруха, азизим, нима сен Мурманскдан бошқа ерда аёлни қилолмайсанми? Нима, Москвада энди қилиб бўлмайдими озгина? Ҳа-ҳа-ҳа! Нима, Москвада хотин йўқми?

— Сен мишиқисан ҳали бунақа ишларда, Махачка. Нимани маъносига тушунардинг? — қаҳри келди Петруханинг. — Неччига чиқдинг?

— Неччи-неччи! Неччи бўлса неччи! Бизнинг Кавказда мендақалар алақачон бола ясайдиган бўлишган! Ҳа-ҳа-ҳа!

Бу гап ҳамманинг димоғини чоғ қилди. Ҳатто Авдий ҳам Гришанга қараб-қараб қўйиб, беихтиёр жилмайди, у эса бир чеккада такаббурлик билан иршаярди. У боя-боягидай йигма курсичада ҳамон ўша эгри таёгини ушлаб ўтирарди. У худди бошқа чопарлар каби жўн сигарет чекар ва фақат шу билангина уларга ўхшарди.

Кўп ўтмай улар ҳазил-ҳузул қилиб боришаркан, бўш юк вагонини батамом ўзлариники қилиб олишди. Ҳали офтоб уфққа ботмаган, ҳаммаёқ ёп-ёруғ бўлса-да, Лёнька вагоннинг бир чеккасида уйқуга кетган, бошқалар ҳам ухламоқчи бўлиб турардилар. Қандайдир арзи-маган нарсаларни гаплашиб, чекиб ўтирган чопарлар бирдан жим бўлиб қолишди, сўнг Гришан томонга қараб қўя-қўя алланарсани шивирлаша бошлашди.

— Қулоқ сол, Гришан, — дея унга қарата мурожаат қилди Махач, — биз бу ерда ўтириб, умумий мажлис қилиб қарор чиқардик. Бир оз кайф қилсак-чи, а? Вақт ҳали бор, кайф қиламизми? Менда, азиз тамада, шунақанги бир олқиндиси борки, воҳ-воҳ, бунақасини фақат Бағдоднинг ўғриси чеккан!

Гришан Авдийга: хўш, қалай, дегандай тезгина қараб олди. Кейин бирпас жим турди-да, вақт ўтказиб, деди:

— Олаверинглар!

Ҳаммаларига жон кириб Махачни ўраб олишди. Махач куртқасининг қайси бир еридан ўша Бағдод ўғриси чекадиган олқиндисини чиқарди. Узунчоқ ва катта папирос ўради, ўзи биринчи бўлиб тортиди, кейин ёнидагиларга узатди. Ҳар бири наша тутунини ичига ҳузур қилиб тортиб, сўнг папиросни шеригига чўзарди. Навбат Петрухага етганда, у тутунни ичига ютоқиб кўзларини юмиб, чуқур тортиди-да, сўнг Авдийга узатди:

— Қани, Авдясъ, сен ҳам бир торт! Сенинг қаеринг кам? Ма, чек! Э, мунча ўзингни опқочасан, қиз болами-сан, нима бало?

— Йуқ, Пётр, мен чекмайман, овора бўлма! — Петруханинг қўлини қатъий қайтарди Авдий.

Петруха дарров ранжиди:

— Ҳеч поплигинг қолмади-да! Қойилман-э сенга поп-соп! Сенга яхшилик қилмоқчи бўлсак, сен биздан ирганасан!

— Мен ирганаётганим йуқ, Пётр, тўғримас бу га-пинг!

— Бор-э, сенга гап уқдириб бўлармиди! — қўлини силтади Петруха ва яна бир карра ичига чуқур тортиб, папиросни Махачга берди, у эса кавказча чаққонлик билан уни Гришанга узатди.

— Энди, азиз тамада, сенинг навбатинг! Сўз сенга! Гришан индамай унинг қўлини нари сурди.

— Майли, ўзинг биласан, ўзинг — хон, кўланканг — майдон! — ачинган бўлиб, бошини чайқади Махач, папирос яна давра айлана бошлади. Лёнька сўриб-сўриб чекди, ундан кейин малла Коля, кейин Петруха ва яна Махач. Кўп ўтмай чекувчиларнинг кайфиятлари ўзгара бошлади, уларнинг кўзлари гоҳ туман билан қопланар, гоҳ йилт-йилт этиб кетар, оғизларини қийшайтиришиб сабабсиз илжайишар, ўзларини гоҳта бахтиёр сезишар, фақат Петрухагина ҳалиям гинасини унутмаган, ора-сира Авдий томонга норози назар ташлар, поплар ўзи ҳаммаси тўнғиз бўлади, деб тўнғилларди.

Гришан бир чеккада курсичасида чекувчиларга бамайлихотир қараб ўтирар, лабларидан кўпни кўрган одамлардай кинояли, такаббур, яниб қўйгувчи табассум аримасди. У вагоннинг очиқ эшиги олдида турган Авдийга дам-бадам ўқрайиб ўғринча нигоҳ ташлар, қарашидан бўлаётган ишдан мамнунлиги сезилар, шакшубҳасиз буларнинг бари покдомон Авдийга қандай таъсир қилаётганлигини фаҳмлаб турарди.

Авдий Гришан чопарларга наша чекишга ижозат бериб, ўзига бир томоша кўрсатмоқчи бўлганлигини

англарди. Кўриб қўй, қандай бўларкин? Менинг кучим нимада эканлигини билдингми? Сенинг юксак ишти-лишларинг бу баттаринлик олдида қанчалар ожиз экан-лигини энди тушундингми?

Гарчи Авдий ўзини уларнинг қилгиликларни билан ишим йўқ дегандай кўрсатаётган бўлса-да, лекин ичида Гришанга ҳеч нарса қарши қўёлмаётганидан, ожиз-лигидан қаттиқ ўкинди. Чопарларни Гришаннинг таъ-сиридан қутқариш учун амалда нима қилса бўлади, ахир. Ана шунда Авдий чидай олмади. У газабини яшириб, жиловломай қолди. Петруха папироснинг охирини чекиш учун яна унга тутганда, у ўзини тутолмади, ниҳоят, ёрилди. Папироснинг қолдиғи ҳам сўрилавергандан хунути чиқиб кетган, сарғиш-заққум тусга кирганди.

— Ол, Авдясъ, мунча афтингни бурасан, вой поппи боласи-ей! Мен чин кўнгилдан айтяпман. Ҳамма мазаси охирида бўлади, миянг қаймоқдай оқиб кетади! — тикилинч қилиб қўймасди хира Петруха.

— Нарн тур! — силтаб ташлади уни Авдий.

— Ҳали шунақами! Мен сенга чин дилдан айтсам, ноз қилдингми ҳали! Афтингни буриштирадиган бўл-дингми!

— Бўпти, бер бу ёққа, бер! — деди фиғони ошиб Авдий ва чўгланиб турган папиросга қўл чўзиб, уни худди Петрухага намоиш қилиб кўрсатгандай боши узра баланд кўтарди-да, вагоннинг очиқ эшигидан таш-қарига улоқтириб юборди. Бу шунчалар кутилмаганда тез рўй бердики, ҳамма ва ҳатто Гришаннинг ўзи ҳам ҳайратдан бақа бўлиб қолди. Орага чўккан сукунатда поезд гилдираklarининг шиддатли овози янада аниқ ва ваҳималироқ эшитилди. — Кўрдингми? — саннаб деди Авдий Петрухага. — Нима қилганимни ҳамманг кўрдингларми? — аччиқ-тиззиқ билан деди у яна бош-қа чопарларга бир-бир қараркан. — Бундан кейин доим ана шундай бўлади!

Петруха ва ундан кейин бошқалар Гришанга ҳайрон бўлиб, саволомуз қарашди: бу ёғи қандай бўлди, хўжайин, бу тавия қаердан келиб қолди?

Гришан дам Авдийга, дам чопарларнинг тумтайган башараларига масхара қилгандай қараркан, индамасди. Махачнинг тоқати тугади:

— Ҳой, тамада, нега индамайсан? Нима, соқов бўп қолганмисан?

— Йўқ, соқов бўп қолмаганман! — деб унинг жигига тегди Гришан ва заҳарханда қилиб чўрт кесди: — Мен манов нусхага огзимни очмайман, деб сўз бергандим. Қолганини ўзларинг ҳал қилинглар! Менинг бошқа гапим йўқ...

— Шу ростми? — ўсмоқчилади Махач Авдийдан.

— Рост, лекин гап бошқа ёқда! — қичқирди Авдий. — Мен уни фош қилмоқчи эдим, — деб Гришанни бош силкиб кўрсатди у, — бу иблис сизларнинг ҳаммаларингизни йўлдан урган! Ҳалокат ёқасига келиб қолгансизлар! Мен жим қараб турмайман, ҳақиқат мен томонда! — Шунда у нима бўлаётганини, нима қилаётгани, нималар деб қичқираётганини англолмай, наша тўлдирилган юклар ичидан юкхалтасини куч билан тортиб олди. Гришандан бошқа ҳамма ўтирган ўрнидан сакраб турди: бу поп-сопнинг юмшоққина боласи асти нима қилмоқчи ўзи?

— Мана, қаранглар, болалар! — Авдий юкхалтани боши узра кўтариб силкитди. — Мана шунинг ичида биз одамларнинг бошини ейдиган, офат ва қирон келтирадиган оғу олиб кетяпмиз. Енгил пулга учган сиз чопарлар, сен, Петр, сен, Махач, сен, Лёня, сен, Коля, шундай қияпсизлар! Гришанни гапириб ўтирмасак ҳам бўлади. Унинг кимлигини ўзингиз яхши биласиз!

— Шошма, шошма, Авдий! Қани, тасаддуқ, халтани менга берчи! — унга томон юрди Петруха.

— Наридур! — итарди уни Авдий. — Яқинлашма! Ўзим биламан бу одамлар бошига битган балони қандай йўқотишни.

Шундан сўнг Авдий ҳали чопарларнинг ҳуши ўзига келмай, юкхалтанинг чизимчасини тортиб ечди-да, вагон эшигидан нашаларни ташқарига соча бошлади.

Анча-мунчагина гиёҳ терилган экан, нашининг саргимтил-кўк япроқлари ва гуллари темир йўл бўйлаб худди кузги барглар каби пароканда тўзиб учди. Юзлаб, миглаб жарақ-жарақ пуллар ҳавога совурилмоқда эди! Қандайдир бир зум чопарлар Авдийга анқайиб, шамдай қотиб қолдилар.

— Кўрдингларми! — қичқирди Авдий ва юкхалтани ҳам ташқарига отди. — Ана энди сизлар ҳам шундай қилинглари! Сўнг биргаликда тавба қиламиз. Худонинг шафоати ва магфиратига сазовор бўламиз! Бўлинглар, Лёнька, Петр! Лаънати нашаларингизни тўкинглар, қутулинглар шу ярамасдан!

— Жинни бўлиб қолибди! Бекатда у бизни ушлаб беради! Ур уни, ит пошинг боласини! — чинқирди эсҳушини йўқотиб Петруха.

— Тўхтаглар, тўхтаглар! Қулоқ солинглар! — уларга ниманидир тушунтирмоқчи бўлиб қичқирарди Авдий гиёҳвандларнинг қутуриб кетганларини кўриб. Лекин энди кеч эди. Гиёҳвандлар унинг устига қутурган итдай ташландилар. Петруха, Махач, Коля бир-бирига гал бермай унинг бошига мушт ёғдирардилар. Фақат Лёнькагина уларни кучи етганча ажратишга уринарди.

— Қўйинглари, бас қилинглари! — деб атрофда нима қиларини билмай сарсиларди у. Лекин уларни ажратишга кучи етмасди — уч кишини бир ўзи қандай ҳам эпласин. Раҳмсиз, олатасир калтаклаш бошланди.

— Ур! Итар! Вагондан ташлаб юбор! — деб бўкирарди Петруха.

— Попни ўлдир! Пастга от! — жўр бўларди Махач.

— Керакмас! Ўлдирманглари! Илтимос, ўлдирманглари! — чийилларди ранги ўчган, қалт-қалт титраган Лёнька.

— Қоч, итвачча, сўяман! — Лёньканинг қўлидан юлқинарди ваҳшийлашган Коля.

Авдий силкиниб бораётган вагоннинг очиқ жойидан кучи борича нарига, ўртароққа сурилишга уринарди: гиёҳвандларнинг бунчалар бераҳм, ваҳший, зўравон бўлишларига у энди ишонди — бўлмаса, ҳозиргина гашт қилиб, оғзининг таноби қочиб ўтиришган эди-я. Авдий

ҳаёти қил устида турганлигини тушунар, кучлар ҳам тенг эмасди. Кучи ошиб-тошиб ётган, қутурган уч йигитга ёлғиз ўзи қандай бас келсин. Тугри, Лёнька унинг ёнини оляпти. Лекин унинг кучи қаерга етарди. Гришан эса ҳамон ўша жойида худди цирк ёки театрга тушган томошабиндай ўтирар, кийнакоҳлик билан иршаярди.

— Ҳу! Ҳу! Ана холос! — лабини қийшайтириб мазах қиларди у. Итдай уриштириб қўйди-ку охирида, шундай бўлишини олдиндан ҳисоблаб чиққанди, мана энди, галаба нашъасини суряпти — унинг кўз унгида одам ўлдиришяпти.

Авдий фақат Гришан ўртага тушсагина жони қутулиб қолишини сезиб турарди. «Гришан, қутқар!» — дейиши билан чопарлар уни тинч қўйишларини биларди. Лекин калласини кесганда ҳам, у Гришандан ёрдам сўролмасди. Бирдан-бир чора вагоннинг ич-карироғига амаллаб ўтиб олиш, бурчакка қисилиб туриш — ундан уёғига калтаклайдиларми, тепкилайдиларми, қўлларидан келганини қилишсин, фақат вагондан ташлаб юбормасалар бўлгани, акс ҳолда жондан умид йўқ...

Лекин ичкари бурчакка етиб олиш осон эмасди. Уни уриб, тепкилаб яна вагоннинг ланг очиқ эшиги томон улоқтирдилар. Авдий бир зум шу ерда туриб қолса, уни ҳаш-паш дегунча ташқарига итариб ташлардилар. Шунинг учун Авдий қандай қилиб бўлмасин, яна йиқилган еридан турар, ўзини вагоннинг ичкарисига олишга уринарди. Гиёҳвандлар ахийри ҳолдан тойиб, ё ҳушларини йигиштириб олишар, деб умид қиларди. Аёвсиз жангда биринчи бўлиб, бошига оғир зарба тушган Лёнька қулади. Попнинг ўғлидан, янги чиққан авлиёдан ва демак, чопарларнинг душманидан аёвсиз қасд олаётганда, оёқ тагида ўралашмасин деб, Коля уни тинчитган эди. Гиёҳвандлар мушт устига мушт туширар — елга совурилган шунча пулга ичлари куйиб борарди.

— Ур, ур! Жон чиқар ерига сол аблаҳни! — қутуриб кўпик сочарди Петруха. У Авдийни орқасидан келиб

маҳкам қисиб олди-да, қўларини орқага қайирди ва Махачга тўғрилади. Махач эса шунда худди шайтонлаган буқадай, газаб билан Авдийнинг қорнига урди. Авдий ўлар ҳолатда букчайиб, оғзидан қон кетганча, вагон ичига қулади. Шундан сўнг учовлари уни эшик томонга судраб кетишди. Авдий эса шу аҳволда ҳам, уларнинг чангалидан қутулиб чиқишга уринар, қаршилиқ кўрсатар, тирноқлари кўчиб кетишига қарамай, вагоннинг тахталарига ёпишарди. Мудҳиш Гришан эса вагоннинг бир четида гўё ҳеч нарса бўлмагандай йиғма курсичада оёқларини чалиштириб ўтирар, безрайган башарасида мамнунлик ифодаланар, эгри таёгини ликиллатиб ўйнаб, ҳуштак чалиб машқ қиларди. Ҳали ҳам раҳм-шафқат сўраб: «Гришан, қутқар!» — деб қичқирса, кеч эмасди ва Гришан ҳам унга раҳми келиб, олийжаноблик кўрсатиб, ўлим чангалидан олиб қолиши мумкин эди. Аммо Авдий омонлик сўраб оғзини очмади. Уни очиқ жойга қонларини оқизиб судраб кетдилар. Вагоннинг очиқ эшигида сўнгги олишув рўй берди. Улар Авдийни бир йўла итариб юборишга чўчидилар, у билан бирга ўзлари ҳам ташқарига қулашлари мумкин эди. Авдий эшикка, тўғрироғи, эшик орқасидаги темир тутқичга маҳкам ёпишди. Поезднинг кучли шамоли уни эшикка миҳлаб ташлади. Авдий чап оёғи билан қандайдир темир чиқиққа базўр илинди ва бутун оғирлиги билан осилиб қолди. Афтидан, у ҳеч қачон яшаш ва кулфатдан қутулиш учун бунчалар жон-жаҳди билан уринмаган эди. Бунчалар куч қаердан келяпти, ўзи ҳам билмасди. Агар уни ўз ҳолига қўйганларида эди, у балки тиришиб-тирмашиб яна вагон ичига кириб оларди. Бироқ чопарлар худди тўп тепкандай унинг бошига тегишар, оғизларидан боди кириб, шоди чиқар, аямай қора қонга булғашар, у эса ҳамон темир кабзани қўйиб юбормасди. Охирги дақиқалар айниқса даҳшатли бўлди. Петруха, Махач ва Коля ҳаддан ташқари ваҳшийлашиб кетдилар. Шу пайт Гришан ҳам ўзини тўхтатолмай эшик олдига чопиб келди: энди юзини бемалол сидириб ташласа бўлаверади, энди Авдий Каллистратов қандай

жон таслим этади, томоша қилиш мумкин. Гришан чопарлар Авдийни батамом асфаласофилинга жўна-тишларини кутиб турарди. Тан бериш керак — Гришан ўз ишига гоятда уста эди. Эртага мабодо Каллистра-товнинг ўлигини топиб, унинг йиқилиб тушгани ёки ўзини поезддан ташлаганига шубҳалансалар, Гришан ўшанда ҳам ҳеч нарсани билмаган, кўрмаган бўлиб тураверади — шахсан ўзи бу ишга қўл урмаган. Нари борса, болалар жанжаллашиб, дўппослашиб қолишгану бахтсиз ҳодиса рўй берган — қочаман деб, поезддан тушиб кетган.

Кейин Авдийнинг юзига тепишди. Унинг охирги эслаб қолгани шу бўлди. Чопар гиёҳвандларнинг пош-налари қонга бўялди. Шамол Авдийнинг қулоқларида худди аланга каби гувилларди. Унинг вужуди тобора оғирлашиб, пастга қўрқинчли бўшлиқ сари зилдай тортиб борарди. Поезд эса шамолларнинг қарши-лигини енгиб, ҳамон ўша чўллардан елдек елар, бутун ёруғ оламда жони қил устида турган шу жабрдийда йигитга ёрдам қўлини чўзадиган бир кимса йўқ эди. Узундан-узоқ давом этган кун сўнгида ботиб бораётган қуёш унинг қийноқ даҳшатидан олайиб кетган кўзларини қонли шафаққа бўяб, у билан бирга олам зулматига чўкмоқда эди. Лекин қанча теп-киламасинлар, Авдий қўлларини бўшатмасди. Шунда Петруха Гришаннинг таёғини тортиб олиб, сўнги зарбани берди. Инчунун Гришан ҳам худди билмаган кишидай таёғини кўрга ҳасса қилиб ушлаб турган эди, мана, марҳамат, олиб урмайсанми қўлларига, мажақ-мажақ бўлиб кетмайдими, қисталоқ, деган-дай...

Шунда Авдий қонли гўшт парчаси каби пастга учиб кетди. У темир йўл кўтармасидан қандай қулагани, нималарга урилиб, сурилганини сезгани ҳам йўқ, эшелон-нинг думи у йиқилган ердан шалдираб ўтди, собиқ ҳамроҳлари тушган поезд кўздан йўқолди, гилдирак-ларнинг шовқин-сурони тинди, лекин у ҳеч нарсани сезмади.

Кўп ўтмай қуёш сўнди, қоронғу тушди, моматалок тусига кирган ғарбнинг қўрғошин осмонида қора булутлар қуюқлашди...

Ўша машъум ердан эса энди бошқа поездлар еддек чопар, анави жонини сақлаш учуи раҳм-шафқат сўраб ялинмаган шўрлик йигит эса темир йўл пастидаги чуқурликда чапараста ағанаб ётарди. Мана энди, ҳақиқатни жонсарак излаб билган ҳамма нарсалари ва қарор топтиришга уринган нарсаларнинг ҳаммаси ҳозир орқага улоқтириб ташланган, забун этилганди. Ўзини шунчалар аямагани, омонлик тилашдан воз кечганига арзирмиди булар? Ахир, ҳамма гап у эмас-бу эмас, унинг ҳаёт-мамоти устида кетаётган эди-ку. Бор-йўғи учтагина сўзни айтса: «Мени қутқар, Гришан!» — деса кифоя эди. Аммо бу сўзлар унинг оғзидан чиқмади...

Чиндан ҳам, Худо-таоло таажжуботларининг чеки йўқ... Ахир бир маҳал узоқ тарихда шундай воқеа рўй берган эди-ку — Жалилиядан чиққан бир мажзуб ўзига шунчалар ишонган эдики, икки оғизгина сўзни айтишни истамай ҳалокатга гирифтор бўлганди. Охири, ширин жондан айрилганди. Одамлар ҳам то ҳалигача, орадан бир минг тўққиз юз элик йил ўтганига қарамай эс-ҳушларини йиғиштириб ололмайдилар — бу қандай қилиб юз берди, ахир, шундай бўлиши мумкинми, деб ажабланишади, баҳслашишади, изтиробга тушишади. Ҳар сафар бу уларга худди куни кеча рўй бергандай бўлиб туюлади — яралари ана шунчалар янги. Ва ўша замонлардан буён неча-неча наслар дунёга келмасин, ҳар бири ўртаниб-куяди, агар ўшанда биз Гулқофда бўлганимизда, ҳеч қачон жалилиялик кишини жабрлашга йўл қўймасдик, дейишади. Ана шундай туюлар экан-да, ҳозир. Лекин дунё айлана-айлана ҳамма нарсалар унут дарёсига ғарқ бўлиб кетади-ю, бироқ ўша кун сира эсдан чиқмайди, деб кимнинг хаёлига келибди дейсиз...

Айтганча, ўшанда ҳам жума куни эди ва жонини қутқариши мумкин бўлган зот ўшанда ўзини халос этмоқ учун тилга икки оғиз сўз олмоқни раво кўрмаганди...

Ўшанда Қуддусда ҳаво эрталабдан қизиб, кун иссиқ бўлишидан дарак берарди. Ирод саройининг Арк айвонида мрамор устунлар тагида прокуратор Понтий Пилат ўзига курси қўйишни буюрди. Бу ерда пастдан эсаётган елвизак унинг сандал кийган оёқларини билинар-билимас елпиб ўтарди. Катта боғдаги адл теракларнинг учлари шабадада эринчоқлик билан қимирлар, уларнинг япроқлари бу йил барвақт саргая бошлаганди.

Саройнинг Арк айвони жойлашган шу тош тепаликдан шаҳар кафтдек кўриниб турар, ҳозир ҳаво тобора қизиб бораркан, шаҳар манзаралари оқ ҳарир парда ичра жимирлаб кўзга чалинар, — ҳатто Қуддуснинг доим равшан кўринадиган теварак-атрофларини ҳам оқариб ётган саҳро сарҳадларида аранг пайқаш мумкин эди.

Ўша куни эрталаб худди кўзга кўринмас иплар билан осмонга осиб қўйилгандай қанотларини кенг ёзиб ёлғиз бир қуш сас чиқармай сузиб юрар, маълум вақт орасида ҳеч қанда қилмай катта боғ устидан учиб ўтарди. Бургутмикин, калхатмикин, шу иккисидан бўлак ҳеч қандай қушнинг бундай иссиқ кунда узоқ ҳамда зерикарли учишга қурби етмайди. Оғирлигини у оёғидан бу оёғига солиб турган назаретлик Исонинг кўкда айланиб юрган қушга бехос кўз қирини ташлаганлигини пайқаб, прокуратор бирдан оғринди ва тутоқиб кетди. У заҳар сочиб деди:

— Сен қаёққа қараялсан, Яҳудонинг подшоси? Бошингда ажал қуши айланяпти!

— У ҳаммамизнинг бошимиздан айланяпти, — оҳиста, худди ўзи билан ўзи сўзлашаётгандай жавоб берди Исо ва қорайиб моматалоқ бўлиб кетган кўзини кафти билан пайпаслаб қўйди: синедрионда суд қилиш учун элтаётганларида бозор олдида руҳоний ва оқсоқоллар гиж-гижлаган оломон уни уртўқмоқ қилган эди. Айримлар раҳмсиз калтаклаган, бошқалари башарасига тупурган ўша дамларда руҳонийлар руҳонийси Кайафа-

нинг одамлари ўзини нечоғлик қаттиқ ёмон кўришларини тушунди, ҳа қуддусликларнинг судидан ҳеч қандай раҳм-шафқат кутиб бўлмайди, шундайку-я, лекин уни оломоннинг айнимачоқлиги ва жаҳолатга миниб қутуриши таажжубга солиб қўйди, гўё шу пайтгача улар ичидан ҳеч ким унинг дайдилигини билмагандай, гўё шу пайтгача улар ибодатгоҳлар ва майдонларда нафасларини ичларига ютганча қимир этмай унинг ваъзларини эшитмагандай, гўё улар хўтигини эргаштирган кўк эшакка миниб шаҳар дарвозаларидан кириб келганида шоду хуррам қарши олмагандай, гўё улар умид-аъмол била: «Салламно бани Довудга! Салламно ва акрам!» — деб қичқиришиб, эшаги оёғи остига гуллар тўшамагандай.

Мана энди, у йиртилиб далва-далва бўлиб кетган уст-бошда паришон ва фаромуш алфозда, тақдиримда яна нималар бор экан, дегандай Понтий Пилат қошида мустар турибди.

Прокураторнинг эса шу тобда асаби гоятда бузилган ва қизиғи шундаки, ҳаммадан бурун ўзидан — ўзининг сустиги, бировга тушунтириб бўлмайдиган журъатсизлигидан хафа эди. На Рим қўшинларида хизмат қилиб юрганларида ва на мана ҳозир прокураторлик чоғларида у ҳеч қачон бундай ҳолга тушмаганди. Ростдан ҳам кулгили эмасми, ахир! — синедрионнинг ҳукмини шартта тасдиқлаш ва ортиқча бошоғриқдан қутулиш ўрнига у терговга кучи ҳамда вақтини сарф қилиб ўтирибди. Ҳолбуки, Байтулмақаддас руҳонийлар руҳонийси ва мушриклари унинг фармойишига илҳақ, уларни дарҳол чақириб, мана, олинглар, гуноҳкор сизларники, нима қилсаларингиз, ўз ихтиёрларингиз, деса бўлади-ку, ахир. Шунга қарамасдан, Понтий Пилатга шундай осонгина йўл тутишга нимадир халақит бермоқда эди. Бунинг устига манови масхаравоз шунча овора бўлишга арзирмикин?..

Лекин бу тентакни ҳам кўринг-да, ахир! Қарангким, у Яҳудонинг подшоси, муҳибби Раббоний эмиш, Илоҳнинг одил салтанатини тузмоқ учун Худо томонидан

яхудоларга тортиқ қилинганмиш. Унинг одил салтанатида қайсару қайсарчаларга, уларнинг нойибларига ва ялоқи синагогларга ўрин йўқмиш, жами одамлар эндиликда то охиратга қадар бир-бирларига тенгу биродар бўлар эмишлар. Не-не кишилар давлат қушини бошларига қўндиришга ҳаракат қилмаганлар, лекин бунақа ақли, айёр ва бунақа гаддорини ҳали ҳеч ким кўрмаган эди. Бунақалар салтанат тепасига келсин-чи, аввал қандай бўлса, худди шундай ҳукм юритаверади, зотан, дунёда ҳаётнинг бошқача йўриғи йўқ ва бўлмайди ҳам. Аммо бадкирдор буни беш қўлдай яхши билади, лекин барибир пайрангини қўймайди! Содда одамларни янги Салтанат қурамиз деб алдайди. Ҳар бир одам ўз юрагидаги гумонига кўра бошқанинг устидан ҳукм чиқаради, деган гап ҳақ бўлса, бу ерда айни шунинг ўзгинаси эди: прокуратор юрагининг энг яширин ерларида оруланган, лекин амалга ошишига ўзи ҳам ишонмаган ҳаёлларни Исога тақамокда эди. Ҳаммасидан ҳам, худди мана шу нарса Понтий Пилатнинг гашига тегар ва шу боисдан маҳкумга бир вақтнинг ўзида ҳам қизиқиб қарар, ҳам нафратланарди. Прокуратор назаретлик Исонинг сирини билиб олдим, деб ўйларди: бу дайди башоратгўй ер юзида галаён чиқармоқчи, одамларга Янги Салтанат ваъда қилиб, эскини йиқмоқчи ва янгининг устига ўтирмоқчи. Оббо, муғамбир! Румо Салтанатининг Кичик Осиёдаги вилоятлари ҳокими бўла туриб, Понтий Пилат ҳаёлига келтирмаган, тўғрироғи, ҳатто орзу қилишга кўрққан нарсаларни наҳот шу ожиз ва ночор Яхудо кўкрагида кўтариб юришга журъат этса-я. Дайди кароматгўй Исони бошқача йўллар билан тергар ва сўроққа тутаркан, тажрибакор прокуратор ўзини мана шунга ишонтирар, шунга чоғлар, шундай хулоса чиқаришга ҳозирларди: ҳар сафар ўзини маҳкумнинг ўрнига қўйиб кўрганда, унинг ҳокимлик даъво қилаётганидан тепа сочи тик турарди. Шундан Понтий Пилатнинг жиғибийрони чиқар, шубҳалар ўтида қовурилар — дам Байтулмуқаддас Синедриони томонидан Исо устидан куни кеча чиқарилган ўлим ҳукмини

тасдиқлаб, ҳокимлик муҳрини босмоқчи, дам буни орқага чўзиб, Румо давлати учун Исо фикрлари ва хатти-ҳаракатлари нечоғлик хавфли эканлигини охиригача аниқламоқчи бўларди...

Унинг осмонда учиб юрган қуш ҳақидаги сўзига маҳкум дайдининг жавоби тўғри ва очиқлиги, бетакал-лусфлиги билан прокураторнинг эписасини қотирди. Ундан кўра индамагани ёки тилёғламалик қилгани ҳам тузук эди. Қаёқда, қайтага ўзига ўзи таскин беришти: ўлим гўё барчамизнинг бошимизда кезиб юради. «Бун қаранг-а, ўз бошига ўзи эран-қаран ўлим чақиряпти-я, ростданам, қатлдан ҳеч чўчимаётгандай», — куфр бўлиб кетди Понтий Пилат.

— Бўпти, яна аввалги гапимизга қайтамиз. Шўрлик, биласанми, сени нима кутаётганлигини? — сўради прокуратор товуши хириллаб. У боядан бери тез-тез йилтираган башараси, тепакал боши ва гўладек бақувват бўйишларидан рўмолча билан терини артарди. Прокуратор Исонинг жавобини кутиб, терлаб кетган бармоқларини бирма-бир қасирлатиб қайириб чиқа бошлади. У шунга ёмон одатланганди. — Сендан сўраяпман, нима бўлишингни биласанми?

Исо бошидан нима кечишини ўйлаб, ранги ўчди ва оғир хўрсиниб, деди:

— Шундай, Румо нойиби, мени бугун қатл қилишларини биламан, — базўр оғзидан чиқди унинг.

«... Биламан!» — масхараомуз такрорлади прокуратор ва қаршисида турган шўрлик пайгамбарга ҳам раҳми келиб, ҳам аччиғи қистаб, мийиғида кулганча бошдан-оёқ назар солиб чиқди.

Қовушмаган, бўйни узун, ўсиқ сочлари патила-патила тўзиган, либослари йиртилган, сандали оломон талаганда тушиб қолган бўлса керак, оёқяланг Исо прокуратор қошида бошини ҳам қилиб турар, унинг орқасида сарой Аркининг тўсиқлари оша олис тепаликларда шаҳар уйлари элас-элас кўзга чалинарди. Шаҳар прокуратор тергаётган одамга муштоқ эди. Қабих шаҳар қурбон истарди. Бугун мана шу жазирама

иссиқда шаҳарга қонли томоша керак эди, унинг қоронғу, сим-сиёҳ истаклари жунбушга тушмоқни хоҳларди — худди қаҳрли йўлбарс Ливия саҳроларида зебрани тилка-пора қилаётганда чиябўрилар тўдаси алам билан акиллашиб, увлашганидай, оломон ҳам кўчаларда нола-фарёд чекиб кўксини тиглайди ўшанда. Понтий Пилат бундай воқеаларни одамлар ўртасида ҳам, жониворлар ичида ҳам кўрган эди. Шунинг учун, чорчўпга михлаш қандай бўлишини бир зум кўз ўнгига келтириб, ичичидан эти жимирлашиб кетди. Ва юраги ачишгандай ўкиниб деди:

— Биладан, дейсан! «Биладан» ҳам гапми? Сени у ёққа олиб чиқишгандан кейин биласан...

— Шундай, Румо нойиби, мен буни биладан, ўйла-сам эгим сесканиб кетади.

— Сен гапимни бўлма ва нариги дунёга кўпам ошиқаверма, борасан ҳали, — деб тўнгиллади прокуратор гапи чала қолганидан норози бўлиб.

— Афв эт, ҳукмдор, беихтиёр оғзимдан чиқиб кетди, гапингни бўлмоқчи эмасдим, — узрхоҳлик қилди Исо. — Мен ҳеч ерга шошилаётганим йўқ. Мен ҳали яшасам девдим.

— Эса сен куфроний сўзларингдан воз кечиб қўя қолмайсанми? — тиккасига сўради прокуратор.

Исо қўлларини ёзди, унинг кўзлари болаларникидай маъсум эди.

— Менинг қайтиб оладиган сўзим йўқ, ҳукмдор. У сўзлар қисматда бор. Падарим дилимга солган. Унинг иродасини адо этиб, сўзларини одамларга етказмоғим керак.

— Айтганингдан ҳеч қолмайсан, — норози бўлиб овозини кўтарди Понтий Пилат. Унинг қийгир бурунли, қайишдай қаттиқ лаблари атрофига чуқур чизиқлар тортилган юзи нафратангиз совуқ тусга кирди. — Мени чалғитаман деб, овора бўлма, ҳаммасини шундоқ кўриб турибман, — деди у эътирозга ўрин қолдирмайдиган оҳангда. — Падаримнинг сўзлари, уларни одамларга етказаман дейсан. Аслида бу нима? Аслида бу қора

халқни лақиллатиш. Уни қулга олиш! Авомни бузгунчиликка бошлаш. Балки унинг сўзларини менга ҳам етказмоқчидирсан — мен ҳам одамман-ку!

— Ҳозирча. Румо ҳукмдори, сенга бу ҳожат эмас. Билъакс, сенда изтироб йўқ. Сен бошқача ҳаётни орзу қилмасанг ҳам булади. Сен учун ҳукмронлик бу — Худо ва диёнат. Ҳукмронлик эса тамомила ўз қўлингда. Сен учун шундан юқори ҳеч нарса йўқ.

— Рост. Румо ҳукмронлигидан ўзга олий нарса йўқ. Умидворманки, сен шундай демоқчи бўлдинг, шекилли?

— Сен шундай деб ўйлайсан, ҳукмдор.

— Ақлли одамлар ҳар доим шундай ўйлаганлар, — илтифотли оҳангда уни тўғрилади прокуратор. — Бекорга айтмаганлар, — уқдира бошлади у. — Қайсар¹ — Худо эмас, лекин Худо — худди Қайсардай. Агар аксинчасига ишончинг комил бўлса, менга исбот қил. Қани! — У Исога мазах қилгандай тикилиб қолди. — Мен Румо императори Тиверийнинг нойиби бўламан. Унинг номидан мен замину замонадаги нарсаларнинг ҳолатларини бирмунча ўзгартира оламан. Сен эсанг бунга аллақандай олий кучни, гўё сен элтаётган қандайдир ўзгача бир ҳақиқатни қарама-қарши қўймоқчи бўласан. Шоён ғалати, шоён ғалати! Акс ҳолда сени бу ерда тутиб турмас эдим. Синедрионнинг ҳукми қачон ижро этилади деб, шаҳар ошиқмоқда. Хўш, қани, жавоб бер!

— Мен нима дей?

— Қайсарнинг Худодан кичиклигига ишончинг комилми?

— Қайсар ҳам ўладиган одам.

— Албатта, ўладиган одам. Лекин у тирик экан, одамлар учун Қайсардан юқори Худо борми?

— Тирикликнинг ўзга ўлчовини олсак, ҳукмдор, албатта, бор. — Топган гапингни қара-я, бунга кулайми, ўлайми? — ўзини хафа бўлгандай кўрсатиб, қошларини чимирганча пешонасини тириштириб деди прокуратор. — Одамлар кулади демайсан ҳам. Сенинг

¹ Қайсар — ҳукмрон.

бу гапларингга ким ишонади билмайман, тушунмайман.

— Зулмдан эзилганлар менга ишонадилар, адолат истаганлар ишонадилар менга. Менинг сўзларим азоб-уқубатлардан тўйган ва кўзёшлар билан сугорилган заминда ниш отиб, кукаради, — деб тушунтирди Исо.

— Бас! — қўлини ноумид силкиди прокуратор. — Вақт зое кетмоқда.

Улар ўз хаёлларига берилиб, жим қолдилар. Исонинг бўздай манглайи терчилади. Лекин у терлариши на кафти ва на узун кўйлагининг йиртиқ енги билан артди, бу хаёлига ҳам келмасди — кўрқувдан томоғига бир нарсa тикилган, кўнгли озар, юз-кўзларидан тер қуйилар, серпай ориқ оёқлари тагига — мрамар тахтачаларга чакиллаб томарди.

— Мана шундан кейин ҳам, — деб давом этди негадир овози ичига тушиб кетган Понтий Пилат, — Румо ҳукмдори сенга озодлик беришини хоҳлайсанми?

— Шундай, яхши ҳукмдор, мени қўйиб юбор.

— Кейин нима қиласан?

— Эларга Худонинг каломини еткизаман.

— Одамларни аҳмоқ қиламан де! — қичқирди прокуратор ва захраси учиб ўрнидан туриб кетди. — Ана энди ишондим. Сени ҳақиқатан тахтага тортиш керак экан. Сени фақат ўлим тинчитади!

— Сен янглишасан, шонли ҳукмдор, ўлим руҳ олдида ожиз, — қатъият билан дона-дона қилиб деди Исо.

— Нима? Нима дединг? — ўзига ишонмай ҳайратланди Понтий Пилат Исога яқинлашиб бораркан, унинг газаб ва ҳайратдан ўзгариб кетган юзи қизгимтир қора доғлар билан қопланди.

— Сўзларимни эшитдинг, ҳукмдор.

Понтий Пилат нимадир демоқчи бўлиб, ўпкасини тўлдириб нафас олди, қўлларини силтаб юқори кўтарди, лекин шу пайт шаҳсуворнинг гурсиллаган қадам товуши эшитилди.

— Нима дейсан? — қовоғини солиб сўради прокуратор унинг қошига қандайдир ўроғлик қогоз кўтариб келаётган қуроли сарой аскардан.

— Сизга юбордилар, — деб қисқа жавоб берди аскар ва шу заҳоти кўздан йўқолди.

Понтий Пилатга хотини хат йўллаган эди: «Хўқмдорим, сиздан ўтиниб сўрайманки, ўша саргардон йўловчига оғир азоб берманг. Одамларнинг айтишларига қараганда, уни Христос дер эмишлар. Ҳамма уни беэиён, тақводор одам дейди. Ҳар турли майиб-машриклар, касал бечораларни тузатар эмиш, мўъжизакор эмиш. Уни Худонинг ўғли, Масих, Яҳудонинг султони десалар, кулоқ солманг, балки тухмат қилишаётгандир. Яна билмадим, бунга менинг ақлим етмайди. Яҳудолар қандай жанжалкаш, сергалва халқ эканлигини ўзингиз биласиз. Миш-мишлар рост чиқсачи, унда нима бўлади? Қора халқнинг оғзида юрган гап кейин кўпинча тўғри чиқади-ку. Мабодо, бу сафар ҳам, рост бўлса, унда сизни тавқилаънат қиладилар. Эшитишимча, бу ердаги синагогларнинг кишилари ва шаҳар оқсоқоллари Исога халқ эргашганини кўриб, кўрқиб кетганмишлар, ундан ўч олиш пайига тушганмишлар. Рухонийлар Исони кўролмай, жоҳил оломонни унга қарши бўҳтон қилиб тезлаган эмишлар. Кеча унинг этагида ибодат қилганлар, бугун уни тошбўронга тутибдилар. Ожиз ақлим билан бир нима деёлмайман-у, лекин азизим Пилат, завжайи муҳтарамим, агар сиз бугун бу савдойини қатл этишга муҳр чексангиз, кейинчалик фақат сизни ёмонотлиқ қиладилар. Ахир, биз ўла-ўлгунча бу ерда қолиб кетмасмиз-ку. Мен сизни Румога олий унвонлар ва иззат-ҳурматлар билан қайтишингизни истайман. Асло бунга йўл қўйманг, азизим Пилат. Боя соқчилар олиб ўтишаётганда, унга кўзим тушди, худди ёш илоҳ каби кўркам йигит экан. Биласизми, кеча бир туш кўрибман. Кейин ўзингизга сўйлаб бераман. Жуда муҳим. Ўзингиз ва насларингиз бошини маломатга қўйманг!»

— Ё Худо, Худо! Не гуноҳ қилдим сенга? — деб инграб юборди Понтий Пилат. Ва яна нечанчи маротаба бу девонасор, мажзуб, ёлгон пайгамбарни дарҳол, ҳеч

қандай ортиқча гап-сўзсиз қўриқчилар билан шаҳар ташқарисига, Гулқоф қатлгоҳига жўнатиб юбормаганлиги учун афсус-надомат чекди. Ахир Қуддус ҳакаму ҳукамолари шуни талаб қилишмаяптими. Мана энди, ҳокимлик идорасига бош қўшмаган бир хотини қолган эди. Бунда ҳам у Исо тарафдорларининг яширин қўлларини кўргандай бўлар, йўқ деганда, буларнинг барини осмон кучларининг бу ишга қилаётган қарши-лигига йўярди. Бироқ дунёнинг ишлари маъбудаларни унчалар қизиқтирмайди. Хотини эса, ноқис ақли билан сиёсатни тушунармиди. Қайсарларни беҳурмат қилиб юрган шубҳали дайди Исони деб, Румонинг содиқ фуқаролари бўлмиш руҳонийлар Кайафа ҳамда Байтулмақаддас аъён-ашрофлари билан орасини бузсинми, уларни ўзига душман қилиб қўйсинми? Бунинг унга нима кераги бор? Ажабо, бу нуханинг нимаси чиройли? Ёш илоҳ каби эмиш! Ёш бўлса бордир. Шунга шунчами. Унчалар мақтайдиган жойи йўқ. Ана турибди, оломон калтаклаган итдай. Хотинининг кўзига нечук кўринди экан? Ҳукмдор хатни мулоҳаза қилиб, ўйчан кезинди. Сўнг оғир хўрсиниб, яна жойига ўтирди. Илгари ҳам шу фикр неча бор калласига келганди: бундай қарасанг, одамлар жуда пастга ўхшайдилар — бавл қиладилар, ҳўллайдилар, қўшиладилар, туғиладилар, ўлиб-қириладилар, тагин туғиладилар ва ўладилар, қанчадан-қанча ёвузликлар ҳамда тубанликларни ортмоқлаб юрадилар, мана шундай қабоҳат ва баттаринликлар ичида яна қаёқлардандир — башорат, каромат, расулар, руҳият эъжозлари ҳам пайдо бўлади. Манавини айтмайсизми энди — у ўз қадрига шунчалар ишонадики, худди осмонда учиб юргандай, туш кўраётгандай. Лекин, бас. Унинг ҳушини жойига келтириб қўйиш керак! Етар энди!

— Ҳарҳолда мен шу нарсани билмоқчи эдимки, — дея мурожаат қилди прокуратор ҳамон ўз жойида жимгина турган Исога қараб, — айтайлик, сен содда-фаҳм одамлар ичида галва қўзгаб турган ёвуз ниятли киши эмас, художўй, тақводор бир кимсасан. Айтайлик,

сен Адолат салтанати ҳақида сўзлайсан ва Румо қайсарининг жаҳонга ҳокимлик ҳуқуқини тан олмайсан. Айтайлик, хўп, мен сенга боринги, ишондим: хўш, менга тушунтириб бер-чи, сени ўлимга боришга нима мажбур қиляпти? Юрагингни оч менга, нима истайсан? Мабодо, сен шу йўл билан Исроил халқига подшолик қилмоқчи бўлсанг, унда мен буни маъқулламайман, аммо ниятингни тушунаман. Бироқ нима учун сен бошданоқ утирмоқчи бўлган шохни кесиб ташламоқчисан? Қайсарнинг ҳокимлигини тан олмай қандай қилиб Қайсар бўлмоқчисан? Сени тирик қолдириш ва ёхуд қатлга жўнатиш менинг измимда. Буни ўзинг биласан. Хўп, нега индамай турибсан? Тилинг гапга айланмай қолдими?

— Шундай, Румо нойиби, мен қийноқдан кўрқяпман. Лекин мен ҳеч қачон Қайсар бўлмоқчи эмасман.

— Унда шаҳар кўчаларига чиқ, тавба қил, янглишган эканман, деб айт. Ёлгон хабарлар қилдим, ёлгон башоратлар айтдим, мен Яҳудо подшоси эмасман, деб жар сол. Қора халқни алдама, йўлдан урма, орқангдан эргаштирма, дилларига иштибоҳ солма, жиноятларга бошлама. Ҳеч қандай Адолат Салтанати бўлиши мумкинмас. Доимо мавжуд нарсаларгина адолатли. Дунёда император Тиверий бор ва у жаҳон биносининг мустаҳкам устунни. Сен Адолат Салтанати деб, ҳавойи одамларни йўлдан оздиряпсан. Сен айтган салтанат — йўқ нарса! Ўйлаб кўр! Ўзингни ҳам, бошқаларни ҳам бошларини айланторма. Сен ўзинг ким бўпсан, Румо императорини ташвишга кўядиган, — кўча-кўйда кезиб юрган дайди, даргумон набий, бақироқ ваъзхонсан, Яҳудонинг ерлари сенга ўхшаганларга тўлиб-тошиб ётибди. Бироқ сен ўз таълимoting билан одамлар юрагига васваса соляпсан, руҳонийлар руҳонийси тинчини йўқотган, шунинг учун рўеларингни фош қил. Сўнг Шом ёки бошқа ўлкаларга чиқиб кет. Мен ҳам сенга ёрдам қилай. Вақт борида, рози бўл. Нега яна миқ этмайсан?

— Биз бир-биримиздан жуда ҳам фарқли одамлар эканмиз, Румо нойиби, бир-бировимизни тушуни-

шимиз қийинга ўхшайди, мен шуни ўйлаяпман. Мен мунофиқлик қилиб, Худонинг илми-роҳидан воз кечолмайман. Унда сенга ва Қайсарга манфаат етиб, ҳақиқат завол тутади-ку?

— Гапни айланторма. Румога нимаики фойдали бўлса, ўша нарса аъло.

— Ҳаммасидан аълороқ бу ҳақиқат — ҳақиқат эса битта. Иккита ҳақиқат бўлмайди.

— Яна доғулилик қиялсанми?

— Аввал ҳам доғулилик қилмаганман, ҳозир ҳам. Менинг сенга жавобим шу: биринчидан, ҳақиқат ҳақи айтилган сўздан қайтиш йўқ, зеро, сен ўзинг шуни истаяпсан. Иккинчидан — қилмаган ишингнинг журмини гарданга олмоқ жойиз эмас ва қоракуя каби бўҳтонлардан кўкракка урмоқ билан қутулиб бўлмас. Асоссиз бўҳтоннинг умри қисқадур.

— Лекин ҳаммадан бурун сенинг кунинг битиб турибди. Яхудонинг подшоси! Демак: сен қандай бўлмасин, халос йўлини тутмайсан ва ўлимни танлайсан, шундайми?

— Менга халос бўлмоқнинг фақат шу йўлигина қолган.

— У қандай йўл?

— Дунёни халос этиш йўли.

— Жинниликни бас қил! — тоқати тоқ бўлди Понтий Пилатнинг. — Демак, ўз ихтиёринг билан бошингни сиртмоққа тикасанми?

— Шундай бўлиб чиқади энди, менинг бошқа йўлим йўқ.

— О худолар, худолар! — ҳорғин шивирлади прокуратор манглайини чуқур тилиб ўтган чизиқларни сийпаб. — Ёндираман дейди-я кун, айнимасмикин ишқилиб? — деб тўнғиллаб қўйди ўзига ўзи у. Сўнг қатъий бир қарорга келди: «Менга нима зарил? Ўз фойдасини билмаганнинг ёнини олиб нима қиламан? Қизикман-да, ўзим ҳам!» Кейин айтди: — Ундай бўлса, мен бу ишдан қўлимни ювиб қўлтигимга ураман!

— Ихтиёринг, нойиб, — жавоб қилди Исо ва бошқини солиштирди.

Улар яна сукутга чўмдилар. Шунда афтидан ҳарикковлари саройдан ташқарида соя-салқин боғлардан нарида Қуддуснинг офтоб ўртаган паст-баланд кўчаларида дам ўтмай портлашга тайёр теран сукунат чўкканлигини баб-баравар ҳис қилдилар. Ҳозирча қулоқларига ноаён шовқин эласлаб чалинар — эрта тонгдан одамлар, от-уловлар аралаш-қуралаш бўлиб кетган бозорларнинг ғала-говури келарди. Паст ва юқори олам ўртадан иккига бўлинган эди: сарой деворлари ортида қуролли соқчилар айланиб юришар, пастроқда, чоғроқ дарахтзорда эса суворийлар кўр ташлаган эдилар. Отлар думлари билан пашша қўраётганлари шундоқ кўзга чалинарди.

Қўлимни юваман дегач, прокуратор ўзини бир қадар енгил сезди, зеро, энди бемалол айтса бўларди: «Мен қўлимдан келганча ҳаракат қилдим. Худолар шоҳид, унга ўжар бўл, оёғингни тираб тур, оёмолингни ҳаётингдан баланд тут, деганим йўқ. Лекин у сўзидан қайтмади, майли, у айтганча бўлсин. Бизга шуниси ҳам маъқул. У ўлимига ўзи муҳр босди...» Понтий Пилат шуларни ўйларкан, бирваракай хотинига берадиган жавобини ҳам пишитарди. Қазову қадарда ёзилган тақдирини жимгина, сирли жилмайиб кутаётган Исога қия нигоҳ ташларкан, ҳукмдор яна шуларни ҳаёлидан кечирди: «Шу тобда нималарни ўйлаётган экан бу одам? Ҳойнаҳой, ичида қаттиқ афсус чекаётгандир? Тўқиб чиқарган ғалати гап-сўзлари ўз бошига етганлигини балки тушуниб қолгандир? Лекин негадир улардан воз кечолмади. Ўз тузоғига илинди. Ана энди, қутулиб кўрчи: ҳамма-ҳамма учун — бутун замин у замон, бутун бани башар учун — битта Худо. Битта иймон. Ҳамма-ҳамма учун битта Адолат Салтанати. У нимага шама қияпти? Несини айтасиз, ҳамма-ҳамма шуни хоҳлайди. У худди шуни кўзлаб иш тутган! Лекин ҳаёт бизни ана шундай ўргатади, ҳаддан ошиб, муғамбирлик қилсак, жазолайди. Пешонанг да ёзилмаган тахту бахт

учун талашсанг, ҳолинг ана шундай забун бўлади. Кўнгли тахт тилаганини қаранг! Қора халққа қутқу солиб, Қайсарга қарши галаёнга чақирган, у тўдадан бу тўдага ўтиб дунё тинчини ўғирламоқчи бўлган. Оламнинг азал тартибот қурилмасини остин-устун қилишни ўйлаган. Бевош тентак! Қойил-э! Йўқ, бундай одамни сира тирик қолдириш мумкин эмас. Кўринишдан калтакланган, шўрига шўрва тўкилган паррихтага ўхшайди. Лекин юрагида нималар яширинган, Худо билади — кўзлаган ишларини кўринг, фақат булок ақл эгасигина бунақа режа тузишга қодир. Унга қараган одам сира шундай деб ўйламайди!»

Прокуратор Понтий Пилат ўзини шу каби ўйлар билан овутарди. Унга яна бошқа бир нарса ҳам таскин берарди. Энди Исо Масиҳо юзасидан синедрион ҳукминини тасдиқлашни очикдан-очик талаб қилаётган муфтилар муфтиси Кайафа билан тортишиб, талашиб ўтиришга ҳожат қолмаган эди.

— Даргумон бўлмагилки, эй ҳаким ҳукмдор, ўз ишингдан ўзинг мамнун бўласан ва не қилсанг, ҳақ қиласан, — деб қўйди Исо, худди ҳукмдорнинг ичидаги фикрларни ўқигандай.

Понтий Пилатнинг фигони ошди.

— Менинг гамимни емай қўя қол, — Исони силтаб ташлади у, — мен учун Румонинг манфаати ҳар нарсадан юқори. Сен ўзингни ўйла, эй шўрлик!

— Маъзур тут, шавкатли ҳукмдор, менга бу сўзларни айтмасанг ҳам бўларди.

— Айни муддао. Ҳали ҳам кеч эмас. Яна ўйлаб кўр. Кейин ачиниб юрма. Мен ҳозир ичкарига кириб чиқаман. Келгунимча ўз фикрингни ўзгартирмасанг, унда охирги сўзимни айтаман. Бани Исроилнинг шоҳиман, оламнинг таянчиман, мен бўлмасам, ернинг ҳоли не кечади, деб ҳаволанма. Билъакс, ҳамма нарса ўчакишгандай сенга қарши. Вақтинг ҳам алақачон тугади. Сўзингдан қайтсанггина бошингни халос этасан. Уқдингни?

— Уқдим, ҳукмдор...

Понтий Пилат елкасига ташлаган кенг ридосини тўтрилаб, сарой ичкарасига кириб кетди. У суяклари йирик, боши катта ва сочи қолмаган, улугвор, ўз шаъни-шавкати ва куч-қудратига ишонган киши эди. Арк айвони ҳовлисида ўтиб бораркан, унинг кўзи яна осмон бағрида парвоз қилиб юрган қушлар шоҳига тушди. Бу бургутмиди ёки шунга ўхшаш бир қуш, у билолмади, бунга ҳозир қизиқаётгани ҳам йўқ эди, ҳозир хаёлини қушга асло кучи етмаслиги, уни ўз измига бўйсундиrolмаслиги тамомила банд этганди — рост-да, на уни кўрқита ва на ҳайдаб юбора олади ва на чақириб, қўлига қўндира олади.

Ўқумдор қошларини чимирди, кўк тоқига қиргий-қараш билан боқди: э-ҳе, айланишини қаранглар-а, тинмайди қурмагур, ҳеч нарса билан иши йўқ. Бу қуш худди само султонига ўхшайди, деб ўйлади у. Бежиз уни шаҳаншоҳ қудратининг рамзи деб билмайдилар — бургутнинг боши кучли, тумшуклари найзадай ўткир, кўзлари чўғдай ёнади, қанотлари худди чўяндан қуюлганга ўхшайди. Шаҳаншоҳ ҳам шундай бўлмоғи даркор! Шаън юксақларда учмоғи, халойиққа кўриниб турмоғи жоиз, токим унга ҳеч кимса етолмасин... Ва ўша мумтозлик мақомидан туриб оламни идора этсин. Ҳеч кимга ва ҳеч нарсага ўзини тенг кўрмасин. Ҳатто шаҳаншоҳнинг худолари ҳам бошқалардан мутлақ фарқли, фақат ўзига тегишли бўлсин. Тобеларга лоқайд ва кибру кубаро билан боқсин. Куч-қудрат мана шунда, мана шу ҳокимият барчани титратиб-қақшатади, дунёнинг тузути ва устуворлиги ҳам шунда. Анави Исо эса ғоятда ўжар, таълимотига ғоятда ишонади, шаҳаншоҳдан тортиб қора қулгача барчани баробар қилмоқчи бўлади, зеро, Худо битта ва жамийки одамлар унинг қошида тенг, дейди: ҳамма учун Адолат Салтанати келади, деб жар солади. У бани башар ақлини васвасага қўйди, авомни бузди, дунёни ўз хоҳиш-иродасига кўра қайтадан бичмоқни кўзлайди. Нима чиқди бундан? Ўша оломоннинг оқ калтак-қора калтагига учради, сохта башоратгўй, сохта расул, ёлғончи ва лўттибоз деб баша-

расига тупуришди... Қандай одам экан-а? Аҳволига маймунлар йиглапти-ю, писанд қилмайди, гўё у эмас, уни жазога тортаётганлар енгилгандай...

Румо императорининг Кичик Осиёдаги нойиби, ўзи ҳам салкам шаҳаншоҳдан қолмайдиган ҳукмдор Понтий Пилат Исони бир неча дақиқага ёлғиз қолдириб бораркан, ана шуларни ўйларди. Майли, Исо ёлғиз қолсин, тубсиз чоҳ ёқасида турганлигини ҳис қилсин. Унинг иродасини синдириш керак. Токи тиз чўксин, ялиниб, ёлворсин. Ҳамма учун тенг-баробар воҳид Худодан, тенглик, биродарликдан воз кечсин. Сўнг уни бели синдирилган калтакесакдек Бани Исроил заминидан қувғин этилади. Борсин, санғисин, дайдисин, дом-дараксиз йўқолсин. Ўшанда узоққа бормайди, эътиқоди суст чулиқларнинг ўзи бўйнига уриб ўлдирадилар...

Кўпни кўрган омилкор ҳукмдор Понтий Пилат дилини босган шубҳа-гумонларини ўй ўйлаб бартараф қилмоқчи, янги чиққан бидъатни даф этишликнинг энг тўғри, энг фойдали ва энг ибратли чорасини топмоқчи бўлиб уринарди. Арк айвонидан чиқиб кетаркан, маҳкум ёлғиз қолгач, ўз аҳволининг нақадар аянчли эканлигини тушуниб етади ва мен қайтиб келганимда оёқларимга йиқилиб, нажот сўрайди, деб умид боғларди прокуратор. Лекин ҳукмдор билсайди. Мана шу қисқагина дамларда ушбу ғаройиб одам бутунлай бошқа нарсани ўйлар, ростини айтганда, у буткул хотиралар огушига чўмганди. Зеро, хотирлаш ҳам тирикларга хос, бинобарин, ҳаёт билан видолашаётган ошларда одам боласига шундан бошқа яна нима қолади.

Ҳукмдор қадамлари узилиши биланоқ ён тимлардан тўрт посбон чиқди-да, гўё маҳкум қочиб кетадигандай Арк айвонининг тўрт томонига бориб турди. Маҳкум сарой посбонларидан бирига мурожаат қилиб, сўради:

— Ўтирсам бўладими, ай, яхши посбон?

— Ўтир, — деди посбон найзасини тош саҳнга дўқ этиб уриб.

Исо девордан туртиб чиққан мармар супачага ўтир-
ди, унинг елкалари ҳорғин эгилган, ориқлаган, қони
қочган, юзи пастга тўлқинланиб тўкилган узун қорам-
тир сочлари билан чулганган эди. У қўли билан кўз-
ларини беркитган кўйи хаёлга гарқ бўлди. «Сув бўлса,
ичсайдим, — деб ўйларди у, — дарё бўлса, чўмил-
сайдим». У қирғоқ бўйларида оқар сувларни шундоқ
кўз ўнгига келтирди — сув ерни чўлп-чўлп ўпиб, майса-
гиёҳларни силаб-сийпалаб оқиб боради, қулоқларига гўё
сув шалдирагани чалинди, гўё алакимдир уни қайиққа
тушириб, бу ердан қайларгадир олисларга олиб кет-
моқчи бўлаётганга ўхшайди. Опаси экан. Опаси қўр-
қинч ва ҳаросонлик ичра унга томон сузиб келарди.
«Ойи! — эшитилар-эшитилмас пичирлади у. — Ойи,
мен жуда қийналиб кетдим! Ўтган кеча Хефсиманияда
Зайтун тоғда чўлиқларим билан бирга эдим. Ўшанда
бошимга қора тун каби ҳасрат ёғилди. Юрагим тарс
ёрилай деди. Кўзимга уйқу келмади. Ўзимни кўярга
жой тополмадим. Дилимни алақандай даҳшат босди
ва бадашимдан тер ўрнига қон сизиб чиқди. Шунда
мен Раббимга, осмонда Падаримга ёлвордим. «Раббано,
— дедим. — Ажал косасини бу сафар менга тутмай
кўя қол! Яна ўзинг биласан, Сенинг ҳукмингга
тобеман». Мана, ўша ажал шарбати билан лиммо-лим
тўла коса менга дам сайин яқинлашиб келяпти, у мени
ташлаб ёнимдан ўтиб кетмайди, у муқаррар менга
аталган, сиз бунинг нима эканлигини биласиз, ундан
қочиб қутулмоқ йўқ. Бундан чиқди, менинг бошимга
не синоатлар тушажагини олдиндан билган экансиз-
да, унда, шунча йиллар, ё илоҳам, онажоним,
меҳрибоним, менга жон ато этиб, умид, орзулар билан
парваришлар қилиб, ҳаммасига қандай чидадингиз,
ахир. Мени раббим яратганда, мана шу улуг ва
аламангез кун учун, энг шўрида кун учун яратган экан-
да; зеро, одам боласига ўз ўлиmidан кўра мусибатлироқ
нарса йўқ, она учун эса ўз пушти камаридан бўлган
фарзанди ҳалокати — ундан юз чандон оғирроқ ва
қайгулироқдир. Кечир, мени, онажон, сенинг ёзмишинг

мендан эмас, ёлғиз Падарим Раббимдандир. Шундай бўлгач, Ундан ёзғирмайлик, Унга мусаллам нигоҳ билан қарайлик. Бор қилгувчи ҳам, йўқ қилгувчи ҳам ирода-сидир!»

У онаси Марйамни эсларкан, болалик чоғларида, беш яшар пайти бошидан кечирган бир воқеа ёдига тушди. Ўша кезлар уларнинг хонадонлари подшоҳ Ироднинг таъқибидан қочиб, Мисрда кун кечирарди. Ирод янги туғилган гўдак — бўлажак Исо Масиҳонинг жонига қасд қилган, зотан, қоҳинлардан шу кунларда Бани Исроил шоҳи дунёга келди, деган хабарни эшитганди. Бу орада болани яшириб-яшириб катта қилдилар. Улар турган ердан пича нарида жуда катта тўлғин дарё оқарди. Нили муборак деганлари шу бўлса керак — у бетидан бу бети кўринмайдиган улуг дарё эди. Шу ерлик бошқа аёллар каби Марйам боласини ёнига олиб кир чайгани дарё бўйига тушарди. Улар ўша куни дарёга келганларида, бир чол қайиғини қирғоқда тўхтатди, оҳиста уларга яқинлашди-да, Марйам ва болакайга илтифот билан салом берди. «Отажон! — деди унга қарата Марйам. — Қайиғингизда ўғлимни сайр қилдирсам, майлими? Жуда ҳам қайиққа тушгиси кел-япти, тентаквойнинг». «Майли, Марйам, — деб жавоб берди чол, — бу қайиқни мен шунга олиб келдим. Унда ўғлон Исони ўйнатгил». Чолнинг ўғли ва ўз отини айтиб чақирганидан Марйам ҳайрон бўлиб ўтирмади. Лекин чолдан эшкакни сиз эшинг, деб сўрагани ўтирилган эди, чол худди ҳавода эриб кетгандай бирдан кўздан ғойиб бўлди. Марйам бундан ҳам таажжубга тушмади. Болакай қайиққа тушар эканман деб, шу қадар суюниб кетган, азбаройи қувонганидан осмонга сакраб ўйнар, онасини тезроқ бўлинг деб, шоширарди. Шундан сўнг Марйам кирларни қирғоқ бўйидаги тошлар устига ташлади, ўғлини кўтариб, қайиққа ўтқизди, қайиқнинг богини ечди, дарёга итариб туширди, қайиққа сакраб чиқди, болани тиззасига олиб ўтирди ва улар дарё оқими бўйлаб сузиб кетдилар. Қирғоқнинг яқингинасида порлаб турган сув узра сузиш — о, қанчалар ғаройиб

эди — саёзроқ жойларда қамишлар шувиллаб салом берар, соҳил бўйларида гуллар чаппар уриб очилиб ётар, бутазорлар оралаб анвойи рангли қушлар не турфа товушлар билан сайрар, илиқ ҳавода капалаклар учиб-қўниб яйрашар, чирилдоқлар чириллашарди. Оҳ, не фароғат эди бу! Марйам оҳиста хониш қилиб куйлай бошлади, у беҳад бахтиёр эди, ўғлининг эса қайиқда сузиб бораётганидан боши осмонда эди. Бундан Марйамнинг дили янада яйрарди. Бу орада, улар ҳам унчалар узоқ сузмаган, қирғоқдан ҳам олис кетмаган эдилар — дарёнинг саёз ерида ётган каттакон тўнкага бирдан жон кирди ва сувни ўқдек кесиб, уларга қараб таҳдидли сузиб кела бошлади. Бу гоятда баҳайбат тимсоҳ бўлиб, унинг дўлайган кўзлари еб қўяман деб, оч тикиларди. Болакай қўрқиб кетиб чинқириб юборди. Марйам шамдай қотган, нима қилишини билмасди. Тимсоҳ қайиқни думи билан уриб ағдариб юборишга сал қолди. Марйам эшкакни ташлаб, болани маҳкам бағрига босди. «Ё, Раббим! — ёлворди у. — Ўғлинг бу! Ўз ўғлинг Исо! Уни ўзинг бергансан! Ўзинг мадад қил, ё Раббим! Ўзинг уни халос эт!»

Хотин шунчалар қўрқиб кетган эдики, кўзларини чирт юмиб, Оламини яратганга ва фарзандининг Самовий Падари бўлганга ёлворгани ёлворган эди. «Бизни тарк этма, Худоё. У ҳали сенга керак бўлади!» деб қичқирди Марйам. Бошқарувсиз қолган қайиқни сув тубидан тимсоҳ италади ва у оқиб кетди. Марйам бир замон кўзларини қўрқа-писа очди, шунда қувонганидан қичқириб юборди. Қайиқ қирғоқ четида тўхтаган, худди биров уни атай шу ерга келтириб қўйгандай эди. Тимсоҳ шундан сўнг орқасига қайрилди, у узоқларда кўздан ғойиб бўлди. Эс-ҳушини йўқотган Марйам эса қайиқдан отилиб тушдию ҳўнгир-ҳўнгир йиглаганча ва суюниб кулганча соҳил бўйлаб чопиб кетди. У болани бағрига маҳкам босган, уни тўхтовсиз ўпар, кўзёшларига фарқ қилиб энтикиб такрорлагани такрорлаган эди. «Исо! Исо! Кўзимнинг оқу қораси ўғлим! Падаринг сени таниди! У сени халос этди! Ўзи сени халос этди! Сени

суйди, сен унинг суюмли ўғлисан, Исо! Сенга донолик ато этди, сен ҳаким бўлдинг, Исо! Сен энди раббисан, Исо! Энди одамларнинг кўзларини очасан, Исо! Улар сенинг изингдан боражаклар, Исо. Сен ҳеч қачон, ҳеч қачон, ҳеч қачон одам болаларидан юз ўтирмаяжаксан!» Ана шундай шоду мукаррам нола қиларди «завжалар ичра мухтарам».

Худонинг ўғли муъжиза юз бериб, хавф-хатардан омон-эсон қутулганидан Марйам ўзида йўқ қувонарди. Бу Яратганининг каромати эканлиги унинг хаёлига келмасди. Ирод зугумидан Мисрга қочган банно Юсуфнинг жигарбанди Исо кимлигини одамларга шу янглиг маълум қилган эди Яратган. Бинобарин, Марйам боласини кўтариб ерга тушиб югуриб кетган заҳоти қайиқ ҳам дарёда бир зумда гойиб бўлган, дарё ёқасида кир чаяётган, унинг бақирганини эшитиб, чопиб келган хотинлар эса кейинчалик сиз қочиб бораётганингизда болангизнинг боши теварагида нурли олтин чамбар кўринди, деб ишонтиришганди. Бу барчани ҳайратга солди. Кичкина Исо волидасининг кўксига маҳкам ёпишиб, бўйниларидан ачомлаб: «Ойи, мен катта бўлганимда ўша тимсоҳни думидан ушлаб оламан. Кейин бизни бошқа ҳеч қўрқитмайди!» — деб айтганда, ҳаммаларининг диллари юмшаб, кўзларига ёш олган эдилар. Болакайнинг сўзлари кўнгилларини яйратиб юборди ва қайиқнинг эгаси ким экан-а, деб эслай бошлашди. Шунда ўша чолни бу атрофда ҳеч ким танимаслиги ва ҳеч қачон кўрмаганлиги маълум бўлди. Банно Юсуф ўша сирли қайиқчини кечирим сўрай ва зарарнинг ҳақини тўлай деб, кўп кунлар ахтарди, лекин асло изини топмади...

Исо сабийлик чоғларида мана шундай саргузаштни бошидан кечирган ва ўша воқеаларни мана ҳозир, Арк айвонида туриб, волидаи мухтарамасидан унга етказган азоб-уқубатлари учун узрхоҳлик тилаганда, яна бир карра эслади. «Мен сиз билан видолашаман энди, онажон, — дерди у хаёлан онаизорга, — мени қатл оғочига тортган чоқларида сизни ёд этиб улгурмаслигим мумкин, ўшанда мендан ранжида хотир бўлмагайсиз.

Бугун иссиққа чидаб бўлмапти. Мен ўлимдан қўрқ-
япман. Оёқларим совқотяпти. Мени кечиринг, онажон,
ва ушбу судманд дамда тақдирдан нолиманг. Сизга сабр-
тоқат берсин. Одамлар Яратган учун энг огир юк экан.
Одамзодда бор ҳақиқатни ўз ўлимим воситасида
барқарор қилмоқдан ўзга йўлим ва ўзга чорам йўқ. Бани
башар сари ўзга йўл топмадим. Мен улар сари қадам
қўйдим. Алвидо, мени кечиринг, она! Ўша тимсоҳнинг
думидан ҳам тутолмадим, афсус. Айтишларича,
тимсоҳлар жуда узоқ, икки-уч инсон умрини яшар
эмишлар. Ушлаганимда ҳам, барибир, қўйиб юборган
булардим... Увол-ку... Яна шуни ҳам ўйладимки, онажон,
агар ўша қайиқчи чол қиёфасига кирган малоика бўлса,
эхтимол у билан нариги дунёда учрашиб қоларман...
Эсида турганмикин ўшандаги воқеа? Қадам товуш-
ларини эшитяпман, ихтиёрсиз қотил — Понтий Пилат
келяпти. Алвидо, она!»

Понтий Пилат Арк айвонидан қандай шаҳдам
чиқиб кетган бўлса, шундай шаҳдам қадамлар ташлаб
қайтиб келди. Посбонлар дарҳол кўздан ғойиб бўл-
дилар ва икковлари яна айвонда ёлғиз қолдилар. Уни
кўрган заҳоти ўрнидан турган Исога маънодор нигоҳ
ташлаган ҳукмдор ҳаммаси ўзи истагандай бора-
ётганлигини тушунди. Маҳкум сўнгги қадамга чоғ-
ланган эди. Лекин бу сафар ҳам прокуратор отни
қамчиламасликни афзал кўрди. Шусиз ҳам иш кўнгил-
дагидай кетаётган эди.

— Хўш, нима ҳам дердик, қарасам, гапимиз тугаб
қолганга ўхшайди, — деди Понтий Пилат ҳали жойига
ўтирмасданоқ. — Гапингдан қайтмайсанми?

— Йўқ.

— Бекор қиялсан! Яна ўйлаб кўр!

— Йўқ! — бошини сарак-сарак қилди Исо. — Бўлар
иш бўлди.

— Бекор қиялсан! — деб қайтарди Понтий Пилат
ўзига ишонқирамаган оҳангда. Лекин ичидан зил кетди.
Исо Назаретлининг матонати уни лол қилиб қўйганди.
Шу билан бирга у Исонинг ўз аҳдидан қайтишини,

тавба-тазарруқилиб, раҳм-шафқат сўрашини хоҳламасди. Исо ҳам барини тушунди.

— Кўп ёнаверма, — табассум қилди у салимона. — Сўзларинг чин дилдан деб ишонаман. Сени тушуниб турибман. Мен ҳам яшагим келади. Адам остонасида турганида одам ҳаётнинг қанчалар қимматли эканлигини англайди. Онамга юрагим ачийди. Мен уни жуда ҳам яхши кўраман, болалигимдан бери яхши кўраман, лекин бунинг ўзига айтган эмасман. Лекин нима бўлмасин, Румо нойиби, эсингда тут: сен бир одамнинг жонини қутқаришинг мумкин эди. Сенга бунинг учун минг-минг ташаккур. Мен эсам, кўпни халос этишим, ҳатто биздан сўнг келадиганларни ҳам халос этишим керак.

— Халос этиш дейсанми? Сен ер юзида бўлмасанг ҳам, халос этасанми?

— Ҳа, бунинг учун жисман одамлар ичида бўлишим шарт эмас.

— Ўзингдан кўр. Бу гапга бошқа қайтмаймиз, — қатъий қилиб деди Понтий Пилат яна таваккал этишликни истамай. — Аммо охирги саволимга жавоб берсанг девдим... — деди у тахт олдида тик туриб қолганча ўсиқ қошларини уюб ўйланаркан. — Ҳозир гаплашиш сенга малол келмайдими? — деб сўради у бир оз жим қолгандан сўнг ўзини Исога яқин олиб. — Агар оғирлик қилса, ўзингни, майли, зўрлама, мен сени ушлаб ўтирмайман. Сени Гулқофда кутишяпти.

— Ихтиёр сенда, ҳукмдор, амрингга мунтазирман, — деб жавоб берди Мусоҳиб ва ҳукмдорга тиниқ кўккўзларини тикди. Унинг нигоҳида акс этган фикр-хаёли қудратидан прокуратор тонг қолди. Гўё уни тоғда ўлим жаври кутмаётгандай.

— Ташаккур, — деб миннатдорчилик билдирди Понтий Пилат кутилмаганда. — Унда менинг охирги саволимга жавоб бер. Шуни билмагунча тинчимайман. Озод одамлар каби очиқ сўзлашайлик. Мен сенга боғлиқ эмасман. Сен ҳам мангу эрк бўсағасида турибсан. Демак, очиқ гаплашсак бўлаверади, — деди у ўз жойига

утираркан. — Айт-чи, сен ўз тарафдорларингга, шогирд-чўлиқларингга мени мабодо қатл этсалар, учинчи кун деганда тириламан ва қутлуғ бир кунда қайта дунёга келаман, барчани, олам яралгандан бери ёруғ жаҳонга меҳмон бўлган жамийки одамлар насларини ва ҳатто энди туғилажак авлодларни қиёмат сўрогига тутаман, деганмисан? Мен сенинг ақидаларингга ишонмайман. Аммо бу сенинг оламга иккинчи бора ташриф буторишинг бўлармиш. Шундайми?

Исо, гап бу ёқда экан-да, ана холос, дегандай галати илжайди. Оғирлигини муздай тош устида у оёғидан бу оёғига олиб, жавоб берсаммикин ёки шарт эмасми, деган каби бир зум сукутга толди.

— Бу ҳавойи гапларни Иуда Искариот айтгандир-да? — сўради у киноя билан. — Сен бундан жуда ташвиш чекапсанми, ҳукмдор?

— Мен Иуданинг кимлигини билмайман. Лекин менга зоти бобаракотлар, муҳтарам оқсоқоллар айтишди. Демак, буларни бари бекорчи гапларми?

— Нима деб ўйласанг, ихтиёринг, — совуқ жавоб берди Исо. — Ҳеч ким сенга ақлингга тўғри келмаган нарсани қабул қил, демайди.

— Мен ҳазиллашаётганим йўқ, жиддий айтяпман, — деб ишонтиришга шошилди ҳукмдор. — Сен билан бундай юракдан гаплашадиган бошқа имконият бўлмайди. Шунинг учун сўрадим. Сени бу ердан олиб кетадилар-у, сўнг ҳеч қачон қайтиб келмайсан, ахир. Аммо ўзим учун билиб олмоқчиман. Туғилмай туриб, яна қандай қилиб ўлгандан сўнг оламга қайтиб келиш ва тирик жонларни сўроққа тутиш мумкин? Қаерда бўлади бу сўроқ? Осмондами, ердами? Абадий роҳат-фароғат топмоқлик учун иймон келтирганлар сени қанча, узоқ кутишлари керакми? Ижозат бер, олдин бу ҳақдаги ўз фикримни айтай. Нимани мўлжал қилганингни билиш қийин эмас. Ҳар бир одам нариги дунёда роҳат-фароғатда, тинчгина бўлсам, дейди. Сен шуни назарда тутгансан. Э, бу бебақо одам, мудом бир нарсаларни тама қилиб юради, мудом нимагадир ташна,

оч. Мудом уни ваъдалар билан тузоққа илинтириш мумкин. Ҳатто нариги дунёда ҳам улар орқангдан итдай эргашиб борадилар. Аммо, майли, эй, набий, сен айтганча ҳам бўла қолсин, ҳаёт шаминг сўниб тутамокда, уни фақат озгина суҳбат қилиб, чўзишга қурбимиз этади...

— Менга қолса, чўзилмаса ҳам майли.

— Аммо менинг саволимга жавоб бермай кетмассан, ахир. Назаримда, бундай қилиб кетиш — ўлимдан ҳам ёмон.

— Майли, сўйлайвер.

— Фараз қилайлик, сенинг ақидаларинг тўғри. Унда нега айтмайсан, сенинг иккинчи қайта дунёга келишинг қачон бўлади? Агар одамларга жуда узоқ, ҳаддан ташқари узоқ кутишга тўғри келса, бунинг уларга нима кераги бор? Бутун умри давомида рўёбга чиқмаган нарсадан одам боласига нима наф? Ундан кейин, ростини айтсам, бундай ақлга тўғри келмайдиган ҳаводисни кутиб юришни ҳатто тасаввурга ҳам сиғдириб бўлмайди. Ёхуд кўр-кўрона ишониб, кутиш керакми? Нима беради бу? Қандай фойда чиқади бундан?

— Сенинг иштибоҳларинг тушунарли, Румо ҳукмдори. Сен бамисоли юнон устозларинг каби тўпори ва дунёвий фикр юритасан. Ранжима, бу сўзимдан. Ҳозир қошингда фоний кимса каби турибман, бемалол тортишавер. Бунинг устига сен билан иккимиз турлитуман одамлармиз — худди ўт ва сувдек. Фикрлаганда ҳам бошқа-бошқа томондан ёндашамиз. Сенга тинчлик бермаётган нарса ҳақида айтмоқчийдим, ҳукмдор... Иккинчи марта дунёга қайта келишликни узоқ кутиш керак бўлади, бу тўғри. Сен ҳақсан. Ўша кун қачон келади, буни ҳеч ким айтиб беролмайди. Бу олам Яратганнинг изми-иродасига боғлиқ. Бизнинг наздимизда минг йиллар чўзиладиган ҳодисотлар унинг учун эҳтимол бир зумгина давом этади. Аммо моҳият бошқа ерда. Яратган бизга дунёдаги энг қутлуғ неъмат — ақл-ҳуш ато этди. Ва бизга ўз билгимизча яшаш ҳақини берди. Ушбу илоҳий тухфани қандай тасарруф қиламиз,

одамзод тарихларининг тарихи ана шу бўлади. Одам тириклигининг маъноси ўз руҳоний даражасини камолга етказа боришидадир. Одамда шундан ўзга олий оъмол йўқ. Сен буни инкор қилмасанг керак, Румо ҳукмдори? Кун-бакун одам бўлмоқдан кўра огирроқ нарса йўқ одамга. Шу боис, сен ишонмаган кунни қанчалар узоқ кутиш-кутмаслик, ҳукмдор, одам боласининг ўзига боғлиқ бўлиб қолади.

— Ана холос! — Понтий Пилат ҳаяжонланиб ўрнидан туриб кетди, тахт суянчигидан ушлади. — Шошма, шошма. Наҳот, бу одамларнинг ўзига қараб қолган, сира ақлим бовар қилмайди! Мен сенинг ақойидингга ишонмайман. Буни тасаввуримга сигдиrolмайман. Агар одамзод ўз инон-ихтиёри билан бундай ҳодисаларни яқинлаштира ёхуд узоқлаштира олса, улар Худога айланиб қолмайдиларми?

— Балки, сен ҳақдирсан, Румо нойиби. Аммо мен аввало ҳақни овозадан фарқлаб, ажратиб олишни истайман. Ҳақ борасидаги миш-миш — адоқсиз кулфат. Миш-мишу овозалар бамисол сув тагидаги балчиқ. Вақт ўтиб балчиқ йиғилиб, чуқур оқар сувлар кўлмакка айланади. Ҳаётда доим шундай. Башорат ва азобу уқубатлар ичра топилган, одамларнинг бахти саодати учун ярайдиган ҳар қандай буюк фикрларни миш-мишу овозалар чайнаб-чайнаб алоҳа бузади ҳамда ўзи ва ҳаққа қарши ёвузликка дўндиради. Менинг айтмоқчи бўлган гапим шуки, Румо ҳукмдори, сен ишонган ўша ёлгон-яшиқларнинг ҳаммаси бу — миш-миш, ҳақиқат эса бошқа ерда.

— Ўша ҳақиқатни очиб бермайсанми?

— Майли, уриниб кўраман. Мусоҳабадан қочмай кўя қолай. Ахир, бу ҳақда охириги маротаба сўзлаяпман. Шунини яхши билгилки, Румо ҳукмдори, Олло-таолонинг ёзмиш йўл-йўриғи бир кунмас-бир кун Бани Башар худди ёз кези чаққан чақмоқдек ер юзига қайтиб, элатлар устидан қиёмат ҳукмини ўқишидан эмас, аксинча бўлади, лекин мақсад ўша-ўша қолади. Шаҳардан Гулқофга ўтиб боргунча яшаш муҳлати қолган мен эмас,

сиз, одамлар Исо Масихо каби яшаймиз деб келажаксиз, билгисиз эндиги насларга айланиб, олий солиҳот ичра мен томон келажаксиз. Ўша менинг дунёга иккинчи келишим бўлади. Бошқача айтганда, мен азобларим орқали одамларда ўзимга қайтаман, одамларда одамларга қайтаман. Гап ана шу ҳақда. Мен вақт ичида минг йиллар орқада қоламан-у, лекин сизнинг келажакингизга айланаман. Олло-таолонинг ёзмиши шу. Одам боласини унга аталган яхшилик ва гўзаллик тахтига ўтказмоқнинг йўл-йўриги шу. Менинг ваъзаларимнинг маъно-мазмуни ҳам шунда. Ҳақиқатан ҳам мумтоз гоёларни бачканалаштириб юборадиган овозалар ва юримсак миш-мишларда эмас, худди мана шунда. Аммо бу инсон наслари учун энг оғир ва энг олис йўлдир. Сени, Румо нойиби, ана шу нарса хавотирга солаётгани тўғри. Бу йўл бугунги ёзғириқ кундан, Худо ўглининг ўлдирилишидан бошланади. Одамларнинг гуноҳларини ювиш, уларнинг кўзларини очиш ва илоҳий хислатларни уйғотмоқ учун мен бугун жонимни қурбон қиламан. Менинг бахшида жоним ҳар сафар инсон болаларини титроққа солажак. Уларни тавба-тазарру билан яшамоққа ундаяжак. Мен одамзод ўтадиган йўллардаги шамчиरोқман. Шамчироқ бўлмоқ учун дунёга келганман. Одамлар мендан имдод кутиб яшайдилар ва азоб-уқубатлар чека-чека, ўзларидаги ёвузлик билан олиша-олиша, иллатлар, зўравонликлар, қонхўрликлардан нафрат қила-қила мен сари келажаклар. Худога муҳаббат билан тўлмаган дил иллатларга тўлади. Инчунун, инсонга муҳаббат билан лиммо-лим бўлмаган дил ҳам, вовайлоким, ўлиқдир!

— Тўхта, тўхта, Исо Назаретли. Сен одамни Худо билан бир деяпсанми?

— Шундай десак ҳам бўлади. Мен ҳам аниқроғи, жамийки башарият Худонинг ердаги тажаллийсидир. Худонинг ўша нусхасини — Худо-Эрта дейиш мумкин. Бу олам яралгандан бери унга тортиқ қилинган чексизлик Худосидир. Кўпгина истакларинг ҳаммаси келажакка қаратилганлигига эътибор берган бўлсанг,

сезгандирсан, Румо нойиби. Бугун ҳаётни қандай бўлса, шундай қабул қиласан. Аммо эртани, албатта, бошқа кўришни хоҳлайсан. Бугун яхши яшаб турган бўлсанг ҳам, барибир, эртага ундан яхши бўлсин дейсан. Шу сабаб, юракларимизда умид Худонинг нуридай сира ўчмайди. Худо-Эрта — чексизлик руҳидир. Бир бутун олганда, у ҳамма нарсанинг моҳияти, инсон амаллари ва интилишларининг жамулжамидир. Ана шунга кўра, Худо-Эртанинг қандайлиги — у гузал бўладими ёки хунук, оқкўнгилми ёки ғаддор — бу одамларнинг ўзларига боғлиқ. Мана шундай ўйлаш жоиз ва зарур. Худо-Яратувчи фикрловчи хилқатлардан шуни талаб қилади. Шунинг учун ер юзидаги эртанги ҳаёт ҳақида одамларнинг ўзлари қайгурсинлар. Ахир, ҳар бир одам Худо-Эртанинг ажралмас зарротидир. Инсон зоти ўз кунининг ҳокими ва бунёдкоридир...

— Шошма. Сенинг ваҳимали қиёмат кунини сўрови деганинг қайда қолди?

— Қиёмат кун... У ҳар кун бошимиздан ўтаётганини ўйлаб кўрмовмидинг, Румо нойиби?

— Ҳаётимизнинг турган-битгани қиёмат кун демоқчимисан?

— Шундай бўлса керак, Румо нойиби. Одам Атони тавқилаънат қилмоқдан бошлаб, азоб-уқубатлар, қийноқлар ичра ўтган, асрлар бўйи маълум бир одамларнинг бошқа одамлар устидан юргизган зулмлари туфайли ёмонликдан ёмонлик, ноҳақликдан ноҳақликни кўпайтирган бу йўл ёруғ оламда истиқомат этаётганларни бир нарсага ўргатгандир, ахир. Одам Ато ва Момо Ҳаво жаннатдан қувилганларидан бери қандай зулм ўпқонлари очилмади, одамзоднинг боши не урушлар, шафқатсизликлар, қотилликлар, қувгинлар, адолатсизликлар, ҳақоратларни кўрмади! Яхшиликка қарши, одам табиатига қарши олам яратилгандан буён ер юзида рўй берган барча даҳшатли гуноҳи азимлар — нима, буларнинг қаери Қиёмат кун сўроғидан кам? Тарихнинг азал вазифаси нима — ақл эгаларини шафқат ва муҳаббатнинг илоҳий юксакликларига етказишми?

Аммо одамзод тарихида не-не ёмон синоқлар бўлмади? Олдинда эса уммонларнинг тўлқинлари каби қайнаб, қутуриб турган ёвузликларнинг бош-кети кўринмаяпти. Бу жаҳаннамнинг Қиёмат кундан нима фарқи бор, ахир?

— Ундай бўлса, Назаретдан чиққан Исо, сен тарихни унинг ёвузлигидан тўхтатиб қолмоқчимсан?

— Тарихними? Тарихни ҳеч ким тўхтатолмайди. Мен одам болаларининг онглари ва хатти-ҳаракатларидан қабоҳатни қуритмоқчиман. Мен шунга қайгураман.

— Унда тарихнинг ўзи ҳам бўлмайди.

— Қандай тарих? Сен ўзинг қайгураётган тарихни айтяпсанми? У тарихни надоматлар бўлсинким, одамлар хотирасидан ўчириш мумкин эмас. Лекин у бўлмасайди, ўзимизни Худога яқинроқ сезардик. Мен сени тушуниб турибман, ҳукмдор. Лекин чинакам тарих, инсонийлик гуллаб-яшнаган тарих ҳали ер юзида бошлангани йўқ.

— Сабр қил, Исо, ҳозирча мени бир чеккага қўйиб турайлик. Аммо сен, Исо, одамлар ва халқларни шу мақсадга қандай қилиб етказмоқчисан?

— Адолат Салтанати тузамиз. Унда Қайсарлар зўравонлиги бўлмайди. Ҳа, шундай!

— Шунинг ўзи етарлими?

— Агар ҳамма шуни хоҳласа, албатта...

— Во ажабо. Хайр, майли. Мен сени яхшилаб эшитдим, Исо. Сен узоқни кўзлаган экансан. Лекин сен ўзингга ҳаддан ортиқ бино қўйиб юбормадингмикин, одамларнинг ишончларига ҳаддан зиёд умид боғламадингмикин, майдонларнинг тубан эканлигини ва тупроққа қорилиб ётишини унутмадингмикин? Шаҳар қалъасидан чиққанинг замон сен бунга ишонч ҳосил қиласан ҳали. Бироқ сен ҳеч қачон тарихнинг йўлини буриб юборолмайсан, бу дарёни ҳеч ким буролмайди. Мен бир нарсага ҳайронман: нега ҳаммадан бурун ўзинг ёнадиган ўт ёқяпсан? Дунё Қайсарларсиз яшолмайди. Бировларнинг қудрати, шавкати бошқаларнинг тобе-

лиги, мутелиги. Сен дунёни бошқача, ўзинг туқиб чиқарган тартибга соламан, янги тарих яратаман деб, бекор қиялсан. Қайсарларнинг ўз Худолари бор. Улар сен уйлаб топган Худо-Эртага сизинмайдилар. «Эрта»-нинг чеки йўқ. Чегараси йўқ. У барчага худди ҳаво каби баб-баробар тегишли. Зотан, барчага баробар мансуб бўлган нарсаларнинг қадр-қиммати ҳам йўқ, ўрни ҳам йўқ. Шу боисдан Қайсарлар ҳамма ва ҳар нарсанинг устидан ҳокимдирлар. Дунёда ҳукм суриб турган Қайсарлар ичра шавкатли Тиверий Худоларга суюклидир. Унинг дов-давлати — Румо салтанати жаҳоннинг ярмини эгаллаб турибди. Мен Тиверий шаън-шавкати остида Яҳудода ҳокимлик қиялман. Ҳаётимнинг маъноси шунда деб биламан. Виждоним пок. Мангу Музаффар Румога хизмат қилмоқдан ортиқ шараф йўқ менга!

— Ҳар бир одам ўзига ўхшаган бошқа бирон одам устидан ҳокимлик қилиш учун ўлиб-тирилади. Сен бундан мустасно эмассан, Румо нойиби. Ҳаммадан ёмони ҳам шунда. Сен, ахир дунё шундай қурилган-да, дейсан. Қусурни ҳар доим осонгина оқлаш мумкин. Лекин башар қавмининг қарғиш теккан жойи йўқ. Аммо ким буни уйлаб ўтирибди? Лекин бозор фаррошларининг оқсоқолидан тортиб, даҳшатли султонларгача ҳаммаси гирифтор бўлган ҳокимиятпарастлик касаллиги — барча ёмонликларнинг энг ёмонидир. Башарият ҳали бунинг оғир жазосини тортажак. Ҳокимлик ва ер даъво қилган халқлар қирилиб кетадилар, бир-бирларини таг-томирларигача йўқ қилиб юборадилар.

Понтий Пилат мусоҳибнинг сўзини тоқатсизлик билан бўлди ва қўлини кўтарди.

— Бўлди, бас. Сенга шогирд эмасманки, ҳар бир сўзингга соме бўлсам. Етар! Тилнинг суяги йўқ. Оғизда нималар қилмайди киши. Исо, сен қанча каромат қилма, бари беҳуда. Ҳокимлар бошқарадиган дунёнинг бошқача бўлиши мумкин эмас. Унинг тамал тоши шунга қўйилган, шунга туради абадулабад: куч кимда бўлса — ҳокимият ҳам шунда. Дунёнинг жилавини зўрлар

ўз қўлларида тутадилар. Осмонда юлдузларни ўз ўрнидан кўчириб бўлмагандай, бу низом ҳам ҳеч қачон ўзгармагай. Қани, ўзгартириб кўр-чи. Одамзод учун бекор қайгуряпсан, ҳаётингни қурбон қилганинг билан уни қутқаролмайсан. Одамларни на ибодатгоҳларда войизлар ва на кўкдан тушган ваҳийлар халос этади! Худди пода чўпон ортидан боргандай, Қайсарларга эргашадилар, неъматлар ва куч-қудрат олдида таъзимда турадилар. Ҳаммадан кўра бераҳмроқ ва ҳаммадан кўра шавкатлироқ кимсани кўкларга кўтарадилар, саркардаларни ва улар инсон қонларини дарё-дарё оқизган, бировларни ҳукмрон, бошқаларни қул қилган, хўрлаган жангларни оғиз кўпиртириб мақтайдилар. Шуни шижоат руҳи деб атайдилар, авлодлардан авлодларга қўшиқлар битиб қолдирадилар, голиблар шарофатига яловлар кўтарадилар, карнай-сурнайлар чалиб олқишлайдилар; томирларда қон кўпиради, қасамёдлар айтилади — ўзгаларга бир қарич ҳам ер бермаймиз деб, онтлар ичилади; халқ номи билан қонли урушлар оқланади, зарурат деб тушунтирилади; наслар юртганимларига нафрат руҳида тарбияланади: ўз шаҳаншоҳимиз бор бўлсин, ўзга шоҳнинг кули кўкка совурилсин, тиз чўктирилсин, эли банди қилинсин, ер-сувлари тортиб олинсин, ота-бобо замонларидан то ҳанузгача ҳаётнинг, умргузаронликнинг бутун лаззати мана шунда эмасми, ахир. Сен эса, Исо, буларнинг барини қоралаб, лаънат тамғаси осмоқчисан, шўрлик-бечоралар, ғариб-ғурабонинг ҳолига ачинасан, ҳамма жойда хайру барака бўлишини истайсан, инсон — ваҳший ҳайвон эканлиги, вужудимиз туз-намаксиз яшолмагандай, бу ҳайвон ҳам урушсиз кун кечиролмаслигини унутасан. Ҳали-замон соқчилар қуршовида Гулқоф сари қадам қўясан. Жилла қурса, қатлинг олдидан, мана шу соатда нимада янглишиб, қайда саҳву хатога йўл қўйганингни бир бошдан ўйлаб кўрсанг эди. Сен билан хайрлашарканман, бир нарсани айтиб қўяй! Сен ёвузликнинг томирини одамларнинг ҳад-ҳисобсиз ҳокимиятпарастлигида, халқлар ҳамда элларни зўравонлик

билан тобе қилинишида кўрасан, аммо бу билан ўз гуноҳларингни янада кўпайтирасан, зеро, ким зўрликка қарши бўлса, демак, зўравонларга қаршидир. Сен Адолат Салтанати тузиш ниятида Румо давлатига қарши чиқяпсан. Румонинг кун сайин ортиб бораётган куч-қудрати, бутун жаҳон миқёсидаги ҳукмронлигига тўсиқ бўлмоқчисан, ёлғиз шу бадниятинг учуноқ сени яна уч карра қатл этса арзийди!

— Бунча саховат не даркор, эй яхши ҳукмдор. Бир мартаси ҳам етиб ортади. Аммо гапимиз, майли, чала қолмасин. Лекин, албатта, мени Гулқофда кутавериб, жаллодлар офтоб тигида саргайиб кетган бўлсалар ҳам керак, бечоралар. Лекин гапимизни тугатиб қўяйлик. Бу менинг ўлим олдидан охирги сўровим. Шундай қилиб, Румо нойиби, сенингча ҳақиқий куч-қудрат зўравонликда. Лекин дунёда бошқа бир куч ҳам бор — бу яхшилик куч-қудрати. Бунга эришиш, менимча, қийинроқ ва мураккаброқ, эзгулик учун урушдан кўра кўпроқ матонат ҳамда саъй-ҳаракат керак. Нойиб, сен ўлимим олдидан менинг энг сўнгги мусоҳибимсан, шунинг учун сўзларимга қулоқ сол. Мен сенга дилимни очмоқчиман. Лекин сен чўчима. Сендан марҳамат сўрамоқчи эмасман...

— Кулгимни қистатма.

— Шунинг учун ҳам олдиндан писанда қилиб қўйяпман, хавотир олма деб. Энди буни фақат сенгина биласан. Ўтган кеча дилимга ваҳима тушди. Аввал нега бесабабдан-бесабаб бундай бўляпти, деб ўйладим. Хефсиманияда ҳаво дим эмасди. Тоғлик боғда гир-гир шабада эсарди. Фақат мен ўзимни қўярга жой топмасдим. Дилим ғам-ҳасрат, қўрқинчга ботди. Гўё юрагимдан кўкка мусибат ўрлай бошлади. Сомеларим, мусоҳибларим ухламай менга далда бермоқчи бўлишар, аммо барибир ҳеч енгил тортмасдим. Қазову қадарда битилган соат келганлигини кўнглим сезарди. Остонага ўлим шарпаси ёнбошлаганди. Шунда даҳшатга тушдим... Ахир, ўлим ҳар бир тирик жон учун сўнгсиз зулмат.

— Нега ундай? — заҳарханда қилиб қаради Понтий Пилат маҳкумга. — Нариги дунё нима бўлади, Масиҳим? Ахир, сен айтмовдингми, ҳаёт ўлим билан якун топмайди деб?

— Яна миш-мишларни тилга оляпсан, ҳукмдор! Нариги дунёда руҳлар худди сув устига тушган соядай сассиз кезиб юрадилар. Бу билгисиз маконлараро билгисиз хаёлларнинг зухуротидир. У ерларга жисм учун йўл ёпиқ. Ул ўзга коинот, ул бир ҳаётдирким, уни асло билиб бўлмас. Ул ломаконда вақтнинг ўтиши ҳам ўзга, у ер вақти билан ўлчанмагай. Ҳолбуки, гапимиз ўлчовлик ҳаёт, ер юзидаги ҳаёт устида бораётган эди. Мени галати бир ҳис чулғаб олди, гўё ҳамма нарсалар менга бегона бўлиб қолгандай эди. Ўша кеча Хефсиман богида тинчимни йўқотиб, совуқ шамол каби кездим, соя каби паришон эдим, гўё коинот қаватларида мендан бошқа идрок эгаси қолмагандай эди, бамисоли ер узра учардим ва на ёруғ кун ичра ва на зулматли тун ичра бирон-бир тирик инсон боласини кўрмасдим, — бари ўлган эди, барини сўнган ёнгинларнинг қоп-қора кул-кўрони қоплаган эди. Замин кета-кетгунча харобазорга айланганди — на ўрмон бор, на экинзорлар, на денгизларда кемалар бор, фақат олис-олис алақайлардан жуда галати, элас-элас зингиллаган овоз келади, худди шамол ҳасратли ингирлагандай, худди тубсиз ер чоҳларида темир тингирлагандай, худди қабрлар узра қўнғироқлар жингирлагандай, мен эсам кўк тоқида кўрқинч ва ҳасратга тўлиб ёп-ёлғиз пар каби учиб юрар, юрагимни ёмон ҳавл ва хабар изтироблари ўртар, мана, охир дунё ҳам етиб келди, деб ўйлардим. Мени босган ҳасратга сира чидаб бўлмасди: одамлар қайда қолдилар, ахир? Мен бошимни энди қайга қўяйин? Жонимга галаён тушди: мана, Раббано, охир кун, уни барча инсон наслари интизор кутган эдилар, мана, Қиёмат, мана, идрокнинг интиҳоси, ақлли хилқатнинг итмоми... Нега бундай бўлди, қайдан бу ҳалокат, қайдан бу тубсиз чоҳ, нега ўз томиримизни ўзимиз қирқдик, куйдирдик, хаёлимга келган фикрдан дунё кўзимга қоронғу бўлиб

кетди: мана, одамларни севганингнинг жазоси дедим, мана, ўзингни қурбон қилганинг учун ажр. Наҳот одамзоднинг қаҳрли дунёси қутуриб ўзини маҳв этди, худди ўз захри қотили билан ўзини ўлдирган чаёндай. Наҳот одамларнинг одамлар билан чиқишолмаслиги, салтанатларнинг салтанатлар билан чиқишолмаслиги, гоаяларнинг гоаялар билан чиқишолмаслиги, такаббуриликлар ва ҳокимиятпарастликларнинг чиқишолмаслиги, мутлақ ҳукмронлик нашъасини сурган буюк Қайсарлару тиш-тирноғигача қуроолланган, сон-саноксиз ўзаро қиргинларда қозонган галабалари билан кериладиган, мунофиқона ҳамду санолар ўқийдиган ва қул каби кўркўрона бўйин эгиб, эргашиб борадиган халқларнинг чиқишолмаслиги шу ваҳшиёна хотимага олиб келди? Ўзига ато этилган илоҳий ақл тухфаларини олам даштига олиб кетган инсонларнинг ер юзида қолдирган нарсалари ҳали шуми? Худоё, дилимга исён тушди, нега уларга ақлу идрок, тил-забон бердинг, нега уларнинг қўлларига эрк ато этдинг, ўзларини ўзлари қийратсинлар дедингми, жаннатдай заминни бошдан-оёқ шармандагарчилик мазористонига айлантисинлар, девдингми! Мен шундай йиғлар, гунг-соқов дунёда якка-ёлғиз фарёд чекар, қисматни қарғар ва Худога нола қилиб айтардимки, Сенинг журъатинг етмаган ишни Одамнинг ўзи гуноҳ ичра адо этди... Ҳа, билиб қўйки, Румо ҳукмдори, охир дунё мен туфайли эмас, табиий офатлар туфайли эмас, одам болаларининг душманчилигидан келади. Сен ҳокимиятингдан маст-аласт бўлиб шарафлаётган ўша галабалар ва ўша душманчиликлардан келади...

Исо нафасини ростлаб, сўнг давом этди:

— Ўтган кеча кўзимга шундай нарсалар кўринди. Уйқум қочди, узоқ-узоқ ўйга ботдим, дуо ўқидим, ибодат қилдим, имон камарини маҳкам боғладим, сомеларимга Падарим иноятдан етган сурат ҳақида сўйлаб бермоқчи эдим, шу пайт Хефсиман боғида ифрот кўп халойиқ пайдо бўлди, улар ичида Иуда ҳам бор эди. Иуда тез келиб мени қучоқлади ва ўпди, унинг лаблари

жуда совуқ эди. «Хушвақт бўл, Равви», деди у менга. Халойиқ билан олдиндан келишиб олган экан: «Мен кимни кучоқлаб, ўпсам, ўшани ушланглар», деб. Шунинг учун улар мени тутдилар. Мана энди, мен сенинг қошингда амрингни кутиб турибман. Румо нойиби. Биламан, энди Гулқофга боришим керак. Илло, менга марҳамат кўрсатдинг. Мен бир нарсадан розиман. У ҳам бўлса, ўлимим олдидан сенга кеча Хефсиман богида бошимдан кечганларни айтиб бера олдим, ҳукмдор.

— Рост, ҳамма гапларингни эшитдим. Лекин ҳамма-сига мени ишонди деб ўйлайсанми?

— Ишонсанг ҳам, ишонмасанг ҳам, ўзинг биласан, Румо нойиби. Тўгриси, ишонмаган бўлсанг керак. Сен билан мен бутунлай бошқа-бошқа ўйловли одамлармиз. Аммо шунга қарамай, менга қулоқ солдинг. Сен ўзингга ўзинг мен ҳеч нарсани эшитмадим деёлмайсан-ку ва ўз-ўзингга бу ҳақда ўйлашни ман этолмайсан-ку. Мен эсам, ўзимга қаноат бераманки, Хефсиман богида менга очилган кароматни гўрга олиб кетмай, аён қилиб кетмоқдаман. Виждоним ҳам энди ризолик топди.

— Айт-чи, Масихо, сен одам ҳодис бозорларда фол очмовдингми?

— Йўқ, ҳукмдор, нега ундай деб сўраяпсан?

— Ажабо, сенинг ўйин қилаётганингни ҳам, ёки бўлмаса, умуман ҳеч нарсадан кўрқмаслигингни, ўлим азобига тик бораётганлигингни ҳам билолмайман. Наҳот, нимани айта олдим-у, нимани айта олмадим, ким қулоқ солди-ю, ким солмади, деган нарсалар ўлимингдан кейин ҳам сени шунчалар қизиқтирса? Кимга керак буларнинг бари? Ўткинчи гаплар эмасми булар, ўша-ўша, эски ҳаммом, эски тос?

— Ундай дема, ҳукмдор. Бу ўткинчи гап эмас! Ахир, ўлим олдидан ўйларинг тўғри Худо даргоҳига етади. Худо одам боласи ўлим олдида нима деб ўйлашига қарайди. Барча тирик жонлар ичра энг олий хилқат каби яратилган одамзод ҳақида Худо шу ўйларга қараб ҳукм чиқаради. Зеро, ўйлар ичида энг сўнгги ўй доимо мусаффо ва ҳаддан зиёда самимийдир. Унинг турган-

битгани ҳақиқатдир, мугамбирликдан ҳолидир. Йўқ, ҳукмдор, маъзур тут, лекин мен сен уйлаганча уйин қилаётганим йўқ. Сабий чоғларимда уйинчоқлар уйнамаганман, холос. Менинг қийноқлардан кўрқиш-кўркмаслигимга келганда, яширадиган жойи йўқ, мен боя айтдим. Кўрқаман, жуда кўрқаман! Мен Раббил оламиндан, арҳамар-роҳимин Падаримдан илтижо қиламанки, тақдирда борини кўргали менга сабру тоқат ато этгай, онгсиз махлуқотлар каби дод солмагайман, жон топширар маҳалда шармисор қилмагай мени... Мана, мен тайёрман, Румо нойиби, мени ортиқ тутиб турма, андармон қилма. Вақт етди...

— Гулқоф сени кутяпти. Неча ёшга чиқдинг, Исо масиҳим?

— Ўттиз учни тўлдирдим, ҳукмдор.

— Жуда ёш экансан! Мендан йигирма ёш кичик, — раҳми келиб деди Понтий Пилат бошини чайқаганча уйга толиб: — Билишимча, сўққабошсан, ўзингдан кейин қоладиган етимчалар йўқ. Во дариго... — У жим бўлди. Яна нимадир демоқчидай огиз жуфтлади-ю, лекин фикридан қайтди шекилли, индамади. Андиша қилди. Аёл зоти билан қовушганмисан? — деб сўрагиси келди унинг. Лекин сўролмади. Хотин киши каби эзма-чурук кўринишдан истиҳола қилди. Эркак одамнинг гапи эмас бу.

Шу асно кўзи Исонинг кўзига тушди. У нима деб сўрамоқчи бўлганлигини фаҳмлабди. Лекин бундай саволга жавоб беришни ўзига ор деб билади. Исонинг милдираган сувдай тиниқ кўккўзларига шарпа тушгандай бўлди, у тумтайди. «Кўринишдан шунчалар ювош, мўмин, лекин тоғдай қудрати бор!» — ҳайратланди Понтий Пилат ерга сирғалиб тушган сандалини оёғи билан қидираркан.

— Майли эса, — деб гапини бошқа ёққа бурди у аёл хусусидаги савол ўрнини бошқа нарса билан қоплаш тараддудида. — Қулоғимга чалинган эдики, сенинг отанг йўқ эмиш, тўғрими?

Исо оппоқ текис тишларини кўрсатиб, очиқ юз, оқ-кўнгиллик билан жилмайди.

— Бир чеккаси ростдир балки.

— Аниқроғи-чи?

— Рост, рост, яхши ҳукмдор, — деб тасдиқлади Исо Понтий Пилатнинг жаҳли чиқаётганини кўриб. Очигини айтганда бу савол ҳукмдорга муносиб эмасди. — Мени Илоҳий Падарим Муборак Рухга опичлатиб ер юзига қўйиб кетган.

— Баракалла, энди бошқа ҳеч кимнинг бошини бундай гаплар билан айлантиролмайсан, — лабларини базур қимирлатиб, ҳоргин деди прокуратор. — Бўлмаса, волиданг кимдир?

— У Жалилияда яшайди. Исми Марйам. Сезиб турибман, бугун етиб келсалар керак. Кечаси билан йўл юрдилар. Билдим.

— Билмадим, фарзандининг ҳоли уни не кўйларга соладир, — тундваш деди Понтий Пилат Назаретдан чиққан девона билан чўзилиб кетган суҳбатга ниҳоят чек қўйиш ниятида.

Шундан сўнг басавлат, каладор, башараси йирик, кўз қарашлари қаттиқ, елкасига оппоқ ёпинчиқ ташлаган прокуратор Арк айвонининг равоқлари остида қаддини ростлади.

— Алқисса, охирги маротаба аниқлаб қўяйлик, — деди у қатъий қарорга келгандай. — Отанг ким эди? Оти — Юсуф, волиданг — Марйам. Назаретда дунёга келгансан. Ёшинг ўттиз учда. Бўйдоқсан. Болаларинг йўқ. Халойиқни исёнга чақиргансан. Улуғ Байтулмуқаддасни бузиб ташлайман ва уч кун ичида янгисини бино қиламан, деб ғалаён кўтаргансан. Ўзингни пайгамбар, Яҳудонинг подшоҳи деб гап тарқатгансан. Сенинг мухтасар тарихинг мана шундай.

— Менинг тарихимни гапириб ўтирма. Лекин сенга айтиб қўяй: Сен тарихда қоласан, Понтий Пилат, — овозини кўтармай оҳиста сўзлади, Исо ҳукмдорнинг юзига тик ва жиддий боқиб. — Буткул қолажаксан.

— Қўйсанг-чи! — энсаси қотиб қўл силтади Понтий Пилат. Барибир Исонинг бу гапи унга маъқул тушди. Аммо бирдан овозини ўзгартириб, тантанавор тусда

деди: — Тарихда шавкатли император Тиверий қолади. Унга шон-шарафлар бўлсин. Биз эса унинг содиқ навкарларимиз.

— Барибир тарихда сен қоласан, Понтий Пилат, — ўжарлик билан такрорлади Қуддусдан чиқиб, Гулқоф сари борар зот...

Кимнидир интизор кутгандай эрта тонгдан бери Ирод саройи узра чарх уриб айланаётган қарчигай, бургутми, бир қуш ниҳоят давра ўрамоқни бас қилиб, хавфли жинойткор каби кишанбанд этилган, Яҳудонинг ҳукмдори Понтий Пилатга бунчалар узоқ мусоҳиб бўлган, ҳозир эса неча ўнлаб соқчилар қуршовида қатлгоҳ сари олиб кетилаётган зот ортидан оҳиста-секин эргашди.

Ҳукмдор эса ҳамон Арк айвонида Гулқоф томон кетиб бораётган кимса изидан учган мутағаййир қушга хайрат ва қўрқув ичра тикилганча турарди...

— Бу не синоатдир? — пичирлади ҳукмдор тааж-жубот ва ташвиш ичида...

III

Ёгаман-ёгаман деб, ёз ёмғири анчагача ёгмай, кеча оқшомдан бери уфқ бетида қорайиб, тўлишиб, бағрида ялт-юлт чақинлар чақиб турган юрғун булутлар тун ярим кечадан оғанда ниҳоят қуйиб бердилар. Йирик марварид томчилар қақраган ерга шатир-шутур урилиб, сувлар шариллаб оқа бошлади, ёмғир Авдий Каллистратовнинг юзига ҳам сепалаб ҳушини ўзига келтирди. Бу ҳаётнинг ажиб тортиғи эди.

Авдий поезддан ташлаб юборганларида пастга қулаган кўйи темир йўл бўйидаги чуқурликда ётарди. Хаёлига дастлаб шу фикр келди: «Қаерда ётибман? Ёмғир ёгяпти шекилли?» У инграб, сурилмоқчи бўлди, биқинидаги даҳшатли оғриқдан чинқириб юборай деди, боши чўяндай оғирлашиб кетганди, у яна ҳушини йўқотди, лекин бир оз вақтдан сўнг кўзини очди. Халоскор ёмғир уни ҳаётга қайтарди. Ёмғир сахийлик

билан шаррос солиб қуяр, сув тепадан Авдий ётган чуқурга шарқираб оқиб тушарди. Ёмғир Авдий атрофида зўр бериб чучвара тугар, сув ҳалимазотда унинг томогигача келиб қолади. Авдий ўзини қўлга олмай иложи йўқ эди, бу хатарли жойдан чиқиш пайига тушди. Дастлабки дақиқаларда шалайим ва карахт танасини ҳаракатга келтириш азоби азим бўлди. Авдий тирик қолганига ишонгиси келмасди. Ахир, вагонда уни қон қақшатиб калгаклашмадими, шиддат билан бораётган поезддан бераҳмларча ташлаб юборишмадими, лекин, қаранг, у тирик-ку, ва буларнинг бари ҳеч нарсага арзимаёди, қандай бўлмасин, у тирик экан! Жони чиқмаган экан, мана сурилиши, ҳаракат қилиши, кўриши, эшитиши, эмаклаши мумкин. Манави челақлаб ёғаётган оқ ёмғир ҳам қандай яхши! Унинг қон қақшаган баданларига шунчалар ҳам ёқяптики, қўлоёқларига дармон бўляптики! Ғувиллаб, қизигандан қизиб кетаётган бошига шифо бўлаётганини айтмайсизми! Кучи етганча тепага сурилаверади. Тезда тонг ёришади. Эрталаб бўлади. Тагин ҳаёт, умргузаронлик бошланади... Ўшанда у нима қилиш кераклигини ўйлаб топади. Ҳозир эса бир амаллаб оёққа туриб олса, бас...

Бу орада жала ва тун қоронгилигини ёрароқ бири кетидан бири поездлар гулдираб ўтдилар... У шунга ҳам хурсанд эди. Нимаики ҳаётдан нишона берса, уни беҳад қувонтирмоқда эди...

Авдий қўлидан келган тақдирда ҳам ёмғирдан қоқишни истамасди. Ёмғир бутун вужудига қайта жон ато этаётганлигини ҳис қилиб турарди. Қўл-оёғи бутун бўлса, бас. Шилинган, тилинган, лат еган бўлса ҳам майлига, ҳатто биқинидаги оғриқ ҳам чикора, чидаёди... У бир амаллаб бехатарроқ ерга, тепача устига судрала-судрала чиқиб олди. Энди бутун вужудини ёмғир ихтиёрига бериб, нафасини ростларди...

Шундай қилиб, у адам саҳросидан яна тириклик дунёсига қайтди ва ҳаётининг туб мазмунини яна бир бошдан тиклашга киришди. Фикр-ўйлари ажойиб бир

равшанлик ва вазндорлик касб этаётганлигидан ҳайрати ортди...

Шунда у Понтий Пилат ҳузуридан Гулқоф сари олиб кетилаётган Зотга айтди: «Ё равви, мен шу ерданман! Ё равви, Сени халос этмоқ истайман, не қилай, не қилайин? Сени нечук қутқариб олайин? Мен яна ҳаётга қайтдим. Сенинг ҳолингни ўйлаб мени ваҳм босяпти!»

Инсон баъзан хаёлан бир пайтнинг ўзида юзлаб, минглаб йиллар билан ажратилган вақт бўлаклари ичра яшай олади. Бундай тарихий ҳолат тасаввур қобилиятини йўқотмаган ҳар бир одамда бўлиб туради. Бироқ ўтмиш воқеаларини кўз ўнгидаги борлиқ каби яқин кўрадиган одам, узоқ ўтган кечмишларни худди ўз жонажон иши, ўз тақдири деб биладиган одам, ҳақиқий жафокаш, риёзат эгасидир, зеро, у ёхуд бу воқеа нима билан тутаганлиги, нималарни келтириб чиқарганлигини олдиндан кўрабила туриб, воқеаларнинг боришига ҳеч қандай таъсир кўрсатолмай, фақат дард-алам чекади ва ўзини ҳеч қачон амалга ошмайдиган адолатнинг тантанасига қурбон қилади. Кечмиш кун ҳақиқатини тиклаш ва тасдиқлаш муқаддасдир. Гоялар мана шундай туғилади, янги наслларнинг олдинги ва ундан ҳам, ана ундан ҳам олдинги авлодлар билан руҳий чатишуви шундай рўй беради, дунё шу билан устувор, ҳаёт тажрибалари доим ортиб, устма-уст, қават-қават бўлиб бораверади — ёвузлик ва эзгулик наслардан насларга битмас-туганмас хотира иплари каби, битмас-туганмас тирик вақт ва тирик маконлар каби кўчиб ўтаверади...

Дарвоқе, шунинг учун айтилганким, куни кеча ўтганлар бугун нима бўлишини билмагайлар, лекин бугун кун кечираётганлар кеча нималар бўлганлигини билгайлар, эртага эса бугуннинг кишилари кечаги кун кишиларига айлангайлар...

Дарвоқе, яна шунинг учун айтилганким, бугуннинг одамлари ўтган кун ичра яшагайлар, лекин эрта кун дунёга келгувчилар бугунни унутсалар, бу энди кулфат, ҳамма учун кулфат...

Авдий ўша кун, пасха арафаси куни ҳаяжонини боса олмас, умидсизликка тушарди. Ҳавонинг ҳали иссиғи қайтмаган арафайи ҳайит оқшоми паст шаҳардаги саҳобалар маҳфуз кечага йигилган гўшани ахтариб топишга уринарди. Шу гўшада у нон ушатди, бу менинг хилқатим деди, май қуйиб узатди, бу менинг ҳалол қоним деди, ахир, ўшанда бостириб келаётган хатардан, Иуда Искариотнинг хиёнатидан огоҳ қилмоқ мумкин эди, ушбу қўрқинчли шаҳарни дарҳол тарк этиш, зудлик билан йўлга отланиш мумкин эди. Хуфтон чўкиб борарди. У қийшиқ-қинғир, илонизи кўчаларда чарх уриб айланар, ўша гўшани излар, худди бу ерда таниши учраб қоладигандай пиёда, от-улов минган ўткинчиларнинг юзларига тикилиб қарарди. Лекин на уйлари-га кечки таомга ошиқаётган ва на дўконлар ёпилмай бурун тез-тез кириб чиқаётганлар орасида у дардини айтгали бир кимса тополмади. Аксаран ўткинчилар эса Исо Масихо кимлигини ҳатто билмас эканлар. Шаҳарда дайдиб юрганлар камми? Бир раҳмдил киши уни қўярда-қўймай уйига олиб кетиб меҳмон қилмоқчи бўлди. Аммо Авдий миннатдорчилик билдириб, рад этди. У Мураббийни хавфдан огоҳ қилмоқчи эди. Кўп ҳаяжонланганидан, дарчалардаги чироқ шуълаларидан, ўчоқларда қайнаётган турли таомларнинг хуштаъм ҳидларидан, салқин бўлсин деб, йўллар ва ҳовлиларга сепилган сувларнинг ҳавога кўтарилган ҳовурларидан унинг боши айланиб кетди. Кўнгли беҳузур бўлди. Шунда Авдий Хефсиман богига қараб кетди. Мураббийни мусоҳиб ва чўлиқлар билан бирга тоат-ибодат қилаётган бўлса, шу ердан топарман деб ўйлади. Во дариг! Бу ерда ҳам кеч бўлиб қолган, ҳеч кимса кўринмасди. Боғ ҳувиллаб ётар, Мураббийни қуроли оломон ушлаб олган катта анжир дарахти атрофи ҳам кимсасиз эди. Мураббий башорат қилгандай мусоҳибларнинг ҳаммалари тумтарақай қочиб кетган эдилар...

Моҳ олис-олис денгизлар ва соҳиллар узра сузар, тун ярмидан оққан, субҳи козиб палласи яқинлашган, оқибати неча-неча асрларга етиб ортадиган машъум

кун ҳадемай отади ва у ҳақда инсоният тарихида турли афсоналар тўқилади. Бироқ Хефсиманда ва унинг ён-атрофларидаги қирларда ястаниб ётган узумзорлару боготларда ўша соатда сукунат ҳукмрон эди. Фақат бутазорларда тун қушлари сайрашар, оламни бақа овозлари тутган, мангу уйғоқ Кедрон эса кедрзор тоғлардан қадим тош ўзанларидан шалдираб, шарқираб, ой шуълаларида ярқираб тушиб келар, печачека сойларга ажралиб, бўлиниб кетар, сўнг яна йигилиб, бир улуг оқимга дўнарди. Ҳаммаси минг йиллардан бери қандай бўлса, шундай сокин ва осуда эди. Ўша кеча замин фараҳбахш ва фаровон эди. Ёлғиз Авдийгина қўним билмас, ҳаммаси қандай бўлиши керак эса, худди шундай бўлган, — у гарчи бари нима билан тугашини билса-да, ҳеч нарсани тўхтатолмас, ҳеч нарсанинг олдини ололмасди. У ўртаниб, куйиб йиғлар, Худо-Эртага ёлворар, аммо фойдаси йўқ эди. Ушбу ҳодисот рўй бергандан буён бир минг тўққиз юз эллик йил ўтганига қарамай, сира буни ақлига сиғдирилмас ва ўзини ахтариб ўтмиш кунлар ичига кираркан, замонлар оша эврила-эврила алоҳа унинг тақдир ипи боғланган ибтидо сари хаёлан қайтиб борди. Дам минг йиллар қаърига кириб, дам тагин бугунги кўз ўнгида бўлиб турган воқеликка, елкалари, бошини тинимсиз савалаб ёғайтган дашт ёмғири остига қайтиб, дам хаёл уммонига толиб, дам барча тафсилотларни бирма-бир ақл тарозусида ўлчаб, жавоб ахтарарди.

Ва ҳолис ниятда тарихга нисбатан андак ўзбошимчаликка йўл қўяр — Қиёмат ҳақидаги хийла кейинроқ юзага чиққан фикрни бундан анча илгари яшаб ўтган одамларга нисбат берар, — Авдий шу хусусда қандай бўлмасин, Понтий Пилатга айтилишини истарди. Бинобарин, салтанатнинг ҳар нарсага қодир нойиби Пилатнинг шарпаси ҳатто шу бугунга қадар ҳали буткул йўқолиб кетмаганди. (Ахир, Пилат, бўламан деганлар ҳозир ҳам озми?!) Авдий Каллистратов воқеаларни белгилашда шундай илгарилаб кетаркан, дунёнинг азал қонуниятлари гарчи ўзларини анча вақт ўтиб ошкор

қилсалар-да, лекин доим ҳаракатда эканлигидан келиб чиқарди. Қиёмат кун гоёси ҳам худди шундай эди — инсоният ақлини ер юзида қилинган барча адолат-сизликлар учун бир кунмас-бир кун олинажак қасос ўртарди.

Инсон руҳининг ўз-ўзини англаш фожиалари нега энди Исодан бошланади. Худди илгари ҳаммаёқ бўм-бўш бўлгандай? Ким ўзи Исо? Нимага керак буларнинг бари? Наҳот мангу тавба қилиб ўтмоқ учун фақат бир баҳона ахтарган бўлсак? Ва нима боисдан у то хочга кўтарилгандан буён ақллар ҳамон ўзига келолмайди, ҳамон гаранг? Ахир, ўшандан бери қанча замонлар ўтиб, жуда кўп мангуликка даъвогар бўлган нарсалар унутилиб, хоки туробга айланмадими? Бунда одамларнинг ҳаёти кунба-кун камолот касб этиб боради, деган ақоид доим эсда турдимикин? Бугун янги туюлган нарса эртасига эскиради, жуда яхши деб топилган нарсалар эртага ундан ҳам гўзалроқлари олдида ўз тусини йўқотиб, хиралашиб қолади. Шундай экан, нега Исонинг сўзлари эскирмай, ўз кучини йўқотмай келади? Унинг туғилишидан тортиб, то хочга миҳлангунча бўлган ҳодисалар ва кейин ундан наслару замонларга ўтган нарсалар — наҳот инсониятга шунчалар зарур эди? Наҳот улардан қочиб қутулиб бўлмасди? Ва ниҳоят, инсон тарихида бу ўтилган йўлнинг маъноси нимадан иборат? Одамлар нимага эришдилар? Нима қарорга келдилар? Натижа нима бўлди? Агар бундан кўзда тутилган яширин мақсад инсонпарварлик, алломалар айтмоқчи, гуманизм гоёси бўлса, яъни ақл-идрок ато этилмиш хилқат сифатида инсоннинг ўз-ўзига томон ташлаган қадами, руҳнинг ўз ичида ўзи интиҳосиз ва адоқсиз камолотга интилиши бўлса, ахир, бу йўл аввал-бошдан шунчалар мушкул, оғир ва шафқатсиз қилиб солинадими? Ким бундай қилди, нега? Одамлар ҳар бирлари ўзларича талқин ва тафсир этадиган насроний гуманизмдан то умум-жаҳонийгача, ижтимоий-маҳдуд гуманизмдан то синфий ва мутлақо мавҳум гуманизмгача — шуларсиз

ҳаёт кечирришлари мумкинмиди, йўқми? Бизнинг асримизга келиб, ўша йўлда алақачон эскириб қолган диннинг маъноси нима?

Ростдан ҳам, нима кераги бор? Ахир, ҳаммага ва ҳатто болаларга бари алақачон маълум. Ахир, материалистик илм-фан христиан ва бошқа динларнинг ақидалари қабристонига ўз қоғозини қоқиб ташламадими, бирдан-бир тўғри йўл — тараққиёт ва маданият йўлидан уларни қатъият ва шаҳд-шиддат билан супуриб ташламадими? Ҳозирги одам учун динга риоя қилиш эҳтиёжи йўққа ўхшайди, унга куни битган ақидалар хусусида тарихий маълумот бўлса, кифоя. Ахир, буларни бари ўз кучини йўқотди, эскирди, ўтди. Лекин биз нимага келдик? Ўша раҳм-шафқатли, фидойи, ҳаётий дунёқарашлар томонидан алақачонлар аччиқ кулги остига олинган ва йўл чеккасига улоқтириб юборилган гоё эвазига биз нима топдик? Нимамиз бор бизнинг? Шунга ўхшаш ёки ундан ўткирроқ ва ортиқроқ нимага эгамиз? Ахир, янгилик эскиликдан албатта яхши бўлиши керакмасми? Бор бизда ўша янгилик, бор! Янги қудратли ақида тобора кучга қиряпти — бу ортиқ даражадаги ҳарбий куч-қудрат ақидаси. Инсон боласи кунба-кун, тугилгандан то ўлгунгача бу кучлар уруш чиқарармикин ёки ўзини босиб турармикин, деган буткул ваҳима ичида яшаганмиди ҳеч? Ҳозир шу қурол эгалари Худо бўлмаса бошқа ким? Фарқи шундаки, ҳозир топинмоқ учун меҳробларига ядро снарядлари сурати нақшланган черковлару, таъзим ва қуллуқ бажо келтирмоққа генераллар йўқ, холос... Нимаси дин эмас бунинг?

Авдий Каллистратов гоҳида турмуш-тутмуш ҳақида ана шундай ҳаёлларга берилиб кетарди. Бу сафар ҳам, тафаккурнинг ўлчовсиз узунлигида у ўтмиш ичига, ўзидан неча замонлар олдин бўлиб ўтган воқеаларга улар худди ҳозир рўй бераётгандай, кириб борди. Янги сувлар кўҳна қирғоқлардан шундай оқиб ўтади. Шунда у ўша кунларнинг ибтидосига, ҳайит арафа — жума кунига қайтди. У Мураббийни қидириб топмоқчи, ўз

ташвиш-надоматларини баён қилмоқчи, неча юз йиллар кечиб, сўнг келадиган замонларнинг таҳликаларини айтмоқчи, тарих саҳнасида янги Худо — ўзининг муфсид ва ҳаммабоп дини билан ер юзидаги жамики одамлар онгини заҳарлаган, ҳатто ҳарбий кучлардан ҳам устун чиққан Худо-Холиаф пайдо бўлганлигини маълум этмоқчи эди. Нима дерди бунга Мураббий, не даҳшат, харосонликка тушарди: ҳарбий устунлик учун қутуриб мусобақа ўтказаетган инсоният охири қаерга боради, ахир? Ва мабодо, у иккинчи маротаба бизнинг гуноҳларимизни елкасига ортиб, яна хоч узра кўтарилсайди, ўшанда ҳам таъқибкор ва хужумкор устун ҳарбий куч дини томонидан асоратга солинган одам болаларининг раҳмини келтиролмасди...

Бироқ таассуфки, у Мураббийни тополмади. Иуда сотган ва уни ушлаб олиб кетган эдилар. Ва Авдий ҳувиллаб ётган Хефсиман боғида барча бўлиб ўтган ва энди бўлажак нарсаларни ўйлаб йиғлар, дунёда ўзини ёлғиз сезарди. У шундай орқага тисарила-тисарила, ҳали ўша замонлар шимолдаги чакалакзор қоронғи ўрмонларда яшайдиган, ёғочдан чопиб ясалган санамларга топинадиган, ва ҳали унинг Авдий деган исмини ҳам билмайдиган бобокалонлари оша Хефсиманда ҳозир бўлган эди. Авдий исми анча кейинроқ бориб маълум бўлади ва унинг ўзи ҳам узоқ йигирманчи асрда дунёга келади...

Авдий Мураббий ушлаб олиб кетилган ўша анжир дарахти остида узоқ йиғлаб ўтирди. Кошкийди шунча ўртангани, бағрини тиглаганига яраша оламнинг маънос тақдири ўзгарса...

Кейин ўрнидан турди. Ғамбода бир ҳолда шаҳар сари йўл олди. Тунги Қуддус деворлари ортида халойиқ ҳайит арафаси осуда уйқуга чўмганди. Ёлғиз у юраги таҳликага тўлиб, сарсари шаҳар кезар ва яккаш сўроқларди: қани, Мураббий, унга не бўлди? Кейин унинг хаёлига ҳали ҳам кеч эмас, ҳали Мураббийни қутқариш мумкин, деган фикр келди ва йўлида учраган барча дарчаларни тақиллатишга тушди: «Одамлар, туринглар, хатар

келяпти! Ҳали вақт бор, Мураббийни қутқарайлик! Мен уни Россияга олиб кетаман. Ока деган дарёда бир холи орол бор...»

Авдийнинг фикрича, дарё ўртасидаги ўша оролда Мураббий ҳар қандай хавф-хатардан эмин бўлади. Шу ерда у дунёнинг буқаламунликлари ҳақида ўй суради. Эҳтимол, шу ерда Унга янги башорат келар ва у олис-олис замонларга одамзод учун янги йўл топар ва одамзодга янги илоҳий баркамоллик бахш этар, токи шунда у ўз зиммасига ихтиёрий тарзда ортган маҳдиулёлик бурчи ва мақсади қонли йўллардан ўтмагай, хорлик, хўрлик ва азоб-уқубатларга гирифтор бўлмагай. Ҳолбуки, у девона одамлар ва адолат деб, шу барча азобларни ўз устига олишга, таъқибларга дош беришга тайёр! Таъқиблар эса ашаддий ва шиддаткор! Ахир, келажак насларнинг бахт-саодати учун у ўша ҳалокатли вазифани ўз зиммасига олди. Инсонни азал адолатсизликларга даҳлдорлик зулмидан халос этиш йўли танланганда бундан қочиб қутулмоқнинг иложи ҳам йўқ. Зотан, табиий нарсаларда адолатсизлик бўлмайди. У фақат одамлар ўртасидагина мавжуд ва одамлардан бошланади. Бироқ мақсадга шундай гайритарихий йўл билан етиб бўлармикин? Аммо Мураббийнинг ушбу сабоғи инсон ўз шахсий манфаатларини қондириш учун интилганда, диёнат ва имон овозини ўчирганда, босганда, ўзини оқлаш учун сон-саноксиз баҳоналар тўқиганда, мен ёмонликка қарши ёмонлик билан жавоб беришга мажбур бўлдим деганда, ҳар сафар унутилмасмикин? Шу сабоқ унутилмаслиги учун бир оз бўлса-да, ишонч бормикин? Хилқатлар гултожи инсонни фаровонлик ва кулфатларда, қашшоқлик ва дов-давлатмандликда, ҳукм сурганда ва ҳукм сурмаганда ҳар доим унга ҳамроҳ ҳалокатли ҳирсу ҳаваслардан қайтариб бўлармикин? Шу сабоқ унутилмаслиги учун бир оз бўлса-да, ишонч бормикин? Хилқатлар тожи инсонни бошқалар устидан ҳукмронлик юритиш иштиёқи ҳамда жазавасидан қайтариш мумкинми? Мудом кўнгли-хушига нима келса, шуни қилишдан қайтариш

мумкинми? Ахир, ўзига бино қўйиш ва такаббурлик инсон куч-қудратда бўлган чоғда уни ҳукм юритиш ва зўрлик кўрсатишга ундайди; куч-қудратдан айрилган чоғда ҳам, ялтоқилик, мунофиқлик ва доғулилик билан яна ўша мақсад сари интилади. Шундай экан, ҳаётнинг асл маъноси нимадан иборат, асл мақсад нима, ниҳоят, бу саволга ким жавоб бера олади. Софлиги ва ҳақ-қонийлиги ҳеч кимда шубҳа уйғотмайдиган шундай жавоб борми ўзи?

Мураббий, сен, инсон яхшилик ва мурувват йўлига кирсин деб, оғир жазони бўйнингга олдинг. Ахир, шу икки нарса аслида оқилни аҳмоқдан ажратади. Инсон ер юзида қийналиб яшайди, унда ёмонлик томирлари жуда чуқур идиз отган. Ҳур фикр билан қанотланган ақлни, ўзида ёвузлик сарқитини бамисоли юқумли касалликдай буткул қуритган ва қақшатган мумтоз зотни — бизнинг мутлақ идеализмизни шу йўл билан тарбиялаб бўлармиди? Оҳ, қанийди шунга эриша олсак! Илоҳо, нега ўз устингга шунчалар оғир юк олдинг, тузатиб бўлмас дунёни тузатаман деб? Халоскорим, андак тўхта, ахир, сен уларни деб, ўлим азобини қабул қиляпсану, улар эса, кейин устингдан куладилар. Ҳа, ҳа, хахолаб куладилар, бошқалари эса минглаб йиллар ўтгач, моддий илм-фан Худога бўлган ишонч тамалларини батамом йўқотгандан, Сен бошдан кечирган барча нарсаларни чўпчак деб атагандан сўнг, айримлари Сени мазах ва масхара қилажаклар: «Савдойи! Тентак! Ким шундай қилсин деди? Кимга керак бу хочга миҳлаш томошаси? Кимни ҳайрон қолдирмоқчи бу билан? Нима берди бу одамга? Уни қилча бўлсин ўзгартиродими, бошқача қилолдими?» Сенинг жасоратингни бемаъни деб топадиган наслар ана шундай ўйлаяжаклар. Улар бу вақтга келиб, модда қурилишининг азал моҳиятини топажаклар ва ернинг тортиш кучини енгиб, коинот қаватлари сари йўл олиб, бир-бирлари билан очкўзлар каби осмонларни талаша-жаклар, сайёраларда ҳукмрон бўлгали уринажаклар, оламнинг чеки бўлмаса-да, уларга барибир оз кўри-

нажак. Ер юзида қўлларида ҳеч иш келмагач, кибру ҳаволарга берилиб ва барча нарсаларни унга қурбон қилароқ, Сен Мурувват тамалини ўрнатмоқни хаёл сурган заминнинг кулини кўкларга совуришдан ҳам тоймаяжаклар. Ўйлаб кўр, ахир, улар ўзларини Худодан ҳам юқори деб турганларида Худони тан олармидилар. Ҳамма-ҳамма нарсаларнинг кулини кўкка совурмоқчи Сенинг ҳам Хотирагни буткул йўқ қилиб ташламоқчи бўлаётганлар учун Сен фақат мажзубсан, холос. Ошўрлик, о содда Мураббийим, юр, бирга Волга, Ока томонга қочайлик, ўша дарё ўртасидаги хилват оролга борайлик, у ер Сен учун мисоли кўкдаги юлдуздай бўлади, ҳар ёқдан кўринадими-ю, ҳеч кимнинг қўли етмайди. Ўйлаб кўр, ҳали кеч эмас, ихтиёримизда ҳали бир кеча ва тонг бор, балким, Сен раҳмсиз қисматдан қутула биларсан? Ҳушингни йиғ, наҳот Сен танлаган йўл бирдан-бир тўғри йўл бўлса?

Азобдан Авдийнинг кўзлари лўқиллаб оғрир, у тунги дим Қуддус кўчаларини тинмай кезар, Яратган томонидан ер юзига азобли ва фожи қисмат учун, одамларга мангу сабоқ ва зикр учун юборилган Зотга ўз фикрини уқтиришга уринарди... Лекин одамзоднинг табиати шундайки, ҳеч ким бу маломатни ўз ҳисобига олмайди ва ҳар ким ўзича баҳона қидиради, гўё бунинг унга ҳеч дахли йўқ, гўё дунёнинг ишлари унинг иштирокисиз ҳам битади, нима бўпти, битса, битаверсин... Ўша холис ниятда қанчалар битмас-туганмас киноя яшириниб ётибди, инсон табиати шунчалар ҳисобга олинмаган унда...

Шаҳар дарвозаси атрофида айланиб юраркан, Авдий уч оёқли дайди итга дуч келди. Ит тўртинчи лат еган оёғини қорнига босиб турарди. Ит Авдийга мунглиғ ва ақлли кўзлари билан малқайди.

— Нима қилиб юрибсан, чўлогим, — деди у итни кўздан кечираркан. — Сен ҳам мендай саргардон экансан, менга эргаш.

Шундан сўнг, ит то тонг-азонгача Авдий билан сангиб юрди. Ит жуда зийрак, ҳамма нарсани тушунар-

ди. Тонг отди. Шаҳар уйгонди. Унинг ҳар кунги ташвиш, югур-югурлари бошланди. Бозорлар ва майдонлар саҳро бадавийларининг, юк ортган туялари, турли-туман мол-товарларга тўла от-аравалар, эшак-хачирлар, елкалари, бошларида нарса кўтарган ҳаммолларга тикилиб кетди. Бозор қизигандан қизиди, ола-говур, олди-сотди авжига минди... Бироқ кўпгина Қуддус шарифликлар шаҳарнинг оқ деворли ибодатгоҳига қараб йўл олишди, сўнг оломон у ердан қайнаб-тошиб Румо прокуратори Понтий Пилат саройига томон юрди. Уларга Авдий Каллистратов ҳам қўшилди: у гап Мураббийнинг тақдири устида бораётганлигини англади. Оломон билан бирга Ирод саройига етдилар, лекин қуролланган побонлар уларни нойиб қошига қўймадилар. Улар сарой олдида кутиб қолдилар. Кун эрталабдан қизиган, аммо халойиқ ҳамон оқиб келарди. Турли-туман одамлар бу ерга турли-туман истак-хоҳишлар билан йиғилмоқда эдилар. Серғулув оломон ўртасида нима гаплар бўлмайди дейсиз: бировлар пайгамбар Исони Румо нойиби ўзига берилган ҳуқуқ баробарида афв этади. Қуддуси шарифдан истаган томонга чиқариб юборади, фақат бу ерга ҳеч қачон қайтиб келмасликни шарт қилиб қўяди, дейишар, бошқалари эса ўлимга ҳукм қилинганлардан бирини ҳайит шарафига албатта озод қиладилар ва бу Исо бўлади, деб айтишар, учинчи бировлар Исони Худо Яхвенинг ўзи ҳамманинг кўз ўнгида қутқаради, деб ишонишарди. Лекин ҳаммалари ҳам саройда нима бўлаётганидан беҳабар интизорлик билан кутишарди. Оломон ичида таг-тути йўқ тахтни деб, бошидан айрилаётган девона устидан мазах қилиб кулгувчилар ҳам топилар, нега нойиб гапни чўзаяпти, калласини олиш керакми, шартта олиш керак, адибадини кўпайтириб нима қилади, қуёшнинг қиздираётганини қаранг, ҳали кун пешингача Ғулқофда ҳамма офтобда сарғайиб адабини ейди, дегувчилар ҳам йўқ эмасди. Бу Исо деганга гап топиб бериб бўларканми? Истаган одамнинг бошини айлантериб ташлайди. Албатта, у ерда ҳозир тоза шакарғуфторлик қила-

ётгандир, нойибни лақиллатиб ўтиргандир, Худо кўрсатмасин, нойиб ҳали уни қўйиб юбориши ҳам мумкин, бу ерда аҳмоқ бўлиб кутганимиз қолади... Исо ҳам хўп ғалати зот экан-да, роса ваъдаларни қуюқ қилди, лекин қани ўша Янги Салтанати? Мана энди, ўзини итдай осиб ўлдиришади... Шундай булар экан-да, дунёда...

Авдий уларнинг гап-сўзларини эшитиб, фиғони ошарди. «Уялмайсизларми, ахир шундай дегани! Ношукур, ноинсоф бандалар! Инсон руҳининг ўз-ўзи билан улуг курашини ерга уриб бўладими, ахир! Таҳқирламанглар уни! У билан фахрланиш керак, одамлар, унинг кўзи билан ўзингизга қаранглар!» — кўксини тиглаб, кўзёшлар тўкиб нола-фарёд чекарди Авдий Каллистратов, Қуддус шариф одамлари орасида. Лекин ҳеч ким унга қулоқ солмасди, биров ҳой, сен ҳам бормисан деб, писанд қилмасди. Ахир, ҳали у узоқ йигирманчи асрда тутилиши ҳам керак эди...

* * *

Ярим кеча челақлаб қуйган ёмғир аста тина бошлади. Яна алақайларга жала бўлиб ёггани йўл олди. Сўнг алоҳа тинди, фақат онда-сонда кечиккан томчиларини ташларди. Субҳи козиб палласи эди. Тип-тиниқ осмонда юлдузлар чарақлаб кўринди. Лекин осмоннинг туби ҳали қоронғу, фақат ёмғирдан сўнг уфқ четлари оқармоқда эди. Нам ерлардан, тун бўйи ёмғир тагида бўй чўзган ўт-ўланлардан салқин уфурарди.

Лекин чўл жониворларидан ҳеч қайсиси ҳаёт нашъасини ушбу соат Авдий Каллистратовдай ўткир ҳис қилолмасди. Гарчи унинг таъби очилмаган, лекин тирик ҳаётга чин дилдан шукрона ўқирди.

Бироқ Авдийнинг омади бор экан: куни кеча ҳаво қаттиқ исиган, шунинг учун тунда унчалик салқин тушмаган, Авдий совқотмаган эди. Гарчи у бошдан-оёқ ёмғирга бўккан, лат еган, жароҳатланган жойлари ачишиб, лўқиллаб турган бўлса ҳам, оғриқни енгиб,

хаёлини бир ерга тўплади, равшан фикр йўриги билан ўзини айни вақтнинг ичида ҳам узоқ ўтмиш, ҳам ҳозирги дамларида тасаввур эта олди. Энди ҳаёт унинг кўзларига тамомила бошқача кўринар, уни қисматнинг тухфаси деб қабул қилар, шу боис яшаш ва фикрлаш имкониятини янада кўпроқ қадрларди. Ёмғир тинган чоқда Авдий темир йўл кўприги остида ўтирар, бу ерга сўнгги кучларини сарфлаб қоронғуда базўр судралиб келганди...

Кўприк ости бир оз бўлса ҳам қуруқ эди. У худди сангилардай шу ерга кириб ўтирди. Бошини пана қилгудай жой топилганидан, бемалол хаёл суриш имконияти туғилганидан хурсанд эди. Кўприк таги гулдуросга тўла, одам худди ўрта аср жомесининг юксак равоқлари остида ўтиргандай бўларди. Тепадан поездлар ўтганда узоқлардан замбараклар бирваракай ўқ ёғдираётгандай ва сўнг мўлжални аста бошқа ёқларга олгандай кўринарди. Ўша кеча Авдийнинг хаёли эркин қуш мисоли парвоз қилди. Фикр туғиларкан, руҳни ўз-ўзидан ҳеч қандай тўсиқ билмай вақт ва макон чексизликлари сари озод эргаштириб кетарди. Авдий дам Исо ва Понтий Пилат ҳақида ўйлар, хаёлан ўша замонларда сайр қилар, боши тепасидан ўтиб бораётган поездларнинг гулдурос шовқин-суронлари ўзини қадим Яҳудога Гулқоф тоғидаги сершиква оломон ичра тасаввур қилишига ҳалал бермас ва ўша ерда бўлаётган барча воқеаларни ўз кўзлари била кўраётгандай бўларди. Гоҳ Москвани, Пушкин музейига борганини, болгар қўшиқчиларини тинглаганини эсларди. Кўз унгига ўзига икки томчи сувдай ўхшаш болгар йигитни келтирар, хаёлида унинг юзи, қўшиқ айтаётганда катта очилган оғзи жонланарди. Не олий оҳангларни яратарди болгар қўшиқчиларининг овозлари, унинг хаёли ва дилини не юксак парвозларга чоғларди улар! Отаси дьякон Калистратов черков қўшиқларини жону дили билан яхши кўрар, эшитганда йиғлаб кўнглини бўшатарди. Бир куни кимдир отасига замонавий роҳиба ўқиган гаройиб дуони берган эди. Ўша ёшгина жувон

болалар уйида тарбияланган, сўнг шу ерда мураббия бўлиб қолган, бир ярим ойгина бирга яшашган севган йигити уруш йиллари немис сувости кемаси чўктириб юборган ҳарбий кемада ҳалок бўлгач, роҳибалик удумини қабул қилган эди. Дьякон Каллистратов надомат ва салавот қўшилиб кетган ўша «кўнгил ҳужжати»ни ҳар сафар ўқиркан, кўзёшларини тиёлмасди. У, сабий Авдий уйнинг қизил пучмоғида эски пианино ёнида тик туриб, ўсмирларга хос жарангдор тоза овози билан чўкиб кетган кема ҳақидаги салавотни қироат қилиб ўқишини беҳад яхши кўрарди. Авдий болалар уйдан чиққан қизнинг тиловатини ёдлаб олганди:

«Осмон оқариб келяпти, ҳали қуёш чиқмаган, ҳали ҳамма уйқуда. Сенга, ҳар нарсани Кўргувчи ва ҳар нарсага Раҳм қилгувчи кўнгилдаги зоримни тиловат қилиб айтаман. Худоё, ўзинг кечиргайсан, то Сени ёд этмоқдан бурун ўз арз-додимни эсладим. Лекин мен то тирик эканман, шу тиловат билан яшагайман.

Сен Раҳими Раҳмонсан, Ҳақсан, Ҳаллоқсан, кечир, Сени ўз арзим ила безовта қилмоқдаман. Мен ўзим учун сўрамайман, менга дунё роҳат-фароғати даркор эмас, умрим чироғини узайтирмасанг ҳам майлига. Ёлғиз одамзод болаларининг дилларини халос этмоқликни тилайман. Сен Гаффори Оламсан, кўнгилларимизга муҳр босма, жаҳолатда қолдирма, токи яхшилик ва ёмонлик ёруғ оламда бирга мавжуд экан, бизни баҳонаи сабаб занжирларидан халос эт. Одамларнинг дил кўзларини очгайсан. Ўзим учун сўрамайман, тилим ожиз. Мен ҳар қандай ажр-оқибатингга ҳозирман — хоҳ жаҳаннам ўтига ташла ва хоҳ чек-чегараси йўқ Салтанатингга ол. Қисматимиз ўз қўлингда, ё Ҳаллоқ, ё Маллоқ!

Сенинг Роҳибайи қўлингман, ҳабий каломинг сомесиман, сенга якка-ёлғиз бир арзим бор, ўзга арзим йўқ. Дилимни ҳаёт ва дунё роҳатидан, қайғу-надоматидан, ўткинчи неъматларидан поку табар этдим. Сенинг пок Рухингга етишмоқ илтижоси билан шундай қилдим, Худоё.

Ёлғиз шуни сўрайман, мўъжизангни кўрсат: майли, ўша кема кечани кеча демай, кундузни кундуз демай,

уша йўлида ҳеч тўхтамай давом этсин, то само эврил-могида кун тунга батамом қуюлгунча, тун кунга батамом қуюлгунча. Майли, уша кема тўп-тўпхоналарни огизларин боғлаганча ҳеч тўхтамай уммонлардан уммонларга сузиб юрсин, денгиз тўлқинлари уввос солиб, шалдираб унинг тўшларига урилсин. Уммоннинг аччиқ сувлари унга шовуллаб тўкилсин, зарралар сочилсин, заррачалар зариллаб унга нафас берсин. У кема деворларининг қарсиллагани, машиналарнинг гурсиллагани, шамол билан кемага эргашган чорлоқларнинг гайқиллаганини эшитсин. Майли, кема энг узоқ уммонларнинг энг узоқ соҳилларидаги оппоқ шаҳарга йўл тутсин, лекин барибир у ерга энди ҳеч қачон етолмагай...

Сендан тилагим ана шу, холос. Тун-кун тиловат қилиб, фақат шуни сўрайман. Ё Раҳими Раҳмон, мағфиратингга бегона қилмагайсан, кечир, чўккан кемани тиловатимга қўшдим, арзимас дема. Сен умидлар даргоҳисан. Оҳимиз даргоҳингга етиб борсин. Сен Қодирсан, Қаҳҳорсан, Раҳмонсан. Ҳар нарсанинг боши сенда, охири ҳам сенда. Сенга ёлвориб борамиз. Сендан нажот сўраймиз ҳар қачон, ҳар қайда. Мен оламдан ўтганда, сендан ким илтижо қилади, ким ёлворади Худоё, майли уша кема уммонларингда, мангу-мангу уммонларингда чексизликлардан ҳам нарида сузиб юраверсин, Омин!»

Уша кеча роҳибанинг тиловати нима боисдан яна эсига тушганлигини унинг ўзи ҳам билмасди. Агар Учқудуққа мотоцикл миниб келган жувон учраб қолса, унга ҳам шу тиловатни ўқиб берардим, деган ўй хаёлидан лип этиб ўтди ва кулгиси қистади. Авдий беихтиёр кулиб юборди-да, э, бевош тентак, деди ўзига ўзи ва ҳолига маймунлар йиғлаб, шўрига шўрва тўкилиб, худди бесар, беватан ўғри-қароқчилардай кўприк тагида шумшайиб ўлтирганимни у кўриб қолса, нима бўларди, деб тасаввур қилди. Ким деб ўйларди мени, тагин шу аҳволда унга кема ҳақидаги тиловатни ўқиб бермоқчиман. Қип-қизил девона-ку, дерди у ва албатта, ҳақ чиқарди. Бу алфозда унинг кўзига кўринишдан

номус қилса ҳам, лекин барибир уни жуда кўргиси келди...

Авдий тонг оқаргунча кўприк остида ўтирди, унинг боши устидан қалдираб чўлнинг поездлари ўтарди. Лекин ҳаммадан кўпроқ хумор чопарларни ўйларди. Қаерда экан улар? Нима қилишаётган экан ҳозир? Жалпоқ-Создан ўтиб олишгандир, йўлда кетишаётгандир. Қаерда ҳозир Петруха, Лёнька ва бошқалар? Худди алвастидай тутқич бермайдиган Гришан-чи? Авдий кўпол хатога йўл қўйганлиги, янглишганлиги учун ҳозир қаттиқ ачинди. Гришан ютди, унинг қора иши тантана қилди, ҳаммаси жуда ёмон натижа билан тугади. Аттанг!!! Шундай бўлса-да, Авдий мана шу кунлар бошига тушган синоқлар бежиз кетмаганлигини тушунарди. Буларнинг барини кўриши керак эди. У чопарларни хатарли йўлдан қайтаролмади, лекин газетада чиқиши учун қизиқарли материал тўплади, бу материални ўз пешона тери билан топди.

Шу каби мулоҳазалар Авдийга андак тасалли берар, лекин жони, айниқса, Лёнькага ачишарди. Уни тўғри йўлга солиш мумкин эди, бироқ улгурмади.

Авдий Мўйинқум чўлларида барча кўрган-кечирганларини бирма-бир хаёлидан ўтказди. Бўриларни учратгани, кўкёл бўри ўқдай учиб бошидан ошиб ўтгани, аммо унга зиён етказмагани эсига тушди. Бу бир синоат, жуда ғалати ҳодиса. Бўрининг ўт чақнаган, ақли кўккўзлари бир умр унинг эсидан чиқмайди.

Аммо қаранглар-а, темир йўл узра яна қуёш чиқди ва ҳаёт ўзининг янги даврасига кирди. Тунги жаладан сўнг чўл гуркираб кетган эди. Ҳали ҳаво салқин, кўз иллаганча чўл мусаффо, кўк осмонда тўрғайлар сайрарди. Чўл ҳофизлари ер билан осмон ўртасида пир-пираб ўрлашар ва беҳудуд қўшиқ тўқишарди. Бу ерлардан олис-олисларда қайнаб ётган ҳаёт ҳақида дарак бериб поездлар чўлнинг у уфқидан бу уфқига шошилишарди.

Кечаси кўқдан ёққан оби раҳмат туфайли ўша чўл тонготарида ажиб тароват ва уйғунлик ҳоким эди.

Қуёш юқори кўтарилиб, қиздира бошлаши билан Авдий кийимларини қуритмоқчи бўлди. Уст-бошларини ечаркан, даҳшатга тушди. Улар далва-далва йиртилиб кетган, бу аҳволда одамлар кўзига кўрингандан ўлган маъқул эди. Баданига эса қараб бўлмас, соғ ери йўқ, ҳаммаёғи гурра, шиш, моматалоқ эди. Яхшиямки, ойнаси йўқ экан. Акс ҳолда ўзига қараб кўрқиб кетарди, лекин ойнасиз ҳам ҳаммаси унга равшан эди; юзига қўл теккизса безилларди.

Бундан ҳам баттар бўлиши мумкин эди, деб тасалли берарди у ўзига-ўзи. Ҳар қалай, тирик қолди-ку, шунинг ўзи тенги йўқ бахт эмасми, ахир.

Кўприк тагида ечинаркан, яна бир нарса кўнглини хира қилди. Паспорти билан озроқ пули бутунлай яроқсиз ҳолга келган эди. Йиқилганда паспорт гижим-гижим букланган, ёмғирдан сўнг эса таниб бўлмайдиган ҳолга келганди. Пулидан эса йигирма беш сўмлик билан битта ўн сўмликкина яроқли эди. Шу пул билан Авдий Москвага ва ундан Приокск шаҳрига етиб олиши керак эди.

Авдий Каллистратовни нохуш ўйлар чулғаб олди. Семинариядан ҳайдалгандан сўнг Авдийга тангроқ аҳволда яшашга тўғри келди. Опаси Варваранинг розилигини олиб, эски пианинони сотди. Варвара болалик чоғларида унда пианино чалишни ўрганган эди. Комиссион магазинда пианинони ярим пулга баҳолашди. Ҳозир бунақа музыка асбобига қизиқиш йўқ, улар ҳамма жойда тўлиб ётибди. Ҳатто эски магнитофонларни қўйишга жой топилмайди, пианинони қаерга сиғдирамиз деб, баҳоналар қилишди. Илож йўқ эди, шунга рози бўлишга тўғри келди. Мана энди ҳеч вақоси қолмади. Бундан ортиқ яна нима керак!

Янги кун туғди. Яшаш керак эди. Яна турмуш уринишлари хаёлпараст Каллистратовнинг ҳиқилдоғидан олди.

Кечаси билан кўприк тагида ўтириб ўйлаб чиқди. Энди бу ердан қандай қутулишнинг чорасини излаш керак эди, бундан ташқари қориннинг гамини ҳам ейиш керак.

Шунда Авдийнинг омади кулиб боқди. Кун ёришгач, у беркиниб ўтирган кўприк тагидан от-улов йўли ўтганини кўрди. Рост, бу йўлдан машиналар жуда сийрак қатнаса ажабмас. Йўловчи машинани кутса, Худо билади, яна қанча ўтиришга тўғри келади. Авдий энг яқин разъездгача пиёда юриб боришга қарор қилди. У ердан бир амаллаб Жалпоқ-Созгача етиб олар. Йўлга тушиш тадорикида Авдий нигоҳи билан атрофни тимирскилади: бир таёқ топилса, йўлда унга анча мадади тегарди. Поезддан қулаганда ўнг тиззаси лат еб, шишиб чиққан, энди қаттиқ огримокда эди. Атрофига олазарак назар ташлаб, Авдий кулиб юборди: «Петруха мени бошлаб урган таёқни Гришан ташлаб юборган бўлса-чи? Энди таёқни бошига урадими?» Таёқ топилмади. Лекин шу асно чўл ичидан кўприк томонга қандайдир машина келаётганлигини кўрди.

Бу юк машинаси бўлиб, тепасига қўлбола қилиб юпқа тахтадан айвонча ишланган эди. Шофёрнинг ёнида қўлида бола кўтарган хотин утирарди. Машина дарҳол тўхтади. Шофёр, юзи қорайган йирик қозоқ йигит кабинанинг ярим очиқ ойнасидан Авдийни қизиқиб томоша қилди.

— Ҳа, йигит, нима, лўлилар калтаклашдим сени?
— сўради у.

— Йўқ, лўлилар эмас. Ўзим поезддан йиқилиб тушдим.

— Маст эмасмисан?

— Мен умуман ичмайман.

Шофёр ва хотин ачиниб, оҳ-воҳ қилишди. Ўзаро қозоқчалаб гаплаша бошлашди. Улар «бечора» деган сўзни кўп такрорлашди.

— Ҳой, менга қара, ўтир машинага. Биз Жалпоқ-Созга кетяпмиз. Бўлмаса чўлда бир ўзинг ўлиб қолсан, бечора. Бу йўлдан машиналар кўп юрмайди.

Авдийнинг томоғига бир нарса ҳиқиллаб тикилди, йиглаб юборишдан ўзини базўр тийди, ёш боладай қувониб кетди.

— Раҳмат, биродар, — деди у қўлини кўксига қўйиб.
— Ўзим сиздан ола кетинг деб сўрамоқчи эдим. Юрол-
маяпман. Оёқ ишқал. Раҳмат.

Шофёр пастга тушди. Авдийга машинага чиқишга
ёрдамлашди.

— Қани буёққа кел. Сени кўтаришиб юборай,
бечора. Э, қўрқма, чиқавер. Тепада жун бор. Совхоз-
ники. Топшириб келаман. Қайтангга юмшоққина ўтира-
сан. Фақат чекмасанг бўлди.

— Мен умуман чекмайман. Ташвишланманг, —
жиддият билан ишонтирди уни Авдий. — Мен кечаси
ёмгирда қолиб кетдим. Тоза бўқдим. Бу ер иссиққина
экан...

— Майли, майли! Айтдим-қўйдим-да. Дамингни ол,
бечора.

Аёл кабинадан бошини чиқариб қаради. Шофёрга
алланарса деди:

— Хотиним сўраяпти, қорнинг очдир? — тушунтир-
ди шофёр жилмайиб.

— Жуда оч! — очигини айтиб қўя қолди Авдий. —
Раҳмат. Агар бир нима егулик бўлса, беринг, ўла-ўлгунча
унутмайман.

Авдийнинг назарида бир шиша қўй сути ва ўчоқда
ёпилган, ҳиди гуркираб турган оппоқ нон кечаси билан
чеккан азоблари учун кўкнинг унга инояти эди.

Қорни тўйгач, Авдий мой ва тер ҳиди анқиб турган
қўй жуни тиқилган қоп-қанорлар устида ухлаб қолди.
Машина кечаси жаладан сўнг тароват тўлган чўл бўйлаб
ҳамон кетиб борарди. Тузаладиган касал табибга дуч
келгандай бу йўл Авдийга шифо бўлди.

У машина тўхтаганда кўзини очди.

— Келдик. Сен қаерга борасан? — шофёр пастга
тушиб, орқадаги борт олдида юқорига қараб турарди.
— Ҳой, йигит! Тирикмисан!

— Тирик, тирик! Раҳмат, — жавоб қилди Авдий. —
Жалпоқ-Созга етиб келдикми?

— Ҳа, бекатга келдик. Биз энди хомашё омборига
борамиз.

— Мени қутқардингиз. Яна бир карра раҳмат. Хотинингизга ҳам катта раҳмат. Нима деб миннатдорчилик билдиришимни ҳам билмайман.

Авдий тепадан шофёрнинг ёрдамида тушаркан, оғриқдан инграб юборди.

— Аҳволинг жуда чатоқ, бечора. Сен касалхонага бор, — маслаҳат берди шофёр. — Таёқ бўлса, анча ишинг осонлашарди.

Вокзалгача Авдий ярим соат чўлоқланиб борди. Яхшиям, йўлда ётган тахта бўлагини кўтариб олган экан, ундан қўлтиқтаёқ ўрнида фойдаланди, юриши анча енгиллашди.

Темир йўл излари, кўтарма кўприклар, катта, кучли чироқлар, юк кранлари, келаётган ва жўнаётган поездлар, вокзал майдони ва умуман, бутун бекат шаҳарчаси узра овоз кучайтиргичдан буйруқлар, фармойишлар, эълонлар янграр, чўл узра таралар, локомотивлар ҳуштак чалар, пассажир поездларнинг келгани ва кетаётгани хабар қилинарди. Овоқдан келаётган Авдийга қайнаган ҳаёт дарров билинди. Атрофда одамлар ўз иш-ташвишлари билан югургилашиб юришар — Жалпоқ-Созни Туркистоннинг энг йирик бекатларидан бири деб ҳисоблашлари бежиз эмасди.

Чунтакда бор-йўғи ўттиз беш сўм билан нима қилиш, қайси поездда кетишга Авдийнинг боши қотиб қолган эди. Энди нима бўлади? Москвагача оддий вагоннинг билети ўттиз сўм турар экан, у ҳам билет бўлса ҳали. Тирикчилик-чи? Оёғи бу аҳволда, жароҳатлари-чи? Касалхонага борсамикин ёки дарҳол жўнаб кетаверсинми? Авдий хаёлга ботганча одам билан гавжум, дим бекат бинолари ичидан оқсоқланиб ўтиб борарди. Унинг тўзган, йиртиқ уст-боши, ажива қилиб ташланган афт-ангори, таяниб бораётган чурик тахтаси одамларнинг эътиборини тортар — ҳамма унга аланглаб қарамоқда эди. Авдий поездлар жадвали осилган майдонга чиққанида, ўзини милиция ходими кузатаётганини пайқади.

— Қани, тухта-чи, ҳей йигит! — чақирди уни милиционер яқинлашиб келаркан. Унинг серзарда юзи яхшиликдан дарак бермасди. — Бу ерда нима қилиб юрибсан? Ким бўласан?

— Менми?

— Ҳа, сен.

— Поездга чиқмоқчиман. Жадвал кўряпман.

— Ҳужжат борми?

— Қанақа ҳужжат?

— Оддий ҳужжат: паспорт, гувоҳнома, иш жойидан справка.

— Бор, мен фақат...

— Қани, кўрсат.

Авдий чайналди.

— Биласизми, ўртоқ, бу мен, ўртоқ, ўртоқ...

— Ўртоқ лейтенант, — гаши келиб деди милиционер.

— Мен, ўртоқ лейтенант, шуни айтмоқчийдимки...

— Нима демоқчи бўлганингни кейин билaveraмиз.

Ҳужжатларни ол.

Авдий товсиллана-товсиллана чўнтагидан гижимланиб таниб бўлмас аҳволга келган паспортини чиқарди.

— Мана, — деб узатди милиционерга. — Паспортим.

— Паспортмиш! — милиционер Авдийга гижиниб қаради. — Сен нимага мени лақиллатяпсан? Яна паспорт дейди! Ма, ол, ўзингга сийлов. Мен билан бўлимга борасан. Ўша ерда кимлигингни аниқлаймиз.

— Мен ахир, ўртоқ лейтенант... — ўзининг ночор аҳволдан, таяниб турган тахтасидан, атрофга бирин-бирин йигилаётган бекорчилардан хижолат чекиб деди Авдий, — мен, биласизми, газетанинг мухбириман.

— Ҳали, сен мухбирмисан! — хуноби ошди милиционернинг. Назарида уни очикдан-очик ва сурбетларча лақиллатишаётгандай туюлди. — Э, қани, бу ёққа юричи, мухбир!

Йигилган томошатаблар мазах қилиб кулишди.

— Толган гапини қаранг — мухбирмиш!

— Балки ҳали ташқи ишлар министриман ҳам дерсан?

Жаҳддор лейтенант орқасидан бориб, кутиш залидан ўтишга тўғри келди. Энди ким дуч келса, шу Авдийга ўтирилиб қарар, бир-бирларига пичирлашар, кулишарди. Катта ёғоч ўриндиқда юклари билан ўрнашиб олган оила ёнидан ўтиб бораётганда Авдийнинг қулогига узук-юлуқ сўзлар чалинди:

Кичкинтой қизча. Ойи, ойи, қаранг, ким бу?

Аёл. Вой, болагинам-эй, бу қароқчи. Кўрдингми, уни милиционер амакинг ушлаб олибди.

Эркак. Мунинг нимаси қароқчи. Патак ўгриси. Чўнтаккесар. Худди ўзи.

Аёл. Вой, нима деяпсан, Миша. Кўриниши ўзи шунақа бечора. Хилватроқ жойда дуч келсанг, сўйиб кетади...

Лекин Авдий учун энг даҳшатли, кутилмаган иш ҳали олдинда эди. Лейтенантнинг ортидан вокзал ёнидаги талай уйлардан бирининг эшигидан ичкарига қадам қўйган Авдий ўзини деразаси майдонга қараган каттакон милиция хонасида кўрди. Телефон қўйилган столда ўтирган унвони кичикроқ милиция ходими лейтенантни кўриб, ўрнидан турди.

— Ҳаммаси жойида, ўртоқ лейтенант, — деб ахборот берди у.

— Ўтир, Бекбулат. Мана яна бир меҳмон, — деб Авдийга ишора қилди лейтенант. — Қара, шаҳзодаларга ўхшайди! Яна мухбирман дейди!

Авдий ичкарига киргач, атрофга аланглаб қаради ва сал бўлмаса бақириб юборай деди. Шағамдай қотди. Не кўз билан кўрсинки! Эшиқдан кираверишда чап томонда қалин симлардан қўпол қилиб ясалган ва хонани полдан шипгача икки бўлакка ажратган тўсиқ орқасидаги бурчақда худди панжарага солинган махлуқлардай бўлиб чопарлар — наша йиғувчи хуморилар: Петруха, Лёнька, Махач, Коля, икки қўпоровчи чопар ва яна қандайдир болалар ҳаммаси бўлиб ўн-ўн икки чоғлик одам ўти-ришарди. Фақат Гришан кўринмасди. Булар орасида Ўзи йўқ эди.

— Болалар, нима қилди? Нега бундоқ бўлиб қолди? — беихтиёр оғзидан чиқиб кетди Авдийнинг.

Чопарлар миқ этишмади. Улар ҳатто қимирлашгани ҳам йўқ. Хуморилар панжара орқасида бир-бирларига зич тиқилишиб ўтиришар, башаралари жуда ўзгариб кетган, тумтайган, қовоқлари солиқ эди.

— Танидингми ошналарингни? — галати иршайди жаҳддор лейтенант.

— Албатта! — деди Авдий. — Булар ҳаммаси бизнинг болалар.

— Э, ҳали шундоқми! — ҳайрон қолди лейтенант Авдийга диққат билан разм солиб. — Нима, бу ошналарингни? — сўради у чопарлардан.

Ҳеч ким жавоб бермади. Ҳамма кўзини ердан узмай жим ўтирарди.

— Ҳей, сизлардан сўраяпман! — жаҳли чиқди лейтенантнинг. — Жавоб бермайсизларми? Майли, кўрамиз ҳали. Товага тушган қисқичбақадай сакратаман ҳали. Ҳамманга уч юз ўн еттинчини берганда, мени эслаб қоласанлар. Инсон қадами етмаган жойларга бориб ўтирасанлар. Ёшмиз дейсанлар-да. Ёшлигинга қараб ўтирмаймиз. Илгари суд бўлмагансанлар-да, а. Бу ҳисобга ўтмайди. Ҳа, ҳа, бу ҳисобга ўтмайди. Ашё билан қўлга тушдинглар! — у полда сочилиб ётган Авдийга таниш, наша билан тўлдирилган юкхалталар ва жомадонларни кўрсатди. Уларнинг айримлари очилган, айримлари йиртилган, у ер-бу ерда наша сочилиб ётар, хонани ёввойи гиёҳнинг оғир ҳиди тутганди. Стол устида телефон ёнида оғу солинган гугурт қутилари ва шиша идишчалар турарди. — Кўрсатиб қўяман жавоб бермасликни! Хафа бўлишди булар тагин! Ашё билан қўлга тушдинглар-ку! — деб такрорлади лейтенант тажанглиги ортиб, жаҳл устида унинг овози жаранглаб чиқа бошлади. — Мана, далил! Мана, ашёвий далиллар! Мана, сенларга афюн! — у наша тўла юкхалталарни тепиб кўрсатди. — Шайкаларингдан битта аблаҳ қочиб қутулди-да. Лекин у ҳам ҳали шу ерга — панжарага келиб ўтиради, ярамаслар! Турларинг! Тур, кимга айтяпман! Ялпайиб ўтириб олганини қаранг! Тикка бу ёққа қараб турларинг! Кўзингни олма! Кимга айтяпман

кузингни олма деб! Сенларга ухшаган ярамастар мени вагоннинг тагидан отишди. Мендан раҳм-шафқат кут-маларинг энди! Аблахлар, мишиқилар, қуролланиб олишибди! Яна нималарни истайдилар! Ҳаётим борича сизлар билан олишаман. Мен қандай олишишни биламан. Ҳамма поездларда, ҳамма йўлларда сизларни кутурган итдай тутиб оламан! Мендан ҳеч қаёққа қочиб қутулолмайсанлар! — кўпириб-тошиб қичқирарди у. — Сенлардан сўраяпман ким манави жулдурвоқи? Мухбирмиш! Ким бу рўдапо! — Лейтенант Авдийнинг қўлидан тутиб, панжара олдига судраб борди. — Айтларинг яхшиликча! Ошналарингми?

Бир зум ҳаммалари жим қолишди. Авдий чопарларнинг бадқовоқ башараларига разм соларкан, ҳеч ўз кўзларига ишонгиси кemasди. Шуларми кечагина чўлда поезд тўхтатган? Шуларми сўриб-сўриб наша чекиб, кайф сурган? Шуларми уни ўлгудай уриб, вагондан улоқтирган? Шуларми чаптаст болалар? Мана энди камарсиз шим кийиб, яланг оёқ бўлиб (заруратга олиб чиққанда қочиб кетмасинлар деб, шундай қилсалар эҳтимол), шўрларига шўрва тўкилиб, панжара ичида ночор тумтайиб ўтирибдилар.

— Охирги маротаба сўраяпман сенлардан, — газабидан бўғилиб деди лейтенант. — Мен тутиб келган мана-ви тавия ошналарингми, йўқми?

— Йўқ, ошнамиз эмас, — гўдинглаб ҳамма учун жавоб қилди Петруха, Авдийга истар-истамас қараб қўяркан.

— Нега ундай дейсан, Пётр? — ҳайратга тушди Авдий панжара томон судралиб яқинлашаркан. — Нима, мени эсдан чиқардингларми? — таъна қилгандай сўради у панжара ортидагилардан. — Сизларга жоним ачийди, — деб қўшиб қўйди у. — Қандай қилиб бундай бўлди?

— Таъзия билдирадиган жой эмас бу ер сизга, — силтаб ташлади уни лейтенант. — Мен энди ҳар битангдан алоҳида-алоҳида сўрайман, — пўписа қилди у чопарларга. — Ким ёлгон айтса, — бу барибир маълум

булади, — унга яна бир модда қўшилади. Қани-чи, сен айт, — деди у Махачга қарата.

— Бизданмас, — деб жавоб берди у сўлакайли лабларини қийшайтириб.

— Энди сен айт, — буюрди лейтенант Лёнькага.

— Бизданмас, — деди Лёнька ва оғир хўрсинди.

— Бизданмас, — деди маллабош Коля.

Ҳаммалари бир бошдан Авдийни танишни истамадилар.

Қизиқ, чопарларнинг бу қилиқлари Авдийнинг ҳамиятига тегди. Уларнинг ҳаммалари бир оғиздан, қатъий, ҳеч қандай шубҳага ўрин қолдирмай ундан воз кечишгани Авдий Каллистратовга ҳақоратлаган ва хўрлагандан баттар алам қилди. Авдийнинг бир зумда иситмаси чиқиб кетди, бошига ёрилгудай сирқироқ оғриқ кирди.

— Нима бўлди, нега мени танимайман деяпсизлар? — каловланиб сўрарди у. — Ахир мен...

— Гап бундоқ, «Нью-Йорк таймс»нинг мухбири, — майна қилиб уни тўхтатди лейтенант. — Кўп гапирдингиз, етар. «Ахир мен», «ахир сен». Бўлди, бас. Бошимни айлантирма. Сенсиз ҳам иш бошдан ошиб-тошиб ётибди. Жўна, бу ердан. Оёқ тагида ўралашаверма. Булар билан ишинг бўлмасин. Уларга қарши қонун бор. Шафқатсиз қонун. Оғу тайёрлагани, тарқатгани ва сотгани учун дарҳол жазога тортилади. Улар билан гап қисқа. Сен, мухбир ошна, тезроқ бу ердан туёгингни шиқиллат. Жўна. Бошқа кўзимга кўринма.

Жимлик чўкди. Авдий Каллистратов оғирлигини дам у оёғига, дам бу оёғига солиб, кетишга шошилмасди.

— Сен ўртоқ лейтенантнинг сўзларини эшитдингми? — шу пайтгача алақандай қоғозларни тўлдириш билан машғул милиционер ўртага тушди. — Эсинг борида жўна. Раҳмат дегину чиқиб кетавер.

— Сизда манави эшикнинг калити борми? — деб сўради Авдий темир эшикнинг осиглиқ қулфини кўрсатиб.

— Сенга нима? Бор, албатта, — деб жавоб берди лейтенант Авдийнинг нега шундай деб сўраганлигини тушунолмай.

— Унда очинг эшикни, — деди Авдий.

— Яна нима хоҳлайдилар? Э, кимсан ўзинг! — тутақиб кетди лейтенант. — Жонингдан тўйдингми! Мен сени!

— Ана-ана! Мени дарҳол панжарага ташлашингизни сўрайман. Жойим ўша ерда! — Авдийнинг чеҳраси ловуллаб ёнар, яна унинг қаттиқ жазаваси тутганди. Вагонда нашани ташқарига сочиб ташлаганда худди мана шундай бўлган эди. — Мени қамоққа олишлари ва суд қилишларини талаб этаман! — деб қичқирарди Авдий. — Мен ҳам мана шу адашган бадбахтларнинг бириман! Дунё разолат ва ярамасликларга тўлиб кетди! Худди улар каби мен ҳам жавобгарман. Мен ҳам наша йиққанман. Эшикни очинг. Мен улар билан бирга ўтирай. Судда улар тасдиқлашади айбим борлигини! Гуноҳларимизга тавба қиламиз, дилимиз пок бўлади...

Милицционер шунда қогозларини бир чеккага йигиштирди-да, ўрнидан дик этиб турди.

— Э, бу гирт жинни-ку, ўртоқ лейтенант. Қаранг башарасига. Жиннилиги шундоқ кўриниб турибди.

— Ақл-хушим жойида, — деб эътироз билдирди Авдий. — Мен улар билан тенг жазо тортишим керак! Жинни бўлиб нима қилибман?

— Шошма, шошма, — иккиланди лейтенант. Транспорт милициясидай оғир ишда шунча йиллар хизмат қилиб бунақа тентакликни энди кўриши эди: айтсанг, биров ишонмайди сира.

Орага сукут чўкди. Шу пайт кимдир ҳиқиллаб, сўнг ҳўнграб йиглаб юборди. Бошини деворга ўгириб олган Лёнька йигламоқда эди. Петруха унинг оғзини юмишга уринар, қулоғига бир нарсалар деб пўписа қиларди.

— Гап бундоқ ўртоқ, — деди лейтенант кутилмаганда юмшоқлик билан Авдийга. — Юр, ташқарига чиқайлик. Юр, юр, рост айтяпман.

Улар яна йуловчилар тикилиб кетган кутиш залига чиқдилар. Лейтенант Авдийни бўш скамейкага бошлаб келди, ўтиришга таклиф этди, кейин ўзи ҳам ёнига ўтирди.

— Сендан жуда ҳам илтимос қиламан, ўртоқ, — деди у бирдан дўстона бир самимият билан, — бизнинг ишимизга халал берма. Мабодо, мендан ўтган бўлса, кўнглингда олма. Ишимиз ўзи шундай, жуда қийин. Ўзинг ҳам кўрдинг-ку. Илтимос, ўрадиган жойингга жўна. Сен озодсан. Фақат бизга бошқа борма. Тушундингми, а?

Авдий аҳволимни қандай тушунтирсам, ушланган чопарлар ҳақидаги фикр-мулоҳазаларимни қандай баён қилсам экан деб, ўйлаб, хаёлини йиғиштираётган эди, лейтенант ўрнидан турди-ю, одамлар орасидан ёриб ўтиб, жўнаб қолди.

Йўловчилар бекорчиликдан тагин Авдийга аланг-жаланг кўз ташлай бошлашди: у турли-туман одамлар йиғилган шу халойиқ ичида ҳам отнинг қашқасидай кўзга ташланиб турмоқда эди. Кийимлари йиртилган, афт-башараси кўкарган, гурра бўлган, қўлтиғига тахта қистириб олган бир ҳоли-бир сар Авдий одамларнинг гашини келтириб, нафратини кўзирди. Устига-устак, уни ҳозиргина милиционер бу ерга ташлаб кетган эди.

Авдийнинг аҳволи тобора ёмонлашарди... Қаттиқ иситмалай бошлаган, боши сирқираб оғрирди. Кеча бўлиб ўтган воқеалар, тунги жала, шишиб юролмайд қолган оёғи, ниҳоят, оғир жазога дучор бўлган чопарлар билан ҳозирги учрашув — Авдийга булар ҳаммаси энди ўз кучини кўрсатмоқда эди. Авдийнинг бадани увишиб, тинмай қалтирай бошлади, жисми худди ёниб кетаётгандай эди. У қунишиб, бўйнини ичига тортиб ўтирар, ўрнидан туришга мажоли йўқ эди. Қуриб кетгур қўлтиқтаёқ эса оёқлари тагида ётарди.

Шунда мурдадай бўлиб қолган Авдийнинг кўз ўнги туман билан қопланди. Одамларнинг хира тортган, ёйилиб кетган гавдалари, афт-ангорлари яна чўзилиб, бужмайиб, бири узра бири қалашиб кетарди. Авдийнинг кўнгли беҳузур бўлар, фикрлари чувалашар, нафас олиши тобора

огирлашарди. Авдий одам тиқилинч, ҳавоси дим шу бегона залда бир ўзига келиб, бир ўзидан кетиб утирарди. «Вой, мазам қочиб кетяпти, — ўйларди у, — одамлар ҳам куп галати бўлишади-да. Ҳеч ким ҳеч кимга керак эмас. Ҳаммаёқ бўм-бўш, тирик зот қолмагандай». Авдий бу бирпасдан сўнг ўтиб кетади, яна ҳушим ўзимга келади, ўшанда анави қамоқдагиларга балки бирон ёрдамим тегиб қолар, деб умид қиларди. Куни кечагина уни ўласи қилиб уриб поезддан улоқтириб юборганларини у ҳозир ҳатто эсламас ҳам эди. Бу қабиҳ жиноятчилар, нодон қотиллар унинг раҳмини эмас, газабини келтиришлари, унда интиқом ҳиссини уйғотишлари керак эди аслида. Лекин хаёлпараст Авдий Каллистратов ҳаёт сабоқларини ўзлаштиришни истамас, бунда ҳеч қандай мантиқнинг фойдаси йўқ эди. Наша йиғувчиларнинг патароти — ўзининг ҳам патароти эканлигини у гайришуурий бир тарзда тушунарди. Бу фидойи раҳмдиллик гоёси ҳам тамомила енгилганлигидан дарак берарди. Чопарларни ҳалокат чоҳидан халос этиш унинг қўлидан келмади. Уларга ўз таъсирини ўтказолмади. Шу билан бирга ҳар нарсани кечириб юборавериш ҳам ожизлик аломати эканлигини тушунмай иложи йўқ эди, бу ҳали қанчалар огир оқибатларга олиб бориши мумкин...

Лекин барибир дунёда яхши одамлар қуриб кетгани йўқ, вокзалдаги тасодифий йўловчилар ичидан ҳам шундай киши топилди. Авдийнинг рўпарасидаги скамейкада юкларини олиб ўтирган, бошини рўмол билан ўраган, сочлари оқарган хотин унинг мазаси қочиб, ёрдамга муҳтож бўлиб қолганлигини сезди.

— Гражданин, — деб гапини бошлади-да, шу заҳоти оналарча меҳрибонлик билан сўради: — Тобинг қочдими, болам? Касал бўлиб қолганга ўхшайсан-ку?

— Тобим қочяпти, лекин сиз ташвиш чекманг, — деб илжайишга уринди Авдий.

— Ҳеч қандай ташвиши йўқ. Вой, худойим-ей, нима гап ўзи, бирон ердан йиқилиб тушдингми? Иссигинг жуда баланд-ку, — деди у Авдийнинг пешонасига қўлини теккизиб кўриб. — Кўзларинг ҳам қизариб кетибди.

Менга қара, болам. Сен ҳеч қаерга кетмай шу ерда ўтир. Мен бориб билиб келай, балки биронта врач топилиб қолар, эҳгимол сени касалхонага ётқизиш керақдир. Сени бу аҳволда қолдириб бўлмайти...

— Қўйинг, овора бўлманг, — дерди унга Авдий овози ичига тушиб кетган ҳолда.

— Йўқ, йўқ. Сен бирпас ўтира тур. Мен дарров қайтиб келаман...

Болали қўшни аёлдан нарсаларига қараб туришни сўради-да, раҳмдил хотин қайгадир кетди.

Орадан қанча вақт ўтди, Авдийнинг эсида йўқ. Унинг жуда мазаси қочди. Нима бўлаётганлигини энди фаҳмлади: томоғи қаттиқ оғрирди. Ҳатто тупугини ютолмасди. Ангина бўлса керак, деб ўйлади Авдий. У шунчалар ҳолдан тойган эдики, шу ернинг ўзида полга узала тушиб ётгиси келар — устидан босиб, топтаб ўтсалар ҳам майли эди — фақат кўз юмса бас, кўз юмса бас эди...

Авдийнинг кўзи эндигина илинган экан, бирдан кутиш залидаги халойиқ ҳаракатга келди, говур-гувур эшитилди. Авдий кўзини очди ва милиция хонасидан чопарларни олиб чиқишаётганини кўрди. Уларни тўрт томондан милиционерлар ўраб олганди. Тажанг лейтенант олдинда — одамлар унга йўл бўшатишар, унинг орқасидан қўллари боғланган чопарлар келишарди. Петруха, Махач, Лёнька, Коля, икки қўпоровчи ва яна аллакимлар — ўн кишининг ҳаммаси шу ерда эди. Уларни соқчилар вокзалдан қатор қилиб олиб чиқишарди.

Авдий зўр бериб, не машаққат билан тахтасини қўлтиғига қистирди-да, чопарлар орқасидан лўкиллади. Назарида жон-жаҳди билан ҳаракат қилаётгандек бўлса ҳам, лекин негадир барибир маҳбусларни қувиб етолмади. Йиғилган оломон орасидан у томонга ёриб ўтиш осон эмасди. Лекин чопарларни қандоқ олиб кетишаётганини яққол кўриб турди: вокзал эшиги олдида орқа дарчаси панжарали ёпиқ машина турар — икки милиционер чопар болаларнинг қўлтиқларидан кўтариб, ичкарига жилдириб юборишарди.

Кейин машинага соқчи утирди ва эшик ёпилди. Лейтенант ҳайдовчининг ёнига чиқди. Шундан сўнг машина вокзал майдонидан жўнаб кетди. Халойиқ ҳар турли тахминларни бичиб-тўқирди.

— Қароқчиларни ушлашибди. Бир гала.

— Анави уйларга кириб одамларни ўлдириб юрганлар шулар бўлса керак.

— Вой, қўрқиб кетяпман-е...

— Э, қароқчимиз шулар! Таги ҳўл болалар-ку ҳаммаси!

— Бола дейсан-а? Ҳозирги болалар дуч келган одамни ўлдириб кетади. Ҳеч нарсага қарамайди.

— Э, қўйинглар-е, барака топкурлар. Булар наша йиғадиган, банги болалар. Нашага келишган. Ҳар куни қанчасини тутишади юк вагонларда!..

— Шунча тутгани билан яна ёпирилиб келаверишади булар...

— Қандай замонларга қолдик...

Чопарларнинг аччиқ-аламли ҳикояси ана шундай тутади. Негалигини ўзи ҳам билмайди: Авдийнинг юраги бўм-бўш бўлиб қолди...

Авдий қаерда ўтирганини яхши эслолмай кутиш залига юрди. У оёқларини базўр судраб босар, боши оққан томонга кетмоқда эди. Шунда бояги сочлари оқарган хотинга дуч келди.

— Ҳа, мана ўзи, мана! — деди ўша хотин оқ халат кийган ҳамширага. — Сен қаёққа кетиб қолдинг, болам. Ахтариб юрибмиз. Мана, ҳамшира қиз келди. Иситмалаб турибсан шекилли. Юқумли касал эмасмикин, деб хавотир олишяпти.

— Ундаймас, — зўрға овози чиқди Авдийнинг.

Ҳамшира Авдийнинг пешонасига қўл теккизди.

— Иссиғи баланд, — деди у. — Нима бўлди? Сиздан балчиқ иси келяпти. Ичингиз кетяптими? — ўсмоқчилаб сўради у.

— Йўқ.

— Майли, фарқи йўқ. Медпунктга борайлик. Доктор кўради.

- Майли, мен тайёрман.
- Нарсаларингиз қаерда?
- Нарсаларим йўқ...

IV

Авдий Каллистратовни Жалпоқ-Соз бекат касалхонасига ётқизишди. Тунд юзли қозоқ врач Олия Исмоиловна касални кўриб, жиддий деди:

— Аҳволингиз унчалар ҳам яхши эмас. Лат еган оёгингизни мутахассис врач кўриши керак. Касал бошқа аъзоларингизга ҳам тарқаб кетмаслиги учун ҳозирча антибиотиклар билан даволаб турамиз. Лекин сиз бошингиздан нима кечирган бўлсангиз, ҳаммасини менга сўйлаб беришингиз керак. Нега қизиқиб қолди деб ўйламанг. Врач бўлганим учун сўраяпман...

Ҳаётда неча юзлаб, минглаб учрашувлар ва айриликлар ичида гоҳо шундайи ҳам бўладики, уни Худо етказди дейишдан бошқа иложимиз йўқ. Лекин бундай учрашувдан умуман ҳеч нарса чиқмаслиги ҳам мумкин, бироқ одам боласи буни фақат кейин тушунади — шунда у бир зум қўрқиб кетади ўша учрашув чиппакка чиқса, нима бўларди, деган фикрдан... Ахир учрашувнинг нима билан тугаши Худога эмас, одамларнинг ўзларига боғлиқ-ку.

Авдий Каллистратов шунга ўхшаш воқеани бошидан кечирди. Учинчи кун деганда касалхонага Авдийнинг олдига ўша қиз келди. Авдий уни фақат орзулар оламидагина кўрарди. Чунки қизнинг кимлигини билмасди. Бинобарин, одам боласи дунёда нималар ҳақида орзу қилмайди, дейсиз...

Кундузи турли муолажалардан сўнг беморнинг ҳарорати анча пасайди, кечга бориб эса ўттиз еттию учдан юқори кўтарилмади. Лекин оёқнинг шиши ҳамон қайтмаган, бунинг устига ўнг қовурғасининг биттаси синган экан, рентгенда дарз тушгани маълум бўлди. Умуман олганда, бемор соғая бошлаган эди. Авдийнинг кайфияти муътадил, шикоят қиладиган жойи йўқ эди. Олия

Исмоиловна ҳақиқий врачлардан экан, у билим, тажрибалари билангина эмас, бутун руй-равиши билан ҳам доволаркан. Унинг гап-сўзлари, муомаласи, муолажа тайинлаши беморнинг дилига умид ва ишонч бағишлар, касалликни енгиб ўтишига мадад берарди. У беморнинг руҳиятига донолик ва вазминлик билан таъсир ўтказардики, бошидан шунча савдоларни кечирган Авдий гоҳ инсонга бошқаларнинг ғамхўрлиги ва меҳрибончилиги нақадар зарур бўлишини, айниқса, қаттиқ ҳис қилди. Очигини айтганда, бир чеккаси, у касал бўлгани ва яхши врачнинг қўлига тушгани учун беҳад суюнди. Мўъжаз дарахтзор орасида жойлашган кўримсизгина ва сокин бекат касалхонасида у ўзини шунчалар хотиржам ва яхши сезмоқдайди.

Хиёбонга қараган, оппоқ пардалар тутилган дераза очиб қўйилган эди. Ҳавонинг иссиғи авжида. Палатадаги икки шериги ташқарига айлангани чиқишган, Авдий ёлғиз ўзи ётар ва тез-тез ҳароратини ўлчарди. У яна ҳарорат кўтарилишини сира истамасди. Дераза нарёгида ўткир пошналарнинг тақир-туқури эшитилди, аллаким навбатчи ҳамширадан уни сўради. Ким бўлди экан? Овоз Авдийга танишдек туюлди. Кўп ўтмай ҳамшира палата эшигини очди.

— Мана шу ерда ётибди.

— Салом! — деди қиз. — Каллистратов сизмисиз?

— Мен, — деб жавоб берди Авдий ўз кўзларига ишонмай.

Бу ўша Учқудуққа мотоцикл миниб келган ва Авдийнинг хаёлини ўғирлаб кетган қизнинг ўзгинаси эди. Авдий ўзини йўқотиб қўйган, қизнинг гаплари қулоқларига кирмас, у ҳақда жуда кўп ўйлаганлиги учунгина нима деётганлигини сўзи ҳали оғзидан чиқмасдан бурун уқиб оларди. Қизнинг исми-шарифи Инга Фёдоровна экан. Бу ерга илмий иш билан шугулланиш учун келганига уч йил бўлибди. Ўшандан бери Олия Исмоиловна билан таниш, дугона эди. Олия Исмоиловна унга Авдий ҳақида ҳикоя қилиб берибди. Инга Фёдоровна бунга қизиқиб қолибди. Ахир, сиз ҳам худди мен каби наша

масаласи билан машгул экансиз. Мен Мўйинқум нашасини ўрганиб юрибман. У шундай деб, нашанинг узундан-узоқ лотинча номини айтди. Шунинг учун олдингизга келдим, танишгани... балки сизга наша юзасидан бирон маълумот керакдир, деб ўйладим... Ахир, унинг назарида, журналистларга илмий маълумотлар ҳам зарур бўлади-ку.

Э, Худойим-ей, илмий маълумот дейди-я. Баногоҳ пайдо бўлиб лолу ҳайрон қилиб қўйдинг-ку. Сўзларинг қулогимга эмас, юрагимга оқиб кирапти. Фақат кўзларингни кўраётирман. Назаримда, дунёда бошқа ҳеч кимда бундай кўзлар йўқ. Мунажжим сон-саноксиз юлдузлар ичидан мана шундай ўз юлдузини топади. Лекин беҳабар одамларга барча юлдузлар мутлақо бир хил бўлиб кўринади. Авдий қизнинг нигоҳидан гўё қанот боғлаб учарди...

Буларнинг барини Авдий кейин ёлғиз қолгач ва ўзини босиб олгач, бирма-бир хотирасида тиклади. Ўша илк дамларда эса худди жинни бўлиб қолгандек эди. Рост, Инга Фёдоровна буни унинг иссиғи чиқаётганига йўйган бўлиши мумкин. Ахир, фақат тентак одамгина дабдурустан: «Доим сизни ўйлаганимни қаердан билдингиз?» — деб сўрайди-да. Қиз жавоб ўрнига қошларини ҳайрон бўлиб чимирди. Шунда у янада гўзалроқ кўринди ва сирли жилмайиб қўйди. Агар қиз шу бемаъни, маза-матраси йўқ сўзларни бачканалик ва ёки суюқлик деб қабул қилса борми, Авдий унда ҳеч қачон ўзини кечирмас, умр бўйи қийналиб ўтарди. Лекин Худонинг марҳаматчилиги, қиз унинг сўзига алоҳида аҳамият бермади. Бунга одобикроми йўл қўймади. Шундан сўнг улар қизнинг Учқудуққа мотоциклда боргани, биринчи марта қандай кўришганларини кула-кула эслашди. Авдий шу унутилмас учрашувдан бир кун кейин чўлда Петруха ва Лёнька деган чопар болалар билан вертолётдан қочиб ўтлар ичига беркинганларини гапириб берди. Инга Фёдоровна қотиб-қотиб кулди. Маълум бўлишича, Инга Фёдоровна вертолётда Тошкентдан келган махсус илмий экспедиция билан бирга учган экан. Тошкентдаги илмий текшириш

институтларидан бири ёввойи нашани у ўсадиган ерларда кимёвий-биологик қуритиш устида шугулланаётган экан. Шунда Авдийга банг билан кураш икки томонлама олиб борилаётганлиги аён бўлди: ҳам гиёҳвандлик йўқотилмоқчи, ҳам огули гиёҳлар қуритилмоқчи. Лекин буни ҳал қилиш дунёнинг ҳамма жойларида ҳам осон эмасга ўхшайди. Инга Фёдоровнанинг тушунтиришича, нашанинг ўсиши ва купайишига йўл қўймайдиган кимёвий дориларни топиш қийин эмас. Аммо бу усул нашадан ҳам баттароқ фалокатга сабабчи бўлади, у ерни хароб қилади. Ва у камида икки юз йилга ишдан чиқади. Гиёҳвандлик билан кураш йўлида табиатни хонавайрон қилиш — бу ҳам ақлдан эмас: таёқнинг икки учи бор. Инга Фёдоровна олиб бораётган илмий текшириш доирасига шу мураккаб табиат муаммоларини ечишнинг энг оқил йўллари ва усулларини ахтариш ҳам кирарди. О Худойим-ей, деб ўйларди Авдий, агар табиат фикр қилиш қобилиятига эга бўлганда, ўз ҳолича ўсиб ётган гиёҳлар билан инсоннинг маънавий бузилиши ўртасидаги даҳшатли ўзаро боғлиқлик унинг елкасига қанчалар оғир юк бўлиб тушарди. О даҳмаза!..

* * *

Авдий Калистратов Инга Фёдоровна билан ўрталарида тутилган муносабатларни «тақдиримда янги давр» деб атар ва бунда ростдан ҳам, ҳеч қандай муболаға йўқ эди. Она шахрига қайтиб келганининг нақ эртасигаёқ қизга узундан-узоқ хат ёзди. Бу-ку, майли. Лекин йўлда поезд беш дақиқадан кўп тўхтаган ҳар бир бекатдан откриткалар ёзиб жўнатганлигини айтмайсизми. Бу оддий ошиқ-маъшукликка ўхшамасди. Авдий ўз ҳаёт йўлида Инга Фёдоровнани учратгандан бери шунчалар ҳаяжон ҳамда изтироблар ичида яшар эдики, буларни асло ақлга сиғдириб бўлмасди.

У қизга ёзарди: «Менга нима бўляпти — ҳеч ақлим етмайди! Ўзимни вазмин, босиқ одам, деб ҳисоблардим. Ақлим ҳам, туйғуларим ҳам, бир-бирларига равон, уйғун

эди. Энди эса, ҳатто нима қилаётганимни ўзим билмайман. Дарвоқе, ҳеч нарсани билишни, таҳлил этишни истамайман. Нега шундай, ҳайронман. Бошимга худди тоғ кўчкисидай бахт ёғилди. Мен шу кўчкининг тагида қолдим. Бир ҳужжатли фильмда кўрган эдим — оппоқ қор тоғ кўчкиси йўлида учраган жамийки нарсаларни совуриб, эргаштириб кетади. Шундай кўчки менинг устимга ҳам ёғилди. Дунёда бошқа бундай бахтиёр одам йўқ, бўлмаган ҳам; омадим бор экан, мен худди ногорасини чертиб ўйинга тушаётган ёввойи одамга ўхшайман. Шу ёз бошимга ёғдирган барча нағмалари учун тақдиримдан розиман: ахир, у мени тирик қолдирди, ҳаёт қийновларию гирдобларини кўриш имконини берди; бошқа яна қайда кўриш мумкин буларнинг барини. Бир шахс доирасидаги муҳаббат — бу чинакам руҳий инқилоб, дердим! Шундай экан, унда яшасин руҳий инқилоб! Совургувчи ва қайта яратгувчи!

Бошолмон сўзларим учун кечир, Инга. Лекин мен сени севаман! Мен учун қанчалар азиз эканлигингни ифодалай олмайман, бунга сўзим ҳам, кучим ҳам етмайди...

Ижозат эт, нафасимни ростлаб олай. Редакцияга бордим. Ҳаммасини мухтасар гапириб бердим. Очеркни тезлатишни айтишяпти, очеркни кутишяпти. Балки бу муҳим мавзуда бир туркум очерклар ёзарман. Агар ниятим йўлдошим бўлса, шояд доимий ишлаш учун шу газетада қолдиришар. Лекин бу ҳақда гапиришга вақт эрта. Муҳими, эртага ёзишга ўтираман. Сафарда атай ҳеч нарса ёзиб бормадим. Ҳаммасини бир чеккадан хотирада тиклашга тўғри келади.

Нима қилганда ҳам, оғу тарқатганлиги учун оғир ва адолатли, қонуний жазосини кутаётган чопарларнинг тақдирларига мен бепарво қараёлмайман. Уларни қисмати аччиқ ва ўнгмаган тирик одамлар деб биламан. Айниқса, Лёнькага ачинаман. Болакай хароб бўляпти. Бу ерда яна ўша ахлоқий масала кўндаланг бўлиб туради. Бу ҳақда сен билан кўп гаплашганмиз, Инга, Сен мутлақо ҳақсан, Инга, Ер куррасининг ҳар қандай нуқтасида рўй берган ҳар қандай инсоннинг ҳар қандай жинояти,

ҳар қандай ёвузлиги, гарчи биз бундан беҳабар бўлсак-да, ва гарчи биз бундан жуда йироқда турсак-да, ва бу ҳақда ҳеч нарса билишни истамасак-да, барибир барчамизга тааллуқдир. Яшириб ўтирадиган жойи йўқ, гоҳи масҳара қилиб кулиб қўямиз: қаранглар-а, бизнинг рақибларимиз қандай аҳволга тушишибди, деймиз. Лекин газеталар мамлакатимиздан ташқарида бўлаётган жиноятлар ҳақида ёзиб тўғри қилишади, бунинг ўзига яраша чуқур маъноси бор. Зотан дунёда инсон елкасига тушган барча оғирчиликларнинг ўз мувозанати мавжуд, коинотда бирдан-бир фикрловчи хилқат — бу одам ва уларнинг мана шу хислатлари, — биз буни истаймизми, истамаймизми, уларни бир-бирларидан ўзаро айириб турган барча нарсалардан кўра афзалроқдир. Барча қарама-қаршиликларимизга қарамасдан, биз охир-оқибат ана шунга келамиз. Ер юзида ақл-идрок тантанаси шу бўлади.

Инга, шундан гоётда хурсандманки, мени ҳаяжон ва ташвишга солаётган нарсалар ҳақида сенга бемалол ёзишим мумкин, чунки мени тушунасан, мен бунга аминман. Тўхтовсиз хатлар ёзавериб, жонингга тегиб кетаманми деб, қўрқаман. Нима қилай, ёзмай туролмайман, иложи йўқ, акс ҳолда чидаёлмайман. Фикру хаёлим сенда, доим сен билан бўлишни истайман. Гоҳо қанийди, яна Мўйинқумга бориб қолсам, мотоциклда Учқудуққа келганингни кўрсам, мен шўрлик художўй фикри жаҳидни бир қарашда асиру мубтало этганингни ҳис қилсам, дейман. Ўшанда сени кўриб, шу қадар лол қолган эдимки, ҳали-ҳанузгача эсласам, юрагим гурсиллаб уриб кетади, ўзимни қўйгани жой тополмай қоламан. Одам буни айтишга ҳам ҳатто хижолат чекади. Сен замонавий либосларда мисоли ойдан тушган илоҳадай бўлдинг...

Мана шуларни эслаб ўтирарканман, ўшанда, чопарлар билан тўқнашганларимда инсон азоб-уқубатлари тошу тарозусида майли, зиғирча бўлса-да, ёмонлик камайиб, яхшиликнинг ҳиссаси андаккина кўпайишига хизмат қилолмаганимдан ўкинаман. Улар Худодан

кўрқадилар, деб ўйловдим. Лекин уларнинг Худоси пул экан. Мана ҳозир ўша чопар болаларга қандай ёрдам беришим мумкин, деган фикр мени қийнайди. Такдир экан, уларга дуч келдим, улар ўртасида бўлдим. Мен аввало тавба-тазарруни назарда тутяпман. Мен уларга тавба йўлини кўрсатмоқчи эдим. Тавба — инсоният руҳияти тарихининг энг улуг неъматларидандир. Бизнинг кунларда унинг сариқ чақачалик эътибори қолмади. Ҳозирги замон кишисининг маънавий дунёсидан у тамомила бадарга қилинди. Лекин одам тавба-тазаррусиз одам бўлиши мумкинми? Хоҳ хатти-ҳаракатда, хоҳ ўй-фикрларда, хоҳ ўзини қийнаб ўртанишларда, хоҳ изтироб, пушаймонликларда айби, хатосини тан олиб, ларзага тушмоғи ва кўзи очилмоғисиз инсон — инсон бўлармиди?.. Ҳақиқатнинг йўли — камолотга эришмоқликнинг кундалик йўлдир...

О, Худойим, яна ўша эски гапга тушиб кетибман-ку! Мени кечир, Инга. Юрагим тошиб кетяпти, чунки фақат сени ўйлайман. Назаримда, сенга айтишим керак бўлган гапларнинг юз мингдан бирини ҳам айтиб улгуролмаётгандайман...

Қанийди, сени тезроқ, тезроқ кўра қолсам, ахир мундоқ ўйлаб қарасам, кўришмаганимизга бир ҳафта бўлибди...

Жуда, жуда соғиндим. Дилим тинмасдан ўртанади. Бошқа ҳамма ҳаёт ташвишлари мен учун ўз қимматини йўқотди, ҳеч нарсага арзимайдиган нарса бўлиб қолди, ажойиб...»

* * *

Июль охирлаб қолганди. Кунлардан бир кун мен газета редакциясидан кўнглим хира бўлиб чиқдим. Юрагимга қил сиғмасди. Негаки, кутилмаганда менинг чўл очеркларимга муҳаррирнинг муносабати ўзгарган эди. Зарбдор материал олиб келиш учун мени илҳомлантирган редакциядаги ўртоқлар ҳам энди ўзларини галати, худди айб иш қилиб қўйгандай тутишарди.

Буларни кутариш менга огир эди. Кишилар олдимда ўзларини алланечук гуноҳкор деб ҳис қилсалар, бундан шу қадар қаттиқ қийналаманки, уларни тезроқ виждон азобидан қутқариш пайига тушаман, токи, мени кўрганда, қисилиб-қимтиниб ўтирмасинлар дейман. Акс ҳолда уларнинг айблари учун ўзимни айбдор ҳисоблай бошлайман...

Редакциядан чиқиб кетарканман, бу ерга бошқа қадам босмайман, нима қиламан кўзларига хунук кўри-ниб, агар керак бўлсам чақиришар, деб ўйладим. Агар чақиришмаса, яна ўзларига ҳавола. Жилла қурса, бу ишдан ҳеч нарса чиқмаганлиги ва умид иплари кесил-ганлигини биламан-ку.

Россияда ёзнинг энг гўзал чоғлари эди. Мен хиёбон-лардан ўтиб борар, ичимга чироқ ёқса ёримасди. Чўл очеркларини ёзиш учун қанча куч-қувват сарфладим, уларда ўзимнинг гражданлик дардимни баён қилмоқчи бўлдим, изҳори дил ва башорат каби қоғозга туширдим. Лекин кутилмаганда, мамлакатнинг обрўи деган қан-дайдир гаплар чиқди (бундоқ ўйлаб кўринг-а, биз ўзи-миздан ўзимиз нимани яширамиз?), мана энди, не машаққатлар эвазига қўлга кирган чўл очеркларим шу гап-сўзлар тагида кўмилиб кетмоқчи. Қанчалар хафа бўлганимни сўз билан ифодалаб беролмайман. Яна энг алам қиладиган жойи шундаки, муҳаррир нима дейди деиш:

— Балки буларнинг барини юқори идораларга маълумот тариқасида ёзиб бериш керақдир. Зарур чоралар кўрилар, ахир.

Ҳа, шундай деди.

Мен эсам, тоқатим тоқ бўлиб, эътироз билдирдим:

— Қачонгача биз ўзимизни ҳатто фалокатларимиз ҳам бошқаларникидан яхши деб, ишонтирамиз?

— Бунга фалокатнинг нима алоқаси бор? — қовоғи-ни уйди муҳаррир.

— Алоқаси шуки, гиёҳвандлик ҳам ижтимоий фало-кат.

Кейин кетдим. Фақат Инганинг хатларигина кўн-гимга ёруғлик олиб кирарди. Уни соғиниб, кўргим

келса, дарҳол хатларини такрор-такрор ўқирдим. Телепатия бор, мен бунга ишонаман. Акс ҳолда мени тинимсиз ўйлатган, қийноққа солган, ҳаммадан кўпроқ тўлқинлантирган ва ташвишга қўйган нарсалар ҳақида аввалроқ унинг хатларида гап очилганлигини қандоқ тушунтириш мумкин? Бу хатлар менга умид ва ишонч бағишларди. Йўқ, қисмат мени алдамади, менинг устимдан кулмади. Ахир, ҳозирги замоннинг ёшгина жувонларига менга ўхшаганлар ёқармиди, асло? Мен одобахлоқ ҳақида эски тушунчаларда юрган, омади чопмаган, ови юрса-да, дови юрмаган, ўқиб-ўқимаган бир лакалов бўлсам? Алп қомат, алп тақлид йигитларга тенгашолмасам? Бироқ Инга хатларида менга шунчалар ишонч билдирар, ҳурмат-эътибор кўрсатар ва энг муҳими, қалбнинг майлини очиқ ифодалар эдики, бундан гўё менга қанот битар, кўнглим кўтариларди. Уни, менинг Ингамни учратганимдан қанчалар шоду бахтиёр эдим! Севгининг фасонаси ҳам шунда, бир-бирига тинимсиз талпинишда эмасми...

Ҳозирча ҳеч қандай турмуш икир-чикирларига дуч келмаган эдик. Шунга қарамасдан, бундай ташвишлар борлиги ва уларни ечиш зарурлигидан хурсанд эдим. Мен муқим даромади бўлган тайинли бир ишнинг бошини тутишим керак эди. Шу кунгача отамнинг эски китобларини сотиб тирикчилик ўтказиб турар ва бундан ҳаддан ортиқ эзилардим. Мен Осиёга, Инганинг олдига бориш хаёлида юрардим. Ўша ерда ишга жойлашсам, илдиз отсам, доим унинг ёнида бўлсам, дердим. Унинг экспедициясига ёрдамчи ишчи бўлиб киришга, тадқиқотларни муваффақиятли олиб боришлари учун кўмаклашишга тайёр эдим. Бир чеккаси, бу тадқиқотларга энди бефарқ қарай олмасдим. Икковимизнинг умумий манфаатларимиз шу ерда бирлашар эди: мен гиёҳвандликни ахлоқий-маънавий йўл билан йўқотишни кўзлар, у эса шу вазифани илмий жиҳатдан ҳал қилиш устида ишларди. Унинг ўз ишига берилганлигини кўриб, завқим келарди. Ваҳоланки, унинг иши унчалик эътиборни ҳам тортмас, обрў, шон-шуҳрат ҳам

ваъда қилмас, тез кўтарилиш учун пиллапоя ҳам бўлолмасди. Очигини айтганда, Инга ёввойи ҳолда ўсадиган нашапояни йўқотишдек илмий муаммо устида жиддий текшириш олиб бораётган бирдан-бир киши эди. Унинг ўзи шу ердан, жамбулик эди. Тошкентда ўқиган эди. Илмий ишининг худди мапа шу соҳасини танлашида албатта, буларнинг бари маълум даражада ўз таъсирини ўтказганди.

Инга ҳаётининг ўзига яраша ишқаликлари ҳам йўқ эмасди. Олдинги эри — ҳарбий учувчи билан уч йилдан бери бирга туришмасди. Инга ўғил кўргач, ажралишган эди. Ҳозир учувчи бошқага уylanмоқчи бўлиб юрарди. Шунинг учун Инга билан охирги марта учрашиб, ҳаммасини ва айниқса, ўғилча тақдирини бир йўла ҳал қилишлари керак эди. Кичкина Игорь Жамбулда бобоси ҳамда момоси қўлида, докторлар хонадонида тарбияланар, лекин Инга ўғли доимо ўзи билан бирга туришини истарди. Инга хатларидан бирида ўғлимни кузда Жалпоқ-Созга олиб келмоқчиман, темирйўлчилар боғчасидан жой ваъда қилишяпти, деб ёзганида, мен бундан чандон хурсанд бўлдим ва унга мендан нима лозим эса, ҳаммасини бажонидил адо этажагимни билдириб, жавоб ёзиб юбордим.

Шундан кейин у кузда дам олгани чиқаман, бирга Жамбулга борсак, ўғилчани ва ота-онамни кўриб келсак, деб хат ёзди. Биргаликда сафар қилишимиз ҳақидаги гапдан ниҳоятда тўлқинланиб кетдим. Унга истаган пайтда боришга тайёр эканлигим, ундан жонимни ҳам аямаслигим, умуман олганда, доимо ҳар икковимизнинг, ва энг аввало, унинг манфаатларини кўзлаб иш тутмоқчилигимни ёзиб юбордим. Сенга фойдам тегса ва сенга керак бўлсам, менинг бахтим шу, дедим.

Кузда турмушимизни ҳал қилишимиз керак эди. Ўй-хаёлим фақат шу билан банд эди. Жамбулга Инганинг ота-онаси ва кичкина Игорни кўргани боришимизни ўйлаб, ўзимни қўйгани жой тополмасдим. Кўп нарсалар шунга боғлиқ эди. Сафарнинг ўзи бўлмайди, маблағ

керак эди. Боришнинг ўзига қанча пул кетади. Мўйинқум очеркларининг чиқишига умид боғлаган эдим. Лекин, афсуски, бу ҳам чиппакка чиқди. Шундан сўнг область босмахонасига вақтинча тунги корректор бўлиб ишга кирдим. Шу билан бир куним ўтиб турди...

Ниҳоят, яна Ингадан хат олдим. У хатида Жалпоқ-Созга октябрь ойининг охирларида кела оласанми, агар кела олсанг, ноябрь байрамига бирга Жамбулга борар эдик, деб ёзарди...

Мен бошимдан ҳушим учиб, ўша заҳоти телеграмма жўнатай деб шаҳар телеграфига югурдим... Китобларни тезроқ сотиб, йўлга тушиш керак эди.

V

Обер-Кандалов Мўйинқумда кийик қирғинига одам қидириб вокзални айланиб юрганида Авдий Каллистратовга дуч келди.

Бу юмушни Обер-Кандаловга топширган одам ишнинг кўзини биларкан. Кандалов кўпни кўрган киши, темир йўл ёнғиндан сақлаш идорасида комендант бўлиб жойлашиб олган, илгари ҳарбийда ва бунинг устига жазо батальонида хизмат қилгани, (бир балоси бордир-ку, ахир!) чўлдаги шошилиш тадбирга жуда мос тушарди. Бунда Кандаловнинг ўзи ҳам баъзи бир нарсаларни кўз остига олиб қўйган эди. Область бошқармасига гўшт топшириш планини бажаришга ёрдамлашсам, ўзимни анча тиклаб оламан ва айрим область идораларининг кўмак қўшиши билан партия аъзолигига тикланаман, деб мўлжалларди. Ахир уни қандайдир пул, мол ўғирлаганлиги ёки оғир суиистеъ-молларга йўл қўйганлиги учун партиядан ўчирганлари йўқ-ку. Давлатга ҳам заррача зиёни теккан эмас. Камдан-кам учрайдиган қилғилик билан қўлга тушган; жазо батальони казармаларида бор-йўғи эркаклар билан ётган: хизмат мавқеидан фойдаланиб, уларни шунга мажбур қилган, холос. Хўп, муддатдан ташқари хизматга қолган старшина айб қилиб қўйибди, хўп, баъзи

мафкураси шубҳали шахслар ва айниқса, турли-туман мазҳабчилару гиёҳвандларни зўрлабди, хўп, шунга шунчами, уларнинг нимасига ачиниб ўтириш керак? Қачонгача шуни деб, уни оқ калтак-қора калтак қилиш мумкин? Хотини ташлаб кетганининг ўзи етмайдими? Хўп, ичса ичибди, лекин ким ичмайди ҳозир? Ҳолбуки, агар эътибор билан қарашса, у жуда ҳам керакли одам-ку. Мана, жиддий бир ишни топширишди. Кўз очиб-юмгунча одам тўплаб келмадими, ахир. Ярим кечаси вокзалга борди. Халойиққа шундоқ сарасоф солди. Унинг кўзлари пишиб кетган. Дарров Мўйинқумга боришга тайёр, пулга муҳтож, мўмай даромадга суяги йўқ одамларни ажратиб олди. Авдий Каллистратовни ҳам ана шунда учратди.

Авдий, Кандаловнинг таклифини муҳтожлик туфайлигина қабул қилгани йўқ: у ҳеч кутмаган, гоятда ташвишли бир ҳол рўй берди — Инга Фёдоровнанинг хати бўйича Жалпоқ-Созга келиб, уни бу ерда топмади. Жуда маънос тортиб қолди. Лекин бу шунчалик хафа бўлишга арзирмиди, номаълум эди. Самолётда келди. Самолётга чиқиш учун Москвага борди. Кунни бўйи югуриб юриб билет топди. Олмаотадан бу ергача поездга ўтирди. Ниҳоят, икки кун деганда, касалхонага қўшни лаборатория ҳовлисидаги мўъжазгина уйга етиб келса, эшик берк. Калит солинадиган тешиқда Инга Фёдоровна икки энлик хат қолдирган экан. Унда вокзал почтасидан Авдий номига ёзилган мактубни талаб қилиб олишни сўраган эди. Авдий зудлик билан почтага чопди. Унга хатни дарҳол топширишди. У юраги уришдан тўхтаб қолай деб, кичкина боғчага кириб, скамейкага ўтирди-да, хатни очди:

«Авдий, меҳрибоним, мени кечир. Бундай англашил-мовчиликни билганимда, сенга ҳозирча келмай тур деб, хабар қилган бўлардим. Ҳойнаҳой, жўнатган телеграммамни олмагандирсан, йўлга чиққандирсан, бу пайтда. Гап шундаки, Жамбулга кутилмаганда Игорнинг отаси келиб, бола хусусида судга ариза берибди. Тезлик билан

Жамбулга жунадим. Бунга унга ёзган хатим сабабчи бўлса керак. Унга ўзим гоётда ҳурмат қиладиган одам билан янги ҳаёт қурмоқчи бўлаётганимни очиқ маълум қилган эдим. Ўртамизда бола борлиги учун буни унга айтишим керак эди.

Севгилим, мени яна бир карра кечир. Шундай бўлиб қолди. Қайтага яхши бўлди. Эртами, кечми, барибир масалани ҳал қилиш керак эди. Бошидан битадиган ишнинг битгани маъқул.

Сен келганинга эшик ёпиқ бўлади. Калитни лаборант қизимиз Саула Алимбоевага қолдириб кетаман. Жуда ҳам яхши қиз. Бизнинг лабораториямиз қаердалигини биласан-ку. Ундан калитни олиб, бемалол меникида туравер. Ҳеч нарсадан қисинма ва мени кут. Афсуски, Олия Исмоиловна дам олишга чиққан, бўлмаса у билан гаплашиб туришинг мумкин эди, антиқа аёл. У сени жуда ҳурмат қилади. Бир ҳафтада ишларимни битирсам керак. Бундан бизга ҳеч нарса тўғаноқ бўлмаслиги учун қўлимдан келганча ҳаракат қиламан. Кичкина Игорни кўришингни истаган эдим. Менимча, у билан иноқ бўлиб кетасизлар. Ҳаммамиз бирга турсак дейман. Унгача олдин айтганимдай, ота-онамни кўриб келсак, сен Фёдор Кузьмич ва Вероника Андреевна билан танишиб олишинг керак. Севгилим Авдий, ранжима ва кўнглингни чўктирма. Ҳаммаси жойида бўлади.

Сенинг Инганг.

Айтганча. Агар ишдан ташқари пайтда келиб қолсанг, Алимбоеванинг адреси: Абай кўчаси, 41. Эрининг исми шарифи Даурбек Иксанович».

Авдий хатни ҳовлиққанча ўқиб чиқиб, ўйга толди. У ҳанг-манг бўлиб қолди: ҳеч кутилмаганда иш бутунлай бошқача тус ола бошлаган эди. Авдий калит излаб бормади. Кутиш залида яхшилаб ўйлаб олишга қарор берди. Кейин жомадонини сақлаш учун топширди. Хиёбонга чиқиб ўтирди. Таниш касалхона атрофида айланиб юрди. Кейин бекат билан шаҳарча орасида ёлғизоёқ йўл борлигини кўриб, ундан нари бориб, бери кела бошлади...

Чўлга кеч куз кирган эди. Анча салқин тушган. Момиқ, укпар булутлар худди уммонларнинг олис оқ ёллари каби октябрнинг ёз ўтиб бўзранг тус олган осмонини қоплаган эди. Дарахтлар япроқларини тўкиб қўяёзган, оёқлар остида қип-қизил, қўнғир япроқлар шилдирарди. Отизлар ҳам йиғиштириб олинган, ялангоч бўлиб қолганди. Жалпоқ-Сознинг кўчалари ҳувиллаган, зерикарли эди. Ҳавода мезонлар учиб юрар, кутилмаганда юзга ёпишарди. Буларнинг бари Авдийни дилгир қиларди. Ўз техника қудрати билан чўл кенгликларини тўлдирган бекатда ҳаммаёқни гулдираган, қалдираган овозлар тутган, ҳаёт томирлари тўхтовсиз гурсиллаб уриб турарди. Ҳисобсиз темир изларда у ёқдан-бу ёққа поездлар юрар, одамлар ўтишар, радиодан навбатчиларнинг овозлари чўлга хириллаб тараларди.

Яна Авдий ўша ёз кунларини, чопарлар қиссасининг охирги дамларини эслади. Шу аснода Авдий яна нечача бор тавба-тазарру ҳақидаги ҳаёлларига қайтди. Қанча кўп ўйлаган сари, шунча кўп ишонч ҳосил қилар эдики, тавба — бу ҳаёт тажрибаси кўпайган сайин ортиб бораверадиган виждон қиймати, қўлга киритиладиган қиймат, инсон ақл-идроки томонидан тарбияланадиган, парваришланадиган қиймат экан. Одам бола-сидан бошқа ҳеч кимга пушаймонлик ҳиссиёти берилмаган. Тавба — инсон руҳининг ўзи ҳақидаги абадий ва ҳеч ўзгармас ғамхўрлигидир. Шундан хулоса чиқариш мумкинки, қилғилик ва ёки жиноят учун бериладиган ҳар қандай жазо — жиноятчини пушаймонга солиши керак. Акс ҳолда бу ваҳший ҳайвонни жазолашдан бошқа нарса эмас.

Шуларни ўйлаганча, Авдий вокзалга қайтди. Эсига анов тажанг лейтенант тушди. Мени эслармикин. Петруха, Лёнькага ўхшаган наша йиғувчиларнинг ҳоли нима кечдийкин, деган ҳаёлда лейтенантни кўрмоқчи бўлди. Буни билишни истаганининг бошқа бир сабаби ҳам бор эди: у худди осмон четида уюлиб келаётган қора булутлардай ўзини бетиним ўртаб, безовта қилаётган Инга Фёдоровна ҳақидаги ҳаёллардан жон-

жахди билан фориг бўлишни хоҳларди. У энди ўзининг бутун ҳаёти, келажагини шу нарса билан ўлчарди. Унинг тақдири узоқ Жамбулда ишнинг қандок боришига боғлиқ бўлиб қолганди. Бу ерда у чорасиз эди, шундай экан, буни ўйламаслик, ёпирилиб келаётган хаёллардан нари қочиш керак. Афсуски, тажанг лейтенантни Авдий тополмади. Авдий милиция хонасининг эшигини тақиллатган эди, бир ходим чиқди.

— Нима дейсиз?

— Э, биласизми, бир лейтенантни кўрмоқчи эдим, — деб тушунтира бошлади Авдий, бундан ҳеч нарса чиқмаслигини олдиндан сезиб.

— Ким у? Бизда лейтенантлар кўп.

— Афсуски, унинг исми шарифини билмайман, лекин кўрсам танийман.

— Ишингиз бормиди?

— Нима десамикин, гаплашмоқчи эдим...

Милиция ходими унга қизиқсиниб қаради.

— Майли, қараб кўр, балки лейтенантингни топарсан.

Лекин ичкарида бу сафар телефон олдида бошқа бир одам ким биландир гаплашиб ўтирарди. Авдий узр сўраб чиқиб кетди. Чиқаркан, илгари қўлга тушган жиноятчилар ўтирган тўсиқ орқасига кўз югуртирди. Қафас бўм-бўш эди.

Яна Авдий ўзи истар-истамас юрагини ўртаган хаёллар домига тушди. Ингага нима бўлди? Унинг ҳамон Инга ташлаб кетган калитни бориб олгиси келмасди. Инганинг ҳувиллаган уйида яна якка, азобли ўйлар исканжасида қовурилиши, ўзини ҳаддан ташқари ёлғиз ҳис қилишини биларди. Агар Инганинг аҳволини ва унинг қачон қайтишини билганда эди, вокзалда ўтириб ҳам кутаверарди. Авдий шу тобда Жамбулда нималар бўлаётгани, ўзи севган аёлга қанчалар оғир эканлигини тасаввур қилишга уринар, қўлидан ҳеч нарса келмаслигидан ўкинарди. Ота-онаси болани отадан маҳрум қилмаслик учун эринг билан яраш деб, туриб олсалар, унда нима бўлади? Иш шу даражага ҳам бориши мумкин-ку, ахир. Унда тўрва-халтасини кўтариб орқага

қайтишга тўғри келади. Авдий ярқираб турган, келишган, форма кийган, погон таққан, унвони ҳам майордан кам бўлмаган кишини кўз ўнгига келтириб кўрди. Албатта, унинг олдида Авдийнинг ҳеч қандай афзал жойи йўқ. Инга учун қандайдир унвонлару ташқи йилтироқликнинг ҳеч қандай аҳамиятга эга эмаслигига Авдийнинг ишончи комил эди. Ким билсин, балки Инганинг ота-онаси учун бунинг аҳамияти бордир, ҳарбий учувчи, Игорнинг отаси куёв бўлгани маъқулми ёки ишхушининг тайини йўқ галати бир кимса маъқулми? — улар бунга бефарқ қарай олмасалар керак.

Қош қораймоқда эди. Қоронғу туша бошлаганини кўриб, Авдийнинг дили баттар хуфтон бўлди. Одамлар тиқилиб кетган вокзалнинг ичи гира-шира ёритилган, ҳаво дим, тамаки тутунига тўлган. Авдийнинг ичига чироқ ёқса ёримасди. Назарида қоронғу, кўрқинчли ўрмонга кириб қолгандай эди. Ғариб эди. Ғарибдан ғариб. Кузнинг шамоллари шувиллаб дарахтларнинг бошларини эгади. Тез орада қор тушади. Қор дарахтларни ҳам, Авдийни ҳам кўмиб кетади. Ҳаммасини қор босади ва ҳаммаси унутилади... Авдий жонидан тўйган эди. Агар шу соатларда у Инганинг келмаслигини ёки мабодо, келса ҳам, ёлғиз келмай, нарсаларию китобларини йиғиштириб, сўнг ўз ҳарбий учувчиси билан жўнаб кетишини билса, шу заҳоти ҳатто ўйлаб ҳам ўтирмай, ўзини поезд тагига ташлаган бўларди...

Мўйинқум сафари учун зарур одамларни тўплаб юрган Обер-Кандалов Авдий Каллистратовни мана шундай оғир соатда, бемаҳал бир вақтда Жалпоқ-Соз вокзалида учратди. Обер-Кандалов анча кўзи пишган одам бўлса керак, ҳар қалай, бир қарашда Авдий ғоятда ночор аҳволда эканлигини ва ўзини қўйишга жой тополмаётганлигини билди. Ҳақиқатан ҳам, Обер-Кандалов Авдийни Мўйинқум чўлига икки-уч кунга мўмай пул ишлаб келиш учун таклиф қилганда, у дарҳол кўна қолди. У шоми ғарибонда нима бўлади-нима қўяди деб, шумшайиб ўтирмаслик учун ҳар нарсага тайёр эди. Балки Мўйинқумдан пул топиб қайтгунимча, Инга Фёдоровна ҳам келиб

қолар ва ҳаммаси жой-жойига тушиб кетар: ёки у (о, қандай бахт!) севгани билан буткул қовушади, ёки орқага қайтишга, яна яшаш учун ўзида куч топишга тўғри келади... Лекин бунисидан у жуда-жуда кўрқади...

Ўша кеча Обер-Кандалов Авдийни ёнгиндан сақланиш биносига олиб борди. У шу ерда бўш каравотда тонг отгирди.

Эртасига эрталаб ҳаммалари машиналар карвонида Мўйинқум чўлига қиргинга отландилар. Ўйнаб-кулиб келамиз дердилар...

* * *

Мана энди улар Авдий Каллистратовни суд қилишарди. Улар деганимиз — беш арақхўр — Обер-Кандалов, Мишаш, Кепа, Гамлет-Галкин ва Абориген-Узуқбой. Тўғрироғи, Гамлет-Галкин ва Абориген-Узуқбой фақат томошабин бўлиб туришар, анов қутуриб суд қилаётган учовни қандайдир юмшатишга кўрқа-писа, ботиниб-ботинмай уринишарди.

Гап шундаки, кечга бориб, ҳўв вагонда бўлганидай яна Авдийнинг жини тутди. Шундан кейин ўч олиш бошланди. Мўйинқум кийикларига уюштирилган қиргин Авдийга шунчалар оғир таъсир қилдики, бу хунрезликни дарҳол тўхтатишни талаб қилди, ваҳшийлашиб кетган овчиларни тавбага чақирди. Худодан кечирим сўрайлик деди, Гамлет-Галкин, Узуқбойга менга қўшилишлар, деб ялинди. Учовлон бўлиб, Обер-Кандалов ва унинг малайларини ташлаб кетайлик, жаҳонга бир жар солайлик, ҳар биримиз Худони, Оллоҳ Каримни ўйлайлик. Унинг беҳудуд раҳм-шафқатидан умидвор бўлайлик, тирик табиатга етказган зиён-заҳматимиз учун, қилган гуноҳларимиз учун Ундан мағфират тилайлик, инчунун, чин дилдан тавба-тазарру қилибгина марҳаматига етишмоқ мумкин.

Авдий қичқирар, қўлларини осмонга кўтарар, менга қўшилишлар, ёмонликдан покланайлик, истигфор айтайлик, деб ёлворарди.

У жазавага тушар, бемаъни ва кулгили бўлиб кури-
нар, худди охирзамон келганидан хабар бераётгандай
букирар, фарёд кўтарар, назарида ҳамма-ҳаммаси зул-
мат чоҳига, жаҳаннам оловлари ичига қулаётгандай эди.

У мўмай пул ишлаш учун келганларни Худо билан
яраштирмоқчи буларди... Кўз илғамас Мўйинқум кенг-
ликларида авжга миниб бораётган қирғинбаротни
тўхтатишни истарди. Лекин ҳар нарсадан қудратли
механизацияга кучи етармиди унинг...

Енгиб бўлмас нарсани енгаман дерди...

Шундан сўнг Мишашнинг маслаҳатига кўра уни
арқон билан чирмаб боғлашди-да, машинага юклаган
ўлган сайгоқлар устига итқитишди.

— Шу ерда ёт, онангни, Сайгоқ билан қўшмозор
бўл! — деб ҳирқиради Мишаш азбаройи бўғилиб. —
Чақир энди Худойингни! Балки чақирганингни эшитса,
олдинга тушар, ҳе, онангни...

Тун эди. Мўйинқум осмонида ой эди. Ҳаммаёқ қонга
ботганди. Барча тирик жониворлар ва ҳатто бўрилар
ҳам олам остин-устун бўлиб кетганлигини ўз кўзлари
билан кўрган эдилар...

Хонавайрон қилувчилар эса байрам кайфини сури-
шарди... Фақат Мўйинқумга кулфат тортиб келган
Авдийгина кўкка тикилиб йиғлаб ётарди...

Шу боис уни суд қилмоқчи эдилар.

* * *

Мишаш билан Кепа Авдийни машинадан тортиб
туширишди-да, Обер-Кандаловнинг олдига судраб ке-
либ, елкасидан босиб чўккалатишди. Обер-Кандалов бўш
яшикнинг устида бужмайиб гижимланган плашчининг
этакларини икки томонга ёйиб, кирза этикдаги оёқ-
ларини кериб ўтирарди. Машина кичик чироқларининг
ёруғида у гайритабиий ваҳимали, бадқовоқ ва ҳаддан
ташқари мудҳиш кўринарди. Ён томонида тоза кийик
гўштидан пиширилган кабобнинг ҳиди кўтарилаётган
олов, бу ерда жунжиккан, ҳурпайишган Гамлет-Галкин

билан Абориген-Узуқбой тик туришибди. Икковининг ҳам кайфи тароқ, Авдийни Обер қандай тергашини кутиб, нималарнидир пичир-пичир қилишиб, бемаъниларча илжайишар, бир-бирларини туртиб қўйишар, кўз қисишарди.

— Ҳа, нима дейсан? — деб сўради ниҳоят Обер олдида чўккалаб турган Авдийга еб юборгудай қараб. — Ақлинг кирдими?

— Қўлимни ечинглар, — деди Авдий.

— Қўлингними? Нега қўлинг бойланди, шуни уйладингми? Исёнчилар, фитначилар, галамислар, тартиб-интизомни бузувчиларнинг қўллари бойланади! Бузуқиларни, тушундингми? Тартиб бузуқиларни!

Авдий миқ этмади.

— Майли, ечсак, ечайлик қўлингни, ундан кейин нима қилар экансан, кўрамиз, — деб раҳм қилди Обер. — Қани, унинг қўлини ечинглар, — бутурди у, — ҳозир қўли ўзига керак бўлади.

— Онангни... чечиб нима қилади, — тўнғиллади норози бўлиб Мишаш Авдийнинг қўлини арқондан бўшатаркан. — Буларни дарров кучук боладай сувга чўктириш керак. Бундайларни етти буклаб, ерга қозиқ қилиб қоқиш керак.

Арқон ечилгандан кейингина Авдий елкалари ва қўллари қанчалар увишиб қолганлигини сезди.

— Мана, илтимосингни бажардик, — деди Обер-Кандалов. — Ҳали вақтинг бор. Ҳозирча, ма, манавини ич! — у Авдийга ароқ тўла стакан узатди.

— Йўқ, ичмайман, — қайтарди Авдий.

— Ичмасанг, ичма, қон қускур! — Обер стакандаги ароқни Авдийнинг юзига шартта сепиб юборди. Авдий чўчиб тушди, қалқий-қалқий ўрнидан ирғиб туриб кетди. Бироқ Мишаш билан Кепа яна елкасидан босиб, Авдийни ерга қапиштириб қўйишди.

— Ёлғон айтяпсан, онангни... ичасан! — ириллади Мишаш. — Айтмадимми, бундайларни чўктириш керак! Қани, Обер, ароқдан қуй. Оғзидан қуймасам, одаммасман. Ичмасин-чи, итдай уриб ўлдираман.

Стакан Мишашнинг қўлида қисирлаб кетди, чети Авдийнинг лаблари, юзларини тилди. Ўз қонига ҳалқоб бўлган ва арақ томоғига тиқилган Авдий бошини олиб қочди, Мишаш билан Кепага қаршилик кўрсатиб, оёқ-қўлларини тапирлатди.

— Болалар, қўйсанглар-чи, Худо кўтарсин, ичмаса, ичмасин, ўзимиз ичамиз! — Гамлет-Галкин тепкилашиб ётганларнинг атрофида зир югуриб, зорланарди. Абориген-Узуқбой машинанинг орқасига қочди. У ердан нима қилишини билмай қўрқа-писа қараб турди: қочай деса, ҳали шунча ичилмаган ароқ қолиб кетади, қочмай деса, бошига бало орттиради... Фақат Обер-Кандаловгина тахтда ўтиргандай бўш яшиқдан қимирламай ўмбалоқ ошиб думалашаётганларни томоша қиларди.

Гамлет-Галкин Обер олдига югурди.

— Тўхтат, Обер, барака топкур, ўлдириб қўйишади. Қамалиб кетамиз!

— Қамалармиш! — кибр билан ижирганиб деди Обер. — Мўйинқумда қамоқ нима қилади, тентак? Бу ерда мен судман! Ким билиб ўтирибди нима бўлганини. Уни балки бўрилар бурдалаб кетгандир. Ким кўрган, ким исботлайди!..

Авдий ҳушдан кетиб, уларнинг оёқлари остига қулади. Икковлашиб уни тепкилай беришди. Кўзи қоронгилашаркан, Авдий охирги маротаба Ингани ўйлади: унинг ҳоли нима кечади, уни ҳеч қачон ҳеч ким ўзи севган каби севолмайди.

Унинг қулоғи чип битди, кўз ўнгини туман қоплади. Шунда хаёл лавҳасида кўкёл бўрини кўргандай бўлди. Иссиқ ёз пайти нашазорда устидан оловдай учиб ўтган бўри...

— Мени қутқар, бўрижон, — бу Авдийнинг бўғзидан чиққан охирги сўз эди.

У аллақандай савқи табиий билан Акбара ва Тошчай-нар ўз инларига яқинлашиб келаётганликларини аниқ ҳис қилди. Лекин уя атрофида одамлар бор эди. Махлуқлар, одамлар энди жўнаб кетган бўлсалар керак деб,

умидвор бўлиб яна қадрдон жойларини қора тортиб келган эдилар...

Лекин юк машинаси ҳамон ўша ерда ҳайбатли қорайиб кўринар, у ердан бақириқ-чақириқлар, тўполон, урган, сўккан овозлар қулоққа чалинади...

Бўрилар яна чўлга қайтишга мажбур бўлдилар. Улар хит, афтодаҳол, бошлари оққан томонга кетиб борардилар... Одамлар туфайли улар ҳаловатларини йўқотган, на кечаси ва на кундузи тинчимас эдилар... Улар оҳиста судралишар, ой думларини қисганча оқсоқланиб бораётган махлуқларга маъюс нуруни сочарди...

Суд, тергов эса давом этарди... Ғирт маст қиргинчилар Авдийни дўппослаб ерга қулатишаркан, у энди бутунлай ўрнидан туролмай ётиб қолганига эътибор бермасдилар.

— Қани, ўрнингдан тур-чи, попнинг ўғли, — деб тепкилашарди уни дам Мишаш, дам Кепа ўрнидан турғизмоқчи бўлиб. Лекин Авдий тинмай инграрди, холос. Қутуриб кетган Обер-Кандалов қопдай бўшашиб қолган Авдийни ердан кўтарди-да, ёқасидан бўғиб олганча оғзидан кўпик сочиб бўкира бошлади. У бўкирган сари яна баттар хурушга минарди:

— Сен қанжиқ, ҳали бизни Худо билан қўрқитадиган бўлдингми! Кўзимизни Худо деб ўйиб олмоқчимисан, ифлос! Бизни Худо билан қўрқитолмайсан. Сен ўйлаган одамлар бошқа, қанжиқ! Ўзинг кимсан! Биз бу ерда давлатнинг топширигини адо этяпмиз, сен, қанжиқ, планга қаршисан, областга қаршисан. Бундан чиқадики, сен, ифлос, халқ душманисан, халқ ва давлат душманисан. Сенга ўхшаган душманларга, зараркунандаларга, қўпурувчиларга ер юзида ўрин йўқ! Сталин айтган: «Ким биз билан эмас, демак, бизга қарши». Халқ душманларини таг-томири билан қуритиб ташлаймиз! Аямаймиз! Агар душман таслим бўлмаса, уни мажақлаб онасиникига киргизиб юборадилар. Армияда бундай сўзлар учун оёгингни осмондан қиладилар, вассалом! Она заминимизни сендай ифлослардан тозалаймиз. Ҳей, черков каламуши, сен қилаётган ишингни биласанми?

Сен ҳаммасини барбод қилмоқчисан! Топшириққа гов қўйяпсан! Ҳаммамизни юзимизни ерга қаратмоқчисан. Ҳей, мен сени халқ душманидай бўғиб ўлдираман. Менга раҳмат дейдилар. Чунки сен империализмнинг айгоқчисисан, ифлос! Сталин йўқ, хоҳлаган ишимизни қиламиз дейсан-да, а? Сен попнинг газандаси, қани, тиз чўк, ҳозироқ тиз чўк. Мана, мен сенга ҳокимман. Қайт Худо-дан! Танимайман, билмайман де! Воз кеч! Аксинча, асфаласофилинга жўнайсан, ифлос!

Авдий тиззасида туролмади, йиқилди. Уни кўтариб қўйдилар.

— Гапир, ифлос, — бўкирарди Обер-Кандалов. — Худодан юз ўтир! Айт! Худо йўқ, деб айт!

— Худо бор! — ингранди Авдий.

— Э, ҳали шундоқми! — илон чаққандай ўкирди Мишаш. — Мен сенга айтдим-ку, онангни, тилини бермайди деб!

Обер-Кандалов қаҳридан бўғилиб яна Авдийни ёқасидан бўғиб силкитди.

— Билиб қўй, ҳой, Художўй, ҳозир онангни учқўрғондан кўрсатиб қўямиз! Ҳеч эсингдан чиқмайди! Қани, уни ҳув анов саксовулга олиб боринглар. Ифлосни осамиз! — деб чинқирарди Обер-Кандалов. — Оёгининг тагидан ўт қўямиз. Ёниб кетсин бу тўнғиз!

Шундан сўнг Авдийни жар тепасида ўсган қари саксовул сари судраб кетдилар.

— Арқон келтир! — буюрди Обер-Кандалов Кепага. Кепа кабинага югурди.

— Ҳей, менга қаранглар! Узуқбой, мамлакатнинг эгаси, қайдасан, падарингга лаънат! Сен-чи, ҳой, бозори касод артист, нега бир чеккада қараб турибсанлар, а? Қани, келиб буни бир осларинг-чи! Бўлмаса, арақ йўқ сенларга? — қўрқитди Обер-Кандалов арақхўрларни. Шундан сўнг иккови югургилашиб келиб шўрлик Авдийни оса бошладилар.

Безорилик бирдан машъум тус олди. Бемаънилиқ, масхарабозликнинг охири қатл билан тугайдиганга ўхшаб қолди.

— Онангни, бу чўлда миҳ билан тахта топилмади-да! Вой, онангни! — афсусланарди Мишаш саксовул шохларини қасир-қусур синдираркан. — Буни тахтага қоқсак, кўп зўр иш бўларди-да, онангни! Қанийди миҳлаб ташласак!

— Ҳеч зиёни йўқ! Уни арқонга тортамыз! Миҳлагандай бўлиб туради! — йўлини топди Обер-Кандалов. — Қўли, оёғидан тортиб бақадай қотириб қўямиз, қимир этолмайди! Эрталабгача осилиб турсин-чи, кўрамыз. Худо борми, йўқми! Ўйлаб олсин эрталабгача! Мен уни шундай ҳам тарбиялайки, бир умр эсидан чиқармайди, попнинг сарқити! Армияда бундан баттарларини кўп кўрганман! Ётқизиб турғизганман! Қани, кўтарларинг, болалар! Қани, ол, ҳа! Қўлини бу ёққа торт, оёғини бу ёққа!

Авдий энди зиғирча ҳам қаршилиқ кўрсатолмас, шунинг учун ҳаммаси кўз очиб-юмгунча рўй берди. Қўл-оёқлари саксовулнинг шохларига тортиб боғланган Авдий худди янги сўйилган қўйдаи осилди-қолди. Авдий ҳали сўкинган овозларни элас-элас эшитиб турди. Азоб кучини қийиб ташлади. Ўнг биқини чидаб бўлмайдиган даражада ачишарди, белида нимадир узилиб кетди. Авдий хушидан айрилиб борарди. Уни қийноққа солганлар оёғининг тагида ўт ёқишга зўр бериб уринишарди. Лекин энди Авдийга барибир эди. Ўт олди-ролмадилар. Куни кеча тушган қор остида қолиб нам тортган шох-шаббани ёндириб бўлмади. Бензин сепиш ҳеч кимнинг эсига келмади. Шусиз ҳам Авдийни бошлаб жабрлаганларидан мамнун эдилар. Ташқаридан қараганда, у худди осилган ва оғочга тортилгандек бўлиб турарди. Бу ҳаммаларининг кайфларини чоғ қилиб, баҳридилларини очиб юборди. Айниқса, Обер-Кандаловнинг димоғи чоғ бўлди. Э, бу ҳали нима бўпти. Осилса, чўлда битта одам осилибди. Унинг кўз ўнгида ақли лол қиладиган не-не шу каби манзаралар кенг миқёсларда гавдаланарди!

— Ҳар ким билиб қўйсин! Доим ана шундай бўлади! — деб иддао қиларди у саксовулга тортилган Авдийни

томоша қиларкан. — Менга қолса, бизга қушилмаганларнинг ҳаммасини ана шундай оёғини осмондан келтирардим. Тилини осилтириб ётарди. Ким бизга қарши бўлса, ҳаммасини осиб чиқардим. Ер шарини шундай сиқиб, исканжага олардим. Ана ўшанда ҳеч ким бизга миқ этиб оғзини очмасди. Ҳамма қуллуқ қилиб турарди... Э, қани, юрларинг, комиссарлар, яна биттадан отайлик, эҳ, биздан нима кетди...

Улар ҳаммалари Обернинг гап-сўзларини маъқуллашиб, тасанно ўқишиб, тўпаланг солиб, машина томон кетдилар. Обер эса чамаси, ёлғиз ўзигагина маълум қўшиқни хиргойи қила бошлади:

Галифени киямиз, ёнимизда тўппонча,
Бир-икки, бир-икки...

«Комиссар»нинг кайфи тароқ улфатлари жўр бўлишди: «бир-икки, бир-икки». Кейин яна иккита яримталикни очишиб, шишанинг ўзидан ичишди.

Бир оздан сўнг машинанинг чироқлари порлади, мотор гуруллади, бурилиб, аста чўл ичига юриб кетди. Зимистон қоронғулик қуюқлашди. Атрофга сув қуйгандай жимжитлик чўқди. Дарахтга осилган Авдий дунёда ёлғиз қолди. Кўкраги сирқираб оғрир, ичи ағдарилиб, чидаб бўлмас азоб берарди... Сув босганда чўкаётган орол каби эс-ҳуш уни тарк этмоқда эди.

«Менинг Окадаги жазирам... Энди сени ким халос этажак, Мурабий?» — охирги фикр учқуни шундай сачраб сўнди.

Ҳайрул умурнинг сўнгги сувлари оқиб борарди...

Унинг сўнаётган нигоҳларига улуғ уммон, кета-кетгунча чексиз-худудсиз сув кўринди. Сув сассиз қайнар, худди бўм-бўш далаларда ер бағирлаб югурган ялатма изгириндай сув узра сассиз оқ тўлқинлар мавж солиб югургилардилар. Уларнинг қаердан пайдо бўлаётгани ва қаёққа бораётгани номаълум эди. Лекин ўша гунг уммоннинг элас-элас илганган соҳилларида сув узра бир одамнинг қораси ғира-шира кўзга чалинарди. Авдий бу одамни таниди. У ўзининг отаси дьякон Каллистрада

тов эди. Шунда бирдан Авдийнинг қулогига ўз ўсмир овози чалинди. Худди болалик чоғлари эски пианино олдидан туриб қироат қилган каби овоз билан яна отаси суйган ўша чўкиб кетган кема ҳақидаги тиловатни ўқирди. Фақат ҳозир ораларида олис-олис маконлар ётарди. Ўсмир овози эса жаҳон мулкатлари узра илҳомкор бир жаранг билан садоланарди:

«Осмон оқариб келур, ҳали ҳамма уйқуда...»

... Сенга, ҳар нарсага Меҳрибон ва ҳар нарсага Раҳм ва Адолат этгувчи, кўнгилдаги зоримни тиловат қилиб айтаман. Худоё, ўзинг кечиргайсан, то Сени ёд этмоқдан бурун ўз додимни эсладим. Лекин то тирик эканман, шу тиловатни тилимдан қўймагайман.

Сен Раҳими Раҳмонсан, Ҳақсан, Каримсан, кечир, сени ўз арзим билан безовта қилмоқдаман. Мен ўзим учун ҳеч нарса сўрамайман. Менга дунё роҳат-фароғати даркор эмас. Умрим чирогини узайтирмасанг ҳам, майлига. Ёлғиз одамзод болаларининг дилларини халос этмоқ истайман. Сен Гаффори оламсан, кўнгилларимизга муҳр босма, жаҳолатда ёндирма. Токи яхшилик ва ёмонлик бу оламда бирга мавжуд экан, бизни баҳонаи сабаб занжирларидан халос эт. Одам болаларининг дил кўзларини очгайсан. Ўзим учун сўрамайман, тилим ожиз. Мен ҳар қандай ажр-оқибатингга ҳозирман — хоҳ жаҳаннам ўтига ташла, хоҳ ҳудудсиз Салтанатингга қабул эт. Қисматимиз ўз қўлингга, ўзингга аён, ё Халлоқ, ё Маллоқ!..

Сенга ёлғиз бир арзим бор, ўзга арзим йўқ...

Ёлғиз шуни сўрайман: мўъжизангни кўрсат: майлига, ўша кема кечани кеча, кундузни кундуз демай ўз йўлида тўхтовсиз давом этсин, то само эврилмоғида кун тунга батамом қуюлгунча, тун кунга батамом қуюлгунча. Майлига, ўша кема, тўп-тўпхонларни қантарганча, тўхтовсиз уммонлардан уммонларга кезиб юрсин, тўлқинлар уввос солиб тўшларига урилсин, уларнинг тўхтамас қудратли гулдуриси мудом эшитилиб турсин, уммон зарралари унинг устига шувиллаган ёмғир бўлиб ёгилсин, шу нам ва учқур заррот ила нафас олсин.

Майлига, у кема деворларининг қарсиллагани, машиналарнинг гурсиллагани, шамол эпкинида кема кетидан эргашган чорлоқларнинг оху зорларини тингласин. Майлига, кема энг узоқ уммонларнинг кўз илгамас соҳилларига ва у ердан оппоқ шаҳарга йўл тутсин, ва лекин ҳеч қачон гарчи у ерга ета олмагай... Омин».

Унинг товуши узоқлашиб, тиниб борарди... Авдий ўзининг океанлар узра хўнграб йиглаганини эшитарди...

Мўйинқумнинг интиҳосиз чўлида тун бўйи тўлин ой саксовулга осиб кетилган, энди совуб, қотиб қолган одам танасига кўзни қамаштирадиган ярқироқ шуъллаларини тўкиб чиқди. Унинг қиёфаси осмонга парвоз қилиб интилган, лекин баногоҳ ўқ тегиб қулаган ва дарахт устига итқитиб юборилган, қанотлари ёзилган каттакон қушни эслатарди.

Мана шу ердан бир ярим чақирим нарида эса ўша ҳарбий сиёқли, усти брезент билан ёпилган юк машинаси турар, унда сайгоқларнинг тўшларига чалқанча тушиб, қусиқларига беланган Обер-Кандаловчилар ухлаб ётишарди. Хирқираган оғир хуррак товушлари эшитиларди. Улар Авдийни кечаси ёлғиз қолдириш учун нарироққа кетдилар, унинг таъзирини бериб қўймоқчи эдилар: қани, бир ўзининг қўлидан нима келаркин, ҳали думини ликиллатиб ялинади, балки Худодан ҳам қайтиб қолар...

Авдийга бундай жазо бериш йўлини собиқ артист Гамлет-Галкин қайта-қайта шиша кўтаргандан кейин тўкиб чиқарган эди. Обер-Кандаловга яхши кўриниш учун шуни айтди. Художўйни бир сазо қилайлик, кўрқиб ўтақаси ёрилсин, деди... Осиб, ташлаб кетишди деб ўйласин. Уларнинг орқаларидан чопай деса аҳвол бундоқ!

Эрталаб, кун гира-шира ёриша бошлаган пайт бурилар оҳиста ўз инларига яқинлашиб келдилар. Олдин Акбара борар, тунги қоча-қочдан қорни ич-ичига кириб кетган, хўмрайган калладор Тошчайнар унинг орқасидан оқсоқланиб қадам босарди. Эски қадрдон жойлари кимсасиз ҳувилаб ётар, одамлар кечаси алақайга ғойиб

бўлган эдилар. Лекин жондорлар бу ерда, агар таъбир жоиз бўлса, худди мина кўмилгандай, эҳтиёткор, ҳуркак қадам босишарди... Ҳар қадамда улар ёт-ёвуқ нарсаларга дуч келишарди: ўчган гулхан, бўш тунука идишлар, синган, синмаган, қўланса ҳид таратиб ётган шишалар, машина гилдиракларининг изи ўрнида қолган резинка ва темир ислари. Булғаб ташланган бу ерни буткул тарк этмоқ ниятида бўрилар жар ёқаси бўйлаб кета бошладилар. Шунда бирдан Акбара ўзини сапчиб четга олди ва турган жойида қотиб қолди — одам! Ундан икки қадам нарида қўлларини ёзиб, бошини солинтирган одам саксовулга осилиб турарди. Акбара ўзини буталар орасига отди. Тошчайнар унинг ортидан ҳатлади. Дарахтадаги одам қимир этмасди. Шамол шохлар оралаб чийиллар, одамнинг оқ манглайига тушган сочлари ўйнардди. Акбара ерга қапишди, ҳамла қилишга ҳозирланди. Унинг рўпарасида барча махлуқлар ичра энг даҳшатлиси, уларнинг бошига шунча кулфатларни солган қаттол душман турарди. Акбара қаҳр билан ўзини андак орқага олди. У шиддат билан сакрамоқчи, одамнинг бўғзига ўткир тишларини ботирмоқчи эди. Шунда охириги дамда бўри бу одамни таниди. Лекин қачон, қаерда кўрган эди уни? Э, бу ўша ғалати одамку, ёзда нашапояга борганларида дуч келган, болалари билан эркалаб ўйнашмоқчи бўлган, Акбара ҳамла қилиб сакраган ва уни аяб, устидан ошиб нарига ўтган. Ўшанда у қўрқиб кетиб, ерга ўтириб қолган, юзини қўллари билан беркитган эди. Акбара унинг ҳайрат ва қўрқинчда катта-катта очилган кўзларини эслади. Шилингпоча бўлиб, чўлга тирақайлаб қочганди ўшанда... Мана энди, ўша кимса пастак саксовулда қанотлари тарвақайлаган қуш каби ғалати осилиб турибди. У тирикми, ўликми, бўри билолмади. Одам қимирламас, ҳеч қандай сас чиқармас, боши ён томонга қийшайиб тушган, оғзининг бир четидан қон сизиб оқарди. Тошчайнар одамга ташланмоқчи эди, Акбара уни нари итарди. У одамга яқинлашиб, унинг юзига тикилиб қаради ва оҳиста увлаб юборди: ҳалок бўлган болалари ёдига тушди. Ҳаёт

эса Мўйинқумда тўс-тўполон, абгор бўлди. Кимга йигла-син, кимга арз қилсин, ахир? Бу одам унга ҳеч ёрдам беролмайди. Унинг ҳаёт шами сўниб боряпти, лекин ҳали жони буткул чиқмаган эди. Одам шишиб кетган қовоқларини базўр кўтарди ва секин ув тортаётган бўрига қараб пичирлади:

— Келдингми... — сўнг унинг боши шилқ этиб тушди.

Бу унинг охирги сўзи эди.

Шу дам мотор шовқини эшитилди. Чул бетида юк машинаси кўринди. У тобора яқинлашиб келар, кабина-сининг ойналари хира йилтиларди, Обер-Кандалов-чилар жиноят қилган жойларига келмоқда эдилар...

Шунда бўрилар бошқа бир зум ҳам пайсалламай лўкиллаб, борган сари қадамларини тезлатиб бу ерлардан бош олиб кетдилар. Улар орқага қарамасдилар. Бўрилар улуг Мўйинқум чўлларини буткул тарк этмоқда эдилар...

* * *

Акбара ва Тошчайнар роса бир йил Алдаш бўйидаги қамишзорларда яшадилар. Шу ерда улар ҳаммадан кўп — беш фарзанд кўрдилар. Бўричалар анча катта бўлиб қолишганда, бирдан қамишзорга ўт тушди. Тоғда янги кон очилган, унга йўл шу қамишзордан ўтиши керак эди. Уни ёқишга тўғри келди. Алдаш кўли бўйларидаги юзлаб чақирим ерларга чўзилган қадим қамишзорларнинг кули кўкка совурилди. Урушдан кейин бу атрофларда қимматбаҳо маъдан топилган, мана энди, ўз навбатида, чўлда яна бир улкан почта яшиги қад кўтармоқда эди. Бундай пайтда қамишзор экану, ҳатто ноёб кўл йўқ бўлиб кетса ҳам, ҳеч ким ҳеч нарса қилолмайди. Ахир, гап камёб ва қиммат хомашё ҳақида боряпти-да. Уни олиш учун ер куррасини қовоқдек кавлаб ташлаш ҳам чўт эмас.

Аввалига қамишзорлар устидан аллақандай ёнилғи сепиб, самолётлар пастлаб учиб юришди. Қамишлар бирдан ўт олсин дейишди, шекилли.

Ўт кечаси қўйилди. Ёнилғи сепилган қамиш бирдан гув этиб аланга олди ва худди қалин ўрмон каби ваҳшат

билан ёна кетди. Аланга кўк тоқига кўтарилди. Қиш туманидай ерни қалин қора дуд чулғади.

Бўрилар олов тафтини сезганлари ҳамон, қамиш ҳар томондан ёнаётганини кўриб, бўричаларни қутқариш учун ўзларини у ёқдан-бу ёққа ура бошладилар. Уларни тишларида дам у ерга, дам бу ерга кўтариб ўтишарди. Алдашбўйи қамишзорларида қиёмат кўпди. Қушлар кўл узра булутдай учишар, тўхтовсиз зорланиб, чағиллар эдилар. Асрлар бўйи қамишзорда кун кечирган қобонлардан тортиб илонларгача қўрқинч саросимага тушдилар, ўзларини жонҳолатда тўрт томонга урдилар. Бўрилар бошига ҳам шу кун тушди. Олов ҳар ёқдан ўраб, ўрлаб келар, фақат ўзини кўлга ташлабгина қутулиш мумкин эди. Акбара билан Тошчайнар учта бўричани қолдириб, иккитасини тишларида тишлаб кўлда сузиб кетишди. Ниҳоят, нариги қирғоққа етиб борганларида, шу нарса маълум бўлдики, қанча юқориноқ кўтаришга уринмасинлар, бўри болалари сувга бўкиб ўлган эдилар.

Акбара билан Тошчайнар яна бошқа юртларга бош олиб кетдилар. Энди улар тоғ сари йўл олган эдилар. Бўрилар савқи табиий билан эндиликда фақат тоғлардагина жон сақлаш мумкинлигини англаган эдилар.

Бўрилар ёнган кулхоналарни ортда қолдириб, узоқ йўл босдилар. Қурдай тоғликларидан бордилар. Бир неча маротаба кечаси чироқлари кўзни оладиган қўрқинчли машиналар тинмай гизиллаган катта йўлларни кесиб ўтдилар. Уларнинг назарида шу югурик чироқлардан кўра даҳшатли нарса дунёда йўқ эди. Қурдайдан сўнг бўрилар Оқ туз тоғларига кўчдилар. Лекин бу ерлар ҳам кўзларига хатарли кўриниб, яна ичкарилаб кетдилар. Оқ туз довонидан ошиб, бўрилар Иссиқкўл уйигидан чиқдилар. Йўл тугади. Нарёғи денгиз...

Акбара билан Тошчайнар шу ерда ҳаётни яна қайтадан бошладилар...

Бола кўрдилар. Бу сафар улар тўртта эди.

Насл қолдириш учун бу сўнгги қаттиқ уриниш эди.

Шу ерда, Иссиқкўлда бўрилар қиссаси кўз кўриб, қулоқ эшитмаган фожиа билан тугади...

УЧИНЧИ ҚИСМ

I

Одамлар — тақдирни, тақдир — одамларни излаб юради... Ҳаётнинг азал айланиши шундай... Тақдир мудом ўз нишонини мўлжаллаб туради, деган гап рост бўлса, бу сафар ҳам у тўғри чиқди. Ҳаммаси ҳаддан ташқари оддий юз берди, казо камонидан чиққан ўқни орқага қайтаришнинг иложи йўқ...

Келиб-келиб ўша куни Бозорбой Нўйгутов геологларга йўл бошловчиликка ёлланиб қолганини қаранг. Бозорбой геологларга йўл кўрсатувчи кераклигини хаёлига ҳам келтирмаган эди, геологлар уни ўзлари қидириб топишди, ўзлари таклиф қилишди.

Таманга улар ем-хашак ташиладиган, трактор юрадиган йўлдан ўтиб келишган эди.

— Нега бу ерни Таман дейишади? — сўради улардан бирови.

— Нима қилди?

— Ўзим, шундай...

— Таман — Товон дегани. Кўряпсанми, мана этикнинг пошнаси. Ана шу товон. Бу ер тоғларнинг товони. Шунинг учун Таман дейишади.

— Э, шундайми! Анов Тамань ҳам шу ердан олинган экан-да. Машхур Тамань дивизияси!

— Билмадим, укам. Буни генераллар билишади. Бизнинг ишимиз жўн. Чўпонлик қиламиз.

Шундай қилиб десангиз, геологлар Таманга етиб келишиб, у ёғига ақлимиз етмайди, фақат картадан кўрганмиз, яхшиси, бизни шу ерлик одамлардан биронтаси тоғларга олиб чиқиб қўйсин, дейишди. Йўқ,

деб бўларканми! Бунинг устига яна ҳақини ҳам тўла-шаркан. Бор-йўқ иш — тўртта йигитни юклари билан Аччиқ Тош дарасига бошлаб чиқиш. Геологлар ўша ерда нималарнидир текширишармиш. Нима бўларди — олтинлар-да. Улар фақат олтин қидиришади. Топсалар, катта-катта мукофот олишади. Майли, бу уларнинг иши. Фақат Бозорбой кечқурун Таманга, қўрага етиб келиши керак. У ўтари билан шу ерда қишлаган. Ҳамма гап шу, холос.

Анов йигитлар шаҳарлик бўлишларига қарамай, пулнинг ҳисобини билишмас экан. Бозорбой озгина оёғини тиради: менинг тоққа чиқишга вақтим йўқ, совхоз раҳбарлари келиб қолади, сизга нима, мендан талаб қилади, қани бу, катта чўпон Бозорбой Нўйғутов, қўй қўзилай деб турган пайтда қайларда юрибди, деб қийин-қистовга олишади. Ким ўшанда жавоб беради? — шундан сўнг йигитларнинг сахийлиги тутиб, йигирма бешни ваъда қилишди. Вой, тентаклар-эй! Э, уларни аяб, қисиниб ўтирмади, пул давлатники, давлатнинг газнаси эса камаймайди. Бу болаларнинг ўзлари ҳам пулни хазондек супуриб олсалар керак пайтини пойлаб. Тўласинлар-да, ахир. Бозорбой геологларни ҳаш-паш дегунча обориб қўяди. Отга ўтирадию ҳайё-ҳўйт деб кетаверади. Унга нима, барибир кунора бўлар-бўлмас ишларга бошини суқиб лақиллаб юргани-юрган. Айниқса, тўй, таъзия, ишқилиб, арақ иси анқиган жойдан қуруқ қолмайди. Ойлик олиб келгани совхоз идорасига тушадиган бўлса-ку, чўпон-чўлиқлардан тортиб, тунги қоровулгача, хотинидан тортиб, (у ҳам ишчилар қатори-да) қўзилаш пайтлари ёрдамчи-соқмончиларгача — ҳамма жонини ҳовучлаб ўтиради. Бозорбой кечаси ғирт маст-аласт ҳолда етиб келади, отдан қулаб кетай-кетай дейди, пулга кетган одамнинг аҳволи шу. Ярамас хотини совхоз директорига йиғлаб-сиқтаган шекилли: мана уч ойчадан буён қўрага кассир Бўронбойнинг ўзи маош олиб келяпти. Қонун бўйича ҳар ким пулни ўзи қўл қўйиб олиши керак, дейди. Қатнаса-қатнайвермайдими, ҳалокунинг итидай...

Ана муни қаранг энди, аҳмоқ йигирма бешнинг ўзи киссасига тушиб турибди. Тугри, Аччиқ Тошга чиқадиган сўқмоқ тошлоқлар, тик ўр-жарлардан ўтади, юрагинг орқангга тортиб кетади, қулаб кетиш ҳеч гапмас, ўзи оти билан тоғ-да, бу сенга айланиб чопадиган ва бўйнингга нишон тақиб қўядиган стадион эмас. Нимасига ажабланасан бунинг — дунёда адолат азалдан йўқ эди, ҳозир ҳам йўқ. Қишин-ёзин тоғдан бошинг чиқмайди, на асфальт бор, на водопровод ва на электр чироқ. Қора кунингни билганингча кўр, йил буйи сас-сиқ шилта кечиб қўй боқ. У ёқда эса оппоққина кийинган чаққон йигит ликиллаб стадиондан чопиб ўтади ёки дарвозага копток тепади — ўзиям маза қилади, томошага йигилган халойиқ ҳам хурсанд бўлганидан осмонга сакрайди, чаққонбойга шараф-шонлар, ҳамма газеталар огиз кўпиртириб кўкларга кўтарган, эртадан-кечгача дам олиш, якшанба нима билмай, бели букилиб пешона тер тўкканларнинг топгани эса еб-ичишга базўр етади. Аламингдан ичасан. Кейин хотин дийдиё қилади, еган-ичганинг бурнингдан чиқади. Ит ётиш — мирза туриш. Талаб эса катта. Қўзи бер, биттаям қўй қисир қолмасин, вазн бер, майин жун бер. Жун ўрнига сунъий тола топамиз, деб-ку, тоза айюҳаннос солишди. Қани, ўша тола? Қирқим бошланганда-ку юзтаси берб-бер деб, калхатдай бостириб келади, қил ҳам қолдирмайди. Ҳаммасини топшир, охиригача бер. Майин жун валюта учун керакмиш... Валюта деса, ўлигини осмондан ташлайди булар... Кейин буларнинг ҳаммаси ўпқонга тушгандай бадар гойиб бўлади-кетади. Э, ҳаммаси қуриб кетмайдими — қўйи ҳам, одамлар ҳам, шу жонга теккан ҳаёт ҳам...

Йўлда Бозорбойни мана шундай ноҳуш ўйлар келириб эди. Бора-боргунча миқ этмади, фақат унда-мунда орқада келаётган геологларга қараб қўяр, хатарли жойлар учраса, огоҳлантирарди... Кўнглига қил сигмасди. Ҳаммасига ярамас хотин сабабчи... Вой, алвасти-ей! Ҳеч бурнини тикмай туролмайди. Албатта, оҳ-воҳ қилади. Бегона кишилар бор демай, шангиллаганини

қаранг! Вой, шавақи-ей! Дод-вой кўтармаса, кўнгли жойига тушмайди. Уларнинг бари шундай — барбод бўлди! Қадимгилар бекор айтмаганлар: хотин киши кечаси мушукдай суркалади, кундузи — илондай буралади. Ана, кўрдингизми! Ҳа, шанги-я! Яна қай гўрга қочяпсиз, дейди. Бошингизга урасизми, бу геологларни. Иш ошиб-тошиб ётибди. Қўй қўзилайман деб турибди. Қўли ёш боладан бўшамасмиш. Катталари интернатда безори бўлиб кетганмиш. Таътилга келса, оғзи овқатдан бўшамасмиш. Пишириб бер, куйдириб бер. Қўлларини совуқ сувга уришмайди. Яна чекканларига бало борми? Арақ ичишдан ҳам қайтмайди булар! Интернатда уларга қарайдиган одам йўқ. Директорнинг ўзи — арақхўр. Уйда кимдан ақл ўрганади улар? Сиз бўлсангиз, думингизни тутқизмайсиз, уззукун қорангизни кўрсатмайсиз. Қуриб кеткур ичкиликдан ортмайсиз. Яхшиям, от бор экан, жонингизга ора киради. Аллақачон йўл-пўлда ўлиб-нетиб қолмасмидингиз...

Вой, бу шаллақи-ей! Қанча урма-сўкма, барибир ақл битмайди. Доим кўкариб юради. Шунинг учун Кўк Турсун дейдилар-да. Лекин тили узун. Ҳеч тилини тиймайди.

Бу гал ҳам геологлар бор демай тоза вағиллади, аҳмоқ. Бўлмаса, неча марталаб кўзининг ола-куласини чиқариб бўғзидан олган! Қайда! Вой, ўлдим, бошқа гап қайтармайман деб, неча марта сўз берган. Қайда! Лекин барибир Бозорбой яна уни тинчителишнинг эпини топди. Гап бор, бери кел деб, ичкарига чақирди. Уйга киргач, индамай уни деворга босди. Юзини юзига тиради. Нафас олгани қўймади. Ана шунда у хотинининг моматалоқ бўлиб кетган, сўнган, ажин босган чехрасида, беҳол очилиб қолган тишсиз оғзида, қўрқувдан, хира тортган жонсиз кўзларида ўтган йилларнинг қайғу-ғамлари, ночорлик, омадсизлик, аламзадаликларини ўқиди. Шунда ўзи-ўзига хунук кўриниб кетди-да, вишиллаб захрини сочди:

— Ҳў, қанжиқ, яна оғзингни вақ этиб очсанг, қурбақадай босиб ўлдираман-қўяман! — шундай деб, уни бир чеккага итқитиб юборди.

Хотини миқ этмай челагини кўтарганча эшикни қарсиллатиб ёпиб ҳовлига чиқиб кетди. Сал ўтмай, ўпкасини босиб олгач, у чиқди, отга ўтирди ва геологларни бошлаб йўлга тушди...

Ҳа, яхшики, от қурғур зотли — унинг бирдан-бир қувончи шу от, барака топсин, от заводдан чиққан. Аллакимга унинг туси ёқмай, чиқит қилган — ростданам, қора тўриқми, қўнғирми, билиб бўлмайди. Лекин ахир бунинг нима аҳамияти бор? Ақлли от, тоғда қаерга қадам қўйишни билади, ҳаммадан ҳам, жуда чидамли, нақ бўрининг ўзи. Доим эгарлоглик, доим кўзи очиқ. Э, нимасини айтади, оти яхши, бу атрофда унга тараф йўқ, фақат Бўстонникини демасанг. Вой, бу совхознинг илғор чўпони. Э, одам бўлмай кет. Дунёда бунақа қурумсоқ топилмаса керак. Негадир бир-бирларини жинлари суймайди. Ана унинг отини — от деса бўлади. Сирти тилладай йилтирайдиган Дон оти. Дунқулик дейишади. Омади бор экан Бўстоннинг. Эртаю кеч отини парвариш қилади. Бошқа иложи ҳам йўқ. Отда юриб, ўзини кўз-кўзламаса бўлмайди, азамат. Хотини ёш, Эрканазарнинг беваси. Эрканазар уч йилча бурун Ола Мўнгу довонида муз ёригига қулаганча, шу-шу ўлиб кетди, ўлиги ўша ерларда қолди...

Тоғларга турнақатор тизилиб кўтарилиб боришар, гаплашишга фурсат йўқ, бунинг устига хотини билан уришиб Бозорбойнинг таъби тирриқ бўлган эди. Индамай йўл босишарди. Қиш охирлаб қолганди. Тоғ кунгайларида қорлар эрий бошлаган, кўклам нафаси уфурарди. Шу дамда атроф равшан ва сокин эди. Пастда садафдай ярқираб ётган улуг мовий кўлнинг нариги томонида баланд тоғлар узра қуёш юксакка кўтарилганди. Чошгоҳ эди.

Орадан кўп ўтмай Бозорбой геологларни даранинг бўғзига етаклаб келди. Иссиқкўлнинг мусаффо кўзгуси сўнгги бор кўзга ярқ этиб ташланди, манзаралар орқада ғойиб бўлди. Энди бошлари узра кета-кетгунча тумтайган қояли учурумлар ҳайбат соларди. Ҳаммаёқ тош, қоя. Кимса йўқ. — Нима бор экан уларга бу ерда? —

таажжуби ортади Бозорбойнинг теваракка аланг-жаланг қараб. У геологларни манзилга элтиб қўйган заҳоти орқага қайтишга аҳд қилди. Аччиқ Тош дараси у билан ёнма-ён тўғри улуг кўл бўйларига олиб чиқадиган қўшни дарадан кўра қисқароқ. У ичида орқага Бошат дарасидан қайтаман, деб қўйди. Шунда уйга ҳаялламай етиб олади. У геологлар билан хайрлашиб, шундай қилди. Лекин чўнтакка ниҳоят қурмағур йигирма бешни соларкан, у йигитларга гап қотди:

— Ҳой, оғайнилар, мундоқ қарасам, ҳаммаларинг ўғил бола экансизлар, — деди у иршайиб мўйлабини эррайимларча сийпаркан, — биз ҳам ахир юрган йигитмиз, бир томоқни ҳўллаб олмаймизми, а?

Бозорбой ичсам, бир стакан ичарман, деб чамалаган эди, йигитлар эса саховат билан унга шу ернинг ўзида чиққан кўк шишани ҳадя қилдилар. Ол, уйда ичарсан деб! Бу бахт қайдан тушди деб, Бозорбой ял-ял очилиб кетди. Типирчилаб қолди, чодирни қаерга тикиш, қаердан ўтин чопишни кўрсатди, йигитлар билан навбат-банавбат хайрлашаркан, ҳар бирининг қўлини узоқ силкитиб турди, ҳатто хуржунга ғамлаб олган емдан отга бериб ҳам ўтирмади. Биринчи марта эмас, уйгача чидайди, деб ўйлади. Апил-тапил эгарга ўтирдию, йўлга тушди. Чамалаб, кўп ўтмай сўқмоқни топди ва чалаярим қор босган тизмалардан ошиб ўтиб, Бошат дарасига кирди. Даранинг ён-атрофларида сийракроқ тўқай, ўрмонлар ўсган, ҳам ёруғроқ. Аччиқ Тошдек қоронғу эмасди. Бу ерда жилғалар ва булоқлар ҳам кўплаб оқиб ётарди. Шунинг учун бу ерларни Бошат дараси — Булоқ дара деб аташарди.

Пахталик устидан кийиб олган ёмғирпўшнинг чўнтагидаги шиша унга тинчлик бермасди. У дам сайин шишани ушлаб-ушлаб қўяр, қайси жилға бўйида тўхта-сам экан, деб жой чамаларди. У ўзининг қанча ичишини биларди. Шишанинг ярмини бўшатади, устидан сув ичади, кейин яна йўлга равона бўлади. Бундай ҳолларда Бозорбой эгарга ўтириб олса, бас. У ёғига хоназот отнинг ўзи етказиб оборади. Шўрлик Кўк Турсун Бозор-

бойнинг қўлтигидан шайтон тутиб туради, деб бекорга айтмайди — у ҳали бирон марта эгардан йиқилган эмас. Ниҳоят, йўлда бир жилгани танлади, унинг устини юпқа шаффоф муз қоплаган, сув муз остида тошдан-тошга қилқиллаб урилиб, одамнинг ҳавасини келтириб оқарди. Бозорбой шу жойга тушди. Атрофда ёввойи тол ва зирк буталари ўсиб ётар, қор ҳам кўп эмас, отга ҳам сув ичириб, ем берса бўлади. У отнинг юганини бушатди, сули солинган хуржунни эгардан туширди, богични ечиб, ечилган томонини отнинг бўйни тагига суриб қўйди. От чарчоғини тарқатаётгандай енгил сулиш олиб, кўзларини ярим юмиб, қуртиллашиб сули чайнай бошлади. Бозорбой эса сув бўйида қулаган дарахт тана-сига жойлашиб ўтириб олди-да, шишани чиқарди, ҳаваси келиб, қуёшга тутиб қаради, лекин нимани ҳам кўрарди, ўша-ўша шиша, фақат кун тугаб борар, тоғларда соялар қиялаб ётар, қуёшнинг ботишига агар кам бўлмаса ҳали бир соатдан ортиқ вақт бор эди. Лекин Бозорбойнинг шошадиган жойи йўқ. У арақнинг мияга урадиган мазасини тамшаниб ҳис қилиб, йўгон тирноғи билан шишани очди, ҳидлади, бошини чайқади, оғзига кўтарди. Титраб-қалтираб қултиллашиб ютди. Кейин жилгадан ҳовучида сув олиб, курсиллаган муз парчалари билан қўшиб ичди. Муз тишларига тегиб қисирлади — нақ мияси қасирлаб кетгандай бўлди. Бозорбойнинг башараси хунук буришди, у томоғини қириб йўталди, оғу қачон бошига уришини кутиб, кўзларини юмди. Ҳа, теварак-атроф — тоғлар, қоялар — худди туманга чулгангандай суза бошлашини, ҳаволаниб, кўтарилиши, қизиган миясида ғалати, ноаён товушлар, зингилдоқ шовқин чиқишини кутди. Ўзини кайф қучоғига ташлаш иштиёқида бужмайиб қотди. Сўнг томирлари ёзилди, бўшашди, шунда қаердадир жуда яқин орадан худди ёш бола йиғлагандай оҳиста ингиллаган овоз эшитилди. Нима бўлди бу? Қандайдир зирк чангалзорлари ва уюм-уюм тошлар ортида яна нимадир худди кучук бола каби ангиллади... Бозорбой сергак тортди, яна беихтиёр шишани кўтариб ичди, сўнг уни аста тошга тираб

қўйди, лабларини сидириб артди-да, ўрнидан турди. Тагин диққат билан қулоқ солди. Ҳақиқатан, адашмаган экан. Қандайдир ҳайвоннинг болалари овоз чиқармоқда эди.

Бўри уяси... бўри уясидан Акбара билан Тошчайнарнинг болалари узоқ йўқ бўлиб кетган ота-онасини қумсашиб, ингилашмоқда эди. Мўйинқум чулларидан орқа-олдиларига қарамай қочганларидан сўнг, Алдаш бўйларидаги даҳшатли ёнгинлардан сўнг бир йил қисир ўтиб, мана, тоғларда эрта кўклам пайти Акбара бевақт болалаган — тўртта туққан эди.

Бу орада Бозорбой бўри уясига йўл топиб аста яқинламоқда эди. Бозорбой ҳушёр бўлганда, инга боришдан олдин, албатта, ўйлар, мулоҳаза қилиб кўрарди. У камар ичидаги қоронғу инни осонликча топгани йўқ. Тажрибаси қўл келди. Қор устини синчиклаб қаради. Аниқтаниқ тушган излар занжирини кўрди. Бўрилар эҳтиёткорлик билан доим эски излари устидан қадам ташлаган эдилар. Яна ҳам нарироқ юриб Бозорбой тош уюмлари ва буталар орасида ямланган, кемирилган тўда-тўда суякларга дуч келди. Демак, бўрилар ўлжасининг бир бўлагини судраб келиб, шу ерда бамайлихотир ётиб гажиганлар. Катта-катта сон ва бўгин суякларининг кўплигига қараганда, гажирлар бу ерда анчадан бери яшасалар керак. Энди инни топиш қийин эмасди. Бозорбой камарга киришдан нега чўчимоди, бир нарса дейиш қийин. Ахир, бу ерда катта бўрилар ҳам бўлиши мумкин эди-ку! Лекин қорни очиб кетган бўричалар ангиллаб ўзларини ошкор қилишар ва гўё ёнларига чорлар эдилар.

Акбара билан Тошчайнарнинг овга чиқишдан бошқа чоралари қолмаганлигини бўричалар кошки билишса эди. Бўрилар учун эрта кўкламнинг оғир кунлари бошланган эди. Бунақа пайтда барча жониворлар қишдан ориқлаб чиққан бўлади. Бунақа пайтда яқин атрофдаги куч мадордан қолган ёввойи тоғ эчкилари ва архарлар аллақачон забт этилган бўлади. Кийиклар эса болалагани қадам етмас қояларга чиқиб кетадилар.

Одамлар боқиб турадиган сурувлар ҳам худди мана шу сабабларга кўра бу пайт кўра ва кўтонларга қамаладилар. Шунақада тинмай эмчак сўрадиган тўрт тайлоқни сут билан боқишнинг ўзи бўладими? Акбара эт-устихондан тушди, у энди сира ўзига ўхшамас — хурпайган, калласи катталашиб сўррайган, эмчаклари салқиб осилган эди. Бўрилар умуман, гоятда чидамли бўлишади. Улар бир неча кунлаб овқат емай юришлари мумкин. Лекин эмизикли бўри ўзини емақдан сиқолмайди. Ҳаёт Акбарани таваккалига катта овга чиқишга мажбур қилмоқда эди. Лекин мабодо у ҳалок бўлса, тайлоқлари ҳам ўлиб кетади.

Тошчайнар ҳамон унга эргашиб боради. Улар барига тез улгуришлари керак. Тез ўлжа топиш, уни тез ағдариш, этни тез-тез, катта-катта ютиш ва тез орқага қайтиш, таомни ҳазм қилиш керак эди. Бўри тайлоқларга тез сут бермаса сира иложи йўқ.

Бугун юрган йўллари кун тушган ерларда сирганчиқ, терскай томонларда эса қиш аёзидан қаттиқ эди. Шунга қарамай бўрилар зўр бериб тоғдан-тоққа лўкиллашарди. Бунақа чоғларда майдароқ махлуқлар ҳали ер тагидан бошини кўтармайди. Ёввойи ҳамда хонаки сурувларга эса яқинлашиб бўлмайди, бинобарин, тирик ҳайвонлар — отлар, қорамол, туяларга ёнда шериксиз ов қилиш фойдасиз, ҳаётнинг чигаллиги ҳам шунда. Тошчайнар нечоғлик бақувват бўлмасин, йирик ўлжани бир ўзинга судраб келтиролмайди. Охирги марта икки кун бурун у тоғ ёнбағирларига улоқиб келиб қолган эшакни ўлжа қилди. Акбара тунда инидан чиқиб эшак гўштидан тўйгунча еди. Лекин эшак жониворлар тоғ ялангликларда ҳар куни бундай бош оғанча юравермайдиларку. Одатда эшакларнинг ёнларида, албатта, одам бўлади. Ана шунинг учун ҳам Акбара овда қорнини тўйдириш учун ўзи инидан чиқди.

Аввалига Акбара иккиланиб турди, инни ташлаб кетишга сира кўнгли чопмади, ҳатто бир-икки бор орқага қайтгиси ҳам келди — болаларидан хавотирланди: уларни доим иситиб, сут эмизиб туриш керак,

— лекин зўр билан ўзини енгди, инни унутишга мажбур қилди. Кўл атрофларида ўлжанинг исини олганларидан кейин эса, ов нашъаси унинг бутун борлигини қамраб олди.

Акбара билан Тошчайнарнинг омадлари бор экан: улар янги тушган изларни искаб борарканлар, кенг ялангликка чиқиб қолдилар.

Бу ердан подадан ажралиб қолган бўлса керак, учта қўтос ўтлаб юрарди. Бўрилар бир йилча бурун мана шундай ночор пайтларида уларга ташланиб кўрган эдилар. Ўшанда келгинди бўриларнинг дуч келган нарсани ўлжа қилишдан ўзга чоралари қолмаганди. Бўрилар у ёқдан-бу ёққа ўгринча боқишиб, дафъатан ҳужумга ўтдилар. Қўтослар чопиб келаётган бўриларни кўриб, олдинига ирғишлаб, ўкирганча қочдилар, лекин бўрилар қувиб етаётганлигини фаҳмлагач, тўхташди, — уларнинг бўксалари сандондай кўтарилиб тушарди — бўриларга шохларини тўтрилаб ҳужумга ўтишди. Қўтосларнинг бошқа иложлари қолмаган эди. Шунда қандайдир бир зум ичида дунёдаги азалий мувозанат ҳоким бўлади: осмондаги қуёш, ҳувиллаган сукунат, кимсасиз атроф жондорларга ҳам, кавш қайтарувчиларга ҳам баб-баравар тегишли эди. Кавш қайтарувчилар тўқнашувдан қочиб қутулмоқчи эдилар, лекин йиртқичлар осонлик билан орқага қайтиб кетадиган эмасдилар, очлик ич-ичларини таталаб ташламоқда эди. Улар қандай бўлмасин олишиб, жила қурса, битта қўтосни ағдаришлари ва шу билан ҳам ўзлари, ҳам болалари жон сақлашлари керак эди. Қўтослар йирик ҳам эмас, майда ҳам эмас, ўртача; қиш чиқишига жунлари патила бўлиб ўсиб кетганди. Думлари от думидай бу қўтослар ҳам жанг қилмай илож йўқлигини тушундилар. Улар қаҳр ва кўрқинч ичида бошларини қуйи эгдилар, туёқлари билан ерни тирмаб, ўкириб таталай бошладилар. Кук бетида қуёш ҳамон чарақлаб турар, теварагини қори эрий бошлаган кимсасиз тоғлар қуршаган саргайиб ётган очиқ ялангликда ўтхўрлар билан йиртқичлар юзма-юз тўқнашдилар.

Бўрилар қулай фурсатни кутиб, қўтослар атрофида сакраб-сакраб айланишарди. Акбаранинг вақти зиқ — болалари уни интизор бўлиб пойлаб ўтирибди. Ниҳоят у андак кучсизроқ бўлиб кўринган қўтосга таваккал қилиб ташланди. Қўтоснинг кўзларига қон тўлганди. Шунга қарамай, Акбара унинг юраги пўкиллаб турган-лигини пайқади. Эҳтимол янглишаётгандир. Лекин ўйлаб ўтирадиган пайт эмасди. Акбара ўзини қўтоснинг бўйнига отди. Ҳаммасини сониялар ҳал қилади. Қутуриб кетган қўтос уни елкасидан итқитиб юбориш ва шохлари билан ерга қоқиб ташлаш учун калласини зўр бериб силкитаётган маҳалда, Тошчайнар унинг иккинчи биқинидан ташланиб, бўйин томирларини узиб, гажиб ташлаши, қонини оқизиши, миясини ишдан чиқариши керак эди.

Шундай ҳам бўлди. Лекин унгача қўтос Акбарани ерга улоқтириб, босиб улгурди, энди ўкириб уни шохларига илиб итқитмоқчи ва яна озгина бўлса, уни бутунлай эзиб, топтаб ташларди. Лекин Акбара қўтоснинг шохлари остидан илондай сирғалиб чиқди ва шу заҳоти яна қўтоснинг яғринига сакради, унинг жағни айириб юборадиган даражада қаттиқ жун босган гарданига ўткир тишларини куч билан ботирди. У ўзининг ваҳший ва раҳмсиз бўри табиатини тўла намоён қилди. У яшаш учун ўлдириши керак эди. Лекин бу сафарги ўлжа осонгина жон берадиганлардан эмасди. У — сайғоқ билан қуён — зўравонликка қарши бўйин эгиб турадиган. Баджаҳл қўтос яраланиб, қони оқаётганига қарамай, ҳали анча қаршилиқ кўрсатиши ва ҳатто енгиб чиқиши мумкин эди. Бироқ, ҳар қалай, Акбаранинг юлдузи бирдан балқиб чиқди; Тошчайнар худди шу дамда ён томондан Акбара билан олишаётган қўтосга ёпишди ва унинг кекирдагига тишларини ботирди. Тошчайнарнинг ҳужумига дош бериш қийин эди. Бу ҳужумга у бутун кучини сарфлади. Қўтос ўз қонига беланиб, қалтираб кетди ва ҳирқирай бошлади. Сўнг бўғзидан варақлаб қон отилди ва у огир бўкириб ерга қулади. Қўтоснинг кўзлари шишадай қотиб қолди.

Олишув бораркан, бошқа тирик қолган икки қўтос тирақайлаб қочишди ва анча нарига етиб олгач, қадамларини секинлатиб, гўё ҳеч нарса бўлмагандай шошилмай юриб кетишди.

Бўрилар чалажон қўтосни тортқилаб, юлқилай бошладилар. Ўлжанинг қачон жони чиқишини пойлаб ўтиришга фурсат йўқ. Қайси жойидан бошлаб ейишни ҳам чамалаб турадиган вақт эмасди. Акбара қўтоснинг човига ёпишди, ҳали иссиқ дириллаб турган гўштини тишлари, панжалари билан юлқиб олиб ямламай ютаверди. У иложи борича кўп эт ейиши керак ва иложи борича тезроқ инига қайтиши керак. Болалари зориқиб, маҳтал бўлиб қолишди. Тошчайнар ундан қолишмасди. У ваҳшиёна ириллаб, гўштни бурда-бурда қилар, бамисоли ёввойи қассобнинг ўзгинаси эди.

Бари ўз йўсин-йўриғи билан бўляпти. Қашқирлар олдин роса гўштга тўйишади, кейин тезроқ инларига етиб олиш учун йўлга тушишади. Кечаси яна гўштга тўйгани келишади, сўнг қолган гўштни бирон пана жойга судраб беркитишади. Лекин бунга ҳали вақт бор. Ҳозир эса, гажирлар очлик билан лаҳм ютишарди...

Осилиб тушган қоя тагидаги торгина камардаги бўрилар уясида очиқиб кетган бўри болалари беихтиёр ангиллашар, исиш учун дам гуж бўлиб бир-бирларига тиқилишар, кейин яна ҳар томонга судралишиб тарқалишар, тагин тўпланишарди. Ташқарида шитирлаган овоз эшитилганда ин ичига Бозорбой тиқилиб кирмоқда эди. Улар аввалгидан ҳам баттарроқ ангиллашиб, ўмбалоқ-дўмбалоқ ошиб ин оғзига томон интилдилар ва шу билан одамнинг ишини ҳам енгиллатдилар. Бозорбой азбаройи кучангидан бўғриқиб кетганди. У тор камар ичига пайпаслаб, туртиниб-суртиниб кирди. У пахталигини ечиб ташлаган, нимчанинг ўзида қолган эди. Бўри болаларини бирма-бир тутиб, учтасини қўйнига солди, тўртинчисини бўйнидан маҳкам сиқиб ушлаб олди-да, ташқарига судралди. Ёруққа чиққанида, кўзлари қамашиб кетди. Баланд тоғлар шу қадар ярқираб ётарди. Кўкрагини тўлдириб нафас олди. Қулоқни батанг

қиладиган жимжитлик. У фақат ўзининг нафас олганинигина эшитарди. Қўйнидаги бўри болалари гимирлаб қолишди, қўлидаги эса ўзини қутқармоқчи бўларди. Бозорбой шошилиб қолди. Ҳамон оғир-оғир нафас олганча у пахталигини елкасига ташлаб, жилга томонга жадаллади. У ёғи бир зумлик иш эди. У ўзи ўтириб чиққан тўрт бўри боласини болаб пулламоқчи. Ҳозирча уларнинг барини хуржунга жойлайди. У бўриваччаларни тузуккина пулга сотишга ишончи комил эди: бултур бир чўпон ҳайвонот базасига алақанча бўри болаларини сотган, ҳар бир бош бўрига элик сўмдан тўлашган эди.

Бозорбой куртиллади ем чайнаётган отнинг оғзидан хуржунни тортиб олди, ичида қолган сулини ерга тўқди, ҳар бир хуржунга иккитадан бўри боласини жойлаштирди, хуржунни эгардан ошириб икки ёққа ташлади, камар тортиб маҳкамлади, жиловни қўлга олиб, шитоб билан узангисига оёқ қўйди. Рав кетмаса бўлмасди. Мана, бунинг отини омад дейди! Лекин катта бўрилар етиб келмасдан жуфтакни ростламоқ керак. Бозорбой буни яхши билади. Ярим ичилган, тошга тираб қўйилган шишани Бозорбой эгарга ўтириб бўлгач, эслади. Аммо араққа ҳам тупурди. Қолса, қолаверсин. Бўри болалари учун бир дунё пул олади. Бунақа яримталардан қанчасини сотиб олиш мумкин. У отга қичов берди. Қуёш ботмасдан бурун иложи борича тезроқ дарадан чиқиб олиши керак.

Кейин-кейин Бозорбойнинг ўзи ҳам ҳайрон бўлиб юрди: қандай қилиб юрак ютиб бўри инига кирди, ҳатто ёнида қуроли ҳам йўқ эди-я, она бўри ёки эркаги келиб қолса, унда нима бўларди... Буғу жуда ювош ҳайвон, лекин у ҳам болаларини ҳимоя қилади — ганим устига шартга ташланади.

Лекин буларнинг бари унинг хаёлига кейинроқ келди. Бўриларнинг чангалига тушишини ўйласа, кўнгли оза бошлайди. Ўша соатда у сангзор Бошат дарасида йўргани қичаб ҳайдаб борар, дам сайин орқасига, тоғлар ичкарасида ботиб бораётган қуёшга хавотирланиб

қараб-қараб қўяр, уни шом қувиб келмоқда эди. Ҳа, шошилмаса бўлмайди, тезроқ тоғ этакларига чиқиб олиши керак, кўл бўйлари ҳаммаси очиқ ялангликлар, от бошини хоҳлаган томонингга қўяверасан, аммо бу ернинг — тор, қўрқинчли даранинг иши бошқа...

Бозорбой кўл бўйларига, таниш яйловларга яқинлашган сайин ўзига ишончи ортар, дадиллашарди. Олган ўлжаси билан мақтангиси келиб қолди. Чўпон улфатларимдан биронтасиникига қўниб ўтсаммикин, ўлжаларни кўрсатиб кўзини куйдирсаммикин, юзта-юзтадан қилиб бўриваччаларни ювсакмикин, ахир уларни яхшилаб пулласам, мен ҳам қарздор бўлиб қолмасман, деб ўйлади. У чала ичилган шишани сув бўйида ташлаб келгани учун ачина бошлади; эҳ, қанийди, ҳозир бир кўтарсанг!... Унинг шунчалар ичгиси қистади! Лекин барибир ичида бунга ҳали улгураман, аввало, бўричаларни омон-эсон етказиб бориш, қоринларини тўйдириш керак, улар жуда чидамли бўлсалар ҳам, лекин ҳали сут эмиб юрган тайлоқ, кўзларини ҳам энди-энди очганга ўхшайдилар, кўр, ана чақчайиб туришларини... Ишқилиб, хуржунда ўлиб қолмасалар бас. Бозорбой бу пайт ўзини даҳшатли тезлик билан қувиб етаётганларини хаёлига ҳам келтирмасди. Худо билади, ҳали буларнинг охири нима билан тугайди...

Буқа гўштини бурунларидан чиққунча еб тўйган бўрилар орқага қайтдилар. Олдинда — Акбара, орқароқда — Тошчайнар борарди. Улар қоя остидаги инимизга тезроқ етиб олсак, болаларимиз билан яйраб давра олиб ётсак, оёқ-қўлимизни ёзсак, ана ундан кейин чала ейилган буқа тепасига борсак, яланглиқда таланиб кетмасин тагин, дейишарди.

Ҳаёт-да бу энди, шунинг учун айтишган экан-да, бўрини оёғи боқади деб... Ахир, тайёр этни кўрса, бошқа бўрилар қараб туришармиди — бу бировники-ку, деб тортиниб ўтирмай, талаб, ғажиб кетаверадиганлар ҳам йўқ эмас. Ана, иннакейин жанжал-тўполон чиқади, қон тўкилади. Лекин ҳақ ўз номи билан ҳақ, куч ҳам ҳақ томонда...

Ҳали инига етмасдан, ҳали узоқдан Акбаранинг юраги бир кори ҳол бўлганини сизди. Худди ёнгина-сида аллақандай қуш соя каби парпираб учаётгандай, ботиб бораётган қуёшнинг сўнгги нурларида англаб бўлмас ваҳим, харосонлик билан туйди. Юксак тоғ зирварларида аксланаётган қонли шафақ шуълалари борган сайин қорайиб, дилга ташвиш ва қўрқинч соларди. Инига яқин қолганда, у янада қаттиқроқ югурди. Тошчайнарга қайрилиб ҳам қарамади. Ниҳоят, у англаб бўлмас ваҳимага тушиб, елдек учиб кетди. Шунда ҳавода димоғига бегона ҳидлар урилди ва унинг ваҳимаси янада ордди: терлаб-пишган отнинг ўткир ҳиди ва яна қандайдир кўнгилни беҳузур қилувчи сассиқ ис анқирди. Нима бу? Қаердан келяпти? Акбара жилгадан сакраб ўтди, буталар орасидан йилдиримдай югуриб камарга чиқди ва лип этиб қоя остидаги инига ўзини урди. Ҳувиллаб қолган бўм-бўш уясининг ҳамма бурчакларини овчи итдай искаб чиқди ва пишқирди, бир зум қотиб қолди, сўнг ўзини ташқарига отди, ин оғзида Тошчайнар билан тўқнашди, худди барига у айбдордай, худди нари эмас, ганим-ёвдай уни алам устида тишлаб олди. Ҳеч нарсадан хабари йўқ Тошчайнар аввал уяга кириб чиқди, сўнг Акбара орқасидан югурди ва жилга бўйида унга етиб олди. Акбара эс-ҳушини йўқотгудай бўлиб, изларни ҳидлаб юрар, юз берган воқеани англашга уринарди. Шу яқин ўртада бу ерга аллаким келган, у излардан шуларни ўқиди — мана, от сўлагининг ҳиди анқиб турибди, сочилган сули, мана, от тезаклабди, мана, ҳиди кўнгилни айнитадиган шиша, Акбара уни ногоҳ искаб кўриб, азбаройи нафрати қўзиб ёли тикка-тикка бўлиб кетди, мана, одамнинг қор устидаги излари. Кирза этиқдан тушган излар. От миниб, жирканч нарса солинган шиша кўтариб келган қаттол ёв бостириб кириб, болаларини ўғирлаб кетибди! Уларни еб қўйган бўлса-чи! Шунда Акбара яна гуноҳсиз Тошчайнарга ёпишди, уни қутуриб тишлаб ташлади, кейин қўрқинчли ириллаб, из кетган томонга шитоб билан югурди. Тошчайнар унга эргашди.

Бўрилар сира адашмай ис олиб боришар — суриб, қичаб олға босишар, дарадан чиқар ерни кўзлашар, яна олға, олға таъжил ила югурик қадам ташлашар, одамлар турадиган жойларни, улуг кўл бўйларини мўлжал олишарди...

Бозорбой эса дарадан чиқиб, отни яланг тоғ этакларидан, паст-баланд адирлар, ёзги яйловлардан йўртириб борар, ниҳоят, мана олисда қорайиб кўлнинг бир чети кўринди. Яна бир соатларда уйга етиб олади. Бу орада қуёш ернинг у чеккасига, тоғ тизмалари орасига ботди, унинг сўнгги нурлари лов этиб, сўнди. Иссиқкўл томондан аёзли шамол эсди. «Тайлоқлар совуқ қотиб қолмаса эди», — деб ўйлади Бозорбой, лекин уларни ўраб қўядиган нарса йўқ эди. Бозорбой уларни тирикмикин, деб хуржунга қараб қўймоқчи бўлди. Булар ўлиб қолса, биров бошига урадимиз! У отдан тушди, камарларни бўшатиб, хуржунни очиб қарамоқчи эди, шу пайт от оёқларини кериб, ҳаммаёққа сачратиб шовдирата бошлади. Шунда бирдан сийишдан таққа тўхтаб, қаттиқ пишқирди-да, ўзини чеккага отди, жилов Бозорбойнинг қўлидан чиқиб кетишига сал қолди.

— Тек! — деб қичқирди Бозорбой отга. — Тек тур!

Лекин от худди ўтдан қўрққандай ўзини чеккага урмоқчи бўларди. Шунда Бозорбой орқасига қарамаёқ нималигини билди. Бир зум ичида муздек бўлиб қолган елкаси билан у қувлаб келаётган бўриларни ҳис қилди. Бозорбой жонҳолатда отга ёпишди, унинг ёлидан маҳкам тутиб, ўзини эгарга олди, от шу заҳоти пишқириб, елдек чопиб кетди. Бозорбой совуқ ел жиҳатидан бошини эгиб олди, атрофга аланг-жаланг қаради. Нарироқда икки бўри чопиб келарди. Қашқирлар югуриб адир устига чиққанларида, от жонивор уларни пайқаб ҳуркиган экан. Энди бўрилар отнинг йўлини тўсиб чиқиш пайида эдилар. Бозорбойнинг эсига шу тобда Худо тушди, унга ялиниб-ёлвора бошлади. Бошқа пайтда Худонинг гўрига гишт қалашдан ҳам тоймасди бу одам. Қайси гўрдан келиб қолган геологларни бўралаб сўкарди: «Олтинларинг томоқларингга тикилсин!» Хотинини қийнаганларидан

афсусланар, ундан узр-маъзур сурарди: «Сенга сўз бераман! Тирик қолсам, чертсам, одам эмасман!» Бўри болаларини олганига тавба қиларди: «Нима қилардим олиб! Нимага кирдим инига? Ҳаммасини тошга уриб, бошини ёриб ташламайманми? Энди, нима қилдим, қаёққа қўяман уларни?» Хуржун тасмалар билан маҳкам тортиб боғланган, уларни йўл-йўлакай ташлаб кетиб бўлмайди. Бунинг устига шом қоронғуси тушяпти, кимсасиз тоғ ёнбағирларига хуфтон қораси бостириб келмоқда — дунёда ҳеч кимнинг ўладими, қоладими, у шўрлик билан иши йўқ. Фақат содиқ от жониворгина қўрқувдан эсини йўқотиб, бор кучи билан чопиб бормоқда.

Лекин Бозорбой ҳаммадан ҳам ёнида милтиқ йўқлиги учун ачинарди. Милтиги бўлса, уларга кўрсатиб қўярди: битта-битта отиб қулатарди, ўқни эса бекор кеткизмасди. Милтиқ топилмас матоҳ эканми денг! Ҳамма чўпонларнинг уйида бор. Лекин ким уни доим ёнида олиб юради! Эҳ, билганда-ку! Бозорбой йиртқичларни қўрқитиш учун жони борича бўкирарди. Унинг барча умиди отдан эди. Яхшиям асл, зотдор от...

Ҳаёт-мамот пойгаси...

Ўғирланган бўри болаларини хуржунга солган отлик билан изма-из Акбара ва Тошчайнар хуфтон қоронғулиги тушган тоғ ораларидан ана шундай қочди-қувди бўлиб борардилар. Олиб қочилган тайлоқларининг ҳидини сезган бўрилар ўзларича ёлворар, ўзларича тавалло қилардилар. Кошкийди, от бир мартагина, бир зумгина қоқилса! Агар буқа гўштини бунчалар кўп емаганларида, қувиш қандай бўлишини кўрсатиб қўймасмидилар, алақачон қароқчига етиб олиб, уни кўз юмгунча пора-пора қилиб ташламасмидилар, насл қолдириш йўлидаги азалий, омонсиз курашда қонли ўч олиб, адолатни тикламасмидилар? Мўйинқум чўлларида сайғоқ сурувларини тумтарақай қувган, уларни ўзларига керак томонга буриш учун янада шиддат солиб югурганлари ҳам гапми? Лекин катта овга бўрилар қоринларини тўйдирмасдан, шиддатли қувгинга олдиндан тайёрланиб чиқардилар.

Болаларни боқиш учун устма-уст бўкиб эт еган Акбара, айниқса, қийналиб чопмоқда эди. Лекин у ҳам бўш келмас, жони борича югурар, агарда отликқа етиб олса, бир зум уйлаб ўтирмай, нима билан туташидан қатъи назар, ўзини жангга ташларди. Шукрки, ёнида Тошчайнари бор, суянчиги ва енгилмас мададкори, лекин нима деманг, ҳар кимнинг гўри бошқа... Акбара ҳар қандай ўлимга тайёр эди, ишқилиб етиб олса, ишқилиб, учқур отда кетаётган шу кишини қувиб етса бас... ишқилиб...

Гарчи Бозорбой чиндан ҳам учқур от минган бўлса ҳам, лекин бундай қараб, бўрилар қадам-бақадам яқинлаб, ўнг биқинидан етиб келаётганлари, уни кул томонга ўтказмаслик учун йўлни кесиб чиқаётганларини кўрди. Ғаддор гажирлар отликни тоғ томонга қараб ҳайдашга зўр бермоқда эдилар. Шундай қилсалар, эрта-ми-кечми, барибир, албатта, юзма-юз тўқнашар эдилар. Улар ниятларига эришай деб қолган ҳам эдилар: ҳуркиб кетган от ўзини йўқотиб қўйиб, ўнг ёқдан даф этаётган бўрилардан кўрқиб, бошини тоғлар томонга буришга уринмоқда эди. Бироқ отни онгли махлуқ — одам бошқариб бормоқда эди, у йиртқичларнинг ниятини англаб турарди, бўрилар худди шу нарсани ҳисобга ололмасдилар, бу уларнинг фожиаси эди.

Бозорбойни яна бир нарса қутқариб қолди. Тақдирнинг марҳамати билан олдинда чироқлар кўринди. О, омаднинг келганини қаранг! Улар Бўстон Ўркунчиев қўрасининг чироқлари эди. Ҳа-ҳа, ўша илғор қулоқ Бўстон, ҳеч жини ёқтирмайдиган Бўстон. Лекин ҳозир ким кимни яхши кўради-ю, ким кимни ёмон, суриштириб ўтирадиган пайт эмасди. Нима фарқи бор. У ҳозир ҳар қандай қимирлаган тирик жонни кўзига суртишга тайёр. Ишқилиб, одамлар яшайдиган жойга етиб келди-ку — бундан ортиқ қувонч бўлиши мумкинми одамга! У ахир, қутулди! У ўзида йўқ хурсанд бўлиб, отни яна товони билан қистади, шунда от қўралар, одамлар томонга шамолдек учди. Бироқ, ана энди қутулдим дегунча, Бозорбой учун яна бир аср вақт ўтгандай бўлиб

кўринди лекин, мана, Бўстон қурган электр движокнинг пулемётдай тариллаган овози эшитилиб қолди, мана, чўпонларнинг итлари бўри исини сезиб, айюҳаннос кўтариб, Бозорбойнинг йўлига пешвоз чиқишди. Айни чоқда, бўрилар ҳам қолишмас — борган сари яқинлашиб келишар, от ҳолдан тояр, Бозорбой жондорларнинг қайноқ тафтини сеза бошлаган эди. «Худойим, ўзинг қутқар! Ё Баҳоваддин, ўзинг мадад бер, — деб илтижо қиларди Бозорбой, — сенга етти қорани қурбон қиламан!»

«Омон қолдим! Қутулдим!» — шодланиб қичқирди Бозорбой.

Албатта, у бир соат ўтмай ўз ваъдаю таваллоларини унутади. Одам боласи ўзи шундай...

Унинг қошига чўпонлар чопиб келишди. Бозорбой уларнинг қўлларига ўзини отди, тўхтовсиз шу сўзларни такрорларди:

— Бўри, мени бўрилар қувишди! Сув, сув беринглар!

Бўрилар эса афтидан, кетмай шу атрофда айланиб юришар, чидам билан ниманидир кутишарди. Бўстоннинг қўра, қўтонларида югур-югур бошланди. Чўпонлар чопиб юришар, қўраларнинг эшикларини беркитишар, ҳой-ҳўйлашиб қоронғида бир-бирларини чақиритишар, улардан бирови том бошига чикди-да, милтиқдан неча маротаба варанглатиб ўқ қўйди. Итлар тинмай вовуллашарди, лекин қўралардан ташқарига чиқишмасди. Ўзларини ёруғроққа олишарди. Итларнинг қўрқоқлиги эгаларини дарғазаб қиларди.

— Ату! Олқиш! Ол! Э, булар бўрибосар эмас, пўқбосар! — кимдир бўғилиб хириллаб итларни қистарди. — Ол, бос! Оқтош, Йўлбарс, Жойсан, Барпалон! Бос! Ату, Ату! Э, ўларинг, думларингни қисмай! Бўридан қўрқиб ўтирибсанларми?!

— Ит ўз оти билан ит-да! — деб эътироз билдирарди бошқа товуш. — Нимага бақирасан? Бу итлар отлиқни этигидан тортиб туширади. Лекин бўрига яқин йўлолмайди. Тўғрими? Нима дединг! Бўрига қарши биронта ит боролмайди. Қўй, индама! Акиллайверсинлар!

Лекин бўрилар нега уни қувалаб келишди. Бозорбой анчагача эслолмади. Фақат Бозорбойнинг отига қараётган йигит бирдан: «Бозорбой бойке, хуржунда нима бор? Қимирлаётганга ўхшайди», — деб сўраб қолувди, ана шундагина у эслади.

— Хуржунда дейсанми? Э, бўри болалари-ку улар! Э, қуриб кетсин! Тўртта бўлтуруқ. Бошатда ини бор экан. Тўғри инидан олдим. Шунинг учун бўрилар орқамдан қувиб келишди.

— Шундай демайсизми! Боплабсиз-ку. Тоза қўлга туширибсиз-да! Инидан дейсизми? Хўп омон қолибсиз-да, тагинам...

— Хуржунда ўлиб қолишмабдими? Чопганда бўғилиб, эзилиб кетмабдими ишқилиб!

— Нега эзилади! Ўрикмиди сенга эзилади! Улар итдай чидамли бўлишади, огайни.

— Қани кўрайлик, қанақайкин?

Хуржунни туширишди ва Бўстоннинг уйига қараб юришди. Бунақа муҳим ишлар одатда Бўстоннинг уйида қилинади. Бу ерлар, кўра, кўтонларнинг эгаси ўша... Лекин ҳозир Бўстоннинг ўзи уйда йўқ. Районда навбатдаги йиғилишга кетган. Илғор чўпон Бўстон Ўркунчиев яна навбатдаги президиумда ўтириши керак эди.

Бозорбойни Бўстоннинг уйига худди қаҳрамонлик кўрсатган одамдек олиб боришди. Унинг шунга рози бўлишдан бошқа чораси қолмади. Майли, бир қўниб ўтса, ўтибди-да, ахир, у меҳмон-ку.

Бу уйнинг остонасига Бозорбойнинг биринчи келиши эмас. Кўп йиллардан бери Бозорбой бу ердан етти чақирим нарида Бўстонга қўшни ерларда чўпонлик қилади. Ана шу вақт ичида Бозорбой бу ерда уч марта бўлди: биринчи марта чўпон Эрназар Ола Мўнгу довонида музлик камарга йиқилиб нобуд бўлганда, унинг таъзиясига келган эди: иккинчи марта Эрназар ўлгач, олти ойдан кейин Бўстоннинг олдинги хотини (Орзигул бечора жуда ҳам яхши хотин эди, дейишади) вафот қилганда, маъракасида қатнашган эди, ўшанда атроф-теварақдан тумонат одам йиғилган, отлар,

тракторлар, юк машиналарнинг саногига етиб бўлма-
ганди. Учинчи маротаба худди бўйнидан судрагандай
қилиб олиб келишган эди. Область раҳбарлари бу ерда
ишлаб чиқариш семинари ўтказадиган, Бўстон Ўркун-
чиев чўпонларга ўз илғор тажрибаларини сўйлаб бера-
диган эди. Бозорбойнинг ҳеч келгиси йўқ эди. Лекин
қочиб қутулиб бўлмади, мажбур қилишди. Ярим кун
ўтириб ваъз эшитишга тўғри келди: кўзилар ўлмаслиги
учун нима қилиш кераклигидан тортиб, қандай қилса,
кўпроқ жун ва гўшт топшириш мумкинлигигача. Бир
сўз билан айтганда, планни қандай бажариш тўғрисида.
Топган оҳанжама гапларини қаранг, унинг ўзи билади
нима қилишини: қишда ерни ўз вақтида бер, ёзда
тоғларда барвақт туриб, кеч ёт, хулласи калом, яхши
ишла, молдан, қўйдан кўзингни узма. Жон куйдир
Бўстон ва бошқаларга ўхшаб. Бироқ бировнинг иши
яхши чиқади, бошқасиники мундоқроқ. Бировнинг иши
ўнгидан келади, бировники келмайди. Мисол учун
Бўстоннинг кўрасида движок патиллаб турибди —
кечаси билан уйларда ҳам, саройда ҳам, ҳовлиларда ҳам
чироқ ўчмайди. Хўш, нимага? Чунки у иккита агрегат-
ни қўлга киритган — биттаси ишдан чиқса ёки ремонт-
га турса, шу заҳоти иккинчиси ишга тушади. Бошқа
чўпонларда эса, шу билан бирга Бозорбойда ҳам, движок
қурғур йил бўйи битта. Ўзи битта бўлгандан кейин
одамни кўп овора қилади: бир қарасанг ишлайди, бир
қарасанг ишламайди, дам ёнилғи бор, дам йўқ, гоҳ бир
жойи синган, гоҳ бир жойи чиққан, гоҳ унга қараб
турадиган йигитча ҳамма нарса жонига тегиб, шаҳарга
кетиб қолган — шаҳарда ёшларнинг ошиғи олчи, қиш-
лоққа қараганда юз карра яхши яшашади. Ана шунақа
ишлар. Ҳамма ҳисоботларда барча чўпон бригадалари
электр чироғи билан таъминланди, деб айтилади, аслида
эса ҳеч вақо йўқ...

Шундан кейин ким яхши? Албатта, Бўстон яхши.
Бунинг устига ичмайди. Ким ёмон? Бозорбой ва унга
ўхшаганлар. Бунинг устига улар ичишади. Хўп, ёмон
бўлсанг, бўйнингга бир урсинлару ҳайдаб юборсинлар,

тамом вассалом. Ваҳоланки кетаман деб, ариза бериб кўр-чи, дарров сенга милицияни тўғрилашади, паспортни олиб қўйишади, ҳеч қандай ҳужжат-пужжат беришмайди; бор, акаси, ишингни қил, кетишга рухсат йўқ, дейишади. Ҳозир ҳеч ким чўпон бўлишни истамайди, аҳмоғи йўқ, дейди. Ҳамма шаҳарда яшасам, деб ишқивоз. Шаҳарда ишни тутатасану, маза қилиб маданий ҳордиқ чиқарасан, бўлмаса, квартирангга ётиб дамингни оласан. Ҳамма нарса тайёр, олдингда муҳайё, ўт ёқиш керакмас, сув олдингда, чироқ кечасию кундузи бор, ҳожат ҳам шундоқ бурнингни тагида... Ўтардаги турмуш ҳам турмушми? Мол болалайдиган маҳал-ку салкам бир ярим минг бош сигир-бузоқни эплашинг керак, на кечаси тиним бор, на кундузи, бир ярим минг қорамолнинг бари бошингда мўнграб туради. Шиптир-шилта кечмай кўр-чи, ичмай кўр-чи, хотинингни, чўпон-чўлиқларингни урмай кўр-чи, ғирт ҳайвоннинг ўзи бўласан-қоласан... Хўш, кейин ким ёмон? Бозорбой ва унга ўхшаганлар...

Сал нарсага бармоқларини нуқиб пеш қилиб туришади тагин: Бўстон Ўркунчиевни кўр, ана, илғор, ана, ўрнак... Башарасига солиб-солиб юборсанг шу илғор тавиянинг! Бўстоннинг омади бор, унинг одамлари ҳам яхши, бир борган киши ҳеч қайтиб кетмайди, битта оиладек бўлиб ишлашади. Бозорбойга ўхшаган чўпонлар ўчиб қолган движоклардан аллақачон қўлни ювиб, қўлтиққа уриб, эскичасига, керосин чироқлару қўл фонарларига ўтиб олишган. Бўстоннинг МИ — 1157 деган электр генератор агрегати қўраларнинг орқасида соатдай мунтазам юриб турибди, унинг гуп-гупи узоқ-узоқлардан эшитилади, чироғи не-не жойлардан кўринади. Бўриларни орқага қайтарган ҳам аввало шу бўлди, улар етай-етай деб турганларида чироқларни кўриб, движок овозини эшитдилару тақа-тақ тўхтаб қолдилар.

Итлар ҳамон бири олиб, бири қўйиб акиллашарди. Бўрилар шу атрофда изғиб юришганга, лекин яқин келишга юрак бетламаётганга ўхшайди...

Ҳа, Бўстоннинг омади чопгани чопган. Ҳаммасини қара, ҳаммаси ораста, ҳамма нарса жой-жойида, уйлари чироқлардан чароғон, гарчи қўй қўрасида турсалар ҳам, лекин ҳаммаёқ озода, супурилган, сидирилган. Этик-пайтаваларни даҳлизда ечишга, гилам пайпоқнинг ўзида ичкарига ўтишга тўғри келди.

Одамнинг бир омади келса, ҳамма нарсада келади. Муни қарангки, Бозорбой илгари билмаган экан. Довонда нобуд бўлган Эрназарнинг беваси дуркунгина, уқтамгина жувон экан. Мана, энди шу Гулимхонни, Бўстоннинг хотинини олинг. Қанча ғамларни бошидан кечирмади, лекин ҳозир ўйнаб-кулиб бахтиёр бўлиб юрибди. Ёши ҳам ҳойнаҳой ҳали қирққа етмагандир. Унинг Эрназардан қолган икки қизи интернатда ўқишади. Бунинг устига омади чопса шунақа бўлади-да, яқинда Бўстонга ўғил туғиб берди. Олдинги хотинидан Бўстонга икки қиз қолишган эди, улар катта бўлишиб, турмушга чиқишиб, ўзларидан тинчиб кетишди. Гулимхоннинг ўзи ҳам очиқ чеҳраликкина аёл экан, ақли-ҳуши ҳам ўзига етарлича, фаҳми-фаросати ҳам жойида. Бўстон ва Бозорбой икковлари бир-бирларига тоқат қилолмасликларини аниқ билади, лекин заррача сирбой бермай, уни очиқ юз билан қарши олди, ачинган, тасалли берган бўлди. Келинг, келинг, қўшнимизнинг қўшниси, тўрга ўтинг, ана гилам, ўтиринг, вой, намунча бўрилар сизни қувламаса, вой, омон-эсон қутулибсизей бир балодан, ота-боболаримизнинг арвоҳлари қўллабди сизни, кулфатингиз аригани рост бўлсин. Лекин ўзлари уйда йўқ эдилар. Районга мажлисга кетган эдилар, тезда келиб қолишлари керак. Директорнинг «Газиги»да ташлаб кетишмоқчи эди, ўтиринг, ўтиринг, ўтиринг, ҳозир чой дамлаб келаман, бирпас шошмай турсангиз, иссиқ овқат ҳам тайёр бўлади.

Кўргилик экан, ҳамон мундоқ меҳмоннавозликлар борлигини билди, Бозорбой ҳар қалай уй бекасини бир синаб кўрай-чи, чақирилмаган қўноққа меҳрибончиликлари ростмикан, деди. Бунинг устига қоча-қоча бўларича бўлган, сал ўзимга келволай деб, ичкиси қис-

таб, арақ сўрагани жазм қилди. У бетини сидириб ташлади:

— Чойни хотинлар ичади, — деди у дабдурустан. — Гапимдан хафа бўлма. Лекин Бўстондай давлатманд одамнинг уйдан ўткирроқ бир нарса топилмайдими? Довруқ солиб юрган одам-ку, Бўстон!

Бозорбойнинг ўзи асли шундай итфеъл эди. Мабодо, ичкилик олиб келмаганларида ҳам, у Бўстоннинг хотини туси қочганлигини кўриб, ич-ичидан мамнун бўлди. Бозорбойнинг бетгачопарлиги Гулимхонга ёқмади. Нима, оҳанжама қилиб ўтирадими, хон бўлмаса, бек бўлмаса, бор-йўғи жунгина бир чўпон — қўйбоқар бўлса?

— Вой, гапингизни қаранг, — деди Гулимхон сал ранги ўчиб. — Бўстонингизни ҳеч шу қуриб кетгурга ҳуши йўқ, шунинг учун...

— Биладан, биладан, Бўстонинг ичмайди! — унинг гапини писанд қилмай бўлди Бозорбой. — Бир айтдим-қўйдим-да. Чойингга раҳмат. Ўйловдимки, ўзи ичмайди-ю, лекин меҳмонларга...

— Вой у нима деганингиз, — қисинди Гулимхон ва Бозорбойнинг ёнида ўтирган Рискулга қаради. Рискулнинг тиззалари бўри болалари солинган ўша қурмагур хуржунга тегиб турарди.

Рискул араққа чиқмоқчи бўлиб, ўрнидан қўзғалган эди, шу пайт эшиқда Бўстоннинг иккинчи ёрдамчиси — пединститутни чала ташлаб кетган, оёқ-қўли чаққон ва чапдаст йигитча Марат кўринди. Унинг областда кўрмаган жойи, қилмаган иши йўқ, мана энди эси кириб, Бўстоннинг олдида маҳкам ўрнашиб қўя қолган эди.

— Менга қара, Марат, — деди унга Рискул. — Беркитиб қўйган яримтанг бор эди шекилли. Биладан сени. Қўрқма, агар Бўстон сўраса, мен жавобини бераман. Обке, тезроқ ўша яримтангни, Бозорбойнинг ўлжасини ювамиз.

— Ювамизми? Мен бирпасда! — мамнун бўлиб хахолади Марат.

Ярим стакандан кейин Бозорбойнинг хафагарчилиги ёзилди. Қўрқув кетиб, яна ўша-ўша қашшанг ва бетамиз

Бозорбой бўлди-қолди. Худди ўз уйидай гиламга ён-бошлаб, бошидан кечирганларини ҳикоя қилди, бўри болаларини хуржундан чиқариб кўрсатди. Шунда ўзи ҳам уларни яхшилаб кўриб олди. Олдин бўричалар қимирлагилари келмай турди, ҳеч нарсага қарашмади, худди ҳимоя истагандай қайгадир яширинмоқчи бўлишарди, кейин иссиқ таъсир қилди шекилли, жонланиб, гимирлаб қолишди, уй ичида ҳар ёққа думалаб, ингиллаб, тумшуқчаларини ўтирганларнинг тиззаларига уришди. Улар ҳеч нарсани кўрмаган, билмаган кўзчаларини мўлтиллантишиб, оналарини, унинг эмчаklarини қидиришарди. Уй бекаси юраги ачиб, бошини сарак-сарак қилди:

— Вой, шўрликкиналар-ей, очқаб кетишибди-ку! Бўри боласи бўлса-да, барибир бола-да. Нима, буларни очдан ўлдирмоқчимисиз? Нима қиласиз?

— Нега энди ўларкан? — хафа бўлди Бозорбой. — Буларнинг жони тошдан ҳам қаттиқ. Икки кун боқиб тураману, кейин районга топшираман. Ҳайвонот база-сида билишади уларни қандай боқишни. Хужайинларнинг қўлидан ҳар нарса келади — хоҳласа, бўрини ҳам қўлга ўргатиб, циркда ўйнатади, чипта сотиб, пул йиғади. Балки буларни ҳам циркка олишар.

Бекач билан бирга ачинишиб турган одамлар бу гапга илжайиб қўйишди. Лекин бўри болаларини томоша қилгани келган хотинлар бир-бирларига пичирлаша бошлашди.

— Бозорбой, — деди Гулимхон, — бу ерда сут бериб боқиладиган кўзилар бор. Кўзиларнинг сутидан бўричаларга ичирсак бўлмасмикин?

— Бўлади! — кулиб юборди Бозорбой. — Қўйлар бўриларни боқсин. Қойил! Қани, олиб келинглар!

Уларнинг ҳар бири кейин мана шу соатни эслаб, қўрқиб ёқасини ушлайди. Йиртқич болаларини қўй сути билан боқишаётгани ҳам, бўричаларнинг эркаланиб, алпонг-талпонг қадам ташлашлари ҳам, улардан бирининг кўзи кўк эканлиги ҳам йигилганларга қизиқ эрмак бўлиб туюларди. Ахир, қиз бўрининг кўзи кўк бўлади

деб, ким эшитган? Бунақасини фақат чўпчаклардагина учратиш мумкин. Бўстоннинг кичкинтойи Кенжашнинг хурсанд бўлганини айтмайсизми? Бирдан тўртта ширин думалашиб юрган бўричаларни кўриб кичкинтойнинг кўзлари ўйнаб кетди. Бир ярим яшар Кенжаш фақат ўзи тушунадиган тилда аланарсалар деб чулдирар, бўривойлар билан ачомлашиб ўйнашар, буни кўриб, катталарнинг завқи келарди. Тўрттала бўрича ҳам худди бу ердаги энг яқин ва ишончли кимсаларидай негадир тинмай унга суйкалишарди. Катталар: қаранг, бола болани билади-да, деб бир-бирларига сўз қотишар, Гулимхон, ўғлингиз асти нималар деяпти, деб сўрашарди. Гулимхон эса очилиб-сочилиб, ўгилчасини бағрига босар, эркаларди:

— Вой, кучук, кучугим, вой сени қара! Кўрдингми бўричаларни. Қара, қандай юмшоқ, чиройли. Сен улар билан ўртоқ бўласанми, а?

Шунда Бозорбой бир сўз деди. Унинг бу сўзларини кейин эслаб юришди:

— Уйдаги битта бўри бешта бўлди. Бўри бўлишни хоҳлайсанми? Вой Бўстоннинг тўрва қоқтиси-ей, сени булар билан бўри инига обориб қўяйми, бирга катта бўласан...

Ҳаммалари ҳазил-ҳазил қилиб кулишар, чой ичишарди. Бозорбой билан Марат яримтани тутатишган, юзлари қип-қизариб, бўғриқиб кетган, қовурилган гўштёғ ейишар, ичган сайин ўзлари ҳам, тиллари ҳам ешилиб борарди. Ҳовли жимжит бўлиб қолди — итлар вовуллашдан тўхташди, жунлари қалин каттакон Жайсон деган малла ит эса бирдан ярим очиқ қолган эшик остонасида пайдо бўлди. У эшик олдида туриб думини ликиллатар, ичкарига киришга юраги бетламасди. Унга бир бурда нон ташлашди, ит нонни ҳавода илиб олди, тишлари шақиллаб кетди. Шунда кайфи чоғ Марат ҳаммани кулдириш учун бўричалардан бирини ушлаб кўтарди-да, уни итга рўпара қилди.

— Қани, Жайсон, ол, ол буни! Ол дейман! — у қалтираб турган мурғак бўричани ит олдига ташлади.

Ҳаммани ҳайрон қилиб, Жайсон жаҳли чиқиб ириллади, думини қисди, бўйнини ичига тортиб тирақайлаб қочиб кетди. Кейин ҳовлига, деразанинг тагига етгач, ночор ва қулинч вовуллади. Ҳаммалари хахолаб кулиб юборишди. Айниқса, Бозорбой қаттиқ кулди:

— Қўй, бекорга уринма, Марат! Ит деганини бўрининг ҳидигаёқ ўтириб қўяди! Нима, Жайсонингни йўлбарс деб юрувдингми? Бунақасини ҳеч ким кўрмаган!

Кичкинтой Кенжаш бўри боласи учун қўрқиб йиглаб юборди. Ҳамма кулишдан тўхтади. Катталарнинг зил ҳазилларидан бўричани ҳимоя қилмоқчи бўлгандай, унинг олдига эмаклаб борди.

Кўп ўтмай Бозорбой хуржунга бўри болаларини солди-да, жўнаб кетди. Бу орада оти ҳам анча дам олган, унга бошқатдан эгар-жабдуқ уришган, у шундан сўнг Бўстон қўрасидан шаҳдам йўлга тушган эди. Марат ва Рисқул отга миниб, елкаларига милтиқ осиб Бозорбойнинг икки ёнида кузатиб боришди. Уларнинг икковлари ҳам ичишган, лекин Маратнинг кайфи ошиброқ қолган, шунинг учун оғзи гапдан бўшамасди. Чақирилмаган меҳмон Бўстоннинг уйдан хайрлашиб чиқаркан, орада андак кўнгилхиралик ҳам бўлиб ўтди. Ана шуни сипоришлаш учун бу бақувват йигитлар Бозорбойни кузатгани чиққан эдилар.

Бозорбой уйдан чиқмоқчи бўлиб, қўлидаги бўричалар солинган хуржунни эгарга ташлаб қўярсан дегандай қилиб Маратга берди. У Бўстоннинг қўрасида иззати жойига қўйилгандан хурсанд эди. Бозорбой деворда каттакон бўри териси ёнида осиглиқ турган милтиқни қўлига олди. У милтиқни диққат билан кўздан кечирди. Қорамтир пўлати ярақлаб турган, кўп ўқланадиган, йирик ўлжа уришга мўлжалланган сойли милтиқ кўзни қувонтирар, у Бозорбойга ростданам ёқди. Деворга осилган бўри терисини Бўстон шу милтиқдан аниқ нишонга уриб қўлга киритган эди. Буни шу атрофда билмаган одам йўқ.

— Менга қара, Гулимхон, — бамайлихотир деди Бозорбой мастона кўзларини милтиқдан узиб бекага тикиларкан. Бу Гулимхон дегани чеккароқ ерда қўлимга тушса борми... хаёлининг бир четидан ўтди унинг. У хотинларга дуч келган жойда, даладами, йўлдами шартта чангал солишга ўрганиб қолган, ниятига етгач, бундан заррача ачиниб ўтирмас, мана, ҳозир Гулимхонни ўз хотини Кўк Турсун билан қиёслаб кўраркан, Гулимхон эмас, шу жонга теккан, совуқ ошдай бўлиб қолган хотин ўз чекига тушганлигидан фигони ошди. Мабодо шу тобда хотини кўзига тушса, унга тарсиллатиб шапалоқ тортиб юборишдан ҳам тоймасди бу бадбахт. Бозорбой ўзини базур қўлга олиб деди: — Яхши яшар экансизлар, Сен яхши бекасан. Мен нима демоқчи эдим? Биласанми, Гулимхон, бўрилар яна кетимдан тушадими деб, қўрқаяпман. Мен шу милтиқни ола кетсам бўлармикин, эртага бировдан жўнатиб юборардим...

— Худо ҳақи, жойига илиб қўйинг, — қатъий деди Гулимхон. — Бўстон милтигига ҳеч кимнинг қўлини теккизмайди. Милтигини биров ушласа, ёмон кўради.

— Нима, битта милтиққа кучинг етмайдими? — тумтайиб иршайди Бозорбой. У қулай пайт топса, бу жувонни қандоқ қучоқлашини ярқ этиб кўз ўнгига келтирди.

— Э, нима деяпсиз? Бўстон келиб, милтиқ жойида йўқлигини кўрса, нима, бу менга... Ўқлари қаердалигини ҳам билмайман. Бўстон уларни яшириб қўяди. Бировга бир донасини бермайди.

Бозорбой ичида Бўстонни бўралаб сўқди. Ўзидан ҳам хафа бўлиб кетди: Бўстоннинг бунчалар қурумсоқлигини у билмасмиди, мана, хотини ҳам эридан бир тук қолишмас экан; сал бўлмаса, у жувонга милтиғинг бошингдан қолсин, деб юборай деди. Лекин шу пайт Рисқул жонга ора кирди, уни ноқулай аҳволдан қутқарди.

— Бекор ташвиш чекапсиз, Бозаке. Марат билан сизни отлиқ кузатиб қўямиз, хоҳласангиз уйингизгача борамиз, — деб ишонтирди у кула-кула. — Вақтимиз эса бор, тун ўзимизники. Бу милтиққа эса сиз, яхшиси

тегманг. Жойига осиб қуйинг. Билмайсизми, уни ўз
оти билан Бўстон деб қуйибдилар. Жуда тартибли одам!

Улар энди чиқмоқчи бўлиб турганларида Рисқул яна
бирпас ушланиб қолди. У Бўстоннинг ўгилчасини адаб
юпатишга тушди. Болакай амаки бўричаларни хуржунга
солганини кўриб, ариллаб йиглаб берди. Қаёққа олиб
кетяпти деб. Кичкинтой ўзини ерга урар, онасининг
бағридан юлқиниб чиқмоқчи бўлар, бўричаларни қай-
тариб беришни талаб қиларди.

Қўрадан чиққанларидан кейин ўқишни чала ташлаб
кетган Марат ҳамроҳларини зериктириб қўймаслик
учун ўзига қизиқ бўлиб кўринган бир хангомани бош-
лаб юборди.

— Яқинда районимизда бир антиқа воқеа рўй берди.
Кулавериб ичакларинг узилиб кетади! Эшитмовми-
дингизми, Бозаке?

— Эшитганим йўқ, — деди Бозорбой.

— Э, тоза говға бўлиб кетди. Чин сўзим!

— Қани, қани, эштайлик студентдан, — деди унинг
китиқ патига тегиб Рисқул отини йўрттириб бораркан.

— Областимизнинг раҳбарларидан бири район газета-
мизнинг редакторига қўнғироқ қилибди. Нима учун
сизларнинг «Социализм тонги» газетангизда капиталистик
Американи тарғиб этишяпти? — Редактор билан бир пайт
бирга ўқиганман, жуда ҳам кўрқоқ ва лаганбардор одам,
раҳбарнинг сўзларидан тили калмага келмай қолибди.
«Б-биз А-Американи ё-ёзга-анимиз йу-ўқ! К-кечири-инг,
қ-қана-ақа та-арғи-бот?» Раҳбар айтармиш: «Ҳали ёзма-
ганларинг шуми? Манови нима, оқ қоғозга қоп-қора қилиб
ёзгансизлар? — «Бўстонга эргашайлик?»

— «Э, бу илғор чўпонимиз Бўстон Ўркунчиев ҳақида
ёзилган». — «Мен ҳам биламан у ҳақда ёзилганини.
Аммо куплар фақат сарлавҳанинг ўзини ўқишади». Ха-
ха-ха! Ана, кўрдингизми? Зўрми? «Хўп, унда нима қи-
лайлик?» — деб сўрабди редактор. Раҳбар айтармиш:
«Илғорга тайинланг, номини ўзгартирсин».

— Тухта! — деди Бозорбой, — нима, Америкада
ҳам Бўстон борми?

— Э, йуқ, — деди кулиб Марат. — Бостон — Американинг катта шаҳарларидан бири, Нью-Йорқдан қолишмайди. Бизда эса Бўстон — буз тун дегани, яъни кулранг чопон. Тушундингми?

— Туф-эй, ана, қургурни қара, рост, рост! — деб тасдиқлади Бозорбой, бу гапларнинг бари икки пулга қимматлиги, Бўстоннинг обрўйига заррача ҳам путур етказолмаслигидан ачиниб. — Худди ўзи Бўстон деб чопонни айтамиз...

Кечанинг серюлдўз фалаги — сарбаланд тоғлар қоронгуликда қудратли яғрини элас-элас кўзга чалиниб турган кўл узра ёйилди. Уч отлиқ ҳазил-ҳузул қилишиб Таманга кетиб боришар, шу кеча бир қанча одамларнинг тақдир калавалари ечиб бўлмайдиган даражада оғир чувалашиб кетганлигини хаёлларига ҳам келтирмас эдилар... Мана, уларнинг гап-сўзлари, от тақаларининг тошларга урилган овозлари борган сари секинлаб, сўнг бутунлай эшитилмай қолди... Бўстон движогининг пат-пати ҳам орқада сўнди, унинг чироқлари тоғларга чўккан қоронгулик ичидан чўпонларнинг бир неча кўраларию ҳовлиларига оқ шуълалар таратарди.

Қаердадир узоқ кетмай қашқирлар изғишарди.

II

Гулимхон кичкинтойни алдаб-сулдаб, эркалаб бир амалаб ухлатгани ётқизди, ўзи ётмай — эрини кутди. Эри ҳали-замон келиши керак эди. Ташқарида итлар бирдан баравар вовуллаб бошлади. Гулимхон елкасига иссиқ рўмолини ташлаб, деразага юзини босди. Директорнинг «Газиги» чироқлари билан қоронгуликни ёриб, қўзилайдиган қўйлар сақланаётган катта қўтон олдидан қайрилди. Бўстоннинг машинадан тушгани, хайрлашиб, кабина эшигини ёпгани ва машина орқасига кескин бурилиб кетганини Гулимхон кўриб турди. Эри дарров уйга кириб келмаслигини Гулимхон биларди. Бунақа пайтларда у аввал қўтонлар ва саройларни айланади, гарамхонага қарайди, қоровул Қудурматдан куни бўйи бўлган иш-хушларни

сўрайди, қўйлар ётиб қолмадими, чала ташлаб қўймадимми, кўзилаганлари борми, йўқми, ҳаммасини билмагунча тинчимайди.

Кунни билан кўчадан ҳориб-чарчаб келган эрини қайноққина об-ош билан кутиб олиш учун Гулимхон ўчоқ тагига олдиндан ҳозирлаб қўйилган ўтинларни ташлади. Гулимхон иссиқ чой бўлмаса эрига ҳеч нарса татимаслигини билади. У қачон келаркан деб, остонага қулоқ сола бошлади. Кичкинтой Кенжаш отасининг совуқдан муздай бўлиб қолган мўйловлари юзига тек-кач, иссиққина тўшагида маза қилиб думалаб, лабларини чапиллатиб қўйишини тасаввурига келтирди-да, Гулимхон жилмайиб қўйди. Одатда кичкинтойни Бўстоннинг ўзи ўринга ётқизарди. Бундан олдин у билан анчагача ўралашар, ва ҳатто ҳушига келса, эшик, деразаларни маҳкам беркитиб, уйни иситиб, ўзи кичкинани тосга солиб чўмилтирарди. Қўшнилари Бўстон ёши қайтиб, болага ҳаддан зиёд меҳр қўйяпти, илгари у бундай эмасди, дейишарди. Илгари у болаларидан ҳам кўра ишни кўпроқ яхши кўрарди. Мана, энди олдинги болалари вояга етишиб, ўзлари болалик бўлиб қолишди. Ўз кунларини ўзлари кўришади. Улар Бўстонни кўргани келиб туришади. Лекин боланинг тўрва қоқтиси ҳаммадан ҳам лазизроқ бўлар экан. Бироқ Бўстоннинг Кенжашга бунчалар қаттиқ меҳр қўйганлигининг бошқа бир аччиқ сабаби ҳам йўқ эмас. Буни бир Гулимхон билмаса, тушунмаса, ким билади, тушунади. Ахир улар бир кунмас-бир кун эр-хотин бўламиз, фарзанд кўрамиз деб, ҳеч хаёлларига келтиришибдими: ахир, унинг эри Эрназар довонда нобуд бўлмасайди, ва шундан сўнг кўп вақт ўтмай Бўстоннинг биринчи хотини Орзигул қазо қилмасайди, бу ишлар қаёқда эди. Улар ўтган ишга салавот деб қўйишган, лекин ёлғиз қолган чоғларида ҳар бирлари ўз хаёлларига гарқ бўладилар, кечган кунларини ўйлайдилар... Кичкинтой — уларни бир-бирларига мустаҳкамроқ боғлаб туради. Ахир, у не-не машаққатларнинг ширин меваси. Ахир довонга йўлни Бўстон бошлаган эди, ўшанда ёрдамчиси Эрназар унинг

кўз ўнгида ҳалок бўлди, кўз илгамас чуқур музлик қаърида қолиб кетди... Фақат шу кичкинтойгина Бўстон юрагидаги ўпқонни тўлдириб турар, ярасига малҳам эди. Бинобарин, қадимдан қолган гап бор — фақат туғилишигина ўлимнинг ўрнини тўлдиради.

Мана, ниҳоят қадам товушлари эшитилди, Гулимхон эрининг қошига югуриб чиқди, этигини ечишга қарашди, сув, совун, сочиқ келтирди. Эрининг қўлига индамай сув қўйди, улар одатда, кейин — чой устида бафуржа ўтириб гаплашишади. Ўшанда эри: «Мана, энди қулоқ сол, дунёда нималар бўлмайди-я», — дейди-да, кўрган-билганларини ҳаммасини бир бошдан оқизмай-томизмай ҳикоя қилиб беради. Улар икковлари мана шундай ёлғиз қолган пайтларида ўзларини жуда яхши сезишади. Бу бир-бирларига жуда яқин бўлиб кетган одамларнинг ўзаро гапи, — у худди таниш соҳилга ўхшайди, қаери паст, қаери чуқур — олдиндан маълум. Эсида, Орзигул қазо қилганига бир йилдан ошган, барча таъзия маросимлари ўтган эди. Улар алоҳа турмуш қурадиган бўлишди. Ўшанда Бўстон унинг кўл бўйида жойлашган қишлоқ чеккасидаги уйига тоғдан тушиб келди. Ўшанда улар Бўстоннинг отини отхонада қолдириб, одамлар кўз ўнгида ўзларини биргалиқда гоятда ўнғайсиз ҳис қилиб, автобусга ўтириб, район ЗАГСига боришди, зарур қоғозларга тезгина қўл қўйиб, тезгина чиқиб кетишди, кейин яна автобусга ўтиргилари, кўчаларда таниш одамларни учратгилари келмай кўлга қараб юришди, сўнг соҳил бўйидан унинг бева бошпанасига ўтишди. Кузнинг қуруқ кунлари. Қилт этган шабада йўқ. Иссиқкўлнинг тиниқ мовий юзаси ҳар қачонгидай гоятда сокин ва шаффоф эди. Ўшанда Бўстон тилоғоч бутазори ўсган соҳилга тушган сўқмоқнинг бошида қирғоққа боғлаб қўйилган икки қайиқни кўриб тўхтади. Қайиқлар оҳиста чайқалишар, сувнинг қумлоқ таги яққол кўриниб турарди.

«Қара, атроф сув, тоғлар, ер — мана шунинг ҳаммаси ҳаёт. Манов икки қайиқ эса тоб сен билан менга ўхшайди. Тўлқин бизни қаёққа бошлаб кетади — ҳали

кўрамуз. Бошимизга нималар тушди, нималар кечирдик — то тирик эканмиз, доим хотирамизда туради, биздан қочиб кетмайди. Ке, доим бошимиз қовушиб, бирга бўлайлик. Мени чол десанг ҳам бўлади. Қиш кирса, қирқ тўққизга тўламан. Сенинг болаларинг эса ёш, уларни ўқитиш, одам қилиш керак... Юр, буд-шудни йиғиштирайлик. Балиқчининг қизисан. Сени тоғларга олиб кетаман... Мен бир ўзим яшолмайман, тоқатим қолмади...»

Гулимхон негалигини ўзи ҳам билмаган ҳолда йиғлаб юборди. Бўстон уни узоқ юпатиб турди... Кейин ўзлари ёлғиз қолган чоғларида турмуш ҳақида гаплашишар экан, Гулимхон тез-тез соҳилдаги ўша икки қайиқни эсларди. Шунинг учун ҳам, энг яқин одамнинг билан қиладиган суҳбатинг худди таниш соҳилга ўхшайди, деб ўйларди у. Бироқ бу сафар эри, назарида, одатдагидан сал ташвишлироқ кўринди. Бўстон даҳлиздаги лип-лип қилиб турган чироқнинг ёруғида йирик дагал қўлларини сочиққа атай эринмай артарди. У хотинига қараганда бўйи анча баланд, бир оз қисилган кўкимтир кўзлари норизо боқар, шамоллар ялайвериб пишиган чўнг ва қуйма даҳани қурч каби қорайган эди. Тинчликми ишқилиб? Қўлларини артиб бўлгач, Бўстон Кенжаш тепасига борди. Ўз қўли билан ясаган ёғоч каравот олдида чўк тушиб ўтирди, ўғлини эркалаб дагал лабларини унинг юзига босди, кичкинтой отасини сезиб, ўрнидан ширин қимирлаб қўйди, буни кўрган Бўстон беихтиёр жилмайди.

— Мен йўғимда бу ерга Бозорбой келган эмиш, — деб сўз қотди у овқатга ўтираркан. — Хосияти йўқ бу ишнинг...

Гулимхон бу сўзларни ўзича тушуниб, қизариб кетди, жаҳдини босиб хафа бўлиб деди:

— Мен нима қилай ахир? Ўзлари уйга бостириб келиб қолишди. Бўри болаларини тутишган экан, кўрсатамиз дейишди. Кенжаш ёпишиб олса бўладими — ёш болага ўйин-да... Чой қўйдим кейин олдиларига.

— Буни айтаётганим йуқ. Майли-ку-я, ўзи келар ёр-ёр, ўзи кетар ёр-ёр. Хосиятсиз одам дейман-да...

— Нима қипти шунга? — унинг нима демоқчилигини англолмай деди Гулимхон. — Ўзингиз ҳам бўриларни отгансиз-ку. Ана, териси бултурдан бери осилиб ётибди, хўпам яхши ошлашган экан терисини, — у девордаги бўри терисига ишора қилди.

— Туришга-ку турибди-я, — жавоб берди Бўстон хотинига бўш пиёлани узатаркан. — Гапинг рост, мен ҳам бир пайт бўри отганман. Нима қилайлик, дунё шундай қурилган экан, бир ёқда одам бор экан, бир ёқда бўри. Лекин мен ҳеч қачон бўри уясини тўзғитмаганман. Шумқадам Бозорбой деганини бултуруқларни ўғирлаб олибди, катта бўрилар эса омон қолибди, энди улар тоза қутуришади. Ҳаммадан бизга ёмон бўлади. Бўрилар шу атрофда ин қуришган, аламини биздан олмасалар гўрғайди...

Гулимхон унинг сўзларидан донг қотиб қолди. У ҳамма хотинларга ўхшаб оҳ-воҳ қилди, хўрсинди, елкасига оғиб тўкилган соч ўримларини тузатди.

— Вой, шўрим! У шумқадамнинг ўзи нима қилиб бизнинг томонларда адашиб юрибди экан? Бўрининг инига тегиб нима бор? Одам ачинади. Ҳайвон бўлса ҳам, боласи ўзига ширин. Ҳамма билади буни. Ўшанда бу ақлимга келмаганини қаранг.

— Мен бошқа нарсани ўйлаяпман, — деди ташвишланиб Бўстон. — Қандай бўри экан булар? Ановлар эмасми? — Бўстон жим қолди. Сўнг қўшиб қўйди: — Қудурматнинг гапига қараганда, бўрилар Бозорбойни Бошат дараси томондан қувиб келишганмиш.

— Нима қилди?

— Анови келгинди бўрилар — Тошчайнар билан Акбара бўлмасин дейман-да, ишқилиб. Шундай бир жуфт бўри бор.

— Вой, қўйинг, ҳазилингиз қурсин! — қиқирлаб кулиб юборди Гулимхон. — Ҳеч замонда бўриларнинг ҳам одамлардай оти бўладими? Ҳазиллашасиз!

— Ҳазилинг нимаси! Ҳазил гап эмас. Бу бўриларни биз биламиз. Ўзимизнинг бўриларга ўхшамайди. Кўр-

ган одамлар бор. Жуда қаҳри қаттиқ бу бўриларнинг. Иккови ҳам кучли. Қопқонга тушмайди. Отаман десанг, кўзга кўринмайди. Қурмагур арақхўр Бозорбой келиб-келиб уларнинг инларига дуч келиб қолганини қара. Бугун наслини қуритибди. Тагин сен уларнинг ўз отлари борлигига ҳайрон бўлиб ўтирибсан! Эркаги Тошчайнар шунақанги кучлики, ҳатто отни ағдаради. Онабоши Акбара эса ҳаддан ташқари ақлли, мен бунақа ақлли йиртқични кўрмаганман! Шунинг учун жуда хатарли.

— Бўлди қилинг, отаси, юрагимни чиқарманг! Нима, мени бола фаҳмлаяпсизми? — ишонмай илжайди Гулимхон. — Худди болалиқдан улар билан бирга ўсгандай гапирасиз... Ҳеч одамнинг ишонгиси келмайди...

Бўстон хайр майли, дегандай кўнгилчан кулиб қўйди, лекин ўйланиб қолди, хотинини тинчлантирмаса бўлмаслигини билди.

— Бўлар иш бўлибди, — деди у бир оз жим ўтиргач, — хаёлингдан чиқариб ташла. Бир димогингни чоғ қилай дедим-да. Қани, тўшакни сол. Кеч бўлиб кетди. Эрталаб барвақтроқ туриш керак. Эрта-инди ялписига қўзилаш бошланади. Баъзи қўйлар кечаси ё эртага эрталаб туғиб қўйиши мумкин. Айниқса, иккита, учталаб қўзилайдиганлари!

Чироқни ўчириб ўринга кирганларидан сўнг одатда дарров ухлаб қоладиган Бўстон районда бўлган мажлис, унда мана шу билан нечанчи марта нега ҳозирги ёшлар чорвачиликка қизиқмаётганлиги, нималар ва қандай қилиш кераклиги ҳақида икки оғизгина сўйлаб берди. Шунда ташқарида от туёқларининг товуши эшитилди. Гулимхон ўрнидан дик этиб турди, ички кўйлақда елкасига шол рўмолини ташлаб дарча олдига келди. Катта қўтон олдида милтиқ осган икки отлиқ отдан тушаётганларини кўрди.

— Рискўл билан Марат қайтиб келишди, — деди у. — Бозорбойни кузатиб қўйгани кетишган эди.

— Вой, тентаклар-эй! — деб гўлдиради Бўстон ва шу заҳоти ухлаб қолди.

Гулимхон анчагача ухлолмай ётди. Каравотда ётган ўғилчасининг устини тўғрилади. Боласи тушмагур, доим

устидаги кўрпаларини тепиб ташлайди, қорни очилиб қолади. Бола эмас, бало, ҳеч ухлагани бермайди, айниқса, кўзини уйқу тортиб кетаётган маҳалда. Ҳозир Гулимхоннинг уйқуси қочди. Хўп серғалва, бевош кун бўлди-да бугун. Ҳаммасига Бозорбой сабабчи. Осмондан тушгандай келиб қолганини қаранг. Кўзим учиб турувди сенга. Айниқса, Бўстон жини суймайди. Бўстон ўзи шунақа, шовқин-суронни, шошқалоқликни, Бозорбойга ўхшаган тамизи йўқларни, гарчи шахсан ҳеч қандай ёмонлик қилмаган бўлса ҳам, ёқтирмайди. Бозорбойнинг эса Бўстонга бахиллиги келади, иши юришган, ошиги олчи дейди... Лекин иш юришсин деб, қанча тер тўкиш, ақл ишлатиш керак, Бозорбой буни билмайди. Эрта тонг қоронғусидан эри ишга шўнгиб кетади, то кеч говгумгача қўли бўшамайди, ҳаммасига ўзи қарайди, ўзи режа олади, пухталаб кўз солади...

Гулимхон дераза олдига келиб, сутдай оқариб ётган тун бағрига тикилди. Ой тизим-тизим тоғ ўрқачлари узра порларди, дурдона юлдузлар бодраб чиққанди. Эрталабга қараб ой ботади, юлдузлар сўнади, аммо шу кеч алламаҳалда туннинг чеки йўқдай, ҳеч қачон тонг оқармайдигандай кўринарди. Тоғ этаклари сукунатида чекдаги пат-патнинг овозигина ҳоким эди.

Гулимхон узоқ ухладими, айтиш қийин, балки кўзи уйқуга эндигина илингандир, лекин шунда уйқу аралаш қулоғига итларнинг акиллашгани ва қандайдир увлаган овоз чалинди. Гулимхон уйқудан базўр кўзини очди, энди бўрининг чўзиб-чўзиб, нола қилиб улиганини аниқ эшитди. Ув солган овоз кўкка ўрлар ва юракка оғир ваҳима соларди. Гулимхонни титроқ босди, у эрига яқинроқ сурилиб ётди, унинг бағрига тикилди. Сал ўтмай бўри улиши аччиқ, аламли йиғига айланди. Азоб-уқубатда қолган махлуқ гамини ҳеч қаёққа сиғдиролмай фарёд кўтарарди.

— Акбара-ку! — уйқу аралаш хириллаган овоз билан деди Бўстон ёстикдан шахд бошини кўтариб.

— Қанақа Акбара? — сўради Гулимхон гап нима ҳақида бораётганлигини англамай.

— Она бури! — деди Бўстон бури овозига қулоқ тутиб, сўнг қўшиб қўйди: — Тошчайнар ҳам қўшилишиб увлаяпти. Эшитяпсанми, қассобхонадаги буқадай бўкиряпти.

Улар нафасларини ичларига ютиб қотиб қолдилар.

— Ув-ув-ув-в-ва-ув-В-ва-а-а-у! — андуҳ тула фарёд тараларди чексиз тун қўйнида.

— Нима, нимага увлаяпти? — қўрқиб пичирлади Гулимхон.

— Нима бўларди? Алаמידан йиғлаяпти!

Улар индамай қолдилар.

— Вой қисталоқ! — жаҳли чиқиб сўкинди Бўстон. — Сен ёта тур, болага қара, уйғониб кетмасин. Э, қўрқма, нимадан қўрқасан, нодон! Бури хўп увлаяпти яқин ўртада, боласини соғиниб довлаяпти, хўп, нима қилиш керак? Мен қўтонлардан хабар олай-чи, нима гап экан?

У шундан сўнг апил-тапил кийинди, даҳлизга ўтиб этигини оёғига тортди, сўнг хонага қайтиб кириб, чироқни ўчирди-да, эшикни маҳкам ёпиб ташқарига чиқди. Гулимхон унинг дераза ёнидан ўтгани, аланималар деб, сўкингани, «Жайсон! Жайсон! Маҳ!» — деб итни чақиргани ва қадамлари аста узоқлашиб кетганини тинглаб ётди. Шунда яна она бурининг чўзиб ув тортгани, эркагининг дўриллаб унга жўр бўлгани эшитилди. Улар тортаётган уввос сасида қаҳру газаб кўпириб тошар, дўқ йиғи билан алмашар, кейин яна телба васваса шиддатли хуружга минар, сўнг умидсиз ёлвормоққа ўтарди...

Одамнинг юрагини эзиб, буйдалаб юбормоқдайди бўриларнинг уввоси. Гулимхон қулоғини чиппа беркитди, сўнг бориб, худди қашқирлар уйга бостириб кирадигандай эшикнинг илгагини солди, қалтираб, шол рўмолига ўраниб, нима қилишни билмай гарангсиб ўрин тепасига келди. Ишқилиб, бола уйғониб, қўрқиб кетмасин-да, деди у. Ичи шундай алағ-чалағ эди.

Бўрилар эса ҳамон ув тортишар, улар худди шу яқин орада айланишиб, у ердан бу ерга ўтишиб, дайдиша-

ётгандек эди. Итлар уларга жавобан қутуриб вовуллашар, лекин ҳовлилардан ташқари чиқишга ботинмасдилар. Шунда бирдан варанглаб милтиқ овози келди, яна бир отилди. Бўстон билан қоровул Қудурмат бўриларни қўрқитиш учун ўқ чиқарганларини Гулимхон тушунди.

Сўнг ҳаммаёқ жим бўлиб қолди. Итлар акиллаши босилди. Бўриларнинг ҳам уни ўчди. «Худога шукр, кетишди, одамнинг ўтакасини ёриб юборай дейишди-ей!» — ўйлади Гулимхон енгил тин олиб. Лекин барибир дили хавотирда эди. У ухлаётган Кенжашни каравотдан ўзларининг тўшакларига олиб ўтиб, ўртага ётқизди. Бу орада Бўстон қайтиб келди.

— Уйқуни ҳам ҳаром қилди, қисталоқлар, — деб норози тўнгилади у афтидан бўрилар ва итларни назарда тутиб. — Ҳайвон, қип-қизил ҳайвон экан, бу Бозорбой! — дерди у куфр бўлиб, қайта ўринга чўзиларкан.

Гулимхон эридан сўраб-суриштириб ўтирмади. Шусиз ҳам уйқуси чала бўлди. Эрталаб азонлаб яна қўтонларни айланиши керак. У мириқиб уйқуни уриб ётадиган чўпонлардан эмас.

Эрининг кўнгли ниҳоят жойига тушганлиги, ўғилчасини бағрига босиб, ширин сўзлар айтиб, эркалаганларини кўриб, Гулимхон ниҳоят енгил тортди. Бўстон ўзи кенжасини қаттиқ суяр, шунинг учун ҳам унга Кенжабек — наслнинг кенжа беги деб ном қўйганди. Чўпонлар ҳамма вақт бек бўлишликни орзу қилганлар, лекин тақдирнинг кулгисини кўрингки, ҳамма вақт чўпонлар — чўпон бўлиб қолаверганлар. Бўстон ҳам бундан мустасно эмасди.

Улар ўғилчани ўрталарига олиб ётганча ухлаб қолдилар. Лекин ҳаял ўтмай яна мунглиқ бўри улисидан чўчиб уйғондилар. Итлар яна безовта вовуллаша бошладилар.

— Вой, яна нима бўлди? Қуриб кетсин шу турмуш! — уйқу азобидан норози бўлиб деди Гулимхон ва шу заҳоти айтган сўзи учун афсусланди. Бўстон индамай ўрнидан туриб, қоронғуда тимирскиланиб кийимини устига ила бошлади. — Кетманг, — илтижо қилди хотини. — Увласа увлайверсин... Мен қўрқаман, керакмас, кетманг!

Бўстон кун қолди. Шундай қилиб, улар қопқоронгу тунда, зимистон қопланган тоғларда, қоронгу уйда бўриларнинг нолакор улиганига қулоқ тутиб ётардилар. Тун ярмидан оingan, ҳализамотда тонг оқаради, бўрилар эса ҳамон қайгули, аламангиз ув тортганлари тортган эди.

— Одамнинг жонини суғуриб олай дейди-я. Уларга нима керак экан ўзи? — ўзини тутолмай деди Гулимхон.

— Нима керак бўларди? Болам қани, деб сўраяпти-да, — жавоб берди Бўстон.

— Болалари бу ерда эмас-ку, ахир. Олиб кетдилар-ку алақачон.

— Улар не билсин буни? — деди Бўстон. — Булар — Худонинг махлуқи. Фақат битта нарсани билишади: излар уларни шу ергача олиб келган. Шу ерда улар учун ҳамма нарса тамом бўлган — дунё охир бўлган. Қани, бориб уларга шуни тушунтириб кўр-чи. Аттанг, ўшанда уйда ўзим бўлмабман-да! Бозорбой аблахнинг шу иши учун бўйнини қайириб ташлардим. Ўлжани олган у — ўлпонини биз тўлаймиз...

Худди унинг сўзларини тасдиқлагандай қўтонлар ва қўй қўралари узра бўриларнинг дам мунгли ва огир, дам даргазаб ва қаҳрли уввослари таралар — алаמידан ўзларини қўярга жой топмаган бўрилар атрофда тинмай изғиганлари изғиган эди.

Айниқса, Акбара ўртаниб ётарди. У худди мазорга борган хотиндек нола чекарди. Шунда Гулимхон Эр-назар довонда нобуд бўлганда, бошини деворга уриб йиғлаганларини эслади. Шу тобда алаמידан дод деб юборай деди. Бўстонни уйғотиб унга ҳамма-ҳаммасини бир чеккадан сўйлаб беришига оз қолди, бундан ўзини базўр тўхтатди.

Улар шу тариқа мижжа қоқмай ётишар, ёлғиз маъсум гўдак Кенжашгина мириқиб ухларди. Она бўрининг болаларидан айрилиб тинмай ув тортаётганини тингларкан, она Гулимхон гарчи ҳеч қандай хавфу хатар бўлмаса ҳам, ўз фарзандидан ташвишланарди.

Тоғларнинг боши оқарди Қоронгулик кўк тоқларида эриб бормоқда. Тунги посбонлигини ўтаган юлдузлар бирин-бирин ўчмоқда. Олис-яқин чўққилар равшан тортди. Ер — ерга ўхшай бошлади.

Мана шу соатда Акбара билан Тошчайнар тоғларга, Бошат дараси томон кетиб борардилар. Уларнинг соялари дам адир-тепаликларга тушар, дам қоронгулик ичрайўқоларди. Бўрилар бошларини ҳам қилганча қадам ташлар — болаларидан айрилиш осон бўлмагандек, тун бўйи улиб чиқиш ҳам осон эмасди. Улар йўл-йўлакай ўлжа қўтос тўши қолган ялангликка ўтишлари ҳам мумкин эди. Одатда, улар тўйиб-тўйиб эт ейишдан ўзларини тийиб ўтирмасдилар. Лекин Акбаранинг кўнгли шу тобда эт тусамасди ва Тошчайнар ҳам, унга буни эслатишга юраги бетламади.

Қуёш чиқай деб қолганди. Акбара инга яқинлашаркан, бирдан худди уни болакайлари кутиб тургандек, югургилаб чопиб кетди. Ушбу ғалати ҳолат — ўз-ўзини алдаш Тошчайнарга ҳам юқди. Энди улар икковлон дара ичидан ҳалака отиб югуриб боришар, бултуруқларни яна тезроқ кўрмоқ умиди юракларини ҳаприқтирарди.

Яна бари такрор бўлди. Акбара чангалзор оралаб шўнғиди, камарга кирди, ўзини қоя тагидаги инига урди, яна ҳаммаёқни искаб чиқди, совиган ўрнини тимдалади, яна бултуруқлар ғойиб бўлганига ишонди, фарёд чекиб, ўзини индан ташқарига отди, кўзига аламидан ҳеч нарса кўринмай, гор оғзида дуч келган ўнғайсиз Тошчайнарни яна тишлаб-тишлаб олди, яна жилға бўйига бориб, ҳар томонни искай кетди. Бу ерда ҳамма нарса кўзига хунук ва аламшўр бўлиб кўринди. Айниқса, тошга суяб қўйилган шишадан таралаётган ҳидга сира тоқат қилолмасди. Аччиқ, димоқни ёрадиган ҳид Акбаранинг қаҳру ғазабини ошириб-тошириб юборди. У ваҳшат билан ириллади, ўзини тишлаб ташлади, ерни, тошни тишлаб тирнади. Охири чидолмай фарёд кўтарди, унинг фиғону ошуби кўқдан ошди. Акбаранинг ўхшаши йўқ кўк кўзларидан олам қонли жала бўлиб ёғилди.

Оламда унга тасалли бергувчи ҳеч ким йўқ эди, ҳеч ким унга қўшилиб йиғламасди. Сарбаланд тоғлар совуқ эдилар...

III

Эртасига эрталаб соат унларда Бозорбой Нуйгутов район марказига бориш учун отни эгарламоқчи бўлиб туриб, бу ёққа қараб келаётган отлиққа кўзи тушди. Қизиқ, Таман қишловида нима иши бор экан? Олди очиқ сариқ почапўстин, тулки тумоқ кийган отлиқ кунботар томондан, тоғнинг кичик этагидан отни йўрттириб келарди. Эгарда у ўктам ва чаптаст ўтирарди. Бозорбой дарров отлиқни ҳам, тикилиброқ қараб, саман отни ҳам таниди. Ҳа, чиндан ҳам адашмабди, бу Дункуликка миниб олган Бўстон Ўркунчиевнинг ўзгинаси эди. Бўстоннинг кутилмаганда пайдо бўлиши Бозорбойнинг кўнглини хира қилди. Шу дилхиралик билан у эгарни бир чеккага қўйиб, ўзи хуш кўрмайдиган узоқ қўшнисини кута бошлади. Бўстон мени пойлаб турибди деган хаёлга бормасин деб, бир даста сомон билан отни қашлай кетди. Ўзини иш билан овора одамдай кўрсатди. Бозорбойнинг назарида Бўстон уни худди қўлга туширгандай ғалати бир ҳолга тушди. У ҳовлилар, кўралар, кўтонлар, эрталаб ўз иши билан овора чўпонларни ҳаммаси жойидамикин, дегандай кўздан кечирди. Албатта, қишлолда Бўстоннинг хўжалигида тартиб, саранжомлик кўпроқ. Бўстон итдай ишлайди, илғор бўлгач, бошқа иложи ҳам йўқ-да (оғзига кучи етмаган ғаламислар-е, анов ажойиб йиллар бўлсам, Бўстон алақачон қулоқ сифатида Сибирь қилинарди, деб юришарди), Бозорбой эса, ким бўпти — жўнгина, соддагина осиелик чўпон. Тоғу чўлларда ундайларнинг сон-саногии йўқ. Улар миллионлаб бош қўй сурувларини суриб юришади, улар ўтган жойлардан ўт-ўлан таги-томиригача қурийдди. Ундан кейин ҳар кимники ўзига. Бўстон — ўзига, Бозорбой — ўзига. Бўстон яқинлашиб келаркан, Бозорбойнинг хаёлида

фикрлар чарх ура бошлади: «Бу қулоқ каллаи сахарлаб нимага изғиб юрибди? Таажжуб? — ақли етмай ҳайрон бўларди Бозорбой. — Нима бўлдийкин? Сабаб?» Бир кўнгли Бўстонни уйга таклиф қилсаммикин, деди, лекин бевош, бесаранжом ҳовлиси ва ҳаммадан ҳам бадбахт, шўртумшуқ Кўк Турсунни (ахир, уни Гулим-хон билан асти тенглаштириб бўлармиди!) кўз унгига келтириб, тагин бу фикридан қайтди.

Таман қишловига кириб келаркан, Бўстон ҳовли олдида отнинг бошини тортди, атрофга аланглаб қаради ва айвон олдида уй эгасини кўргач, шу ёққа қараб юрди. Улар сиполик билан салом-алик қилдилар. Бўстон отдан тушмади, Бозорбой ўз иши билан машғул бўлди. Бу ҳолдан ҳар икковлари ҳам сира хижолатга тушганлари йўқ.

— Уйда экансан, яхши бўлди, — деди Бўстон кафти билан мўйлабларини силаб.

— Уйда бўлмай қаерда бўлардим. Хуш кептилар. Нима гап?

— Гапим бор эди.

— Сенга ўхшаган одам бекор юрмайди, — деди кибр билан Бозорбой. — Тўғри айтдимми?

— Тўғри.

— Иш билан бўлсанг, унда отдан туш.

Бўстон индамай отдан тушди. Дўнкўликни қозиққа боғлади. Одатдагидай, отнинг айилини бўшатиб қўйди, от қоринбоғдан дам олади, бемалол нафас ростлайди. Кейин атрофга синчковлик билан кўз югуртирди.

— Нима қилиб турибсан? Нимага қараяпсан? — гаши кўзиб жеркигандай деди Бозорбой. — Манави тўнкага ўтир, — ўзи оёқ тагида думалаб ётган трактор гилдирагига ўтирди.

Улар бир-бирларига ёвқараш қилиб туришарди. Очиги, Бозорбойга Бўстоннинг ҳеч нарсаси ёқмайди. Чет ёқаларига барра кўзи териси ёпиштириб тикилган ёқаси очик почапўстин кийган бўлса ўзига, пўстини кенг кўкрагига ярашиб турган бўлса, ўзига; соғлом, бақувват, ўктам, кўзлари тиниқ, тани мисдай бўлса,

узига; Бозорбойдан беш ёш катта бўлса, узига; кеча кечаси билан Гулимхоннинг қучогида ётган бўлса, узига; унинг булар билан неча пуллик иши бор, ахир.

— Қани, айт гапингни, қулогим сенда, — деб бошини силкитди Бозорбой.

— Биласанми, нима иш билан келдим, — деб бошлади Бўстон. — Кўряпсанми, хуржун ҳам олиб келганман, ана эгарга боглаб қўйибман. Ўша бўри болаларини менга бер, Бозорбой. Уларни жойига қайтариш керак.

— Қайси жойига?

— Инига дейман-да.

— Ана холос! — лабини қийшайтирди Бозорбой. — Мен бўлсам, бошим қотиб ўтирибман, илгор чўпонимиз нечук қадам ранжида қилдилар деб. Ишларини ташлаб чопиб келганини қаранг. Бўстон, эсингдан чиққанга ўхшайди, мен сенинг қўйчивонинг эмасман. Мен ҳам худди сенга ўхшаган одамман. Менга хўжайин эмассан.

— Гап унда эмас! Олдин сен гапни эшит. Кечаги бўлган ишни бўрилар эсларидан чиқариб юборадилар, десанг, қаттиқ хато қиласан, Бозорбой.

— Менга нима! Эсидан чиқармаса чиқармас, ишим нима, сенинг ҳам бу билан нима ишинг бор?

— Ишимиз шуки, бўрилар кеча кечаси билан қўра атрофида изғиб улиб чиқишди. Энди боласини қайтармагунча, улар тинчлик бермайди. Мен бўриларни билман.

Бўстон унинг олдига илтимос билан келган эди. Шундан Бозорбой ўзини кўрсатгиси, мазах, майнавозчилик қилгиси келди. Ўз оёғи билан келиб, қуллуқ қилиб турибди. Мунақаси тушингга ҳам кирмайди. Бозорбой қулай фурсатдан фойдаланиб қолишни кўзлади. Бунинг устига ичида захарханда кулиб қўйди: кечаси билан ухламай чиқишибди, ажаб бўпти; Бўстон Гулимхонни қучогида олиб ётолмаган бўлса, ажаб бўпти, хўп бўпти. Баттар бўлсин! У Бўстонга қинғайиб кўз қирини ташлади-да, деди:

— Бошимни қотирма, Бўстон! Топибсан аҳмогингни! Бўри болаларини қайтариб бериш учун олганим йўқ.

Узинга кўп бино қўяверма! Ҳар кимни кўзлагани бошқа. Сен — ўзингча, мен — ўзимча. Хотининг билан ухлолдингми, ухлолмадингми, менга бунинг алоқаси йўқ.

— Ўйлаб кўр, Бозорбой. Дарров йўқ дема.

— Нимасини ўйлаб кўради буни?

— Бекор қиялпсан, — ўзини зўрга босиб деди Бўстон. У катта хато қилиб қўйганини англади. Энди охирги чора қолган эди. — Ундоқ бўлса, — деди у ҳамон ўзини оғирликка солиб, — ке, ҳаппа-ҳалол савдолашиб қўя қоламиз, сен сотасан, мен оламан. Сен барибир уларни пуллайсан, яхшиси, менга пуллаб қўя қол. Нархингни айту — қўлни ташла!

— Сотмайман! — Бозорбой ўрнидан сакраб туриб кетди. — Сенга ҳеч қачон сотмайман! Гапини қаранг — сот эмиш! Сенинг пулинг бору меники йўқми! Тупурдим ўша пуларингга! Мен буларни сотиб, пулига ичаман, лекин сенга сотмайман, билдингми? Ким бўлсанг, ўзингга, тупурдим ҳаммасига! Менга қара, ҳой, тезроқ отингга ўтиргин-да, яхшиликча бу ердан жўнаб қол!

— Тентак бўлма, Бозорбой. Мундоқ эркакларга ўхшаб гаплаш. Сенга нима фарқи бор, кимга сотишинг?

— Ўзим биламан! Менга ўргатма! Ақдим ўзимга етади. Менга қара, ҳой, бу партия мажлисларида ўзингни кўрсатиб мақтанишни биласан, андоқ қилодирмиз, мандоқ қилодирмиз деб, ҳамманинг бошини қотирасан. Э, агар хоҳласанг, мен ўша партия мажлисида бир пўстагингни қоқайки, ҳеч эсингдан чиқмайдиган бўлади, уйингни тополмай қоласан. Хоҳлайсанми?!

— Вой-бу! — чин юракдан ҳайрон бўлди Бўстон Бозорбойдан ўзини беихтиёр қўли билан тўсиб, — сен мени кўрқитгунча, мундай тушунтириб бер-чи, сени қайси ит талади?

— Мени ит талабдими! Ажаб бўпти! Сен ҳукуматга қарши иш қиялпсан. Билдингми! Сендан бошқа ақли йўқ! Хўжайинлар ҳамма ерда бўриларни йўқотинглар деб тайинлаб юборди. Сен бўлсанг, бўриларга ачиниб,

уларни кўпайтирмақчисан — шундайми? Қулоқ бошинг билан ўйлаб кўр, ахир! Мен бутун бошли бўри боласини қуритдим. Демак, давлатга жуда катта фойда еткиздим. Сен эса, уларни инига қайтармақчисан. Ўссин, унсин, бўрилар кўпайсин — шундай демоқчимисан? Ниятинг шуми? Яна мени сотиб ҳам олмақчисан.

— Сени сотиб олиб бошимга ураманми! Бўри болаларини олмақчиман. Бекор мени кўрқитяпсан, судга берадигандай дўқ-пўписа қиляпсан. Сен олдин сал каллангни ишлат, нима қиляпсан, шундан кейин қандай одам бўлдинг! Зўр экансан, аввал катта бўриларни йўқотгин эди! Айниқса, она бўрини! Инини топиб борибсан-ку, ахир. Кучинг етмаса, бошқаларга айтишинг керак эди, шундай-шундай деб. Кучи етадиган одам қилсин эди бу ишни.

— Ким экан у — сенми?

— Мен бўлсам, нима! Ана энди катта бўриларни топиб бўпсан. Тутқич бермайди. Ини бузилгандан кейин кетади боши оққан томонга. Думини тутқизмайди. Энди атрофдаги дуч келган мол-ҳолни бўғизлаб кетаверади. Одамдан қасдини олади. Қани ушлаб кўр-чи, уларни. Буни ўйлаганмидинг?

— Гапир-а, гапир. Яхши, бўрига ҳам адвокат чиқибди. Ким ишонади бу гапларингга? Одаммиди улар сенга, бўри-ку битгани. Қачон қараса, бошни айлантирганинг-айлантирган. Лақиллатмай кўя қол. Ичингдагини шундоқ кўриб турибман! Сенга бошқа нарсани айтмақчиман. Агар бу ерга бир жигини эзиб кўяй деб келган бўлсанг... — Бозорбой сўзини тугатмай тақир бошидан қалпоғини шарт тортиб олди-да, худди буқадай Бўстонга хезланиб келди. Улар пишиллаб нафас олганча бақамти, юзма-юз туриб қолдилар, бир-бирларига еб юборгудай бўлиб қарашарди.

— Хўп, қани, нима демоқчисан? — овози хириллаб сўради Бўстон. — Бул, вақтим йўқ!

— Биламан, сен Худо урган зикнасан, доим ўз фойдангни кўзлайсан. Шунинг учун мажлисма-мажлис

юрганинг-юрган, чўпонлар менсиз ҳал қилиб қўйишмасин деб. Лекин бировнинг косаси оқарганлигини кўролмайсан. Ичингни ит таталайди бошқанинг рўшнолигини кўрганда. Аммо буни ҳеч ким билмайди. Ўлжани сен олмадинг, сен бўри болаларини қўлга туширмадинг, юрагинг куйиб кетяпти, илон чаққандай кечаси билан тўлганиб чиқасан, бировнинг бахтини кўргани кўзинг йўқ!

— Туф сенга-ей! — тоқати тоқ бўлди Бўстоннинг. — Ҳали сенга ўхшаган аблаҳ билан гаплашиб ўтирибманми! Э, ўзим аҳмоқ! Билганимда қадам босмасдим! Бас, етар! Тамом! Энди берсанг ҳам, олмайман. Бор, ишингни қил!

Ҳазилакам жаҳли чиқмаган Бўстон отни қозикдан зарда билан ечди, қоринбоғни шундай тортдики, от дош беролмай тебраниб кетди, сўнг шаҳд билан ўзини эгарга олди. Шунчалар қони қайнаган эдики, ҳатто орқасидан Бозорбойнинг хотини чақирганини ҳам эшитмади. Шўрлик хотин пичагина кеч қолди. Уйдан эшикка чиқиб, у эри ким биландир қўлларини пахса қилиб, қаттиқ-қаттиқ гаплашаётганини кўрди. «Ким бўлди бу? — ўйланиб қолди у. — Бўстонга ўхшайдику сиёқидан, нима қилиб юрибди экан, биз ёқларда?» — Шунда у эркаклар нимадир тўғрида тортишаётганларини пайқади. Шошилиб улар томон юрди. Лекин улгуролмади. Бўстон саман отига миниб анча нарига бориб қолган эди, кўриниши гоятда дарғазаб эди. Тулки тумоғини бостириб кийди-ю, отига қамчи босди, от учиб кетди, эгасининг пўстини барлари худди қанот каби силкинарди.

— Бўстон! Бўстон! Шошма! Тўхтаб тур! — қичқирди Кўк Турсун, лекин Бўстон қайрилиб қарамади — ким билсин, балки эшитмади, балки ўгирилиб қарашни истамади.

— Нега кишини хафа қилдинг? Нимани талашдинглар! — суриштира кетди Кўк Турсун Бозорбойдан.

— Ишинг бўлмасин! Ўчир овозингни, нега уни чақирасан? Киминг бўлади?

— Юз йилда бир уйингга келибди, сен булсанг! Э! Ким сени бундай қилиб туққан ўзи, а?! Одам эмас, ваҳшийсан, ваҳший!

Хотинининг сўзларидан Бозорбойнинг баданига ўт туташиди. У жингиртоб бўлиб, дик этиб тўнка устига чиқди-да, Бўстоннинг орқасидан бўкира кетди:

— Онангни... палон-пистон! Ким деб ўйловдинг мени! Малайинг борми сенга бу ерда! Ҳе, онангни палон...

— Бас! Бас қил! — Кўк Турсун шаҳд билан бориб эрини тўнкадан тортиб туширди. — Мана, яхшиси, мени ур! Нега кишини шарманда қиласан? Нимага?

— Қоч, эй, мараз! — силтаб ташлади уни Бозорбой. — Сенга ким қўйибди! Ҳим-ҳи, Бозорбой унга ялинармиш! Ма, ол, бўрилар сеники! Оласан-а, оласан! Кўраман олганингни! Ҳали ким деб қўйибсан мени!

— Вой, шўрим! Ҳали бўриларни деб шунча ғавғоми! — ажабланди Кўк Турсун. — Вой, қуриб кетсин матоҳ бўлмай! Қиёмат кўпдими! Вой, шарманда...

IV

Ўша куни бўрилар жойларидан кўчдилар. Уяларини ташлаб кетдилар, тунда бу ерга қайтмадилар ҳам, атрофда дайдиб юра бошладилар. Дам бирон жойда ғамга ботиб уззукун чўзилиб ётишар, дам теваракни чарх уриб кезишар, ўзларини унчалар ҳам яширишмас, одамлардан эҳтиёт бўлишни бас қилгандай, асло тап тортмас эдилар. Ўша кунлари атрофдаги кўп чўпонлар уларни ҳеч қутилмаган жойларда кўриб қолар эдилар. Она бўри худди эс-ҳушидан айрилгандай доим олдинда бошини қуйи солинтириб борар, эркак бўри эса ундан қолмай эргашган эди. Жуфт бўри худди ўлим истагандай хавф-хатарга парво қилмай қўйганди. Улар бир неча маротаба итларнинг юрагига ваҳима ва харосонлик солиб, уйлар ҳамда қўтонлар яқинидан ўтдилар. Итлар жонҳолатда акиллашар, қутуриб, ҳужумга ташланмоқчи бўлишар, лекин бўрилар уларга мутлақо

эътибор беришмас, ҳатто орқаларидан ўқ узишганда ҳам, қадамларини тезлатмай, худди милтиқ овозини эшитмагандай йўлларидан давом этардилар. Бу таажжуб бўриларнинг телбалиги тилларда дoston бўлди. Акбара билан Тошчайнар бўрилар расмини унутиб, одамларга даф қила бошлаганларида ҳаммаёқ шов-шув бўлиб кетди. Бир гал куппа-кундузи улар йўлнинг ўртасида тракторчи йигитга ташланганлар. У хашак олиб кетаётган экан. Руль ишламай қолибди-да, тракторчи йигит нима гап экан деб, пастга тушибди. Тузатаман деб, анча уринибди. Бир маҳал эрий бошлаган қор устидан икки бўри ўзига томон юриб келаётганларига кўзи тушиб қолибди. Ҳаммасидан ҳам бўриларнинг кўзлари уни лол қилиб қўйибди. Кейин унинг ҳикоя қилиб беришича, бўриларнинг кўзлари қутуриб кетган, бир нуқтага тикилган, она бўрининг эса ёли пастроқ, боши солинган, кўзлари кўм-кўк эмиш. Унинг кўзларига худди ёш тўлиб тургандай, худди шиша каби қотиб қолгандай эмиш. Улар яқинлаб келишаётганда, яхшиямки, йигитча ўзини йўқотиб қўймабди. Кабинага сакраб чиқиб, эшикни ёпиб олибди. Мурувватини бураган экан, мотор дарров ўт олибди. Акс ҳолда доим моторни пастдан айлантириб ёндирар экан. Омади юришганини қаранг. Трактор тариллаб юриб кетибди. Бўрилар ўзларини четга олишибди, лекин барибир бутунлай кетмай, тракторга дам у томондан, дам бу томондан яқинлашмоқчи бўлишаверибди.

Бошқа бир сафар эса бир қўйчивон бола мўъжиза билан омон қолган. Уям кундуз куни рўй берган. Эслик-кина бола эшагига миниб ўтин-чўп олиб келиш учун йўлга чиққан. Ҳовлидан унчалик ҳам йироқ кетмай, бутазорда қуруқ шох-шаббаларни чопиб йиға бошлаган экан, бир маҳал икки бўри қайдандир пайдо бўлган. Эшак ҳатто овоз чиқаролмай қолган. Уни кўз очиб-юмгунча тилка-пора қилиб ташлаганлар. Бола қўлидан ўткир ўроғини қўймай жонҳолатда қочган, қўтонгача чопиб келиб йиқилган ва гайритабиий овоз чиқариб додлайверган. Одамлар қўрадан милтиқларини кўтариб

чиқиб, бу тазорга бориб қарасалар, бўрилар шошилмай адир орқасига ўтиб кетишаётган экан. Улар уқ товушларини эшитиб ҳам, ҳатто қадамларини тезлатишмаган...

Шундан сал кейинроқ бўрилар қўтондан пича нарига ўтлатиш учун олиб чиқилган бўғоз совлиқларни қийратишган. Нима бўлганини ҳеч ким кўрмай қолган. Тасодиф билан омон қолган қўйлар қўрага тирақайлаб қочиб келганларидагина ишдан воқиф бўлганлар. Ўтлоқда ўн беш чоғлик бўғоз совлиқ қонига беланиб ётарди. Ҳаммаси бемаъниларча, ваҳшиёна бир тарзда бўғизлаб ташланган эди.

Шундай қилиб, Акбара билан Тошчайнар қутургандан қутуришди. Улар ҳақида бир-биридан кўрқинчли гаплар тарқалди. Лекин одамлар фақат сиртдан қараб фикр юритишар, бу қасоснинг асл сабабларини билишмас — она бўри инидан ўғирлаб кетилган болаларини соғиниб бўзлаб, алам ўтида қовурилаётганидан беҳабар эдилар...

Бозорбой эса айшини сурар, оғзини кўпиртириб мақтанар — қўлига пул тушиб, ичкиликка муккасидан кетган, ўша кунлари мавсум тугаб, бўм-бўш хувилаб ётган соҳил бўйидаги ресторанларда санғиб юрарди. Ароқ ҳар қадамда қалашиб ётарди. Бозорбой тепакалигача қизариб кетгунча ичиб, сўнг оғзига кучи етганча Бўстоннинг ғийбатини қиларди. Жуда димоғидан қурт ёғадиган бўлиб кетган экан, босар-тусарини билмай қолибди бу илоннинг ёгини ялаган қурумсоқ, тоза адабини бердим. Илгари замонлар бўлганда-ку, сиртига сув юқтирмас қулоқвачча совет ҳукуматининг синфий душмани сифатида шартта отиб ташланарди-я, оҳ-воҳига қарамай. Аттанг, у пайтлар ўтиб кетди-да. Бунақа турқи совуқларни гумдон қилсанг, фақат савобига қоласан! Рост-да! Йигирманчи-ўттизинчи йилларда хоҳлаган милиса қулоқми, бойми, вассалом, ҳовлисининг ўзида шартта отиб ташлайверарди. Китобларда ёзилган бу гаплар, ҳа. Тунов куни радиодан эшитдим. Бир қулоқ батрак шўрликни эзиб, ҳақини уриб

қолган экан, куппа-кундуз кунни ҳамманинг кўз олдида суробини тўғрилаб қўйишибди иккинчи маротаба камбагал бечоранинг юрак-бағрини эзмасин деб. Лекин Бозорбой ҳаммасидан ҳам, Таманга келиб қолган Бўстонни эшикдан қувиб солгани, отаси қолмай, онаси қолмай сўккани, Бўстон эса миқ этиб оғиз очолмагани ҳақида бичиб-тўқиб сўйлашни яхши кўрар, ўз сўзларидан ўзи ҳузур қиларди. Бозорбойнинг қиш мавсуми бекорчиликдан бўлак иши йўқ домотдихчи ул-фатлари совуқ, тамаки ва ичкиликнинг сассиқ ҳидига тўлган ошхоналарнинг деразаларини зириллатиб қаҳ-қаҳ уришар, Бозорбойнинг қитиқ патига тегиб, унинг қўлтигига сув пуркашар, бунга сари маст Бозорбойнинг хуружи авжга минарди. Бу майнавозчиликлар Бўстоннинг ҳам қулоғига етган эди. Мана шу боис бўлиб, совхоз директори чақирган мажлисда қаттиқ жанжал кўтарилди.

Шундан сал бурунроқ Бўстон ёпирилиб келган нохуш ўйлардан уйқуси қочиб кечаси билан тўлганиб чикди. Ҳаммасига сабаб шу эдики, қишлоқ атрофида яна бўрилар изғиб қолишди, яна юракни ўртаб юборадиган, одамнинг асаблари дош бермайдиган нолишларини бошлаб юборишди, яна Гулимхон қўрққанидан дағ-дағ қалтираб эрининг пинжига тикилди, яна тоқати етмай ухлаб ётган Кенжашни ўз тўшагига олиб келди, худди унинг жонига бир нарса хавф солаётгандай уни гавдаси билан тўсиб, тинмай силаб-сийпалаб ётди. Буларни кўриб Бўстоннинг юраги сиқилар, аёл киши-да, қоронгудан, турли ваҳимали товушлардан қўрқади, деб ўзига-ўзи далда бериб қўярди.

Бўстон бир неча бор ўрнидан туриб милтиқ отмоқчи бўлди, лекин хотини ёнидан қўймади, у ҳозир бир зум ҳам ёлғиз қолишни истамасди, кейин у барибир хавотирли қуш уйқусига чўмди. Лекин Бўстон мижжа қоқмади. Миясида турли-туман хаёллар гужгон ўйнардди. Дунё экан, у оламда қанча узоқ умр кечиргани сайин, яшаш ҳам шунча қийин ва мушкул бўлиб борар-

ди. Яшашнинг ўзигина эмас, ҳаётнинг асл маъносини тушуниш оғирлашиб борарди. Илгари ҳаёлга келмаган ёки келган бўлса ҳам, кўнгилнинг қоронғу тубидагина хира тортиб кўринган нарсалар энди жиддий безовта қилар, жавоб сўрарди.

Болалигидан суяғи меҳнатда қотди. Кўп машаққатлар тортди: у иккинчи синфда ўқиб юрган пайтда отаси фронтда ҳалок бўлди, кейин она ўлди, катта акалари ва опалари ўз кўнларини ўзлари кўришар, баъзилари эса оламдан эрта ўтган, Бўстоннинг ўзидан ўзга таянчи, ишонган тоғи қолмаган эди. У бир нарсага қаттиқ аҳд қилди, сўнг бу аҳдидан ҳеч қачон, ҳатто бир зумга бўлсин четга тоймади, қўли ишдан бўшамади, меҳнатдан сира қочмади, ҳаётнинг маъноси, қизигини фақат мана шунда деб билди. У қўл остида ишлайдиганларни ҳам қаро терга тушиб меҳнат қилишга ўргатди. У кўпларни одам қилди, йўл кўрсатди, уларга ҳаёт меҳнат билан қадрли эканлигини ўқтирди. Ўз олдига мана шундай мақсад қўймаганларни Бўстон очиқдан-очиқ ёқтирмас, уларни тушунмасди. Бундай одамларни нобакор деб ҳисобларди. Уларга қуруққина, хушламай муомала қиларди. Кўплар худди мана шунинг учун ҳам орқасидан ёмонлаб, қурумсоқ, қулоқ деб лақаб қўйиб юришларини биларди. Афсус, сал кечикиброқ дунёга келган-да, бўлмаса суякларини аллақачон Сибирь томонларда чириб ётарди, дейишарди надомат чекиб. Бўстон одатан бундай гийбатларга жавоб бериб ўтирмас, зотан, ҳақ ўзи томонда эканлигига заррача шубҳа қилмас, бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас, бошқачаси дунёнинг остин-устун бўлиши билан баробар эди. Кўнчиқишга қандай ишонса, у бунга ҳам худди шундай ишонарди. Фақат бир маротабагина сўқир қисмат уни тиз чўкишга мажбур қилди, пушаймонлик ўтида қовурди ва шундан бошлаб у шубҳаларнинг зил, аламли юки нима эканлигини билди...

Гулимхоннинг аввалги эри марҳум Эрназар билан то у нобуд бўлгунгача уч йил бирга ишлашган эди. Сўз йўқ, хўп ишчан йигит, ўзига пухта эди — Бўстоннинг бригадасига худди мана шундай одам керак эди. Эрназарнинг ўзи иш сўраб келувди, шундан бошлаб бирга бақамти ишлаб кетишди. Куз пайти эди, бир куни у Бўстонни йўқлаб келиб қолди. Ўшанда Бўстоннинг отари қиш тушгунча Бешкунгайда турган эди. Маслаҳатга келган эдим, деди. Чой ичиб ўтириб, гаплашиб олдилар. Дуч келган одам билан ишлаш жонга тегди, деб шикоят қилди Эрназар. Қанча ҳаракат қилма, агар катта чўпоннинг ихтиёри ўзида бўлмаса, фойдаси йўқ. Умр ўтиб кетяпти, иккита қизим бўй етиб қолди, эрта-индин турмушга бериш керак, вақтнинг оқар сувдай ўтишини кўр, жонимни жабборга бериб ишлайман, лекин бошим қарздан чиқмайди, уй солдим, уй қуришнинг ўзи бўладими, сизнинг қўл остингизда ишласам, Бўске (уни ҳурмат қилиб шундай деб чақирди), — яширишнинг нима ҳожати бор, ишлаш ҳам мумкин, тишлаш ҳам. Жун топширсанг, эт топширсанг, қўзи олсанг, ҳаммасига, Бўске, сизда мукофот чиқади, қўлинг пул кўради-ку, ишқилиб. Шунинг учун олдингизга илтимос билан келдим, агар рози бўлсангиз, директор билан гаплашиб кўринг, мени сизга ўнг қўл, биринчи чўпон қилиб ўтказсин. Ўзингиз ҳам биласиз, ерга қаратиб қўймайман, акс ҳолда буни гапириб ҳам ўтирмасдим...

Бўстон Эрназарни илгаридан биларди. Нима қилмасин, бир совхознинг одамлари. Бунинг устига Гулимхон хотини Орзигулнинг узоқ қариндошларидан эди. Хуллас, ўз одами. Лекин қандай бўлмасин, Бўстон Эрназарга дарҳол ишонди ва кейин ҳеч қачон бундан афсус чеккани йўқ.

Ҳаммаси мана шундан, шу жўнгина турмуш воқеасидан бошланди.

Улар тез тил топиб, чиқишиб ишлаб кетдилар. Чунки Эрназар ҳам худди Бўстондай ўз ишининг тугма эгаси

эди. Лекин шу билан бирга бошқа баъзи бировларнинг назарида гирт тентакнинг ўзи: яъни, совхозга тегишли мол-ҳолга худди ўз шахсий молидай қарарди. Эси пастми, нима бало? Бошқа ишлар ҳам тамомила ҳаминқадар эди — худди ўзи учун қилаётгандай ўлиб-тирилар, совхознинг нафи учун куйиб-пишарди. Меҳнатсеварлик Эрназарнинг қон-қонига сингиб кетганди. Табиатан ўзи шундай эди. Лекин ҳаёт уринишларида бу хислатини янада пишитган эди. Бу фазилат ҳамма халқларга хос, у ҳамма одамларда табиий бўлиши керак, фақат бировлар ўзида бу фазилатни ўстириб, кучайтириб боради, бошқалар эса йўқ. Мундоқ каллани жойига қўйиб ўйлаб қарасанг, дунёда қанчадан-қанча ялқов ишёқмаслар — катталар, ёшлар ичида ҳам, эркаклар, хотин-қизлар ичида ҳам бор. Қанчадан-қанча бахтсизликлар ва бечораликлар ҳаммаси ҳар қачон, ҳамма замонларда фақат ва фақат танбалликдан юзага чиққанлиги ҳамда юзага чиқаверажагини одамлар худди тушунмайдиганга ўхшайдилар. Лекин Бўстон билан Эрназар меҳнат деса, ўзини томдан ташлайдиган, бир-бирларига жуда яқин одам эдилар. Шунинг учун жонни жонга суқиб дегандай, аҳил ишлашар, бир-бирларини сўзсиз тушунишар, кўнгилларини топар эдилар. Аммо ҳаёт экан, чамаси, худди мана шунинг ўзи уларнинг ҳаётларида тузатиб бўлмасдек бир ҳолларни юзага чиқарди...

Дарвоқе, бу аслида шундайми ёки шундай эмасми, яна не билайлик... Гап шундаки, оилавий ишлаб чиқариш бригадалари пайдо бўлмасдан анча аввал Бўстон Ўркунчиев худди олдиндан ниманидир сезгандай қулай пайт келди дегунча ўзига, тўғрироғи, ўзининг бригадасига доимий фойдаланиш учун ер ажратиб беришларини талаб қилгани қилган эди. Чўпонча одмироқ тил билан баён этилган, аммо айрим қотиб қолган расмиятчилар назарида гашга тегадиган ушбу талабдан мурод-мақсад шу эдики, кошкийди, ўзимнинг яйловим, ўтлоқ-майдонларим бўлса, кошкийди, ўзимнинг сурув ва отарларим бўлса, уларга томингдан чакка ўтиб ётса

боши огримайдиган хўжалик мудири эмас, шахсан ўзим жавоб берсам, подаларни бош оққан томонга ҳайдаб юрмай, тоғдаги ўз ёзги яйловларимда боқсам, ўша ўтлоқлар бошқа бировга эмас, менинг ўзимга бириктириб қўйилса, ҳаммасига ўзим қарасам, ҳаммасини ўзим сақласам, ана ўшанда мен жамоатнинг умум ерига қараганда юз карра кўпроқ иш қиламан, планда кўрсатилгандан неча баробар кўп маҳсулот етказиб бераман, умумга тегишли ерларда худди ёлланган, келаси кузда қаерга боришга боши қотган батракдек ишлаганда, бундан нима чиқарди?

Аммо Бўстон ўз фикрини ҳеч кимга маъқуллай олмасди. Албатта, аввалига ҳам буни, рост, одамларга ерларни ажратиб берсак, тўғри иш бўлади, одамлар ўзларини ер эгасидай ҳис қиладилар, оила, бола-чақа ҳам бундан баҳраманд бўлишади, ишга баравар жон куйдиришади, деб рози бўлиб турар эдилар-да, маҳаллий ҳушёр сиёсий иқтисодчилардан биронтаси чиқиб, бу ахир, социализмнинг муқаддас қонун-қоидаларини бузиш эмасмикин? — деб шубҳа билдирган заҳоти ҳаммалари дарҳол бараварига сўзларидан қайтар ва бунга бутунлай тесқари гапларни айтишга тушар, исбот қилишга арзимайдиган нарсаларни исботлаб ётар эдилар. Ҳеч ким қингайишда айбланишни истамасди. Ёлғиз саводсиз чўпон Бўстон Ўркунчиевгина ҳар бир район ёки совхоз йиғинида ўз гапидан қолмасди. Унинг гапларини тинглаб, қойил қолишар, мийиғларида кулиб қўйишарди. Бўстонга нима, оғзига келганини қайтармай сўйлайверади, йўқотадиган нарсаси йўқ, ишдан олишмайди, шохини синдиришмайди. Азамат йигит-да! Ҳар сафар Бўстонга назарий нуқтаи назардан зарба беришади — айниқса, совхоз парторги, область партия мактабини битириб дипломли саводхон бўлган Қўчқорбоев ҳеч қўймайди. Ана шу Қўчқорбоев билан муносабатлари жуда алламбало эди. Қўчқорбоев неча йиллардан бери совхоз партия ташкилотининг секретари, лекин Бўстон ҳали-ҳанузгача яхши билолмайди — Қўчқорбоев ўзини қўй оғзидан чўп олмаган соддагина қироатхон қилиб

курсатадими (балки, бу унга нимагадир қўл келса ҳам ажабмас) ёки ўзи ҳақиқатан ҳам, асли шундайми. Кўринишдан икки юзи қип-қизил ахталарга ўхшайди — юмуртқадай сип-силлиқ, доим бўйинбоғ тақиб юради, доим папка, доим иши бошидан ошиб-тошиб ётгандай — иш кўп-п-кўп — чехраси ташвишли, худди одамларга газета ўқиб бераётгандай лаби-лабига тегмай гапиради, бир нимани қувиб бораётгандай оёғи ерга тегмай югуради. Бўстон баъзан ўйланиб қолади: эҳтимол, Қўчқорбоев тушида ҳам қоғозга қараб гапирса керак.

— Ўртоқ Ўркунчиев, — деб минбардан туриб таъна ёғдирарди парторг Қўчқорбоев, — сиз тушунишингиз керак ахир, ер бизда умумхалқ мулки ҳисобланади. Конституциямизда шундай деб ёзилган. Ер бизнинг мамлакатимизда фақат халққа, ёлғиз халқнинг ўзигагина тегишлидир, бошқа ҳеч кимга эмас. Сиз эса ўзингизга қишлик ва ёзлик яйловлар, қўра, қўтонлар, ем-хашак талаб қиляпсиз, биз буларни сизга хусусий мулк қилиб беролмаймиз. Йўл қўймаймиз биз бунга — социализм принципларини бузишга бизнинг ҳаққимиз йўқ. Сиз бизни қаёққа бошламоқчи ва огдирмоқчи бўлаётганингизни тушундингизми?

— Ҳеч кимни ҳеч қаёққа бошламоқчи эмасман, — таслим бўлмасди Бўстон. — Агар ҳаммасининг эгаси, мен эмас, халқ бўлса, унда майли, менинг қўрамга халқ бориб ишласин, мен кўрай бундан нима чиқаркин. Ҳамонки, мен ўз ишимнинг хўжаси эмас эканман, кимдир ахир, барибир хўжайинлик қилиши керак-ку?

— Совет халқи хўжайинлик қилади. Ўркунчиев, яна такрорлайман, совет халқи ва давлати ҳаммасининг эгаси.

— Халқ дейсизми? Унда мен кимман, сизнингча? Ҳеч ақлим етмай қолди. Нега мен давлат бўлолмайман? Сен, парторг, ўзинг илмли йигитга ўхшайсану, лекин сизларни у ерда нималарга ўқитишган ҳайронман, ҳеч тушунмайман, айтаётган гап-сўзларингга?

— Мен, ўртоқ Ўркунчиев, сизнинг етагингизда юролмайман, бурнидан ип ўтказиб оламан деб ўйламанг.

Гапларингиздан қулоқ сафсаталарининг ҳиди келади. Лекин ёдингизда турсин — сизнинг замонингиз ўтган ва биз ҳеч кимга социализм асосларини барбод қилишга йўл қўймаймиз.

— Майли, ўзингиз биласиз, ҳар қалай бошлиқсиз, — тап тортмасди Бўстон, — фақат мен ўз фикримда қоламан. Ишлайдиган бошқа биров эмас, мен ўзим. Сал гапга оғзимга урасиз: Халқ! Халқ! Халқ — хўжайин! — дейсиз. Бўпти, унда! Майли, халқнинг ўзи фикрлаб, ҳал қилсин, йилдан-йилга мол кўпайиб боряпти, майда чорванинг ўзидангина совхозда қирқ минг қўй-эчки бор — илгари бунақаси бировнинг тушига ҳам кирмаган эди. Ҳолбуки, бўш ерлар тобора камайиб кетяпти, планлар эса ошяпти. Мана, ўзингиз қаранг: илгари мен бир бошдан уч килою етти юз грамм юнг олардим, йигирма йил аввал эса — буни ҳамма билади — икки килограммдан бошлаган эдим, яъни, йигирма йилдан кўпроқ вақт ичида бир кило етти юзга ўсибман. Ҳозир эса бир йилнинг ичида планни ярим килога кўпайтириб қўйишибди. Қаердан оламан буни? Нима, энди фол очиб, афсун ўқитишим керакми? Планни бажармасам, бригада қуруқ қолади. Ҳамманинг оила, бола-чақаси бор. Унда одамларга ишлаш, йил бўйи тиним билмай қўй орқасидан юришнинг нима ҳожати бор? Ҳар бир чўпон худди калхатдек бошқа чўпоннинг яхшироқ ўтлоғини тортиб олиш учун бош тепасида айланиб турса, планни бажариб бўладими? Чунки ерга ҳамма хўжайин, ҳеч ким ҳеч нарсага жавоб бермайди. Ўтлоқларни деб, қанчадан-қанча жанжал-тўполонлар чиқяпти, сен эса парторг, ўзинг ҳам ҳеч вақонинг уддасидан чиқмайсан, директорнинг ҳам шаҳдини қайтарасан! Кўр эмасмиз, кўриб турибмиз!

— Мен нима қиляпман, бунга райком баҳо беради. Фақат райком ҳам сизнинг бу хатарли ўзбошимчалигингизга учмайди, ўртоқ Ўркунчиев!

Ҳар сафар мана шундай, гап қумга сингиб кетади... Мана шу кезларда унинг қўшига Эрназар келиб қўшилди. У Бўстонга қўлдош ва ҳамфикр бўлди.

Хотинлари Орзигул ва Гулимхон баъзан улардан кулиб қўйишарди: икки ёрти бир бутун бўлиб, на ётар-турарда ҳаловат бор, на еяр-ичарда, ишдан бошқа нарсани билмайди булар деб. Ўшанда икковлари подани ёзга Ола Мўнгу довонидан нарига ҳайдасакмикин, деб юришди. Бу гап Эрназардан чиқди. Юрамизми ёз бўйи тоғ ён-бағирларида изғиб, озгина ўт-ўлан учун қўш-ниларимиз билан ёқа бўғишиб, ундан кўра ёз ичи довоннинг нариёғига — Кичибел яйловига чиқиб кет-сак, яхши эмасми? Қари-қартагларнинг айтишларига қараганда, илгарилари бой-бадавлат чорвадорлар пода, сурувларини ўша ёқларга ҳайдаб кетишаркан. «Кичибел» деган қўшиқ ўша замонларда тўқилган. Улар Кичибел яйлови унчалар катта бўлмаса ҳам, лекин ўт-ўлан белдан уриб ётишини билишаркан. Мол беш кун ичида ем бериб боқилгандай семириб кетаркан.

Бўстон аввалроқ ҳам бу ҳақда бир ўйлаб кўрган, лекин Кичибелнинг ноаниқ жойлари кўп эди. Колхоз чорвадорлари урушдан илгари ёзга Кичибелга бирдан-бир йўл Ола Мўнгу муз довонидан ўтиб боришган. Уруш пайти овулларда чолару болалар қолганда ҳеч ким Кичибелга боришга юраги бетламай қўйган. Кейин қурби қочган майда колхозларнинг бари номи ҳам аллақандай ...йиллик деб тугайдиган бемаъни олти сўздан иборат катта совхозга бирлашганларидан сўнг, ана шу олатасир тўполон ва ғалвалар ичида улуг Ола Мўнгу довони оша ўтиб бориладиган, ёзда чорвани икки ой ва ҳатто ундан ҳам ошиқроқ вақт олиб чиқиб кетиб, семиртириш мумкин бўлган яйлов борлиги аста-секин кўпларнинг ёдидан кўтарилди. Совхозни ҳам туб ерлик одамлари Берик сув жилғаси номи билан «Берик» деб аташга ўрганган эдилар. Очиғи, бунақа баланд, хатарли тоққа чиқишни хоҳловчиларнинг ўзи топилмас эди. Чорвани бундай қийин тоғ йўлидан ҳайдаб бориш учун молимни қандай бўлмасин, семиртираман дейдиган ўктам, жонига ачинмайдиган одам бўлиши керак. Эски замонларда қирғизлар бир-бирлари билан учрашганларида, «Мол-жон омонми?» — деб сўрашганлари бежиз эмас. Ҳа,

аввало, чорванинг ҳолини сўрашган. Нима ҳам деймиз, ҳаёт оти билан ҳаёт-да...

Кўнгилларига шу фикр чўғ солиб, Бўстон билан Эрназар қўлларига қалам-қоғоз олиб, Кичибелдан келадиган фойда-зиённи чўтлаб чиқишди: чорванинг довондан ўтганда йўлда ташлайдиган вазнини қўшиб ҳисоблаганда ҳам, бу ишга бел боғласа арзирди. Катта фойда олишлари тайин эди — бунинг устига меҳнатта тўланадиган ҳақ ва тузга қилинадиган харажатдан бошқа чиқимнинг ўзи ҳам йўқ эди. Лекин, рост, ҳали булар қоғоздаги хомчўтлар.

Бўстон, аввало, бўлим бошлиғига, ундан сўнг совхоз директорига мурожаат қилишга қарор берди. Парторгга ниятини айтиб ўтирмади. Парторгни унчалик хушламасди. Неча марта амин бўлди — гап деса, қоп-қоп, қачон қарама, одамнинг шаҳдини ўлдиради: у мумкин эмас, бу мумкин эмас, мажлисда нутқ сўзлаш бўлса унга, газетада ёзилган гапларни гапириб бериш бўлса унга, галстук тақиб олифтагарчилик қилиш бўлса унга. Совхоз бошлиғи — директорга Бўстон кўнглидаги ниятини очди: гап шундай-шундай, Ибройим Чўтбоевич, ишнинг фойдасини кўзлаб, Эрназар билан бирга Ола Мўнгу ортидаги эски яйловларни очмоқчи бўлиб турибмиз. Олдин икковимиз бориб, нима бор, нима йўқ билиб келамиз. Кичибелга қандай ўтишнинг азмойишини оламиз, кейин қайтиб келиб, кўч-кўронни кўтариб кўчамиз, ёз ичи Кичибелда бўламиз. Ҳаммаси кўнгилдагидай ўтса, ўша Кичибел яйловини бизнинг бригадамизга мустаҳкамлаб берилса. Бошқа чўпонлар ҳам, мабодо, Кичибелга бораман дейишса, бемалол, қаршилиқ йўқ, унга ҳам жой етади, лекин, энг муҳими, бизга ажратиладиган ўтлоқларни мен аниқ билишим ва мавсум ичи овора бўлиб қолмаслигим керак. Сизга ана шуни айтиб, маслаҳатлашгани келдим. Икки кундан кейин Эрназар билан Ола Мўнгудан ўтамиз. Ишларни ҳозирча хотинлар ва ёрдамчиларимиз юритиб туришади.

— Ростданам, Бўске, уйда хотинларингиз нима дейиш-япти бу ишингизга? — қизиқди директор. — Ҳазилакам нарса эмас-ку.

— Ҳозирча индашгани йўқ. Худони қаҳри келмасину, хотиним Орзигулнинг ақли-хуши жойида. Эрна-зарнинг оиласи Гулимхон ёшроқ бўлса ҳам, ақли ўзига етарли. Бир-бирлари билан жуда аҳил, чиқишиб кетишган кўринади. Ана шунисига хурсандман бир чеккаси. Хотинлар чиқишолмаса, шундан ёмони йўқ. Уй жаҳаннамга айланади-қўяди. Илгари бўлган бундай гаплар...

Директор билан бошқа баъзи гапларни ҳам сўйлашиб олишди. Кузда Москвага, ҳалиги оти бирам қийин — ВДНХми, ВДНми, ўшанда бўладиган кўргазмага район илгорларининг бориши мўлжалланаётган экан, Бўстон рўйхатда биринчилар қаторида кўрсатилибди.

— Мен хотиним билан борсам бўлармикин, Ибройим Чўтбоевич? Орзигулим қачондан бери Москвани кўрсатасиз, деб ҳиқиллайди, — ростига кучиб қўя қолди Бўстон.

— Сени тушуниб турибман, Бўске, — кулди директор. — Майли, бир гап бўлар. Борса нима қипти? Фақат парторгнинг розилигини олиш керак. У билан ўзим гаплашаман.

— Парторг билан денг? — ўйланиб қолди Бўстон.

— Э, хотиржам бўл, Бўске. Нима, бекордан-бекор қаршилиқ қилиб ўтиради дейсанми? Эркак одамнинг иши эмас бу.

— Йўқ, гап бунда эмас. Борсак — борармиз, бормасак — йўқ. Шунга ҳам ота гўри қозихонами? Мен сизга бошқа нарсани айтмоқчи бўлиб юрувдим. Шунақа парторг бўлмаса, хўжаликнинг куни ўтмайдими? Сизга жуда керакми шу? Усиз қўл-оёғингиз ишламайдими?

— Нима қилди?

— Мен шуни билгим келади. Мана, қаранг, арава-нинг тўртта оёғи бор. Ҳаммаси ўз ўрнида. Агар унга бешинчи оёқ ўрнатсангиз, ўзи ҳам айланмайди, бошқаларни ҳам юришга қўймайди. Хўш, ана энди айтинг, керакми, шу бешинчи гилдирак?

— Биласанми... — йирик, басавлат, эркакча катта юзидаги кўзлари қийиқ директор бирдан жиддий тортиди, олдидаги қоғозларни олиб қўя бошлади, кўзларини ҳоргин юмди. «Уйқуси йўқ. Тинмайди», деб ўйлади Бўстон. — Очигини айтганда, бамаъни парторг керак, — деди у бир оз жимликдан сўнг.

— Манов-чи?

Директор унга ялт этиб бир қараб қўйди.

— Нима қиламиз буни гаплашиб ўтириб? Уни район юборган, қўлимиздан нима келади?

— Райком. Ана, кўрдингизми, — оғзидан чиқиб кетди Бўстоннинг. — Менга нимагадир у ўзини атай шундай тутаётганга ўхшаб кўринади. Доим одамларни кўрқитиб юришнинг унга нима кераги бор, гўё мен социализмни қўпориб ташлайдигандай? Ахир, тўғри эмаску, бу. Ахир, мен бир нимани талаб қилсам, иш учун талаб қиламан. Мен бу ерни сотмайман, бировга бериб юбормайман, совхознинг ери, бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолади. Барибир мен тирик эканман, ишга қурбим келаркан, ўз ақлим билан яшайверамиз.

— Нега ҳадеб менга ёлғиз шу гапни такрорлайверасан, Бўске. Сен айтган нарсани қилиб бўлмайди.

— Нега бўлмайди?

— Чунки бўлмайди.

— Жавоб шунақа бўладими?

— Яна нима дей бўлмаса?

— Сизга ҳам тушунаман, Ибройим Чўтбоевич. Бир марта оғзингиз куйган. Ҳаммаси яхши бўлсин дегансиз. Сизни эса бўйнингизга боплаб бир уриб, вазифангизни пасайтиришган. Райкомдан совхозга ўтказиб қўйишган.

— Рост. Яна бўйнимга уришларини хоҳламайман. Ақлим кирди.

— Ана, кўрдингизми? Ҳар ким ўзини ўйлайди. Мен қарши эмасман. Одам ўзини ўйласин. Фақат ақл билан ўйласин. Янгилик қилганни эмас, янгилик қилиши мумкин бўла туриб, қилмаган одамни жазолаш керак. Бизда ҳаммаси тескариси.

— Гапириш осон, — илжайди директор.

— Ҳамма шундай дейди. Меҳмонга келгандай яшаш жонимга тегди. Меҳмон нима иш қилиб берарди? Ўзингиз биласиз-ку. Олдинига бир-икки кун жон койи-тади, кейин бор-э, дейди... Бизда ахир, шундай бўлма-яптими, ишлайверасан, ишлайверасан, Қучқорбоев эса, тўхтовсиз бурнингга чертиб туради сен меҳмонсан, сен хўжайин эмассан, деб...

— Гап бундоқ, Бўске. Келишиб олайлик. Сен мени рўкач қилмагину ўзинг қандай маъқул топсанг, шундай иш тутавер...

Улар хайрлашдилар...

Уч кундан сўнг улар тонг қоронғусида Эрназар билан Кичибелга отландилар. Улар отга ўтирганларида ҳали ҳамма ухлаб ётарди. Бўстон оқ-сарғиш ахта саманни минди. Дўнкўлик у пайтлар энди икки ёшга кирган той эди. Тоғларга вазмин от билан чиққан тузук, дово-нга чопиб кўтарилмайдилар. Эрназар ҳам яхши от минган эди. Йилнинг бу фаслида отлар кучга тўлган бўлади. Улар жадал йўл босдилар. Ҳар икковлари хуржунларини тўлдириб сули олган — қорлиқларда тунашга тўгри келса, асқотади. Ҳар эҳтимолга қарши қалин почапўстинларни ҳам эгарга ташлаб қўйишди.

Шундай бўладики, баъзан йўлнинг ўзи кишига роҳат бағишлайди. Айниқса, ҳамроҳинг дилтортар одам бўлса ва суҳбат содда, самимий кечса. Ўша кунни ҳаво мусаффо, кун чарақлаб турар — олдинда қор босган тоғ тизмалари бир-бирларига мингашиб кетган, ичкарилаб борган сари тоғлар ҳам юксакроқ, қори қалинроқ бўлиб борар, орқага ўтирилиб қаралса, пастликда кўз илгамас улуг кўл ёйилиб ётарди. Ҳар сафар одамнинг орқага, таги қорайиб кўринган кўл ойнасига қарагиси кела-верарди.

— Иссиқкўлнинг ойнасидан бир парчасини хуржунга солиб олиб кетсакмикин, а? — деб ҳазиллашди Эрназар.

— Отни сулининг ўрнига ойна билан боқармидинг кейин, — босиқ жавоб берди Бўстон.

Кулишди. Чўпоннинг нимаси кўп — кундалик ташвиши кўп. Улар сурувларни довондан қандай олиб ўтишни аниқлаш учун боришар, ҳали олдинда жуда қийин ва мушкулписанд иш турар, шунга қарамасдан, икковларининг вақтлари чоғ, ота-боболарнинг сўқмоқ йўллари улардан ўз меҳру шафқатини дариг тутмасди. Эрназарнинг кўнгли кўтарилган — ахир, ҳар қалай унинг айтгани юзага чиқяпти-ку. Урушдан кейин чамаси қирқ йил бу йўлдан ҳеч ким ўтмаган, улар Бўстон билан юрак ютиб шу ишга жазм этишган эди.

Тўғриси айтганда, Эрназар фикрлашни, сўраб-суриштиришни яхши кўрадиган одамлар сирасидан эди. Ўзи ҳам кўркем, бўлаликкина, урушдан кейин охириги отлик қисмларда хизмат ўтаб келган эди. Орадан шунча йиллар ўтган бўлишига қарамай, ҳали ҳам азамат, чингилинг йигит эди. Гулимхон эрим кинода ўйнайдиган артист бўлиб кетишига сал қолди, деб кула-кула сўйлаб юрарди. Бир кинорежиссёр бу томонларга келиб қолиб, Эрназарни кинода ўйнашга кўндираман деб, тоза уринибди. Агар эринг Америкада яшаганда, кинода ковбой бўлиб ўйнарди, дебди. Гулимхон эса, унга: «Биламан, сизларнинг киноларингизни, бир йил-қибоқарни кинога тушасан деб, олиб кетишувди, шу кетганча ҳалигача қорасини кўрсатмайди. Бир артистка бошини айлантириб қўйган экан. Мен Эрназаримга жавоб бериб бўлман». Куласизми, қоласизми!

Бўстон эса кўзда Кичибелдан қайтиб келсак, Эрназарнинг қўлига бирон бригадани топширишни чамаларди. Майли, ўзи мустақил ишлаб кўрсин. Энди асл чорвадор бўлди. Қачонгача ёрдамчилик қилади. Агар совхозга директор бўлганимда, ўзим билар эдим, қандай одамларни қаерга қўйишни. Лекин халқ айтмоқчи, «бири кам дунё» — одам боласига доим нимадир етмайди.

Тоғлар сари борар эканлар, энди йўлларида тракторлар ва от-улов минган кишилар учрамас, қишлоқ ҳамда қўтонлар онда-сонда кўзга чалиниб қолар, бу ерларда табиатнинг ҳам турқи бошқача эди: худди бегона жойларга ўхшар, теваарак тумтайган ва совуқ эди. Бўстон

билан Эрназар кечга томон, ҳали қуёш ботмасдан тошлоқ дара ичидан йўл босиб, Ола Мўнгу ёқасига етиб келдилар. Қош қораймай яна бир оз юрсалар ҳам бўлаверарди, лекин подани тонг қоронгилаб, ҳали юлдузлар ўчмай ҳайдаб келганда ҳам, кун бўйи юриб тоғларда бундан ортиқ масофа босиб бўлмаслигини ҳисоблаб чиқдилар-да, даранинг довон бошланадиган шу ерида тунашга қарор қилдилар. Чорвадорлар довонга чиқиш олдидан тунаб қолинадиган бундай кечани шикама дейдилар. Шикамага танлаган жойлари ҳам жуда қулай эди. Музликлардан жилга шалдираб тушар ва пастга қараб шу ердан йўл олар, агар тоғ ёнасидан жой танласалар, музликлардан эсувчи совуқ изгириндан сақланар эдилар. Музликлардан эсадиган, одамнинг суяк-суягидан ўтиб кетадиган совуқ изгирин ярим кечада бошланиб, қуёш эрталаб кўтарилгунча давом этишини чўпонлар билардилар. Сон-саноксиз чорвани музликларнинг тунги аёзидан асраш ва эрталаб янги куч билан довон сари кўтарилиш — шикаманинг асл маъноси мана шунда эди.

Йўловчилар ерга тушиб, ҳориган отларни эгаржабдуқдан бўшатиб, тунга ҳозирлик кўра бошладилар. Унча баланд бўлмаган қоя остидан жой топдилар — Эрназар дара ичидан, ҳов бутазорлар ўсган ерларгача бориб ўтин йиғиб келди. Ўт ёқиб, унинг атрофида уйдан олиб чиққан таомлари билан тамадди қилишди, ҳатто тунука чойнақда чой қайнатиб ичишди ва олис йўлдан сўнг ўрин тузатиб чўзилишди.

Довон остидаги тоғ ёналарида тез қоронғи тушди ва кун худди қиш киргандай бир зум ичида совуди. Ёздан қишга ўтиш учун отда бир кун йўл юриш кифоя қилди. Ола Мўнгу музликларидан изгирин эсди. Ахир мангу музликлар қўл узатса етадигандай яқин эди. Бўстон қайсидир газетада ўқиган эди, бу музликлар миллион йиллардан бери мавжуд, водийлардаги ҳаёт уларга боғлиқ, музликлар аста-секин эриб, жилгалар ва дарёларни тўлдиради, пастликлардаги барча дов-дарахт, ўтўланга жон ато этади, далаларда экин-тикинни яшна-

тади, табиатдаги ҳамма нарсалар мана шундай донолик билан яратилган.

— Эрназар, — деди ухлаш олдидан Бўстон, — совуқни қара-я! Суяк-суягингдан ўтиб кетади-я! Яхшиям, пўстинларимизни олган эканмиз.

— Пўстинни айтасиз, — жавоб берди Эрназар. — Илгариги вақтларда дуо ўқиб жон сақлашган, уни довон дуоסי дейишган. Эсингизда борми?

— Йўқ, эсимда йўқ.

— Менинг эсимда қолган, бобомиз айтиб берган эди.

— Қани, ўқи-чи.

— Э, мен ўтган-бўтган биламан, холос.

— Ишқилиб, билар экансан-ку. Қани, бошла!

— Хўп, майли. Мен айтиб турай, сиз такрорланг. Эшитяпсизми, қани, сиз ҳам айтаверинг: «Ё яхималак, осмоннинг Ҳокими кўк Тангри муз довон узра йўлимизни енгил қилгайсан. Чорвамизни қора изгирига гирифтор этмагайсан, бунинг ўрнига осмондаги қора қузгунни олгайсан. Бола-чақамизни совуқ нафасинг билан қотириб қўймагайсан, бунинг ўрнига осмондаги ҳаққушни олгайсан. Отларимизнинг айилларини қаттиқроқ тортиб боғлагаймиз, қўтосларга ортган кўч-кўронимизни маҳкамроқ жойлагаймиз ва сенга тавоф қилиб айтгаймиз, йўлимизни боғлама, бизни довондан кўм-кўк ўтлоқлар, муздай булоқларга ўтказиб қўй, бизнинг ушбу сўзларимизни қабул эт...» Менимча, шундай эди. Уёги эсимда йўқ...

— Аттанг...

— Нимасига ачинасиз? Ҳозир бунақа дуолар ҳеч кимга керак эмас. Энди мактабларда буларни қолоқлик ва жаҳолат деб ўргатишади. Қаранг, ахир, коинотга одам учяпти дейишади.

— Коинотнинг бунга нима алоқаси бор? Нима, осмонга учган бўлсак, аввалги ота-боболарнинг сўзларини унутишимиз керакми? Кўкка чиқаётганларнинг сони бармоқ билан санарли, биз ердагилар қанчадан-қанчамиз, ерда яшаймиз, ерда тирикчилик қиламиз? Ота-боболаримиз ерда яшашган, уларнинг тирикчилиги ер

билан бўлган, осмонда нима бор бизга? Ким учса учаверсин. Ҳар ким ўз ишини қилсин.

— Айтишга осон, Бўске. Бизнинг парторгимиз Қучқорбоевга ўхшаганлар ҳар майлида эскидан қолган нарсаларни сўкканлари сўккан. Тўй қилишни билмайсизлар, нега тўйларда ўпишмайсизлар, нима учун келин бола қайнанаси билан танса тушмайди? — дейишади. Ҳатто болаларингизга тузукроқ от қўёлмайсизлар, деб дағдаға қилишади. Янги тасдиқланган исмлар рўйхати бор эмиш. Ҳамма эски номларни ўзгартириш керак эмиш. Қўйинг-чи, ҳатто ўликни қандай кўмишгача аралашади, ундоқ қилинлар, бундоқ қилинлар, ундоқ йигламанлар, мундоқ ош тортманлар. Ҳатто қандай йиглаш кераклигигача кўрсатиб беради; эскича йигламанлар, янгича йигланлар, дейди.

— Биламан, Эрназар ҳаммасини. Билмай ўлибманми? Москвага борсам, кузда мени кўргазмага жўнатишмоқчи, гапнинг очиги, Марказқўмга кириб айтаман: бизга Қучқорбоевга ўхшаганлар ростдан ҳам керакми ёки бу пешонамизга битган шўрми? Ҳеч нарса демаганингда ҳам, сал нарсага ҳиқилдоғингдан олади, сен партияга қаршисан, дейди. Ўзини партия деб билганига ўласанми? Яна ҳеч ким унга миқ этиб оғиз очмайди. Ана, одамларимиз қандай. Ҳатто директоримиз ҳам ўзини четга олади. Э, қўйсанг-чи, уни! Ёмони шундаки, Қучқорбоевга ўхшаганлар бошқа ерларда ҳам тикилиб ётибди... Ке, энди ухлайлик, Эрназар. Ахир эртага кун оғир бўлади...

Икки чўпон улуг Ола Мўнгу муз довони остидаги дарада ундан-мундан гаплашиб ётиб ухлаб қолдилар. Юлдузлар ҳаммаси, битта қолмай сим-сиёҳ осмон бағрида тоғлар узра бодраб-бодраб чиқдилар, чўнглиги худди муштдай-муштдай келади-я, лекин нимагадир ерга қулаб тушмайди, деб ажабланарди Бўстон. Дона-дона юлдузлар фалақда осилиб туришар, тинимсиз жимирлар, им қоқар, совуқ шамол тошлар оралаб қутуриб чийилларди... Шамоллар илоҳига доим жой етмайди... У доим недандир норози ва доим неларнидир ўз бағрида яширади...

Бўстон фиғон кўтариб улиган бўриларнинг овозларини тинглаб, шу тобгача бошидан нимаики кечирган бўлса, барини эслаб ётган ўша машъум кечада ҳам шиддатли совуқ шамол чийиллаб, ҳуштак чалиб дераза ёруқларидан уйга ёриб кирарди. У ўтган кунларни яна бир-бир хаёлидан кечирар, юрагини тубан кишилар томонидан еткизилган озор ўртарди. О, бу юзсизлик! Улар ҳатто бировларнинг бахтсизликларини ҳам масхара ва майнавозчилик, тухмат манбаига айлантирадилар. О нечоғлик кучли бу кўҳна дунёдан қолган юзсизлик! Истаган одамга азоб беришлари, истаган одамни — чўпондан тортиб подшоҳгача — руҳий қийноқ чоҳига ташлашлари мумкин. Юраги адоқсиз маҳзун ўйлардан гоҳо шунчалар ҳам сиқилиб кетардики, бу кеча яна пайдо бўлиб ув солаётган бўриларнинг фарёдлари Бўстонга ўз мустар кўкрагидан отилиб чиқаётгандай туюларди. Назарида бўрилар эмас, унинг ўртаниб куйган дили кўралар ортида тун қоронғилигида ноумид кезаётгандай, кўзёш тўкавериб аламдан кўр бўлган дили Акбара билан бирга нола-афғон қилаётган, уввос солиб йиғлаётгандай эди. Бўрининг бу ноласига инсон тоқати етмасди, уни қандай бўлмасин, бўғиб, ўлдириб ташлагиси келарди. «Тоза оҳанига олди! Хўп, нима қилай ахир? Мендан, ахир, нима истайсан? — тажанг бўларди Бўстон. — Сенга ёрдам бериш кўлимдан келмади. Мен ҳаракат қилиб кўрдим, лекин ҳеч иш чиқмади, ишон менга, Акбара. Бўлди, бошқа увлама! Йўқ бу ерда сенинг болаларинг, йўқ, юз чақирим наридан ҳам тополмайсан қидириб. Болаларингни пуллаб, ичишди. Энди ҳеч қачон уларни тополмайсан! Бас қил энди! Қачонгача бизни қийнайсан? Кет, кет, Акбара! Унут энди барини. Биламан, сенга оғир, лекин кет энди, йўқол кўзимдан, худо кўрсатмасин, менга асло йўлиқа кўрма, сен шўрликни отиб ташлайман, ҳеч нарсага қараб ўтирмайман, отиб ташлайман, чунки ҳоли-жонимга қўймайпсан, мени мажбур қилма, сенсиз ҳам юрагимга

қил сиғмайди, сени-ку ўлдирарман, лекин анов менинг шўрим устидан масхаралаб, кулиб юрганларни нима қилайин, ахир, жила қурса, сен нари тур, сен йўқол кўзимдан, бошқа ҳеч қачон, ҳеч қачон нолангни эшитмай? Онаизоримнинг номига қасам ичаманки, яна баъзи бировларни ҳам ҳеч қараб ўтирмай отиб ташлаган, қўлим асло қалтирамаган бўларди. Сенинг ҳам, менинг ҳам душманимиз битта — у, Акбара, сенинг болаларингни ўтирлади, мени эса бу бадмаст махлуқ ҳаром тили билан шарманда қилди. Шунини ўйласам, ўшанда музлик қаъридан тирноқ-қўлларим кўчиб, шилиниб Эрназарни қидирганларим, тўхтовсиз чақирганларим, ёлғиз ўзим қолиб, бераҳм тоғларда йиғлаганларимда қандай жондан тўйган бўлсам, ҳозир ҳам шундай жонимдан тўйиб кетаман, сира яшагим келмайди. Агар манови кичкинтойни демасам, яшамасдим ҳам, тупурардим ҳаммасига. Мана, онаси олдимга олиб келиб қўйган, ёнимда эркаланиб ухлаб ётибди. Рост, хотин киши бўри увилласа кўрқади, мурғак гўдак эса маъсум ва соф, бегуноҳ уйқуга чўмган, у менинг азоб-уқубатларим эвазига, барча бошдан кечирганларим эвазига дунёга келган, у менинг жоним ва қоним, мендан охири ёдгор. Лекин ахир, мен бу қисматни тилаб олганим йўқ, унинг ўзи кириб келди ҳаётимга худди тонг отгандай, кун ботгандай, қадимгилар тўғри айтишган экан, тақдирдан қочиб қутулиб бўлмайди деб. Анов аблаҳ Бозорбой эса бошимга ифлос туҳматлар ёғдириб юрибди, ҳеч инсофга келадиган эмас, менга қолса, уни бўғиб ўлдирган бўлардим. Бошқа иш қуриб қолгандай парторг ҳам биринчилар қаторида бу арақхўрнинг гапига учяпти, баракалла-баракалла деб турибди, кичкинамининг ризқини қиймоқчи... Мен тушунмасам, сени ким тушунади, Акбара!» Ўша кеча Бўстон уйқусизликдан азоб чекиб, ана шуларни ўйлаб ётарди. Лекин шунчалар ақли, меҳрибонлиги билан ҳам барибир у Акбара бошига тушган бахтсизликни тўла-тўқис кўз ўнгига келтиролмасди. Майли, гарчи Акбара тилсиз-забонсиз эди, лекин

унинг тил билан ифодалаб бўлмас қийноқлари бор эди. У вужуди хирмонини ёққан ана шу азоблардан ҳеч қутулолмасди. Ахир, ўз терисидан ташқарига чиқиб кетолмайди-ку? Ахир, тоғ-тошларда, сув босган қайирларда Тошчайнарни орқасидан тўхтовсиз эргаштирганча тиним билмай, ҳеч қандай мақсадсиз изғиб юрмаяптими ўзини буткул ҳолдан тойдириш, оёқдан қолиш, ётиб ўлиб қўя қолиш қасдида? Юрагидаги алам ҳовурини босмоқчи бўлиб, Тошчайнар билан бирга йўлида ким дуч келса, шунга қутуриб ташланмадими? Камар ичидаги инига аллақандай умид билан неча-неча бор қайтиб бормадими? Совуқ, бўм-бўш инни кўриб умидлари сўнмадими неча-неча бор? Қанча-қанча тушларига алданмадими?..

Ў, қанчалар оғир бу! Ўша кеча Акбара атроф ерларда боши оғганча дайдиб юраркан, бирдан, кутилмаганда, худди бир зарур иши чиқиб қолгандай, шартта Бошат дарасига бурилиб, елдай учиб кетди. Тошчайнар ҳам одатига кўра ундан бир қадам орқада қолмай чопиб борди. Акбара эса борган сари тезроқ югурар, худди қанот чиқаргандай тоғу тош, ўру қир, чангалзорлар оша телбаланиб учарди. Ниҳоят, таниш сўқмоқ, таниш камар, таниш зиркзордан ўтиб, инига етиб келди, ин ҳамон совуқ, ҳамон бўм-бўш, ҳувиллаб ётарди. Акбара болаларининг иси қолган ҳамма нарсаларни, ҳамма бурчакларни яна бирма-бир искаб чиқди ва яна юраги эзилиб, аламига чидолмай дод деб юборди, ингради, йиғлади, увлади: «Қани, менинг бўлтуруқларим? Қани-сиз, эй ширин-шакар болажонларим? Кошкийди, сиз вояга етсангиз, тишларингиз чиқса, менинг ёнимда юрсангиз, қанчалар танимга мадор, жонимга жон, оёгимга қувват бўлар эдингиз, болажонларим».

Акбара ҳалигача шиша оғзидан бадбўй ҳид таралиб ётган, қушлар чўқиб, қолган-қутган сули доналари музлаб, ерга ёпишган жилға бўйида ўзини телбаларча у ёқдан-бу ёққа урарди...

Сўнг у яна инига қайтди, тумшугини човига тиқиб чўзилди. Тошчайнар ёнида қалин, ўсиқ жунлари билан уни иситиб ётди.

Тун кирган эди. Акбаранинг тушига болалари кирди, улар инда Акбаранинг биқинига ўраниб ётишарди. Улар энтак-тентак бўлишиб эмчакларини тортқилашарди. Қачондан бери эмизсам, дейди, сутга тўлиб, тирсиллаб кетди эмчаклари, оғрийди, сирқирайди... Бўлтуруқлар сут кўплигидан тамшаниб, чапиллатиб, маза қилиб эмишар, бўри вужуди худди эриб кетаётгандай ҳузурланарди, фақат нима учундир сути ҳеч камаймасди... Бўри бундан хавотирланарди: нега ундай бўляпти, нега эмчаклари бўшамаяпти, бўлтуруқлари нега ҳеч тўймаяпти? Лекин ҳар қалай, тўрттала боласи ҳам ёнида-ку, ана улар — мановиниси думи оқ, у ҳаммасидан шўхроқ, ановиниси эмгани эмган, эмчакни оғзидан қўймайди ва шу кўйи ухлаб қолади, учинчиси эса уришқоқ ва йиғлоқи, тўртинчиси — қиз, у жуда ҳам ширин, кўзлари кўк. Кейин бориб, Акбаранинг худди ўзи бўлади... Кейин Акбара тушида ўзини улуг чўл Мўйинқумда учиб кетаётганлигини кўрди, унинг оёқлари ерга тегмайди, ёнида тўрттала боласи, улар ҳам учиб боришяпти, шундоқ ёнларида эса Тошчайнар катта-катта ҳатлаб сакраётибди. Кўкда қуёш чарақлаётир, сарин шабада елади, нақ ҳаётнинг ўзидай...

Шунда Акбара уйғониб кетди ва анчагача дунёнинг шафқатсизлигидан эзилиб, қимирламай ётди. Сўнг гоятда эҳтиёткорлик билан ташқарига чиқди. Ҳатто Тошчайнар билмай қолди. Ташқарига чиққанда биринчи кўрган нарсаси — қор босган тоғлар узра ой кўтарилган эди. Мусаффо кеча осмонида ой шу қадар яқин кўринар, шу қадар ярақлаб ётардики, унга чопиб етиб олса бўладигандай эди. Акбара чулдираб қўшиғини айтиб чопаётган жилға бўйига келди, бошини солинтириб, сув бўйида маҳзун айланиб юрди, кейин думини ерга тўшаб ўтирди, ой баркашига узоқ-узоқ термилди. Шу кеча Акбара ойда макон қурган бўрилар илоҳи Бўри Онани яққол кўрди, илгари ҳеч қачон бундай бўлмаган эди. Унинг ой юзидаги хира сояси баайни Акбаранинг ўзгинаси эди. Қашқир Худоси Бўри Она ойда думини бир ёққа ташлаб, жағларини катта очиб ўтирарди.

Акбаранинг наздида ой бўриси унга тикилиб, уни тинглаётгандай эди. Шунда Акбара бошини баланд кўтариб, ўз Илоҳасига йиглаб нола қилди, унинг комидан оппоқ нафас отилиб чиқди: «Ё бўрилар Худоси Бўри Она, ўзинг кўр ҳолимни, совуқ тоғларда толеи шўр ва забун бўлиб ўтирган мен Акбарангман! Ҳолим ёмон бўлди! Фарёдларим қулоғингга етиб боряптими? Аччиқ-аччиқ кўзёш тўкканларим, нолаларимни эшитяпсанми? Ичим оғриқдан ёниб кетяпти, эмчакларим сутга тўлди, кимни эмизаман энди, кимни боқаман энди? Болаларимдан айрилиб қолдим. Ў, қани ахир улар? Нима бўлди уларга? Бу ёққа туш, Бўри Она, ёнимга туш, ёлвораман, қўшилишиб йиглайлик, қўшилишиб нола қилайлик. Ў, ёнимга туш, туша қол, сени ўзим туғилган юртга бошлаб бораин, бўриларга яшаш учун жой қолмаган чўлларимни кўрсатаин. Ў, туш, мана шу тошлоқ тоғларга туш, бу ерларда ҳам энди бизга жой йўқ, бизга ўзи ҳеч қайда бошпана қолмади шекилли... Агар тушмайдиган бўлсанг, ё Бўри Она, унда мен афтодани, болаларидан жудо Акбарангни ўз ёнингга ол. Сен билан бирга, майли, ойда кун кечираин, сен билан бирга ватанимиз — ерни соғиниб йиглашайин. Ў, Бўри Она-а-а, мени эшитяпсанми-и-и? Қулоқ сол, қулоқ сол, қулоқ сол менга Бўри Она, нолаларимга қулоқ сол!»

Совуқ тоғлар қучоғида ўша кеча Акбара ойга шуларни айтиб йиглар, нола қилар, тинмай ув тортарди...

* * *

Довонда шикама кечаси тугаб, тонг отганда биринчи бўлиб Эрназар ўрнидан турди ва пўстинига ўраниб, тушовлиқ отларга қаради.

— Совуқми? — деб сўради Бўстон пўстин тагидан хавфсираб қараганча, қайтиб келган Эрназардан...

— Бу ерда ўзи доим шунақа, — жавоб қилди Эрназар. — Ҳозир совуқ, лекин офтоб чиқиши билан дарров исиб кетади. — У жун ёпинчиқ устига ёнбошлади.

Ҳали вақт эрта эди, ушбу соат ҳали тоғлар гира-шира эди.

— Отлар қалай?

— Жойида.

— Менимча, подани олиб чиққанда, кечасига мана шу ерда чодир қурсак бўларкан, ҳарҳолда совуқдан папада.

— Нега қурмайлик, қурамыз, — рози бўлди Эрназар. — Бирпасда ўрнатамыз. Ишқилиб, йўл қилиб олсак, бас. Қолгани ўзимизга боғлиқ.

Офтоб чиқиб, тоғларда чиндан кун илиди. Атроф ёришиб, аёзнинг дами қайтгач, улар отларни эгарладилар.

Бўстон отга ўтирмасдан олдин яна атрофга назар ташлади, теваракни ўраган учурумлар ва баҳайбат қояларга кўз югуртирди. Улар ваҳший ва юксак эдилар, инсон боласи улар қаршисида тирноқча ҳам кўринмасди. Улар шу тоғларга қасдма-қасд иш қилмоқда эдилар. «Довондан кўрқмаймиз, — деб ўйлади Бўстон, — гап ҳаёт устида боряпти. Гап ҳаёт устида борганда, одамни ҳеч нарса кўрқитолмайди, — у истаган жойдан — денгиздан, ер тагидан, осмондан йўл топади. Биз ҳам ўз йўлимизни топиб оламыз».

Бошламасига улар четига катта тошлар суриб қўйилган кўҳна сўқмоқни топдилар ва у довондан қандай ўтиб боришни тасаввур қилиб кўрдилар. Довон йўли икки баланд чўққи ўртасидаги қор босган ўрқачдан ўтар экан. Ўша ёққа қараб йўл олишди. Ўрқач ортида, чамаси, Ола Мўнгу тизмасининг нариги ёғига тушиш бошланарди. Кичибел яйлови ўша ёқда. Қарияларнинг айтишларига қараганда, у ерда қайин ўрмонзор ўсиб ётади ва айқириб тоғ дарёси оқади. Табиат ўз муқаддас жойларини, одатда, мана шундай овлоқ ерларга яширади ва уларга етиб боришни мушкул қилиб қўяди. Лекин тирикчилик экан, одам боласи уринмаса, бўлмайди — унинг ердан бошқа яшайдиган жойи йўқ...

Сўқмоқ борган сари тик ўрларди. Қор босган ерларга кўтарилганларида отларнинг юриши қийинлашди —

ичкарилаб борганлари сайин қор баттар қалинлашарди. Офтоб чарақлаб турар, изгирин тўхтаган, шу қадар жимжит эдики, отларнинг ҳансираб нафас олишлари ўз нафасларидай эшитиларди.

— Ҳа, қалай? — орқасига қайрилиб сўради Бўстон Эрназардан. — Агар қор қўйларнинг қорнидан юқори бўлса, мазамизни қочиради. Нима дединг?

— Шундай бўлиши ҳам керак ўзи, Бўске, кетаётган жойимизни кўринг! Лекин қийин ер ишқилиб, узоқ чўзилмасин-да. Наридан борса, қўйлар ўтадиган сўқмоқ очамиз, у ер-бу ерда қор тепкилаймиз.

— Мен ҳам шуни ўйлаб турувдим. Белкурак олволишимиз керак экан. Эсиндан чиқмасин, Эрназар, белкурак олиб келишимиз зарур.

Қор отларнинг тиззасидан юқори келгач, чўпонлар ерга тушиб, уларни етаклаб бордилар. Ҳаво етишмай қўйди, оғизлари билан нафас олишди. Оппоқ қор кўзни қамаштирар — ҳозир ҳамма кўчада тақиб юрадиган қора кўзойнак асқотиб қолди. Отлар ҳарс-ҳарс нафас олар, қора терга ботган, бўксалари кўтарилиб-кўтарилиб тушарди. Бахтларига ўша баланд ўркакгача унчалик олис эмасди...

Офтоб бир-бирларига айқашиб кетган, абадий тош қотган қорли тоғ чўққилари узра тиккага келганди. Йўлларида ёйилган бир қанча тўп булутларни айтмаса, ҳеч нарса ҳавонинг ўзгаришидан дарак бермасди. Улар оралаб, яна ҳам тўғрироғи, улар устида худди пахтани босиб ўтгандай ўтиб бориш мумкин эди. Ҳозир Иссиқкўл бўйларида ҳавонинг исиб кетгани, дам олувчилар ҳатто соҳилдаги қумлоқларда ўзларини офтобга тутиб ётганликларига ишониш қийин эди.

Ҳали яна ярим чақиримча йўл босишлари керак. Айтинг-айтинг, ишқилиб, довоннинг нарёгида ишнинг пачаваси чиқмасин-да, деб ҳадиксирашарди улар...

Ниҳоят, довондан ўтдилар. Бўстон билан Эрназар нафас ростлагани тўхтадилар. Улар қаро терга ботгандилар. Ҳарсиллаб нафас олишарди. Отлар ҳам ҳолдан

тойган эди. Улар чиқиб келган йўлларига қувониб, мамнун бўлиб қарашарди.

— Ана, бўлди, Бўске, — деди кулиб Эрназар. Унинг кўзлари бахтиёрликдан чарақларди. — Подани олиб утса бўлади бу ердан. Ҳаво очиқ турса, бас.

— Ҳамма гап шунда-да. Кун очиқ бўлиши керак.

— Сиз билан икки ярим соат юриб келдик, — деди Эрназар соатига қараб. — Унча кўп эмас, а, тўғрими?

— Қўй ҳайдаганда уч соат юрилади, — деб қўшилди Бўстон, — балки кўпроқ юрилса ҳам керак. Лекин энг муҳими, довондан ўтиш мумкин экан, шунга ишондик. Қани, юрдик. Ҳўв анави ердан менимча, тушув бошланади. Балки Кичибел ҳам кўриниб қолар. У ёқда ҳаммаёқ ям-яшил кўкариб ётгандир ҳозир...

Икков яна илгарилаб кетдилар. Атрофда текис, тоза қор кўрпаси тўшалган, баъзи ерларда шамол қорларни қуюнда уюб, буюғ ясаб, тепа қилиб ташлаган, улар офтобда ярқирайди. Лекин олдинда алақайда қорлик дунё тугаб, бутунлай янги олам бошланишидан нималардир дарак бериб турарди. Икковлари тезроқ ўша томонга ўтиш, орзу қилган жойларини кўришга ошиқардилар. Улар икки тоғ ўртасидаги ўркачдан ўтиб боришар, яна озгина юрсалар, мақсадга етадигандай эдилар. Бўстон отини етаклаганча қор тепкилаб олдинда борар, шунда бирдан оёғининг тагида алланима қалтираб кетгандай туюлди. Орқа томондан қичқирган товуш эшитилди.

Бўстон дафъатан ўтирилиб қаради ва анқайиб қолди. Эрназар кўздан ғойиб бўлган, қайгадир тушиб кетган эди. На ўзи бор, на оти. Фақат у ҳозиргина қадам ташлаган жойда қор тўзонланиб турарди.

— Эрназар! — ваҳимали қичқирди Бўстон ва ўз қичқиригидан ўзи кўрқиб кетди. Унинг товуши тоғларнинг ўлик сукунатида гулдураб акс садо берди.

Бўстон қор тўзиб турган ерга ўзини отди ва базўр ўзини ушлаб қолди, ўзини қандайдир гайритабиий куч билан орқага олди. Унинг олдида тубсиз ўпқон очилди. Ўпқон қорайиб ётар, ундан абадий совуқ нафас

уфурарди. Шунда Бўстон қорга қорни билан ётди-да, нима бўлганини ақлига сиғдиролмади, тўғрироғи, бунга асло ишонмай, қаър четига суриниб келди. Унинг бутун вужуди, бутун фикру хаёли қўрқинчга айланди, шу қўрқинч танасини бутунлай карахт қилиб қўйди. Шунга қарамай, Бўстон судралганча сурилиб борар, ўзи тушунмаган алланима кучига куч қўшар, нафас олишга кўмаклашарди. Бўстон тирсакларига тираниб, юзига ёпишаётган қорларни сидириб, суринарди. Ниҳоят, у қор таги кўк муз эканлигини тушунди: Шунда у қор тагида кўмилиб ётадиган ёриқлар ва ўйилган ерлар, уларга тушиб кетган йилқилар ҳақидаги ривоятларни эслади, «ер юткур», «жар ёқага кет!» деган қарғишлар эсига тушди. Лекин нима учун Эрناзар, Эрназаргина эмас, унинг ўзи ҳам бу балога гирифтор бўлдилар?

Ҳеч нарсага қаноат қилмади, доим кўзига оз кўринди, ношукурчилик оқибати эмасмикин бу?.. Бундай кулфатга дучор бўлишини билганда-ку...

Бўстон тоғ ёригигача судралиб келди. Унинг кўз ўнгида таги-тути йўқ қаър қорайиб ётарди. Тубсиз жар ёқалари худди шар-шар йиртилиб кетгандай эди. У даҳшатдан титраб кетди.

— Эрназар, — оҳиста пичирлади Бўстон, бир зум ичида унинг томоғи қақраб кетганди, кейин ваҳшиёна ҳирқираган товуш билан бақирди: — Эрназар, қайда-сан? Эрназар! Эрназар! Эрназар!

У жим бўлди. Шунда назарида қаър ичидан билинар-билинемас инграган бир овоз эшитилгандай туюлди: «Яқинлашманг». Бўстон шунда фарёд кўтарди:

— Эрназар! Жигарим! Мен ҳозир! Ҳозир! Сабр қил! Ҳозир сени тортиб оламан!

У жарга қулай-қулай деб, ўзини ортга отди. Бориб отнинг жиловларини сидириб торта бошлади. Улар ўзлари билан Эрназарнинг эгарига маҳкамлаб арқон ҳамда болта ола келган, лекин энди бу нарсалар жарга қулаган от билан бирга кетган эди. Бўстон пичоғини қинидан сугурди, тери тасмалар — нўхта, қуйишқон, тизгин, узанги, жилов борми ҳаммасини кесиб чиқиб, сўнг

битта қилиб, узунасига маҳкамлаб боғлади. Қулини кесиб олди. Дағ-дағ қалтирарди. Яна қаър ёқасига сир-галиб борди, кўзига ҳеч нарса кўринмас, йўлга қарамас, талваса ичида титраб нафас олар, худди бирдан жон таслим этадигандай, Эрназарни қутқаролмай қоладигандай кўрқар, жоникарди.

— Эрназар! Эрназар! — товуш берарди у. — Мана арқон! Арқон бор! Эшитяпсанми, арқон бор! Эшитяпсанми! Эрназар! Жигарим овоз бер!

У абзалдан кесиб ясаган арқоннинг бир учини муш-тига боғлади-да, иккинчи учини жарга туширди. Лекин ҳеч ким арқонни тутмади, ҳеч ким унинг чақирганига садо бермади. Қаър қанчалар чуқур — у билмасди. Арқон қанча жойгача тушди — у беҳабар эди.

— Овоз бер, Эрназар! Овоз бер! Қайдасан, Эрназар! Жигарим! — тинмай чақирарди Бўстон. Лекин қоронги қаър тубидан унинг ўз овозигина акс садо бериб қайтарди. Бўстоннинг эти жунжикиб кетди. — Қайдасан, Эрназар! — бўзларди Бўстон. — Эшитяпсанми, Эрназар! Мен нима қилай, ахир? — Шундан сўнг у ўзини тутолмай ўкириб йиглаб юборди. Тинмасдан узук-юлуқ алланарсалар деб бақирарди. У алақачонлар фронтда ҳалок бўлган отаси, неча йиллар бурун улиб кетган онасига, болалари, ака-укалари, опаларига ва айниқса, хотини Орзигулга жон-жаҳди билан ялиниб-ёлворарди. Йўқ, у рўй берган бу фалокатни ҳеч ақлига сиғдирилмасди... Ҳалок бўлди, ҳалок бўлди Эрназар! Энди уни ҳеч ким ва ҳеч нарса юпатолмас, аламли юрагига таскин беролмасди... Энди у ҳасратдан бир умр халос бўлмайди... Шунда Бўстон ҳайқириқ солди: «Сен ахир бизнинг дуоларимизни эшитмовдингми?! Нима қилиб қўйдинг, ахир? Ким бўлдинг сен шундан кейин?» — У бу сўзларни кимга ва нимага қарата айтаётганлигини ўзи ҳам билмасди.

Ўрнидан гандираклаб турди, қоронғу тушаётганлигини сезди, довонда ҳаво айниётганлигини англади. Қаердандир булутлар пайдо бўлди, кечки изғирин турди. Лекин нима қилиш керак ахир? Қаерга борсин? Сўқмоқда ўз ҳолига қўйилган от кетиб қолган — отнинг

пастга қараб эниб бораётганини у кўрган, лекин орқасидан етиб олишга иложсиз эди. Бироқ эгар-жабдуқдан тортиб, нўхтаю жиловигача кесиб олинган отдан нима ҳам наф бор? Бўстон азбаройи фигони чиқиб, қирда ётган эгарни бир тепди. У Ола Мўнгу довонида мангу музликлар устида, олайган қоялар орасида қорайиб, бўрсиниб кетган ҳолда бошяланг (телпаги боя ўрга тушиб кетган эди) ҳар томонга аланглаб ёлғиз ўзи қолган эди. Довонда эсаётган изгирин шамол унинг шусиз ҳам ларзага тушган дилини баттар эзарди. Қаёққа борсин энди, нима қилсин? Ҳаммаси қандай яхши бошланиб келаётган эди-я? Қайдан чиқа қолди оёқнинг тагидан бу ўпқон? У ўзининг изларини кўриб чиқди ва Эрназар бутунлай тасодиф туфайли ёриққа тушиб кетганлигига амин бўлди. Унинг ўзи жар ёқасидан бир ярим қадамча наридан ўтган эди. Эрназар шўринг қурғур ўнгроқдан юриб келаётган экан. Қор тагида яшириниб ётган тоғ ёригига оти-поти билан кўз очиб-юмгунча қулаб тушган.

Дўстига ёрдам берай деса, қўлидан ҳеч нарса келмайди. Лекин бунга кўниб ҳам кетолмайди. Бирдан Бўстон ўйланиб қолди: балки Эрназар ҳали тирикдир, балки фақат ҳушини йўқотиб қўйгандир — уни совуқда қотиб қолмасидан иложи борича тезроқ тубсиз жардан чиқариб олиш керак. Ўшанда балки уни қутқариб қолиш мумкиндир. У пўстинни қорга улоқтирди ва гарчи бу ерлардан югуриш гоятда қийин бўлса ҳам, пастга томон чопиб кетди. Совхозни рўй берган фалокатдан имкон қадар тез хабардор қилмоқ керак, деб ўйларди у, шунда улар турли асбобу ускуналар билан одамларни ёрдамга юборадилар. Унинг ўзи чироқ билан арқонда Эрназар ётган жойгача тушади, уни албатта, қутқаради.

У неча марта йиқилиб, турди. «Ишқилиб, оёгимни синдирмасам, бас», — деб ўйларди ҳар сафар хавотирланиб. Сўнг ўрнидан яна турар ва қадамини жадаллатарди.

Бўстон салт отини қувиб етишдан ҳам умидвор эди. Ҳаво дам сайин ўзгариб, айниб бормоқда эди. Қор

учқунлай бошлади. Лекин Бўстон бундан ташвишланмасди. Довонда қор қуюн турганда ҳам, пастда ҳеч нарса ёғмаслигини у биларди. Фақат Эрназар нима бўлади, деб даҳшатга тушарди. Агар тирик бўлса, қутқарувчилар келгунча чидармикин? Тезроқ, тезроқ, — тинмай миясига нуқирди у. Хуфтон қоронғилиги қуюқлашиб борар, қоронғуда тез юриб бўлмайди, деб юрагига ваҳима тушарди унинг.

Бўстон отни барибир қувиб етолмади. Эркинликни ҳис этиб, саман от қадрдон ерлар томон жадаллаб кетган эди.

Ўзига таниш тоғ ёналаридан Бўстон тик пастга, йўлни анча қисқартириб тушиб борарди. У не-не ўтлоқлар, ўр-жарлардан ўтар, лекин булар уни ҳоритмас, уни оғир ўйлар тинмай эзар, бир дам ҳам қўймасди. Бошида Эрназарни қутқариш ҳақида турли-туман режалар гувилларди. Дам довондан кетмаслигим, Эрназарни шу ҳолда ёлғиз қолдирмаслигим керак эди, деб ўйлар, майлийди, мени ҳам қуюн кўмиб кетса, дерди. Дам мангу музлик ва совуқ, зулмат қаърида ўлим талвасасида инграб ётган Эрназарни кўз ўнгига келтирарди. Тоғ устида эса қорбўрон қуюн ясаб қаҳрли айланади. Эрназарнинг оиласи, хотини, болаларига нима дейди? Шуни кўз олдига келтираркан, у кўксини пора-пора қилиб йиртиб ташлагиси келар, эсдан оғиб қолаётганга ўхшарди.

Лекин ҳаёт фақат кулфат ва омадсизликдан иборат эмас. Толе шу тобда унга андаккина кулиб ҳам боқди. Ўша кун тоғликларда бир чўпон тўй бермоқда эди. Таътилга келган студент ўғлини уйлантираётган эди. Меҳмонлар узоқ ўтиришди. Энг охиргилари ярим кечадан оғганда, юк машинада қайтишмоқда эди. Осмонга тўлин ой кўтарилганди. Тоғ ёнбағирларида кўл салқини эсарди. Олисда, пастда Иссиқкўлнинг ойдини хира жилваланарди. Одамларнинг қўшиқ айтгилари келар, бир қўшиққа иккинчисини улаб юборардилар.

Қўшиқ товушларини эшитиб, Бўстон югурганча йўлга етиб улгурди-да, жони борича қўлини силкита

кетди. Ана шу юк машинасида тунда соат иккилардан ўтганда, у «Берик» совхозига етиб келди. Юк машинаси совхоз директорининг уйи олдида тўхтади. Ит қаттиқ акиллаб, Бўстоннинг оёғига ташланди. Итга эътибор бермай, у деразани муштрай бошлади.

— Ким бу? — хавотирли сўради овоз.

— Менман, Бўстон Ўркунчиевман.

— Нима бўлди, Бўске?

— Аҳвол чатоқ.

* * *

Эртасига пешинга яқин қутқарувчилар бирин-кетин тизилишиб Ола Мўнгу довони томон кўтарилиб борардилар. Бўстонни қўшиб ҳисоблаганда, улар олти киши эдилар. Машина юриши мумкин бўлган жойгача уларни вездеходда олиб келиб қўйдилар. У ёғига ўзлари асбоб-ускуналарини олиб йўлга тушдилар. Улар Бўстон изидан нафасларини сақлаб, жим, адл кўтарилардилар. Шаҳардан тез орада, мана шу соатлар ичида вертолёт келиши, уларга учта тажрибакор альпинист ёрдамга қўшилиши керак эди.

Кеча худди мана шу пайтда, худди мана шу сўқмоқдан Эрناзар икковимиз довонга ўтиб борган эдик, деб ўйларди Бўстон, бошимизга бундай фалокат тушишини хаёлимизга ҳам келтирмагандик...

Эрназар йиқилгандан сўнг бир оз вақт тирик бўлганлигини у тушунар, лекин бир кечаю бир кундуз музлик қаърида одам чидаши мумкинлигига ақл бовар қилмасди. Шундайликка шундайку-я, лекин барибир ҳеч нарсага қарамасдан у муъжиза рўй беришига ишонгиси келарди.

Ўтган кеча бўралаган бўрондан сўнг довонни қор босган, сукут чўккан эди. Қор кўзни қамаштириб, оғритарди. Қорбўрон кечаги изларнинг барини босиб кетган, Бўстон муз ёрилган жой аниқ қаерда эканлигини кўрсатишга қийналарди. Лекин бир ёмоннинг бир яхшилиги бор дегандай, қутқарувчилардан бирови

Бўстон кеча ечиб ташлаган пўстинни топди, сал ўтмай пўстиндан андак нарироқда ётган эгарга ҳам кўзлари тушди. Ана шуларга қараб, кечаси қор кўмиб ташлаганига қарамай, ўйиқни аниқ мўлжаллаб топишди. Бу орада альпинистлар ҳам келиб қолишди. Улар ўз сўзларига қараганда, олти қаватли уйча келадиган муз ўйиқ ичига тушишди...

Альпинистлар юқорига қайтиб чиқиб, Эрназарни ололмайдими, деб айтишди. Унинг ҳам, отининг ҳам лоши қалин музга ажратиб бўлмайдиган даражада ёпишиб, қотиб қолибди. Кўчириб олиш учун қаттиқ зарб урилса, муз қатлами сурилиши, натижада, қутқарувчиларнинг ўзлари кўчки остида қолиб ҳалок бўлишлари мумкин, деб тушунтиришди альпинистлар... Бўстоннинг ўзи ўйиққа тушиб кўрсин, истаса, дўсти Эрназар билан видолашсин, дейишди альпинистлар. Ўзга чора йўқ...

Кейин узоқ йиллар Бўстон хотирасига ҳеч ўчмас бўлиб ўрнашиб қолган даҳшатли туш кўриб юрди. У муз жар сари арқонда тушиб боряпти. Яхмалак деворларни қўлидаги фонар билан ёритади. Унинг яна бошқа фонари ҳам бор. Бирови қўлидан тушиб кетса, иккинчисини ишлатади. Бирдан назарида иккинчи фонарини йўқотиб қўйди. Қаерга гойиб бўлди, билмайди. Бундан юраги ёмон сиқилди. Қўрқди, хавотирланди. Бақиргиси келади. Лекин ваҳимали қоронғу музлик қаърига тушганча тушиб бораверди. Ниҳоят, чироқ ёруғида музга тошдай ёпишиб ётган Эрназарни кўрди: Эрназар (аслида ҳам шундай эди) муккайиб ўтирибди, пўстини боши тепасига кўтарилиб қолган, юзи қонга бўялган, лабларини маҳкам қимтиган, кўзлари юмуқ. «Эрназар! — деб чақирди Бўстон. — Мен келдим! Қулоқ сол, мен сенга иккинчи фонарни қолдириб кетмоқчи эдим — бу ер жуда қўрқинчли ва қоронғу экан — лекин уни йўқотиб қўйдим. Тушундингми, Эрназар, йўқотдим. Лекин барибир сенга ўзимнинг фонаримни бераман. Ма, ол, бу менинг фонарим. Ол, Эрназар, илтимос қиламан!» Аммо Эрназар

унинг қўлидан фонарни олмайди ва ҳеч қандай жавоб бермайди. Бўстон йиғлаб юборади. Ҳукириб-ҳукириб йиғлайди ва кўзёшлари шашқатор оққан кўйи уйғонади.

Кейин кун бўйи ўзига келолмай бир ҳол-бир сар бўлиб тумтайиб, ранги очилмай юради. Бу тушини у ҳеч кимга, ҳеч қачон айтмаган, Гулимхонга-ку, айниқса, ҳатто унга уйлангандан кейин ҳам. Эрназар билан хайрлашгани муз ўйиғига тушгани ҳақида ҳам унинг оила аъзоларидан ҳеч кимсага оғиз очмаган.

Довондан уйга қайтганда, ҳамма рўй берган фалокатдан хабар топган эди. Бўстон учун ғамдан адоий тамом бўлган, кўзёши дарё Гулимхонни кўришдан ҳам оғирроғи йўқ эди. Довонда ўлиб кета қолсам ва яна неча минг марта ўша муз қаърига тушсам, барини қайта бошдан кечирсам, бундан кўра осонроқ эди, деб ўйларди у. Эрининг ҳалокатига Гулимхон ҳеч тоқат қилолмасди. Ишқилиб, эс-ҳушидан айрилиб қолмасайди, деб хавотир олишарди. Унинг доим бир ёққа қочиб кетгиси келарди: «Ишонмайман, ишонмайман унинг ўлганига! Қўйиб юборинглар мени! Уни ўзим топаман! Унинг олдига бораман!»

Бир куни кечаси у ростдан ҳам қочиб кетди. Бўстон куни бўйи эзилиб, абгор бўлиб, озгина дамимни олай деб турган эди. Мана бир неча кундан бери у тузукроқ ечиниб ўрнига ётолмас, таъзияга келувчиларнинг кети узилмасди. Одамлар эшитиб, бутун атроф-жавонибдан келишар, кўплар эски удум бўйича ҳали узокдан Эрназар деб айтиб йиғлашарди: «Эрназар, қардошим, жигарим, қачон энди сени кўраман?» Бўстон уларга отдан тушишларига кўмаклашар, таскин берарди... Ўша куни оқшом одам бир оз товсиллади. Бўстон ўз ҳовлисида белигача ечиниб, устидан ёлоғида сув қўйиб ювина бошлади. Орзигул Гулимхоннинг ёнида эди. Шу кунлари у қўшнисини ёлғиз қўймасди.

— Бўстон, Бўстон қаердасиз? — бирдан Орзигулнинг чақирганини эшитди.

— Нима бўлди?

— Чопинг тезроқ, Гулимхонни олиб келинг. Қаёққадир қочиб кетди. Қизлари йиғлашяпти, мен уни ушлаб қололмадим.

Бўстон майкасини апил-тапил кийиб, елкасига ташлаган сочиқ билан йўл-йўлакай артинганча, ҳушини йўқотиб қўйган Гулимхоннинг кетидан чопди.

Унга хийлагача етиб ололмади.

Гулимхон қия жарликдан тоғлар томонга қараб жадал кетиб борарди.

— Гулимхон, шошма, қаёққа? — чақирди уни Бўстон.

У орқасига қарамасди. Бўстон қадамини тезлатди, Гулимхон бундай аҳволда ҳозир ҳаммасини юзимга солади, Эрназарни сиз нобуд қилдингиз, деб таъна қилади, деган хаёлга борди, у баридан кўра худди мана шундан кўрқарди, бу фикр хаёлидан ўтди-ю, худди биров устидан қайноқ сув қуйиб юборгандай бўлди. Ахир унинг ўзи ҳам шуни ўйлаб ич-этини емаяптими, жони алам ўтида қовурилмаяптими? Унга нима деб жавоб беради?

У ўзини оқлаб ўтирардимми? Унинг баҳоналарини Гулимхон инобатга олармиди? Одамнинг кўлидан ҳеч нарса келмайдиган фоже ҳоллар бўлиши мумкинлигини унга қандай тушунтирсин? Лекин бу сўзлар ҳам малҳам бўлолмасди, бундай ҳолларда малҳам бўлоладиган, овунтирадиган сўзлар борми, ахир? Шунча ишлар бўлиб ўтиб ҳам, мана тагин тирик лошини кўтариб юрибди, буни Гулимхонга нима деб тушунтиради?

— Гулимхон, тўхта, қаёққа кетяпсан? — Бўстон ҳарсиллаганча унга етиб олди. — Тўхта, қулоқ сол, юр, уйга кетайлик...

Ўша оқшом чоғи ҳали кун ёруғ эди, аста кириб келаётган осуда хуфтон гира-ширасида тоғлар аён кўзга ташланар, Гулимхон унга ўтирилиб қаради, шунда Бўстонга жувондан худди қайғу-ғам ёғилиб келаётгандай бўлиб туюлди, Гулимхон гўё шаффоф сув остидан туриб қараётгандай чехраси ўзгариб, қийшайиб кетганди. Унинг азобини кўриб Бўстон дод солай дерди, афтода ҳолидан юраги эзиларди. Кечагина гуллаб-яшнаб

турмаганмиди шу жувон? Бўстон унинг эс-хушини йўқотиб қочиб бораётгани, устидаги ипак кўйлаги кўкраги узра йигилиб қолгани, янгигина қора маҳсиси мотам учун кийилгандай бўлиб тургани, сочлари эса аздор хотинларники каби ўрилганига ҳеч чидай олмас, кўксини чок-чок қилиб ташлагиси келарди.

— Қаёққа, қаёққа кетяпсан, Гулимхон? — деди Бўстон ва беихтиёр унинг қўлидан ушлади.

— Мен довонга, унинг олдига бораман, — деди Гулимхон алақандай паришон товуш билан.

Бўстон: «Э-ҳой, ақлинг ўзингдами? У ерда нима қиласан? Қандай етиб борасан? Бундай юпқа кўйлақда кўз очиб-юмгунча шамдай қотиб қоласан-ку?» деб уришиш ўрнига, ялиниб, ўтина бошлади.

— Ҳозир эмас. Кечаси бўлиб қолди, Гулимхон. Бошқа бир пайт борарсан. У жойни ўзим сенга кўрсатаман. Ҳозир ундай қилма. Юр, уйга. Қизлар қўрқиб йиглаш-япти, Орзигул хавотир оляпти. Бемаҳал бўлиб қолди. Юр, энди Гулимхон, илтимос.

Гулимхоннинг қадди ғам-алам юкидан дол эди. У индамасди.

— Усиз мен қандоқ қиламан? — ҳасрат билан шивирлади у бошини чайқаб. — Қандоқ қилайки, у ёлғиз қолди, қандоқ қилайки, уни ўраб-чирмаб, аза-мотам тутиб ерга қуёлмадим? Мозор битмаган эканми пешонасига?

Бўстон унга нима деб таскин беришни билмасди. У чўпон ёзда ҳам, қишда ҳам оёғидан қўймайдиган кирза этикда, бўйнида сочиқ, суюқдор елкаларига илган майкаси валангар ҳолда гуноҳкор бошини ҳам қилиб аёл қошида турарди. Бемажол, гуноҳкор, бечора. Бу жувон йўқотган нарсанинг ўрнини ҳеч нарса билан ҳеч қачон тўлдириб бўлмаслигини у тушунарди. Ва агарда унинг эрини тирилтириб, ўрнига ўзи ёта олсайди, буни бир зум ҳам ўйланиб ўтирмай адо этган бўларди.

Улар ўз ўйларига ботиб, жим қолдилар.

— Кетдик, — Бўстон Гулимхоннинг қўлидан тутди. — Биз одамлар Эрназарни йўқлаб келадиган жойда бўлишимиз керак. Уйда бўлишимиз керак.

Гулимхон унинг елкасига бош қўйди. Худди уз отасига ҳасратини тўкиб солаётгандай силкиниб-силкиниб йиглаб, ич-ичидан отилиб келаётган ўкиригини босиб, нималарнидир тинимсиз ҳўнграб пичирлади. Бўстон уни суяб олди. Улар бирга-бирга йиглаб, ҳасрат кўйига ботиб уйга қайтдилар. Чаппар уриб гулаган тоғ ўт-ўланларининг ўткир муаттар исларига тўлган осуда ёз оқшоми сўниб борарди. Эрназарнинг қизларини етаклаган Орзигул уларга пешвоз чиқди. Хотинлар бир-бирларини кўргач, яна қучоқлашдилар ва узоқ айрилиқдан сўнг топишгандай ҳўнг-ҳўнг кўзёшларини тўқдилар...

Ярим йил ўтгач, Орзигул район касалхонасида ётган, Гулимхон эса соҳил бўйидаги балиқчилар қишлоғига кучиб кетган эди. Бўстон ўша оқшомни эслади, бостириб келган ҳислардан тўлқинланиб, кўзини туман қоплади.

Бўстон палатада хотини ётган каравот ёнида ўтирар, унинг пажмурда, оқариб кетган чеҳрасига жони ачиб термуларди. Кузнинг илиқ куни эди, палатадаги бошқа беморларнинг кўпчилиги ҳовлида айланиб юришарди. Шунда Орзигулнинг ўзи гап очиб қолди.

— Сизга айтадиган сўзим бор эди. — Сўзларини оҳиста чайналиб айтаркан, Орзигул эрига базўр кўзларини кўтариб қаради. Бўстон шу кеча унинг яна ҳам саргайиб кетгани, ориқлаганини пайқади.

— Қулогим сенда, Орзигул. Нима демоқчи эдинг?
— меҳрибончилик билан сўради Бўстон.

— Сиз доктор билан гаплашдингизми?

— Гаплашдим. У айтдики...

— Шошманг. Нима деган бўлса дегандир, кейин сизга шуни айтмоқчи эдимки...

Бу сўзлардан Бўстоннинг юраги орқага тортиб кетди. У киссасидан рўмолчасини чиқарди-да, тер босган манг-лайини артди.

— Балки ҳозир ҳожати йўқдир. Аввал тузалгин, сўнг гап бўлса қочмас. — Бўстон бўладиган гапни орқага сургиси келди. Лекин хотинининг нигоҳидан гапни қолдириб бўлмаслигини сезди.

— Ҳамма нарсанинг ўз мавруди бор, — қон қочган лабларини зўр-базўр қимирлатди бемор. — Бу ерда обдан ўйладим. Касалхонада ўйлашдан бошқа ишим ҳам йўқ экан ўзи. Сиз билан яхши умр кечирдик, мен ўз тақдиримдан розиман. Худонинг қаҳрини келтириб нима қиламиз. Болалар кўрдик, уларни вояга етказиб, оёққа бостирдик. Энди ўзлари бемалол ўз ақллари билан яшайверишади. Болаларимиз ҳақида ҳали яна алоҳида гаплашармиз. Лекин сизга ачинаман, сизни кўзим қиймайди. Сиз одамлар билан яхши чиқишиб кетолмайсиз, уddaбурон эмассиз, ҳеч кимга ялинмайсиз, қуллуқ қилмайсиз. Ёшингиз ҳам ўтиб қолди. Мендан кейин одамлардан тортиниб, қочаверманг. Мендан кейин сўққабош, одамови бўлиб юрманг. Таъзиям ўтгандан сўнг яна нима қилишни ўйлаб кўринг. Менга қолса, ёлғиз яшашингизни истамасдим. Фарзандларингиз ўзидан ортмайди.

— Қўйсанг-чи, шу гапларни, — бўғилиб деди Бўстон. — Бошқа нарса қолмадимиз бизга?

— Йўқ, буни гаплашмай бўлмайди! Бошқа нимани ҳам айтамыз? Сафар қариди ва буларни бир-биримизга айтмасак, иложи йўқ. Ўлгандан кейин гаплашмайсанку. Шунинг учун бу ерда термулиб ётиб сизни ва ўзимни ўйладим. Гулимхон олдимга пайдар-пай келиб турибди. Ўзингиз биласиз, у бизга етти ёт бегона эмас. Тақдир экан, ёш болалари билан ёлғиз қолди. Яхши аёл. Сизга маслаҳатим шу — унга ўйланинг. Яна ўзингиз биласиз, сизга ўргатгулик эмас. Ҳар кимнинг гўри бошқа. Мен ўтгандан сўнг, унга шу гапимизни айтинг... Худо хоҳласа, балким, мен айтгандай чиқар. Ҳар қалай, Эрназарнинг болалари отасиз қолмайди...

Иссиқкўлга келувчилар кўпинча иссиқкўлликлар устидан ҳазиллашиб юришади: кўл бўйида яшаб, кўлни кўрмай ўтадилар. Бунга ҳеч кўллари тегмайди. Мана, Бўстон ҳам не замонлардан бери кўл ёқасига энди келиб туриши. Шунгача кўлга узоқ-узоқлардан кўз қири тушган, холос.

Бу сафар кечга томон касалхонадан чиқиб, тўғри соҳилга йўл олди. Тоғлар орасидаги мовий ойдинлик бўйида ёлғиз

айлангиси келди. Бўстон шамол кўл юзасида худди ер ҳайдагандай оппоқ тўлқинларни равон мавжлантириб қувалаб юрганлигига узоқ тикилди. Унинг кўксидан йиғи отилиб келарди. Ўзини Иссиқкўл бағрига ташлаб йўқ бўлиб кетишни истарди. Яшашни хоҳлаб-хоҳламасди... Худди мана шу мавжлар каби тўлқин қайнайди, гойиб бўлади, сўнг яна ўз доманидан ўзи дунёга келади...

* * *

Охир-оқибат бўрилар Бўстонни ҳоли-жонига қўймади — улар қўра атрофида тиним билмай увиллаша-вериб, ниҳоят, уни ётган еридан туришга мажбур қилишди. Лекин ундан бурунроқ Кенжаш уйғониб кетди. Кичкинтой уйқуси ўчиб, йиғлай бошлади. Бўстон ўғилчасини ўзига яқинроқ суриб, қучоқлаб, бағрига босиб, овутишга киришди:

— Кенжаш, ҳой, Кенжаш! Мана мен шу ердаман. Нима дейсан, тентагим? Ана, ойинг ҳам шу ерда — ана, кўряпсанми? Нима берай, айт? Чироқ ёқайми? Э, сен бунақа қўрқмагин-да. Мушуклар мовлаяпти. Мушук шунақа мовлайди.

Гулимхон ҳам уйғониб, кичкинтойни эркалаб овутишга тушди, лекин боланинг хархашаси тинмасди. Чироқни ёқишга тўғри келди.

— Гулим, — деди Бўстон эшик олдида боргач, у чироқни ёқаман деб ўрнидан турган эди. — Бориб уларни қўрқитиб қўймасам бўлмайдиганга ўхшайди. Ҳаддан ошиб кетишди.

— Соат неча бўлди?

Бўстон соатига қаради.

— Йигирмата кам уч.

— Ана кўрдингизми, — норози бўлиб деди Гулимхон. — Ҳали олтида туришингиз керак. Шу яхшими? Бу қуриб кеткур Акбара бизни жинни қилиб қўяди. Қаердан ёпишди бизга бу бало?!

— Ўзингни бос. Нима қилсак экан? Мен дарров келаман. Сен қўрқма. Тоза жаззамизни берди-да, бу

қашқир. Ташқаридан эшикни илиб кетаман. Хавотир олма. Ухла.

У сарпойчан оёгига шошилинч илган кирза этигини тўриқлатиб, ойна ёнидан ўтди. Бўстон қандай бўлмасин, бўриларни учратаман деб, аҳд қилган эди, шунинг учун овози борича бақириб итларни чақира бошлади, уларни болохонадор қилиб сўқди. Аламидан қутурган бўрилар жонидан тўйдириб юборишган — у ҳар нарсага тайёр эди.

Бўриларга ҳеч қандай ёрдам беролмасди. Уларни дуч келгирса, отиб ташлашдан бошқа чора қолмаганди. У ярим автомат милтигини шайлаб қўйганди.

Лекин бўриларни учратмади. Шундан сўнг дунё кўзига қоронғу кўриниб, уйга қайтди. Лекин барибир уйқу келмади. Қоронғуда анчагача тўлганиб ётди, миясини нотинч, дардли ўйлар пармаларди.

Нималарни ўйламайди дейсиз одам уйқу қочганда? Ҳаммасидан ҳам кўпроқ у йилдан-йилга виждонан ишлаш қийин бўлиб бораётгани, ҳозирги одамлар ва айниқса, ёшларда ор-номус қолмаганлиги ҳақида ўйларди. Ҳеч ким ҳозир сўзга ишонмайди. Ҳар бир кимса ҳаммадан бурун ўз фойдасини кўзлайди. Ваҳоланки, машҳур Чу канали қурилишида одамлар мамлакатнинг ҳамма бурчакларидан ўз ихтиёрлари билан келиб, ҳатто пул-маош олмай меҳнат қилмаганмидилар. Мана энди ҳеч ким бунга ишонмайди, чўпчак айтяпсизми, дейди, шундай бўлиши ҳам мумкинми асти? Ҳозир ҳеч ким бўйнига арқон солсангиз ҳам, ўламан саттор чўпон бўлмайман, дейди. Ҳаммалари бунни билишади, лекин билмагандек юришади, вақтинчалик қийинчиликлар деб қўйишади. Очигини айтсанг, тўхмат қияпсиз деб юз-кўзингни очиришмайди. Кимнинг ногорасига ўйнаяпсиз, дейишади! Ахир бу кетишда кейин нима бўлади, ҳеч кимнинг жиддийроқ бош қотиргиси келмайди. Унинг дилига таскин, кўнглига ором берадиган бирдан-бир нарса бор эди. У ҳам бўлса, Гулимхон ҳеч қачон унга таъна қилмасди, отда тиним бор, итда тиним бор, сизда тиним йўқ, эртаю кеч қўй-қўзидан бўшамайсиз,

деб юзига солмасди. Утарни бир зум ҳам кўздан қочириб бўлмайди, сурувни тўхтатиб кўр-чи, бу темир дастак эмас сенга керагида кўтариб, кераксизиди тушириб қўядиган, сурувга кеча-кундуз кўз-қулоқ бўлиб турмасанг, иш чиқмайди. Аксига олгандай, қаёққа қарама, қўл кучи етмайди. Ҳолбуки, одамлар йўқ эмас, бор, лекин уларнинг ишлагилари келмайди. Нимага ахир? Ахир, меҳнатсиз яшаб бўлмайди-ку. Меҳнатсиз ҳаёт — ҳалокат. Балким, бутунлай бошқача яшаш ва ишлаш керақдир? Балки, ҳамма гап шундадир? Яна энг оғир масала — сақмончилар. Қўзилатиш бошлангач, пунктларда қўзиларга қарайдиган сақмончилар керак. Хуш, қаердан оласан сақмончиларни? Ёшлар сақмончи бўлишни исташмайди. Сақмончи эртаю кеч кўз юммай қўзиларга қарайди. Бу ишни қўрққанидан эмас, ҳалол, виждонан бажармаса бўлмайди. Шунинг учун сақмончиликка ёш-ялангни зўрлаб ҳам кўндиrolмайсиз. Ҳозирги ёшлар шиптир кечиb, овлоқда — бир чеккада кун кечиришни хоҳламайди. Сақмончи қанча ҳам ҳақ оларди дейсиз. Ваҳоланки, шаҳарда завод ё фабрикада саккиз соат ишлаган ҳар бир йигит-қиз бундан кўра анча кўпроқ пул топиши мумкин. «Қандай қилиб биз кўпроқ фойда чиқадиган ерда эмас, бир умр ишчи кучи кўпроқ керак бўлган жойда ишлаган эканмиз-а? Мана энди ёшлар ишни қўлга оладиган пайт келганда, улар ҳеч нарсага ярамай қоляптилар — на ор-номус бор уларда ва на виждон», деб хафа бўлишади қариялар. Авлодлар ўртасида англашмовчилик ҳамда ётсираш туғдирган мана шу тўқнашув қачонлардан бери одамларнинг юракларини ўртаб келади. Бўстон яна ўша гапини эслади. Ўшанда у тагин ўзини тўхтатолмади ва бекор қилди. Одам худди ўзи учун ишлагандай ишласин, деди у. Мен бошқа йўлни кўрмаётибман. Ишчи қилаётган ишидан шахсан манфаатдор бўлиши сув ва ҳаводай зарур. Бўстон иш ҳақи иш натижасига қараб белгиланиши керак, деб неча-неча мартабалаб айтган эди. Ҳаммасидан ҳам муҳими — чўпоннинг ўз ери бўлсин, чўпон шу ер учун жон куйдирсин, унинг ёр-

дамчилари ва бутун оила, бола-чақаси ҳам шу ерни деб тер тўксин, акс ҳолда бошқа ҳеч нарсанинг фойдаси йўқ...

Одатдагидай парторг Қўчқорбоев унинг пустагини қоқди. Қўчқорбоевни совхозда «газет киши» деб чақиришарди, у директор столининг ўнг томонида Бўстонга ёнлама утирарди. Гаши келаётган бўлса керак унинг қош-қовоғи уюлган, посонига олиб дам сайин бўйинбоғини ушлаб, тузатиб қўядиган Қўчқорбоев Бўстонга ёвқараш қилиб, қия назар ташларди. Совхоз директори Чўтбоев Қўчқорбоевнинг нима демоқчи бўлиб турганлигини хўп яхши тушунарди. Кўп йиллар бирга ишлаб, унинг букилмас, ўтда куймас, сувда чўкмас, бир марта бир умрга ёд олинган сафсатасининг мантигини жуда яхши ўрганиб олган эди: унинг сафсатасига кўра Бўстон Ўркунчиев янгича нухсадаги қулоқ ва аксилнқилобчи, у яна қавагидан чиқиб, ҳам-мани йўлдан айнитмоқчи. Ҳаёт уни ўласи қилиб неча марта чўзилтириб қўйди, у эса ҳамон ўз айтганидан қолмайди. Қанийди, илгариги замонлар бўлса-ю, уни узоқроқ бир жойларга гумдон қилинса...

Ўша кунги ишлаб чиқариш йиғилишида райкомнинг кўринишдан камтарин янги инструктори ҳам иштирок этар, «Берик»нинг халқи ҳали уни яхши танимасдилар. У сўзловчиларни диққат билан эшитар ва ҳаммасини ёндафтарига қайд қилиб борарди. Чўтбоевнинг тахминича, Қўчқорбоев райкомнинг янги ходими олдида албатта ўзини кўрсатишга ҳаракат қилади. У ҳақ чиқди. Бўстоннинг сўзидан сўнг Қўчқорбоев икки оғиз сўзим бор эди, деб ижозат сўради. Шу сайраб кетди: у нақ баайни газетада ёзилгандай қилиб сўйлар, асли унинг кучи ҳам мана шунда эди.

— Қачонгача, ўртоқ Ўркунчиев, — деб мурожаат қилди у Бўстонга қарата ҳар доимгидай расмий равишда «сизлаб», — қачонгача сиз шубҳали таклифларингиз билан одамларнинг юрагига васваса соласиз? Социалистик коллектив ўртасидаги ишлаб чиқариш муносабатлари қандай бўлишини тарих аллақачонлар

белгилаб берган. Сиз эса чўпонни хўжайинга айлан-
тирмоқчисиз. Ким билан ишлайди, ким билан ишла-
майди, кимга қанча ҳақ тўлайди, ҳаммасини ўзи ҳал
қилсин деяпсиз. Бу қандоқ бўлди? Бу бизнинг тари-
химизга, инқилобий оламшумул зафарларимизга ҳу-
жум, тўғрироғи, тажовуздан бошқа нарса эмас. Сиз
иқтисодни сиёсатдан юқори қўймоқчисиз. Сиз ўз
қўшингизнинг тор манфаатларидан келиб чиқмоқдасиз.
Сиз учун бу масалаларнинг масаласи. Бироқ қўшнинг
ортида район турибди, ахир, область, мамлакат турибди,
ахир! Сиз буни қаерга элтмоқчисиз — хўжалик юри-
тишнинг социалистик усулларидан воз кечишгами?

Зардаси қайнаб кетган Бўстон ўрнидан турди.

— Ҳеч кимни ҳеч қаёққа элтмоқчи эмасман. Мен
буни гапиравериб чарчадим. Ҳеч кимни ҳеч қаёққа
бошлаётганим йўқ. Областа нима бўляпти, ундан нари
мамлакатда нима бўляпти, дунёда нима бўляпти, менинг
ишим эмас, мен оддий бир чўпонман. Менсиз ҳам
ақллилар кўп. Менинг ишим — пода боқиш. Агар пар-
торг менинг чорва ҳақидаги фикримни билишни иста-
маса, унда бундай йигинларга нима кераги бор мени
чақириб, ишдан қолдириб? Тарақа-туруқ гапларга тобим
йўқ. Балким, кимгадир бундай гаплар керакдир, лекин
менинг уларга ақлим етмайди. Ўртоқ директор, мени
бошқа чақирма! Нима қиласизлар мени ишдан қол-
дириб?! Кераги йўқ менга бунақа мажлисларни!

— Э, нима деяпсиз, Бўске? — Чўтбоев ўтирган
ўрнида ўнғайсизланиб қимирлади. — Сиз совхознинг
энг яхши, илғор чўпони, тажрибали кишисиз, биз
сизнинг фикрингизни билишни истаймиз. Шунинг
учун чақирамиз.

— Сен мени ҳайрон қилиб қўйдинг, директор, —
азбаройи қони қайнаб деди Бўстон. — Агар мен илғор
бўлсам, илғорликни қандай қўлга киритганим ҳаммадан
кўра сенга яхши маълум-ку. Унда нега ахир миқ этмай-
сан? Бир нарса десам, оғзимни очмасимдан Қўчқор-
боев оғзимга уради, худди прокурордай ҳар бир
сўзимдан хато қидиради. Директор, сен бўлсанг, булар-

нинг сенга алоқаси йўқдай, ҳеч нарса бўлмагандай индамай ўтирганинг-ўтирган.

— Шошманг, шошманг, — унинг сўзини бўлди Чўтбоев.

Директор ростдан ҳам ўзини йўқотиб қўйди. У жуда ҳам қийин аҳволда қолди. Бу сафар энди Бўстон билан Қўчқорбоев ўртасида бетараф туриб бўлмайди. Райком ходими қошида директор маълум бир нуқтага келиши керак. Шу «газет киши» Қўчқорбоев билан ҳеч гидибиди қилгиси йўқ-да ўзи. Бунинг сафсатаси не-не кучларни ҳаракатга келтириши мумкин: кўр-кўрона қиротхонликни иш услубига айлантириб олганлар ичида Қўчқорбоев ахир ёлғиз эмас-ку. Бу сафар ҳам Қўчқорбоев муҳокамани атай алангалатиб юборди, ҳе йўқ-бе йўқ, чўпонни «зафарларимизга тажовуз қилишда» айблади. Хўш, шундан сўнг ким унга қарши чиқа олади? Лекин қандай бўлмасин, вазиятдан чиқиш керак эди.

— Шошманг, шошманг, Бўске, сиз қизишманг, — деди директор ва столдан туриб бу ёққа чиқди. — Ўртоқлар, келинлар, ақллашиб олайлик, — деди мажлисга қарата Чўтбоев томонларни қандай муросага келтирсам экан деб, эран-қаран ўйланаркан. Албатта, Бўске ҳақ. Лекин Қўчқорбоев билан ҳазиллашиб бўлмайди. Хўш, нима қилиш керак. Гапимиз нима ҳақда боряпти, дея фикрларди директор. — Менинг тушунишимча, чўпон ёлланиб ишлайдиган кимса эмас, қўшу қўра, яйловларнинг эгаси бўлмоқчи. У ўз номидангина эмас, шу билан бирга бригадаси ва чўпон хонадонлари номидан ҳам гапиряпти, биз буни ҳам эътибордан қочирмаслигимиз зарур. Менимча, унинг гапида жон бор. Чўпон бригадаси бизнинг энг кичик иқтисодий ячейкамиз бўлади. Ишни шу ердан бошлаш керак. Назаримда, Ўркунчиев ҳаммасини ўз қўлига олмоқчи, жумладан, мол-қол, яйлов, ем-хашак, қўтон-қўра деган-дек, ишлаб чиқариш учун нима зарур — барини ўз қўл остида бирлаштирмоқчи. У бригада ҳисобини жорий қиламан, дейди. Шунда ҳар бир одам қўшнисини учун

мановдан ановга эмас, балки ўзи учун ишласа, қанча ҳақ олишини билсин. Мен Ўркунчиевнинг таклифини ана шундай тушунаман, биз буни уйлаб курсак, арзийди, Жонтой Эшонович, — деди директор парторгга қарата.

— Мен эса, сиз билан бирга раҳбарлик қилаётган совхознинг парторги сифатида, ўртоқ Чўтбоев, буни бошқача тушунаман. Социалистик ишлаб чиқаришда хусусий мулкчилик психологиясини рағбатлантириш, кимлигидан қатъи назар, ҳеч кимга ярашмайдиган иш ва айниқса, хўжалик раҳбарига, — овозига тантанавор тус бериб, директорга писанда қилди Қўчқорбоев.

— Лекин ишонинг ахир, ишимизнинг манфаати шуни талаб қиляпти, — ўзини оқлай бошлади директор. — Ахир, ёшлар чўпон бригадаларида ишлашни хоҳламаяптилар...

— Демак, бизда ташвиқот-тарғибот ишлари ёмон олиб бориляпти, ёшларга Павлик Морозов ва унинг қирғиз биродари Кичан Жақипов ҳақида эслатишимиз керак.

— Буниси энди сизнинг ишингиз, ўртоқ Қўчқорбоев, — қистирди директор. — Ҳаммаси ўз қўлингизда. Эслатинг, ташвиқ қилинг. Сизга ҳеч ким халал бермайди.

— Албатта ташвиқот олиб борамиз, сиз ташвишланманг, — деди иддао билан парторг. — Бутун бошли чора-тадбирлар ишлаб қўйганмиз. Лекин ҳар қандай ниқобдаги хусусий мулкчилик хатти-ҳаракатларига ўз вақтида зарба бериш жуда ҳам зарур. Биз социализм асосларини қўпоришга йўл қўймаймиз.

Ҳаддан ташқари жиддийлашиб кетган бу тортишувга қулоқ солиб ўтираркан, Бўстон Ўркунчиевнинг шаҳди қайтди, томоғига аллақандай кўрқинч беихтиёр тиқилиб қолгандай бўлди. Ахир, у нима деди? Бор-йўғи ерда ниҳоят бировнинг ташқаридан бўладиган кўрсатмаси билан эмас, ўз ақлим билан ишлашни хоҳлайман, деб истак билдирди, холос.

— Ҳеч кимга ҳеч қандай қулайлик ва ёнбосишлар қилинмайди, — давом этарди Қўчқорбоев. — Ишлаб

чиқаришнинг социалистик шакллари барча учун мажбурий. Мен буни аввало, ўртоқ Ўркунчиевга қарата айтган бўлардим. У доим ўзи учун қандайдир алоҳида шарт-шароитлар талаб қилгани қилган.

— Менгагина эмас, — унинг сўзини кесди Бўстон. — Бундай шарт-шароитлар ҳаммага керак, ана ўшанда ишларимиз юришиб кетади.

— Ишонмайман! Умуман, бу қандай гап ўзи — шарт қўйиб ишлайман дейиш? Уни қилинг, мунга қилинг. Сиз, ўртоқ Ўркунчиев, ўз мол-ҳолингиз учун шахсий яйловнинг ортидан қувиб, Ола Мўнгу довоида одам нобуд қилганингиз етмайдими? Ё сизга бу ҳали камми?

— Гапир-а, гапир! — азбаройи фиғони чиқиб қўл силтади Бўстон. Эрназарнинг ҳалок бўлгани ҳақида мана шундай йўл-йўлакай ва беписандлик билан сўз юритилгани унинг ҳамиятига теккан, дилини оғритган эди.

— Нима гапир, гапир? Нима, нотўғрими, гапим? — чақиб олди Қўчқорбоев.

— Ҳа, нотўғри.

— Нега нотўғри бўларкан? Эрназарнинг ўлиги ҳалигача довоида музлаб ётмаяптими? Балки яна минг йил ўша ерда ётар.

Бўстон индамади. Мажлисда шу ҳақда гап очилганидан унинг кўнгли қаттиқ оғриди. Лекин Қўчқорбоев бас қилай демасди.

— Нимага индамай қолдингиз, ўртоқ Ўркунчиев? — деб оловга мой қуйди у. — Сиз эмасми, ахир, ўзингизга шахсан яйлов очаман деб, довоида йўл олган? — Ҳа, яйлов очаман дедим, — кескин жавоб берди Бўстон. — Лекин фақат ўзим бўлай деганим йўқ, ҳамма учун, жумладан, сен учун ҳам Қўчқорбоев, очмоқчи эдим. Чунки мен сени еб-ичираман, сен эмас. Ҳозир эса, сен сув ичиб турган қудугинга тупуряпсан!

— Бу нима деганингиз? — дарғазаб бўлди Қўчқорбоев, унинг юзига қон тепди. — Мен ҳаммаси учун партия олдида қарздорман!

— Партия қаердан олиб сени боқяпти, биласанми ўзинг? — ўшқирди Бўстон. — Осмондан деб ўйлайсанми?

— Нима бўляпти ўзи, оғзига нима келса валдирай-верадами киши! — чинқириб юборди Қўчқорбоев қўлари қалтираб бўйинбогини тўғрилаганча.

Катта жанжал чиқадиган эди. Қўчқорбоев ҳам, Бўстон ҳам, худди ўлимга ҳукм қилинган одамлардай бири стол орқасида, иккинчиси девор олдида туришар, — ўтирганлар назарида яна озгина вақт ўтса, улардан бири ерга гурс этиб қулайдигандай эди. Райкомнинг ёш ходими вазиятни бирмунча енгиллатгандай бўлди.

— Ўзингизни босинг, ўртоқлар, — деб овоз берди у кутилмаганда чеккада дафтарига ёзиб ўтирган жойидан. — Назаримда, чўпон Ўркунчиев умуман ҳақ. Меҳнаткаш одам, биз уни кўпинча моддий бойликлар яратувчи, деб атаймиз, ўз сўзини айтишга ҳақли. Лекин бунчалар ошириб юбориш ўринлимикин?

— Э, сиз буни билмайсиз ҳали, ўртоқ Маметов, — шоша-пиша унинг сўзини илиб кетди Қўчқорбоев. — Ўркунчиев қилаётган даъволарнинг боши-кети йўқ. Мана, мисол учун, Нўйгутов деган бир чўпон, ҳа, худди мана шу Нўйгутов Бозорбой тоғда бўри инига дуч келган. У бўри тўдасини тугатиш учун уларнинг тўртта боласини инидан олиб чиққан, тўғрироғи, тортиб олган, илдиз-пилдизи билан қуритган. Эр йигитнинг ишини қилган. Шундан кейин нима бўлган денг? Мана шу Ўркунчиев Нўйгутовни тўхтовсиз таъқиб қила бошлаган. Олдин сотиб олмоқчи бўлиб уринган, лекин бу ҳунари ўтмагандан сўнг, Нўйгутов, биласизми, жуда бир сўзлик одам, Ўркунчиев дўқ-пўписа йўлига ўтган, Нўйгутов бўри болаларини жойига қайтар деб, икки оёғини бир этикка тиқиб туриб олган. Йиртқичларни кўпайтирмоқчи бўлган шекилли. Ўзи нима бўляпти, ўртоқлар? Буни нима деб тушунишимиз керак? Балки, сиз, ўртоқ Ўркунчиев, бошқа ҳаммаси бўлиб, бунинг устига ўз шахсий бўрилариғизни ҳам боқиб кўпайтирмоқчидирсиз? Хусусан ва шахсан сизга тегишли бўрилар дейлик. Балки, совхоз ҳали сизни

бўрилар билан ҳам таъминлаши лозимдир? Ўзимнинг ерим дейсиз, ўзимнинг чорвам дейсиз, ана энди, ўзимнинг бўриларим ҳам дерсиз! Шундайми? Ёки сизни қандай тушунайлик — бўрилар урчиб кўпаяверсин, қўй-қўзини бўғизлайверсин, умумхалқ мулки ҳисобига кун кечираверсинлар деганингизми бу?

Бўстон бу орада ўзини қўлга олди, хийла вазминлик билан жавоб қайтарди:

— Бўрилар ҳақидаги ҳамма гаплар тўғри, фақат битта ёмон жойи шуки, бўрилар умумхалқ мулкига чанг солаётганларига ақллари етмайди-да.

Одамлар беихтиёр кулиб юборишди, Бўстон ўртадаги вақтдан фойдаланиб, давом этди:

— Бу ер бўрилар ҳақида гап сотишнинг ўрни эмас эди. Лекин ҳамон улар ҳақида гап чиқди, мен ҳам ўзимнинг сўзимни айтай. Ҳар қандай ишни ақл-фаросат билан қилса тузук, шунинг учун ақл билан туғилганмиз. Баъзи бировларимизда фаросат етишмайди, мақтанчоқлик эса қоп-қоп. Мисол учун ўша бўри болалари воқеасини олинг. Бу ерда айтилгандай, Бозорбой бўри болаларини инидан кўтариб чиққан, яна ҳам тўғрироғи, қароқчилардай ўғирлаб олиб кетган, энди атрофдаги шовқин-суронни кўринг, сал бўлмаса уни қаҳрамонга чиқариб қўйяпмиз. Қаҳрамон эса, аввало катта бўриларни йўқотишни ўйлаши, ундан кейин болаларини тинчителиши керак эди. У бўлса бўричаларни тезроқ пул қилишга қизиқиб кетди. Мана энди ичиб юрибди. Бозорбойдан бўри болаларини менга беришини ё бўлмаса, сотишини сўрадим. Болаларни тузоқ қилиб, катталарини қўлга туширмоқчийдим. Чунки болаларини йўқотгач, катта бўрилар ҳаддан ортиқ қутуриб кетишди. Уларни энди шундай қолдириб бўлмасди. Қутурган битта бўри ўнта бўридан ёмонроқ, бунини сал тушуниш керак эди. Қутурган бўри ўч олмагунча тинчимайди. Болалари тортиб олинган Акбара билан Тошчайнар деган бўрилар атрофда қанчалар йиртқичлик қилишаётганини ҳамма чўпонлар билишди. Энди улар ҳеч қўймайди, одамларга ҳам таш-

ланаверишади, тап тортишмайди. Баъзи бемаъни одамларни иғвогар деб аташар экан, буни газета ва китобларда ўқиган эдим. Бозорбой деганимиз бўрилар ўртасида шундай иғво чиқарди, уларни қутуртирди. Ҳаммамизнинг бошимизни гавгога қўйди. Мен унинг юзига тикка айтдим, яна айтаман: у қуёнмижоз иғвогарнинг ишини қилди. Сенинг ҳам, парторг, тик юзингга айтаман: мен тушунмайман сенинг қандай одамлигингни. Мана, неча йилдирки, бизнинг совхоздасан, лекин шунча вақтдан бери газет ўқишу, менга ўхшаган чўпон-чўлиқни қўрқитишдан бошқасини билмайсан, бизни инқилобга, совет ҳокимиятига қарши деб нах урасан, ўзинг эса хўжалик ишида ҳеч вақони тушунмайсан, маънисига етмайсан, акс ҳолда чўпон кишини бўрини кўпайтирмоқчи деб, айблаб ўтирармидинг. Э падарига қусур ўша бўриларнинг. Куракда турмайдиган кулгили айбларни қўясан одамнинг гарданига. Лекин бу майли. Аммо бошқа бир айб ҳам қўйдингки, ўртоқ Қўчқорбоев, мен буни жавобсиз қолдиролмайман. Тўғри, Эрназар довонда ҳалок бўлди. Лекин бизни довонга боришга нима мажбур қилди? Яхши кун кечираётган бўлсак, шундай қилармидик? Бошқа жой қуриб кетибдими бизга? Парторг, сен ҳеч ўйлаб кўрдингми, нега биз у ёққа чиқдик, яйловлар етарли бўлса, жонимизни хавфхатарга қўйиб ўтирармидик асти? Сен буни ҳеч ўйладингми, парторг? Яйлов йўқлиги жонимизга бир бало бўлди. Кун кундан баттароқ. Мана, директорнинг ўзи ўтирибди. Айтсин ўзи. У директорликни энди бошлаган кезлар қандай ўтлоқ, яйловлар бор эди, белдан уриб ётарди ўт-ўлан у ерларда! Энди-чи? Ҳаммаёқ қуриган, ернинг тупроғи чиқиб ётибди. Ҳар бир қиёқ, ўт ҳисобда. Барининг сабаби шундаки, бундай майдонларда илгаригидан ўн баробар кўп мол боқилипти, шунча қўй туёғи ўтгандан кейин ўт ўсмаяпти. Ўлганнинг кунидан Эрназар билан Кичибелга йўл олган эдик. Яхши бўлармикин девдик, лекин фалокат оёқ остидан чиқди. Сафаримиз яхшилик билан тутамади. Шундан кейин мен бу мақсадимдан қайтдим, оғзимни очмай қўйдим,

кулфат оғзимни очирмади, кўнглимга сигмади бу иш. Ҳаммаси бошқача бўлганда, ўтган йил Москвага борардим кўргазмага, энг катта раҳбарларимизнинг олдига кириб, сен ҳақингда гапириб берардим, Қучқорбоев. Сен ўзингни фақат партия ҳақида ўйлаётгандек қилиб кўрсатасан, кўкрагингга урасан. Ҳолбуки, партияга сенга ўхшаган ўзи ҳеч иш қилмайдиган, бошқаларнинг ҳам қўлини боғлайдиган текинтомоқлар керакмикин?

— Сиз жуда ҳаддингиздан ошиб кетдингиз! — чидолмади Қучқорбоев. — Бу тухмат! Сиз, ўртоқ Ўркунчиев, партия йўли билан ўз сўзларингиз учун жиддий жавоб берасиз.

— Мен ўзим ҳам истайман ҳаммасига партия мажлисида жавоб беришни. Агар мен ростданам нотўғри иш қилаётган, нобоп ўйлаётган бўлсам, майли, мени бўйнимга бир уриб, ҳайданглар. Партияга арзимас эканман, мени сира аяб ўтирманглар. Лекин сен ҳам, Қучқорбоев, буни ўйлаб қўйишинг керак.

— Менинг ўйлайдиган жойим йўқ, ўртоқ Ўркунчиев. Менинг виждоним тоза. Мен доим партия билан биргаман.

Бўстон худди тоғ устига чошиб чиққан одамдек нафасини ростлади ва райком ходимига қараб туриб, деди:

— Сиздан, ўртоқ инструктор, ўтиниб сўрайман, ана шулар ҳақида райкомга айтинг. Бизнинг ишимизни мажлисда кўришсин. Бошқа бундай яшолмайман.

Кўп ўтмай Бўстон Ўркунчиев ўзининг Қучқорбоев билан бўлган тўқнашуви атрофида галати-галати воқеалар рўй бераётганига амин бўлди. Ўша куни у ўзининг ишлари билан кўл бўйига тушган эди. Иссиққўл ёнларида боғлар гулга кирай деб қолганди. Баҳор ўтиб борар, у эса ҳамон боғдаги олма дарахтларини дорилаб улгурмаган, Эрназарнинг боғи ҳам қаровсиз ётарди. Бўстон билан Гулимхоннинг энди икки боғлари, икки ҳовлилари бор, икковиям қаровга, парваришга муҳтож эди. Ҳамма гап шундаки, чўпоннинг умри тоғларда ўтар, хўжаликка қарай деса, доим кўл тегмасди. Эрта дейсан, индин дейсан, қарабсанки, вақт ўтиб кетган, энди кечиктиришнинг ҳам иложи қолмаган.

Лекин барибир, қандай бўлмасин, боғни дорилаш керак, акс ҳолда зараркунандалар шу қадар кўпайишиб кетадики, ҳамма куртакларни тўкиб, ҳосилни барбод қиладилар. Бу гал Гулимхоннинг сабр-тоқати тугаб, ўзини тўхтатолмай Бўстонга қаттиқроқ гапириб юборди: мунча орқага чўзасиз, вақтлироқ бориб, бирон қўшни-пўшни билан келишиб келмайсизми, ўзингиз қилолмаганингизга яраша. Ҳақини гаплашинг, қўшнилари қилиб беришади.

— Ҳеч уйга қарамайсиз, — жаҳли чиқиб уришди Гулимхон. — Эртаю кеч мол кетидан юрасиз, мажлисдан бери келмайсиз. Агар боғ-роғга қарашга қўлингиз тегмаса, уйда бир кун Кенжаш билан ўтиринг, бу тентагингизни сал қаровсиз қолдириб бўлмайди, — ўзим соҳилга тушиб чиқаман, бир эркакнинг ишини қиларман, ахир.

Нима ҳам дейиш мумкин, Гулимхон ҳақ эди, унинг таъналарини индамай туриб эшитди.

Бўстон боққа қарайман деб, эрталаб барвақт соҳилга тушиб кетди. Дўнкўликни минди. Қадимдан қолган ҳикмат бор, баҳор келса, ўт ҳам, от ҳам кучга киради. Дўнкўлик жониворнинг айни кучга тўлган пайти эди. У ўт сочган кўзларини ўйнатиб, ёлларини яшиндай ёйиб, куч-қудратини ичига сиғдиролмай сўлигини чайнаб учаман дерди. Лекин ҳозир от чоптиргали Бўстоннинг рағбати йўқ эди. У ўйноқлаб турган отнинг шаштини босар, йўлда у-бу нарсаларни хўп пишитиб ўйлаб олмоқчи эди. Ўтган кеча яхши ухлолмади. Анчагача у ёғидан-бу ёғига ағанаб ётди, парторгнинг Эрназарни сен ўлдирдинг, дегани юрагини тўхтовсиз ўртарди. Йиғилишдан қайтгач, хотинига нима гаплар бўлганини наридан-бери айтиб берди-ю, лекин Эрназар ҳақидаги гапдан оғиз очмади. Гулимхонга аввалги эрини эслатиб нима қилади, орадан ахир шунча йиллар ўтиб кетди, қанча сувлар оқиб ўтди. Эслатса, Гулимхоннинг эски яраси қайта янги бўлади, ўртага совуқчилик тушиши ҳам мумкин, ахир, Эрназар қўрқинчли Ола Мўнгуда мангу муз чоҳ қаърида кўмилмасдан тўнғиб ётибди ҳалигача. Шундай экан, яхшиси, бу гапни унга эслатмаган маъқул. Кейин Бўстоннинг кўзи эндигина илин-

ган эди, яна бўрилар саси келди. Яна катта қўрадан наридаги тепалик томонда Акбара йиглаб болалари ҳажрида дил тиглаб фарёд кўтарди. Унга дўриллаган овоз билан Тошчайнар жўр бўлди. Илгари бўриларнинг ув тортганини эшитганда, Бўстон уларга ачиниб, раҳми келса, ҳозир ич-ичидан газаби тошди, ўжар йиртқичларни ўлдириб ташлашни истади, ишқилиб, шуларнинг овозини эшитмасам бас, деди, назаримда, улар худди менга ҳам лаънат ўқиб, қарғиш ёғдираётгандай, лекин менинг айбим нима? Ўтган кеча қандай бўлмасин, бўриларни ўлдиришга аҳд қилди, ҳатто буни қандай амалга оширишни ҳам ўйлаб қўйди. Дард устига чипқон дегандай, у йиғинда Қучқорбоев билан тортишиб ўтирган маҳалда Акбара билан Тошчайнар унинг ўтаридан учта қўйни бўғизлаб кетган эдилар. Чўпон боланинг ҳикоя қилишича, у қанча қичқирмасин, таёғини кўтариб ҳайдамасин, бўрилар сира ҳайиқмай учта қўйни ўлдириб, яна индамай гойиб бўлибдилар. Бу воқеа Бўстоннинг сабр косасини тўлдириб юборди. Агар шундай давом этадиган бўлса, деб ўйлади у, бу ерларни ташлаб кетишга, бўрилардан шармандаларча қочишга тўғри келади. Ўша соатда тинмай ув солаётган Акбара билан Тошчайнар ўзларига ўлим ҳукми ўқиётганликларини англамас эдилар. Бўстон энди нима қилиш кераклигини биларди. Мабодо эртасига хўжалик ишлари билан соҳилга тушиши лозим бўлмасайди, у ҳозирроқ ўйлаган режасини амалга оширишга тайёр эди. Лекин у бундай қарорга келди: хотинидан яна дашном эшитмаслик учун аввал боғдаги ишларни битиради, ундан кейин бўриларнинг додини беради.

Йўлда Бўстон ана шуларни ўйлаб борарди...

Олмаларни дорилаш, уларга баҳорги ишлов беришга бир кун вақти кетди. У қишлоқдан чаққон бир йигитни топди. У ҳақ эвазига ҳаммасини тез қилиб берадиган бўлди. Бўстон унга ўзининг қора қўйларидан битта қўзи ваъда қилди.

Ишларни тугатиб, Бўстон Кенжашга янги ўйинчоқ сотиб олгиси келди. Ўғилчани хурсанд қилишни истади:

шундай ажойиб бола уйни тулдириб чопиб юрибди, бир ойлардан сўнг у иккига чиқади. Шўх, ширин болакай узининг турли ғалати қилиқлари билан қариб бораётган Бўстонга эрмак, овунчоқ эди. Кичкинтойнинг ҳар бир янги сўздан Бўстоннинг боши осмонга етар, хурсандчилигини ичига сигдиrolмасди. Бўстон болакай воситасида ҳаётнинг теран, сирли маъносига, фарзанд ҳамда унинг онасига нисбатан меҳру муҳаббатининг туб маъносига етгандай бўларди. Бу Бўстонга ато этилмиш тақдирнинг энг олий ва энг сўнгги тухфаси эди. У хотини ва фарзандини чин дилдан суяр, ҳаётдан шундан ортиқ ҳеч нарса тиламас ва талаб қилмасди. Ахир бизга ато этилган шундан ортиқ неъмат борми? Бу ҳақда у ҳеч қачон оғиз очмаган, лекин бунинг аслида шундай эканлигини аниқ билади. У хотиним ҳам шундай ҳис қилади, деб ишонарди.

Бўстон «Маданият» раймаги олдида отдан тушди, ичкарига кириб, кўзи чақчайган, одамнинг кулгисини қистатадиган, калит билан бураса, юрадиган қурбақа сотиб олди. Болакай роса қувонадиган бўлди-да! У кўчага чиқиб, отига минмоқчи бўлиб турди-да, шу пайт очқаганини сезди ва эрталабдан бери туз тотмаганлигини эслади. Ошхона раймагнинг шундоққина яқинида эди, бахтга қарши шу ерга кириб овқатланмоқчи бўлди. Бўстон кўпроқ ҳайдовчилар қўниб ўтадиган, ҳаммаёқдан арзон овқатлар ҳиди анқиган ярим қоронғу залга кириб, эшик яқинига ўтирган заҳоти орқа томонда Бозорбойнинг товушини эшитди. Бўстон орқасига қарамади — Бозорбой улфатлари билан бу ерда кайф қилиб ўтиргани шундоқ ҳам равшан эди. «Куппа-кундуз куни гушналар билан ичишиб юради, на ор-номус бор, на виждон бу занғарда», — дили ғаш бўлиб ўйлади Бўстон. Бир кўнгли ўрнидан туриб нари кетмоқни ҳам кўзлади, ҳар қалай, қора қозондан йироқроқ, лекин кейин, нега энди овқат емай туриб кетар эканман, нима сабабдан, деб ўйлаб қолди. У карам шўрва билан котлет сўради. Бу орада Бозорбойга ҳам бу ерда Бўстон ўтирганини, чамаси, хабар қилишди. Дарҳол орқа томондан

келаётган товушлар шовқини ўчиб, шум жимлик чўкди, сўнг яна гала-говур қайтадан авж олди. Кўп ўтмай Бўстоннинг қошига Бозорбойнинг улфатларидан шу ерлик Эррайим ва гийбатчилардан бири Кўр Самад деган кимса келди. Кўр Самаднинг кўзини ёшлигидаёқ уриб чиқаришган эди.

— Салом, Бўстон, салом! — Самад маънодор иршайиб қўлини Бўстонга чўзди, унинг қўлини қисмоқдан бошқа илож қолмади. — Э, нега бу ерда ёлғиз ўтирибсан? — гапга солмоқчи бўлди у Бўстонни. — Биз анов ерда Бозорбой билан ўтирибмиз. Анчадан бери кўришмаган эдик, бир йиғилишайлик дедик. Юр, биз билан ўтир, Бозорбойнинг ўзи чақиряпти.

— Унга айт, вақтим йўқ, — деб жавоб берди Бўстон иложи борича босиқлик билан. — Овқатланаману тоққа чиқиб кетаман.

— Э, ҳали вақт эрта, улгурасан. Тоғ қочиб кетармиди?

— Раҳмат, боролмайман. Иш кўп.

— Майли унда, шу, бекор қиялсан-да, — хафа бўлгандай деди Кўр Самад кета туриб.

Унинг орқасидан Бозорбойнинг ўзи келди, анчагина кайфи тароқ эди. Бозорбойнинг изидан шериклари ёпирилишди.

— Менга қара, ҳой, нега биздан ҳазар қиласан? Сени ҳурмат қилиб, одам деб чақириса, сен бурнингни жийирасан. Нима, бошқалардан сенинг ортиқ жойинг борми? — дарҳол тиргила кетди Бозорбой.

— Мен айтдим-ку, вақтим йўқ деб, — хотиржам жавоб қилди Бўстон ва карам шўрвани хўриллатиб ича бошлади. Бошқа пайт бўлса, у биринчи қошиқдан кейиноқ тамом оғзига олмас эди.

— Сенда ишим бор эди, — деди Бозорбой ва Бўстоннинг рўпарасига сурбетлик билан ўтириб олди.

Бошқалар қани, нима бўларкин, дегандай томоша қилиб туришарди.

— Сен билан бизнинг қандай ишимиз бўлиши мумкин? — деди Бўстон.

— Балки сен билан анов бўричалар тўғрисида гаплашиб олсакмикин, Бўстон, — деб Бозорбой қовоғини уюб, бошини силкиди.

— Сен билан буни гаплашиб бўлганмиз. Чўзишнинг нима кераги бор? — Менимча, керакмас. Менга халал берма. Овқатимни ейману чиқиб кетаман.

— Қаерга шошяпсан, итвачча? — Бозорбой шахд туриб, энгаши-да, газабдан ўзгариб кетган бетини Бўстонга яқинлаштирди. — Қаерга шошяпсан, аблах? Сен билан ҳали бўрилар тўғрисида гаплашиб олмадик. Сен ахир директорнинг кабинетигаги мажлисда ҳамманинг ўртасида мени иғвогар дебсан, мен туфайли бўрилар қутуриб, қўйларни бўғизлаётган эмиш. Иғвогар нима дегани, мени билмайди деб ўйлайсанми? Сенингча, мен фашист, фақат сен ичимизда виждонли, ҳалол экансан-да?

Бўстон ҳам ўрнидан сакраб турди. Энди икков юзма-юз келдилар.

— Тилингни тийиброқ юр, — бўш келмай деди Бўстон. — Сени фашист деганим йўқ. Билганимда айтардим. Сен иғвогар, аҳмоқ, ичиқора одамсан, бу — тўғри. Буни сенга илгариям айтганман, ҳозир ҳам айтаман. Лекин менга осилмай, жойингга қайтсанг, ўзингга яхши бўлади.

— Сен менга ақл ўргатма, қаерда бўлишим, нима қилишимни ўзим яхши биламан! — ҳаддан ташқари қаҳрга минди Бозорбой. — Менга хўжайин эмассан. Тупурдим сенга. Майли, сенингча иғвогар бўлай, сен-чи, сен ўзинг кимсан? Одамлар сенинг кимлигингни билмайди дейсанми? Эрназарни ўлдирдинг. Ёпиғлиқ қозон ёпиғлигича қолаверди, деб юрибсанми ҳали? Сен, аблах, Эрназар тириклигида унинг хотини билан дон олишгансан, хотининг ўлишини билгансан. Ўшандан кейин Эрназарни тоғдан итариб юборгансан унинг хотини, анов қанжиқ Гулимхонга уйланаман деб. Мард бўлсанг, қани айт, шундай эмас, де! Нега сен йиқилмадинг, Эрназар йиқилди? Битта йўлдан бораётган эдинглар-ку? Ҳеч ким ҳеч нарса билмайди дейсан-да, а? Лекин у ўлиб кетди, сен эса юрибсан. Шундан сўнг ким бўлдинглар, сен ҳам,

анов қанжиқ Гулимхон ҳам? Эрназар довонда музлаб ётибди, бекафан кетди худди итнинг боласидай, сен ярамас гўсхўр бўлсанг, унинг шарманда хотинини, сотқин қанжиқни қучоқлаб ётибсан, ялло қилиб яшаяпсан! Яна партия аъзоси эмиш! Сени партиядан бўйнингга уриб ҳайдаш керак. Ўргилдим сендақа илгор, стахановчидан! Сени суд қилиш керак!

Бўстон Бозорга мушт кўтариб ташланишдан, унинг жирканч афт-башарасига бошлаб туширишдан ўзини базўр тутди. Бозорбой очикдан-очик жанжал чиқармоқчи, Бўстон билан ёқалашиб итдек уришмоқчи эди. Лекин Бўстон ўзини босди, тишларини қаттиқ қисди, аччиқдан бўғилиб кетган Бозорбойга деди:

— Сен билан гаплашадиган гапим йўқ. Сенинг сўзларингни ҳеч нарсага олмайман. Сен билан тенглашиб ҳам ўтирмайман. Мен ҳақимда нима десанг, нима ўйласанг, ўйлайвер. Энди қани, йўлдан қоч. Ҳей, йигит, — деб чақирди у официантни, — ма, пулингни ол. — Унга беш сўмликни тутқизиб, индамай нари ўтди.

Бозорбой унинг енгидан тутди:

— Қани, тўхта-чи! Қанжигининг олдига шошиб нима қиласан! Балки сен йўғингда биронта чўпон билан донлашаётгандир. Халақит бериб ўтирасанми!

Бўстон қўшни стол устида турган шампандан бўшаган шишани кўтарди.

— Қўлингни торт! — секин тишининг орасидан деди у кўзларини ранги қум ўчиб кетган Бозорбойдан узмасдан. — Қўлингни торт, бошқа қайтармай! Эшитдингми? — деди у каттакон қора шишани аста силкитиб.

Бўстон шу алпозда шампан шишасини қўлида маҳкам қисганча эшикка чиқди. Эгарга сакраб мингандан кейингина ҳуши ўзига келиб шишани йўл четидаги ариққа ташлади. Дўнкўликнинг ихтиёрини ўзига бериб, жilовни қўйиб юборди. У анча замонлардан бери ҳали бунчалик қаттиқ от чоптирмаган эди. От бошини шунчалар қаттиқ қўйдикки, у кўп ўтмай ўзига келиб, ҳушёр тортди ва шунда бирдан юрагига ваҳма тушди: одам ўлдириб қўйишига оз эмас, кўп эмас, бир баҳя қолибди-я, тағинам

худо сақлади, бўлмаса, шиша билан бир уриб Бозорбойнинг миясини пула қиларди. Йўлда прицепли тракторда кетаётган одамлар кўзларига ишонмай анқайиб қарашар, унинг орқасидан узоқ тикилиб қолишарди: бу Бўстонга нима бўлди, шундай кап-катта киши худди ўйинқароқ ўспиринлардай ўпкасини қўлтиқлаб от чоптириб юрибди. Бўстон анчагача ўзига келолмади. Шўх оқиб ётган жилганинг муздек сувидан ичгандан кейингина нафасини ростлади. Шунда у жаҳддан тушди, отга ўтирди, лекин Дўнкўликни бошқа чоптирмади. Отни аста йўрттириб кетди. У одам ўлдиришдан қутулганига суюнади.

Лекин йўлда ҳаммаси қандай бўлганлигини ўйлаб бораркан, яна кўнгли ғаш тортди, қовоғини солди. Кенжашга совғага олган, кўзлари бақрайган, жаглари катта очилган ғалати ўйинчоқ қурбақани ошхонанинг деразаси четида унутиб қолдиргани бирдан эсига тушдию дили баттар хуфтон бўлди. Тўғри, унчалар қиммат ўйинчоқ ҳам эмасди, кичкинтойга совгани янаги сафар олса ҳам мумкин эди, яна ўша «Маданият» раймагининг ўзидан. Лекин негадир шу тобда унинг назарида бу ёмон аломат бўлиб кўринди. Кичкинтойга аталган нарсани ҳеч қачон унутиб қолдирилмайди, ҳеч қачон. Унинг эса эсидан чиқибди...

Бундай нарсаларга ишониб ўтирганидан ғаши келди, қандай бўлмасин, хосиятсиз воқеаларнинг олдини олишга унда азму қарор уйғонди.

Бўриларга қандай пистирма қўйиши, лаънати йиртқичларни битта қолдирмай отиб ташлаши, бу яқин орада улардан ном-нишон қолдирмаслиги ҳақида ўйлаганда, қаҳрининг чеки йўқ эди.

Қаердан чиқди ўзи бу фалокат, деб ўйларди у, мана сал бўлмаса ошхонада Бозорбойни ўлдириб қўяй деди, ахир, шу жанжалнинг боши ҳам бўрилар туфайли чиқмадимми.

Бўстон ўйлаган режасини эртага амалга оширмақчи бўлди. Кечаси билан режасини ҳар томонлама пишитиб, пухталаб чиқди. Бош қўшиб бирга яшаётганларидан бери биринчи марта хотинига кўнглига туккан ниятини

очмади. Бўстон Бозорбой билан ўртада жанжалга сабаб бўлган бўрилари бўри болалари тўғрисида гап очишни истамас, довонда Эрназарнинг ҳалокатини эслатадиган нарсаларни ўзидан нари қуварди. Шунинг учун уйда камроқ гапириб, кўпроқ кичкинтойни ўйнатар, Гулимхоннинг саволларига ҳам ҳа-йўқ деб қисқа жавоб қила қоларди. Индамай юрса, хотини бундан ташвишга тушиши, ажабланишини у билар, лекин ўзини бундан бошқача ҳам тутолмасди. Бозорбой билан бўлган жанжал, бошларига дўлдек ёғилган ифлос маломатлар, эртами-кеч, албатта хотинига ҳам етиб келишини у жуда яхши тушунарди. Бироқ барибир ҳозир оғзини чурқ этиб очмас — бадбахт, галамус Бозорбой айтган ифтироларни оғизга олиб такрорлашни хоҳламас, тилга олиб бўлмайдиган жирканч, мағзава гаплар эди улар.

Гулимхон билан турмушлари ҳам осонгина кечгани йўқ, ўртада оғир, таажжуб ишлар ҳам бўлиб ўтди. Бўстон мана шу ҳақда ҳам ўйларди. Улар эр-хотин бўлганларидан бери одамларнинг қанчадан-қанча яширинча кўролмасликлари, очикдан-очик душманчиликларига дуч келмадилар дейсиз, не-не туҳматларни тарқатишмади улар. Бироқ шунга қарамасдан, Бўстон ўз тақдири Эрназардан қолган бева билан қўшилганидан афсусланмас эди. Бўстон усиз қандай яшашини ҳатто тасаввурига келтиролмасди, доим уни ўзининг бир ёнида ҳис қилиб туриши керак эди... Йўқ-йўқ, у бутунлай бошқа бир ҳаёт бўлар эди. Бўстоннинг ҳаёти фақат у билангина ҳаёт, майли, гарчи Гулимхон ундан баъзан ҳақ-ноҳақ норози бўлиб юради, лекин барибир Бўстонга вафодор, энг муҳими ҳам ўзи шу... Аммо бу ҳақда ўзаро ҳеч қачон гаплашмаган эдилар, бу ўзи шундай бўлиши кераклиги уларга равшан эди. Ва мабодо, Бўстондан манави кичкинтой ўғил болача, мана шу тили эндигина чиққан, оёқлари дўмбоқ-дўмбоқ, доим жилмайиб турадиган, кўзлари тип-тиниқ, унинг тиниб-тинчимас тўрва қоқтиси, сиз учун нима, деб сўрасалар, Бўстон тузук-қуруқ жавоб беролмасди. Бунинг учун унга сўз етишмасди. Унинг туйғуси сўзлардан юқорироқ эди.

Зеро, кичкинтойга қараб туриб у Худонинг инояти билан яратилган ўз болалигини кўрарди...

Лекин у дилдан ҳамма нарсани тушунар ва англади, шунинг учун, кечаси хотини билан ўғилчаси ёнида ётаркан, унинг кўнгли жойига тушди, ўзини яхшиликка мойил сезди, ийиди... Ошхонада бўлган ҳангомани сира эслагиси келмасди. У ҳатто, мабодо бўрилар бутун кечаси келиб безовта қилишмаса, пистирма қўймасам ҳам балки бўлар, балки умуман уларни ўлдиришнинг ҳожати йўқдир, деб ўйлади. Бўстонга тинчлик керак эди...

Лекин атай қилгандай ярим кечага яқин бўрилар яна пайдо бўлишди. Яна катта қўра орқасидаги тепа томонда нола кўтариб Акбара ув солди, унга Тошчайнарнинг босиқ дўриллаган овози қўшилди. Яна Кенжаш қўрқиб уйғонди ва ҳиқиллай бошлади. Гулимхон эса уйқу аралаш шу оромсиз турмушни, балога гирифтор бўлгур бўриларни қарғади. Яна Бўстоннинг газаби жўшди, ўрнидан сакраб туриб, бўриларни дунёнинг у чеккасига дегинча қувиб боргиси келди, шунда яна эсига пасткаш ва тубан Бозорбойнинг ҳақоратлари тушди ва шунда унинг қабиҳ бошини шиша билан уриб мажақлаб ташламаганига ўкинди. Ахир, ўша оғир шиша билан бир урса тамом эди-ку. Бозорбойдан ном-нишон қолмасди. Ҳеч пушаймон ҳам қилиб ўтирмасдим, ўйланарди Бўстон, аксинча, одам қиёфасидаги манфур газандани ниҳоят янчиб ташладим деб қувонар, енгил тортармиди... Бўрилар эса авжга миниб увиллашарди...

Милтиқни олиб, жила қурса уларни қўрқитиб қўйиш учун туришга тўғри келди. Йўлига бир-икки марта ўқ узиш ўрнига Бўстон қоронғу кеча қўйнига кетмакет беш мартаба варанглатиб отди. Кейин уйга қайтди, лекин энди уйқуси бутунлай ўчган эди, негалигини ўзи ҳам билмайди, милтиқни тозалашга тушди. У олдинги хонанинг бир бурчагига ўтириб олди-да, «Барс» деган ов милтиғининг устига энгашганча, худди ҳозир шундан зарур иш йўқдай ҳафсала билан тозалай кетди. Милтиқ тозаларкан, бўриларни қандай жазолашини яна бир

уйлаб олди ва тонг оқарар-оқармас ишга киришишни кўнглига тутиб қўйди.

Бу орада милтиқ овозидан чўчиган Акбара билан Тошчайнар кечанинг қолган қисмини ўтказиш учун тоғ дараси томон кетиб боришарди. Бу бадбахт бўриларнинг энди доимий бошпаналари йўқ эди, улар дуч келган ерда тунаб қолишарди. Акбара одатдагидай олдинда борарди. Туллаш олдидан унинг жунлари ўсиб, наमत бўлиб кетган, қоронгуда ғоятда қўрқинчли кўринарди. Унинг кўзлари кўкимтир йилтираб ёнар, тили осилиб тушган, кўрган одам уни қутурган деб ўйларди. Йўқ, болаларидан айрилган бўрининг алами босилай демасди, у жудоликни ҳеч упутолмасди. Болаларим Бўстоннинг кўрасида деган фикр унинг миясига қаттиқ ўрнашиб қолган эди. Бўлмаса қайда улар? Ахир, изма-из қувиб келган кунлари ўша қароқчи шу ерга кириб кўздан ғойиб бўлмадими? Йиртқичнинг ақли ана шундан нарига ўтолмасди. Шунинг учун ҳам бўрилар ўша кунлари ҳамма нарсани кўзлари қонга тўлиб қийратишар, мол-ҳолни дуч келганча бўғизлашарди. Уларни оч қолиб, шундай қилишяпти деб бўлмасди. Улар ҳаётдан, жонларидан тўйган эдилар, бўриларнинг пайига тушган Бўстон мана шуни ҳисобга олган эди.

Эртасига эртаминан Бўстон ўтарни яйловга олиб чиқманглар, ҳар иккала қўш ичида боқинглар, кўпроқ ем-дон беринглар ва шу ердаги суғормадан сувлатинглар, деб буюрди. Ўзи ўтардан йигирмага яқин кўпроқ эгиз туққан қўйларни маърашиб, барашиб юрсинлар деб, қўзилари билан ажратиб олди-да, шу чоғроқ подани овлоқ, йўлсиз адирлар томонга ҳайдаб кетди.

Ёнига ҳеч кимни олмади. Ёлғиз ўзи подани узун таёғи билан ҳайдаб борди. Елкасига кечаси ярақлатиб тозалаган, тўла ўқланган милтигини осиб олди. Шошмасдан, узоқ йўл босди. Қишловдан иложи борича олислаб кетиш керак эди.

Кун илиқ, чинакам баҳор эди. Тоғлар қуёш ҳароратини эмиб, уни ўр-жарларда майин кўклаган ўт-ўланга айлантиради. Мовий осмон бағридан онда-сонда сутдай кўпирган қайнама булут парчалари пором

эркаланиб сузишади. Тургайлар тинимсиз чулдирайди, тошлар оралаб какликлар макиёнини чорлаб, чулгилайди — нақ жаннатнинг ўзи. Фақат истаган пайтда қуюн бошланиши мумкин бўлган уфқни бошдан-оёқ бетлаб ётган баҳайбат қорли тоғ чўққилари ва ваҳший шамол номаълум ёқлардан ҳайдаб келган, қуёш юзини тўсишга тайёр турган қора булутларгина бу жаннат боқий эмаслигидан дарак бериб туради.

Лекин ҳозирча ҳаво айнайдиганга ўхшамасди. Унча катта бўлмаган қўй-қўзилар подаси йўл-йўлакай барашиб, тўхтовсиз бир-бирларини чақирришиб чўпон таёғи кўрсатган ёққа жиларди. Қўзилар дикирлаб сакраб шўхлик қилишар, бирдан оналари томон югургилаб қолишар ва туртиб-туртиб ютоқиб эмиб кетишарди. Лекин Бўстоннинг кечадан бери дили хуфтон эди. У қанча кўп ўйлаган сайин, бўрилардан ҳам, бу ҳангомаларни бошлаб келган беҳосият Бозорбойдан ҳам ёмон аччиқланарди. У Бозорбой билан гиди-биди қилиб ўтирмоқчи эмас, буни ўзига эп кўрмайди, сасимасин десанг — тегма-да, яхшиси. Бўриларни эса йўқотиш, отиб тухумини қуритмасликдан бошқа чора қолмаган эди. Унинг режаси жуда оддийгина эди: маъраб қўзиларини чақирган она қўйларнинг овози албатта бўриларни ўзига тортади, у эса биқиниб пистирмада ўтиради. Бўрилар қўй-қўзиларга ташланишади, агар омади чопса, Бўстон шунда уларни отиб олади. Лекин ҳикматда айтилгандай уйдаги гап кўчага тўғри келмайди. Аслида ҳам шундай бўлиб чиқди...

Кун пешиндан оғгунча йиртқичлар қорасини кўрсатишмади. Бўстон подани холи, атрофдан яхши кўзга ташланадиган ўтлоққа қўйди-да, ўзи бир чеккада сийрак буталар остидаги катта тошлар орасига биқиниб ётди. У яхши мерган эди, болалигидан милтиқ отиб ўрганган, ов қилган, Иссиққўлда неча-неча бўриларни отган эди. Шунинг учун бўриларни отишига кўзи етар, уларни пистирмага туширса, бас эди. Серхавотир она қўйлар тинмай овоз бериб, болаларини чақирришар, бир-бирларини жўрлашар, бироқ вақт ўтиб борар, бўрилардан эса ҳамон дарак йўқ. Ваҳоланки, бошқа пайтлар жондорлар куппа-

кундуз куни хужум қилиб, атрофда ўтлаб юрган подаларни тўс-тўс тўзгитиб, аламларини қўйлардан олардилар.

Офтоб қиздира бошлади. Бута тагида остига пахталигини тўшаб ётган Бўстон бошқа пайт мириқиб мудраб олган бўларди, лекин ҳозир бундай қилолмасди. Бунинг устига ичига чироқ ёқса ёримасди: Эрназарнинг ўлишида уни айблашаётганига сира чидай олмасди. Унинг ганимлари Қўчқорбоев ҳам, Бозорбой ҳам тил топишган, уларнинг ҳар бири ўзича бичиб-тўқиб, уни айблар, боши берк кучага киритиб қўймоқчи бўларди. Ҳаёт нега шундай қурилган, у ҳеч тушунолмасди: турли-туман одамлар нимага, нима сабабдан уни ёмон кўришаркин? Бунинг устига манови қашқирларни айтмайсизми, одамнинг жонини суғуриб оламан деб туришибди. Уйда ҳам шундан тинчлик йўқ. Хотинига Бозорбой билан ўрталарида қочган гапнинг хабари етиб борса, ҳали ҳаммаси ҳолва бўлиб қолмасайди. Бозорбой уни ҳам, хотинини ҳам оғзидан боди кириб, шоди чиқиб бўралаб сўкаётганда, анча одамлар томошабин бўлиб туришган эди. Улар ичида кўзингни ўяман деб тургани қанча...

Бўрилардан ҳануз дарак йўқ, Бўстон тоқатсизлана бошлади. Шунга қарамасдан, кўз-қулоқ бўлиб ётар, атрофни сергак кузатарди. Йиртқичларни қанча тез пайқаса, шунча яхши, улар қўйларга ташланар-ташланмас мўлжалга олиб отади. Бўрилар келадиган пайтни бой бермай дарров пайқаш осон эмас: хонаки қўйларнинг кўзи яхши ўтмайди, сезги, фаросати ҳам ўтмасроқ бўлади, ўз оти билан қўйдан ювошроқ жонивор йўқ. Бўрининг энг қулай ўлжаси ҳам қўй. Уларни йиртқичдан фақат одам сақлайди, шунинг учун доим бўрилар билан одамлар тўқнашадилар. Бу сафар ҳам шундай бўлди...

Беғам қўйлар бу гал ҳам хатарни сезмай қолдилар. Улар бемалол ўтлаб юришар, фақат кўзилари барашганда бошларини кўтариб қарашар, дам-бадам уларга эмчакларини тутишар, шундан бошқа ташвишлари йўқ эди. Хавфни ёлғиз Бўстон сизди...

Шу атрофдан пар-пар учиб-қўниб юрган бир жуфт ола қанот тоғ загизғони қулоқни батанг қилиб шақил-

лаб, у ердан-бу ерга тинмай учиб ўта бошлади. Бўстон сергак тортди. Тепкини кўтарди. Лекин бошини чиқармай, янада яхшилаб биқиниб олди. Ишни пухта қилмаса бўлмайди. Бир неча қўй кетса-кетсинки, лекин йиртқичларни шамғалат қилиб, албатта очиқ жойга олиб чиқиш керак. Аммо бўрилар балки хатарни пайқашгандир, ажабмас, уларга зағизгонлар хабар етказган бўлса, ҳайтовур, улар бир жойда чағиллашни бас қилиб, энди Бўстон бекинган ерга келиб, сурбетларча шақиллай кетишди. Ваҳоланки, Бўстон уларнинг диққатини тортмай, қимир этмай бута остида пусиб ётарди. Ҳар қалай, бўрилар бирдан ҳужум қилишмади. Маълум бўлишича, улар икки ёққа бўлинишган экан. Акбара катта харсанглар оралаб, ўтлоқнинг нариги чеккасидан, Тошчайнар эса, бу томондан биқиниб, пусиб келишмоқда эди (сал кейин маълум бўлдики, Тошчайнар Бўстон милтиғи билан пистирмада ётган ердан андак нарида судралиб келаётган экан).

Лекин буларнинг бари бирдан маълум бўлгани йўқ.

Бўстон бўриларнинг келишини кутиб, ҳушёр тортиб теваракни кузатар, лекин йиртқичларнинг қайси томондан пайдо бўлишига сира ақли етмасди. Атроф осойишта, жим-жит, қўйлар бамайлихотир ўт чимдир, қўзилар чопишиб, ўйноқлашар, зағизгонлар шақиллашдан тўхтаган, фақат нарироқда тоғдан тушиб келаётган жилга шалдирар, бутазорларда қушлар сайрашарди. Бўстон кутавериш толиққан эди, аммо шу пайт бирдан тошлар оралаб бўздек соя лип этиб ўтди, қўйлар ўзларини шатирлаб бир томонга отишди ва ненидир хавотирли кутиб серрайиб қолишди. Бўстоннинг асаблари таранг тортилди. Бўрилар одам қаерда яширинганлигини билиш учун подани ҳуркитган эдилар. Бундай пайтда ҳар қандай чўпон бақириб, қий-чув кўтариб, қўйлар олдига югуради. Бу Бўстонга маълум эди. Лекин ҳозир унинг мўлжали бошқа эди, шунинг учун ётган жойидан қимирламади. Шунда харсангтошлар оралаб бўз соя лип-лип ўтди ва анграйиб турган жони ҳалак қўйларга ташланди. Қўйларга сакраб ҳамла қилган Акбара эди.

Бўстон милтиқни ростлаб бўрини мўлжал олди-да, энди тепкини босаман деган эди, орқа томонида нимадир шитирлаб кетди ва у беихтиёр ўтирилиб қаради. Шу заҳоти ҳатто мўлжалга ҳам олиб ўтирмай ўзи томон отилиб келаётган ҳайбатли йиртқичга қараб ўқ узди. Ҳаммаси кўз очиб-юмгунча бўлиб ўтди. Тошчайнар осмонга сакраган чоғда ўққа дучор бўлди. Лекин у дарҳол ерга қулагани йўқ. У кўзларини қаҳрли олай-тириб, сўйлоқ тишлари ириллаб очилиб, тирноқлари ўткир панжаларини ваҳшиёна олдинга чўзганча, Бўстон томонга забт билан учиб борди ва ундан нақ бир одим нарига гурсиллаб қулади. Бўстон дарҳол милтиқни бошқа томонга тўғрилади, лекин фўрсат ўтган эди — Акбара тўнтариб ташлаган қўйни қўйиб, ўзини тошлар орасига урди. Бўстон милтиқни шай тутиб, бўри ортидан югурди, ҳали отиб улгуриш мумкин деб ўйлади, лекин Акбара жилгадан сакраб ўтиб кетганлигини кўз қиридагина кўриб қолди. Ўқ узди, лекин ўқи зое кетди...

Бўстон нафасини ростлади, атрофига хафагезак назар ташлади. Азбаройи зуриққанидан ранги оқариб кетган, оғир-оғир ҳансираб нафас оларди. Асосий мақсадга етолмади — Акбара қўлдан чиқди. Иш энди янада чигаллашди — уни дуч келтириш ва отиш осон кўчмайди: бўри энди этагини тутқизмайди. Э, хайрият-э, деб ўйлади Бўстон, агар Тошчайнарга вақтида қарамаса ва ўқи ҳам мўлжалга тегмаса борми, ана унда баттар чатоқ бўларди. Рўй берган воқеани мулоҳаза қилиб кўраркан, Бўстон шу нарсага амин бўлдики, йиртқичлар подага яқинлашиб келган маҳалда хавф борлигини сезиб қолганлар-да, икковлари икки томонга ажралганлар. Тошчайнар милтиқли одам пистирмадан беҳабар Акбарани мўлжалга олганини кўргач, ўйлаб ўтирмай ёвга ташланган...

Қўрқиб ҳар томонга қочган қўйларни йиғиб келгач, Бўстон ўққа учган бўрини кўргани борди. Тошчайнар сарғайиб кетган улкан қозик тишларини йириб, ёнига ағдарилганча ётарди, унинг кўзлари шишадай қотиб қолган эди. Бўстон Тошчайнарнинг бошини ушлаб кўрди.

Бош ҳам ўзи отнинг калласидай келар, йиртқич уни қандай кўтариб юрганига ақл ҳайрон эди. Панжаларичи? Бўстон унинг дастпанжаларини кўтариб, салмоқлаб кўрди, ва беихтиёр қойил деб юборди: қанчалар залворли ва қудратли эди бу панжалар. Қанча йўлларни ўтган улар, қанча жониворларни қийратган улар!

Бир зум иккиланиб тургач, Бўстон унинг терисини шилиб олмасликка қарор қилди. Садқани сар, гап терисидами. Боз устига унинг жуфти тирик қолди, ҳали хурсандчилик қилишга эрта.

Бўстон яна бирпас хаёлга толиб турди. Кейин бўри қорнини ёриб ташлаган қўйни елкасига ортди-да, подани орқага қайтарди.

Кечроқ бу ерга белкурак ва занг кўтариб қайтиб келди. Кун ботгунча Тошчайнарнинг ўлигини кўмиш учун чуқур қазиди. Тошлоқ жой эмасми, анча уринди. Баъзан Бўстон ишдан тўхтаб теварагига жим назар ташларди, баногоҳ бўри келиб қолмасмикин, дерди. Нишонга бехато урувчи Бўстоннинг милтиги ёнгинасида шай турарди, қўл узатса кифоя эди...

Аммо Акбара тун ярмидан оғганда келди... Янги қазилган ер олдида чўзилди, то азонгача шу ерда қолди, қуёшнинг илк нурлари тўкилганда, у гойиб бўлди...

VI

Баҳор кунлари ўтиб, ёз яқинлашмоқда эди. Чорвадорлар ёзги яйловларга кўчадиган пайт келди. Тоғ ёнларида қишлаган қўйбоқарлар тоғ ичкарисидаги водий ва дараларга — янги тоғ ўтлоқларига кўчишар, бу ерлардан аста-секин доvonларга ёвуқлаб боришарди. Қирдалада қишлаганлар эса ҳали мол-ҳол ораламаган, сақлаб қўйилган ўтлоқларга чиқишарди. Чўпоннинг иши қайнаган палла: мол ҳайдайди, кўч-кўронини ташийди ва ҳаммасидан оғирроғи, қўйларнинг жунини қирқади; буларнинг ҳаммаси қўшилиб, бош қашигани қўл тегмай қолади. Бунинг устига ҳар ким ёзги манзилга тезроқ чиқиб кета қолсам, дейди, серўтлоқ ерларга жойлашсам,

дейди. Хуллас, иш деган қизиб ётади... Ҳар кимнинг ташвиши ўзига етиб ортади...

Ҳамма ҳамма билан, лекин ёлғиз Акбарагина дунёдан ноумид эди. Атрофда қайнаган ҳаётнинг фақат унгагина дахли йўқ эди. Одамлар ҳам энди уни унутган эдилар: Тошчайнар ўлгандан сўнг Акбара қорасини кўрсатмас, ҳатто Бўстоннинг қишловида ҳам тунлари ув тортмасди.

Оғир, чорасиз дард Акбарани эзарди. У бўшашиб, эринчоқ, лоқайд бўлиб қолди. Дуч келган майда-чуйда дарранда-паррандаларни овлаб юрди. Кўп маҳал вақтини кўздан йироқ овлоқ масканларда маъюс ўтказарди. Тоғлардан минг-минглаб қўй-қўзилар пода-пода бўлиб ўтиб борарди. Ана шу тўполон, шовқин-сурон ичида битта-яримта адашган-улоққан қўй-қўзини ўмариб кетишдан осони йўқ эди. Лекин Акбара булар билан иши бўлмас, барига бепарво эди.

Акбара учун дунё ўз қимматини йўқотиб қўйди. Унга ўтган умри ҳақида хотираларгина қолган эди. Акбара калласини дастпанжаларига қўйиб куни бўйи Мўйинқум чўлларида, Алдаш дала-тузларида, бу ерда, Иссиқкўл бўйларида кечирган қувонч ва қайғуларга тўлган кунларини эсларди. Унинг кўз ўнгидан Тошчайнар билан бирга ўтказган кунлари кунма-кун, ойма-ой, соат-басоат ўтар, ва ҳар сафар Акбара ҳасратини аламли жонига сиғдиролмай ўрнидан туриб кетар, атрофларда шўридаҳол санғир, сўнг яна қайғули қартайган бошини панжаларига ташлаб ерга чўзилар, яна болалари эсига тушарди. Дам яқинда ўтирлаб кетишган тўрт боласини, дам Мўйинқум қирғинида ҳалок бўлганларини, дам Алдаш бўйида қамишзорда ёниб кетганларини хотирларди. Лекин ҳаммадан ҳам кўпроқ у ўзининг Тошчайнари — алп келбат, садоқатли эркагини эсга оларди. Гоҳо нашазор ичра учратган ўша галати тайлоқ киши ёдига тушарди. Кўз ўнгига унинг болалари билан яланғоч, ҳимоясиз ҳолда ўйнашмоқчи бўлгани келарди. Акбара кекиртагини узиб ташлаш учун унга ҳамла қилганда, азбаройи кўрқиб кетганидан бошини қўллари билан чангаллаганча, ерга чўккалаб қолган, сўнг

шилингпоча булиб тирақайлаб қочган эди... Кейин уни киш бошланганда Мўйинқумда тонг қоронғусида саксовулга осилган ҳолда учратишди. Ўшанда унинг таниш юзига тикилиб-тикилиб, термулиб-термулиб қаради, сўнг у қовоқларини сал-палгина кўтарди, унга оҳиста нимадир деб шивирлади ва жим бўлди...

Эндиликда ўтган ҳаёт унга туш, такрорланмас туш каби туюларди. Лекин шуларнинг барига басма-бас ҳали умид ўлмаган эди, умид Акбаранинг юрагида яшарди — гоҳо-гоҳо назарида охирги жигарпораси ҳали албатта топиладигандай эди. Шунинг учун ҳам, Акбара кечалари Бўстон қўраси атрофларида ўгринча изғир, лекин эҳди ёқасини чок этиб, юракларга ваҳима солиб увламас, фақат узоқдан туриб қулоғи динг тингларди: шояд шамол бўйига бўй қўшилиб қолган бултуруқларининг акиллаганларини олиб келса, шояд, уларнинг таниш ва не фароғатли бўй-исларини димоғига уфурса... Ў, шундай мўъжиза рўй бера қўйсайди! Акбара ҳеч нарсага қарамасди, на одамлар ва на итлардан қўрқиб ўтирмасди, ўзини лазиз болалари сари отарди, уларни асоратдан халос этарди, қанот-қуйруқ чиқариб бу ерлардан йироқ-йироқларга, ўзга диёрларга бошлаб кетарди, бўриларга хос ҳур ва қийин-қаттиқ ҳаёт кечирарди. Бўриларга ўзга не керак...

Шу кунлари Бўстоннинг югур-югури кўпайиб кетди. Кўчиш ташвишлари етмагандай бунга яна қандайдир аҳмоқона идора ишлари ҳам қўшилди. Қўчқорбоев ҳар қалай пўписа қилгандай юқори ташкилотларга Бўстон Ўркунчиев устидан шикоят ёзиб жўнатди ва у ердан ким ҳақ, ким ноҳақ аниқлаш учун комиссия юборилди, лекин комиссия бир фикрга келолмади. Комиссиянинг айрим аъзолари чўпон Бўстон Ўркунчиевни партиядан ўчириш керак, чунки у парторг шахсиятига тегиб, уни ҳақорат қилган ва шунинг баробарида партиянинг ўзига маънавий зиён етказган деса, бошқа аъзолар бундай қилишнинг ҳожати йўқ, чунки чўпон Бўстон Ўркунчиев иш юзасидан гапирган ва унинг танқидидан мақсад меҳнат унумдорлигини кўтариш бўлган, дерди. Комиссияга Бозорбой

Нуйгутовни ҳам чақиринди. Ундан Бўстон Ўркунчиев инига қайтаришини талаб қилган бўри болалари ҳақида ёзма равишда тушунтириш олишди... Хуллас, ҳамма қоидаларга риоя қилинган қоғозбозлик бошланди...

Кейинги икки марта чақирганларида Бўстон бормади. Сурувни тоғларга ҳайдашим, хонадоним билан ёзги яйловга кўчишим керак, вақт зиқ, шунинг учун менсиз ўзларингиз ҳал қилаверинглар, мен комиссия лозим топса, ҳар қандай жазога розиман, деб айттириб юборди. Бўстоннинг бундай хатти-ҳаракати Қўчқорбоевга гоятда қўл келиб, хурсанд бўлди.

Лекин чўпоннинг шундан ўзга чораси ҳам йўқ эди. Ёзги яйловларга кўчиш бошланган, бунақа пайтда Бўстон ишни орқага суриш, кечикишга сира йўл қўймасди. Кейинги йилларда сурувни бир кун олдин йўлга ҳайдашар, кейин то машина ўтиб борадиган жойларгача хонадонларнинг ёзлик кўч-кўронларини ташиб элтишар, ундан у ёғига ота-боболар усулида юкларни от-эшакларга ортиб жўнар эдилар. Ҳатто шу нарсанинг ўзи ҳам сурувни кўчиришни бир томондан енгиллаштирса, иккинчи томондан тезлаштиради. Мана, Бўстон ҳам сурувни аввал ёзлик манзилга етказиб борди, ўтарда ўз ёрдамчиларини қолдириб кетди, сўнг кечаси йўл юриб орқасига қайтди, эртасига кўч-кўронларини машинага ортиб, бутун хонадон бир бўлиб, то куз тушгунча тоғларга чиқиб кетишлари керак эди.

Охири ўша кун келди...

Лекин шундан бир кун бурун кечаси Акбара эски уясига қайтиб борди. Тошчайнар ҳалок бўлгандан бери биринчи марта бу ерга келиши эди. Сўққабош бўри қоя тагидаги инига йўламас эди — унинг ҳувиллаб ётгани, ўзини у ерда ҳеч ким кутмаслигини биларди. Шунга қарамасдан, кунларнинг бирида афтода бўри таниш йўллар, чангалзор оралари, камарлардан ўтгиси келди, қадрдон жойларини соғинди — баногоҳ у ерда болалари келиб, уни орзиқиб кутаётган бўлсалар-чи. У ич-ичидан хуруж қилиб келган васвасани енголмади, рўё ортидан чопди.

Акбара йўл танламай, сув кечиб, тош босиб, ёзги яйловларда ёнган тунги гулханлар, баджаҳл итлар яқинидан телбараб югурар, унинг ортидан милтиқ товушлари варангларди...

У осмонда юксалган ой шуъласига кўмилган тоғларда эс-ҳушини йўқотиб, якка-ёлғиз чопарди... Атрофини янги ўт-ўлан ва зирк ниҳоллари чирмаган, таниб бўлмас ҳолга келган уясигача етиб боргач, у сағир ва не замонлардан бери унутилган уясига юрак бетлаб киролмади... Лекин орқага қайтиш, ўзини енгитиш учун ҳам мажол қолмаган эди... Шунда Акбара яна қашқирлар илоҳаси Бўри Онага нола қилди, акиллаб, увлаб, узоқ йиглади, бадбахт толедан тўхтовсиз арз этди, илоҳадан ўзини ойга олиб кетишни, одамлар йўқ ерга элтишини ёлвориб сўради.

Бўстон ўша кеча йўлда эди. Сурувни ёзлик манзилга етказиб боргач, орқага қайтмоқда эди. Албатта кечани ўша ерда ўтказиб, эрталаб қайтаверса ҳам буларди. Лекин унда қўшга кечки пайт етиб келардию кун бўйи кутиб, сўнг кўчларни юклаб сурув кетидан йўлга тушишига тўғри келарди. Бунча вақтни йўқотишни у ҳеч истамас эди. Устига-устак, қўрада ёш боласи билан Гулимхон ва яна бошқа бир оиладан бўлак ҳеч ким қолмаган, улар ёзлик яйловларга кўчиш учун тайёр бўлиб ўтирар эдилар, эркаклар бари пода ҳайдаб кетишган эди.

Бўстон ўша кеча мана шунинг учун ҳам жадал орқага қайтмоқда эди. Не бахтки, Дўнкўлик ҳам одатдагидай шаҳдам, шеркелбат йўртиб борарди. Унинг юришига одамнинг завқи келарди. Чаққон от-да, бу Дўнкўлик. Олтин тусли зотдор Дон отининг ёллари ҳамда қулоқлари ойнанинг нурида товланар, бақувват тўшларида тун чоғи сув жилвалангандай пайлари ялтираб ўйнарди. Ҳаво иссиқ ҳам эмас, совуқ ҳам, мўътадил. Ўт-ўланлар ҳиди гуркирайди. Бўстон милтигини ҳар эҳтимолга қарши елкасига осиб олган — тоғда кечаси нималар бўлмайди. Уйга боргач, Бўстон милтиқни қозиққа илади ва бешала ўқи бўшатилмаган кўйи шу ерда осиглиқ туради.

Бўстон қўшга тонг азонда, соат бешларда етиб боришни мўлжаллаган, чамаси, ҳисобдан адашмаган эди.

Шу кеча у хотини билан фарзандига қанчалик қаттиқ боғланганлигига аниқ ишонч ҳосил қилди: бир кун ўтар-ўтмас уларни соғиниб қолди ва мана энди шитоб билан уй томон еларди. Йўлда ҳаммадан кўра ҳам, ишқилиб, Акбара яна кўра атрофида изғиб, Гулимхон билан Кенжашнинг ўтакасини ёриб, қўрқинчли увиллаб юрма-син-да, деб хавотир оларди. Тошчайнар ўлгандан сўнг Акбара кўринмай кетган — ҳар нечук овози чиқмай қолди-ку, деб Бўстон ўзига-ўзи таскин берарди.

Ўша кеча Бўстон бекор хавотирланган эди.

Ўша кеча Акбара Бошат дарасида эски кўналғаси олдида Бўри Онага арз-шикоят қиларди. Мабодо, Акбара Бўстонларнинг кўраси атрофида пайдо бўлганда ҳам, у ҳеч кимни қўрқитиб, безовта қилмасди — Тошчайнарнинг ҳалокатидан сўнг, у одамлар манзилгоҳидан келаётган товушларга ҳасрат билан кулоқ соларди, холос...

Ва охири ўша кун келди...

Ўша куни эрталаб Бўстон уйқудан кўзини очганда, қуёш азот чиққан эди. У тонг қоронғусида қўшга етиб келиб, тўрт соатлар чамаси ухлаган эди. Эрталаб Гулимхон отасини безовта қилмасин деб, Кенжашни қанча ушламасин, кўчиш ташвишлари билан овора бўлиб кетиб, кичкинтойни андак кўздан қочириб қўйди. Болакай алланималарнидир чулдираб, ҳадеб отасининг юзларини силаб, шапатилай бошлади. Бўстон кўзини очди, кулиб кичкинани бағрига босди, бутун жисми-жони унга ажиб бир меҳр-муҳаббат билан тўлқинланди. Унинг пуштикамаридан дунёга келган кичкина соғлом, ҳаракатчан бўлиб ўсаётган, ҳали икки-ни тўлдирмаган эса-да, зийраклиги, ота-онасини севиши, юзи, сумбати, қилиқлари қуйиб қўйгандай ўзига ўхшаши, фақат қора олхўридай порлаган кўзларигина онасини эслатиб туриши билан беҳад қувонч бағишларди. Бир сўз билан айтганда, боламисан бола эди ва унга қараб туриб, Бўстон шундай ажойиб ўғилчаси борлигидан гурурланарди.

— Нима дейсан, ўғлим? Ўрнимдан турайми? Қани, қўлимдан тортиб юбор-чи? Торт, торт, ана, баракалла!

Уху, полвон-эй! Ана энди қани, қани, отасининг буйнидан бир ачомласин-чи, оҳ-оҳ!

Гулимхон бу орада унни қовуриб, сут ва туз солиб қуюқ, қалмоқчой ҳозирлади. Қалмоқчой эрининг жону тани эди. Ўтарларгина эмас, ҳатто итлар ҳам узоқ тоғларга чиқиб кетган, Ўркунчиевлар хонадони жилла қурса, шу тобда бемалол, хотиржам ўтириб чой ичсалар мумкин эди. Куплар чўпон хонадонига бу фароғат камдан-кам пайтлар муяссар бўлишини яхши билмайдилар. Чорвага йил бўйи кеча-кундуз тинмай кўз-қулоқ бўлиб туриш керак, агар сурувни минг бош деб ҳисобласак, кўзиси билан бир ярим минг деяверинг, мана бунақа ўтириб чой ичишга қўл тегадими. Чўпон хонадонлари буни фақат орзу қиладилар. Улар кўчиш олди-дан бамайлихотир ўтириб чой ичишарди. Сўнг ёз бўйи тоғларга чиқиб кетишади. Машина пешинга етиб келадиган эди. Ўшангача ҳаммасини йиғиштириб, саранжом-саришта қилиб қўйишлари керак.

— Вой, ҳеч кўзимга ишонмайман, — дерди нуқул Гулимхон, — қандай яхши, жонинг роҳат қилади, тинчликни қаранг! Сизни билмайману мен ҳеч кетгим келмаяпти. Келинг, уйда қола қолайлик. Кенжашжон, отангга айт, ҳеч ёққа бормайлик.

Кенжашжон нималарнидир бидирлар, дам отаси, дам онасининг тиззасига чиқар. Бўстон эса кўнгилчанлик билан хотинининг гапини маъқулларди:

— Шундайми? Майли, нима қипти, ёз бўйи бу ерда яшасак?

— Хўп, айтдингиз-да, — куларди Гулимхон, — икки кун ўтмай сурув қайдасан деб, ҳайё-ҳайт жўнаб қолардингиз, кейин сизга Дўнкуликда қувиб ҳам етиб бўлмасди!

— Рост, Дўнкуликни миниб ҳам етолмайсан! — тасдиқларди ийиб кетган Бўстон ва сўнг дикрайган мўйлабини силаб қўярди. Бу унинг кўнгли тўлганлигини билдирарди.

Улар хонтахта атрофида ерда ўтириб шундай нонушта қилишар, болакай атрофларида гирдикапалак бўлиб юрарди. Ота-онаси унга овқат едирмоқчи бўлиб уринишар, лекин

болакай бутун шўхликни авжига чиқарган, ўйнар, чопар, тинчлик бермасди. Ҳеч жойда ўтиришни, овқат ейишни истамасди. Эшикни ҳаво дим бўлиб кетмасин деб, ланг очик қўйишган, шунинг учун Кенжаш дам сайин ташқарига югуриб чиқар, галдираб ҳовли айланар, она товук атрофида пилдирашиб юрган кичкина, ҳурпайган жўжаларни томоша қиларди. Бу қоровул Қудурматнинг товуги эди. Қудурматнинг ўзи яйловга чиқиб кетган, унинг хотини Асилгул Ўркунчиевлар билан бирга машинада борадиган эди. Асилгул боя уларникига кириб чиққан, юкларни йиғиштириб қўйдим, товукни жўжалари билан саватга солсам бас, буни машина келганда қилсам ҳам бўлар, ҳозир кирларимни ювиб, қуритиб олай, деган эди.

Ўша куни эрталаб шундай ўтмоқда эди. Қуёш кўтарилиб, тузуккина қиздира бошлади. Ҳамма ўз иши билан овора. Бўстон хотини билан юклар, тугун, бўхчаларни боғларди. Асилгул кир ювар, ора-чора унинг ташқарига мағзава тўккани эшитиларди. Кичкинтой Кенжаш эса ўз ҳолига ўйнаб юрар, дам уйга чопиб кирар, дам чопиб чиқар, жўжалар атрофида ўралашарди.

Бу орада меҳрибон курк товук жўжаларни ҳовлининг нариги чеккасига ер титгани бошлаб кетди. Кичкинтой жўжалар орқасидан дўмбиллаб чопди, шу тариқа улар саройнинг баланд девори орқасига ўтиб қолдилар. Бу ерда қариқизлар ва отқулоқлар ўсиб ётар, ёз бўлгани учун осойишта, жим-жит эди. Жўжалар чип-чип қилиб, гўнг титишар, Кенжаш эса тинмай жўжалар билан гаплашар, қиқирлаб кулар, уларни ушлаб, кафти билан силамоқчи бўларди. Она товук Кенжашдан чўчимас, бироқ бу ерда бирдан сассиз қадам ташлаб жуда катта кулранг ит пайдо бўлгач, товук хавотирга тушиб, хавфсираб қақағлай бошлади ва жўжаларини балодан нарига олиб кетишни маъқул кўрди. Кўзлари ажойиб кўм-кўк, каттакон бўз итдан Кенжаш сира ҳам тап тортгани йўқ. У кичкинага думини дўстона ликиллатиб муштипар боқарди. Бу Акбара эди. У анчадан бери қишлоқ-қўра атрофида изғиб юрган эди.

Ўтган кечадан эътиборан ҳовлилар бўшаб, ҳувиллаб қолган, на одамлар ва на итларнинг овозлари эшитилар, ана шунинг учун ҳам Акбара одамлар қароргоҳига бунчалар яқин келишга ботинган эди. Кўксида ўлмаган оналик соғинч, армони билан, ўлмаган умид билан у гоятда эҳтиёткорона барча кўтонлар, саройларни айланиб чиққан, ҳеч қайда йўқотган бултуруқларидан ном-нишон топмаган ва шунда боши оғиб одам манзилига жуда яқин келиб қолган эди. Шундай қилиб Акбара кичкинтойимиз ёнида турарди. Ҳеч англаб бўлмайдикки, у бу бола эканлигини қайдан билди? Одам сиёқи демаса, у ўз болаларининг баайни ўзгинаси. Болакай ушбу каттакон яхши итнинг бошини силамоқчи бўлиб, қўлини чўзганда, Акбаранинг аламдан ўртанган юраги патирлаб кетди. У болакай олдига келиб, унинг юзини ялади. Кичкина унинг эркалашидан хурсанд бўлиб, қиқир-қиқир кулди-да, бўрининг бўйнидан қучди. Ана шунда Акбара тамомила ийиб кетди, бола оёғи тагига чўзилди у билан ўйнаша бошлади — унга жудаям эмдиргиси келди, лекин болакай эмиш ўрнига унинг устига миниб олди. Кейин сакраб тушиб орқасидан эргаштириб чақиришга тушди: «Юр! юр!» — деб қичқирарди у қиқирлаб маза қилиб кулганча. Аммо Акбара нари қадам ташлашга юрак бетламас, у ёқда одамлар бор эди. Бўри ўрнидан қимирламай маъюс кўзлари билан болага термулиб ётар, шунда бола яна орқасига қайтиб, унинг бошини силаб-силаб қўяр, Акбара эса уни ялаб-юлқар, бу болага бениҳоя хуш ёқарди. Бўри юрагида йиғилиб қолган барча меҳрини унга тўкиб солмоқчи, унинг бола ҳидларини кўксини тўлдириб-тўлдириб искамоқда эди. Бу бола менинг қоя тагидаги уямда яшаса, қандай соз бўларди-я, деган ўй ўтди бўри калласидан. Шунда бўри боланинг нозик бўйнини тирнаб қўймаслик учун оҳиста унинг камзули ёқасидан тишлади-да, кескин бир ҳаракат билан ёли устига отди — бўрилар пода ичидан қўзиларни шундай йўл билан олиб қочадилар.

Болакай худди яраланган қуён каби қисқа чинқирди. Саройга кир ёяман деб келаётган Асилгул Кенжашнинг бақирганини эшитиб, шошилиб, бур-

чакка ўтиб қаради ва шу заҳоти Бўстоннинг эшигига югурди.

— Бўри! Бўри болани олиб қочди! Тезроқ, тезроқ!

Бўстон эс-ҳушини йўқотиб, девордан милтиқни юлқиб олди ва Гулимхоннинг орқасидан уйдан чопиб чиқди.

— Ана! Ана! Ана, Кенжаш! Ана, бўри олиб кетяпти! — деб фарёд соларди Асилгул бошини қўллари билан чангаллаб.

Энди Бўстон ҳам бурини кўрди — у бақириб йиглаётган болани бўйнига ортганча лўкиллаб кетиб борарди.

— Тўхта! Тўхта, Акбара! Тўхта деяпман! — бор овози билан бўкирди Бўстон ва бўри ортидан қувиб кетди.

Акбара қочди. Бўстон унинг изидан милтиқ кўтарганча чопар ва гайритабийй товуш билан ўкирарди:

— Тўхта, Акбара! Ўғлимга тегма! Сенга ҳеч қачон ёмонлик қилмайман! Болани қўй, тегма унга! Акбара! Қулоқ солсанг-чи, Акбара!

Бўри унинг сўзларига мутлақо тушунмаслигини шу тобда у унутганди. Бақириб-чақириб қувиш баттар кўрқитиб юборган бўри энди тезроқ қочишга тушди.

Бўстон эса жавраганча-жавраб уни қувишдан тўхтамасди.

— Акбара! Ўғлимга тегма, Акбара! — деб ёлворарди у.

Ундан сал орқароқда Гулимхон билан Асилгул дод солиб югуришарди.

— Отинг! Тезроқ отинг! — деб қичқирди Гулимхон бола кўтариб кетаётган бурини Бўстон отолмаслигини унутиб.

Қичқириқ, қув-қув бўрининг қонини жўштирди, унда бўри ваҳшати уйғонди, у ўлжасини қўлдан чиқармасликка қарор қилди. Болакайнинг ёқасидан маҳкам тишлаганча, бўри шиддат билан тоғларга қочиб тобора узоқлашиб борарди, орқасидан милтиқ отилиб, ўқ боши устидан чийиллаб ўтганда ҳам ўлжасини ташламади. Болакай дод солиб чинқирар, отаси, онасини чақирарди. Бўстон бурини нима билан кўрқитишни билмай яна осмонга ўқ узди, лекин бўри бу сафар ҳам кўрқмади.

Акбара тошлоқ тепалар сари жадал югурар, у ерга етиб олса, бас, бирпасда изни чалкаштириб, кўздан гойиб бўлишини ўзи биларди. Бўстоннинг юраги орқасига тортиб кетди: қандай қилса болани қутқариш мумкин? Нима қилсин? Бу даҳшатли офат қайдан чиқди? Қайси гуноҳи учун?

— Болани ташла, Акбара! Ташла, ташла дейман, тегма боламизга! — ҳансираган от каби оғир-оғир нафас олиб, ҳирқираб дерди Бўстон. У бўрига илтижо қиларди.

Бўстон учинчи марта осмонга ўқ узди, ўқ яна ваҳшийнинг боши устидан визиллаб учди. Тошлоқ тепаунгирлар яқин қолди. Ўқдонда иккита ўқ қолди. Яна бир сониядан сўнг ҳаммаси қўлдан кетишини сезиб, Бўстон бўрини отишга қарор қилди. Чопиб кетаркан, дарҳол тиззалаб ўтирди ва мўлжал ола бошлади, бўрининг оёқларини мўлжаллади, лекин ҳеч мўлжал ололмасди, кўкраги ҳарс-ҳарс кўтарилиб тушар, қўли қалтирар, унга бўйсунмасди. У бутун кучи, иродасини йиғди, кўзини титраб турган милдан узмасди, бўри худди асов тўлқинлар узра сузиб кетаётгандек эди, шунда у тепкини босди. Тегмади. Ўқ бўри ёнидан тупроқни тўзғитиб учди. Бўстон милтиқни қайтадан ўқлади, охирги ўқ қолди. Яна мўлжал олди, энди у ўқ овозини эшитмади, фақат бўри бир сакраб ёнига ўмбалоқ ошиб тушди.

Милтиқни елкасига осганча, Бўстон худди туш кўраётгандай йиқилган бўри сари чопиб кетди. Назарида оёғи ерга ёпишиб қолгандай, ҳеч чопиб етиб бўлмайдигандай, худди бўм-бўш ҳувилдоқда сузиб кетаётгандай эди...

Ҳаво бирдан совиб кетган каби у зум ичида муздай бўлиб қолди, ва бир алфозда йиқилган бўри устига етиб келди. Унинг қадди бирдан етти букилди, гунг фарёд кўтариб ўзидан-ўзи чайқала бошлади. Акбара ҳали тирик эди. Унинг ёнгинасида кўкрагини ўқ тешиб ўтган бола ўлиб ётарди...

Гунг эди дунё, гунгсираб ётарди. Дунё гойиб бўлди, унинг ўрнида фақат олов вошиллаган зулумот қолди. Бўстон кўзларига ишонмай букчайди ва ердан қонга беланган ўглини кўтарди ва бағрига босганча орқасига

тисарилди, шунда у нима учундир жон бераётган бўрининг кўзлари кўк эканлигига ажабланди. Сўнг орқасига ўтирилиб гам-аламдан тилини йўқотиб, ҳалослаб келаётган хотинларга қараб юрди.

Назарида хотинининг бўйи осмон қадар чўзилиб кетгандай туюлди. Мана, унга томон бўйи кўкка қадар чўзилган, ҳайҳотдай юзи онтарилган, ҳайҳотдай қўллари буралиб унга узалган хотин чўзила келмоқда.

Бўстон ўзи ўлдириб қўйган кичкинтойни қучоғига босганча худди кўзи кўр бўлгандай қадам ташларди. Унинг орқасидан нола кўтариб, уввос солиб, Гулимхон судралар, унинг қўлтиғидан вой-войлаган Асилгул тутган эди.

Аламдан кар бўлиб қолган Бўстон ҳеч нарсани эшитмади. Лекин бирдан худди қудратли шаршара юксақдан отилиб тушгандай қулоғи шангиллаб очилди ва дунё шовқинга тўлди, у нима бўлганлигини тушунди ва кўзларини осмонга тикиб, даҳшат билан бақирди:

— Нимага, нимага ахир менга бу жазо?

Уйда у кичкинанинги жасадини кўчишга тайёрлаб қўйишган каравотчасига ётқизди. Шунда Гулимхон жасад пойига тиз чўқди ва худди Акбара тунлари ув тортган каби увиллай бошлади. Унинг ёнига Асилгул чўқди...

Бўстон эса милтигини кўтариб уйдан чиқди. У худди жангга бораётгандай бир даста ўқни милтиққа жойлади, бир дастасини чўнтагига солди. Сўнг Дўнкўликка эгар урди ва отига сакраб минди. На хотини ва на Асилгулга бир сўз демай уйдан чиқди...

Қўрадан пича нари боргач, Дўнкўликнинг бошини қўйиб берди. Олтин тусли саман от Таман қишлови томон учиб кетди. Бу йўлдан у қиш чиққанда ўтган эди.

У истаб борган одам жойида экан, акс ҳолда ернинг тагидан бўлса ҳам, уни топар эди.

Уша куни Бозорбой Нўйғутовнинг ҳовлисида ҳам машинага юк ортишмоқда — кўч-кўронни ёзлик яйловларга жўнатишмоқда эди. Ўз юмушлари билан овора одамлар қўра орқасидан Бўстон келгани, отдан тушиб,

милтигини қайта ўқлагани, сўнг яна елкасига осиб олганини пайқашмади.

Машинага юк ортилаётган жойга келгандагина, унга кўзлари тушди. Бозорбой машина тепасидан сакраб тушиб, унга бақрайиб қаради.

— Нима дейсан? — деди у Бўстоннинг ёниб битган гўладай куйган юзига тикилиб, энсасини қарт-қарт қаширкан. — Нима қилиб юрибсан? Нега бундай қараяпсан? — саросимага тушди у ёмон бир нарсани сезиб. — Яна бури деб келдингми? Бошқа ишинг йўқми? Мендан сўрашган эди, ёзиб бердим, шу.

— Тупурдим нима ёзган бўлсанг ҳам, — қаҳр билан деди Бўстон унга ўқдай нигоҳини қадаганча. — Ишим йўқ. Сен ёруғ дунёда яшашга нолойиқсан. Сенга шуни айтмоқчийдим. Етар энди!

Бозорбой ҳатто ўзини тўсиб улгурмади. Бўстон милтиқни унга тўғрилаб, мўлжалга ҳам олиб ўтирмай тепкини босди. Бозорбой чайқалиб кетди, юк машинасининг орқасига яширинмоқчи бўлди, лекин иккинчи ўқ унинг нақ елкасига тегди, Бозорбой уч марта тўнтарилиб, сўнг боши кузовга урилди, ерпарчин бўлиб қулади ва титроқ панжалари билан қора ерни тирнади. Ҳаммаси шунчалар тез рўй бердики, олдинига ҳеч ким ўрнидан қимир этмади. Ниҳоят, шўрлик Кўк Турсун дод солиб ўзини эрининг устига ташлади. Ана шундагина ҳамма қий-чув қилиб отилган кишининг тепасига барабар ёпиридилар.

— Қимирламанглар! — баланд овоз билан деди Бўстон атрофга аланглаб. — Ҳеч ким жойидан қимирламасин! — деб иддао қилди ҳар бирига милтиқни бир-бир тўғрилаб. — Керакли жойга ўзим бораман. Шунинг учун ҳеч ким жойидан қимирламасин! Акс ҳолда ўқим етарли! — У чўнтагига уриб қўйди.

Ҳамма яшин ургандай таққа тўхтади, ҳеч ким нима гаплигини тушунмас, нима дейишни билмас, тили калимага келмас эди. Ёлғиз бечора Кўк Турсунгина бадбахт эрининг жасади тепасида йиглаб-сиқтарди.

— Билардим итдай ўлиб кетишингни, итдан фарқинг йўқ эди! Ўлдир, мени ҳам ўлдир, қотил! — паррихта,

шўрида Кўк Турсун ўзини Бўстонга отди. — Мени ҳам итдай ўлдир. Кўзим ёруғ дунёни ҳеч кўрмади, нимага керак менга бундай ҳаёт! — У яна нималарнидир бақириб айтишга уринди: — Бозорбойга айтдим, бўри болаларига тегма, дедим. Яхшиликка олиб бормайди, дедим. Лекин баттол қулоқ солмади, ҳатто бўри болаларини ҳам сотиб ичди. — Кейин икки чўпон унинг оғзини юмиб, нарига олиб кетишди.

Шунда Бўстон атрофда каловланиб турганларга қаҳрли нигоҳ югуртириб, овозини кўтармай, лекин кескин қилиб деди:

— Бас, ўзим керак ерга бораман, ўзим ҳаммасини айтаман. Ҳа, ўзим айтаман! Ҳа, ўзим айтаман! Сизлар шу ердан қимирламанглар. Эшитдингларми?

Ҳеч кимдан садо чиқмади. Ҳамма бўлган ишдан антанг эди. Одамлар чеҳраларига бир-бир қараркан, Бўстон шу дақиқадан эътиборан ўзининг аллақандай чизиқдан ўтганлиги ва ўзини бошқалардан ажратганлигини англаб етди: шу дақиқагача унинг атрофини яқин одамлар қуршаган, улар билан биргаликда ойлар, йиллар ёнма-ён нафас олган, ризқ-рўз топаман деб уринган, кун кечирган эди. Уларнинг ҳар бирини билар, улар ҳам уни яхши билишар, ҳар бирлари билан муомала қилган, лекин мана энди улар бутунлай бегонасираб қарашарди, мана энди улардан мутлақо айрилди, улар билан ҳаётини боғлаган иплар бари узилди, ўртада энди гўё ҳеч нарса ва ҳеч вақо қолмади, гўё у ўлиб-тирилгандай ва шунинг учун уларга янада кўрқинчидай туюларди. У шуларни тушунди.

Бўстон отни етаклаб кетди. У орқасига қайрилиб қарамас: кўл томонга, ўзи жавоб берадиган томонга йўл олганди. Унинг боши қуйи солинган, орқасидан бир оз оқсоқланиб, жилов-жабдуқлари ширқиллаб вафодор Дўнкўлик одимларди.

Ҳаёт шоми бошланган эди...

— Мана, дунё ҳам охир бўлди, — ўз-ўзига деди Бўстон ва шунда унга бир даҳшатли ҳақиқат очилди: шу дамгача

бор ёруг дунё унинг ўзида жамлашган экан, мана энди шу дунё битди. У осмон эди, у ер эди, у тоғлар эди, борлик, тирикликнинг бутук онаси бўри Акбара эди, Ола Мўнгу музликларида абадиян қолиб кетган Эрназар эди, пуштикамаридан бўлган охирги бир парча эт, ўз қўли билан отган Кенжаш эди, лаънатланган ва ўлдирилган Бозорбой эди ва то шу тобгача нима кўрган, бошидан нимаики кечирган бўлса — буларнинг бари у, унинг ўз жаҳони эди, у учун яшарди, уни деб яшарди, мана энди, гарчи булар ҳаммаси азалдан қандай эса, худди шундай яна боқий қолаверади, лекин фақат энди булар ичида у бўлмайди — у энди бутунлай ўзга одам бўлади, унинг дўнмас, қайталанмас дунёси эса энди йўқолди ва у ҳеч қачон ҳеч кимда такрорланмагай. У бутук ҳалокатига етиб келди, унинг учун дунё охир бўлди...

Кўл бўйига элтадиган кимсасиз дала йўлида Бўстон бирдан шахд билан орқасига ўтирилди, отининг бўйнидан қучоқлаб осилди ва алам билан ҳўнграб йиғлаб юборди.

— Ў, Дўнкўлик, нима қилиб қўйганимни фақат сен тушунасан! — деб ўкириб йиғларди у бутун жуссаси силкиниб. — Мен нима қилай? Ўғлимни ўз қўлим билан ўлдирдим, уни ерга қўймай кетяпман, севган аёлим ҳам ёлғиз қолди.

Кейин чилвир-чумбурни ўради, тизгин-жиловни Дўнкўликнинг юганига ўраб тутди, узангилар отнинг биқинини уриб ташламасин деб, эгарнинг қошига маҳкамлади.

— Бор, бор, уйга бор, жонивор, майли қайга десанг, ўша ерга бор! — видолашди у Дўнкўлик билан. — Энди бошқа дийдор кўришмоқ йўқ!

Отнинг сағрига кафти билан урди, уни чув деб ҳайдади, от бўшаганига таажжуби ортиб, қўра томон юриб кетди.

Бўстон йўлга тушди...

Иссиққўлнинг мовий ошиёнаси дам сайин яқинларди, худди мана шу дам ғойиб бўлиб, дам яна ўз бағридан ўзи қайта яралиб, дўнгалакланиб чопаётган тўлқинлар каби кўл бағрида бадар йўқ бўлиб кетсам дерди, асло яшаб-яшагиси келмасди...

МУНДҒАРИЖА

Қулаётган тоғлар 3

Қиёмат 257

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ
ҚУЛАЁТГАН ТОҒЛАР

ҚИЁМАТ
(романлар)

Муҳаррир *С. Мирзааҳмедова*

Мусаввир *Т. Каримов*

Бадий муҳаррир *Ҳ. Қутлуқов*

Техник муҳаррир *У. Ким, Т. Харитоновна*

Мусаҳҳиҳлар *Г. Азизова, Н. Умарова, С. Салоҳиддинова*

Компьютерда саҳифаловчи *Б. Душанова*